

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Cilt: 1 • Sayı: 1 • 2003 • Yılda iki defa yayınlanır

Sahibi Bilim ve Sanat Vakfı **Yazı İşleri Müdürü** Salih Pulcu

Yayın Kurulu

Şevket K. Akar, Ebubekir Ceylan, Coşkun Çakır, Ahmet Davutoğlu, Fatih Ermiş,
İhsan Fazlıoğlu, Abdülhamit Kırmızı, Mustafa Özel, Yunus Uğur

Danışma Kurulu

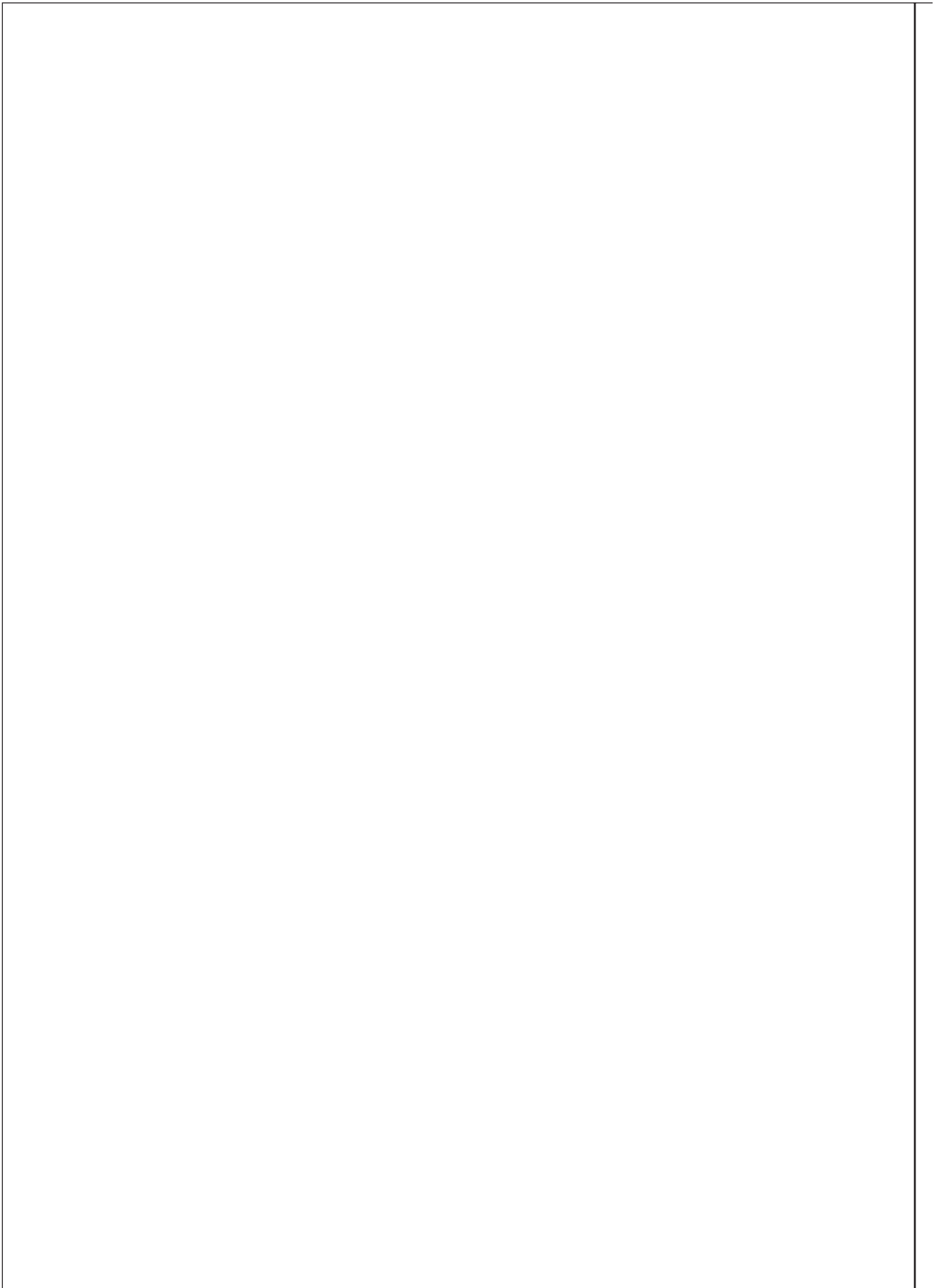
Gökhan Çetinsaya, *İstanbul Teknik Üniversitesi*
Mehmet Genç, *Bilgi Üniversitesi*
Tevfik Güran, *İstanbul Üniversitesi*
Mehmet İpşirli, *Fatih Üniversitesi*

Cemal Kafadar, *Harvard Üniversitesi*
Mustafa Kara, *Uludağ Üniversitesi*
Sabri Orman, *Marmara Üniversitesi*

Adres Vefa Cad. No. 35 34470 Vefa İstanbul

Tel 0212. 528 22 22 pbx **Faks** 0212. 513 32 20 **e-mail** talid@bisav.org **internet** <http://www.bisav.org.tr>

Dergiye gönderilen yazılar hakemler tarafından değerlendirilir. Dergide yer alan yazılardan yazarları sorumludur.
Dergiye gönderilen yazılar yayınlansın, yayınlanmasın iade edilmez.

Cilt 1 | Sayı 1 | 2003

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI

Türk İktisat Tarihi

LİTERATÜR DERGİSİ

SAYISI

Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme

Coşkun ÇAKIR 7-63

Cumhuriyet Dönemi Türkiye İktisat Tarihi Çalışmaları Hakkında

Genel Bir Değerlendirme

Murat KORALTÜRK 65-80

Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları

Ebubekir CEYLAN 81-95

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)

Abdülhamit KIRMIZI 97-114

Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kaya BAYRAKTAR 115-145

Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması

Hüseyin AL 147-169

Osmanlı Bankacılığı Üzerine Bir Kaynak Taraması

Hüseyin AL 171-188

Para Vakıfları Üzerine

Süleyman KAYA 189-203

19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar

Ahmet UZUN 205-218

Erken Modern Dönem Osmanlı Ticaret Literatürüne Genel Bir Bakış

Mehmet BULUT 219-244

Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili

Genel Bir Değerlendirme

Ahmet KAL'A 245-266

Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış

Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler

Erhan AFYONCU 267-286

Türkiye'de Temettuat Çalışmaları

Said ÖZTÜRK 287-304

Mahkeme Kayıtları (Şer'îye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya

Yunus UĞUR 305-344

Osmanlı Klasik Muhasebe Matematik Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme

İhsan FAZLIOĞLU 345-367

Mehmet Genç ile 'Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi' üzerine 369-384

TANITIMLAR

Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak İstatistikler ve DİE Tarihi İstatistikler Dizisi
F. Samime İNCEOĞLU 385-416

*Bir Ortadoğu İktisat Tarihçisi Olarak Charles Issawi ve
The Economic History of Turkey*
Fatih ERMİŞ 417-427

*Mehmet BULUT, Ottoman-Dutch Economic Relations
in the Early Modern Period 1571-1699*
Şevket Kamil AKAR 429-432

*Fuad Köprülü ve Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası ve
Türk Hukuk Tarihi Dergisi*
Fethi GEDİKLİ 433-441

Osmanlı Para Tarihi Üzerine Asırlık Çalışmalar
Tahsin ÖZCAN 443-448

16. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İktisadi Tasavvurunun Sınırları
Mustafa İNCE 449-457

Abdülkadir BULUŞ, Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası
Ercüment BALCI 459-464

*Ahmet UZUN, İstanbul'un Et İhtiyacının Karşılanması:
Ondalık Ağnam Uygulaması (1782-1858)*
Şevket Kamil AKAR 465-466

Neşe ERİM, "Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü"
Haşım KOÇ 467-470

EK: Ulusal ve Uluslararası Dergilerde Türkiye Araştırmaları:
Haziran 2002–Ocak 2003 471-501

Başlarken

Birikimsiz (b)ilim olmaz. Literatür çalışmaları, üzerine inşa edildiği birikime ayna tutmakla kalmaz, birikim bilincimizi yeniler. Bu tür çalışmalar, mevcut birikimi birçok açıdan değerlendirerek literatür hakkında çeşitli tasnifler yapmayı, varsa eksiklikleri ve hataları tespit etmeyi, takip edilen yaklaşımları ve kullanılan kaynakları gözden geçirmeyi amaçlar. Bu tespitler, literatürle ilgili herhangi bir alanda yapılacak çalışmalara matuf uyarı ve önerilerle daha da önem kazanır. Esas hedef, bir alanda değişik kişi ve ekoller tarafından yapılmış çalışmaların hasılasını çıkartarak, sonraki çalışmalara ciddi bir zemin hazırlamaktır. Bu süreç hiç şüphesiz anlama, yorumlama ve eleştiri kabiliyeti yanında geleceğe dönük önerilerle ilgili iddialı bir ilmî duruşu gerektirir.

Türkiye araştırmaları alanında belirli bir birikimin olduğu âşikârdır. Geçmiş, hâl ve gelecek çerçevesinde Türkiye üzerinde düşünen, araştıran ve yazan insanların birçok farklı sahada ortaya koydukları eserlerin, haklarında literatür çalışması yapılabilecek miktar ve kaliteye ulaştığını düşünüyoruz. Aynı zamanda, Türkiye hakkında farklı coğrafyalarda değişik türlerde eser telif edenlerin birbirlerinden haberdar olması, bu noktadan sonra yapılacak çalışmalar bakımından son derece önemlidir. Yine önemle belirtilmesi gereken bir başka husus da, konu ve sorunlara hem ‘disiplinler arası/ötesi’ bir perspektif hem de ‘bütüncül’ bir anlayışla yaklaşma inancının hakim olduğu günümüzde, bir mesele hakkında önceden gerçekleştirilmiş veya hâlen devam eden bilimsel faaliyetleri takip edebilmenin ancak literatür çalışmaları ile mümkün olabileceğidir. Benzer şekilde, belirli bir alanda çalışmalarını yoğunlaştırmış araştırmacılar da başka alanlarda yapılan çalışmaları birarada görme fırsatını bularak kendi çalışmalarına yön tayin etme imkânına sahip olabileceklerdir.

Yukarıda belirtilen ilkeler çerçevesinde bu dergi, ilk sayılarında Türkiye araştırmalarını geniş kapsamlı üst başlıklar altında değerlendirecek, takip eden sayılarda ise bu üst başlıkları detaylandırmaya yönelecektir. Dergi, her sayısında yoğunlaştığı konu ile ilgili makale formatında geniş kapsamlı birkaç yazıdan sonra konunun alt alanları ile ilgili değerlendirme yazılarını ve yine konuyla ilgili bir röportajı, klasik veya güncel bazı kitap ve tezlerin, kurum, dergi, ve kongrelerin tanıtımlarını hâvi olacaktır. Derginin her sayısı, hususî içeriğini oluşturan bir konunun literatürünü ele alacak olsa da her sayının sonunda, geçen altı ayın dergilerinde Türkiye ile ilgili çıkmış makalelerin adlarının yer alacağı bir bölüm de olacaktır. Bazı dergilerin içerikleri bütün halinde yer alırken, diğer bazılarının sadece Türkiye ile ilgili makaleleri seçilerek referans bilgileri verilecektir. Türkiye ile ilgili en son yapılan çalışmaları takip etmek açısından yine son altı ayda çıkan ve o sayıda yoğunlaşılacak konu ile doğrudan alakalı olmayan kitapların bazılarının tanıtımlarına da yer verilmesi düşünülmektedir.

Elinizdeki ilk sayısında **Türk İktisat Tarihi** literatürünü bu metoda uygun biçimde ele alan *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, gelecek sayısında **Türk Siyaset Tarihi** literatürünü konu edinecektir.

Bu alandaki Türkiye ve Türkiye tarihi çalışmalarına mütevazı bir katkısı olmasını dilediğimiz *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, literatüre ilişkin değerlendirme ve tanıtımlar çerçevesinde okuyucularından gelecek yazılara da hakem raporlarını dikkate alarak yer verecektir.

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme

Çoşkun ÇAKIR*

Giriş

BİR DİSİPLİN OLARAK iktisat tarihinin doğuşunun dünyada olduğu gibi Türkiye’de de ilginç bir hikayesi vardır. En azından bu disiplinin geçirdiği serencamın bizatihi Türkiye’de, bilimin gelişen ve değişen serüveninden bağımsız olarak ele alınması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla bu hikaye, bir taraflıya Türk tarihçiliğinde yaşanan paradigma değişiminin ve Türkiye’de iktisadın bir bilim haline dönüşmesinin hikayesi olarak da okunabilir.

Bu çalışmanın amacı bir Türk iktisat tarihi literatürü veya envanteri hazırlamak değildir. Amaç, Türk tarihyazıcılığının değişim süreci içinde ekonomik tarihin nereye oturduğunun belirlenmesi ve iktisadi tarih çalışmalarının yaşadığı serüvenin bir özetinin çıkarılmasıdır. Bu çerçevede aşağıda iktisat tarihinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı özetlenmeye çalışılacak, arkasından Türkiye’de iktisat tarihi çalışmalarının nasıl başladığı, buna kimlerin öncülük ettiği, hangi kişi ve grupların ne gibi gerekçelerle iktisat tarihi çalışması yaptıkları, günümüzde iktisat tarihi çalışmalarının hangi noktada olduğu ve benzer hususlar, esas itibarıyla kronolojik bir seyir izlenerek tartışılacaktır. Bunu yaparken konuyla ilgili çalışmalara değinilecek, ayrıca yapılan çalışmalar eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilecektir.

Konu dokuz başlık altında incelenecektir. İlk olarak iktisat tarihinin bir disiplin olarak ortaya çıkışı, iktisat ve tarih arasındaki ilişki ekseninde ele alınacaktır. Daha sonra Türk tarihyazıcılığının genel özellikleri ve tarihçilik paradigmasında ortaya çıkan kırılma noktaları üzerinde durulacaktır. Üçüncü başlık altında iktisadın bir tarih unsuru olarak ele alınışı ve bu çer-

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi.

çevrede yapılan ilk denemelere değinilecektir. Dördüncü başlık altında iktisat tarihi çalışmalarının öncüleri ve bu faaliyetlerin kurumsallaşması meselesi, Türkiye’de iktisat tarihinin bir disiplin haline gelmesini sağlayan Ömer Lütfi Barkan merkeze alınarak anlatılacaktır. Müteakiben Barkan tesirinde ve farklı muhitlerde ortaya çıkan çalışmalar özetlenecektir. Altıncı başlıkta, iktisat tarihi çalışmalarının ülkenin siyasal ve kültürel konjonktürüne paralel olarak nasıl ideolojik bir evrilme geçirdiği tartışılacaktır. Yedinci başlıkta iktisat tarihi çalışmalarında ortaya çıkan kantitatif ve kalitatif bazı değişme/gelişmelerin genel tarih çalışmalarıyla karşılaştırmalı olarak bir analizi yapılacaktır. Bilahare yabancıların Türk iktisat tarihine olan merakları ve yaptıkları çalışmaların bir hılasası çıkarılacaktır. Son olarak iktisat tarihi çalışmalarının bugün içinde bulunduğu durum, bu alanda çalışanlar ve çalışmaların bir bilançosu verilerek özetlenecektir. Denemenin sonuç kısmında problematikler, problemler ve bazı çözüm önerileri değerlendirilecektir.**

I. İki Kıtayı Birleştiren Berzah: İktisat Tarihi

J. Boswell’in iktisat ve tarihi birer kıtaya benzetmesi ve bir iktisat tarihçisi olarak “kendimi iki büyük kıtayı birleştiren bir berzah gibi görüyorum” demek suretiyle berzah rolünü iktisat tarihine vermesi hoş ve bir o kadar da anlamlı bir karşılaştırmadır.¹ Fakat bir berzahın rolünün birleştirici olduğu kadar ayırıcı olduğu da unutulmamalıdır. İşte iktisat ve tarih ilişkisi üzerinde cereyan etmiş bulunan tartışmalarda da daha çok bu ikinci rol öne çıkmıştır.

Tarihçiler iktisat tarihini ayrı bir bilim dalı olmaktan çok genel tarihin iktisadi olayları konu edinen bir alt kolu olarak değerlendirmişlerdir. *J. Clapham* ve *G. Unwin* gibi tarihçiler iktisat tarihini “geçmişte cereyan eden olayların iktisadi yönünü araştıran” bir bilim dalı olarak tanımlamışlardır. İktisatçılar ise iktisat tarihini, iktisat teorisinin zaman içinde gelişen olaylarla testini sağlayan bir yardımcı bilim dalı olarak nitelemişlerdir. *S. J. R. Hicks* ve *E. Heckser* gibi ünlü iktisatçılar anahatlarıyla iktisat tarihini “iktisadın geçmiş zaman içindeki uygulaması” olarak tarif etmişlerdir.²

İktisat ve tarih arasındaki ilişki iki tip ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi tarihçi-iktisatçı, diğeri iktisatçı-tarihçi ya da iktisat tarihçisi. Tarihçi-

** Bu çalışmanın son şeklini almasında, Tefik Güran, Mustafa Özel ve Gökhan Çetinsaya’nın metni okuyarak yaptıkları eleştiri ve önerilerin önemli katkısı olmuştur, kendilerine teşekkür ederim.

1 Orhan Kurmuş (1982), *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu*, Savaş Yayınları, Ankara, s. 23.

2 Tefik Güran (1997), *İktisat Tarihi*, İstanbul, s. 2.

iktisatçı olarak bilinen *Cliffe Leslie* ve *J. K. Ingram* gibi bilim adamları bir soyutlamadan hareket eden iktisadın bir bilim olamayacağını, bilimsel olabilmesi için iktisadın ampirik-tarihî veriler kullanması gerektiğini iddia ediyorlardı. Tarihçi-iktisatçılar tarihin araştırma yöntemlerini kullanmak suretiyle bir iktisadi tarih yazılabileceğini söylüyorlardı. Buna karşın kendisi de bir tarihçi-iktisatçı olan *J.E.T. Rogers* gibi bazı bilim adamları iktisat tarihinin, araştırma tekniklerini tarihten ve araştırma konularını da iktisattan alan, neticede bu iki bilimden farklı olarak ortaya çıkan bir bilim olduğundan söz ediyorlardı. Aslında kullandıkları yöntemin benzerliği dikkatlerden kaçmamakla beraber tarihçi-iktisatçılar tarihçi metodu, iktisadi tarih temeli üzerine oturtmak için kullanıyorlarken, iktisat tarihçileri aynı metodu iktisat tarihini inşa etmek için kullanıyorlardı. *W. Cunningham* ve *W. J. Ashley* bu görüşü daha da geliştirerek ilk iktisat tarihçisi sıfatını kazanan bilim adamları olmuşlardır.³

İktisat tarihinin iktisat ve tarih ile olan ilişkisi bağlamında şunu da eklemek gerekir. İktisat tarihi iktisat teorisiyle ilişki içindedir ve bu ilişkide genellikle pasif bir konumdadır. Teori etkileyen durumdadır. Tarihle olan ilişkisinde ise aktif veya pasif değil, daha denk bir konuma sahiptir. Özetle tarih araştırmalarından çıkan verileri iktisat tarihçisi kullanır, buna karşılık tarihçiler de iktisat tarihçilerinin ortaya koyduğu bulgulardan istifade ederler. Tarihle olan bu karşılıklı etkileşim aynı şekilde tarih felsefesi için de geçerlidir.

İktisat tarihinin başlangıcı konusu, tanımı gibi tartışmalı bir mesele olmakla beraber⁴ bu hususta bazı genellemeler yapma imkanı bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar iktisat tarihinin başlangıcını *A. Smith*’in ünlü eseri *Milletlerin Zenginliği*’ni yazdığı tarih olan 1776 tarihiyle başlatırlar. Bazıları ise bu tarihi *William Cunningham*’ın, İngiliz üniversitelerinde iktisat tarihi ders kitabı olarak okutmaya başladığı *İngiliz Sanayi ve Ticaretinin Gelişimi* isimli eserinin yayın tarihini esas alırlar. Fakat bu konuda en genel kabul görmüş görüş, Harvard Üniversitesi’nde *Sir William J. Ashley* için bağımsız bir iktisat tarihi kürsüsünün açılış tarihi olan 1892 yılını esas alan görüştür.⁵

Bugün hâlâ iktisat tarihinde iktisat ve tarih taraftarlarının tartışması de-

3 Kurmuş, *a.g.e.*, s. 4-5.

4 Her türlü tartışmaya rağmen iktisat tarihinin doğuşunun Tarihçi Okul’a çok şey borçlu olduğu hususu tartışma götürmez bir gerçektir. Tarihçi Okul’un Klasik Okul ile ilgili olarak getirdiği bir dizi tenkitle beraber ilk defa iktisat-tarih ilişkisi kurulmaya başlamıştır.

5 Kurmuş, *a.g.e.*, s. 14.

vam etmekle beraber⁶, *Ashley* ile birlikte gerek iktisatçılar, gerek tarihçiler tarafından iktisat tarihinin bağımsız bir disiplin olduğu hususu benimsenmiş bulunmaktadır. İktisat tarihi bugün gerek tarih gerek iktisat disiplinlerinin alt dalları arasında oldukça üst bir konuma sahiptir. Başta Anglo-Sakson ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok yerinde iktisat tarihi müstakil bir bilim dalı haline gelmiş, gerek lisans gerek lisansüstü düzeyde iktisat tarihi veya bir şekilde onun türevleri ders olarak okutulmaktadır.

Bu alan bilimsel çalışma anlamında da hatırı sayılır bir yayın yoğunluğuna kavuşmuştur. Günümüzde Türkiye’de de birçok üniversitenin iktisat bölümleri bünyesinde iktisat tarihi anabilim dalları oluşturulmuş bulunmakta, ayrıca tarih bölümlerinde de bir şekilde eğitimi verilmektedir. Yine bu çerçevede dünyada *Economic History Association*, *Economic History Society* gibi üye sayısı beş bini aşan kuruluşların yanında irili ufaklı birçok dernek faaliyet göstermektedir.⁷ Aynı zamanda bu kuruluşlar önemli tirajları olan birtakım süreli yayın faaliyetleri de yapmaktadır.⁸

II. Vakanüvislikten Çağdaş Tarihçiliğe:

Türk Tarihyazıcılığında Değişme

“Bir milletin dünya görüşünü, tarih literatürü kadar çok az şey yansıtır” derken *Şerif Mardin* oldukça önemli bir tespit yapmaktadır.⁹ Aslında tarih yazımındaki değişme bir anlamda siyasi felsefede meydana gelen bir değişimin yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihyazıcılığı hemen her milletin tarihçiliğinde olduğu gibi Türk tarihçiliğinin de temel problematiklerindendir. Çünkü tarih genellikle bir inanç alanı¹⁰ olarak algılandığından politik kültürün şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.¹¹

6 Bir disiplin olarak iktisat tarihinin doğuşu ve gelişimi ya da başka bir deyişle ‘iktisat tarihinin tarihi’ konusunda bırakın yerliyi, hatırı sayılır yabancı çalışmaların bile sayısı yok denecek kadar azdır. Orhan Kurmuş’un *Bir Bilim Olarak İktisat Tarihinin Doğuşu* isimli eseri tam da bu noktada daha bir önem kazanmaktadır.

7 Kurmuş, *a.g.e.*, s. 12.

8 *Economic History Association* tarafından finanse edilerek yayınlanan *Journal of Economic History*’in ortalama satışı 3.700, yine *Economic History Society*’nin yayını olan *Economic History Review*’in ortalama satışı ise 5.000’i geçmektedir. Kuşkusuz bu çalışmanın konusu olmayan, başka birçok müstakil iktisat tarihi dergisi yayınlanmakta ve bundan başka birçok dergi de iktisat tarihiyle ilgili konuları kapsamı alanına almaktadır.

9 Şerif Mardin (1992), “Türk Tarih Yazımında Son Eğilimler”, *Makaleler 4, Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 291.

10 Ahmet Turan Alkan (1990), “Osmanlı Tarihi: ‘Bir İnanç Alanı’”, *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Sayı: 11, s. 4.

11 Süleyman Seyfi Ögün (1998), “Türk Politik Kültürünün Şekillenmesinde Tarihin Konumu”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek/Yeni Bir Kavrayışa Doğru (Sempozyum Bildirileri)*, Metis Yayınları, İstanbul, s. 180.

Aslında her yeni kuşakta tarihin yeniden yazıldığı görülür. Tarihin geçmiş günümüze getirdiği ya da günümüzden hareket ederek ve günümüz için bir geçmiş kurduğu önermelerinden hangisinin doğru, hangisinin cari olduğu kuşkusuz cevaplanması gereken bir soru durumundadır.¹² Türkiye'de tarihçilik resmî tarih-gayriresmî tarih kıskacında sıkışmak gibi bir handikapla karşı karşıyadır. Aslında bu kıskacın doğmasının nedeni tarihin, siyasi-ideolojik-kültürel bölünmeden kaynaklanan hesaplaşma arzusunun cereyan ettiği önemli alanların başında geliyor olmasıdır. Tarafların bütün gayretleri, kendi haklıklarını tarih vasıtasıyla ispat etmeye yöneliktir.¹³ Hal böyle olunca bu kıskacın asıl esiri de akademik tarihçilik olmaktadır. Çünkü popüler olanın gölgesinde kalmak yetmiyormuş gibi bir de esas itibarıyla taraf olmadığı bir kutuplaşmanın faturasını ödemek durumunda kalmakta ve bir türlü uç verememekte, gelişmemekte ve olması gereken yere varamamaktadır. Aynı gerçeklik milli tarih ya da gayri-milli tarih bağlamında da geçerli bir durumdur.¹⁴

16. Yüzyıla kadar Türk tarih yazıcılığı bir tür hikaye veya destan biçiminde ve halk dili ve düşüncesi esas alınarak oldukça basit bir formda kaleme alınmıştır. 16. Yüzyıldan itibaren ve özellikle *İdris-i Bitlisi*'yle başlayıp *Ali Çelebi* ve *Hoca Saadettin* tarafından takip edilen yeni tarz tarih yazıcılığı İran tesiri altında şekillenmiştir. Bu yeni tarza göre olayların sebep ve sonuçlarına ilişkin bir hüküm verme gayreti vardır. Fakat yine de tarih yazıcılığının temel eksenini nakilcilik, hikayecilik ve tasviricilik teşkil etmiştir. Bu süreçte *Katip Çelebi*, *Müneccimbaşı* ve *Naima* gibi tenkitçiliği de devreye sokan tarihçiler olmakla beraber asıl değişiklik 19. yüzyılda başlamıştır.¹⁵

Türk tarih yazıcılığı¹⁶ esas itibarıyla vakanüvislik temeli üzerine oturtulmuş, dinin, devletin ve hanedanın tarihinin esas alındığı bir çerçevede şe-

12 Oktay Özel (1998), "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek/Yeni Bir Kavrayışa Doğru (Sempozyum Bildirileri)*, Metis Yayınları, İstanbul, s. 149.

13 Gökhan Çetinsaya (1998), "‘Abdülhamid'i Anlamak': 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek/Yeni Bir Kavrayışa Doğru (Sempozyum Bildirileri)*, Metis Yayınları, İstanbul, s. 141.

14 Yahya Sezai Tezel (1990), "Osmanlı Tarihinin Bilgisi ile Bugünkü Kimlik Sorunlarımız ve Dünyadaki İtibarımız Meseleleri Arasındaki İlişki ya da İlişkisizlik Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Sayı: 11, s. 15.

15 Mükrimin Halil Yinanç (1940), "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul, s. 575-576.

16 Türk tarih yazıcılığı ile ilgili çalışmaların neredeyse tamamının birinci referansı Mükrimin Halil Yinanç'ın 1940 tarihli *Tanzimattan Meşrutiyete Tarihçiliğimiz* başlıklı makalesidir. Gerek sınırlı bir dönemi esas alışı, gerekse muhteva analizinin eksik oluşu gibi kısıtlılıklarına rağmen alanında öncü sayılabilecek bu çalışma konuyla ilgili oldukça detaylı malumat içermektedir.

killenmiştir. Aslında bu salt Türk tarihyazıcılığının özelliği değil, genel olarak modern zamanlar öncesi dünya tarihyazıcılığının da bir örneğidir. Kaldı ki mesela Osmanlı özelinde Türk tarih yazıcıları bir mirası tevarüs ediyorlardı. Bütün bunlara rağmen prototip bir Osmanlı tarih yazıcısından söz etmek hiç de kolay değildir. Belki klasik Osmanlı tarihçiliğinin temel bazı karakteristiklerinden söz edilebilir. Bu özelliklerden birisi vakanüvisliğin bir memuriyet olarak önemli bir faktör oluşudur. İkincisi dönemin iktidar sahiplerinin temel ideolojisinin tarih yazımına yansımaları gerçeğidir. Bir üçüncü özellik ise yazılan metinlerin birer edebî tür olduğudur.¹⁷

Osmanlılardaki tarihyazıcılığının değişimi, yukarıda felsefi arkaplanıyla ilgili olarak yapılan tahlile denk düşecek şekilde batılılaşma sürecinde başlamıştır. Böyle bir örneği *Şanizade Ataulah Efendi*'nin tarihinde görmek mümkündür. *Şanizade*'nin Batı dillerine olan vukufiyeti, bir hekim olarak meslekî birikimiyle örtüşünce ortaya farklı bir örnek çıkabilmiştir.¹⁸ Başka bazı örnekleri de sıralamak mümkün olmakla beraber Osmanlı tarihyazıcılığı paradigmasının asıl kırıldığı dönem Tanzimat devridir. Bu dönemde tarihyazıcılığında ortaya çıkan en önemli değişme din merkezli bir hareket noktasının yerini hanedan merkezli bir çıkışa terketmesi olmuştur. Bu biraz da bu dönemde bütünlüğün korunmasının bir aracı olarak Osmanlı'nın, dolayısıyla hanedanın öne çıkarılmasından kaynaklanmıştır.

Tanzimat dönemi tarihçiliğinin temsil kabiliyeti yüksek tarihçisi olarak *Ahmet Cevdet Paşa*'yı göstermek yanlış olmaz. Onun meşhur eseri *Tarih-i Cevdet* de bu yaklaşımın bir örneği durumundadır. *Hammer*'in tarihinin bir devamı olarak kaleme alınan bu eser klasik Osmanlı tarihlerinden gerek metodu, gerek muhtevası itibarıyla ayrılır. Özellikle birinci ciltte *İbn Haldun*'dan esinlenerek yaptığı tarih sosyolojisi denemesinin önemi, dönemi esas alındığında izahtan varestedir. Ayrıca *Maruzat* ve *Tezakir*'de bu yöntemi daha başarılı olarak kullanmıştır. Aslında *Cevdet Paşa* yükselme döneminin değil, çöküş döneminin bir tarihçisi olarak devletin ve devletin kurumlarının nasıl çözüldüğünü açıklamak istemiştir.¹⁹

Tanzimat sonrası tarihçiliğimizde zikretmeye değer birçok tarihçi olmakla beraber *Hayrullah Efendi*, yaklaşımıyla çağdaşlarından ayrılır. *Hayrullah Efendi*, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* adını verdiği eserini adeta

17 İlber Ortaylı (1986), "Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (Der: Sevil Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara, s. 420-423.

18 Zeki Arkan (1985), "Tanzimattan Cumhuriyete Tarihçilik", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1584.

19 Arkan, a.g.m., s. 1585.

karşılaştırmalı dünya tarihi gibi yazmayı denemiştir. Yabancı kaynakları da kullanan tarihçi Türk tarihini dünya tarihinin akışı içinde bir yere oturtmayı denemiştir. Artık bu vakitlerden sonra klasik tarihyazıcılığı eleştirilmeye başlanmış, *Namık Kemal*’in “tarih yalnız erbab-ı hükümet için değil, efrad-ı millet için elzemdir” şeklindeki yaklaşımıyla yeni bir orijin kazanmıştır. *Namık Kemal* de bir *Osmanlı Tarihi* yazmaya başlamış, ancak diğer pek çok örneği gibi bu teşebbüs de yarım kalmıştır.²⁰

Tarihyazıcılığımızdaki birinci evrilme devletin tarihinden toplumun tarihine doğru olmuşsa, ikinci evrilme de İslam’ın tarihinden Türk’ün tarihine doğru olmuştur. *Namık Kemal*’in Avrupa’da İslamiyet öncesi Türk tarihi araştırmaları üzerinde yoğunlaşan Türkoloji çalışmalarını referans alarak bazı Avrupalı milletlerle Türklerin akraba olduğunu söylemesi, yine *Ali Suavi*’nin sürgündeyken Paris’te çıkardığı *Ulum* gazetesinde/mecmuasında Türklerin eski bir uygarlığın devamı olduğunu iddia etmesi gibi gelişmeler bu hususa örnek gösterilebilir. Bu öncü girişimler, daha sonraları *Ahmet Vefik Paşa* gibi tarihçilerin kitaplarında daha ehemmiyetli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Ona göre Türkler Osmanlı’dan ibaret değildiler ve konuştukları dil de sadece Osmanlıca değildi. Başka kardeş kavimler ve başka Türkçeler de söz konusuydu. Böyle bir noktadan hareket eden Paşa *Ebulgazi Bahadır Han*’ın Çağatayca eseri *Şecere-i Türkî*’yi Osmanlı Türkçesi’ne çevirmiştir. Yine *Vefik Paşa*’nın çağdaşı olan *Süleyman Paşa* da *Tarih-i Alem*’inde İslamiyet’ten önce Türklerin durumunu ele alan bir bölüme yer vermiştir. *Necib Asım* daha da açık olarak eserine *Türk Tarihi* adını vermiştir. Böylece bu teşebbüslerle kültürel Türkçülüğün temelleri atılmış ve siyasal Türkçülük beslenmiş oluyordu.²¹

Bu yaklaşımın kurumsallaşması özellikle Rusya’dan Osmanlı topraklarına gelen Türk kökenli aydınların entelektüel faaliyetleriyle olmuştur. Bu isimlerden birisi, belki de en önemlisi *Yusuf Akçura*’dır. Eğitiminin bir kısmını Paris’te tamamlayan *Akçura* Batı’yı ve bu arada Batı ilim alemini iyi tanıyordu. Bu konudaki çeşitli çalışmalarının yanında en önemlisi kuşkusuz *Üç Tarz-ı Siyaset* idi ve burada kısaca Osmanlıcılığın öldüğünü, İslamcılığın kurtarıcı olamayacağını, tek çarenin Türkçülük olduğunu söylüyordu. 1910’lu yıllardan itibaren Türkçü yayın organları artan bir şekilde yayına başladı. Bunların en önemlisi *Türk Yurdu*’dur. *Türk Yurdu* çevresinde *Yusuf Akçura* dışında *Mehmed Emin Yurdakul*, *Ahmed Ağaoğlu*, *Hüseyinzade Ali Turan* ve *Ziya Gökalp* bulunuyorlardı. *Gökalp*, *Türk Yurdu* ve *Küçük Mec-*

²⁰ Ankan, *a.g.m.*, s. 1587.

²¹ Ankan, *a.g.m.*, s. 1588.

mua'da Türk tarihçiliğinde metod meselesi üzerine yazılar yazıyordu. Ona göre nesnel tarih önemlidir, ancak gerekli olan "Milli Tarih"tir.²²

Mükrimin Halil Yinanç tarihle ilgili bilimsel sayılabilecek ilk eserlerin II. Meşrutiyet'ten sonra yazıldığını iddia etmektedir.²³ Gerçekten de çağdaş tarihçilik için bir başlangıç noktası vermek gerekirse bu tarih, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın (TOEM) yayınlanmaya başladığı 1910 yılıdır. Cumhuriyet döneminin ilk devresine damgasını vuran, son Osmanlı vakanüvisi *Abdurrahman Şeref, Ahmet Tevhit, Ahmet Refik, Mehmet Arif, Necib Asım, Halil Edhem* ve *Mehmed Galib* gibi devrin önemli tarihçileri bu derginin muhitini oluşturuyorlardı.²⁴ Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte, 1922 yılında, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (TTEM) adını alan ve yayın hayatına devam eden dergi 1931 tarihine kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Bu isimler arasında kuşkusuz *Ahmet Refik* önemli bir yer işgal eder. O bir anlamda geleneksel tarihçilik ile çağdaş tarihçilik arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu noktada 1915 yılında yayın hayatına giren ve ancak 5 sayı çıkabilen *Milli Tettebular Mecmuası*'nı da zikretmek gerekir. Bu mecmuanın önemli ismi *Fuat Köprülü* olup daha sonraları Türk tarihçiliğinin milad noktalarından birisi olacaktır.²⁵

Türk tarihçiliğinde 1930'lu yıllar, bir anlamda ulusçuluğun inşası gayretleriyle "romantik resmî tarih tezi"nin etkisinde ürünlerin gerçekleştirildiği yıllar olmuştur. Gerek 1933 tarihli üniversite reformuyla, gerek *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*'nin kurulmasıyla bu sürece kurumsal destek verilmiştir. Yine de resmî tarih görüşlerinden farklı olarak İstanbul'da *Köprülü'nün*, Ankara'da da *Akçura'nın* öncülük ettiği farklı muhitler oluşmuş, yeni açılımlar ortaya çıkmıştır.²⁶

III. Önden Giden Atlılar: Türk Tarihçiliğinde İktisat Ögesinin Kullanılmaya Başlanması

Bir şekilde iktisat tarihi ile alakalandırılacak ilk metinler olarak bizzat

²² Arkan, *a.g.m.*, s. 1590-1592.

²³ Yinanç (1940), *a.g.m.*, s. 595.

²⁴ Halil İnalçık-Bahaeddin Yediyıldız (2002), "Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999, (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 85 vd. Bu çalışmanın birinci kısmı *Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları* başlığıyla İnalçık, ikinci kısmı ise *Cumhuriyet Dönemi Türkiye-sinde Osmanlı Tarihi Araştırmaları* başlığıyla Yediyıldız tarafından kaleme alınmıştır.

²⁵ Zafer Toprak (1986), "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-19)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (Der: Sevil Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara, s. 431-432.

²⁶ Toprak, *a.g.m.*, s. 433.

padişahların hazırladıkları adaletnameleri²⁷, önemli alim ve devlet adamlarının hazırladıkları nasihatnameleri²⁸, siyasetnameleri, layihaları ve risaleleri²⁹ zikretmemiz mümkündür.³⁰ Yine uluslararası anlaşma metinleri, seyahatnameler ve hatıratlar içinde mevcut iktisatla ilgili bilgiler de bu literatürün önemli birer parçasıdır. Umumi tarih eserlerinde ise bu hususlar ihmal edilecek kadar sınırlıdır. Ancak belirtmek gerekir ki, iktisat tarihiyle ilişkisi bakımından daha rahat adlandırma yapabileceğimiz malzemelerin ortaya çıkışı için Tanzimat’ın ilanı beklenmelidir.

Tanzimat’ın ilanıyla birlikte artık yeni bir dönem başlamış oluyordu. Modernleşme ve batılılaşma çabalarının önemli bir durağı olarak Tanzimat, birçok alanda olduğu gibi iktisat literatürü oluşumunda da gerekli zemini hazırlıyordu. Bizzat Tanzimat Fermanı’nın kendisi, iktisadi/mali bir içeriğe sahip olmak suretiyle, gelişmeye başlayan bu literatüre denk düşüyordu. Tanzimat Fermanı’nda, can, ırz ve namusun korunması gereği ifade edildikten sonra mal emniyeti konusuna değiniliyor, daha sonra müslüman ve gayrimüslim bütün vatandaşların en çok şikayet ettikleri vergilerin adil bir şekilde düzenlenmesi ve tahsil edilmesi gerektiği ve iltizamın kaldırıldığı ifade ediliyordu. Ayrıca bir bütçe hazırlanması ve bütçe dışı harcamalara engel olmak için de gerekli kanunların çıkartılmasına işaret ediliyordu.³¹

Osmanlı Devleti’nde iktisat ve maliyeyle ilgili literatürün daha çok Tanzimat ile birlikte şekillenmeye başladığı yukarıda ifade edilmişti. Bu çerçe-

27 Halil İnalcık (1965), “Adaletnameler”, *Belgeler/Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, No: 3-4, TTK Yayınları, Ankara, s. 49-145.

28 Cornell Fleischer (1996), *Tarihçi Mustafa Ali/Bir Osmanlı Aydını ve Bürokratu*, (Çev. Ayta Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 7.

29 Zuhuri Danişman (Sad.) (1972), *Koçi Bey Risalesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 13.

30 Osmanlı Devlet müesseselerinin bozulması ve bunun önlenmesi amacıyla eser kaleme almış ve bugün klasik sayılan diğer isimler şunlardır: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler (Nesâiyihü'l-Vüzera ve'l-Ümera veya Kitâb-ı Güldeste)*, (Sad. Hüseyin Ragıp Uğural), Üçüncü Baskı, Ankara 1992; *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1974; *Ebubekir Ratib Efendi Risalesi*, Süleymaniye Kitaplığı, Esat Efendi Kitapları, No: 2235. Yine III. Mehmed zamanında Hasan Kâfi Akhisarî ve Aynî Ali Efendi, IV. Mehmed devrinde Tarhoncu Ahmet Paşa ve Katip Çelebi, Damat İbrahim Paşa’nın Paris’e elçi olarak gönderdiği Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Prusya’ya elçi giden Giritli Ahmed Resmî Efendi, Tatarcık Abdullah Molla, Mehmed Şerif Efendi, Keçecizade İzzet Paşa gibi isimler Tanzimat’tan evvel devletteki çözülme ve çarelerine ilişkin risale kaleme almışlar, çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Bu layihalar arasında II. Osman’a sunulan *Kitâb-ı Müstetab*, Kemankeş Kara Mustafa Paşa’ya takdim edilen *Kitâb-ı Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* ve III. Murad’a arzedilen *Hırzû'l-Mülûk* gibi yazarı belli olmayan örnekler de mevcuttur.

31 Coşkun Çakır (2001), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul, s. 21-22.

vede, önce yabancı iktisatçılardan tercümeler yapılmış, sonra gazete ve mecmualar çıkarılmış, ardından iktisat ve maliye eğitimi veren okullar açılmıştır. Zamanla gerek bürokratik kademelerde yer alan kişilerce, gerek sözü edilen okullarda ders veren hocalarca telif eserler de yazılmaya başlanmıştır.³²

Bu anlamda önemli bir kaynak grubunu gazeteler oluşturmaktadır. İlk defa 1831'de çıkan *Takvim-i Vekayi* gazetesinde "Ticaret ve Es'ar" başlığı altında Osmanlı okuyucusu, iktisatla ilgili mevzularla tanışmıştır. Hemen arkasından *Ceride-i Havadis* çıkmış, gazeteyi çıkaran *Wilhelm Churchill* açık kendisinin İngiliz çıkarlarını Fransız çıkarları karşısında korumak ve Tanzimat'a Batı'da gerekli desteği sağlamak için böyle bir gazete çıkarmak istediğini ifade etmiştir. Bu gazetede iktisat ve maliye ile ilgili yabancı atılmayacak sayıda makaleler yer almıştır. İktisatla ilgili ilk metinler sayılabilecek yazıları *Ceride-i Havadis*'te *Münif Paşa* kaleme almıştır. 1861 yılında kaleme aldığı bu yazıları daha sonra ekonomipolitik/iktisat olarak adlandırılacak "idare-i mülkiye" başlığı altında yazmış, bir anlamda kendince bir kavramsallaştırma ya da anlamlandırma yapmıştır. Ona göre Fransızca aslının bir tercümesi olan bu ilim, "insanın refahı, bir memleketin üretim ve saadete ulaşmasının yollarından bahseden bir ilimdir".

Bir başka gazete *Tercüman-ı Ahval* olup *Şinasi* tarafından yayınlanmıştır. *Şinasi*'nin hocası sayılabilecek *Fethi Ahmet Paşa* iktisadi konulara ilgi duyan bir yönetici olmasından olsa gerek *Şinasi*'nin Avrupa'ya maliye eğitimi almak üzere gönderilmesini temin etmiştir. *Şinasi* döndükten sonra gazetecilik yapmış ve iktisadi/mali konularda yazılar yazmaya başlamıştır. Aynı gazetede *Şinasi* dışında *Mecmua-i Fünun*'da yazılar yazan *Mehmed Şerif Efendi* de iktisat yazıları yazmıştır. Gazete tarafından bu yazılarda "ilm-i ahval-i milliye" ismi verilen bu ilimle, yani iktisat ilmiyle ilgili açıklama ve tavsiyelerde bulunulmuştur.

1860'ların başından itibaren iktisadi yayınlarda hatırı sayılır bir artış olmuştur. *Galip Haldun*'a göre bunun belli başlı beş nedeni vardır. Birincisi *Sultan Abdülaziz*'in iktidarının ilk yıllarında ortaya çıkan mali bunalım ve bunu aşmak üzere yapılan mali ıslahatlar bağlamında bütçeler yayınlanmış, kağıt parayla ilgili mevzuat hazırlanmış, her gün değişen kararlar alın-

³² Bu konuda Galip Haldun'un Milli İktisat tezinin savunuculuğunu yapan *İktisadiyat Mecmuası*'nda yayınlanmış bir dizi yazısı bulunmaktadır. Tanzimat dönemi iktisat yayıncılığı bakımından yazıldığı dönem de dikkate alınırsa oldukça etraflı bir envanter sunmaktadır: "Tanzimat Döneminde Matbuat ve Neşriyat-ı İktisadiye" I, *İktisadiyat Mecmuası*, Sayı: 30, 1 Teşrinievvel 1332, s. 6-7; II, Sayı: 32, 20 Teşrinievvel 1332, s. 3-4; III, Sayı: 37, 15 Kanunievvel 1332, s. 3-4; IV, Sayı: 68, 22 Teşrinisani 1333, s. 5-7.

miş ve böylece bir resmî literatür oluşmuştur. İkinci olarak *Yeni Osmanlılar* yaptıkları gazetecilik faaliyeti içinde sadece edebî konulara temas etmekle yetinmemişler, siyasi ve iktisadi mevzulara ilişkin yazılar da kaleme almışlardır. Üçüncüsü *Yeni Osmanlılar*’ın *Mustafa Fazıl Paşa*’nın nezareti ve himayesinde Avrupa’da yayınladıkları gazete ve mecmualarda hükümetin iktisadi ve mali uygulamalarını daha da artan dozda eleştiren yazı ve diziler hazırlamışlardır. Son olarak Amerikan İç Savaşı’nın çıkmasıyla beraber Avrupa’da artan pamuk üretimi eğilimi bizde de aksülamel bulmuş ve ülkemizde pamuk üretiminin gereği, dolayısıyla tarımsal faaliyetlerle ilgili tartışmalar, bu arada yayınlar artmıştır.

Yukarıda da değinildiği gibi, bu dönemdeki gazeteler daha çok *Yeni Osmanlı* gazeteleri olmuştur: *Hürriyet*, *Ulûm*, *İttihat*, *İnkılap*... *Yeni Osmanlılar*’ın mensupları arasında üç önemli isimden birincisi ve en önemlisi *Namık Kemal*, ikincisi *Ziya Paşa* ve üçüncüsü *Ali Suavî*’dir. *Yeni Osmanlılar*’ın çıkardıkları önemli gazetelerden birisi ve *Yeni Osmanlılar*’ı ve onların siyasi, iktisadi, mali ve içtimai fikirlerini en iyi tanıtan gazete *Hürriyet* gazetesidir. Genel iktisat ve ülkenin iktisadi şartları ile iktisadi tarihe tekabül edecek yoğun bir makale ve yazı koleksiyonunu bu gazetede bulmak mümkündür. Daha sonra da *Jön Türk* gazeteleri ortaya çıkmıştır. *Mizan-ı İctihad*, *Terakki*, *İbret*, *Basiret*... bunların hepsi de iktisatla ilgili malzemeleri giderek artan bir ölçekte kullanmaya devam etmişlerdir.

Mecmualarda ise ilk olarak *Mecmua-i Fünun* dergisi yayın hayatına başlamıştır. Burada iki isim yukarıda zikretmiş olduğumuz *Mehmed Şerif Efendi* ve *Münif Paşa* tam da iktisat tarihine denk düşecek yazılar yayınlamışlardır. Bu yazılar arasında tarımın mı sanayiinin mi önemli olduğu gibi zihniyet merkezli tartışmalardan kağıt paranın tarihçesine kadar farklı konular bulmak mümkündür. Bu tür dergiler arasında takip eden yıllar içinde *Mecmua-i Ebuzziya*, *İktisadiyat Mecmuası*, *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, *Yeni Mecmua* ve *Türk Yurdu*’nu zikretmek gerekir. Özellikle *İktisadiyat Mecmuası*’nda milli iktisat ile ilgili çalışmalar dikkat çekmektedir.

Bu Yayıncılık bağlamında gelişen bu literatüre Beyoğlu’nda çıkan yabancı gazete ve dergileri de eklemek gerekir. Borçlanma, Düyün-ı Umumiye, maliyenin kontrolü, imtiyazlar gibi beylik konuların ağırlıklı olarak ele alındığı bu gazeteler arasında *Times*, *Morning Post*, *La Turquie*, *Levant Herald*, *Levant Times* gibi gazeteler yer almıştır.

Bir başka kaynak grubunu kitaplar oluşturmaktadır. İlk kitaplar daha çok Batı’da yayınlanan kitapların tercümeleri olarak karşımıza çıkmakta-

dır.³³ Ekonomik tarihin tarihsel kökenleri bağlamında Tanzimat'tan sonra kaleme alınan tarih kitapları da dikkatlerimizi çekmektedir. Bunlardan birisi hiç kuşkusuz *Tarih-i Cevdet*'tir. Gerçekten yukarıda Türk tarih yazılcılığının değişimi bağlamında değinildiği gibi *Cevdet Paşa* tarihe ekonomiyi, sosyal yaşamı, gündelik hayatı, pahalılığı, krizi vs. sokmayı ustalıklı başarılmıştır. Bu hususiyet, konuyla ilgili eserleri *Maruzat* ve *Tezakir* için de geçerlidir. Bir başka eser *Mustafa Nuri Paşa*'nın *Netayicü'l-Vukuat* isimli eseridir. Paşa kabaca Osmanlı'nın kuruluşundan Tanzimat'a kadar (1841) getirdiği eserinde olayları salt siyasal boyutlarıyla değil, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla da ele almış, ekonomik ve sosyal alanlarda ortaya çıkan değişimlere önemli bir yer ayırmıştır.³⁴

Tanzimat dönemini müteakiben iktisatla ilgili kitapların sayısı artmaya başlamıştır. *Mehmed Şerif*'in *İlm-i Emval-i Milliye*'si 1863'te, *Mehmed Midhat*'ın *Ekonomi Fenn-i İdare*'si ve *Ahmed Hilmi*'nin *İlm-i Tedbir-i Servet*'i 1869'da, *Ahmed Midhat*'ın *Ekonomi Politik*'i 1874 ve *Sevda-yı Sa'y ü Amel*'i 1878'de, *Sakızlı Ohannes*'in *Teşrik-i Mesai ve Tefrik-i Mesai*'si 1879'da, *Nur*'nin *Mebahis-i İlm-i Servet*'i 1881'de, *Mahmud Esat*'ın *İlm-i Servet*'i 1884'te, *Ahmet İhsan*'ın *İlm-i Servet*'i 1885'te, *Akyığıtzade Musa*'nın *İktisat yahut İlm-i Servet*'i 1896'da ve *Cavid Bey*'in *İlm-i İktisat*'ı 1897 yılında yayınlanıyor. Bu kitapların bir kısmı yukarıda da ifade edildiği gibi yabancı iktisat kitaplarının bir çeşit çevirisi sayılabilir. Bir kısmı ise biraz daha telif karakteri taşır. Mesela *Ahmed Midhat* eserlerinde iktisatla ilgili mevzular ve bu mevzulardan özellikle "çalışma" üstünde durmakta, böylece teorik iktisada ya da maliyeye denk düşecek hatırı sayılır bir iktisat literatürü teşekkül etmektedir.³⁵

Ancak bu literatür içinde üç eser vardır ki, bunlar benzerleri arasında öne çıkmış, adeta klasik olmuştur. Bunların bir diğer özelliği de birer iktisadi-mali tarih numunesi oluşlarıdır. Bunlardan birincisi *Süleyman Sûdi* tarafından kaleme alınan ve 1890 yılında yayınlanan *Defter-i Muktesid*'dir. İkincisi *Abdurrahman Vefik*'in *Tekâlif Kavâid*'i ve üçüncüsü de *Hasan Ferid*'in

33 İlk Türkçe iktisat kitabının kimliği konusu hâlâ kesinliğe kavuşturulamamış bir mevzudur. İlk kitabın *Sehak Ebru*'nun *'İlm-i Tedbir-i Menzil*'i olarak gösterenler de, *Serendi Arşizen*'in yine aynı başlıktaki kitabına işaret edenler de mevcuttur. Bu konuda çalışma yapmış Z.F. Fındıkoğlu, C.O. Tütengil ve Sabri Ülgener gibi araştırmacılar arasında da bir mutabakat yoktur. Ama bilinen bir gerçek var ki o da bu kitapların 1850'lerin başından itibaren yayınlanmaya başlandığı ve sayılarının gittikçe arttığıdır.

34 Şehabettin Tekindağ (1971), "Osmanlı Tarih-yazıcılığı", *Belleten*, Cilt 35, Sayı: 140, Ankara, s. 662-663.

35 Necdet Kurdakul (1990), "19. Yüzyılda İktisat Kitapları", *Tarih ve Toplum*, C. 13, S. 77, s. 57-60.

Nakid ve İtibar-ı Malî isimli eserleridir. *Süleyman Sûdi Efendi* maliye bürokrasisi içinde yetişmiş bir zattır. Üç cilt olarak hazırladığı eserinde ağırlıklı olarak Osmanlı vergi sistemini incelemiştir. Bu eser *Mehmet Ali Ünal* tarafından Latinize/transkribe edilerek 1996 yılında yayınlanmıştır.³⁶ *Abdurrahman Vefik (Sayın)* de, *Süleyman Sûdi* gibi bir maliyecidir. Ancak o eğitimi devam ettirerek önce maliye hocası, arkasından Maliye Nezareti müsteşarı ve son olarak da maliye nazırı olmuştur. *Tekâlif Kavâidi*’nin esasını Maliye Mektebi’nde okutulan maliye ve vergi ile ilgili dersler oluşturmuştur. Eser iki ciltten (kısım) mürekkep olup muhtevasını Osmanlı maliye teşkilatı ve vergi sistemi oluşturmaktadır. Kitabın ilk baskı tarihi 1910’dur. Bu kitap da, *Defter-i Muktesid* örneğinde olduğu gibi, latinize edilmiş ve Maliye Bakanlığı tarafından ve Maliye Bakanlığı eski müsteşarı *Erdoğan Öner* imzasıyla yayınlanmıştır.³⁷ Üçüncü eserin tam adı *Nakid ve İtibar-ı Malî*’dir. Müellifi *Hasan Ferid* bir taraftan maliye hocalığı yaparken diğer taraftan bürokratik görevler deruhte etmiştir. *Nakid ve İtibar-ı Malî*’nin ilk yayınlandığı tarih 1914’tür. Eser üç cilt olarak hazırlanmış olup birinci cilt *Meskûkât*, ikinci cilt *Evrak-ı Nakdiye* ve üçüncü cilt ise *Bankacılık* başlığını taşımaktadır. Eserin birinci cildinde Osmanlı para sisteminin temeli olan madenî paraların ilk ortaya çıkışlarından Osmanlı uygulamasına kadar geçirdikleri değişiklikler ve Osmanlı uygulamasına yer verilmiştir. İkinci ciltte ise kağıt para uygulamasının Osmanlı Devleti’nde nasıl başladığı ve ne tür sorunlarla karşılaşıldığının tarihi yazılmıştır. Üçüncü ve son cilt ise bankacılığa aittir. Önce dünya tarihinde bankacılığın nasıl doğduğu özetlenmekte, sonra da Osmanlı Devleti’nde ilk kurulan bankadan itibaren 1914 yılına kadar bankacılık teşkilatı ve faaliyetleri etraflı bir şekilde anlatılmaktadır.³⁸

Bu döneme ilişkin olarak son kaynak grubunu okullar oluşturmaktadır. *Mekteb-i Maliye*, *Mekteb-i Mülkiye* ve *Mekteb-i Hukuk* başta olmak üzere başka bazı mekteplerde de iktisat çerçeveli dersler okutulmuştur. Bu dersler arasında iktisat ve maliye tarihi bahislerini anlatan genel ve müstakil dersler sözkonusu olmuştur. Nihayet 1936 yılında İktisat Fakültesi’nin kurulmasıyla beraber düzenli bir iktisat tarihi eğitimi başlayabilmiştir.³⁹

36 *Defter-i Muktesid/Osmanlı Vergi Düzeni* (1996); Yazan: Süleyman Sûdi, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Isparta, 313 s.

37 *Tekâlif Kavâidi/Osmanlı Vergi Sistemi* (1999); Abdurrahman Vefik, Hazırlayan: Erdoğan Öner, Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara, 722 s.

38 Sözkonusu eser, uzun ve yorucu bir çalışmanın ardından kısmen sadeleştirilerek ve bazı eklemeler yapılarak tek cilt halinde yayınlanmak üzere tarafımızdan hazırlanmıştır.

39 Türkiye’de iktisat eğitiminin tarihiyle ilgil olarak birçok çalışma yayınlanmıştır. Bu çalışmaların bir hülasesi ve konu hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Coşkun Çakır-Şevket Kamil Akar, “İktisat Eğitiminin Beşiği İ.Ü. İktisat Fakültesinin Kuruluşu”, *İFMC*, 49. Cilt, 60. Yıl Özel Sayısı, İstanbul 1998, s. 271-310.

Yukarıda da bir nebze değinildiği gibi, geleneksel Osmanlı tarihçiliği ile çağdaş tarihçilik arasındaki köprüleri kuranlar arasında *Ahmet Refik* ve *Fuat Köprülü* vardır. Bilimsel tarihçiliğimiz ana hatlarıyla *Akçura-Gökalp-Köprülü* çizgisinde gelişmiştir.⁴⁰ Özellikle *Köprülü* bir anlamda çağdaş Türk tarihçiliğinin öncüsü olmuştur. *Köprülü*'yle beraber tarihçiliğimiz farklı bir perspektife kavuşmuş ve bilimsel temellere oturmuştur. Bu çerçevede dönemin dünya tarihçiliğindeki etkin mektebi *Annales Ekolü* Türk tarihçiliğini ciddi olarak etkilemiş, *Köprülü*'nün 1931 yılında *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nı çıkarmasıyla artık bir *Köprülü* mektebi açılmıştır.⁴¹

Köprülü'nün yaklaşımında iki nokta öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı tarihinin genel Türk tarihi içinde mütalaa edilmesi gerekliliğidir. İkinci nokta ise Türk devletlerinin iktisadi, sosyal, hukuki ve kültürel sistem ve teşkilatlarının birlikte telif edilmesi zaruretidir.⁴² Osmanlıların kuruluşu meselesini de ekonomik, sosyal ve kültürel olarak etraflı bir Selçuklu tarihi çerçevesiyle açıklamaya çalışır. Ona göre Türk tarihinin tam olarak gün ışığına çıkarılması hukukçu ya da filologların değil, sosyal değişimin belirleyici unsurunun ekonomik şartlar olduğunu görebilen ve sosyo-ekonomik meselelerle uğraşan tarihçilerin işi olması gerekir.⁴³

Kuşkusuz *Köprülü Mektebi*'nin takipçileri onun çizgisinde önemli mesafeler almışlardır. Bunlar arasında Türklerin eski dini olan şamanizm konusunu inceleyen *Abdülkadir İnan*, Türklerin göçlerini ve göçebe yaşantılarını araştıran *Faruk Sümer*, Türklerin düşünce tarihini tasavvuf tarihi bağlamında ele alan *Abdülbaki Gölpınarlı*, Türklerle ilgili olarak antropolojik ve folklorik araştırmaların öncüsü *Pertev Naili Boratav*, yaşamını Selçuklu tarihinin araştırılmasına adan *Osman Turan*, Selçuklu-Osmanlı iktisadi ve içtimai tarihine dönük çalışmalarıyla *Mustafa Akdağ* ve çalışmalarını tamamıyla Osmanlı üzerinde yoğunlaştıran *Halil İnalcık*'ı saymak mümkündür.⁴⁴ Kuşkusuz bunların içinde Osmanlı devletinin iktisadi tarihini günyüzüne çıkaran, hem *Köprülü*'nün beslendiği kanallardan, hem de *Köprülü*'den beslenen, ama zaman zaman ondan ayrılan *Ömer Lütfi Barkan*'ı ayrıca zikretmek gerekir. Bütün bu saydığımız kişi, dönem ve konula-

40 Halil Bertay (1985), "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 9. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 2461.

41 Zafer Toprak (1986) "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (Der: Sevil Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara, s. 432-433.

42 Halil Bertay (1983), *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 64.

43 Bertay, *a.g.m.*, s. 74, 84.

44 Bertay, *a.g.m.*, s. 90.

rı, aslında *Köprülülü*’nün ilgi alanlarının ne kadar geniş olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirmek gerekmektedir.

IV. Bir Hoca Bir Kürsü: Barkan ve Türk İktisat Tarihi Enstitüsü

1. İktisat Tarihi Öğreniminin Serencamı

Osmanlı Devleti yukarıda da değinildiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısının başından itibaren iktisat kitapları ve mecmuaları ile tanıştı. 1860’lardan itibaren iktisadi fikir hareketleri doğmaya başladı. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde önce Mülkiye ve Maliye Mekteplerinde, sonra Ticaret Mektebinde, daha sonra Darülfünun Edebiyat ve Hukuk Fakültelerinde iktisat dersleri, giderek artan bir yoğunluk ve muhtevayla okutulmaya başlandı.⁴⁵

İktisat dersleri arasında ilk olarak İktisat Tarihi dersi Ticaret Mektebinin programında yer almıştır. Bu okul ilk olarak 1883 yılında orta öğretim programıyla eğitime açılmıştır. Asıl adı “Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi”dir. Amacı nizamnamesinin birinci maddesinde de yer aldığı gibi, ticaret elemanı yetiştirmektir. Daha çok ticaret ve hesap derslerinin yer aldığı müfredat içinde iktisada da önemli bir yer verilmiştir. 1923 yılında “Yüksek Ticaret ve İktisat Mektebi” adı altında İktisat Bakanlığına bağlanmıştır. 1924 tarihli talimatnamede belirtildiği gibi iktisat derslerine ağırlık verilmiş ve müfredatına şu dersler ilave edilmiştir: ‘Medhal ve Nazari İktisat’, ‘İktisat Tarihi’, ‘İçtimai İktisat ve Hukukiyat’ ve ‘Türkiye İktisadi Coğrafyası’.⁴⁶

Türkiye’ye davet edilen ve üniversite reformu konusunda rapor yazması istenilen A. *Marche*’nin üniversiteyle ilgili olarak hazırladığı raporu hükümet tarafından değerlendirilmiş ve 31 Temmuz 1933’te İstanbul Darülfünunu ilga edilmiştir. Maarif Vekaletine 1 Mart 1934 tarihine kadar İstanbul Üniversitesi adıyla yeni bir kurumun açılması görevi verilmiştir. Bu amaç doğrultusunda oluşturulan komisyon çalışmalarını 1934 Mayısında tamamlamış, 31 Mayıs 1934 tarihinde çıkarılan bir kanun ile İstanbul Üniver-

45 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1946), *Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisadiyat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını, İstanbul, s. 9-69. Türkiye’de iktisat eğitimin tarihsel arkaplanı ile ilgili olarak şu eserlere de bakmakta yarar vardır: Şerif Mardin, “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, s. 51-118, Makaleler 2, *Siyasal ve Sosyal Bilimler* (Derleyenler: Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önden), İletişim Yayınları, İstanbul 1990; Niyazi Berkes, “Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye’de Ekonomik Düşünün Evrimi”, s. 39-59, *Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine* (Der. Fikret Görün), Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını, Ankara 1972.

46 Esat Çelebi (1983), *Yüz Yıllık Mezunları İle İstanbul Yüksek Ticaretliler (1883-1983)*, İstanbul, s. 18-30.

sitesi son şeklini almıştır.⁴⁷ İstanbul Üniversitesi için hazırlanan 11 Ekim 1934 tarihli talimatnamenin birinci maddesinde, üniversiteye bağlı olarak Tıp, Hukuk, Edebiyat ve Fen Fakültelerinin isimleri mevcuttur. Bu tarihte İktisat Fakültesi sayılan fakülteler arasında yer almamıştır. Bu arada Hukuk Fakültesine bağlı İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü tarafından iktisat eğitimi verilmeye çalışılmıştır. Ancak enstitünün verdiği iktisat eğitiminin ileri sınıflara gelmiş talebe ve mezunlar için bir senelik kurs niteliğinde olmasının, ders ve seminerleri takip eden öğrencilerin alt yapısı oluşturulmadığından dersleri kavrayamamasının ve başka işlerle meşgul olmalarının iktisat eğitimini ikinci plana itmiş olması gerçeği bir iktisat fakültesi kurulması sürecini hızlandırmıştır.⁴⁸

İktisat Fakültesi İstanbul Üniversitesini oluşturan fakülteler arasına, Maarif Vekillığının 2 Aralık 1936 tarih ve 10592 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine, 14 Aralık 1936 tarihinde bakanlar kurulunca görüşülüp onayarak girmiştir. Bu karar 26 Ocak 1936 tarih ve 3492 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak İktisat Fakültesinin kurulması resmen kesinleşmiştir.⁴⁹ İktisat Fakültesi 4 Şubat 1937 tarihinde de eğitim-öğretime başlamıştır.

İktisat Fakültesi kurulunca dekanlığına Hukuk Fakültesi iktisat hocalarından biri olan *Ord. Prof. Ömer Celal Sarc* getirildi. 1901 doğumlu olan *Sarc* en genç ordinaryus idi. Almanya’da doktora yapmış, Alman Tarihçi Okulunun ünlü temsilcilerinden *Werner Sombart*’ın öğrencisi olmuştur. Dekanların Ankara’dan atandığı bu dönemde, *Sarc*’ın görevi 1948 yılına kadar devam etti. *Sarc* istatistik derslerini okuttu. Diğer Türk hocalardan *Ord. Prof. İbrahim Fazıl Pelin* maliye, *Ord. Prof. Şükrü Baban* iktisat, *Doç. Ömer Lütfi Barkan* iktisat tarihi, *Doç. Fahri Fındıkoğlu* sosyoloji, *Doç. Refii Şükrü Suvla* Türkiye iktisadi coğrafyası, *Doç. Dr. Ahmet Ali Özek* işletme iktisadi derslerini okutuyorlardı.⁵⁰

Görüldüğü gibi ilk defa kurumsallaşmış bir iktisat eğitimi veren İktisat Fakültesi dersleri arasında iktisat tarihi girmiş ve *Barkan* tarafından okutulmaya başlanmıştır. Ayrıca *Barkan* iktisat tarihi bağlamında yaz döne-

47 E. Hirsh (1950), *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi*, c. I, İstanbul, s. 298-318.

Darülfünun’un Üniversite’ye dönüşmesiyle ilgili olarak bakınız: Sadi Irmak, “Pozitif Bilim Kuruluşları ve Darülfünundan Üniversiteye Geçiş”, *Cumhuriyetin 50.Yılında İstanbul Üniversitesi*, s.102-154, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1973; Mehmet Saray, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*, s.79-100, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996; Ali Aslan, *Darülfünundan Üniversiteye*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996.

48 Hirsh, *a.g.e.*, s. 399.

49 *Resmi Gazete*, Sayı: 3492, Kararname No: 5719, 26 Kanunuevvel 1936.

50 Feridun Ergin (2001) “İktisat Fakültesi (1936-1942)”, İ.Ü. İktisat Fakültesi 2001-2002 Kataloğu, İstanbul, s. 201.

minde ‘Türkiye İktisat Tarihinin Ana Hatları’ ve seçimlik olarak da ‘Türkiye Maliye Tarihi’ okutmuştur. Ayrıca fakültenin doktora programı açılmış ve bu program altında altı bölümden birisini de ‘İktisat Tarihi ve İktisadi Coğrafya’ oluşturmuştur. Yine *Barkan* tarafından bu programda ‘Türk İktisat ve Maliye Tarihi Üzerine Araştırmalar’ başlıklı seminerler verilmiştir.

2. Barkan’ın Kısa Hayat Hikayesi ve İlim Anlayışı

Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan 1902 yılında Edirne’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada yaptıktan sonra Edirne Muallim Mektebini bitirdi. Üç yıl ilkokul öğretmenliği yaptı. 1923 yılında İstanbul’da açılan Orta Öğretmen Okulu’nda bir yıl okuduktan sonra İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesine ve Yüksek Muallim Mektebine girdi. Fakültenin Felsefe Bölümü’nü 1927 yılında bitiren Barkan, lise öğretmeni olarak yetiştirilmek üzere Strasbourg Üniversitesi Edebiyat Fakültesine gönderildi. Bu fakültede genel felsefe, sosyoloji ve psikoloji sertifikaları ile Hukuk Fakültesi’nden “İktisadî İlimler Yüksek Diploması” olarak ikinci bir lisans programını tamamlayıp 1931’de yurda döndü ve Eskişehir Lisesi felsefe öğretmenliğine atandı.

Üniversite reformu sırasında 1933 yılında İstanbul Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü doçentliğine atanan *Barkan*, 1937’de İktisat Tarihi ve İktisadî Coğrafya Kürsüsü doçentliğine geçti. 1941’de profesörlüğe, 1957’de de ordinaryüs profesörlüğe yükseldi. Bu arada 1950-1952 yılları arasında İktisat Fakültesi Dekanlığı görevini yürüttü. Bu sırada İktisat Tarihi Kürsüsü başkanlığı da yapan *Ord. Prof. Barkan*, Edebiyat ve Fen Fakültelerinde sürekli olarak Türk İnkılâp Tarihi hocalığı yaptı. 1941’den sonra altı yıl kadar da Hukuk Fakültesi’nde Türk Hukuk Tarihi dersleri okuttu.

1950’de Türk İktisat Tarihi Enstitüsü’nü kuran ve Fakülte Mecmuasının İktisat tarihi sayılarının yayınlanmasında çaba harcayan *Ord. Prof. Barkan* 1973’te emekliye ayrıldı. Strasbourg Üniversitesi tarafından 1943’te “Şeref Doktoru” ünvanı verilen *Ord. Prof. Barkan* 1968’de Yugoslavya’nın Belgrad Akademisi’ne “muhabir üye” seçildi. Konferanslar vermek üzere Paris Üniversitesi’ne, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan’ın Tarih Enstitülerine uzunca sürelerle davet edildi. 1940 yılından itibaren Türk Tarih Kurumu’nda aslî üye, Milletlerarası Oryantalistler Birliği’ne bağlı “Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Tarih Komitesi”nde başkan olarak bulundu.

23 Ağustos 1979’da İstanbul’da vefat etti ve 28 Ağustos 1979 tarihinde Edirnekapı Şehitliği’ne defnedildi.

Barkan’ın kuşağı, fikirleri İmparatorluk ile Cumhuriyet arasında şekillenmiş bir kuşaktır. Özellikle 1900’lü yılların başında doğan bir grup akademisyen ve aydının görüşlerine bu gerçek yansımıştır. Bu kuşak içinde yer

alıp *Barkan* dışında ilk akla gelenler arasında *Mükrimin Halil Yinanç, A. Süheyl Ünver, Ekrem Hakkı Ayverdi, Faik Reşit Unat, Abdülbaki Gölpınarlı, R. Oğuz Arık, S. Nüzhet Ergun, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Ahmet Hamdi Tanpınar, Hilmi Ziya Ülken, Hasan Ali Yücel ve Orhan Şaik Gökyay* gibi isimleri zikretmek mümkündür. Bu grubu 1910'lu yıllarda doğan *Sabri Ülgener, Niyazi Berkes, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu, Kemal Tahir ve Behice Boran* gibi isimlerin öne çıktığı ikinci bir grup takip etmiştir. Bu noktada, adı geçen ve çoğu akademisyen olan bu aydın grubunun etkilendikleri ve destek aldıkları başka bir gruptan da söz etmek gerekir. Bunlar arasında *Ziya Gökalp, Bursalı Mehmet Tahir, Ali Emiri, İsmail Saib Sencer, İbnülemin Mahmut Kemal İnan, Muallim Cevdet İnançalp, Osman Nuri Ergin, Yahya Kemal Beyatlı* ve yukarıda üzerinde az da olsa durduğumuz *Fuad Köprülü*'yü öncelikle zikretmek gerekir.⁵¹

Gerçekten bu insanlar belli bir etkileşim çerçevesi içinde çok ciddi bir fedakârlıkla çalıştılar ve çok şey ürettiler. Kimi Türk tarihini, kimi Türk düşüncesini, kimi Türk edebiyatını önceleyerek eserlerini ortaya çıkardılar. Aralarında siyaseti tercih edenler de oldu. Ama neticede hepsinin ortak çabası Türkiye'nin meselelerini omuzlama ortak paydasında buluştu.

Barkan da yukarıda sayılan birçok isim gibi 'İlmî Türkçülük' hattı üzerinde yol almaya başladı. Bu damar *Ziya Gökalp* ve *Fuad Köprülü*'yle başlayan ve devam eden bir damar olmuştur. Kuşkusuz onların da bir arkaplanı vardır -mesela bu noktada *Yusuf Akçura* üzerinde önemle durulmalıdır- ama bu daha etraflı bir çalışmanın konusu olmak gerekir. Bu konuda Fındıkoğlu'nun tespiti oldukça nettir: "*Barkan, Gökalp'in Türk İktisat Tarihi davasını toprak meselelerine ilişkin vechesinden çok iyi kavramış ve neşreylediği araştırmalarla şimdiden temayüz etmiştir*".⁵²

Sayılan bu isimler içinde *Ömer Lütfi Barkan* tarih alanındaki çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Fakat bu aşağıdaki satırlarda üzerinde etraflıca durulacağı gibi, bilinen tarih çalışmalarından farklı bir tarih alanı olmuştur; yani *Barkan* iktisat tarihini keşfetmiştir. Aslında Türkiye'de üniversiter anlamda 'İktisat Tarihi'nin müstakil bir kürsü kazanabilmesi ancak yukarıda da kısaca ifade edildiği gibi İktisat Fakültesi'nin kuruluşuyla gerçekleşebilmiştir. İlk yıllarında kürsü başkanı olarak dünyaca ünlü bir akademisyen, *Alexandre von Rüstow* görev almıştı. Ancak o da biliyordu ki, iktisat tarihinin Türkiye boyutu, üzerinde çalışılmayı bekleyen bakir bir alan olarak orta

51 Ahmet Güner Sayar (1998), *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 223-224.

52 Sayar, *a.g.e.*, s. 77.

yerde durmaktaydı. Barkan tam da bu noktadan sürece dahil olmuş ve bir süre sonra işin öncüsü durumuna gelmiştir.⁵³

Yukarıda zikrettiğimiz bu ‘İlmî Türkçülük’ içinde de iki ayrı damardan söz etmek mümkündür. Birinci grubu *Köprülü*’nün önderlik ettiği ve yönlendirdiği şahıslar oluşturur. *Ömer Lütfi Barkan, Abdülbaki Gölpınarlı, Nihal Atsız, Osman Turan, Abdülkadir İnan* ve *Orhan Şaik Gökyay* ilmî ve akademik yaşamlarının başlarında *Köprülü* etrafında kümelenildiler ve belki de onun yönlendirmesiyle Türk tarihinin farklı boyutlarını kendilerine uzmanlık alanı olarak belirlediler. Burada ilmî Türkçülük çerçevesinde atlanmaması gereken bir ikinci damar daha bulunmaktadır. Akademiyle ilişkileri olmakla beraber çoğu akademi dışında kalan, ama ârafta kalmayan bu damarın önde gelen isimleri *Muallim Cevdet, Osman Nuri Ergin, A. Süheyl Ünver* ve *Raif Yelkenci*’dir. Bu ikinci hat bir ekol halini alamamıştır, ancak birinci hattın mensuplarının günümüze gelen takipçileri olmuş, yani bir ekol olmayı başarmıştır.⁵⁴

Barkan bilimsel faaliyeti her şeyin üstünde tutmuştur. Bu noktada günöbirlik hadiselerle, cereyanlara takılıp kalmamış, hatta itibar da etmemiştir. İşine bakmış, çalışmalarını tamamlamış, eserlerini yayınlamıştır. Çalışmalarında sıkı bir disiplin içinde olmuştur. Misafirlerini bile belli saatlerde kabul etmiş, zamansız misafirlerden duyduğu memnuniyetsizliği çoğu kere açığa vurmaktan geri kalmamıştır. Aynı disiplinli çalışma tarzını ekibinden de beklemiştir. Yazılarına, birkaç defa yazarak son halini vermiştir. Bilimsel, ama akıcı bir dil kullanmış, anlaşılır bir üslupla yazmıştır. Yazmada olduğu kadar konuşmada da başarılı olmuştur. Anlatımlarında jest ve mimikleri katarak ilgi uyandıran bir tarzda dinleyicilerinin diri kalmasını temin etmiştir. Çalışma anındaki tatlı-sertliğine rağmen öğrencilerinin ve dinleyicilerinin huzuruna çıktığında tebessümünü yüzünden eksik etmemiştir.⁵⁵

3. Barkan’ın Tarih Anlayışı ve İktisat Tarihçisi Olarak Barkan

Barkan esas itibarıyla tarih eğitimi görmüş, tarih formasyonu almış bir akademisyen değildir. Hayat hikayesinde de değinildiği gibi felsefe okumuştur. Mezuniyetini müteakiben İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü Müdürü, ünlü sanat tarihçisi *Albert Gabriel* tarafından Strasbourg Üniversitesi’ne yönlendirilen bir grup öğrenciden biri olmuş ve Fransa’ya felsefe

⁵³ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s.90-95; Sayar, *a.g.e.*, s. 77.

⁵⁴ Ahmet Güner Sayar (1999), “Vefatının 25. Yılında Sahhaf Raif Yelkenci’ye Dair Anılar ve Düşünceler”, *Simurg ‘Kitap Kokusu’*, Yıl: 1, Sayı: 1, İstanbul, s. 27-28.

⁵⁵ Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 75. Ayrıca Barkan’ın asistan, öğrenci ve dostlarıyla yaptığımız sohbetlerden hareket ederek bu bilgileri aktarma imkanına kavuşabildiğimizi burada itiraf ve ifade etmeliyiz.

ve sosyoloji okumaya gitmiştir. 1928 yılında gittiği Fransa'dan 1931 yılında dönmüştür. Ancak ne var ki Fransa'dan bir felsefeci olarak değil, bir iktisat tarihçisi adayı olarak dönmüştür. Gerçekten burada derslerini dinlediği hocalardan, özellikle Annales Ekolünün ünlü hocası *Marc Bloch*'tan çok etkilenmiştir. Yine *Maurice Halbwachs*, *Henri Baulig* derslerini takip ettiği hocalar olmuştur. Ayrıca *Henri Pirenne*'in eserlerini okumuş ve bunlardan da çok etkilenmiştir.⁵⁶

Barkan yurda dönüşünü müteakiben iki yıl lise öğretmenliği yaptıktan sonra 1933 yılında üniversiteye intisap etmiş ve Edebiyat Fakültesi'nde *Prof. Yusuf Kemal Tengirşek*'in yanında Türk İnkılap Tarihi doçenti olmuştur. Böylelikle tarih ilmiyle ilk formel temasını başlatmıştır. Arkasından 1936 ve 1937 yıllarında *Siyasî İlimler* ve *Ülkü* mecmualarında yazdığı dizi makalelerle dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu gelişmenin arkasında *Barkan*'ın alışılmadık konuları, yine alışılmadık bir tarzda ele alması yatıyordu. Nitekim bu gelişmeler netice vermiş, yeni kurulan İktisat Fakültesi 1937 yılında *Barkan*'ı Edebiyat Fakültesi'nden adeta transfer etmek istemiştir. İktisat Fakültesi'ni kuran ve ilk dekanı olan *Ömer Celal Sarc*'ın rektörlüğe yazdığı talep yazısında bir taraftan iktisat tarihi ilminin önemine dikkat çekilmiş, diğer taraftan *Barkan* ile ilgili sitayişkâr ifadelerde bulunulmuştur.⁵⁷ Başvuruya olumlu cevap verilmiş ve 1938 yılında İktisat Fakültesi'ne geçmiştir. İktisat tarihi doçenti olabilmesi için yeni bir tez hazırlamış, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinde Toprak Meseleleri* başlıklı tezini *Fuad Köprülü*, *Alexandre von Rüstow* ve *Ebülula Mardin*'den oluşan bir jüri değerlendirmiştir. Bundan iki ay sonra da kollokyumu yapılmış, bu jüride de *Fuad Köprülü*, *Alexandre von Rüstow* ve *Ebulula Mardin* dışında *Fritz Neumark*, *Gerhard Kessler*, *Alfred Isaak*, *Dobretsberger*, *İbrahim Fazıl Pelin* ve *Şükrü Baban* gibi dünya çapında ünü olan hocalar yer almıştır. 1939 yılı başında artık *Barkan* "Umumî İktisat ve İktisat Tarihi" doçenti ola-

56 Ünal Nalbantoğlu (1979), "Barkan'ın Ardından", *Okul Defteri*, No: 2, İstanbul, s. 37.

57 Adı geçen yazıda şöyle denilmektedir: "Tarih bilgisinin gerek memleketimiz için, gerekse genel ekonomik terbiye bakımından haiz bulunduğu önem dolayısıyla fakültemiz programına İktisat Tarihi ve Türkiye Maliye Tarihi dersleri konmuş, Türkiye ekonomisi hakkında tarihi araştırmalar yapmak ve İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü'nün esaslı bir vazifesi olarak kabul etmiştir. Profesör Rüstow ile beraber çalışacak bir tarih doçenti bulunmamaktadır. Bu yüzden derslerde memleketimiz ahvaline temas edilmemesi, Enstitü'de tarihi araştırmalar yapılmaması mahzuru hasıl olmaktadır. Kadromuzda bu boşluğu doldurabilmek için Edebiyat Fakültesi doçentlerinden Ömer Lütfi Barkan'ın fakültemize verilmesi uygun mütalaa edilmektedir. Ömer Lütfi Barkan felsefe ve iktisat tahsil etmiş ve bilahere iktisat tarihine büyük bir alaka göstererek, kısmen arşivlerde yeni vesaii işlemek suretiyle Türkiye İktisat Tarihi'ne ait enteresan tetkikler neşretmiştir". Sahillioglu, a.g.m., s. 5-6.

rak, 1973 yılına kadar çalışıp emekli olduğu İktisat Fakültesi camiasına dahil olmuştur.⁵⁸

Barkan Türk tarihinin “bir muharebeler ve muahedeler tarihi” ve “bir hanedan destanı” olarak algılanması ve inşa edilmesinden son derece rahatsızdır. Bu hususu birçok çalışmasının başında ifade etmiştir. Ona göre her olay bir dizi sosyal ve ekonomik şartlarla hazırlanmıştır. Bu bakımdan siyasî şahsiyetler ve olaylar arkasında onları hazırlayan ekonomik ve sosyal nedenleri araştırmak gerekir.⁵⁹

Barkan’ın tarih görüş ve anlayışının şekillenmesinde yukarıda da değinildiği gibi, Fransız tarihçilerinin büyük tesiri olmuştur. Strasbourg’da *Marc Bloch* ve *Lucien Le Febvre* ile tanışmış, onlardan tarih, özellikle iktisat tarihi zevkini almıştır. Bu tanıştığı yeni isimler özel olarak Fransız tarihçiliğinin, genel olarak da dünya tarihçiliğinin yaşayan öncüleriydiler. Farklı bir tarih yaklaşımı içindeydiler ve görüşlerini ortaya koymak için de bir tarih dergisi çıkarmaya başlamışlardı: *Annales d’Histoire Economique et Sociale*. Kısaca *Annales* Ekolü diye bildiğimiz okulun kurucuları *Bloch* ve *Le Febvre* idi ve onların da üstadı Belçikalı tarihçi *Henri Pirenne* idi. Sayılan isimler dışında bu ekole mensup tarihçiler arasında *Fernand Braudel*, *Pierre Chenu*, *Pierre Goubert* ve *Emmanuel Le Roy Ladurie* de bulunuyordu. Dergi *Barkan*’ın Fransa’ya gelişinden bir yıl sonra, 1929’da yayın hayatına başlamıştı. 1946’dan itibaren adı *Annales: Economies, Societes, Civilisations* olarak değişmişti. Ayrıca bu okulun takipçisi olarak İngiltere’de de bir dergi çıkmaya başlamıştı: *Past and Present*. Ve derginin kurucularından birisi meşhur tarihçi *Eric J. Hobsbawm* idi.⁶⁰

Annales ekolünün temsilcilerinin tarih anlayışı kısaca şöyleydi: “Eğer tarihe yeniden kan verilmesi gerekiyorsa, bu, ancak coğrafya, linguistik, ekonomi, demografi, siyaset bilimi, klimatoloji, psikoloji ve benzeri beşerî bilim dallarının fethedilmesi, hatta boyunduruk altına alınmasıyla mümkün kılınabilir.”⁶¹ Yani tarihi yeniden yazmak, farklı sosyal bilimler arasındaki yapay sınırları kaldırmak ve toptan tarih yapmak anlamına geliyordu bu yaklaşım. Öyle olduğu için de birçok tarihçi bu ekolden etkilenmişti.

İşte *Barkan* da bu okulun kurucularıyla tanışmış ve onlardan ders dinlemiş ve oldukça etkilenmişti. Türkiye’ye döndükten sonra da onları izle-

58 Sahillioglu, *a.g.m.*, s. 5-7.

59 Ömer Lütfi Barkan (1942), “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyonu Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, C. II, İstanbul, s. 279.

60 Ali Boratav (Der.) (1985), *Tarih ve Tarihçi-Annales Okulu İzinde-*, İstanbul, s. 11 vd.

61 Boratav, *a.g.e.*, s. 8.

miş, *Febvre* ve *Braudel* ile iyi dost olmuştu. Dolayısıyla yazdıklarına bu ekolün görüşlerinin yansıdığı açıkça görülmektedir. Hele geçen zaman içinde *Braudel*'in eserlerinin bir bir yayınlanmasıyla, özellikle ünlü eseri *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın yayınlanmasıyla etkilendiğini açıkça göstermiş, bununla ilgili görüşlerini ayrıca kaleme almıştır.

Braudel XVI. yüzyılda Akdeniz dünyasında ortaya çıkan olağanüstü gelişmeleri ve bunun Fransa üzerinde yarattığı etkileri inceleme konusu yapmıştı. Çalışma Akdeniz ülkelerinin arşivlerinden yararlanılarak tamamlanmıştı. Ancak, *Braudel*'in deyişiyle, Akdeniz'in doğusu yeterince işlenememişti ve bunun gerçekleşebilmesi için Osmanlı arşivlerinin araştırılması gerekiyordu. İşte *Barkan* bir anlamda bunu yapmıştır. Özellikle *Braudel* sonrası çalışmalarında pür iktisat tarihinin ağırlığı açıkça görülmektedir. Kısaca *Fiyat Hareketleri* diye bildiğimiz ve aşağıda ayrıca üzerinde duracağımız ünlü çalışması bu takibin ve uzun yılların sonucunda ortaya çıkmış, örneği az görülen bir çalışmadır.⁶²

Braudel'in eserini tanıttığı yazısında *Barkan* yukarıda sözü edilen eksikliğin Osmanlı arşivlerinden yararlanılarak giderilebileceğinin mümkün olduğunu, yakın gelecekte bunların gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Yazısını, *Braudel*'in Türk tarihçileri için bir yöntem ortaya koyduğunu, yazdığı şeylerin bizim yazacaklarımızı beslediğini ve nihayet Türk tarihçilerinin *Braudel*'e borçlu olduklarını ifadeyle noktalamıştır.⁶³

Dördüncü Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu tebliğinde *Barkan*, Türkiye üzerinde yapılan çalışmaların dünya tarihçiliği yanında yer alabilmesi için, bu vakte kadar kullanılan konu ve metotların tamamen değiştirilmesi gerektiği gibi radikal bir eleştiri yapmıştır. Ona göre siyasî ve askerî tarihçiliğin takip ettiği hikayecilik alışkanlığı ivedi bir şekilde terk edilerek kurumsal ve yapısal incelemelere ağırlık verilmesi gerekir. Böyle bir yöneliş için ise istatistik malzemesi zaruri bir araç iken henüz kimse bu konuya eğilmemiştir. Fakat bundan sonra yapılacak tarih çalışmalarında, sosyal müesseselerin, idarî teşkilatın, iktisadî ve malî meselelerin tarihini ortaya koyacak-

62 Mahmut Hasan Şakiroğlu (1980), "Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan (1902-1979)", *Belleten*, Sayı: 173, Ankara, s. 135.

63 Barkan (1951), "Fernand Braudel, La Mediterranee et Le Monde Meditteranéen a La L'Epoque de Philippe II, Paris 1949, p. 1160 (Filip II Devrinde Akdeniz ve Akdeniz Memleketleri)", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XII, No: 3-4, İstanbul, s. 173-192. Barkan bu çalışmasını küçük değişikliklerle, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul 1953, s. 395-403'te ve *Annales: Economies, Societes, Civilisations*, 9 Annee, No: 2, Avril 1954, p. 189-200'de de yayınlamıştır. Ayrıca Braudel'in ünlü eserinin tercümesinin birinci cildinin sunuş yazısında, İFM'deki haliyle aynen yer verilmiştir. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, s. XXV-XXXIX.

lar için olayları ölçmek, karşılaştırma yapmak, harita kullanmak kaçınılmaz olmuştur.⁶⁴

Barkan’ın istatistik ilmi yanında üzerinde durduğu ve tarih yaklaşımının şekillenmesinde etkili olan bir başka disiplin ‘Tarihî Demografi’ olmuştur. Gerçekten ona göre, nasıl ki bugün elimizde sıhhatli nüfus istatistik ve bilgileri bulunmadan ekonomik planlama yapmak, ekonomik, tarımsal ve sosyal problemleri çözmek ve tedbirler almak mümkün olmuyorsa, aynı şekilde tarihin bir devrinde yaşamış bir devletin ekonomik, sosyal ve askerî yapısını izah etmenin yolu demografik durumun açığa çıkarılmasına bağlıdır. Modern demografi biliminin yöntem ve araçlarını kullanmak tarihi gençleştirecek ve bize yeni açıklama biçimleri verecektir.⁶⁵ Kaldı ki Osmanlı tarihi, arşivlerinin bu ilme hizmet edecek malzemeyeyle dolu olduğu düşünülecek olursa çok da şanslı bir durumdadır.

Yapılması gereken yeni bir ruh ve anlayışla Osmanlı vesikalarını gün yüzüne çıkarmak, onlardan layıkıyla istifade etmek ve onları yorumlamak suretiyle çıkarımlarda bulunmaktır. Ancak bu gerçekleşebilirse Osmanlı tarihi dünya tarihi içindeki önemli yerini almış ve bunun neticesinde farklı alanlarda uzmanlaşmış tarihçiler de Osmanlı tarihi ile ilgili bilgilenme imkanını yakalamış olurlar. Kabul etmek gerekir ki, Osmanlı tarihi yalnızca bugünkü Türkiye’nin tarihinden ibaret değildir. Bu tarih Ortadoğu’da, Balkanlar’da ve Kuzey Afrika’da yer alan millet ve devletlerin de tarihidir. Dolayısıyla sözü edilen metodların kullanılması bu nedenlerle bütününe ehemmiyet kazanmış oluyor.⁶⁶

Barkan, bazı tarihçilerin Türk tarihiyle ilgili eser ve yaklaşımlarıyla alakalı olarak kanaatlerini ortaya koymak suretiyle de nasıl bir tarih tezinden yana olduğunu ipuçlarını vermiştir. Mesela *Braudel*’in *Akdeniz*’i ile ilgili yazdığı, yukarıda değindiğimiz tanıtım yazısında onun yaklaşımlarını sita-yişkâr bir üslupla ele almış ve benimsemiştir. Ama aynı yazıda *Mustafa Akdağ*’ın *Celâli İsyanları* isimli meşhur eserine atıfta bulunarak, bu buhran ve bunalımların *Akdağ*’ın iddia ettiği gibi, siyasî yapı özellikleri ve yöneticilerin yetersizliğiyle açıklanamayacağını ifade etmiş, bunun nedeninin bütün

64 *Barkan* (1948), “Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, *IV. Türk Tarih Kongresi (Tebliğler)*, Ankara, s. 290-291.

65 *Barkan* (1955), “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul, s. 1 vd.

66 *Barkan*, *a.g.m.*, s. 7-8. *Barkan* bu konudaki görüşünü Atina Konferansları çerçevesinde sunduğu tebliğinde de dile getirmiştir: “Osmanlı tarihini yalnız bugünkü Türkiye’nin tarihi olarak anlamak mümkün değildir. Osmanlı arşivleri Yunan tarihi yazılırken ihmal edilemeyecek bir zenginliğe sahiptir.”, “Osmanlı İmparatorluğu Tarihinde Yeni Görüş ve Buluşlar”, *Atina Konferansları*, İstanbul 1953, s. 74-87.

Akdeniz havzasında ortaya çıkan bir krizin Osmanlı ülkelerine yansımından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Arkasından da bir uyarıda bulunarak bu meselelerle uğraşan Türk tarihçilerinin tezlerini ve ellerindeki malzemelerini tekrar gözden geçirmelerini önermiştir.⁶⁷

Yine Sabri Ülgener'in *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri* başlıklı kitabına yazdığı tanıtım yazısında, Ülgener'in eserini bir pozitif iktisat tarihi olmaktan ziyade Alman Tarihçi Ekolünü tamamlayan Weber-Sombart görüşünü memleketimize taşıyan bir ciddi deneme olarak nitelendirmiştir. Böyle bir tarihçiliğin önemli olmakla beraber güç bir yöntem olduğuna, taşıdığı zaafırlara dikkat çekmiştir. Başarıya ulaşabilmesi için iyi değerlendirilmiş malzeme yığınlarına ve bu malzemeyi yoğuracak iyi yetişmiş kafalara ihtiyaç duyan bu tip tarihçiliği gerçek bir tarihçilik değil, bir tarih felsefesi veya sosyolojisi olarak nitelendirmiştir.⁶⁸

Türkiye'de tarih eğitimi ve öğretiminin problemleri ve eksiklikleriyle ilgili görüşlerini ortaya koyarken, tarih dersi kitaplarında medeniyet tarihine, ekonomik ve sosyal meselelere yer verilmemesini eleştirmiştir. Tarih derslerinden beklenen başarının temininin, bu ders içinde, tafsilatlı bir şekilde sanat tarihi, düşünce tarihi, kültür tarihiyle, ekonomik ve sosyal tarihle ilgili bahislere yer verilmesine bağlı olduğunu söylemiştir. Yine önemli bir nokta olarak, yeni yetişen nesillerin, hatta tarih öğretmenlerinin istifade edebilecekleri kaynakların harf inkılâbı nedeniyle yok mesabesine düştüğüne işaret etmiştir.⁶⁹

Ömer Lütfi Barkan bir tarihçidir ve tarihçilik yapmıştır. Ancak o tarihte kalmak tehlikesine düşmemiş, yaptığı çalışmalardan bugüne ilişkin çıkarımlarda bulunmuş, atıflar yapmıştır. Mesela daha çok hukuk tarihine tekabül eden çalışmalarında Osmanlı hukuk yapısının günümüz hukuk yapısıyla mukayesesini yapmış, bu hukukun temelde taşıdığı laik karakteri öne çıkararak sürekliliğe dikkat çekmiştir.⁷⁰ Yine arazi rejimi ile ilgili çalışmalarını sürdürürken bir yandan da Cumhuriyet döneminde yapılması planlanan toprak reformu ve çiftçiyi topraklandırma kanunu ile ilgili tenkitler yapmış, makaleler kaleme almıştır.⁷¹ *Millî Kurtuluş Hareketinin İktisadi*

67 Barkan (1953), "Fernand Braudel...", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul, s. 401.

68 Barkan (1951), "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener, İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri (Başlangıçtan 18. Asır Sonlarına Kadar Fikir ve Sanat Tarihi Boyunca Akisleriyle Umûmî Bir Tahlil Denemesi)", İstanbul 1951, 212 s., İktisat Fakültesi Neşriyatından", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XII, No: 3-4, s.162 vd.

69 Barkan (1943), "Tarih Eğitimi", *II. Maarif Şurası (Tebliğler)*, Ankara, s. 241-244.

70 Barkan (1975), "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyet'in 50. Yıl Semineri*, Ankara, s. 49-97.

71 Barkan (1944-45), "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, No: 1-2, İstanbul, s. 54-145.

*Esasları*⁷² ve *Türkiye'de Muhacir İskânı İşleri*⁷³ benzeri çalışmaları ve özellikle *Tanzimat I* kitabıyla ilgili olarak yazdığı eleştiri yazısı⁷⁴ da bu hususa örneklik teşkil etmiştir.

4. Barkan'ın Eserlerinin Kısa Tahlili

Barkan Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili, hacmi binlerce sayfayı bulan çalışmalar yapmıştır. Benimsediği tarihçilik doğrultusunda öncelikle belgeleri esas alan makaleler yazmıştır. Bu çalışmaların merkezini 'Türk İktisat Tarihi' diye özetleyebileceğimiz alan oluşturmuştur. Araştırmaları Osmanlı'nın XVI. ve XVII. yüzyıllarında yoğunlaşmıştır.

Çalışmaları içinde toprak düzeni ve arazi hukuku, kısaca tarım ekonomisi en önemli yeri tutar. Bununla birlikte iskân siyasetinden vakıflara, bütçelerden fiyat hareketlerine, şehircilikten din-devlet ilişkilerine uzanan geniş bir yelpazede eserler vermiştir. Sadece isim listesi onlarca sayfayı bulan bütün eserlerini değerlendirmek böyle bir çalışmanın amacının çok üstündedir. Dolayısıyla burada, ona yurtiçinde ve yurtdışında haklı bir ün sağlayan temel çalışmalarına kısaca değinmekle yetinilecektir.⁷⁵

Barkan'ın beş kitabından ilki olan ve *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Cilt I, Kanunlar* başlığını taşıyan kitabı onun hakettiği üne kavuşmasında başat bir rol oynamıştır.⁷⁶ Bu eserin ortaya çıkmasında, aşağıda ayrıca üzerinde durula-

72 Barkan, "Millî Kurtuluş Hareketlerinin İktisadî Esasları", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, 1937, No: 74, s. 77-83; No: 75, s. 142-153.

73 Barkan, "Türkiye'de Muhacir İskânı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. X, No: 1-4, İstanbul 1948-49, s. 204-223.

74 Barkan, "Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler -Tanzimat'ın Yüzüncü Yıl Dönümünde İstanbul Üniversitesi Tarafından Hazırlanan Eserin Birinci Cildi Münasebetiyle-", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. II, No: 2, s. 288-329.

75 Barkan'ın eserlerinin detaylı değerlendirmesiyle ilgili olarak bkz. Coşkun Çakır (2001), "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu Batı*, Yıl: 3, Sayı: 12, Ankara, s. 46-56; İnalçık-Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 137-160.

76 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Birinci Cilt: Kanunlar*, İstanbul 1943, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, LXXII + 559 s. Bu eserin yeni baskısı 2001 yılı içinde İ. Ü. İktisat Fakültesi yayınları arasında çıkmıştır. Hocamızın diğer kitapları ise şunlardır: *İktisat Tarihi*, II. Kitap (Orta Çağ), Ders Notları (ilk baskısı 1949, son baskısı 1962 tarihli); *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayını, XXXIX + 504 s. (Eser Ekrem Hakkı Ayverdi ile beraber kaleme alınmıştır); *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı (1550-1557)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. I, Ankara 1972, XV + 393 s., C. II, Ankara 1979; *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988. İlâveten Gözlem Yayınevi'nin hocanın makalelerinden hareketle gerçekleştirmeyi planladığı 'Barkan'ın Toplu Eserleri' çerçevesinde çıkan birinci kitabı zikretmemiz gerekir: *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler 1, İstanbul 1980, 965 s.

cak olan tahrir kayıtlarının önemli payı vardır. Zira bu eser Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü bünyesindeki Tapu-Tahrir defterlerinin başlarında yer alan sancak kanunnamelerinin diğer kaynaklarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Kitabın başında yaklaşık altmış sayfalık bir mukaddime bulunmaktadır ki burada Osmanlı Devleti'nin hukuksal yapısı, İslamiliği, laik karakteri gibi önemli başlıklara yer verilmiştir. Arkasından kanun metinleri eklenmiştir.

Toprak meseleleri *Barkan*'ın en fazla mesai harcadığı alan olmuştur. Bir anlamda onun için "kendini Türkiye'nin toprak meselelerini halletmeye vakfetti" dense yeridir. Çalışma yaptığı diğer alanlarda Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi dışına pek çıkmak istemeyen Hoca toprak meseleleri konusunda Osmanlı öncesine, klasik döneme, modernleşme dönemlerine ve bu arada Tanzimat dönemine, hatta Cumhuriyet dönemine kadar uzanan bir çizgi üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

Yukarıda, Osmanlı tarih yazımı yaklaşımında da vurgulandığı gibi *Barkan*'a göre ekonomik ve toplumsal olayların gerçek manada açıklanabilmesi için onların sayılarla ölçülmesi ve istatistikî tablolar yardımıyla karşılaştırılmasının yapılması şarttır. Adı geçen metotların uygulanabilmesi için ise Osmanlı tarihi önemli bir imkana sahiptir. Bu imkanların başında da tahrirler gelmektedir.⁷⁷

İstatistiklerin önemine özellikle dikkat çeken Barkan bu uygulamaların gerçekleşmesi için nüfus istatistiklerinin kullanılmasının mecburiyetini dile getirmiştir. 'Tarihî Demografi'nin müstakil bir disiplin olarak geliştirilmesi ve tarihin hizmetine sokulmasına değinmiştir. Bu bakımdan tahrirler nüfus istatistiği oluşturmada da önemli bir kaynak durumundadır. Hocamız işte bu noktayı esas alarak tahrir defterlerindeki kayıtlardan hareketle başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun hem muhtelif şehirleri, hem de geneli için çıkarımlarda bulunmuş, nüfus tahminleri yapmıştır. Bu arada, bir anlamda kendisinin keşfettiği ve ondan sonra bu alanda çalışma yapanların hemen hemen hepsinin itibar ettiği bir de formül geliştirmiştir; 5 kat sayısı. Bu formüle göre nüfus sayımında hane esas alınmakta ve her hane nin ortalama beş nüfustan mürekkep olduğu varsayılmaktadır.⁷⁸

Osmanlı'nın önemli problematiklerinden birisini de iskan meseleleri teşkil etmektedir. *Fuad Köprülü*'nün başlattığı ve başını çektiği çalışmalar *Barkan*'ın bu konudaki yaklaşımına kaynaklık etmektedir. O, meseleyi bir

77 Barkan (1952), "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi (Tebliğler)*, 10-14 Kasım Ankara, s. 290-294.

78 Barkan (1953), "Tarihî Demografi' Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, İstanbul, s. 1-20.

adım daha ileri götürerek arşiv malzemesiyle desteklemiştir. Bu konuda ilk olarak kaleme aldığı *Kolonizatör Türk Dervişleri* adlı makalesinde görüşlerini ifade etmiştir. Hoca'ya göre, Osmanlılar geniş bir sahaya yayılan Türk ve İslam dünyasında geliştirilen teşkilat ve kurumlarla zaten temas halindedir. Kaldı ki, köken itibarıyla, Osmanlılaşmış Rumların yardımına ihtiyaç göstermeden birçok devlet kuran bir milletin ve geleneğin içinde yer almışlar, özellikle Selçukluların devamı durumunda olmuşlardır.⁷⁹ Burada öncelikle belirtilmesi gereken bir nokta da, Anadolu içinde yalnız şehirlerde değil, köylerde de şubeleri bulunan Ahi teşkilatının Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda oynamış olduğu roldür.

Daha sonra yukarıda adı geçen çalışmayı geliştirerek Osmanlı iskân politikasının esaslarını anlattığı bir dizi makale daha yayınlamıştır.⁸⁰ Bu araştırmalardan çıkan sonuca göre devlet memleket ve halkın menfaati için, işlenecek yeterli toprağın bulunmadığı yerlerdeki nüfus fazlasını veya verimsiz topraklar üzerinde tarımsal faaliyetlerde bulunan tarım işçisi nüfusu belli kurallar çerçevesinde çıkardığı sürgün hükümleriyle daha verimli yerlere göç ettirmiştir. Bunun yanında harap olan yerleri şenlendirmek ve mürur hale getirmek, asker sevkîyatını ve ticareti kolaylaştırmak maksadıyla yol boylarında köyler ve kasabalar kurmak gibi siyasî, ekonomik ve sosyal amaçlarla da bu usulü işletmiştir.

Bu kurulan yerleşim yerleri daha çok vakıf şeklinde organize edilmiştir. Amaç fethedilen yerlerin iskan ve imar işlerinin yerine getirilmesi olmuştur. Mesela yol boylarında ve köprü geçitlerinde belli vergi muafiyetleri mukabilinde görev yapan insanlar tarafından iskân edilen yerlere kamu hizmeti görüldüğü gerekçesiyle devlet vakıflar eliyle tahsisat tayin etmiştir.

Barkan'ın vakıflarla ilgili önemli bir çalışması *Ekrem Hakkı Ayverdi* ile beraber hazırladığı *İstanbul Vakıfları* adlı eseridir.⁸¹ Bu esere yazdığı önsözde, vakıflarla ilgili kayıtların, bir toplumun sadece inanç yapısını değil, aynı zamanda ve belki daha ziyade sosyal ve ekonomik sistem ve ilişkilerini, örf, adet ve aile yapılarını gösteren malzemeler olduğuna işaret etmektedir. Adı geçen eserde 2.517 adet vakıf kaydının dökümü verilmiştir. Zamanına göre oldukça büyük bir kent olan İstanbul'da bu kadar vakıf faali-

79 Barkan (1942), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C. II, İstanbul, s. 279-386.

80 Bu seri sırasıyla şu üç makaleden ibarettir: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI, Sayı: 1-4, İstanbul 1949-1950, s. 524-569; C. XIII, Sayı: 1-4, İstanbul 1951-1952, s. 56-78; C. XV, Sayı: 1-4, İstanbul 1953-1954, s. 239-257.

81 Barkan-Ayverdi (1970), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul.

yet göstermiş, şehrin beledî ve medenî işleri bu kurumlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Ayrıca fethi takiben devam eden imar ve iskan politikasında vakıflar en önemli yeri işgal etmiş, şehrin yeni mimarisiyle bir “kubbe ve minareler şehri” ismini almasını sağlamış, yeni kurulan mahallelerin temelini atmıştır.

Barkan ilk defa Osmanlı bütçelerine eğilerek ve çok sayıda bütçeyi aynen yayınlıyarak Osmanlı maliye tarihi için malzeme hazırlamıştır. Yayımlanan ilk bütçeler kuşkusuz modern bütçelerin ihtiva ettiği malzemeleri içermemektedir. Bunlar daha çok merkezî devletin bazı masraf ve gelirlerini gösteren gelir-gider hesaplarıdır.

İlk yayınladığı bütçe 1527-1528 malî yılına aittir.⁸² Bundan sonra sırasıyla 1547-1548⁸³, 1567-1568⁸⁴, 1660-1661⁸⁵ ve 1669-1670⁸⁶ malî yıllarına ait bütçeleri yayınlamıştır. Ayrıca aşağıda üzerinde durulacak olan muhasebe bilançoları da bu konuyla ilgili birinci derecede malzeme içermektedir.

Barkan bütçelerin iktisadî ve malî tarih bakımından taşıdığı öneme dikkat çekmiş, bir devletin iktisadi-mali tarihi içinde bütçelerin veya devlete ait gelir ve gider kayıtlarının araştırılması işinin de önemli bir yer işgal edeceğini ifade etmiştir: Çünkü devletin her türlü teşkilat ve faaliyetlerinin devlet giderleri arasında mutlaka bir yer almış olması ve belirli bir ödenek şeklinde rakamla ifade edilmiş bulunması lazım gelir. Öte taraftan iktisadî ve siyasî krizlerin, kıtlık, salgın hastalıklar veya savaş gibi olağanüstü hallerin de devletin gelir ve gider hesaplarına yansımamış olmalarına imkan yoktur.⁸⁷

Barkan Türk tarihçilik paradigmasını iktisat tarihçiliğiyle değiştirmiştir. Bu anlamda bir çalışması vardır ki, *Barkan*’ın iktisat tarihi çalışmalarının zirvesi mesabesinde. Bu çalışma *XVI. Asrın Başlarında Türkiye’de Fiyat Hareketleri* başlıklı makalesidir.⁸⁸ Hocamız bu makaleyi yazmadan önce

82 Barkan (1953-1954), “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, Sayı:1-4, İstanbul, s. 251-329.

83 Barkan (1957-1958), “954-955 (1547-1548) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XIX, Sayı:1-4, İstanbul, s. 219-276.

84 Barkan (1957-1958), “H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XIX, Sayı:1-4, İstanbul, s. 277-332.

85 Barkan (1955-1956), “1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XVII, Sayı:1-4, İstanbul, s. 304-347.

86 Barkan (1955-1956), “1079-1080 (1669-1670) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XVII, Sayı:1-4, İstanbul, s. 225-303.

87 Barkan (1953-54), “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, Sayı: 1-4, İstanbul, s. 238.

88 Barkan (1970), “XVI. Asrın Başlarında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, C. XXXIV, Sayı: 136, Ankara, s. 557-697.

VII. Türk Tarih Kongresinde tebliğ olarak sunmuş, sonra da geliştirerek makaleye tahvil etmiştir. Bir anlamda 'Barkan çalışmalarının şahikası' durumunda olan bu çalışmanın Türk ve dünya iktisat tarihi çalışmaları içinde özel bir yeri vardır.

Osmanlı iktisadî-malî tarihi için büyük önem taşıyan fiyatlar ve para tarihiyle ilgili o zamana kadar hiç bir ciddi çalışma ya da tezin olmadığı görülmektedir. Belki bunlarla ilgili malzemenin el altında olmaması, para tarihi ve istatistik ile ilgili bilgilerin yetersiz oluşu fiyat hareketlerine ilişkin iddiaların olmayışının nedenlerindendir. Gerçekten *Ömer Lütfi Barkan*'ın cevabını aradığı sorulardan birisi, onaltıncı yüzyılda dünyadaki nüfus ve fiyat hareketlerinin Osmanlı'ya bir etkisi olup olmadığı, olduysa nasıl bir etkinin olduğu sorusu olmuştur. Bu amaçla, daha 1942 yılında, bazı büyük şehirlerle ilgili eşya ve yiyecek fiyatları üzerinde çalışmalar yapmaya ve yayınlamaya başlamıştı.⁸⁹ Ayrıca bu konuyla ilgili defterleri⁹⁰ ve saray muhasebe defterleri⁹¹ ile imaret kayıtlarında⁹² yer alan verileri de bu gayeye dönük çabalar olarak ele almak gerekir. Yine malzeme fiyatları ve ücretler bakımından bir yazarın "bir ihmalin 23 yıl beklettiği şaheser"⁹³ olarak nitelendiği *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)* emsalsiz bir eserdir.⁹⁴ Bütün bunlar Osmanlı Devleti'nin iktisadî-malî tarihini daha iyi an-

89 Barkan (1942), "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, C. I, No: 5, İstanbul, s. 326-340; C.II, No: 7, İstanbul 1942 (Haziran), s.15-40; C. II, No: 9, İstanbul 1942 (Ekim), s.168-177.

90 Barkan (1968), "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. III, No: 5-6, Ankara, s. 1-479. (Bu sayı tamamen bu çalışmaya tahsis edilmiştir.).

91 Barkan (1979), "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. IX, No: 13, Ankara, s.1-380. (Derginin bu sayısı tamamen bu çalışmaya tahsis edilmiştir.). Aynı konudaki diğer bir çalışmanın adresi şöyledir: "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, No: 1-2, İstanbul 1962-63, s. 380-398.

92 Barkan (1962-63), "Türkiye Şehirlerinin Teşekkül ve İnkişafı Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, No: 1-2, İstanbul, s.239-296; Bu konudaki diğer belli başlı çalışmaları şunlardır: "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. I, No: 2, Ankara 1964, s. 235-377; "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, No: 1-2, İstanbul 1962-63, s. 297-341; "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, No: 1-2, İstanbul 1962-63, s. 342-379.

93 Osman Öndeş (1979), "Yeri Doldurulamayacak Büyük İlim Adamımız Ord. Prof. Lütfi Barkan'ın Ardından", *Yıllarboyu Tarih*, Sayı: 10, s. 34-35.

94 Barkan (1972), *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C. I, Ankara; C. II, Ankara 1979, Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Ne yazık ki Barkan bu eserin ancak birinci cildini görebilmiştir).

layabilmek için ihtiyaç duyulan fiyat tarihi malzemelerinin hazırlanması olarak değerlendirilmelidir.

Barkan yaptığı çalışmalarda çoğu kere spesifik alanları ve onları da mikro ölçekli olarak ele almıştır. Ancak bu bir zarurettten kaynaklanmıştır. Makro ölçeğe ulaşmak, Osmanlı'nın geneline ilişkin bir şeyler söylemek için oldukça fazla malzemeye ihtiyaç bulunmaktadır. O bir taraftan bu mikro çalışmaları yaparken, diğer taraftan da genellemelere gitmiştir.⁹⁵ Bu konular arasında Osmanlı Devleti'nin laikliği, Osmanlı feodalitesi, Tanzimat ve Osmanlı düzeninin bozulması gibi hassas ve tartışmalı konulara da çalışmaları arasında yer vermiştir.

5. Barkan'ın İlmî Mirası ve Akademik Tesiri

Barkan 1979 yılında aramızdan ayrıldığında, hepsi de orijinal, kendi alanlarında öncü ve bilimsel değeri yurtiçinde ve yurtdışında kabul edilmiş, hacmi binlerce sayfayı bulan çalışmalarını miras bırakmıştır. Bu mirasın önemi, bugün bile ülkemiz ve hatta komşularımızın karşı karşıya kaldığı sorunların çözümünün aranacağı yer olmasından kaynaklanmıştır. Bu miras ülkemizde ekonomik ve toplumsal tarih konusunda ilk ışığı yakan kaynak olmuş, bugüne kadar da önümüzü aydınlatmaya devam etmiştir.

Barkan'ın akademik çalışmaları çerçevesinde gözden kaçırılmaması gereken önemli bir nokta, büyük emeklerle kurduğu ve sözünü ettiğimiz şaheserlerin ortaya çıkmasında büyük önemi olan *Türk İktisat Tarihi Enstitüsü* üzerinde durmak olmak gerekir. Enstitü 12 Temmuz 1955 tarihinde kuruldu. Tabiatıyla ilk müdürü de enstitünün kurucusu olan *Barkan* oldu. Aslında enstitü *Rockefeller Vakfı*'nın Osmanlı sayımları üzerine yapılacak bir araştırmayı finanse etmek istemesi ve bu araştırmanın resmî bir kurum tarafından yürütülmesi fikrinden doğmuştur. Enstitünün kuruluş amacı Türk tarihiyle ilgili iktisadî, malî ve sosyal konularda araştırma yapmaktır. Ayrıca diğer bir hedefi de Türk iktisat tarihi ile ilgili vesikaların, yazmaların, yerli ve yabancı basılı eserlerin asıllarını veya mikrofilmlerini temin ederek bir İktisat Tarihi Müzesi kurmaktır.⁹⁶

Enstitü bilindiği gibi kuruluş amaçları doğrultusunda faaliyet göstermiş, ilk yıllarında Osmanlı Tapu-Tahrir Defterlerinin tetkik edilmesi ve Süleymaniye Camii ve İmaret İnşaatı konuları araştırılmıştır. Ayrıca çok sayıda tahrir defteri ve sair arşiv malzemesinin mikrofilmi bir araya getirilmek suretiyle bir enstitü arşivi ve yine titiz uğraşlar sonucunda bir ihtisas kütüphanesi oluşturulmuştur. Ancak ne yazık ki bugün hocanın hatırasına

⁹⁵ Barkan (1963), "Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Yapısı", *Barış Dünyası*, İstanbul, Sayı: 17, s. 461-467; Sayı: 19, s. 602-608.

⁹⁶ 12 Temmuz 1955 tarihli *Türk İktisat Tarihi Enstitüsü Yönetmeliği*.

duyulması gereken saygı bir kenara konarak önce arşiv Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne verilmiş, sonra da kendi alanında hatırı sayılır bir ihtisas kütüphanesi olan kütüphane, Üniversitenin kütüphaneler konusundaki yeni politikası gereği tasfiye edilmiştir.

Ömer Lütü Barkan yetmiş yedi yıllık ömrünü okumak ve yazmakla geçirdi. Felsefe okudu, iktisat ve tarihe merak sardı. Yurt dışına çıkarak dünyaya tarihçiliğinin yaşayan öncülerini tanıdı. İktisat tarihini keşfetti. Türkiye'de üniversiter anlamda ve müstakil bir iktisat tarihi disiplini hayata geçirdi. Hacmi binlerce sayfayı bulan kitap ve makaleleri yanında ilmî bir metodoloji de miras bıraktı. Bunlarla nasıl tarih yazılacağını öğretti. Bıraktığı miras bundan ibaret değildi elbette. Üniversite hocalığının ne olup ne olmadığını tavır ve davranışlarıyla, günlük ve geçici fikir ve olaylara karşı duruşuyla ve özellikle sadece bilimden yana oluşuyla ortaya koydu ve bunu miras bıraktı.

İktisat tarihi alanında öncü çalışmalar yaptı, eserler verdi. Ve bütün bunları, şimdi kullanılan ileri teknolojiden yararlanma imkanını yakalamayadan, göremeden yaptı. Kendisinden sonra bu alandaki bilimsel gayret ve üretim arttı. Ancak çoğu konuda Barkan hâlâ aşılamadı. Belki de ağırlıklı bilimsel etkisi iktisatçılardan çok tarihçiler üzerinde oldu. Onları ekonomik ve sosyal tarihle ilgilenmeye sevk etti.

V. Barkan Tesirinde ve Barkan Muhiti Dışında İktisat Tarihi Çalışmaları

Barkan vefat ettiğinde, onun kaybının ne anlama geldiğine ilişkin birkaç yazı yayınlandı.⁹⁷ Bunlar arasında biri vardı ki, *Barkan*'ın ölümünün gerçekten büyük bir kayıp olduğunun altını çiziyor, ancak sevinilecek bir nokta olarak onun oluşturduğu ekol ve bu okulu devam ettirecek yetişmiş takipçilerinin/öğrencilerinin varlığına dikkat çekiyordu.⁹⁸ Gerçekten Barkan ekip çalışmasını öne çıkarmak suretiyle beraberinde çok sayıda yetkin ismin yetişmesine de katkıda bulunmuştur. Bugün bazılarının aramızda ol-

97 Bu yazıların belli başlılarının künyesi aşağıdaki gibidir: Ali Gevgilli, "Osmanlı Sırları ve Prof. Barkan", *Milliyet*, 28.8.1979; Murat Çizakça, "Bir Büyük Hocayı Yitirdik", *Cumhuriyet*, 31.8.1979; Hüsamettin Çelebi, "Bir Bilgininin Kaybı Üzerine", *Günaydın*, 4.9.1979; Uluğ İğdemir, "Osmanlı Dünyası ve Yitirdiğimiz Bilgin Barkan", *Milliyet*, 12.9.1979; Lütü Güçer, "Barkan ile Aydınlanan Tarih", *Milliyet*, 30.9.1979; Muzaffer Erdost, "Yitirdiğimiz İktisat Tarihçisi Ömer Lütü Barkan", *Yeni Ülke*, Sayı: 9, (Ekim-Aralık) 1979, s. 262-270; Ünal Nalbantoğlu, "Barkan'ın Ardından", *Okul Defteri*, No: 4, (Eylül) 1979, s. 36-37; Osman Öndeş, "Yeri Doldurulamayacak Büyük İlim Adamımız Ord. Prof. Ömer Lütü Barkan'ın Ardından", *Yıllarboyu Tarih*, Sayı: 10, (Ekim) 1979, s. 34-35; Aydın Yalçın, "Prof. Ömer Lütü Barkan'ın Anısına", *Yeni Forum*, No: 2, (Ekim) 1979, s. 22,

98 Murat Çizakça, "Bir Büyük Hocayı Yitirdik", *Cumhuriyet*, 31.8.1979.

madığı, bazılarının da belli zamanlarda beraber çalıştığı öğrencileri arasında şu isimleri zikredebiliriz: *Cengiz Orhonlu, Enver Meriçli, Lütfi Güçer, Mehmet Genç, Mübahat Küçükoglu, Halil Sahillioğlu, İsmail Eren, Stanford Shaw, Suraiya Faroqhi, Murat Çizakça, Yavuz Cezar, Tevfik Güran, Ahmet Tabakoğlu...* Bugün bu isimler, başta iktisat tarihi olmak üzere, her biri kendi alanlarında önemli çalışmalara imza atmış bulunmaktadır.⁹⁹

Yine aynı yıllarda, *Barkan*'dan hemen sonra ve *Barkan*'ın mesai arkadaşı *Sabri Ülgener*'in çalışmaları dikkat çekmektedir. *Ülgener* birinci derecede iktisat tarihi bağlamında değil belki ama, daha çok sosyolojik bağlamda bu konuya kafa yorarlardan birisi olmuştur. İlk kitabını 1951'de çıkardı. İlk çalışması aslında kitap değildi, makale olarak *İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlandı. Onun adı *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyeti Meseleleri* adını taşıyordu. Yıllar sonra onu geliştirdi ve *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* adıyla ölümünden önce yayınladı. Burada *Ülgener, Sombart* ve *Sombart*'ın öğrencisi *Weber*'den, yani *Alman Ulusal Tarih Ekolü*'nden¹⁰⁰ esinlenerek iktisatta sayıların değeri dışında psikolojinin, zihniyetin, ahlâkın da fevkalade önemli yeri olduğu tezini savunuyor. Bir ikinci kitabı, birinci kitabıyla oldukça iç içe bir kitap olup *Zihniyet ve Din* adını taşıyor. Burada İslam, tasavvuf ve çözülme devri iktisat ahlâkı gibi kavramlardan söz ediyor, tasavvuf, ahlâk, iktisat ilişkisinden bahsediyor. Son kitabı *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti* başlığıyla yayınlandı. Burada da Hoca "Tarihte Darlık Buhranları" ve "14. Asırdan Bu Güne Esnaf Ahlakı" başlıklarıyla, bu siyaseti anlatıyor ve incelerken Osmanlı örneğini öne çıkarıyor. *Ülgener* tarafından, Osmanlı'nın zihniyet dünyasının malzeme olarak değerlendirilmesi, kullanılması bir Osmanlı iktisadi düşünce tarihi literatürü içerisinde kendisine yer vermemizi zorunlu kılıyor.

Barkan'ın Türk İktisat Tarihi Kürsüsünde oluşturmuş olduğu birinci halka içinde yer alan en önemli isimlerden biri *Mehmet Genç*'tir. *Genç* Osmanlı iktisadi tarihi alanında yayınladığı çalışmalarıyla hocası *Barkan*'ın izini takip ederek belli konulara öncülük etmiştir. Maliye, ticaret ve sanayi alanlarında sayısı çok da fazla olmayan makaleleri iktisat tarihi çalışan araştırmacıların birincil referansları olmuştur.¹⁰¹ Yaptığı kavramsallaştırmalar ve kurduğu modellerle Türk iktisat tarihi çalışmalarını bilimsel bir çerçeveye oturtmanın çabası içinde olmuştur. *Lütfi Güçer* ise çalışma dö-

⁹⁹ Çakır, a.g.m., s. 57-58.

¹⁰⁰ Georg G. Iggers (2000), *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih yazımı*, (Çeviri: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 37-41.

¹⁰¹ Mehmet Genç'in sayısız olarak fazla olmamakla beraber her biri öncü olan çalışmaları Ötügen Yayınları arasında çıkan kitabı *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* isimli eserinde bir araya gelmiştir.

nemi olarak klasik dönem ve sonrasını incelemiş, iâşe meselesi, ticaret tarihi ve vergiler üzerinde yoğunlaşmış ve eser vermiştir.¹⁰² Aynı şekilde *Halil Sahillioğlu* çok farklı alanlarla ilgili üretim yapmış olmakla beraber para tarihi konusunda otorite sayılabilecek bir konuma kavuşmuştur.¹⁰³

İktisat Tarihi kürsüsünün müdavimleri olmakla birlikte daha sonra akademik yaşamlarını Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde sürdürmüş olan iki isim *Cengiz Orhonlu* ve *Mübahat Kütükoğlu* olmuştur. *Orhonlu* iskan ve ulaşım gibi konularda yoğunlaşmış¹⁰⁴, buna karşın *Kütükoğlu* uluslararası iktisadi/ticari ilişkileri İngiltere örneğini merkeze alarak ele alan çalışmalarıyla öne çıkmıştır.¹⁰⁵

Barkan’ın ilk çalışmalarının yayınlanmasını müteakiben iktisat tarihi çalışmaları yapılan bir muhit olarak Ankara’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi önem kazanmıştır. Özellikle burada sınıf arkadaşı iki isim öne çıkmıştır: *Mustafa Akdağ* ve *Halil İnalçık*. *Akdağ* daha çok Selçuklular ve ilk dönem Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede yayınladığı *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi I-II*, dönemi içinde yankı uyandıran bir eser olmuştur. *Akdağ*, eserlerinde ekonomik ve sosyal yapıyı bir arada vermeyi tercih etmiş ve orijinal kaynaklar kullanmıştır.¹⁰⁶

Günümüzün yaşayan en ünlü *Ottomanisti* olduğu ittifakla kabul edilen *İnalçık* ise Osmanlı tarihinin bütün alanlarıyla ilgili, bu arada iktisadi tarihiyle de ilgili çalışmalar yapmıştır. Özellikle Türk iktisat tarihi çalışmalarının uluslararası platformda tanınması konusundaki katkısı büyük olmuş, uluslararası Türk iktisat tarihi toplantılarının öncülüğünü yapmıştır. *İnalçık* Hoca kendini “*Barkan*’ın açtığı çığırda yürüyen araştırmacılar” arasında saymıştır.¹⁰⁷ Tek tek çalışmaları yanında Osmanlı iktisat tarihinde yaptığı dönemlendirme bakımından da oldukça orijinal olan *Economic and Social History of Ottoman State* isimli eserin ortaya çıkmasını temin etmiştir.¹⁰⁸

102 Lütfi Güçer (1964), *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

103 Sahillioğlu hem doktora (*Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1958) hem de doçentlik tezlerini (*Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi; 1640-1740*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1965) bu konuda hazırlamıştır.

104 Cengiz Orhonlu (1987), *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, 7. Baskı, İstanbul.

105 Mübahat Kütükoğlu (1974), *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, C. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara; C. II (1838-1850), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

106 Akdağ’ın bir diğer önemli çalışması şudur: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası ‘Celali İsyanları’*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

107 İnalçık-Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 137.

108 Halil İnalçık (Ed.) (1994), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.

Türk iktisat tarihi alanındaki eserleri ayrı bir değerlendirme çalışmasını gerektiren *İnalcık Barkan*'dan sonra en çok ürün veren isim olmuştur.

Gerek *Akdağ*, gerekse *İnalcık*'ın yönlendirme ve tesiriyle DTCF'de hatırı sayılır bir iktisat ve sosyal tarih çalışmanı doğmuş, bu kişiler daha sonra farklı üniversitelere ve şehirlere gitmişlerdir. Bunlar arasında *Salih Özbaran*, *Zeki Arıkan*, *Özer Ergenç* gibi önemli isimler yer almıştır.

Çalışmalarını arşiv malzemesine dayandırmamakla birlikte Türk iktisat tarihi konusunda çalışma yapıp eser neşreden isimler arasında *Niyazi Berkes*, *Aydın Yalçın* ve *Şevket Pamuk* öne çıkmaktadır. Bunlardan özellikle Pamuk günümüzde uluslararası platformlarda Türk iktisat tarihçiliğinin neredeyse biricik temsilcisi durumundadır. Bu isimler özellikle Türk/Türkiye iktisat tarihi başlıklarıyla kitap yayınlamışlardır.¹⁰⁹ Bunların dışında doğrudan Türk iktisat tarihi çalışması olmamakla beraber Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili analizler etrafında yoğunlaşan başka çalışmalar da yer almaktadır. Bu grup üzerinde aşağıda etraflıca durulacaktır.

VI. 1960'lar ve İdeolojik Bir Disiplin Olarak İktisat Tarihi

Barkan'dan önce Ankara'da Kadro Hareketi içinde de iktisat ve iktisadi tarih konusu önemli konulardandır. Özellikle *İsmail Hüsrev Tökin*'in 1934 tarihli *Türkiye Köy İktisadiyatı* isimli çalışması üzerinde durulmayı gerektirecek kadar önemlidir. Bu kitapta çerçevesi çizilmeye çalışılan model yardımıyla gerikalmışlık meselesi ele alınmaya başlamıştır. Yine 1930'lu yıllarda yayınladığı eserlerle *Hüseyin Avni Şanda* aynı çizginin devamını oluşturmuştur. Aslında bu çalışmalar yaklaşık otuz yıl sonra ortaya çıkacak olan feodalite, gerikalmışlık, bağımlılık gibi kavramları merkeze alan ve daha çok meslekten tarihçi olmayan bir dizi araştırmacının iktisat tarihine ideolojik bir perspektiften yaklaşımlarına kaynaklık etmişlerdir.¹¹⁰

109 Niyazi Berkes'in eserinin adı *Türkiye İktisat Tarihi* olup iki cilt halinde 1969 yılında Gerçek Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Aydın Yalçın'ın kitabının başlığı da *Türkiye İktisat Tarihi*'dir ve Berkes'in eserinden on yıl sonra, 1979'da Ankara'da yayınlanmıştır. Pamuk'un yine Gerçek Yayınevi bünyesinde basılan kitabının adı ise *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* başlığını taşımaktadır. Bu eser de yaklaşık birincisinden yirmi, ikincisinden on yıl sonra, 1988 yılında neşredilmiştir. Aslında burada üzerinde durulmamakla beraber Türk veya Türkiye İktisat Tarihi ayrımı da iktisat tarihi çalışmalarının problematiklerinden birisidir. Tabakoğlu'nun Pamuk'un eserinden iki yıl önce yayınlanan yetkin çalışması ise *Türk İktisat Tarihi* başlığını taşımaktadır.

110 Zafer Toprak (1986), "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (Der: Sevil Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara, s. 433-434. Kadro hareketinin bu konudaki yaklaşımları konusunda daha tafsilatlı bilgi için bkz. Mustafa Türkes (1999), *Kadro Hareketi/Ulusçu Bir Sol Akım*, İmge Kitabevi, Ankara, s. 69-98.

1960'lı yıllar Türk aydınının Türkiye'nin azgelişmişlikten nasıl kurtulacağı, nasıl bağımlı bir ülke olmaktan çıkacağı ve kalkınacağı problematikleri üzerinde yoğunlaştığı bir zaman dilimidir. Aslında bu eğilim sadece Türk aydınına özgü bir yaklaşım da değildi. Bu yıllar genel olarak dünyada anti-emperyalizm tartışmalarının yoğunlaştığı, anti-Amerikancı söylemin yükseldiği ve gözle görülür bir şekilde sola kayıldığı yıllar olmuştur. Bu konuların giderek artan bir ölçekte gündemde kalmasını besleyen gelişmeler de söz konusuydu Türkiye için. Zira hızlı bir sanayileşme, çarpık da olsa hızlı bir kentleşme ve gecekondulaşma başlamıştı. Bu gelişmeler toplumda ekonomik ve sosyal yapıyı çözmüş, gelir dağılımının da bozulmasıyla siyasal olaylar ortaya çıkmış, gençlik hareketleri başlamıştı.¹¹¹

Belki de Cumhuriyet dönemi boyunca iktisat tarihine en yoğun ilginin duyulduğu dönem 1960'lı yıllar olmuştur. Çünkü yukarıda sıralanan gelişmeler doğası gereği siyasal iktisat ve iktisat tarihine ilgiyi artırmış, toplumsal sorunların tarihsel arkaplanını araştırma ve böyle bir sorgulama başlatma yaklaşımı, sol söylemin de etkisiyle popüler olmuştu. Kuşkusuz aynı yıllarda dünya tarihçiliğinde Annales etkisinin zirvede oluşu da, ekonomik ve sosyal tarih çalışmalarının prestijini artırmıştır.¹¹²

1- ATÜT Yaklaşımı

Esas itibariyle 1960'ların başında Fransa'da doğan ATÜT tartışmaları dönemin akademisyen/aydınlarından *Kemal Tahir*, *Selahattin Hilav*, *Sencer Divitçioğlu* ve *İdris Küçükömer* gibi isimler tarafından Türkiye'ye taşınmıştır. Bu tartışmaları yapanlar daha çok iktisatçı, sosyolog, siyaset bilimcisi gibi temel uğraşı alanı tarih olmayan, akademik dünyanın dışında kalan aydın zümresidir. Bunlar günümüzdeki problemleri açıklamada bir açıklama aracı olarak tarihi kullanmak istemişler, bu bağlamda feodalite, bağımlılık, sömürge, yarı-sömürge, azgelişmişlik gibi kavramlar üzerinde yaygın tartışmalar başlatmışlardır. Bu gelişme bir taraftan genel olarak tarihin, özel olarak da iktisat tarihi ile ilgili meselelerin popülerleşmesine, sosyalleşmesine katkı sağlamıştır.¹¹³

Türkiye'de ATÜT tartışmaları ile Marksist geleneğin oluşumu arasında bir paralellik vardır. 1960'lı yıllarda Marksist teorinin sosyoloji veya siyaset bilimine tekabül eden yanından ziyade daha çok Bolşevik Devrimi sonrası öne çıkan ekonomik veçhesi Türk aydınlarınca yeğlenmiştir. Bu temsilciler Türk toplumu için geliştirdikleri analiz ve inşaa faaliyetlerinde yine

111 M. Asım Karaömerlioğlu (2002), "Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 91, Kış 2001-2002, İstanbul, s. 81.

112 Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 82.

113 Toprak, *a.g.m.*, s. 437.

Marksist bir yaklaşımla tarihi bir enstrüman olarak kullanmışlardır. Bu çerçeve kuşkusuz Cumhuriyet'in öncesine bakmayı, Osmanlı'yı görmeyi zorunlu kılmıştır. Neticede Osmanlı sistemini ATÜT yaklaşımıyla izah etmeyi amaçlamışlardır.¹¹⁴

Aslında ATÜT tartışmaları Türk aydınının gündemine geç girmiştir. Batı'da ATÜT tartışmaları daha 1940'ların başlarında başlamıştır. Kavramın literatüre girişi aynı tarihlerde *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*'nin Moskova'da yayınlanmasıyla gerçekleşmiştir. Bu kitap 1956'da İtalyanca'ya, 1964'de İngilizce'ye, 1967'de Fransızca'ya ve nihayet yine 1967'de Mihri Belli tarafından *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. ATÜT üzerine kuramsal tartışmalar da bundan sonra başlamış, bu konuda en önemli çalışma Godelier tarafından yapılmış ve *Selahattin Hilav* tarafından tanıtımı yapılmıştır.¹¹⁵ Bu çalışma 1974 yılında Atila Tokatlı tarafından *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi* başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve Türk solunun önemli tartışma sahalarından birini oluşturmuştur.¹¹⁶

ATÜT yaklaşımının en belirgin özelliği kırsal ekonomiye dayalı güçlü bir devletin varlığıdır. Güçlü devlet artı ürünü bürokratları vasıtasıyla ve vergi adıyla toplar. Toprağın mülkiyeti devlette, kullanım hakkı halktadır. Böyle bir form daha fazla artı-değerin merkeze transferini gerçekleştirmek için yerel yöneticilere daha fazla müsamaha gösterilmesini gerektirir ve bu da yerel yöneticilerin merkeze karşı gücünü artırarak bir feodalleşme eğiliminin doğmasına yol açar. Bununla birlikte bu form bir feodal form da değildir. Zaten Marks Doğu toplumlarındaki efendi-köle ilişkisinin Batı feodalitesindeki senyör-serf ilişkisinden farklı olduğunu, yine bu toplumlarda mevcut mülkiyet biçimlerinin özel mülkiyete evrilmesinin de güç olduğunu söylemek suretiyle farklılığın altını çizmiştir.¹¹⁷

ATÜT'ün kavramsal içeriğini Osmanlı toplumsal yapısına akademik bir form içinde uygulayan kişi ise Sencer Divitçioğlu olmuştur. Divitçioğlu 1967 yılında yayınladığı *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* isimli kiti-

114 Ünsal Oskay (1990), "Kemal Tahir ve Diğer ATÜT Bakışaçılı Yazarların Geriye-Yönsemeci Olmayışları Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:11, Ankara, s. 23.

115 Selahattin Hilav ATÜT üzerine epey yazı kaleme almıştır. Bunların belli başlıları şunlardır: "Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine", *Eylem*, Sayı:13, 1965; "Asya Tipi Üretim Nedir?", *Yön*, Sayı:18, 1966; "Asya Tipi Üretim Tarzı ve Türkiye Sosyalist Hareketi", *Asya Tipi Üretim Tarzı* (Der.) İ. Keskinoglu, İstanbul 1970.

116 Suavi Aydın (2002), "Aydınlanma ve Tarihseccilik Problemleri Arasında Türk Tarih yazıcılığı: Feodalite Örneği", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 91, Kış 2001-2002, İstanbul, s. 69-70.

117 Çağlar Keyder-Huricihan İslamoğlu (1977), "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 1, Bahar 1977, İstanbul, s. 49-80.

bında timar sisteminin özellikleri ve mülkiyet yapısının farklılıklarına vurgu yaparak Osmanlı’nın feodal olamayacağını izaha çalışmıştır. Devletin uygulamalarına dayanarak yaptığı tahlili *Kemal Tahir*’in “kerim devlet” tasviriyle örtüşmüştür. Dolayısıyla ona göre bütün bu özellikler Osmanlı’nın Asya Tipi’ne uygun olduğundan incelemelerin de böyle bir hareket noktasından başlatılması gerekir.¹¹⁸

Osmanlı özelinde Türk toplum ve tarihinin anlaşılması için ATÜT’ü önerenlerin de çok homojen bir grup oldukları söylenemez. Mesela *Kemal Tahir* ATÜTçü görüşleriyle ele alınmakla beraber *Devlet Ana*’daki devlet tiplmesiyle bu görüşleriyle çeliştiği çok açıktır. Zaten bu bağlam daha “yerlici” diye adlandırılan bir “Tahirciler” çizgisinin doğmasında etkili olmuştur.¹¹⁹ Bu seyir Türkiye’de Marksist çizginin geçirdiği serencamı göstermesi bakımından da çok önemlidir. Hatta bu önem Türkiye’de sağ-sol kavramlarının içeriğinin değişmesi noktasında da geçerli bir durumdur.¹²⁰

2- Bağımlılık Kuramı

Bağımlılık Kuramı yaklaşımı 1960’ların başında Latin Amerika’da yapılan tarihsel çalışmalar ekseninde ortaya çıkmıştır. Bu kuram bir süre sonra kendi kavramsal çerçevesini de örmüş ve ‘azgelişmiş’, ‘geribıraktırılmış’, ‘üçüncü dünya’ gibi kavramlar sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Bu kuramın temel tezi, özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra Amerika’nın diğer ülkeler için uyguladığı modernleşmeci uygulamalar konusundaki eleştirel karşı çıkış olmuştur. Bu yıllarda ortaya çıkan Vietnam Savaşı, Küba ve Çin devrimleri genel olarak Batı’ya, özel olarak da Amerika’ya karşı geliştirilen muhalefet çizgisini kalınlaştırmıştır. Özetlemek gerekirse Latin Amerika’da Bağımlılık Kuramını üç gelişme beslemiştir. Bunlardan birincisi Birleşmiş Milletler bünyesinde 1950’den sonra kurulan ‘Latin Amerika İktisat Komisyonu’nun eşitsizliği önceleyen çalışmaları, ikincisi bazı Amerikalı iktisatçıların çalışmalarında -ki bunların başında *Paul Baran* ve onun ünlü eseri *Büyümenin Ekonomi Politikası* gelir- yer alan tekelci kapitalizmin azgelişmiş ülkelerin kalkınmasını engellediği şeklindeki tezler, üçüncü olarak da *Lenin*, *Buharin* ve *Luxemburg* gibi Marksistlerin eserleriyle ortaya çıkan Marksist literatürdür.¹²¹

Tabiatıyla bu kuram bu yıllarda uluslararası gelişmelere kayıtsız kalmayan Türk aydınının gündemine de girmiştir. Aslında yukarıda da kısmen

118 Aydın, *a.g.m.*, s. 72-73.

119 Bu çizginin önemli temsilcileri arasında bu yaklaşımı sosyolojik bir eğilimle kuramlaştıran ünlü sosyolog Baykan Sezer, Halit Refiğ gibi entelektüeller yer almakta ve bir muhit olarak da Bağlam Yayınları çevresi öne çıkmaktadır.

120 Oskay, *a.g.m.*, s. 23-24.

121 Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 83-84.

değindiği gibi, bu kuramın öncülerinden sayılabilecek *Gunder Frank*'ın söylediği şeylerin birçoğu yıllar önce Kadrocular tarafından, özellikle *Şevket Süreyya* tarafından söylenmiştir. Yani emperyalist ülkelerle iktisadi ilişkiler sürdükçe ve hele yerli işbirlikçi bir burjuva sınıfı tarafından bu desteklendikçe milli ve bağımsız bir ekonominin gelişmesi beklenemez.¹²²

Kadrocu tezleri andıran ve bağımlılık kuramından etkilenmiş görünen prototip bir grup, Yön grubu ve onun ideoloğu *Doğan Avcıoğlu* olmuştur. *Avcıoğlu* meşhur kitabı *Türkiye'nin Düzeni* isimli çalışmasında Osmanlı son dönem tarihini bir emperyalizmle ilişkiler tarihi olarak okumuş ve bu dönemi bir iktisadi bağımlılık dönemi olarak betimlemiştir.¹²³ *Frank*'ın tezindeki işbirlikçi burjuvazi *Avcıoğlu*'nda gayrimüslim tüccar ve bankerler olarak kendini bulmuştur. Özetle önce 1838 Balta Limanı Antlaşması'yla başlayan ve Tanzimat'la devam eden süreç bir gerikalmışlık sürecidir. Yön dergisinin diğer önemli ismi *Niyazi Berkes*'tir. *Berkes* de Batı kapitalizminin Türkiye'ye girmesiyle birlikte yerli kapitalist bir ekonominin gelişemediğini vurgulamıştır.¹²⁴

Gerek Kadrocular, gerek *Avcıoğlu*'nun öncülük ettiği Yöncü, diğer bir ifadeyle sol-Kemalist tezler Türk solunda beklenen rağbeti görmemiştir. Temel olarak gerekli evrenselliği taşınamaması ve yöntemi noktalarından eleştirilmiştir. Eleştirilen yalnızca Yön grubunun söylem ve metodu olmamış, Bağımlılık yaklaşımı da kısa süre içinde önemli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiri noktalarından biri, kuramın, kapitalizmi üretim eksenli değil, ticaret merkezli olarak tanımlamasıydı. Bir başka nokta ise dünyada köylülük ve tarımın giderek azalması buna karşın da kentleşme ve sanayileşmenin artmasının, *Frank*'ın sözünü ettiği 'azgelişmişliğin gelişmesi' yaklaşımını doğrulamamasıdır.¹²⁵

3- Dünya Sistemi Tezi

1960'lı yıllarda hakim olan ATÜT ve Bağımlılık Kuramı yaklaşımları 1970'li yıllarda yerini Dünya Sistemi yaklaşımlarına bırakmıştır. Dünya Sistemi Teorisi diğer yaklaşımlarla karşılaştırıldığında kuşkusuz Osmanlı-Türk tarihini açıklamakta daha elverişli veriler sunmaktadır. Her şeyden önce bu yaklaşım Bağımlılık yaklaşımının nihayet gelişmiş bir şeklidir. Ayrıca Dünya Sistemi yaklaşımı en önemli örnek uygulama alanı olarak Osmanlı'yı seçmiştir. Bu noktanın da Türk iktisat tarihçiliği açısından hatırı

¹²² Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 86.

¹²³ Hikmet Özdemir (1986), *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı/Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 118-120.

¹²⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 69-71.

¹²⁵ Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 87-88.

sayılır bir önemi vardır. Bu yaklaşımın sahibi, dolayısıyla sistemin kurucusu *Immanuel Wallerstein*’dır. *Wallerstein*’in 1974 yılında yayınladığı *The Modern World System* isimli eseri de bu kuramın el kitabı olmuştur.

Dünya Sistemi görüşünün temelleri esas itibarıyla Marksist geleneğe dayanmaktadır. Bu oluşuma *Althusser* ve *Balibar* gibi üretim tarzı kavramını kullananlardan merkez-çevre ayırımını yapan *Andre Gunder Frank*’a kadar Marksist gelenek içinde ünlenmiş isimler etki etmiştir. Bu kavramsal-laştırmayı olgunlaştıran ise hiç şüphesiz *Immanuel Wallerstein*’dır. Dünya Sistemi tezinin merkezine, bağımlılık kuramının tersine, tekilden bütüne gitmek değil, bütünden hareketle tekili açıklama biçimi oturmuştur. Bağımlılık Kuramı temsilcileri azgelişmişlik, üçüncü dünya gibi kavramlardan hareket ederek dünya ölçeğine bakarken, Dünya Sistemi tezinin savunucuları milli ve yerel tarih çalışmalarının sınırlılığına dikkat çekmiş ve başta Batı kapitalizmi olmak üzere birçok olguyu dünya ölçeğinde yeri olan tarihsel gelişmelerin sonucu olarak ele almayı teklif etmiştir.¹²⁶

Wallerstein “Dünya İmparatorluğu” ve “Dünya Ekonomisi” olmak üzere iki farklı dünya sisteminden söz eder. O dünya tarihini 16. yüzyıldan itibaren şekillenen kapitalist dünya ekonomisini izah ederek açıklar. Bu süreçte merkez, çevre, yarı çevre ve dışsal bölgeler olmak üzere dünya ölçeğinde hiyerarşik bir işbölümünün doğduğunu ifade eder. Tek bir merkez vardır ve merkezle çevre arasında sürekli merkez lehine işleyen ve kronikleşen bir çatışma söz konusudur. Özetle Dünya Sistemi tezi de bu ilişkinin iktisadi ve coğrafi olarak kritik edilmesinden ibarettir.¹²⁷

Wallerstein’in kullandığı “Dünya İmparatorluğu” ve “Dünya Ekonomisi” kavramları başta bu kavramların kullanıcısı ve yukarıda adı geçen isimler tarafından Osmanlı’ya uygulanmıştır. *Wallerstein*’e göre 18. yüzyıldan önce ‘dışsal bölge’ olan Osmanlı imparatorluğu bu yüzyılla birlikte dünya sistemine dahil edilmiş ve çevre ülke olmuştur. Fakat yine de Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya sistemine çekilişinin tam olarak ne zaman olduğu sorusu, *Wallerstein* ve talebeleri tarafından nihai cevabı verilmemiş bir soru olarak kalmıştır.¹²⁸

Esasen *Wallerstein*’in etkisinde yayın yapan *Review* dergisi 1988 tarihli ikinci sayısını Osmanlı’ya ayırmıştır. Adı geçen sayıda *Şevket Pamuk*, *Çağlar Keyder*, *Donald Quataert*, *Faruk Tabak* ve *Reşat Kasaba* gibi *Wallerstein* takipçileri Osmanlı İmparatorluğu’nun periferileşme sürecini tartışan yazılar kaleme almışlardır. Sonraları *Çağlar Keyder*, *Huricihan İnan-İslamoğlu*,

¹²⁶ Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 89.

¹²⁷ Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 90.

¹²⁸ Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 91.

Reşat Kasaba, Hale Decdeli gibi çalışmalarını daha çok yurt dışında yürüten isimler bu konudaki tartışmalarını sürdürmüşler, Osmanlı tarihini, dolayısıyla Türk tarihini yeni bir kavramsal çerçeve içinde okumanın gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu aynı zamanda modern dünyadaki duruşun iza-hında da kullanılan bir parametre olarak önem kazanmaktadır.¹²⁹

Netice itibariyle bu kişiler Osmanlı tarihinin nasıl yazılacağı sorusuna “Osmanlı tarihi ATÜT’ün hakim olduğu bir dünya imparatorluğundan ka-pitalist dünya ekonomisi içinde periferi konuma geçişi anlatacak şekilde yazılmalı” şeklinde bir cevap önermişlerdir.¹³⁰ Yani bu cevaba göre Os-manlı Devleti 16. yüzyıla kadar bir dünya imparatorluğu ve hakim üretim biçiminin ATÜT olduğu bir yapı olarak varlığını sürdürmüş, ancak bu yüz-yıldan itibaren bir çözülme başlamış ve 18. yüzyıla kadar sürmüştür. 18. Yüzyıldan itibaren Balkan-Avrupa ekonomisiyle bütünleşmeye başlayan Osmanlı ekonomisi 19. yüzyılın ortalarından itibaren de dünya ekonomi-siyle eklemlenmeye başlamıştır. Bu eklemlenmenin doğal sonucu olarak Osmanlı özgüllüğünü yitirmiş olup müstakil olarak ele alınamaz ancak ka-pitalist dünya ekonomik sisteminin bir parçası olarak incelenebilir bir kon-uma gelmiştir.¹³¹

ATÜT üzerinde yapılan çalışmalar artık ATÜT’ün hem kuramsal açıdan yetersiz, hem de ampirik açıdan geçersiz olduğu noktasına gelmiştir. En önemli eleştiri ampirik açıdan ATÜT’ün Asya’da gerçekleşen hiçbir top-lumsal yapının tarihsel evrimine karşılık gelmediği noktasında odaklan-mıştır.¹³² Dünya Sistemi yaklaşımının da ATÜT gibi en kuvvetli damarını ekonomik öge oluşturmuştur. Oysa bu yaklaşım belli alanları açıklamakta yeterli olmaktayken başka bazı alanları açıklamakta başarısız kalmıştır. Bu yetersizlik Dünya Sistemi tezini başta *Robert Brenner* ve *Eric Wolf* olmak üzere ciddi eleştirilere uğratmıştır. *Brenner*’e göre bu kuramın en önemli eksikliği niceliği öne çıkarması ve niteliği göz ardı edişi olmuştur. Yine sis-tem inşa edilirken dış güçlere yapılan vurgunun abartılı olduğu görüşü bir başka eleştiri noktasını teşkil etmiştir.¹³³

Hele Osmanlı tarihi açısından mesele ele alındığında bu yetersizlik son zamanlarda yapılan çok sayıda çalışmada ortaya çıkan bulgularla daha da netleşmiştir.¹³⁴ Osmanlı’nın Batı kapitalizmi karşısındaki direnci, sömürge-leştirilememesi, tarımda monokültürün gelişmemesi ve tarımın ticarileş-

129 Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 89-91.

130 Çağlar Keyder (1983), *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi, Ankara, s. 108.

131 Keyder, *a.g.e.*, s. 138-140.

132 Huricihan İnan (1983), “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”, *Top-lum ve Bilim*, Sayı: 23, Güz 1983, İstanbul, s. 11.

133 Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 92-93.

134 İnan, *a.g.m.*, s. 24-25.

mesinin oldukça geç ve bölgesel oluşu gibi hususlar ve Osmanlı kent tarihçiliğinde ortaya çıkan bulgular bu tezin izahında güçlük çektiği noktalar olmuştur. Bir de bu örneklerin tezin en önemli uygulama alanı olan Osmanlı'da ortaya çıkışı, bu yaklaşımı daha da tartışılır bir noktaya getirmiştir.¹³⁵

Yine de bütün eksikliklerine rağmen bu kuramların, analizlerinde sosyal ve ekonomik öğeleri vurgulaması klasik tarihçiliğin belirgin karakteri olan askeri ve siyasal tarihçilik yerine ekonomik ve sosyal tarihçiliğin öne çıkmasında önemli katkılar sağlamıştır.

VII. Farklılaşma ve Aynılaşma: İktisat Tarihi Çalışmalarında Nicel ve Nitel Değişim

Türkiye'de iktisat tarihi çalışmaları bakımından 1977 yılı önemli bir tarihtir. Bu tarihte, bilahare bir anlamda gelenekselleşecek olan Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongrelerinin birincisi yapılmıştır.¹³⁶ Ankara'da toplanan kongreye çok sayıda yerli ve yabancı Osmanlı tarihçisi iştirak etmiştir. Bu katılım yoğunluğu konu bakımından da oldukça zengin bir yelpazede gerçekleşmiştir. Kongrenin düzenlenmesine öncülük eden *Halil İnalcık* açılış konuşmasında Osmanlı ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili bir değerlendirme yapmış ve gelişen bu saha içinde yeni inceleme alanlarına işaret etmiştir. Yine aynı yıl Amerika'da Binghamton Üniversitesi bünyesinde bulunan Fernand Braudel Merkezi'nin yayımına başladığı *Review* dergisinin ilk sayısı çıkmış ve bu ilk sayıda Osmanlı tarihçiliği ve bu arada bu tarihçilik içinde iktisat tarihçiliği üzerinde önemle durulmuştur.¹³⁷

Aslında bu kongre geleneğinin başlamasından önce 1973 yılında Hacettepe Üniversitesi tarafından ve *Osman Okyar* ile *Ünal Nalbantoğlu*'nun öncülüğünde bir *Türk İktisat Tarihi Semineri* düzenlenmiştir. İki yıl sonra bu seminer çerçevesinde sunulan tebliğler yayına hazırlanmış ve 1975 yılında kitap olarak basılmıştır.¹³⁸ Bu yıllar bir taraftan birden çok çevrede

135 Nuri Adıyeke (2000), "Anadolu Osmanlı Ölçeğinde Yerel Tarih Yazımında Kuramların Değişimi: Merkez-Çevreden Çevreselleşmeye, Çevreselleşmeden Globalleşmeye", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar/Küreselleşme ve Yerelleşme*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, s. 260-270; Karaömerlioğlu, a.g.m., s. 93-96.

136 *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi yayını. Bilahare bu kongreler bir anlamda geleneksellik kazanmış, her üç yılda bir yapılarak devam edilmiştir. İkincisi Strasbourg'da, üçüncüsü Princeton, dördüncüsü Münih, beşincisi Marmara Üniversitesi tarafından 1989 yılında İstanbul'da, altıncısı Aix-en-Provence, yedincisi Heidelberg, sekizincisi 1998 yılında Uludağ Üniversitesi tarafında Bursa'da, dokuzuncu ve sonuncusu ise 2001 yılında Dubrovnik'te yapılmıştır.

137 Oktay Özel-Gökhan Çetinsaya (2002), "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyıl: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 91, Kış 2001-2002, İstanbul, s. 8-38

138 *Türk İktisat Tarihi Semineri* (1975), (Ed.) Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

birden çok kişinin iktisat tarihi çalışmaları yapmaya başladığı dönem olduğu gibi, aynı zamanda üç büyük iktisat tarihçisinin de hayata veda ettikleri yıllardır. Bilindiği gibi *Akdağ* 1972'de, *Orhonlu* 1976'da ve nihayet *Barkan* da 1979 yılında aramızdan ayrılmıştır.¹³⁹

1980'li yıllar Türkiye'de birçok alanda olduğu gibi bilim alanında da devletin önemli ağırlığının olduğu yıllar olmuştur. Gerek YÖK'ün kurulmasıyla yüksek öğrenimin merkezileşmesi, gerek Türk Tarih ve Türk Dil Kurumları bünyesinde gerçekleştirilen bazı yeni düzenlemelerle Türkiye'de tarihçilik tamamıyla resmî bir hüviyet kazanmıştır. Bu ise bir taraftan üniversitelerde resmî makamların işaret ettiği belli alanlara ilişkin çalışmaları artırırken, entelektüel derinliği olan kişi ve muhitlerin üretimleri sınırlandırmıştır. Bir süre sonra ise bu üretim resmî alanın dışına çıkmış, çeşitli dergi ve dernek/vakıflarda bu uğraşı sürdürülmeye başlanmış, hatta kısa zaman içinde tarih yayıncılığı anlamında özel sektör diye nitelenebilecek alan, kamunun önüne geçmiştir. Bu araçlar arasında 1977 yılında yayına başlayan *Toplum ve Bilim*, 1980'lerin başında çıkan *Osmanlı Araştırmaları*, 1983 yılında çıkan *Yapıt*, yine aynı tarihte yayınlanmaya başlayan *Tarih İncelemeleri Dergisi*, ilk sayısı 1984'de çıkan *Tarih ve Toplum*, 1991'de yayınına başlanan *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* gibi dergilerle, daha çok İletişim Yayınları'nın başlattığı farklı bir tarzdaki ansiklopedi yayıncılığı ve özellikle *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* ve *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* zikredilmeyi hak eden isimlerdir.

Yine bu yıllar arşivin siyasal gerekçelerle, daha çok da Ermeni meselesi nedeniyle, gündeme getirilmesi ve buralarda çok sayıda uzmanın çalışmaya başlaması ve arşiv araştırmalarının, dolayısıyla belge yayıncılığının artması dönemin önemli gelişmelerindendir. Bir taraftan siyasal konjonktürle eşzamanlı olarak Ermeni meselesi, Kürt sorunu, Batı Trakya'daki azınlıklar gibi konularda çok sayıda çalışma yapılmaya başlanmış, dahası bunlar teşvik edilmiş, diğer taraftan iktisat ve sosyal tarih konuları eski cazibesini kaybetmiştir. Bununla birlikte iktisat tarihi çalışmalarında sayısal bir artış da gözlenmiştir. Çünkü çok sayıda üniversite ve bu üniversitelerde açılan tarih bölümleri ve az da olsa iktisat bölümleri bünyesinde çalışmaya başlayan genç akademisyenlerin lisansüstü çalışmaları bu artışın belirleyicilerinden birisi olmuştur.¹⁴⁰

Bu dönemde iktisat tarihçiliği alanında gerçekleştirilen çalışmalarda üç kaynaktan hareketle yapılan çalışmalar hatırı sayılır bir ağırlık kazanmıştır.

¹³⁹ Özel-Çetinsaya, *a.g.m.*, s. 10.

¹⁴⁰ Orhan Koloğlu (1996), "Tarih Çalışmaları: 1980-1995", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1352-1360.

Bunlardan birisi tapu tahrirleri, diğeri temettuat tahrirleri, üçüncüsü ise şer’iye sicilleridir. Kuşkusuz bu alanların dışında da azımsanmayacak ölçüde üretim yapılmıştır, ancak bu üç grupta yapılan çalışmalar bir anlamda bir gelenek oluşturmak ve birbirinin benzeri, bazen tekrarı olmak bakımından önemlidir. Konu üzerinde zikretmeye değer bir çalışma yapılmamakla beraber bu dönemlerde Batı’da gelişen yeni iktisat tarihi akımı Klimetrik Ekolün¹⁴¹ Türk iktisat tarihi yazımına etkisinin olmuş olabileceğini, ortaya çıkan çalışmaların istatistiki boyutunun ağırlık kazanmasından hareketle ve ihtiyatla söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti’nde toprak üzerindeki mülkiyet ve tasarruf biçimini belirlemek ve vergi kaynaklarını ortaya çıkarmak amacıyla yapılan sayımlara Kuruluşa müteakiben başlanmış, fakat asıl yoğunluk on altıncı yüzyılda olmuştur. Bu sayımlar neticesinde önemli istatistiki bilgiler elde edilmiş ve bu bilgilerin kataloglandığı sayım kütüklerine de kısaca “Tapu Tahrirleri” adı verilmiştir. Bu sayımlarla ilgili ilk çalışmaları *Barkan* başlatmış¹⁴², daha sonra *Barkan*’ın açtığı çığır üzerinden çok sayıda araştırmacı yürümüştür. Bu çalışmalarda daha çok bir sancak veya kaza merkezi esas alınmıştır. Bu çerçevede *Tayyip Gökbilgin* Edirne (1952), *Muzaffer Arıkan* Ankara (1958), *Nejat Göyünç* Mardin (1969), *İsmet Miroğlu* Bayburt (1975), *Özer Ergenç* Bursa (1979) tahrirlerini hazırlayarak bu konuda öncülük etmişlerdir.

Tahrirlerle ilgili defterler bazen aynen yayınlandığı gibi, çoğunlukla defter üzerinde bir araştırma yapılması gelenek haline gelmiştir. Yukarıda 1950’li, 60’lı ve 70’li yıllarda yapılan ve bir elin parmaklarını ancak aşabilen bu çalışmaların sayısı 80’li, özellikle de 90’lı yıllarda yüzlerle ifade edilecek kadar artmıştır. Gerek Anadolu’da, gerek Rumeli’de ve gerekse Arap eyaletlerindeki birçok sancak ve kaza bu türden bir araştırmanın konusu olmuştur. Hatta tahrirlerle ilgili, birincisi 1992’de Konya’da, ikincisi ise 1994 yılın-

141 Ahmet Uzun (2001), “İktisat Tarihi Yazımında Yeni Yaklaşımlar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sayı: 2/1, Sivas, s. 79-91.

142 Ömer Lütfi Barkan’ın Enver Meriçli ile beraber hazırladığı *Hüdavendigâr Livası* çalışması çok erken başlatılmış olup basımı bazı teknik ve hukuksal problemler nedeniyle TTK tarafından geciktirilmiş ve ancak 1988 yılında yayınlanabilmiştir. Barkan bu konudaki ilk denemelerine ise 1937 yılında başlamış ve konuyla ilgili II. Türk Tarih Kongresi’nde bir tebliğ sunmuş (*Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri*), 1938 yılında bu tebliği bir çalışma haline getirmiş ve doçentlik tezi olarak sunmuş, arkasından da yeni halini 1939 yılında *Çığır* mecmuasının yedinci sayısında yayınlamıştır. 1940 yılında, *İFM*’nın ikinci cildinde “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I” başlığıyla yayınladığı önemli makalesini, 1948 yılında IV. Türk Tarih Kongresi’ne sunduğu “Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma” konulu tebliği takip etmiştir.).

da Erlangen Üniversitesi'nde olmak üzere uluslararası sempozyumlar düzenlenmiştir.¹⁴³

Ancak kabul etmek gerekir ki, yapılan bu çalışmalar içerisinde belli bir metodoloji oluşturan ve farklılık arz eden sınırlı sayıdaki çalışmanın dışında kalanlar yanlış ve eksikleriyle beraber birbirlerinin tekrarı olmaktan öteye geçememiştir.¹⁴⁴ Çoğu kez başka kaynaklarla desteklenmemiş, buna rağmen bu verilerden hareket edilerek önemli genellemelerde bulunulmuştur. Son zamanlarda bu kaynakların kullanımı ve verilerin sıhhati ile ilgili çalışmaların yayınlanması¹⁴⁵ bu kaynak grubunu ve bunlardan hareketle yapılan çalışmaları sorgulamak bakımından sevindiricidir.

İkinci kaynak grubunu bir başka sayım türü olan temettuat tahrirleri oluşturmaktadır. 19. Yüzyılın ortalarında yapılmış olan temettuat tahrirleriyle amaçlanan iki husus vardı: Bunlardan birincisi halkın maddi imkanlarının ne durumda olduğunun belirlenerek adil bir vergi sistemi oluşturmak, ikincisi de buna bağlı olarak devlet gelirlerini artırmak. Bu sayımlarda kaza ve köylerin sayımı yapılmıştır. Sayım ünitesi olarak hane esas alınmış ve bu hane reisinin sahip olduğu emlak, arazi, hayvan ve bunlardan sağladığı gelir miktarı detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. İstisnaları olmakla beraber genel olarak 1840 ve 1844 yıllarında iki ayrı grup halinde yapılan temettuat sayımları sonucunda ortaya çıkan bilgi envanteri bazen bir köy için bir deftere, bazen de bir kaza için bir tek deftere kaydedilerek kataloglanmıştır.¹⁴⁶

Bu kaynak grubu tarihçiler tarafından uzunca bir süre ihmal edilmiş, bu konuda ilk defa *Tevfik Güran*'ın 1980 yılında Filibe üzerine bir çalışma¹⁴⁷ yapmasıyla adeta yeniden keşfedilmiştir. İ.Ü. İktisat Tarihi Kürsüsü'nde yapılan bir dizi çalışmadan sonra bugün birçok üniversite bünyesinde yüksek lisans ve doktora tezi olarak temettuat sayımları üzerine araştırmalar hazırlanmış ve bunların bir kısmı da yayınlanmıştır. Fakat tapu tahrirleri ile ilgili olarak yapılan eleştiriler temettuat tahrirleri için de geçerlidir. Bu çalış-

143 Ertuğrul Tokdemir, "1980 Sonrasında Türkiye'de İktisat Tarihçiliği", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1356-1357.

144 Feridun Emecen (1991), "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, s. 143-156.

145 Kemal Çiçek (1995), "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 97, İstanbul, s. 93-111.

146 Coşkun Çakır (2001), *19. Yüzyılda Bir Anadolu Şehri Niksar (Ekonomik ve Sosyal Yapı)*, Alfa Yayınları, İstanbul, s. 8-9.

147 Tevfik Güran (1980), *Structure Economique et Sociale d'une Region de Campagne dans l'Empire Ottoman vers le Milieu du XIXs.*, Centre International d'Information sur Les Sources de l'Histoire Balkanique et Mediterranee (CIBAL), Sofya.

malarda dikkat çeken en önemli eksiklik bu çalışmaların büyük ölçüde birbirlerini tekrar etmeleridir. Dolayısıyla yeni teknik ve metotların üretilmesi ve kullanılması mümkün olamamaktadır. Bir başka eksiklik, bu veriler başka kayıtlarla desteklenmeden kapsayıcı çıkarımlarda bulunulmasıdır. Dolayısıyla tapu tahrirleri için geçerli olan eleştiriler aslında temettuat tahrirleri için de geçerli olup bu verilerin dikkatli kullanılması gereği açıktır.¹⁴⁸

Üçüncü grupta yer alan şer'îye sicilleri de iktisat tarihçilerinin çok yaygın kullandıkları önemli bir kaynak kümesidir. Tapu tahrirleri daha çok 16. yüzyıl, temettuat tahrirleri ise 19. yüzyıl için geçerlidir. Fakat şer'îye sicillerinden hareket edilerek ortaya çıkarılan ürünler 16. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar uzanan bir dönemi kapsayabilmektedir.¹⁴⁹

Şer'îye sicillerini tarih araştırmasına açan ilk kişi *Çağatay Uluçay* olmuştur. 1930'lardan başlayarak yaptığı çalışmaların hemen hemen tamamında bu kaynak grubunu değerlendirmiş, tabiatıyla bunları bir ekonomik ve sosyal tarih kaynağı olarak da kullanmıştır. Bu uygulamanın en iyi örneği, 1942 yılında yayınladığı *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat ve Ticaret ve Esnaf Teşkilatı* isimli eseri olmuştur.¹⁵⁰ Fakat sicillerin tarihyazımında kullanılmasının en iyi örneğini *İnalcık* vermiştir. Özellikle ekonomik ve sosyal tarih açısından, başta Bursa olmak üzere, yaptığı bir çok çalışmada devlet arşivleriyle beraber sicilleri de kullanmıştır.¹⁵¹ Bununla birlikte kadı sicillerinin sosyo-ekonomik tarih yazımı için kullanımı hâlâ yeni ve yetersiz durumdadır. Bu yetersizlik sayısal olmaktan çok metodolojik bir eksiklik nedeniyle gerekli özgünlüğü yakalayamamak anlamında bir yetersizliktir.¹⁵²

Bu dönemde yapılan çalışmalarda kuşkusuz olağanüstü bir belge kullanımını sözkonusu olmuştur. Bununla birlikte bu yılların teori ve modellen-dirme bakımından aynı zenginliğe ulaştığı söylenemez. Bir anlamda 80'li ve 90'lı yılları, vesika zenginliği ile teori fakirliğinin çatıştığı ve çakıştığı bir dönem olarak nitelemek mümkündür.¹⁵³

148 Tevfik Güran (2000), "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, s. 73-95.

149 Mehmet İpşirli (1991), "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şerîye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, s. 157-162; .

150 İnalcık-Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 156-157.

151 Halil İnalcık (1960), "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belle-ten*, Cilt: XXIV, Sayı: 93, Ankara, s. 45-110; İnalcık (1980-81), "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı: X, Ankara, s. 1-91.

152 Güçlü Tülüveli (2000) "Mikrotarihçilik ve Kaynak Kullanım Problemi: Kadı Sicilleri Örneği", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar/Küreselleşme ve Yerelleşme*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, s. 271-273.

153 Salih Özbaran (1996), "1980'den Günümüze Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1359.

VIII. Batılıların Türk Tarihi Merakı ya da Yabancı Türk İktisat Tarihçileri

Yabancılar, daha doğrusu Avrupalılar Türk tarihine duydukları ilgiyi Türk iktisat tarihinden de esirgememişlerdir. Daha 16. yüzyıldan başlayarak devam eden bu ilgi gâh seyyahların gâh yabancı devlet temsilcilerinin hatıraları içinde önemli bir yer işgal etmiştir. Bilimsel olarak yapılan ilk çalışmalar da yine Türkiye’de görevli olarak bulunan kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Zamanla bu çalışmalar içinde kıymet-i harbiyesi olanlar tercüme edilerek Türk okuyucusuyla buluşturulmuştur. Bazıları oldukça sık, hatta bazen hayal ürünü kabilinden bilgilere dayanmaktayken bazıları belki de alanlarında ilk defa yapılmış oldukça önemli bilimsel çalışmalar olarak uzun yıllar iktisat tarihi çalışmalarının temel referansları olmuşlardır.

Yukarıda çerçevesi çizilen konu esas itibarıyla müstakil bir çalışmanın konusu olmakla beraber burada öncelikle ve özetle yabancıların Türk iktisat tarihi ile ilgili olarak yaptıkları erken çalışmalara yer verdikten sonra günümüzde Türk iktisat tarihi çalışmalarında yabancıların artan ağırlığına işaret etmek suretiyle belli başlı yabancı Türk iktisat tarihçileri zikredilmeye çalışılacaktır. Buradaki “Türk iktisat tarihçisi” tanımını ihtiyatla karşılamak lazımdır. Zira aşağıdaki bazı isimler yalnızca birer yabancı devlet memuru olup ülkelerine Türkiye hakkında yazdıkları raporlar bir süre sonra önemli bir kaynağa dönüşmektedir.¹⁵⁴

Osmanlı devletinin ekonomik yapısı ve özellikleriyle ilgili ilk çalışmalar daha çok bağımsız ele alınan konular olmayıp bir bütünün parçası durumunda olmuşlardır. Bir de batılıların Osmanlı devletinde ortaya çıkan önemli gelişmeler üzerine yazdıkları kitap ya da raporların içine iktisat ve maliyeyle ilgili bilgiler de eklenmiştir. Bununla birlikte sayıları fazla olma-

¹⁵⁴ Türk iktisat tarihi konusunda ilk genel bibliyografya denemesini yapmış olan Kurmuş-Pamuk-Yavuz’un bu önemli çalışması (Erdal Yavuz-Orhan Kurmuş-Şevket Pamuk, “19. Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi”, *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türk İktisat Tarihi Özel Sayısı*, Ankara 1978) geçen zaman içinde yeni çalışmalarla güncelleştirilmediği için yetersiz kalmıştır. Bununla birlikte bu bölüm kaleme alınırken bu çalışmadan önemli ölçüde istifade edilmiştir. Türk iktisat tarihi literatürüne bir katkı olarak Koraltürk tarafından bir makaleler bibliyografyası (Murat Koraltürk, *Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihine İlişkin Türkçe Makaleler Bibliyografyası Denemesi, 1910-1997*, İstanbul 1998) ve Çakır tarafından da bir tezler bibliyografyası (Coşkun Çakır, “Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası, 1933-1999”, *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7, İstanbul 1999, s. 251-379) yayınlanmıştır. Bunlara Bahaddin Yedişildiz ile Ramazan Acun’un ortaklaşa hazırladıkları ve Yeni Türkiye Yayınları’nın *Osmanlı* isimli eserinin 12. cildinde yer alan “*Osmanlı Araştırmaları Bibliyografyası*”nın ‘iktisat’ bölümünü de eklemek gerekir. Aslında yukarıda zikredilen çalışmalar da dikkate alınarak etraflı bir Türk iktisat tarihi bibliyografyası hazırlanması gereği hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

makla beraber belli bir konuyla ilgili çalışmalar da yok değildir. Biz bunlardan öne çıkan örneklerle burada yer vermekle yetineceğiz.

İlk çalışmalardan sayılabilecek bir örnek *Belin*'e aittir.¹⁵⁵ Daha sonra Türkçe'ye de çevrilen bu kitap, yayınlandığı 1869 tarihi dikkate alınacak olursa belki de ilk Türk iktisat tarihi kitabıdır. Ancak daha on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren bu kitapların kaleme alındığı hatırdan çıkarılmamalıdır. Mesela *Mac Farlane*'in Türkiye/Osmanlı ile ilgili hazırladığı kitap 1829 tarihli olup oldukça erken bir tarihte kaleme alınmıştır. (*Constantinople in 1828. A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: with an Account of the Present State of the Naval and Military Power and of the Resources of the Ottoman Empire*, London). Yine *Urquart*'ın kitabı 1833 yılında yayınlanmış ve Türkçe'ye de çevrilmiştir. (*Turkey and its Resources*, London). Erken tarihli sayılan bir başka isim *Ubicini* olup Türkiye üzerine tarihleri 1853'den başlayan birkaç kitabı bulunmaktadır. (*Lettres sur la Turquie. ou Tableau Statistique, Religieux, Politique, Administratif, Militaire, Commercial, etc. De l'Empire Ottoman depuis le Khatti-Cherif de Gulkhane* (1839), Paris).

Tanzimat'ın ilanı ve Osmanlı'nın batılılaşma çabalarının hızlanmasıyla beraber bu eserlerde de bir artış gözlenmiştir. Bu dönemde, yani Osmanlı devleti sonlanana kadar önemli çalışmalar yayınlayan şahıslar arasında kronolojik bir seyir takip edilerek yer vermek gerekirse, demiryolları alanında *Stephenson*(1859) (*Railways in Turkey*, London), iktisadi kaynakla ilgili olarak *Michelsen*(1859) (*The Ottoman Empire and its Resources*, London), pamuk üretimi için *W. Sandford*(1862) (*On Cotton Growing in Turkey and Smyrna*, London), yaklaşık on beş yıllık bir dönemde meydana gelen ekonomik değişimler de hesaba katılarak verilen bilgiler için *James Lewis Farley* ((1862) *The Resources of Turkey*; (1866) *Turkey*; (1872) *Modern Turkey*; (1875) *The Decline of Turkey, Financially and Politically*, London), Tanzimat hareketi ve Tanzimat dönemi iktisadi/mali reformlar konusunda *Edouard-Philippe Engelhardt* (1882) (*La Turquie et le Tanzimat ou l'Histoire des Reformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*, Paris), sanayi ve ticaret konularında *I.D. Taksimati*(1889) (*Turquie d'Asie: Situation Economique, Production, Commerce, Industrie*, Paris), Anadolu'nun ekonomik ve demografik coğrafyası bakımından *Vital Cuinet*(1892-1894) (*La Turquie d'Asie. Geographique, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie-Minevre*, 4 Vol. Paris), maliye ala-

155 M. Belin (1869) *Essai sur l'Histoire Economique de la Turquie*, Paris. (kitap 1931 yılında M. Ziya tarafından *Türkiye İktisadi Tarihi* adıyla tercüme edilmiştir. 2000 yılında yeni bir çevirisi daha yayınlanmıştır.).

nında Charles Morawitz(1902) (*Les Finances du la Turquie*, Paris), yine maliye ve daha çok vergiler bakımından A. du Velay(1903) (*Essai sur l'Histoire Financiere de la Turquie*, Paris. (Türkiye Maliye Tarihi, Ankara 1978)), borçlarla ilgili olarak A. Heidborn(1908-1909) (*Droit Public et Administratif de l'Empire Ottoman*. 2 Vol., Vienne), Osmanlı Bankası konusunda A. Biloti(1909) (*La Banque Imperiale Ottoman*, Paris), mali reformlar hakkında Charles Laurent(1910) (*La Reforme Financiere en Turquie*, Paris) ve nüfusla ilgili A. Chervin(1913) (*Elements Demographiques de l'Empire Ottoman*, Paris) yer almaktadır.

Cumhuriyet'in ilanıyla beraber batılıların yaptıkları çalışmalar azalmamış, aksine artmıştır. Gerçi bu dönemde yapılan çalışmalarda siyasi boyut çok daha fazla öne çıkmıştır, ancak yine de Türk iktisat tarihi alanında Cumhuriyet'in ilk döneminde, hatırı sayılır çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Daha çok Bağdat Demiryolu örneğinden yola çıkarak emperyalizm tahlili yapan Edward Mead Earle'in kitabı 1923 yılında yayınlanmıştır. (*Turkey, the Great Powers and Baghdad Railway: A Study in Imperialism*, London). Yine Türk-Alman iktisadi ilişkileri konusunda Paul Krause'nin çalışması(1923) (*Die Deutsch-Türkische Wirtschaftspolitik und die Deutsch-Türkischen Wirtshaftsbeziehungen der Vorkriegszeit*, Frankfurt), Modern Türkiye'nin ekonomisiyle ilgili olarak Eliot Grinel Mears'ın kitabı (Ed.) (1924) (*Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation 1908-1923*, New York), Türk-Amerikan ekonomik ilişkileri hakkında James Leland Gordon'un çalışması (1932) (*American Economic Relations with Turkey 1830-1930: An Economic*), kapitülasyonlar konusunda Nasim Sousa'nın(1933) (*The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origins and Nature*, Baltimore) ve Doğu Kumpanyası'yla ilgili olarak da A. C. Wood'un eserleri(1935) (*History of the Levant Company*, London) bu bağlamda zikredilebilir.

Türk iktisat tarihiyle ilgili çalışmalar 1950'lerden, özellikle de 1970'lerden sonra oldukça artmıştır. Bu kişiler artık Batı üniversitelerinde genel olarak Ortadoğu, özel olarak da Osmanlı-Türkiye üzerine çalışan akademisyenler olup sayıları her gün artmaktadır. Bunlar arasında öne çıkan bazı isimlerden Robert Anheger madencilik (*Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, 1950), R. P. Dunn pamuk endüstrisi (*Cotton in the Middle East. Memphi*, 1952), H. S. W. Carrigan Osmanlıdaki İngiliz-Fransız-Alman yatırımları (*British, French and German Interests in Asiatic Turkey, 1881-1914, London University*, 1955), Roderic Davison ekonomik reformlar (*Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876, Princeton*, 1963), Zvi Yehuda Hershlag iktisat tarihindeki dönüm noktaları (*Introduction to the Modern Economic History of the Middle East, Leiden*, 1964), R. Hoffman ti-

caret (*Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*. 1964.), A. D. Novıçev tarım ('*The Develepment of Agriculture in Anatolia' in Issawi, Chicago, 1966*), Donald Christy Blaissdel Batı'nın mali kontrolü (*European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Ottoman Public Dept*, New York, 1966), Edward Clark sanayi (*The Emergence of Textile Manufacturing Enterpreneurs in Turkey, 1804-1968*, Princeton University, 1969), Gabriel Bear loncalar ("The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *IJMES*, I, 1. 1970; "Ottoman Guilds: A Reassessment", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara, 1980), J. M. Landau Hicaz demiryolu (*The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage: A Case of Ottoman Political Propoganda*, Detroit, 1971), Alexandre Israel Helphant Parvus mali bağımlılık (*Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, İstanbul, 1977), Paul Dumont işçi hareketleri ("A Propos de la Classe Ouvriere Ottomane a la Veille de la Revolution Jeune-Turque", *Turcica*, ix, 1, 1977; "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayınlanmamış Kaynaklar", *Toplum ve Bilim*, III, İstanbul, 1977; "Sources Inedites pour l'Histoire du Mouvement Ouvrier et des Courants Socialistes dans l'Empire Ottoman au Duebut du XXeme Siecle", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara, 1980), Jacques Thobie Osmanlı'da Fransız yatırımları (*Interets et Imperialisme Français dans l'Empire Ottoman: 1895-1919*, Paris, 1977), Lowry şehircilik (*Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, 1461-1583, İstanbul, 1981) konularında çalışmış ve yayın yapmışlardır.

Bazı yabancılar Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk devletini bütün yönleriyle, bu arada ekonomik yönüyle de inceleme konusu yapmışlardır. Bu tür çalışmalara örnek iki isim Lewis¹⁵⁶ ve Shaw'dur.¹⁵⁷ Ancak bazı araştırmacılar da temel uğraşı alanı olarak Türk iktisat tarihini seçmişler ve bu konuda çok sayıda yayın yapmışlardır. Bunlar arasında *Charles Issawi*, *M. A. Cook*, *Stanford Shaw*, *Donald Quataert* ve *Suraiya Faroqhi* gibi isimler yer almaktadır.

Shaw genel Türk tarihi çalışmaları dışında Osmanlılarda vergi sistemi, bütçeler ve nüfus gibi konularla da ilgilenmiş ve konularla ilgili önemli çalışmalara imza atmıştır. *Cook* bir Ortadoğu iktisat tarihçisi olarak, dolayısıyla Türk iktisat tarihçisi olarak ünlenmiştir. *Issawi* de bir Ortadoğu iktisat

156 Bernard Lewis (1970), *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford. (Bu eser yayınlandığı yıl Türkçe'ye kazandırılmıştır: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara).

157 Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw (1978), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 Vol., Cambridge.

tarihçisidir, ancak müstakil olarak Türk iktisat tarihiyle ilgili eser veren sınırlı sayıda kişinin arasında kendine yer bulmuştur. Osmanlı Devleti'nin ticari ilişkileri ve ücretler konusu öncelikli olarak eğildiği konulardandır. *Quataert* ise Türk iktisat tarihi alanında tarımdan maliyeye, madencilikten iktisadi düşünceye kadar hemen her alanda çalışma yapan önemli bir Türk iktisat tarihçisidir.¹⁵⁸ Yine *Quataert* gibi Türk iktisat tarihinin farklı alanları üzerinde çalışmış ve birçok esere imza atmış bir başka araştırmacı *Faroqhi*'dir. Başta kent tarihi olmak üzere ticaret, tarım ve sanayi faaliyetleri konusunda, özellikle de 16. ve 17. yüzyıl merkezli, çok sayıda kitap ve makale kaleme almıştır.¹⁵⁹

Unutulmaması gereken isimler arasında, Türkiye'de görevli bulunuşu ve Barkan ile ilişkileri çerçevesinde Türk iktisat tarihine merak saran ve başta 18. yüzyıl Osmanlı ticareti olmak üzere çeşitli çalışmalar yayınlayan *Robert Mantran*, daha çok 14.-16. yüzyıl Osmanlı tarımı konusundaki çalışmalarıyla *Nicoara Beldiceanu*, deniz ticareti tarihi konusundaki çalışmalarıyla *Daniel Panzac*, daha çok Osmanlı Bosna'sının iktisadi-mali tarihi üzerindeki araştırmalarıyla *Audo Suçeska*, Osmanlı Bulgaristan'ının iktisadi tarihi konusunda *Nikolay Todorov* gibi tarih araştırmacıları bulunmaktadır.

IX. Bir Bilanço: Günümüzde İktisat Tarihi Çalışmaları

İktisat Tarihi kürsüsünün Barkan sonrası ikinci halkası sayılabilecek isimler arasında *Tevfik Güran*, *Yavuz Cezar*, *Ahmet Tabakoğlu*, *Murat Çizakça*, *Murat Özyüksel* gibi isimler yer almaktadır. İktisat tarihi kürsüsüyle ilişkileri doğrudan olmamakla beraber günümüzün önemli iktisat tarihçileri arasında yer alan *Zafer Toprak*, *Şevket Pamuk* ve *Edhem Eldem* de bu listeye dahil edilmelidir. Daha az yoğunluklu olarak iktisat tarihi çalışan iktisatçılar da bulunmaktadır. *Ali İhsan Bağış*, *Yahya Sezai Tezel*, *Rifat Önsoy*, *Gündüz Ökçün*, *Haydar Kazgan*, *Halil Berktaş*, *Mehmet Ali Kılıçbay* bunlardan bazılarıdır. Bugün belli başlı iktisat tarihi kürsülerinin de idarecisi durumunda olan bu kişiler daha çok iktisat eğitimi almış bir neslin temsilcileridir. Çok sayıda ve çok çeşitli ürünler veren bu isimler yine de belli ilgi alanlarıyla öne çıkmışlardır.

Cezar modernleşme öncesi Osmanlı maliyesinin içine düştüğü bunalımı doktora konusu olarak seçmiş ve zaman içinde bu çalışmalarını geliştirerek *Osmanlı Maliyesinde Bunalım (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Ta-*

158 Issawi'nin Türk İktisat Tarihi adıyla bilinen kitabı çok meşhurdur: *The Economic History of Turkey; 1800-1914*, Chicago (1980).

159 Faroqhi'nin bilinen en önemli çalışması Türkçe'ye de çevrilmiştir: *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (1993).

rih) başlığıyla 1986 yılında yayınlamıştır., *Tabakoğlu* gerileme dönemi Osmanlı maliyesinin geçirdiği değişimi konu alan ve doktorasını da teşkil eden *Gerileme Dönemi Osmanlı Maliyesi* isimli çalışmasıyla iktisat tarihçileri arasındaki yerini almıştır. *Güran* 19. yüzyıl Osmanlı tarımını doktora çalışması olarak seçmiş, takip eden dönemde tarım tarihi üzerindeki çalışmalarını mali tarih alanındakilerle bütünleştirmiştir. *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı* bu çalışmaların bir hülasası olarak ortaya çıkmıştır. *Çizakça* Osmanlılarda finans ilişkilerini çalışmalarının merkezine almış ve vakıfları da bu gözle incelemiştir. Yine ipekçilik tarihi alanında belki de yegane isimdir. *Özyüksel* Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılın sonuna doğru uluslararası sisteme entegrasyonu bağlamında ulaştırma sistemini ve özel olarak da demiryolu ulaşımını çalışmayı tercih etmiş ve bu çalışmaların sonucu olarak *Bağdat Demiryolu* ve *Hicaz Demiryolu* çalışmaları doğmuştur.

Toprak da Türk iktisat tarihi konusunda çok sayıda eser veren bir isimdir. Özellikle Osmanlı’nın son dönemi, imparatorluktan cumhuriyete geçiş süreci üzerinde yoğunlaşmıştır. Doktora tezinin geliştirilmiş biçimi olan *Türkiye’de Milli İktisat* kitabı *Toprak*’ın en önemli eseridir. *Pamuk* çalışmalarını doğrudan Osmanlı arşivlerine dayandırmamakla beraber bugün Türk iktisat tarihinin bütünü konusunda söz sahibi birkaç isimden biridir. Osmanlı ticareti, para tarihi, ücretler onun ilgilendiği konuların başında gelmektedir. Ayrıca Türk iktisat tarihçiliğinin dünya genelindeki temsilcisi durumundadır. Eldem ise çalışmalarını Osmanlı Bankası’nın tarihini araştırmaya odaklamıştır. Bu konuyla ilgili olarak Osmanlı Bankası Arşivi’nin düzenlenmesi ve yeniden açılması çalışmalarını yürütmüştür. Çalışmaları sırasında Osmanlı Bankası’nın tarihiyle ilgili önemli eserlere imza atmıştır.

Bağış’ın çalışmaları Osmanlı ticaret tarihiyle alakalıdır. *Tezel* ve *Ökçün* ise son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet iktisat tarihi alanında çalışmalara imza atmışlardır. *Önsoy* esas itibarıyla Osmanlı sanayii üzerindeki çalışmalarıyla öne çıkmış olmakla beraber ticaret ve ekonomik bürokrasi alanında da yayınları bulunmaktadır. İktisat tarihine sonradan yönelen bir iktisatçı olarak ve Türk bankacılık tarihi konusundaki çalışmalarıyla *Kazgan* da bu çerçevede zikredilmeye değerdir. *Kılıçbay* ise iktisat tarihçileri arasında daha çok *Feodalite ve Klasik Dönem Üretim Tarzı* başlıklı farklı bir yaklaşım içeren çalışmasıyla tanınır. Yine *Berktaş* da Türk iktisat tarihiyle ilgili noktasında, Türk tarihçiliğini kritik eden ve *Kılıçbay* gibi farklı bir çerçevede ortaya koyan bir isimdir.

Tarihçi olup iktisat tarihi konusunda hatırı sayılır ölçüde ürün ortaya koyan epeyce tarihçi vardır. Osmanlı devletinin iktisadi ve mali kurumları konusundaki çalışmalarıyla *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*’yı en başta zikretmek

gerekir. Daha yakın tarihlere gelindiğinde, bir iktisat tarihçisinden hiç de geri kalmayacak düzeydeki çalışmalarıyla *İlber Ortaylı* başta gelmektedir. *Ortaylı*'nın iktisat tarihiyle ilgili çalışmaları daha çok 19. yüzyıla aittir. Bu çerçevede zikre değer bir başka isim *Zeki Arıkan*'dır. İlk akla gelen çalışmaları İzmir ve çevresi ticaret tarihiyle ilgili olanlardır. *Salih Özbaran* da *Zeki Arıkan* gibi İzmir'de çalışmalarını sürdüren bir tarihçi olup baharat ticareti, dolayısıyla Doğu-Hint ticareti konusunda ilk akla gelen isimdir. Yine tarihçi *Nezihi Aykut* para tarihi uzmanı olarak karşımızda durmaktadır. *Musa Çadircı* ise daha çok şehircilik tarihi bağlamında kentlerin ekonomik ve sosyal yapılarıyla ilgili araştırmaları olan bir tarihçidir. *Neşet Çağatay* da bir tarihçi olarak başta madencilik alanı olmak üzere iktisat tarihine yönelmiş tarihçilerimizdendir. *Yusuf Halaçoğlu* ulaştırma, *Rifat Özdemir* esnaf ve vakıflar, *Yücel Özkaya* bir 18. yüzyıl uzmanı olarak bu yüzyıla ilişkin başta vergi olmak üzere iktisadi meseleler, *Mustafa Öztürk* fiyatlar, *Fahrettin Tızlak* madenler, *Nesimi Yazıcı* ulaştırma ve haberleşme, *Bahaeddin Yediyıldız* vakıflar üzerinde yaptıkları önemli çalışmalarla iktisat tarihi alanında var olduklarını göstermişlerdir. Daha çok tahrir çalışmalarından hareket ederek iktisat tarihine yönelen isimlerden bazıları şunlardır: *Tayyib Gökbilgin*, *Nejat Göyünç*, *İsmet Miroğlu*, *Hüseyin Özdeğer*, *İlhan Şahin*, *Feridun Emecen*, *Mehmet Ali Ünal*.

Akademik kökenli olmayıp da iktisat tarihine giren konularda çalışma yapan isimler de olmuştur. Mesela genel olarak Osmanlı ekonomisi hakkında *Vedat Eldem*, sanayi tarihi konusunda *Adnan Giz*, yine İstanbul esnafıyla ilgili çalışmaları bağlamında *Reşat Ekrem Koçu*, ekonominin modernleşen yüzüne dönük araştırmalarıyla *Orhan Koloğlu*, para tarihi konusunda *Cüneyt Ölçer* bu gruba gösterilebilecek önemli örneklerdir.

Yukarıda zikredilen tarihçilerle kıyaslandığında daha genç bir iktisat tarihçi kuşağından da söz etmek gerekir. Tarım tarihiyle ilgili çalışmalarıyla *Bünyamin Duran*, işçi hareketleri ve sendikacılık tarihiyle ilgili yayınlarıyla *Şehmus Güzel*, *Mesut Gülmez* ve *Abdullah Martal*, 19. yüzyıl maliyesi ve vergi sistemi konusunda *Abdüllatif Şener*, esnaf sistemi ve sanayi tarihiyle ilgili çalışmalarıyla *Ahmet Kal'a*, yine esnaf sistemi, iâşe ve ücretler konusundaki araştırmalarıyla *Salih Aynural*, bu kuşağın temsilcileri durumundadırlar. Bu sayılan isimlerin dışında doçentliğini almış ya da doktorasını tamamlamış ve bu arada kayda değer çalışmalar da yapmaya başlamış, sayıları giderek artan daha genç bir iktisat tarihçisi kuşağı da yetişmiş bulunmaktadır.

Yine iktisatçı olmamakla birlikte çalışmalarının neredeyse tamamını iktisat tarihi alanında ortaya koymuş olan iki isim daha vardır ki bunlardan

birisi *Ali Akyıldız*, diğeri de *Fethi Gedikli*’dir. *Akyıldız* tarihçidir, ancak demiryollarından kağıt paraya kadar iktisatla ilgili birçok konuda yayını olan bir araştırmacıdır. Aynı şekilde iktisatçı olmayıp hukukçu olan *Gedikli*’nin çalışmaları da hukuk tarihi alanında telif edilebilse de daha çok iktisat tarihi alanında olup ortaklıklar onun en fazla yoğunlaştığı başlık olmuştur.

Bu çerçevede çalışmalarını yurt dışında sürdüren tarihçi-iktisat tarihçisi olan önemli isimler Amerika’da bulunmaktadır. Bunlar arasında *Ke-mal Karpat*, *Engin Deniz Akarlı*, *Cemal Kafadar* ve *Reşat Kasaba* en çok bilinen isimlerdir.¹⁶⁰

Türk iktisat tarihi çalışmaları içinde yeterince çalışılmamış bir alan olarak Türk-Osmanlı iktisat düşüncesi tarihi konusu büyük önem arz etmektedir. Bu konuda çalışmaları olan sınırlı sayıdaki isimler şunlardır: *Z. Fahri Fındıkoğlu*, *Sabri Ülgener*, *Hilmi Ziya Ülken*, *Niyazi Berkes*, *Şerif Mardin*, *Ahmet Güner Sayar*, *Zafer Toprak*, *Rifat Önsoy*, *Tevfik Çavdar* ve *Abdüllatif Şener*. Derli toplu bir başvuru kaynağı olarak uzun zaman *Mardin*’in yukarıda anılan çalışması (*Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi; 1838-1918*) ile ondan birkaç sene sonra yayınlanan *Berkes*’in makalesini (*Türkiye’de Ekonomik Düşününün Evrimi*) ayrıca zikretmek gerekir. *Ülgener*’in çalışmaları yukarıda ele alındığından burada tekrar üzerinde durmak gereksiz olacaktır. Nihayet bu konuda müstakil bir kitap yazmış olma şansı, en azından şimdilik, *Sayar*’a aittir.¹⁶¹

Türk iktisat tarihçiliği alanında yayın yapan kurum ve kuruluşlar da, bu disiplinin gelişmesinde önemli bir katkı sağlamışlardır. Yukarıda da değinildiği gibi iktisat tarihiyle ilgili çalışmalar daha Osmanlı zamanında yayınına başlayan dergilerde başlamıştı. İktisat tarihinin formel bir çerçeveye oturması, bir ders olarak okutulmaya başlaması ve bir kürsüye sahip olmasından sonra kurumsallaşması hızlanmıştır. Bu kurumsallaşma süreci içinde zikredilmesi gereken birtakım süreli yayınlar bulunmaktadır. *Fuad Köprülü*’nün yayınladığı ve ancak iki sayı çıkabilmiş olan *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* bu anlamda öncü bir yere sahiptir. İktisat Fakültesi’nin kuruluşunu müteakiben çıkan ve Türkiye’nin akademik dergicilik tarihi içinde tartışmasız en önemli yere sahip olan birkaç dergiden biri olan *İktisat Fakültesi Mecmuası* bu anlamda en etkili yayın olmuştur. Özellikle birkaç sayısını müstakil olarak Türk iktisat tarihi çalışmalarına ayırması ve *Barkan*’ın uzun yıllar yayın kurulunda yer alması bu etkinin yaratılmasın-

160 Heath W. Lowry (2002), “The State of the Field: A Retrospective Overview and Assessment of Ottoman Studies in The United States of America and Canada, 1949-1999”, *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1-59.

161 Ahmet Güner Sayar (1986), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

da temel rol oynamıştır. *Siyasal Bilgiler Dergisi*, *Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* de akademik olarak bu alanda zikre değerlidir. Özellikle iktisat tarihinin popülerleştiği 1960'lı yıllardan sonra yayın hayatına başlayan *Toplum ve Bilim*, *Yapıt*, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, *İstanbul Ticaret Odası Dergisi* önemli periyodiklerdendir. 80'li yıllarda tarihçiliğin gelişmesine paralel olarak artan tarih yayıncılığı çerçevesinde yayınına başlayan *Tarih ve Toplum*, *Osmanlı Araştırmaları*, *Tarih İncelemeleri*, *Türklük Araştırmaları*, *OTAM*; 90'lı yıllarda ise *Toplumsal Tarih*, *Toplum ve Ekonomi*, *Yeni Türkiye*, *Türkiye Günlüğü*, *İstanbul Araştırmaları*, *Kebikeç*, *Müteferrika*, *Simurg* gibi dergilerde iktisat tarihiyle ilgili çalışmalar yer almıştır. Yine bazı dergiler iktisat tarihi özel sayısı çıkarmışlardır. Bunlar arasında *ODTÜ Gelişme*, *Divan İlmi Araştırmalar* gibi dergiler bulunmaktadır.

Yayıncılık alanında, daha çok tarih yayıncılığı yapan yayınevleri doğal olarak iktisat tarihiyle ilgili de yayınlar çıkarmışlardır. Bu çerçevede üniversite yayınları bir kenara bırakılacak olursa en başta kuşkusuz *Türk Tarih Kurumu* yayınları gelir. Yine ağırlıklı ilkler arasında *İletişim*, *Enderun*, *Eren* gibi yayınevlerini saymak gerekir. Günümüzde ise bunların dışında *Tarih Vakfı*, *Yapı Kredi*, *Metis*, *Dergah*, *Vadi*, *Kitabevi*, *Yeni Türkiye*, *İmge*, *Küre* gibi yayınevleri bu konuda çalışmalar yayınlamaktadır. Kitap yayıncılığı konusunda bankaların yayınlarını da unutmamak lazımdır. Bu alanda önemli eserlerin ortaya çıkmasına imkan veren bankalar şunlardır: *Osmanlı Bankası*, *Akbank*, *İş Bankası*, *Yapı Kredi Bankası*, *İnterbank*, *Kentbank*, *Egebank*, *Tariş Bank*, *Türkiye Ekonomi Bankası*...

Kurumsal anlamda da üniversitelerin iktisat fakültelerinin iktisat tarihi anabilim dalları ile edebiyat fakültelerinin tarih bölümleri lisans ve lisansüstü düzeyde iktisat tarihi çalışmalarına kaynaklık etmektedir. Bu çerçevede *İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi Kürsüsü* bütün geri gitmişliğine rağmen halen öncü durumundadır. Yine *Marmara Üniversitesi*, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, *Boğaziçi Üniversitesi*'nin iktisat tarihi kürsüleriyle aynı üniversiteler başta olmak üzere diğer üniversiteleri de kapsayacak şekilde açılan tarih bölümleri önemli sayıda iktisat tarihçisi yetiştirmesine ve iktisat tarihiyle ilgili lisansüstü çalışma yapılmasına zemin sağlamaktadır.

Kurumsal anlamda iktisat tarihi çalışmalarına hem araştırma hem de yayın açısından katkı sağlayan başka kuruluşlar da vardır. Üniversiteler ve *Türk Tarih Kurumu* gibi resmî kuruluşlar dışında, bir anlamda özel sektör ya da üçüncü sektörün, yani vakıfların öncülük ettiği faaliyetler bu hususa örnek teşkil eder. Bunun iyi bir örneği *Tarih Vakfı*'dır. Yine *IRCICA*, *TAİV/OBİV*, *İSAM*, *DİE*, *Arşivler Genel Müdürlüğü*, *İstanbul Araştırmaları Merkezi* resmî, yarı-resmî ve özel örnekler olarak zikredilmeyi hak etmektedirler.

Sonuç ve Değerlendirme

Şerif Mardin, modern Türk tarihçiliğinin inşasında, üç isme dikkat çekmektedir: *Fuat Köprülü*, *Ömer Lütfi Barkan* ve *Halil İnalcık*. Mardin'e göre bu yeni tarih inşasını *Köprülü* başlatmış, *Barkan* ilerletmiş ve *İnalcık* zirveye çıkarmıştır. Ona göre *Barkan*, acaba Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî yapısı bize Osmanlı'nın tümü hakkında, gelişimi hakkında, baştan sona geçirdikleri hakkında bir fikir verebilir mi, bu iktisadî arkaplana bakarak bir padişahlar tarihi olarak ortaya çıkan Osmanlı tarihinde görmediğimiz bir şeyler görebilir miyiz, sorusuna cevap aramış, önemli ipuçları yakalamış ve böylece modern Türk tarihçiliğinde önemli bir adım atılmıştır.¹⁶²

Mehmet Genç bir değerlendirmesinde Türk tarihçiliğinin eksikliklerini özetlerken bunlardan birinin de muhteva eksikliği olduğunu söylemektedir. Ona göre artık dünyada çağdaş tarihçilik bilim tarihi, teknoloji tarihi, nüfus tarihi, hukuksal ve toplumsal tarih yardımıyla yapılmaktadır. Oysa bizde bu husus eksikliğini devam ettirmektedir. Bu noktada *Genç*, *Köprülü* ve *Barkan*'ın açtıkları çığırın önemine değinmekte, özellikle *Barkan*'ın öncü vasfına vurgu yaparak çağdaş tarihçiliğimiz içindeki müstesna yerine işaret etmektedir. Zira *Barkan* sosyal tarih ve tarihî demografi alanında yaptığı çalışma ve yayınlarla Türkiye'de yapılan tarih araştırmalarının metodunu değiştirmiş, onu geleneksel biçiminden kurtarmıştır. Hele hele iktisat tarihi alanında verdiği eserlerle bağımsız bir iktisat tarihi disiplininin doğmasını sağlamıştır ki, bu Türk tarihçiliğini çağdaş dünya tarihçiliğine yaklaştıran, onun içinde belli bir konum edinmesini temin eden önemli bir gelişme olmuştur.¹⁶³

Türkiye'de bir disiplin olarak iktisat tarihinin geçirdiği serencamın biza-tihi Türkiye'nin geçirdiği değişim serüveninden bağımsız olarak ele alınması mümkün gözükmemektedir. Osmanlı'nın son döneminde milli bir politikanın izlenmeye başlanması, imparatorluktan Cumhuriyete geçiş ve devletin yeniden inşası, çok partili hayatı takip eden dönemde ortaya çıkan ideolojik fikir akımları ve kamplaşmalar, YÖK'ün kurulması, STK'ların yoğun bir biçimde hayatımıza girmesi vs. bu sürecin önemli köşe taşlarını oluşturmaktadır. Özetle söylemek gerekirse genel olarak bilimin, özel olarak tarihçiliğin ve daha özel olarak da iktisat tarihçiliğinin durumu birbirlerinin aynısı gibidir. Bununla birlikte bazı dönemlerde konjonktürel olarak daha olumlu ya da daha olumsuz denilebilecek gelişmeler de olmuştur. Tabiatıyla bugün Türkiye'de genel olarak bilim adamının, özel olarak da ta-

162 Şerif Mardin, *Dünyada ve Türkiye'de Modern Tarihçilik*, İstanbul 1999. Bu metin Mardin'in Bilim ve Sanat Vakfı tarafından düzenlenen 'Osmanlı Konferansları/Konuşmaları' başlıklı bilimsel faaliyet çerçevesinde yaptığı 4.12.1999 tarihli konuşma metnidir.

163 Genç, *a.g.e.*, s. 353.

rih araştırmacısının karşılaştığı sorunlar neyse, bir iktisat tarihçisinin de temelinde sorunları odur.¹⁶⁴

Yukarıda anlatılanlara ek olarak bir iktisat tarihçisi için önemli bir sorun malzeme sorunudur. Sorun malzeme yokluğu değil, malzemeye ulaşma sorunudur. Gerek kütüphanelerin gerekse arşivlerin yeterince araştırma kolaylığı sağlamaması/sağlayamaması önemli bir eksikliktir. Bir başka eksiklik iktisat tarihi eğitimin daha iyi yapılması konusunda gerekli çalışma ve tartışmaların yapılmayıp eski usullerin devam ediyor oluşudur. Oysa dünya hızlı bir şekilde değişmekte ve modern teknolojiler bilimde önemli sıçramalara imkan vermektedir. Bu enstrümanların iktisat tarihi araştırmalarında en az diğer disiplinlerde olduğu kadar etkili olacağı ıztahan varestedir.

Çalışmanın başından sonuna kadar işaret edilen çok sayıda inceleme ve yayına rağmen Türk iktisat tarihinin bütün alanları henüz çalışılmış olmaktan çok uzaktır. Gerçi *Sahillioğlu*'nun dediğı gibi "bir dağı gagalamak"tan ileri gitmiştir bu gayretler ama, yine de bir "Türk İktisat Tarihi" yazmanın güçlükleri bir ölçüde devam etmektedir.¹⁶⁵ Yazı ve dil bu güçlüklerin diğler örneklerindendir. Birileri eski yazıyı okuyamazken eski yazı okuyanlar ise çoğı kere "belge fetişizmi" denilen bir açmazla karşı karşıya gelmektedirler. Arşiv ve arşiv-dışı malzeme kullanılması noktasında makul bir denge yakalanamamaktadır.¹⁶⁶ Yabancı dil sorunu ise kaynak sınırlandırmasına yol açmakta, daha önemlisi karşılaştırmalı çalışmalar yapılmasını engellemektedir.

Bütün bu anlatılanlarla beraber, yine de Türkiye'de iktisat tarihi çalışmalarının önünün açık olduğunu iyimser bir yaklaşımla söylemek isteriz. Bizi iyimser kılan birkaç gelişme söz konusudur. Bunlardan biri 1980'lerin ortalarından itibaren genel olarak arşivlere bir çekidüzen verilmek istenmesi, özel olarak da Osmanlı Arşivi'nin daha çok personelle beslenerek araştırmacıya daha iyi hizmet verir hale gelmesidir ki, böylelikle hem araştırma imkanlarını artırmıştır, hem de arşiv personelinin lisansüstü çalışma yapması neticesinde önemli ölçüde arşivci iktisat tarihi alanında yüksek lisans ve doktora yapmış, bunların bir kısmı kurumlarından ayrılarak muhtelif üniversitelere hoca olarak gitmiş, bir kısmı da kalarak daha bilinçli hiz-

164 Abdullah Martal (2000), "Yerel Tarih Yazımında Kaynak Kullanımına İlişkin Sorunlar", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar/Küreselleşme ve Yerelleşme*, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, s. 248-258.

165 Halil Sahillioğlu (1972), "İktisat Öğretiminde 'İktisat Tarihi'", *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine* (Der. Fikret Görün), ODTÜ Yayını, Ankara, s. 136.

166 Ali Akyıldız (1998), "Yakınçağı Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi Araştırmalarında Kaynak Sorunları: Arşiv ve Arşiv-Dışı Malzemenin Önemi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, s. 166.

met sunar olmuştur. Yine 1980’lerin ikinci yarısından itibaren devletin yurtdışına lisansüstü eğitim amacıyla çok sayıda öğrenci göndermesi de, bütün eksikliklerine karşın, birçok kişinin yabancı üniversitelerde yüksek lisans ve doktora yapmasına fırsat sağlamış, bu kişilerin önemli bir kısmı dönerek çeşitli üniversitelerde çalışmaya başlamıştır. Ayrıca hemen her iktisadi ve idari bilimler fakültesinde var olan iktisat tarihi kürsülerinin içinin doldurulmaya başlanması ve çok sayıda tarih bölümü açılmış olması, sakıncaları saklı kalmak kaydıyla, bu olumlu vetireyi besleyen başka bir gelişme olmuştur. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak, sadece 1980-90 arasında yayınlanan telif ve tercüme kitap ve makalelerin sayısı 1930-80 arasında üretilen toplam yayın kadardır. Her şeye rağmen bu gelişme 1990’larda da devam etmiş, ayrıca sayıları sınırlı da olsa bazı Türk iktisat tarihçileri uluslararası bilim akademilerine seçilmiştir.¹⁶⁷

Netice itibarıyla söylemek gerekirse, bundan sonra yapılması gereken, başta insan kaynağı olmak üzere bu malzemenin daha iyi hale getirilmesi için çalışmalar yapmak, kantitatif artışı kalitatif artışla desteklemek, sadece resmi kurumlarda değil vakıf, dernek gibi kurumlar altında da bu çalışmalarını planlamak ve yürütmek, projeler ortaya koymak ve böylece ekip çalışmalarını teşvik etmek olmalıdır. Tabii, bütün bunlar, dünya iktisat tarihçiliğinin seyri iyi takip edilerek gerçekleştirilmelidir.

Review of the Studies on Turkish Economic History in the Republican Period

Çoşkun ÇAKIR

Abstract

This study attempts to indicate the current position of Turkish economic history within the changing conjuncture of Turkish historiography. In this context, the author summarizes, the history of economic history in a global perspective, and then brings the issue to Turkish economic history. Here, the author discusses the beginning and the leading academics of economic history in Turkey, the different motives of various groups of scholars for studying economic history and analyzes the current position of economic history in Turkey. This article, following a chronological approach, also reviews the related studies with a critical standpoint. Finally, it focuses on the main problems in the field and proposes some suggestions.

¹⁶⁷ Tokdemir, *a.g.m.*, s. 1356-57.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye İktisat Tarihi Çalışmaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Murat KORALTÜRK*

TÜRKİYE'DE İKTİSAT TARİHİ çalışmalarının bir disiplin olarak gelişimi neredeyse çağdaş tarih çalışmalarının gelişimi ile paraleldir.¹ İktisat tarihi çalışmaları dendiğinde akla ilk olarak Osmanlı dönemini konu edinen araştırmalar gelmektedir. Bu makalede konu edilen Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmaları ise çok daha geç başlamış ve genel olarak daha az ilgi gören ve üzerinde daha az üretimin yapıldığı bir alan olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihine ilişkin Türkiye'de gerçekleştirilen çalışmalarının bir genel değerlendirme-sinin yapıldığı bu makalede önce iktisat tarihinin sınırları konu edilecektir. Bu bölümde tarih, iktisat tarihi ve iktisadî tarih ayrımları ve kavramları üzerinde durulacaktır. Ardından araştırmacıları Cumhuriyet dönemine yönelten etkenler ele alınacaktır. İzleyen alt bölümde ise Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmaları kapsamında öne çıkan ve önem arz eden bir konu olan dönemlendirme sorunu üzerinde durulacaktır. Sonraki bölümde Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarında kullanılan veya kullanılması mümkün olan kaynakların neler olduğu ifade edile-

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi.

1 Türkiye'de iktisat tarihi çalışmalarının gelişimi için bkz. Murat Çizakça - Şevket Pamuk, "İktisat Tarihi", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim 'Sosyal Bilimler'*, TÜBA Yay., Ankara 1997, s. 19-34; Murat Koraltürk, "Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Tarih Araştırmaları Üzerine Son Gelişmeler", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Öneri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3 (1995), s. 215-219; Ertuğrul Tokdemir, "1980 Sonrasında Türkiye'de İktisat Tarihçiliği", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 15, s. 1356-1357.

cektir. Araştırmaların yoğunlaştığı konuların neler olduğunun ele alındığı bölümün ardından Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi üzerine araştırma yapan kişiler ve araştırmaların yapıldığı kurumların kimler ve neler olduğu anlatılacaktır. Son olarak ise Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarının bugün itibarıyla geldiği konumdan hareketle, geleceğe yönelik beklentiler ve öneriler dile getirilecektir.

İktisat Tarihinin Sınırları Üzerine

İktisat tarihinin sınırları nedir? Tarih-iktisat tarihi ayrımı yapılabilir mi? Bu soruların yanıtları, başka çalışmaların konusu olacak kapsam ve önemdedir. Bununla birlikte, bu soruların Türkiye’de Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi çalışmalarına ilişkin bir genel değerlendirmenin yapıldığı bu makalede, yine bu makalenin dar sınırları içinde dahi olsa yanıtlanması gerekmektedir. Bir araştırmayı konusu itibarıyla nitelendirirken iktisat tarihi çalışması olarak ifade edebilmek için başlığında “*iktisat*” ifadesinin geçmesi veya iktisadî bir kurum, olay ve kişiyi konu edinmesi ya da iktisadi kaynaklara dayanıyor olması yeter neden değildir. Nasıl ki bir araştırmanın iktisat tarihini konu ediyor nitelmesini hak etmesi için, üniversitelerin iktisat bölümleri bünyesinde çalışan öğretim elemanlarınca veya iktisatçılar tarafından kaleme alınmış olması bir önkoşul değilse, iktisatçılar dışında başta tarihçiler olmak üzere siyaset bilimci, sosyolog ve diğer sosyal bilimcilerin yazdıkları tarihlerin de, yazarlarının bilimsel kimlikleri gözönüne alınarak iktisat tarihi sayılamayacağı ileri sürülemez. Bu ayrımlar ve içiçelikler gözönüne alındığında Türkiye’de bir pür iktisat tarihi çalışmalarının yapıldığı, bir de iktisadî tarih çalışıldığı ileri sürülebilir. İktisat tarihi dendiğinde iktisatçı kimliği ağır basan kişilerin ürettikleri ve daha iktisadî bir dil ve çerçevede üretilmiş araştırmalar kastedilmektedir.² Bunların yanı sıra her geçen gün artarak süren iktisadî tarih çalışmaları vardır ki; bunları üretenlerin başında tarih formasyonu almış olan araştırmacılar gelmektedir ve nicelik olarak iktisat tarihi araştırmalarına göre iktisadî tarih araştırmaları daha çoktur. Bu araştırmaların iktisat tarihi ile ilgisi oldukça tartışmalıdır.³

2 Kimileri iktisatçı olmamakla birlikte bu kişilerin başında Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık, Mustafa Akdağ, Lütfi Güçer, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, Mübahat Küçükoglu, Tevfik Güran, Ahmet Tabakoğlu, Yavuz Cezar, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Huricihan İnan-İslamoğlu ve Murat Çizakça gelmektedir.

3 Son yıllarda sayısı hızla artmış olan tarih bölümlerinde tahrir ve temettuat defterlerine dayanan veya fiyat hareketlerinin konu edildiği çok sayıda tez ve benzeri çalışma yapılmaktadır. Osmanlıca’dan deşifre edilmesi meşakkat isteyen mali-iktisadi kaynaklardaki verileri ortaya koyan ve bu yönü ile takdir kazanan çalışmaların önemli bir bö-

Bilimsel disiplinleri kompartımanlara ayırmanın sakıncaları bir yana, tarihin iktisat tarihi, iktisadî tarih ve sosyal tarih diye bir ayrıma tâbi tutulması, belki pratikte bazı yararlar sağlamakla birlikte, tarih bir bütünselliğe sahiptir. Tarih işlenmeyi bekleyen devasa bir granit kütle gibidir. Tarih yazarların⁴ her biri ise bulundukları yerden bu dev kütlenin bir küçük parçasını işleyen zanaatkârlara benzemektedirler. Bu makalede, tarihçiler loncasına mensup zanaatkârlar içinde tarihi, iktisat ve iktisadî boyutu ile işleyen kesimin üretimleri üzerinden bir değerlendirme yapılmaya çalışılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında sanılandan daha geniş bir alanı kapsayan bir uğraşı alanına göz atılmaktadır.

Niçin Cumhuriyet Dönemi?

Bu sorunun iki yanıtı olabilir. Biri bilimsel merak ve kaygılar, diğeri ideolojik ve siyasal tercihlerdir. Cumhuriyet tarihi üzerinde çalışanların önemli bir bölümünün bilimsel merak ve kaygılarla döneme yöneldikleri söylenebilir. Ancak bu etken yanı sıra, nasıl ki Osmanlı çalışanların bir bölümü kendilerinin veya mensubu bulundukları sosyal çevrenin ideolojik ve siyasal tercihleri ve yönlendirmesi ile bilinçli-bilinçsiz bir Cumhuriyet karşıtlığı-Osmanlı hayranlığı etkisi altında Osmanlı dönemine yönelmişlerse, Cumhuriyet dönemi çalışanların bir bölümü de benzer etkiler altında yani ideolojik ve siyasal tercihlerin yönlendirmesi ile Cumhuriyet dönemi, daha doğrusu devrim tarihi çalışmaktadırlar. Cumhuriyet tarihi çalışma alanı zaman zaman Kemalistler ile muhaliflerinin çatışma alanına dönmektedir. Tarih bir hesaplaşma zemini olarak bazen akademik platformlarda, bazen yaygın iletişim araçları ile aşırı vulgarize edilmekte, hatta istismara uğra-

lümünün belge yayınından ibarettir, bunların iktisat tarihi değil iktisadî tarih bile olduğunu iddia etmek oldukça güçtür. Bu konu ile ilgili önemli bir tespiti yapan Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya şunları söylemektedirler: *“Bu kayıp yılların [1980’ler kastedilmektedir] en kayda değer gelişmelerinden biri Osmanlı tarihinin belli arşiv kaynakları üzerine odaklanmış, belli şablon ve klişelerin yeniden üretimi şekliyle tezahür eden yeni tarz bir tarihçilik türünün belirgin bir şekilde öne çıkmasıdır. Bu türün özellikle tahrir defterleri ve şeriye sicillerine dayalı kolu 80’lerin ikinci yarısından itibaren bütün 90’lı yılları da kapsayarak günümüze gelen süreçte üniversitelerdeki Osmanlı tarihçiliğinin en hızlı gelişen alanını oluşturmuştur. Hiçbir analitik boyutu olmayan sığ belgeci tarihçilik eleştirisini belki de en fazla hak edecek ürünlerin bu alanlarda verildiğini söylemek pek yanlış olmaz”,* bkz. Oktay Özel - Gökhan Çetinsaya, “Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 91 (Kış 2001-2002), s. 16.

⁴ *Tarihçiler* terimini değil, *tarih yazarlar* ifadesinin kullanılmasının nedeni profesyonelleslekten tarihçiler dışında da yer alan ve daha geniş bir alanı kaplayan tarih araştırmacılarını da kastetmek içindir.

maktadır.⁵ Bu genel tarih için, özellikle siyasal tarih için söz konusu olan eğilim, iktisat tarihi veya iktisadî tarih alanında oldukça zayıflamaktadır. Bu da Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarih çalışmalarının akademik kriterlerle değerlendirilmesi halinde müspet bir gelişmedir. Ancak araştırma konusu seçiminde yani olay, kurum ve kişi seçiminde siyasal tarih alanında olduğu kadar şiddetle yaşanmıyor olsa da ideolojik ve siyasal tercihlerin belirleyici olduğu görülmektedir. İleride üzerinde durulacağı üzere belli dönemler, devrim tarihi yazımı mantığı ile ağırlık taşımaktadır.

Osmanlı çalışmalarının daha tarihsel olarak nitelendirilmesine karşın Cumhuriyet dönemi çalışmalarının güncel olarak nitelendirilmesi, dolayısıyla tarih olacak kadar geçmişte kalmamış olduğunun düşünülmesi ve başta arşiv sorunu gibi birçok başka sorun, Cumhuriyet dönemi tarih ve dolayısıyla iktisat tarihi çalışmalarına yönelimi Osmanlı tarihine olan yönelim ile karşılaştırıldığında azaltmaktadır. Başka bir ifade ile Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarına göre Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmaları daha az rağbet görmektedir. Ancak göreceli de olsa Türkiye'nin demokratikleşmesi, ekonominin artık yalnızca iktisatçıların ilgi alanı olmaktan çıkması, deyim yerinde ise ekonominin ayağa düşmesi, toplumsal hayatın daha çok iktisadileşmesi, Cumhuriyet tarihi içinde iktisadî gelişmelerin daha merak edilmesine ve buna bağlı olarak Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi yazınında artışa neden olan bir talep yarattığı ileri sürülebilir.

Bütün bu etkenler yanı sıra umulduğu kadar geniş kitlelere mal olmamış olsa da Türkiye'de artık bir tarih bilincinin uyanmaya başladığını söylemek iyimserlik değil, gerçektir. Dolayısıyla tarih çalışmalarını talep eden bir kesimin varlığı da Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarını yönlendiren bir başka dinamiktir. Tarih bilincine sahip bir okur kitlesinin ortaya çıkması, demokratikleşmeye paralel tartışan bir toplumun gelişmesi ve ekonominin kamuoyunda da tartışılan bir konu olmaya başlaması yanı sıra Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihinin oldukça bakir bir alan olması, birincil kaynaklara dayanan belgesel nitelikli araştırmalar

5 Bu durumu bir tarihçi, *"En temel problemlerden biri Türkiye'de tarihin bir iman/inanç alanı bir kutsal alan olarak algılanması, kültürel-politik kimliğin bir parçası olarak görülmesi ve kendi dünya görüşümüzü ispat etmede bir araç olarak kullanılmasıdır"* diye nitelendirir. Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış", *Sempozyum Bildirileri, Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, Metis Yay., İstanbul 2001, s. 140. Cumhuriyet tarihi yazıcılığının sorunları için ise bkz. Oktay Gökdemir, "Küreselleşme Bağlamında Türkiye'de Cumhuriyet Tarihi Yazıcılığının Sorunları", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 205-213.

ile yeterince aydınlatılmamış olması, Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi çalışmalarına rağbeti ve yönelimi artırmaktadır.

Dönemlendirme Sorunu

Genel tarihi veya uzun tarihsel süreçleri daha kısa parçalara ayırmak tarih eğitiminde kolaylaştırıcı rol oynadığı için tercih edilen bir yöntemdir. Ancak tarihi veya bir dönemi bir başka dönemden ayırırken ve bir dönemi daha alt dönemlere ayırırken dikkate alınan kriterler ne kadar isabetli seçilmektedir? Genel tarihi dönemlendirmenin iktisat tarihi açısından işlevliliği ne kadar geçerlidir? Daha önceki bölümde başlarken sorulan soruların yanıtları gibi bu soruların da yanıtları bu makalenin hacmini aşar. Dolayısıyla doğrudan Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihine ilişkin dönemlendirme deneme ve girişimlerine geçilebilir. Bu konuda iki bilim adamının görüşleri üzerinde durulacaktır. Bunlardan biri Korkut Boratav diğeri Oktay Yenal'dır.⁶

Boratav, Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihini kendi ifadesi ile “*iktisadi ölçütlerle*” göre dönemlendirir. Boratav'ın dönemlendirmesi şöyledir:⁷

1. Devrim ve savaş yılları: 1908-1922;
2. Açık ekonomi koşullarında yeniden inşa: 1923-1929;
3. Korumacı-devletçi sanayileşme: 1930-1939;
4. Bir kesinti-İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945;
5. Dünya ekonomisi ile farklı bir eklemlenme denemesi: 1946-1953;
6. Tıkanma ve yeniden uyum: 1954-1961;
7. İçer dönük, dışa bağımlı genişleme (1962-1976) ve yeni bunalım (1977-1979);
8. Sermayenin karşı saldırısı: 1980-1985.

Boratav'ın dönemlendirmesi, bu dönemlendirmenin yer aldığı kitap da okunduğunda görülecektir ki; devletin ekonomiye müdahalesi veya bu müdahalenin aldığı biçim değişiklikleri çevresinde gelişmektedir. Boratav'ın “*iktisadi gelişmenin doğrultusunda ve ekonominin işleyiş mekanizmalarında meydana gelen değişimleri büyük ölçüde yansıttığına*” inandığını belirttiği dönemlendirmesi ile ilk bakışta benzerlik gösterdiği düşünül-

6 Bkz. Korkut Boratav, “1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi”, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938)*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yay., İstanbul 1977, s. 39-62; a.mlf., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, 3. bs., Gerçek Yay., İstanbul 1990, s. 7-10; Oktay Yenal, *İktisat Siyasası Üzerinde İncelemeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1999; a.mlf., *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yay., İstanbul 2001.

7 Boratav, 1990, s. 7.

len ancak Boratav'ın dönemlendirmesine alternatif olan bir başka dönemlendirme ise Yenâl'a aittir. Yenâl, Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisini şöyle dönemlendirir:⁸

1. 1923-1930: Halkçı ekonominin temelleri;
2. 1930-1950: Bunalımdan devletçiliğe;
3. 1950-1960: Tarım devrimi, altyapı atılımı ve açık finans;
4. 1960-1980: "Karma Ekonomi";
5. 1980-2000: Dışa açılma ve sanayi devrimi.

Boratav ve Yenâl'ın dönemlendirmeleri Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi üzerine çok önem arz eden bir konunun hassas noktasını oluşturmaktadır. Boratav'ın dönemlendirmesinin iktisadî kriterlere göre yapıldığına kuşku yoktur. Ancak Yenâl'ın yukarıda sunulan dönemlendirmesinin dışında izlenen iktisat politikaları üzerine ileri sürdüğü görüşler kitabının içindekiler bölümünden alınmış olan bu dönemlendirme şemasının dışında Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihinin dönemlendirilmesine ilişkin üzerinde durup düşünülmesi gereken değerdedir.

Yenâl, Cumhuriyet dönemi boyunca izlenen temel iktisat politikasının ulusal bir ekonomi yaratmak amacıyla izlenen iktisadî milliyetçilik olduğunu, bu politikadaki sürekliliğe karşın örneğin devletçilik-liberalizm tartışmalarının bu temel eğilim etrafında yaşanan uygulama farklılıklarından başka bir şey olmadığını ileri sürer.⁹ Cumhuriyet dönemi iktisat tarihini birbirini izleyen sağ ve sol iktisat siyasetlerine dayanan dönemler olarak yorumlamak Yenâl'a göre *"bir yandan değişmelerdeki doktrin etmenini abartırken, bir yandan da gerçek siyasaların iyi anlaşılmasını güçleştirmektedir. Nitekim, bu ijmeleri devletçi-liberal ya da sosyalist-kapitalist kalıplarına sokma zorlamaları da yararlı olmamıştır. Çağdaş Türk iktisat tarihinin yorumunda bu tür zorlamalar, bütün süreye egemen olan temel sürekliliğin ve dönemin ortalarında ortaya çıkan bir büyük değişimin dikkatlerden kaçmasına neden oluyor."*¹⁰

Yenâl'ın bulunduğu noktadan bakıldığında örneğin kendisinin *"Halkçı ekonominin temelleri"* olarak nitelendirdiği 1920'ler yani 1923-1930 dönemi için *"liberal"* bir dönemdir nitelendirmesini yapmak mümkün değildir. Yenâl'a göre kimi yazarların yitirilen yıllar olarak niteledikleri bu yıllar, aksine halkın iktisadî kalkınması amacıyla toplumsal ve iktisadî altyapı girişimlerinin gerçekleştiği bir dönemdir.¹¹

⁸ Yenâl (2001), s. 5.

⁹ Yenâl (1999), s. 146.

¹⁰ Yenâl (1999), s. 155.

¹¹ Yenâl (2001), s. 67. Yenâl kişi ve aile hakları, çağdaş hukuk alanında kaydedilen geliş-

Dönemlendirme üzerine son olarak şunları söylemek mümkündür: Türkiye’de imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde çeşitli alanlarda kopuş yaşanmış olmakla birlikte ekonomide bir kopuş değil, aksine devamlılık gözlemlenmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışanların bu devamlılık/kopuş sorunsalı üzerinde durmaları ve bu alanda üretimde bulunmalarında yarar vardır. Cumhuriyet dönemi Türkiye tarihi daha çok siyasi dönemlendirmelere tâbi tutulmaktadır. İktisadî dönemlendirmenin siyasi dönemlendirme dışında olduğu göz önünden uzak tutulmamalıdır. Ancak Türkiye gibi siyaset-ekonomi içiçe-liğinin hatta karmaşasının yaşandığı bir ülkede siyasi dönemlendirme ile iktisadî dönemlendirmenin çoğu zaman çelişmediği, aksine çakıştığı da görülmektedir.

Kaynaklar Üzerine

Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi araştırmalarının gelişimi içinde ele alınması gereken bir konu da kaynaklardır.¹² Bir tarih araştır-masının yazımını mümkün kılan kaynaklar sıralandığında ilk akla gelenler arşiv belgeleridir. Kuşkusuz Türkiye’de tarihçilik alanında arşiv kullanı-mında önemli yol kat edilmiştir. Arşiv dendiği zaman akla gelen ilk kurum ise devlet arşivleridir.¹³ Gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet dönemi için Türkiye tarihinin yazımında kullanılan ve kullanılması elzem olan zengin devlet arşivleri vardır. Cumhuriyet Arşivleri’nin Osmanlı Arşivleri kadar geniş bölümü araştırmacıya açılmamıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet Arşivleri’nin Osmanlı Arşivleri kadar yaygın kullanılmadığı da görülmekte-dir. Cumhuriyet Arşivleri’nin bugün itibarıyla araştırmacılara açık olan fonları için de iktisat tarihi çalışmalarında kullanılabilirliği mümkün olan belgeler mevcuttur. Ancak özellikle ilgili bakanlık ve kamu kurumlarının arşivleri araştırmacılara açıldıkça Cumhuriyet Arşivleri’nin Türkiye iktisat tarihi açısından önemi daha da artacaktır.

Arşiv belgeleri yalnızca devlete ve resmî kurumlara ait olanlardan iba-ret değildir. Özel kurum ve bilhassa şirketlere ait arşivler veya arşiv hacmi ve niteliğinde olmayan belge birikimleri de vardır. Ancak Türkiye’ye kapi-talizm kültürünün geç girmesi, şirketleşme gibi gelişmelerin geç ve yavaş

meler, genel güvenliğin sağlanması ve eğitim alanında gerçekleştirilen atılımları toplumsal altyapı girişimleri olarak nitelendirirken demiryolu politikası, İş Bankası ve Sa-nayi ve Maadin Bankası’nın kuruluşu, bütçe disiplini, aşar vergisinin kaldırılması ve yabancı sermayeye karşı esnek tutumu, iktisadî altyapı girişimleri olarak değerlendir-mektedir. Bkz. Yenil (2001), s. 67 vd.

12 Murat Koraltürk, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Kay-nakları ve Ticaret ve Sanayi Odaları Yayınları”, *Toplumsal Tarih*, Cilt 6, Sayı 35 (1996), s. 60-64.

13 Bilgi almak ve katalog taraması için bkz. www.devletarsivleri.gov.tr.

ilerlemesi, ömrü bir kaç kuşaktan geriye giden, dolayısıyla bir arşiv niteliği kazanacak belge birikimini sağlamış kuruluşların çok az sayıda olması, devlet arşivleri dışında, özel kurumlara ait arşivlerin oluşumu önündeki en önemli engeldir. Bütün ağır aksak gelişmeye, hatta bir sürü aksi davranışa karşın son yıllarda daha da artarak süren ve gelişen tarih bilinci, kişi ve kurumların arşivlerine sahip çıkmalarını veya bir arşiv oluşturmaya yönelmelerini beraberinde getirmektedir. Bu konuda özellikle son yıllarda artan kurum tarihçiliği, kişi ve kurumların bu girişimlerinde belirleyici olmuştur.¹⁴ Kuşkusuz bu konuda Osmanlı Bankası Arşivi ve üzerine yapılan çalışmalar olabilecek en iyi örneği oluşturmaktadır. Son yıllarda bir anlamda yeni gün yüzüne çıkmış olan önemli bir arşiv de Zonguldak Kömür Havzası'na ilişkin arşivlerdir.¹⁵ Osmanlı Bankası Arşivi kadar olmasa da diğer birçok kurumun tarihlerine ve kurumsal hafızaları sayılan arşivlerine sahip çıkmalarını umut etmek ve bu umudu gerçeğe dönüştürmek için tarih bilincinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına çalışmak dışında yapacak bir şey yoktur.

Ulusal arşivler yanı sıra yabancı devlet arşivleri de Türkiye iktisat tarihi araştırmaları açısından önem taşımaktadır. Özellikle Cumhuriyet dönemi gibi kritik ve üzerinde tartışma ve şüphelerin yoğunlaştığı bir devre ilişkin yerli arşivlerle karşılaştırıldığında daha zengin bir yabancı arşiv belgesi bulunmaktadır.¹⁶ Bunlar Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihinin yazımında yeterince kullanılmamış, ama kullanılması halinde önemli boşlukların doldurulmasını sağlayacak değerdedir.¹⁷

Arşivlerle başlayan resmî belgelerin bir diğer bölümünü TBMM zabıtları ve yasal düzenlemeler oluşturmaktadır.¹⁸ TBMM zabıtları iktisadî ka-

14 Bu konuda özellikle yürüttüğü kurum tarihi çalışmaları ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın oynadığı öncü rolü anmak gerekmektedir.

15 Havzaya ait arşiv belgeleri için bkz. Donald Quataert - Nadir Özbek, "Ereğli Kömür Madenleri", *Tarih ve Toplum*, Cilt 31, Sayı 181 (1999), s. 11-18.

16 Yabancı devlet arşivlerinin başında Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Auswaertiges Amt), Amerika Birleşik Devletleri Arşivi (National Archives), Fransa Dışişleri Arşivleri (Archives du Quai d'Orsay), Fransa Ulusal Arşivleri (Archives Nationales) ve İngiltere Devlet Arşivi (Public Record Office) gelmektedir.

17 Örneğin ekonominin Türkleştirilmesi gibi kritik bir konuda yabancı arşivlerin önemi ve kullanırlılığı açısından Ayhan Aktar ve Rifat Bali'nin çalışmaları örnek oluşturmaktadır. Bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İletişim Yay., İstanbul 2000; Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yay., İstanbul 1999.

18 Gerek 1923-1928 yıllarına ait yani eski harfli TBMM Zabıt Cerideleri, gerek Osmanlı Meclis-i Mebusan ve Osmanlı Meclis-i Âyân Zabıtları geçtiğimiz yıllarda Latin harflerine çevrildikten sonra TBMM'ce yayımlanmıştır. Ancak bu çok önemli hizmet, zabıtların Osmanlıca'dan yanlış okumadan kaynaklanan aksaklıklar yüzünden araştırmacılar tarafından dikkatli bir şekilde değerlendirilmelidir. Osmanlıca bilenlerin ise orijinallerini kullanmaları tavsiye olunur.

rar ve düzenlemelere ilişkin TBMM bünyesinde milletvekili ve siyasal partilerin görüş ve tartışmalarını içermekte, özellikle iktisat politikalarının tarihsel evrimini izlemeyi mümkün kılmaktadır. Kanun, kararname, tüzük ve diğerleri gibi yasal düzenleme ve mevzuat ise iktisat tarihinin resmi belgeleri olarak nitelendirilebilir. Bu tür resmî niteliği olan basılı arşiv belgesi yanı sıra özel kurum ve şirketlere de ait basılı arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bunlar başta şirket tüzükleri ve yıllık faaliyet raporlarından oluşmaktadır. Şirket tüzüklerinden kurucuların kimler oldukları, sermaye tutarı ve kuruluş amacına ilişkin bilgi edinilebilmektedir. Şirketlerin her yıl için yayımladıkları faaliyet raporları ise şirketlerin bir yıl içindeki faaliyetlerinin bir özeti ve bilanço bilgilerini içermektedir. Bu raporlar ve bilanço bilgileri eksiksiz olarak biraraya getirildikleri zaman şirketlerin detaylı arşiv belgeleri olmasa bile genel olarak tarihçelerini çıkartmayı ve mali analizlerini yapmayı mümkün kılmaktadır. Yine şirketlere daha doğrusu anonim şirketlere ait hisse senetleri ephemera değeri yanı sıra iktisat tarihi kaynağı olarak da kullanılabilirliği mümkün olan belgelerdir.¹⁹

Basın yani dergi ve gazeteler Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi için zengin bir kaynaktır.²⁰ Dergi ve gazetelerde yayımlanmış haber ve makaleler yanı sıra ilan ve diğer bilgiler de Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi yazımında önem taşır. Günlük siyasi gazeteler ve genel dergiler yanı sıra Osmanlı Devleti'nin son döneminde, özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde yayımlanmaya başlanan iktisat dergileri, basın malzemesini Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarında vazgeçilmez kaynaklar olarak kılmaktadır. Basılı malzeme yanı sıra görsel basının veya güncel deyim ile medyanın görsel bölümü yani TV malzemesi, gelecekte tarih ve özelde iktisat tarihi yazımında kullanılabilecektir. Özellikle 1990'larda yaygınlaşan özel TV kanalları ile gerek haber birikimi, gerek belgesel yapımların artışı sağlanmıştır. Bu ürünler, bugün için olmasa da gelecekte bugünlerin iktisadî tarihinin yazımında kullanılacaktır. Bugünkü gibi her anın TV kameraları ile zapt edilmemiş olmasına karşın özellikle

19 Hisse senetleri ve önemi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Türk Ekonomi Bankası A.Ş. Yay., İstanbul 2001; Cengiz Aslantepe, *Begining of a New Millennium with Nostalgia for Ottoman Bonds&Shares*, Published by Alfa Securities, İstanbul 1999; a.mlf., "Scripophily'e Giriş", *Collection*, Sayı 1, (2000), s. 42-46.

20 Türkiye kütüphanelerinin genel yetersizliği çerçevesinde bakıldığında dergi ve gazete koleksiyonlarından araştırmacıların yararlanmalarının oldukça güç olduğu, özel gayret ve çaba ile taramaların gerçekleştiği ilgililerin malumudur. Bu itibarla bakıldığında dergi ve özellikle gazete koleksiyonlarının taranarak bilgisayar ortamına taşınmaları, hatta talep eden kurum ve kişilere CD'ler halinde satışının gerçekleştirilmesi umulmaktadır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın bu yönde atmış olduğu adımların ise sonuçlanması dilenmektedir.

TRT ve Mimar Sinan Üniversitesi Sinema-TV Bölümü ve başka kurumların arşivlerinde bulunan dokümanter malzeme bir nebze ihtiyacı gidermektedir. Örneğin 1930'ların veya 1950'lerin sanayileşme girişimlerini, temel atma veya işletmeye açma törenlerini gösteren haber-propaganda filmleri bu türdendir.

İktisat tarihi, ilgi alanı nedeniyle rakamlarla uğraşır. İktisadî veriler, ekonomiyi yansıtan rakamsal göstergeler ve bunların okunması iktisat tarihi yazımında önem taşır. Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi çalışmalarında rakamsal göstergeleri tespit ve temin açısından vazgeçilmez bir kaynak Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayımladığı istatistiklerdir. Devlet İstatistik Enstitüsü yanı sıra Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Devlet Planlama Teşkilatı, Hazine Müsteşarlığı, Dış Ticaret Müsteşarlığı ve Bankalar Birliği gibi kurum ve kuruluşların hesapladığı ve yayımladığı iktisadî göstergeler de araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Bu kurumlar içinde özellikle İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin girişimi ile kurulan İstanbul Araştırmaları Merkezi'nin İstanbul ile sınırlı olmakla birlikte çok önemli olan çalışmaları ve yayımlarını da anmak gerekir. Bu kurumların, araştırmacıların kullanımına sundukları makro iktisadî göstergeler yanı sıra sektörel ve özel girişimlere ait göstergeler ise ilgili meslek kuruluşları ve kurumlarca da yayınlanmaktadır.

Bütün bu önemli ve bir bölümü resmî nitelikteki basılı olan/olmayan başta arşiv belgeleri olmak üzere çeşitli kaynaklara ilave olarak resmî olan/olmayan çeşitli kurumların yayınladıkları rapor, broşür, kitapçık ve diğer yayınları da Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihinin kaynakları arasında saymak mümkündür. Bu kaynaklar arasında salnameler yani yıllıklar Osmanlı dönemi için olduğu kadar Cumhuriyet dönemi, özellikle erken Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmaları için de önemli bir kaynaktır. Cumhuriyet döneminde yayımlanmış az sayıdaki devlet salnameleri yanı sıra bilhassa ticaret yıllıkları ve adres kitapları genel olarak Türkiye'nin özellikle başta İstanbul olmak üzere birkaç büyük kentinin iktisadi topografyasını yansıtan bilgiler içermektedir.²¹ Bu türden bir başka kaynak ise bir biyografi sözlüğü olan *Teracim-i Ahval Ansiklopedisi*'dir.²² Bu kaynakların yardımı ile örneğin ekonominin Türkleştirilmesinin izlerini sürmek mümkündür.

21 Örnek bir çalışma için bkz. Murat Koraltürk, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayi -Sermayenin Etnik Kompozisyonu-", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1998, s. 295-303.

22 Örnek bir çalışma için bkz. Mete Tunçay, "Teracim-i Ahval Ansiklopedisi'ne Göre Türkiye'de Yabancılar", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938)*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yay., İstanbul 1977, s. 85-112.

Basılı olan/olmayan arşiv belgeleri, basın malzemesi, istatistikler, raporlar, salnameler, kitap ve broşürler yanı sıra haritalar, fotoğraflar ve ep-hemera malzemesi özellikle ambalaj ve benzeri nesneler de çok ender kullanılmış olmakla birlikte Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmaları için bakir kaynaklardır. Bu kaynaklar yanı sıra belli konu, kurum, sektör veya döneme ilişkin bibliyografya çalışmalarına ise çok ihtiyaç vardır.²³

Araştıranlar, Araştırılanlar

Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi üzerine araştırma yapan kişilerin hemen büyük bir bölümü öğretim elemanları ve lisansüstü eğitim yapan kişilerdir. Dolayısıyla bu araştırmaların önemli bir bölümü üniversiteler bünyesinde yürütülmektedir. Araştırmaların büyük bir bölümü üniversitelerin iktisat bölümleri ve özellikle bu bölümlere bağlı iktisat tarihi anabilim dallarında yapılmaktadır. Yine iktisat bölümlerine bağlı iktisadî gelişme ve uluslararası iktisat anabilim dalları bünyesinde de Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi kapsamına giren çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Tarih bölümlerine bağlı Türkiye Cumhuriyeti tarihi anabilim dallarında ve Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi enstitüleri bünyelerinde de Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi konulu tez ve diğer araştırmalar çalışmaları yapılmaktadır. Üniversitelerin bu bölüm ve birimleri yanı sıra sosyal bilimlerin diğer alanlarında özellikle siyaset bilimi ve sosyoloji bölümlerinde de tez veya diğer çalışmalar kapsamında Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi ile kesişen konular ele alınmaktadır.

Büyük bir bölümünün üniversitelerde üretildiği ve gün geçtikçe artan Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarının yoğunlaştığı belli konular ve dönemler bulunmaktadır. Bu dönemlerin başında Mili Mücadele'den Atatürk'ün vefat ettiği 1938 yılına kadar süren, "Atatürk dönemi" diye de nitelendirilen dönem gelir. Cumhuriyet döneminin tarih araştırmalarına konu olmasında devrim tarihi yazımı ve eğitiminin oldukça belirleyici olmuş olması, doğal olarak Atatürk döneminin öne çıkmasına neden olur. Genel tarih için olduğu gibi iktisat tarihi için de Atatürk dönemi öne çıkar. Yapılmış çalışmalara genel olarak bakıldığında Cumhuriyet'in kuruluşu değil öncesi, yani Milli Mücadele dönemi hatta İkinci Meşrutiyet dönemi ile başladığı görülür. Bu bağlamda öne çıkan araştırmalar Zafer Toprak'a aittir. Toprak 1908-1918 dönemi milli iktisat politikasını yazmış-

• • •

23 Örnek iki bibliyografya için bkz. S. İlkin - T. Baysan - S. Erdoğan - O. Kurmuş, *Türkiye Ekonomi Bibliyografyası (1950-1965)*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yay., Ankara 1969. Nihat Falay, *Türkiye Ekonomisi Bibliyografyası (1929-1983)*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul (basım tarihi belirtilmemiştir).

tır.²⁴ Milli Mücadele dönemi Türkiye iktisat tarihi için özellikle Vedat Eldem, Alptekin Müderrisoğlu ve Ahmet Emin Yaman'ın çalışmalarını anmak gerekir.²⁵ Ekonomik sonuçları hakkında Ayhan Aktar'ın çalışmasında olduğu kadar üzerinde durulmamış olsa da mübadeleye ilişkin yayımlanmış birkaç çalışma bulunmaktadır.²⁶ 1920'ler üzerine yapılmış en önemli çalışmalar Çağlar Keyder ve A. Gündüz Ökçün'e aittir.²⁷ Mete Tunçay'ın siyasi tarihi ele almakla birlikte 1920'lerin Türkiye ekonomisini de anlattığı çalışması önem taşır.²⁸ Atatürk dönemi içinde çalışmaların yoğunluk kazandığı bir alt dönem 1930'lar ve iktisadî devletçiliktir. Burada öne çıkan çalışmalar Korkut Boratav, Bilsay Kuruç, İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e aittir.²⁹ 1920'ler ve 1930'ları birlikte değerlendiren bir çalışma olarak ise M.

24 Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995; a.mlf., *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.

25 Vedat Eldem, *Harp ve Mübareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yay., Ankara 1994; Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 1974; Ahmet Emin Yaman, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi (1919-1922)*, Betik Yay., Ankara 1998.

26 Aktar'ın çalışması için bkz. Ayhan Aktar, "Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924", *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları* içinde, s. 17-69. Mübadeleye ilişkin son yıllarda yapılmış birkaç araştırma için bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele-Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995; R. Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele: 1923-1930 Yunanistan Göçmenleri*, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., Bursa 1999; Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, TTK Yay., Ankara 2000.

27 Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt yay., Ankara 1982. Ökçün'ün 1920'ler Türkiye iktisat tarihi açısından önem taşıyan başlıca araştırması için bkz. A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, AÜSBF Yay., Ankara 1971. Ökçün'ün bu çalışması yanı sıra geç dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet iktisat tarihini ilgilendiren araştırma ve belge derlemeleri de bulunmaktadır. Bkz. A. Gündüz Ökçün, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, AÜSBF Yay., Ankara 1962; a.mlf., *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir. Haberler-Belgeler-Yorumlar*, AÜSBF Yay., Ankara 1968; a.mlf., *Osmanlı Sanayii-1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, AÜSBF Yay., Ankara 1971. A. Gündüz Ökçün - Ahmet R. Ökçün, *Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)*, AÜSBF Yay., Ankara 1974. A. Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler-Yorumlar*, AÜSBF Yay., Ankara 1983; a.mlf., *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922*, AÜSBF Yay., Ankara 1983. Ökçün'ün bütün eserlerini yeniden yayımlayan Sermaye Piyasası Kurulu, iktisat tarihi konulu makalelerini de bir kitapta toplayarak yayımlamıştır. Bkz. A. Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu Yay., Ankara 1997.

28 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, 3. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

29 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 3. bs., Savaş Yay., Ankara 1982; Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi Yay., Ankara 1987; Ayrıca Kuruç belge derlemeleri de yayımlamıştır. Bkz. Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Cilt 1, AÜSBF Yay., Ankara 1988. Cilt 2, AÜSBF Yay., Ankara 1993; İlhan Tekeli - Selim İlkin, *1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yay., Ankara 1977; İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yay., Ankara 1982.

Naci Bostancı'nın kitabını anmak gerekir.³⁰ Tarım ekonomisinin gelişimine ilişkin olarak Oya Silier ve Ertuğrul Tokdemir'in çalışmaları bulunmaktadır.³¹ Şevket Pamuk ve Zafer Toprak'ın derlediği sempozyum kitabını da anmak gerekir.³² Tarım kesimini ilgilendiren önemli bir gelişme olan aşar vergisinin kaldırılması da üzerinde çalışılmış bir konudur. Aşar vergisinin kaldırılması hakkında Nevin Coşar ve İzzettin Önder'in çalışmaları bulunmaktadır.³³ Sanayi kesimi ile ilgili önemli bir çalışma 1976'da makine mühendisleri odasının gerçekleştirdiği sempozyumda sunulmuş bildirilerden oluşmaktadır.³⁴ Bankacılıkla ilgili olarak A. Gündüz Ökçün, Oya Silier, İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in çalışmaları vardır.³⁵ Erken Cumhuriyet dönemine ilişkin önemli bir araştırma konusu olan tasarruf üzerine Doğan Duman ve Yaşar Semiz'in çalışmaları bulunmaktadır.³⁶ Yine erken Cumhuriyet döneminin önemli bir araştırma konusu olan Kadro Hareketi ile ilgili olarak M. Naci Bostancı, Temuçin Faik Ertan, Mustafa Türkeş ve Merdan Yanardağ'ın çalışmaları vardır.³⁷

Dolaylı olarak da olsa İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ekonomisine ilişkin sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunların başında Cemil

30 M. Naci Bostancı, *Cumhuriyetin Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset*, Ötüken Yay., İstanbul 1996.

31 Oya Silier, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1981; Ertuğrul Tokdemir, *Türkiye'de Tarımsal Yapı (1923-1933)*, İTÜ Yay., İstanbul 1988.

32 *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Derleyenler Şevket Pamuk - Zafer Toprak, Yurt Yay., Ankara 1988.

33 Nevin Coşar, "Aşar Vergisinin Kaldırılma Nedenleri", *Toplumsal Tarih*, Cilt 6, Sayı 35 (1996), s. 21-29; Nevin Coşar, "Aşar Vergisinin Kaldırılmasının Kısa ve Uzun Dönemli Etkileri", *Toplumsal Tarih*, Cilt 6, Sayı 36 (1996), s. 7-13; İzzettin Önder, "Aşarın Kaldırılması", *Toplum ve Bilim*, Sayı 13 (1981), s. 76-92.

34 *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii*, Makine Mühendisleri Odası Yay., Ankara 1977.

35 A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 1975, s. 409-475; Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 1975, s. 485-533; İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TC. Merkez Bankası Yay., Ankara 1981.

36 Doğan Duman, *Ulusal Ekonominin Yapılanmasında Yerli Malı Haftası*, Dokuz Eylül Yay., İzmir 2001; Yaşar Semiz, *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası - Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*, Saray Kitabevi, Konya 1996.

37 M. Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990; Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi (Görüşler, Yorumlar, Değerlendirmeler)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994; Mustafa Türkeş, *Ulusçu Sol Bir Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)*, İmge Kitabevi, Ankara 1999; Merdan Yanardağ, *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, İstanbul 1988.

Koçak'ın çalışması gelmektedir.³⁸ Savaş ertesi ve 1950'lerde Türkiye ekonomisini çeşitli yönleri için Sami Güven, İlhan Tekeli, Selim İlkin ve Serdar Turgut'un çalışmalarını anmak gerekir.³⁹ Yeni yeni üzerinde çalışılan bir konu olan ekonominin Türkleştirilmesine ilişkin ise Rıdvan Akar, Ayhan Aktar, Rifat Bali ve Murat Koraltürk'ün araştırmaları vardır.⁴⁰ Genel iktisat politikalarının gelişimi yanı sıra sosyal ekonomi ve emek tarihine dair de araştırmalar bulunmaktadır. Bu konuda son yıllarda yapılmış bir çalışma olarak Ahmet Makal'ın kitabını ve *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*'ni anmak gerekir.⁴¹ Belli bir sektörü değil genel ekonomik gelişimi ele alan ve uzun süreçleri inceleyen çalışmalar olarak Korkut Boratav, Haldun Gülalp, Gülten Kazgan, Çağlar Keyder, Yahya Sezai Tezel, Oktay Yenil'in kitapları, İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak'ın derlemeleri bulunmaktadır.⁴² Daha genel tarih çalışmaları olmakla birlikte iktisat tarihine de yer vermeleri nedeniyle Feroz Ahmad ve Erik Jan Zürcher'in kitapları da anılmalıdır.⁴³ Bu çalışmalar yanı sıra son yıllarda artan kurum tarihi çalışmaları kapsamında başta Cumhuriyet döneminin finans tarihini anlatan çalışmalarda bir artış vardır.⁴⁴ Kurum tarihi çalışmaları kapsamında finans

38 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, 2. bs., 1-2 Cilt, İletişim Yay., İstanbul 1996.

39 Sami Güven, *1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerika Kalkınma Reçeteleri*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa 1998; İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, ODTÜ Yay., Ankara 1974; Serdar Turgut, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Ankara 1991.

40 Aktar ve Bali'nin çalışmaları için bkz. dipnot 17. Rıdvan Akar, *Varlık Vergisi-Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*, Belge Yay., İstanbul 1992; Murat Koraltürk, *Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2002.

41 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

42 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, 3. bs., Gerçek Yay., İstanbul 1990; Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, 2. bs., Yurt Yay., Ankara 1987; Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar, İstanbul 1999; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 1990; Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 3. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994; Oktay Yenil, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yay., İstanbul 2001; *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (der.) İrvin Cemil Schick - Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., İstanbul 1990.

43 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yay., İstanbul 1994; a.mlf., *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yay., İstanbul 1995; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 1995.

44 Murat Güvenç - Oğuz Işık, *Emlak Bankası 1926-1998*, Emlak Bankası Yay., İstanbul 1999; Haydar Kazgan - Alkan Soyak - Murat Koraltürk, *Cumhuriyet'in 75 Yıllık Sigortacısı Koç Allianz*, Koç Allianz Sigorta A.Ş. Yay., İstanbul 1998; Haydar Kazgan - Murat Öztürk - Murat Koraltürk, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Creative Yay., İstanbul 2000; Uygur Kocabaşoğlu, *Türkiye İş Bankası Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2

sektörü yanında sanayi sektörünün gelişimine dair çalışmalar da yapılmaktadır.⁴⁵

Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihine yer veren çalışmalara *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'ni, *Yurt Ansiklopedisi*'ni ve Yeni Türkiye Yayınları'nın bir dizi çalışmasını eklemek mümkündür. Bu kapsamda önemli bir yayın girişimi de ODTÜ Gelişme Dergisi'nin "*Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*" özel sayıları olmuştur. Cumhuriyet'in kuruluş yıldönümleri nedeniyle özellikle 10., 50. ve 75. yıldönümlerinde ve Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü nedeniyle yapılmış yayımlar içinde de Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi kapsamına giren araştırmalar bulunmaktadır.⁴⁶ Bu kapsamda özellikle gerçekleştirilmiş sempozyum ve benzeri bilimsel toplantıların kitapları ve Cumhuriyet'in 75. yılı nedeniyle Tarih Vakfı'nın yayınladığı "*Bilanço 98*" dizisi kapsamındaki kitaplar öne çıkmaktadır.⁴⁷

Beklentiler, Öneriler

Cumhuriyet dönemi Türkiye İktisat tarihi çalışmalarının daha da gelişmesi ve bu alandaki üretimin artması için yapılması gerekenler ve bu yolda atılması umut edilen adımlar şu başlıklar altında toplanabilir:

- Cumhuriyet dönemi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarının geleneksel devrim tarihi yazma sorunsalı dışında, akademik kriter ve kaygılarla

İstanbul 2001; Zafer Toprak, *1948'den 1998'e Akbank Tarihi: Bir Geleceğin Geçmişi*, Akbank Yay., İstanbul 1998; Sabri Yetkin - Erkan Serçe, *İzmir Esnaf ve Ahali Bankası'ndan Egebank'a (1928-2000)*, Egebank Yay., İstanbul 2000.

45 Uygur Kocabaşoğlu, *SEKA Tarihi: Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi*, SEKA Yay., Ankara 1996.

46 Cumhuriyet'in 10. yıldönümü nedeniyle yapılmış Yayınların bir toplu listesi için bkz. Selim Nüzhet, "Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümünde Yapılan Neşriyat", *Ülkü*, Cilt 2, Sayı 12, (1934), s. 443-455.

47 Bu bilimsel toplantılardan bazı örnekler için bkz. *Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri*, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay., İstanbul 1973; *Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Semineri*, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay., İstanbul 1973; *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938)*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yay., İstanbul 1977; *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı ve Kredi Bankası Yay., İstanbul 1982; *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, AÜSBF Yay., Ankara 1982; *Atatürk Döneminin Sosyo-Ekonomik Sorunları Seminerinde Sunulan Tebliğler*, Kayseri Üniversitesi Atatürk Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara 1982; *Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği*, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yay., İstanbul 1981; *Atatürk'ün 100. Doğum Yıldönümü Seri Konferansları*, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi İşletme Fakültesi Yay., İstanbul 1981; *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir Ticaret Odası Yay., İzmir 1986.

bilim adamlarının ve lisansüstü eğitim yapan genç araştırmacıların gündemini meşgul etmesi.

- Daha çok birincil kaynaklara dayanan, yerli arşiv belgeleri ve kaynakların yanı sıra mukayeseli çalışma yapmaya elverecek yabancı arşiv belgeleri ve kaynaklarının da kullanılmasına çalışılması.
- Bilimsel çalışmaları teşvik eden araştırma yarışmaları ve ödül ihdaslarının artması.
- Tartışma platformu yaratan kongre, sempozyum ve benzeri bilimsel toplantıların artması. Örneğin Türk Tarih Kurumu'nun düzenlediği kongrelerden bağımsız iki yılda bir uluslararası katılımlı ulusal ve dört yılda bir uluslararası boyutta düzenlenebilecek Cumhuriyet Dönemi Türkiye Tarihi kongrelerinin düzenlenmesi ve bu kongrelerde iktisat tarihine ağırlık verilmesi.
- Türkiye İktisat Tarihi Kurumu'nun kurulması.
- Her yıl güncelleştirilen bir Türkiye İktisat Tarihi bibliyografyasının yayımlanması.
- Gelişen teknolojiden yararlanarak internet aracılığıyla bir tartışma ve bilimsel işbirliği ortamının yaratılması.

Literature on the economic history of Turkey in the Republican Period

Murat KORALTÜRK

Abstract

This article aims to critically evaluate studies on the economic history of Turkey in the Republican Period. To this end, firstly the limits and the possibilities these studies offer and the main factors, which motivate researchers to study on this specific period, are explored. In this context, the question of periodization, the sources, methods and approaches on this period are examined with specific reference to the scholars and institutions, which concentrated mainly on the problems of the economic history of republican period. The article ends with some general remarks on the future of the field and some suggestions for future researches.

Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları

Ebubekir CEYLAN*

BUGÜN ADI ADETA Dünya-Sistemi Teorisi (DST) ile özdeşleşmiş olan Immanuel Wallerstein, 1974 yılında ilk cildini neşrettiği *The Modern World-System* ile birçok bilim adamına ilham kaynağı olmuştur.¹ Wallerstein'in bu alandaki ilgisinin post-kolonyal dönemde Afrikada'ki modernleş(eme)me ve ulusal kalkın(ama)manın dinamiklerini anlamaya çalışmasıyla başladığı bilinmektedir. Kendisi bağımlılık ve az gelişmişlik gibi konular üzerinde yoğunlaştı. Moderleşme teorilerinin bu konuları açıklamada yetersiz kaldığını gören Wallerstein, kalkınmaya ilişkin problemlerin bir bütün olarak ancak evrensel bir kontext içerisinde ve tarihî perspektifle anlaşılabilceğine inandığından çalışmalarını tarih disiplinine kaydırmıştır. Bu bağlamda DST'nin uygulama alanları arasında Osmanlı İmparatorluğu önemli bir yer tutmaktadır. Bu teorinin öncüsü olan Immanuel Wallerstein Osmanlı Devleti üzerine makalelerinin yanı sıra diğer makalelerinde de sık atıflar yapmaktadır. Bu ekolün önde gelen isimleri tarafından neşredilen Review dergisinin henüz ikinci sayısının Osmanlı Devleti'ne ayrılması bu coğrafyaya olan ilgiyi anlamaya yetecektir.²

* Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi.

1 Wallerstein ortaya koyduğu görüşlerin bir 'analiz' olduğunu belirtse de, bu çalışmada literatürde daha ziyade kullanıldığı şekliyle, yani 'dünya-sistemi teorisi' olarak zikredilecektir.

2 DST farklı disiplinlerden birçok araştırmacının çok ciddi eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu çalışmada DST'nin Osmanlı tarihi çalışmalarına yansımaları incelendiği için bu teoriye yöneltilen eleştirilere değinilmemiştir. Öne çıkan eleştirilerden bazıları için bkz. Andre Gunder Frank, (1998) *Re-orient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley: University of California Press; Andre Gunder Frank ve B.K. Gills, (1993) *The World System: Five Hundred Years or Five Thousands?*, Londra: Routledge; Janet Abu-Lughod, (1989) *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, Oxford: Oxford University Press. J. Abu-Lughod DST'nin Avrupa-merkezci yaklaşımını eleştirirken, A.G. Frank dünya-ekonominin Avrupa'dan daha önce Asya'da var olduğunu, Asya'daki dünya-ekonominin 18. yüzyılın sonuna kadar hakim ve merkez konumu elinde tuttuğu ve Avrupa'daki kapitalist dünya-ekonominin ancak bu tarihten sonra egemen olmaya başladığını ileri sürer. Ayrıca bkz. Jan Nederveen Pieterse, (1988) "A Critique of World-System Theory", *International Sociology*, cilt: 3, sayı: 3, ss. 251-266; Albert Bergesen, (1990) "Turning World-System Theory on Its Head", *Theory Culture and Society*, sayı: 7, ss. 67-81.

Wallerstein'e göre iki tür sosyal sistem vardır: Mini sistemler ve Dünya sistemleri. Dünya sistemleri de kendi içinde ikiye ayrılır: dünya-imparatorluğu ve dünya-ekonomi. Dünya-imparatorluğu, Wallerstein'in deyimiyle, tahkim edilmiş siyasi bir yapı ile birlikte tek bir sosyal ekonomi (iş bölümü), dünya-ekonomi ise birkaç devlet yapısını birden içinde barındıran tek bir sosyal ekonomi olarak tanımlanır.³ Bu iki dünya-sistemi farklı üretim ve dağıtım şekillerine sahiptir. Wallerstein Batı kapitalizminin ürünü olan modern dünya-sistemi öncesindeki ve dışındaki yapıları dünya-imparatorluğu içinde ele almaktadır ki bu tür yapılarda sermaye birikimi maksimize edilmediği ve temel yeniden dağıtımın siyasi kararların bir işlevi olduğu yeniden dağıtıcı/vergilendirici üretim modelini kullanır. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu, en azından başlangıcında, klasik bir dünya-imparatorluğu olarak değerlendirilir.⁴ Dünya-imparatorlukları genişlemek sûretiyle birbirleriyle karşılaşırlar. Bir dünya-imparatorluğu ile bir dünya-ekonominin sınırları yanyana geldiği zaman ise biri diğerini yutmaya eğilimlidir. Bu bağlamda teorinin Osmanlı çalışmaları bağlamındaki temel problematiği belirginleşmektedir: 16. yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve sonraki yüzyıllarda iyice gelişip Endüstri Devrimi öncesinde tamamen olgunlaşan kapitalist dünya-ekonomiye Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl eklemleneceği problematiği.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya-ekonomiye ne zaman eklemlendiği ve bu eklemlenmenin hangi süreçle izah edildiği araştırmacılar arasında tartışılan konulardandır. Osmanlı tarihini çok iyi bilmediğini açıkça belirten Wallerstein, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya-ekonomi ile bütünleşmesine ilişkin net konuşamamaktadır: "*Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkili en geniş belirsiz alanım (Osmanlı'nın) periferileştirilme tarihinin ondokuzuncu mu (yoksa onsekizinci yüzyılın sonu) yoksa onyedinci yüzyıldan mı başlatılması gerektiğidir.*"⁵ Wallerstein'a göre Osmanlı İmparatorluğu 1750 öncesinde merkez, yarı-çevre ve çevre olarak üçlü bir hiyerarşik yapıya sahip olan kapitalist dünya-ekonomi dışında yani dışsal bölgede yer alırken bu tarihten sonra önce dışsal alandan sistem içine çekilerek dünya-sistemine eklemlenmiş sonra da

3 Immanuel Wallerstein, (1980) "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", Osman Okyar ve Halil İnalçık (ed.) *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* içinde, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, ss. 117-118. Bu makalenin tercümesi için bkz. Immanuel Wallerstein, (1999) "Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalist Dünya-Ekonomi: Bir Kaç Araştırma Sorusu" (Ter. Ebru Afat), *Bilim ve Sanat Vakfı, Bülten*, Sayı: 46, ss. 16-22.

4 Immanuel Wallerstein, (1999) s. 17.

5 A.g.e., s. 18.

çevre ülke konumuna getirilmiştir.⁶ DST'ni Osmanlı İmparatorluğu'na bağlamında çalışan Reşat Kasaba, Suraiya Faroqhi ve Huricihan İslamoğlu-İnan gibi akademisyenler Osmanlının Avrupa ile bütünleşme tarihini 16. yüzyıla kadar geri çekmişlerdir.⁷ Benzer şekilde, Osmanlının kapitalist pazar mekanizmalarıyla tanışmasını 16. yüzyılda başlatan Murat Çizakça ise biraz daha farklı bir yorum getirmektedir. Çizakça'ya göre Avrupa ile bütünleşme 1550-1650 ve 1830-1900 olmak üzere iki dönemde gerçekleşmiştir.⁸ Bütünleşme süreci her ne kadar erken dönemlerde başlamış olsa da sürecin ivme kazandığı dönem 19. yüzyıl olduğu için bu yüzyıl araştırmacıların yoğun ilgisini görmüştür. Çizakça'ya göre bütünleşmenin erken safhası olan ilk dönem ile kemâle erdiği ikinci dönem arasındaki period (1650-1830) ise Avrupa ilgisinin Hint okyanusuna odaklanma ve Osmanlı sanayi sektörünün toparlanma dönemidir.⁹

DST'nin bu bağlamda ileri sürdüğü görüşlerden biri de bütünleşmenin farklı bölgelerde farklı zamanlarda gerçekleştiğidir. Çizakça'nın bu konudaki bir diğer katkısı da Osmanlı'daki farklı bölgelerin Avrupa'yla bütünleşmesinin belirli sektörlerin bütünleşmesinden sonra gerçekleştiğidir. Örneğin, Bursa ekonomisinde baskın olan ürün ipek ise, ipek sektörünün kapitalist pazar mekanizmalarıyla eklemlenmesinden sonra Bursa bölgesi kapitalist dünya-ekonomi ile bütünleşmiştir.¹⁰ Dolayısıyla bütünleşme süreci için bir tarih verilmesi gerekiyorsa, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir bütün olarak almak yerine, bölgeler ve temel ürünler halinde analiz edip tarihler belirlemek daha uygun olacaktır.

Sistem dışındaki ülkelerin kapitalist dünya-ekonomiyle bütünleşmelerini mümkün kılan en temel mekanizma şüphesiz uluslararası ticarettir.¹¹

6 Immanuel Wallerstein, (1989) *The Modern World-System*, Cilt III, New York: Academic Press, ss. 129-137, 154. Kapitalist dünya-ekonomiye bütünleşmede daha önce dışsal alanda yer alan Rusya ve Japonya farklı yol izlemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak bu devletler çevre ülke olarak değil, yarı-çevre ülke olarak sisteme dahil edilmiştir.

7 Huricihan İslamoğlu-İnan ve Suraiya Faroqhi, (1979) "Crop patterns and agricultural production trends in sixteenth-century Anatolia", *Review*, Cilt II, sayı: 3, ss. 401-436; Huricihan İslamoğlu-İnan (1983) "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, sayı: 23, s. 11.

8 Murat Çizakça, (1985) "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy", *Review*, Vol: 3, Kış, s. 354. Benzer şekilde dünya sistemi teorisyenleri, Tanzimat'ın ilanının Osmanlının çevre konumunun meşrulaşmasını ifade ettiğini ileri sürmektedir. Bkz. Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli, Reşat Kasaba, (1983) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23, Güz, s. 51.

9 Murat Çizakça, (1985) s. 373-4.

10 A.g.e., s. 371. Aynı örneği Adana ve Edirne pamuğu ve Ankara tiftiği için de söyleyebiliriz.

11 Wallerstein uluslararası ticarete yaptığı aşırı vurgu nedeniyle eleştirilmektedir. Bilhassa ticaretin mevcudiyetini kapitalizmin varlığına delil olarak görmesi sosyal bilimciler 2

Osmanlı'nın Avrupa'ya eklenmesi, Balkanlar ve Batı Anadolu'da tarımsal üretimin yapıldığı bölgelerin ticarî aktiviteler aracılığıyla uluslararası ticaret ağlarıyla ilişkiye geçmesiyle gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti bağlamında merkez ve çevre arasındaki ticarî ilişkiler kapsamında en çok tartışılan konulardan birisi şüphesiz 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'dır. Örneğin, Niyazi Berkes 1838'e kadar Türkiye'nin Avrupa'nın ekonomik ve siyasi ağına dahil olmadığını belirtmektedir.¹² Çünkü bu anlaşmayla ticaretteki tekeller kaldırılmış, dış ticaret yabancıların lehine olacak şekilde düzenlenmişti. Yerel üretici ve esnafın çözülmesine neden olan bu süreçte yabancıların Osmanlı ticaretindeki etkinliği artmış, özellikle kapitalist dünya-ekonomiyle bütünleşmenin yoğun hissedildiği bölgelerde komprador yani işbirlikçi burjuvazi sınıfı oluşmuştu. Bu bağlamda merkez ile çevre arasındaki ticaretin gerçekleştiği liman şehirleri kapitalist dünya-ekonomi ile bütünleşmenin yoğun olarak yaşandığı yerler olarak görülmüyordu.¹³ İstanbul, İzmir ve İskenderun gibi liman şehirleri hızla gelişti ve ekonomilerinde önemli artışlar oldu.¹⁴

1838 Ticaret Antlaşması sonrası Osmanlı imalat sanayi birçok kaynaktan çok karamsar bir şekilde tasvir edilir; buna delil olarak da yerel üretimin rekabete dayanamaması, lonca teşkilatlarının dağılması, ve fabrikaların kapatılması gösterilirdi. Anlatılanlar doğruları içermekle birlikte fotoğrafın sadece bir karesidir. Bu tür anlatımlarda sadece kapanan fabrikalar, çökmeye yüz tutan loncalar anlatılırken, yeni açılan sektörler, geliştirilen metod ve teknikler göz ardı edilmektedir.¹⁵ Oysa ki, 19. yüzyıl Osmanlı ticarî hayatı çok daha kompleks bir yapı arz etmektedir. 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı imalat sanayinin gerilediği, pazarların Avrupa mamülleriyle dolduğu kabul edilmekle beraber, 1826-70 yılları Avrupa'nın meydan okumasına karşı koyma, rekabet etme ve yeniden yapılanma dönemi olarak

tarafından şiddetle eleştirilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya eklenmesinde uluslararası ticarete önemli derecede vurgu yapılmasına rağmen, Suriye ve Anadolu gibi bölgelerde bölge-içi ticaretin Avrupa'yla yapılan ticaretten daha önemli olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Roger Owen, (1993) *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London & New York: I. B. Tauris & Co. Ltd. Publishers, s. 53.

12 Niyazi Berkes, (1998) *The Development of Secularism in Turkey*, Londra: Hurst & Company, s. 163.

13 Osmanlı Devleti'ndeki liman şehirlerinin DST perspektifinden değerlendirildiği çalışmalar için bkz. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, (1993) "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives", *Review*, XVI, No: 4, Fall, ss. 519-558; Reşat Kasaba, (1993) "İzmir", *Review*, XVI, No: 4, Fall, ss. 387-410.

14 Roger Owen, (1993) s. 98.

15 Bu konuda Donald Quataert örnekler sunmaktadır. Mesela, lüleci esnafı gerilerken sigara imalatının ilerlemesi, dokumada yeni motiflerin geliştirilmesi, dantelin bir meta olarak pazara çıkarılması genellikle göz ardı edilen noktalar. Donald Quataert (with Halil İnalcık eds.), (1994) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 891-892.

değerlendirilmektedir. Ve bu dönemi özel teşebbüsün daha etkin rol oynadığı, ticaret ve imalatın yeniden canlandığı bir dönem (1870-1914) takip etmektedir.¹⁶ Dolayısıyla Osmanlı imalat sanayii ve ticareti incelenirken, arşiv belgelerinde rastlanmayan, lonca-dışı faaliyetlerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Artı değerın vergiler biçiminde çekilmesi ile ticaret ve pazarların devletçe örgütlenmesi, DST'nin bütünleşme mekanizmalarını açıklamak için üzerinde durduğu noktalar arasındadır. Bu görüşe göre Osmanlıda vergi biçiminde el konulan artı değerın miktarı, pazarlanan artı değerın çoğunluğunu oluşturmakta ve dolayısıyla imparatorlukta ticarî faaliyeti birinci derecede etkilemekteydi. Böylece köylü ekonomisinin pazarla olan ilişkisi büyük ölçüde vergileme mekanizması ile kurulmaktaydı.¹⁷

Merkez ile bütünleşme ticari anlamda Osmanlının Avrupa pazarları için hammadde üreten ve bu pazarlardan mamül sanayi malları alan bir bölge (çevre) haline dönüşmesidir.¹⁸ Kapitalist dünya-ekonomiyle bütünleşme devletin iç piyasalar üzerindeki egemenliğini zayıflatmış, ticaret sermayesi giderek Avrupa pazarlarının ekonomik işbölümü ile bütünleşmiştir. Zamanla "ticaret iç merkezlerden kıyı kentlerine kaymış ve yabancı tüccarların ya da onların içindeki temsilcilerinin (azınlık tüccarlarının) gücünün artması, çoğunluğu müslüman olan yerli tüccar sınıfına büyük bir darbe vurmuştur."¹⁹

Ticaretin gelişmesinde etken olan unsurlardan biri de hiç şüphesiz altyapı yatırımlarının artmasıdır. Özellikle ticaret hacminin hızla arttığı 19. yüzyılın ikinci yarısında yabancı sermaye ile yapılan altyapı çalışmaları Osmanlının kapitalist Avrupa'ya eklemlenmesini hızlandırmış ve bu yönüyle akademik çevrelerin ilgisini çekmiştir.²⁰ Bu alanda yapılan çalışmalarda haberleşme, ulaşım/nakliye imkanlarının (özellikle demiryolu) artması deniz yoluyla yapılan taşımacılık için limanların yapılması / genişletilmesi gibi konulara vurgu yapılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında sosyal ve iktisadî alanda ivme kazanan modernleşme Osmanlının dünya-sistemine girişini hızlandırmış ve bu gelişmelerle Osmanlının "1870'lerde başlayan

16 A.g.e., ss. 889; 911-28.

17 Huricihan İslamoğlu-İnan (1983) s. 22.

18 A.g.e., s. 23.

19 A.g.e., s.23.

20 Muhteşem Kaynak, (1984) "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına bir Bakış", *Yapıt*, sayı 5, Haziran-Temmuz ss. 66-85; Pete Mentzel, (2000) "Railroads in the Ottoman Empire: Imperialism, Capitalism and the Ottoman State", *Arkeoloji ve Sanat*, Cilt: 22, No: 95, ss. 41-45; Donald Quataert, (1994) ss. 804-815.

birinci küreselleşme dalgası”na katıldığı iddia edilmiştir.²¹ Altyapı yatırımlarının çok önemli bir kısmının yabancı sermaye ile yapıldığı bilinmekle beraber, öncelikli hedefin kıyı şehirlerinde ihracat imkânlarını artıracak yatırımlar olduğunu görürüz. Örneğin, demiryolunun Osmanlı Devleti’ndeki gelişimine bakacak olursak, ilk önce Batı Anadolu ve Balkanlarda demiryolu döşendiğini görürüz. Bu bölgelerin kapitalist sistemle en erken bütünleşen bölgeler olduğu açıktır. Liman şehirleriyle demiryolu ağları birleşince ticarete önemli artışlar olmuş ve mevcut limanlar yeterli gelmeyerek birçok limanda genişletme ve düzenleme faaliyetleri yapılmıştır. 19. Yüzyılın sonlarına doğru da demiryolunun Anadolu’nun iç bölgelerine erişmesiyle birlikte buralardaki tarım ürünlerinin de ihraç edilebilmeleri mümkün olmuştur.²² Böylece bu yatırımlarla Avrupa ile bütünleşen bölgelerin doğuya doğru genişlediği görmekteyiz. Demiryolu ve telgraf gibi altyapı yatırımlarının iç bölgelere gitmesiyle bu bölgeler de kapitalist dünya-ekonomiye bağlanmıştır. Altyapı yatırımlarıyla ilgili bir diğer husus da bu yatırımlarda kullanılan makine teknolojisi nedeniyle Osmanlı ekonomisine yabancı müdahalenin artmasıdır. Bu yatırımlarda yabancı sermayesinin yanı sıra yabancı teknisyenler ve iş gücü de kullanılmıştır.²³ Bu yatırımlar genellikle “ikili devlet antlaşmaları” temelinde gerçekleşmiş ve Avrupa malî sermayesinin Osmanlı’ya sızmasına neden olmuştur.

DST’nin Osmanlı çalışmalarına yansıyan en önemli alanlarından biri de tarımın ticarileşmesiyle birlikte büyük çiftliklerin ortaya çıkmasıdır. DST’ye göre tarımın ticarileşmesi ve büyük çiftliklerin ortaya çıkması kapitalist dünya-sistemine eklemlenmede önemli bir rol oynamakta ve bu gelişme tarımda feodalizmden kapitalizme geçiş olarak yorumlanmaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti’nin dünya kapitalist sistemiyle nasıl bütünleştiğine ilişkin soruların odak noktalarından belki de en önemlisi çiftlik meselesidir. Çiftliği, tek bir kişinin sahip olup yönettiği, bir üretim birimi olarak düzenlenmiş, genellikle pazara yönelik üretim yapan büyük tarımsal işletmeler olarak tanımlayabiliriz.²⁴ Burada çiftliklerin, toprak mülkiyetinin özel kişilerce kontrolü ve aile tarımı ölçeklerinden daha geniş iş-

21 Roger Owen ve Şevket Pamuk, (1998) *A History of Middle East Economies in the 20th Century*, London: I. B. Tauris Publishers, s. 5.

22 Benzer gelişmeleri Osmanlı’nın diğer bölgeleri için de söylemek mümkündür. Örneğin, Osmanlı Suriye’sinde demiryolu aracılığıyla Havran ve Halep’in Şam’a bağlanması için bkz. Donald Quataert, (1994) s. 808.

23 A.g.e., s. 806, 810.

24 Halil İnalcık, (1998) “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* içinde, (der.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 20.

letmeler olması ehemmiyet arz etmektedir. DST'ye göre ticaret ağlarıyla bütünleşme ve Avrupa (merkez) ile artan ticarî ilişkiler büyük toprak sahiplerinin köylülere daha ağır yükümlülükler dayatarak işlettiği ihracata yönelik büyük tarım işletmelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Ortaya atılan görüşe göre,

Toprak sahipleri köylülere yüksek faizlerle borç verdiler. Bu ağır yükümlülüklerin altından kalkamayan köylüler sürekli borç altında eziliyorlardı. Borç ödemeler piyasa fiyatından çok daha düşük olarak hasat zamanı verilecek ürün biçimindeydi. Bu yolla köylüler sonunda topraklarının bir kısmını kaybettiler ve toprak sahipleri tarafından yarıcı kiracılar olarak çalıştırılmaya başlandılar. Küçük köylü mülkiyeti tamamen bozulmadığı halde tefecilik, sermayenin güçlü yeni toprak sahiplerinin ellerinde birikmesini kolaylaştırdı. (...) İltizam sisteminin uygulanmasıyla toprak üzerindeki güvenliklerini çoktan kaybeden köylüler ayânların silahlı güçlerinin sık sık saldırılarına uğrayarak yoğun angarya hizmetleri ve artan vergi ödemelerine (hem aynı hem nakdî olarak) maruz kalarak bağımsızlıklarını büyük ölçüde kaybetmişlerdi. (...) Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizam sistemi, ayânın çiftliklerde serfleşmiş köylünün artı ürününe el koyması şeklini alan özgül bir artı ürün çekme biçimini oluşturuyordu.²⁵

Büyük çiftliklere ilişkin bu yaklaşım daha ziyade Doğu Avrupa'daki feodalite deneyiminden esinlenmiştir.²⁶ Batı'nın tarihsel deneyiminin genelde bütün dünyaya özelde de Osmanlı İmparatorluğu'na genelleştirilebileceğini düşünen ortodox ve Neo-Marxist bakış, Osmanlı toplumsal yapısını Avrupa feodalizmine benzer biçimde betimlemektedir. Bu bakış açısı, çiftliği Prusya'daki *junker* işletmeleri, Latin Amerika ve İtalya'daki *latifunda*, Mısır'daki *izba* ve Asya plantasyonlarıyla aynı kategoride görmektedir.²⁷ Üçlü bir hiyerarşik yapıya sahip olan kapitalist dünya-ekonomide merkezden çevreye doğru gidildikçe ticaretten kaynaklanan işbölümünün

25 Immanuel Wallerstein, (1983) s. 46.

26 Bu konuda bkz., Traian Stoianovich, (1953) "Land Tenure and Related Scores of the Balkan Economy: 1600-1800", *Journal of Economic History*, XIII, Güz Sayısı, 398-411; Halil İnalcık, (1969) "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX, 92, Ekim, ss. 97-140; Traian Stoianovich, (1960) "The Conquering Balkan Orthodox Merchants", *Journal of Economic History*, XX, No: 2, ss. 234-313; J. Cvijic, (1918) *La Péninsule Balkanique*, Paris; Richard Bush-Zantner, (1938) *Agrarverfassung und Siedlung im Südost Europa unter Besonders Berücksichtigung der Türken Zeit*, Leipzig, Otto Harrassowitz.

27 Çağlar Keyder, (1998) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticarî Tarım Var mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* içinde, (der.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 3.

nitelikleriyle beraber devletlerin yapıları da farklılık arz etmektedir. Merkezde serbest ücretli emek, yarı-çevrede ortakçılık, çevrede ise zor kullanılarak pazara yöneltilmiş emek varken, yine merkezden çevreye doğru gildildiğinde devletlerin yapılarının zayıfladığı ve buna bağlı olarak çevreden merkeze artı değer aktarımı sağlandığı iddia edilmektedir.²⁸ Ortaya atılan görüşe göre, *Avrupa pazarları için mal üretimi, bağımsız köylü üreticilerin oluşturduğu kırsal ekonomiyi durağanlaştırmış ve ticarî üretim gitgide serleşmiş köylülerin (zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek) ya da sömürülen ortakçıların kullanıldığı büyük çiftliklerde gerçekleşmeye başlamıştır.*²⁹

Osmanlı Devleti'nin tarımsal temel birimi olan çift-hane sistemi büyük çiftliklerin ortaya çıkmasını büyük ölçüde engellemiştir. Devlet, reayanın toprağını ve emeğini, bu toprakları özel mülkiyete dönüştürmeye, köylüleri de bu topraklarda işçi, ortakçı ya da serf konumuna düşürmeye; kalkılabilecek her türlü girişime karşı özenle koruyordu.³⁰ Devlet mîrî sistemi korumak için özel bir gayret sarfetmekteydi. Dolayısıyla küçük çiftçinin korunmasını esas alan tımar sisteminin işlediği yerlerde büyük çiftliklerin ortaya çıkması önemli ölçüde engellenmiştir. Tımar sisteminin uygulanmadığı Arap vilayetlerinde ise büyük çiftliklerinin ortaya çıkmasının daha kolay olduğu gözlenmektedir. Büyük tarım işletmelerinin yaygınlaşmasını engelleyen faktörlerden birisi de müsadere uygulamasıdır. Müsaderenin imparatorluğun son dönemlerine kadar devam etmesi büyük çiftliklerin oluşmasını kısıtlamıştır. Osmanlı Devleti'nde toprağın bol, işgücünün ise az olması, diğer bir deyişle, toprağın işgücüne oranının yüksek olması, çiftliklerin ortaya çıkmasını engelleyen faktörlerden bir diğeri olmuştur.

16. Yüzyıldan itibaren devletin zayıflaması ve gerilemesiyle birlikte mîrî sistem de bozulmaya başladı. Bu tarihlerden sonra bazı mîrî toprakların özel şahısların tasarrufuna geçtiği görülmektedir. Çiftlik, (bir ya da birkaç) tımarın çiftliğe dönüştürülmesiyle belli sayıda çiftin birleştirilmesiyle kurulabileceği gibi çiftlik sahibinin tımar sahibine tâbi olmasıyla da oluşabilmektedir.³¹ Fakat sayı itibarıyla genellenemeyecek kadar az olan plantasyon benzeri çiftliklerin Osmanlı'da daha farklı bir biçimde ortaya çıktığı ve bu çiftliklerin mîrî araziler üzerinde değil de daha ziyade mevât

28 Immanuel Wallerstein, (1983) s. 51. Bu açıdan bakıldığında, dünya-sistemi perspektifi Osmanlı Devleti'nin daralma ve zayıflama (ya da kimilerine göre çöküş !) dönemini dışsal bölgelerin sisteme entegre edilmesi bağlamında açıklayan bir çerçeve sunmaktadır.

29 Huricihan İslamoğlu-İnan, (1983) s. 24.

30 Halil İnalçık, (1998) s. 18.

31 Gilles Veinstein, (1998) "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* içinde, (der.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 39.

araziler üzerinde olduğu görülmektedir. Fakat bu husus büyük ölçüde gözardı edilmiş ve Osmanlı'daki büyük çiftliklerin ortaya çıkışı dış ticarete bağlanmıştır.³² Ayrıca uluslararası ticaretteki artışın tarımsal üretimdeki artışı kamçılادığı bilinmekle beraber, tarım ürünlerinin dışarıya ihraç edilmesindeki temel sâikin büyük çiftlikler değil, iltizam sistemi olduğu bilinmektedir.³³

'Şenlendirme' ya da 'ihyâ' olarak anılan uygulamayla mevât yani ölü ve atıl durumdaki topraklarda üretim teşvik edilmiştir. Osmanlı Devleti işletmecisi bir anlayışla mevât arazilerin mülk araziye dönüşmesi için hukuksal bir çerçeve sağlamıştır. Buna göre su kanalları ve toprağın ekime hazırlanması gibi altyapı işlerini karşılamayı taahhüd eden müteşebbislere³⁴, bu arazileri temlik edebiliyordu. Büyük çiftliklerin çıktığı bu gibi durumlarda devletin temel amacı ekilebilir arazilerin genişletilmesi ve üretimin artırılmasıydı. Avrupaki büyük çiftliklerden farklı olarak bu 'şenlendirme' uygulamasının bir olumlu yanı da ıslah edilen toprakların büyük kısmının sonunda hayır niyetiyle ya da kamu kullanımına sunulması amacıyla vakfa dönüştürülmesi ve Avrupa'da görülenin aksine, zor gücüyle pazara yönlendirilmiş emeğin kullanılmamasıdır.³⁵

Şenlendirme yoluyla büyük tarım işletmelerinin ortaya çıkışı 15. yüzyıla kadar geri götürülebilse de³⁶, 16. ve 17. yüzyıllarda yaygınlaştığı görülmektedir. 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa ile ticaretin gelişmesiyle beraber gözlenen bazı gelişmeler aslında daha önce görülen uygulamalardan esasta farklı değildir. Fakat özellikle 19. yüzyıldaki bazı gelişmeler büyük çiftlikleri ve toprak sistemini yakından ilgilendirdiği için akademisyenlerin il-

32 Immanuel Wallerstein, (1989) s. 154. Bruce McGowen, (1981) *Economic Life in Ottoman Europe*, Engl.: Cambridge University Press, s. 79; ayrıca bkz., Bruce McGowen, (1981a) "The Study of Land Tenure and Agriculture in the Ottoman Provinces Within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, II, 1, ss. 57-63. Dış ticaret ve ihracat bu tür çiftliklerin işletilmesinde önemli bir etken olmakla beraber, bu çiftliklerin ortaya çıkışındaki en büyük temel etken olarak görülmesi sakıncalıdır.

33 Donald Quataert (1994) s. 871.

34 Şenlendirme işi önemli ölçüde sermaye gerektirdiğinden, müteşebbisler genellikle yönetici elitten gelmekteydi.

35 Bu konuda Halil İnalçık, Sokullu Mehmet Paşa ve Feridun Ahmed Bey'in teşebbüslerinden bahsetmektedir. Teşebbüslerine karşılık Sokullu Mehmet Paşa ve Feridun Ahmed Bey kimseyi zorla çalıştırmayacaklarına ve çeşitli hayır işleri yapacaklarına dair söz vererek padişahın onay alabilmişlerdir. Halil İnalçık, (1998) ss. 21-22. Bu çiftliklerde çalışanlar muhtemelen çiftlikte ya da yakınlarında yaşayan ve ortakçılık usulüne göre iş gören köylülerdi. Bazı durumlarda toprak sahibinin akrabaları dahi geçici olarak istihdam ediliyordu. Bkz. Gilles Veinstein, (1998) s. 39.

36 A.g.e., s. 39.

gisini çekmiştir. Örneğin, 1830'lardan itibaren sıkı bir biçimde uygulanan merkezîyetçi politikalar Anadolu'da büyük çiftliklerin ortaya çıkmasını engellemiş, var olanlar da müsadere yoluyla törpülenmişti.³⁷ Tarihçilerin yoğunlaştığı bir başka nokta da 1858 Toprak Reformu olmuştur. Bu tarihten önceki büyük ölçekli tarım işletmeleri Selanik, Vidin, Dniester vadisi ve Akkerman civarında yoğunlaşmış olup daha ziyade kapitalist dünya sisteminin merkezi kabul edilen Batı Avrupa'ya açılan su yollarının üzerindeydi. 1858'deki Toprak Reformu'nun özel mülkiyete kapı aralayan maddeleri araştırmacıların yoğun ilgisini çekmekle beraber, bu defa bu reformun bilhassa bazı Arap vilayetlerindeki uygulaması büyük çiftliklerin bir kişinin elinde toplanmasına neden olmuştur.³⁸

Kısaca özetlemek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan çözülüşüne kadarki dönem bir bütün olarak değerlendirildiğinde büyük ölçekli tarım işletmelerinden ziyade, küçük tarım işletmelerinin Osmanlı toprak sisteminin esasını teşkil ettiğini vurgulamak gerekir. Büyük çiftlikler imparatorluk topraklarında görülmekle birlikte bunlar Avrupa'daki plantasyon çiftliklerinin tarihi bağlamından tamamen farklı bir biçimde ortaya çıkan işletmeler olmuşlardır. Büyük ölçekli tarım işletmeleri, 19. yüzyılın sonlarında bazı Arap bölgeleri dışında, hiçbir bölgede yaygın toprak işletim sistemi olarak var olmamıştır.

Büyük çiftliklerin ortaya çıkışı ile alakalı olarak gündeme gelen ve tartışma konusu olan bir diğer husus da tek tip ürün tarımı (monokültür) meselesidir. DST tarımın ticarileşmesiyle birlikte ortaya çıkan çiftliklerde sulamaya dayalı tek tip ürün tarımı yapıldığına işaret eder ve Doğu Avrupa ve Balkanlardaki çiftliklerde pamuk ve mısır gibi koloniyel ürünlerin üretimi örnek gösterilir.³⁹ Teoriye göre dünya-sisteminin merkezinde çeşitliliğe ve uzmanlaşmaya (*specialization*) doğru bir eğilim varken, sistemin çevre bölgelerinde eğilim monokültürdür.⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin merkez top-

37 Donald Quataert, (1994) s. 873.

38 Özellikle *lazma* sisteminin mevcut olduğu Güney Irak ve Muntefik bölgesinde, toprak kabilenin ortak malı sayılıyor ve genellikle şeyhin/kabile reisinin adına kaydediliyordu. Toprağın 1/6 ile 1/2 arasında değişen miktarı şeyhin hissesine ayrılıp geri kalan kısmı kabile mensupları arasında parsellenirdi. Fakat bu bireysel toprakların kayıtları, vergiden ve askerlikten kaçma gibi nedenlerden dolayı toprağı işleyen üzerine değil de, şeyhler adına yapılmış ve büyük tarım işletmeleri ortaya çıkmıştır. Bu konuda bkz. Albertine Jwaideh, (1984) "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* içinde, Tarif Khalidi (ed.), Beirut: American University of Beirut, ss. 333-356.

39 Traian Stoianovich, (1953) "Land Tenure and Related Scores of the Balkan Economy: 1600-1800", *Journal of Economic History*, XIII, Güz Sayısı, s. 403.

raklarında ise hiçbir zaman ağırlıklı olarak tek tip ürün tarımı yapılmamıştır ve bir ihraç ürünün bütün tarım ürünlerini arasındaki oranının yüzde onikiden fazla olduğu seneler çok enderdir.⁴¹ İnalıcık'ın belirttiği gibi, doğrudan işletilen çiftliklerde tek tip ürüne dayalı tarımdan ziyade çeşitlenmiş tarım görülmektedir.⁴² Balkanlarda buğday, arpa, pamuk ve darı bu çeşitlenmiş tarımın en önemli unsurlarıdır. Dolayısıyla Avrupa'daki yapıya özgü olarak gelişen tek ürün tarımının imparatorluk genelinde var olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

* * *

Osmanlı Devleti'nin de içinde yer aldığı Batı-dışındaki toplumların tarihlerinin, Batı hegemonyasının diliyle yazılması nedeniyle, insanlık tarihi içerisine oturtulması zorlaşmış, ve '*evrenselleşen batı-eksenli tarih paradigmasının zihinlerde oluşturduğu tarihî akış şeması*' Doğu toplumlarını anlamadaki en önemli metodolojik engel haline gelmiştir.⁴³ Aydınlanma sonrası ve özellikle 19. yüzyılda ortaya çıkan batılı dünya görüşünde Batı-dışı toplumlar değişmez, gelişmez, statik, ve tarihin edilgen nesneleri, dolayısıyla da tarihsiz olarak değerlendiriliyordu.⁴⁴ 19. Yüzyıl şarkiyatçılığı, Marx'ın ekonomi eksenli diyalektik tarih anlayışı, ATÜT tezi ve modernleşme yaklaşımları tarih-dışı (ahistorik) yaklaşımlarıyla Osmanlı toplumunu açıklamakta yetersiz ve eksik kalmışlardır. Bağımlılık teorisi ve Lenin'in emperyalizm teorilerinden büyük ölçüde etkilenen ve bu bakımdan Neo-Marxist bir teori olan Dünya-Sistemi perspektifi de Osmanlı tarihini ancak kapitalist dünya ekonomisine eklemlediği ölçüde açıklayabilmektedir. 19. Yüzyıl şarkiyatçılığı, Marxist tarih anlayışı ve Weberyen yaklaşımlarda görülen din ve kültür eksenli özcü yaklaşımlardan farklı olarak dünya-sistemi perspektifi ekonomistik yaklaşımından dolayı eleştirilmektedir. Osmanlı tarihini anlamak için ekonomi-politik perspektif şüphesiz tek başına yetersiz kalmaktadır. Bu tür teorileri Osmanlı tarihine uygulamanın sa-

40 Immanuel Wallerstein, (1974) *The Modern World-System*, Cilt I, s. 43 ve 102.

41 Şevket Pamuk, (1987) *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge: Cambridge University Press, Appendix 1 ve s. 146; Şevket Pamuk, (1992) "Anatolia and Egypt During the 19th Century: A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment", *New Perspectives on Turkey*, Bahar, s. 41.

42 Halil İnalıcık, (1998) s. 29.

43 Ahmet Davutoğlu, (1999) "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divân İlmi Araştırmalar*, sayı: 7, s. 17.

44 Huricihan İslamoğlu-İnan, (1983) s. 10; Ahmet Davutoğlu, (1999) ss. 2-8.

kıncaları ve bu teorileri benimseyen araştırmacıların karşı karşıya kaldıkları çıkmaz şöyle özetlenebilir:

(...) kendi tarihini tek akışlı ve tek-eksenli tarih paradigmasının getirdiği çerçevelere uygun düşecek bir yorumlamaya tâbi tutmaya çalışan tarihçiler ise, kavramsal ve kronolojik kategorileri başka tarihî tecrübelerle dayalı olarak geliştirilmiş büyük ölçekli tarih teorilerini temel kriter ve çıkış noktası olarak benimsedikten sonra kendi tarihlerine bu sınırlar içinde yaklaşmaktadır. Batı Avrupa'daki tarihî pratiğin incelenmesi ile elde edilen kavramlar, ideal tipler, soyutlamalar, kategoriler, dönemleştirmeler ve teoriden hareketle geliştirilen ve evrensellik iddiası taşıyan tarih tezlerinin mutlaklaştırılarak benimsenmesi, batı-dışı tarihçileri teori-olgu uyumu sağlama açmazı ile karşı karşıya bırakmaktadır.⁴⁵

Bu açıdan bakıldığında, Dünya Sistemi yaklaşımının 70'li ve 80'li yıllardaki konjonktürün etkisiyle 80'li yıllardan itibaren Osmanlı çalışmalarına yansımaları görmektedir. Bu tür çalışmalar daha ziyade 'emperyalizm' ve 'bağımlılık' eksenli merkez-çevre kuramları etrafında gelişirken; az gelişmişlik, geri kalmışlık, sömürge, yarı-sömürge, komprador burjuvazi gibi kavramlar revaç bulan kavramlardı.⁴⁶ Fakat 60'lı ve 70'li yıllardaki konjonktürün etkisini yitirmesiyle beraber, 90'lı yıllara gelindiğinde DST'nin akademisyenlerden rağbet görmemeye başladığını söyleyebiliriz. DST'nde kullanılan kavramların büyük bir kısmının Osmanlı tarihini anlamada çok yetersiz olması bu teorinin Osmanlı/Türkiye tarihi çalışmalarında kullanılmasında bir açmaz olmuştur. DST'ne olan rağbetin azalmasında Türkiye'deki siyasal atmosferin 60'lı yıllardan bugüne çok değişmesi, Marxist/Neo-Marxist tarih yazımının büyük eleştirilere maruz kalması, ve post-modernizmin büyük anlatılara getirdiği genel eleştiriler önemli rol oynamışlardır.⁴⁷

Kaynakça

Abu-Lughod, Janet, (1989) *Before European Hegemony: The World-System AD 1250-1350*, Oxford: Oxford University Press.

Bergesen, Albert, (1990) "Turning World-System Theory on its Head", *Theory, Culture and Society*, sayı: 7, ss. 67-81.

45 Ahmet Davutoğlu, (1999) s. 6.

46 Zafer Toprak, (1995) *Milli İktisat – Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. v; Asım Karaömerlioğlu, (2001/2002) "Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, Kış, sayı: 91, s. 81.

47 Asım Karaömerlioğlu, (2001/2002) s. 96.

- Berkes, Niyazi**, (1998) *The Development of Secularism in Turkey*, Londra: Hurst & Company.
- Bush-Zantner, Richard**. (1938) *Agrarverfassung und Siedlung im Südost Europa unter Besonders Berücksichtigung der Türken Zeit*, Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Cvijic, J.**, (1918) *La Péninsule Balkanique*, Paris.
- Çizakça, Murat**, (1985) "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy", *Review*, Cilt: 3, Kış, ss. 353-377.
- Davutoğlu, Ahmet**, (1999) "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divân İlmi Araştırmalar*, sayı: 7, ss. 1-63.
- Frank, Andre Gunder ve B.K. Gills**, (1993) *The World System: Five Hundred years or Five Thousands?*, London: Routledge.
- _____, (1998) *Re-orient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley: University of California.
- İnalcık, Halil**, (1998) "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* içinde, (der.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____, (1969) "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX, 92, Ekim, ss. 97-140.
- İslamoğlu-İnan, Huricihan**, (1983) "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, sayı: 23.
- _____, ve **Suraiya Faroqhi**, (1979) "Crop patterns and agricultural production trends in sixteenth-century Anatolia", *Review*, Cilt II, sayı: 3.
- Jwaideh, Albertine**, 1984, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", Tarif Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* içinde, Beirut: American University of Beirut, ss. 333-356.
- Karaömerlioğlu, Asım**, (2001/2002) "Bağımlılık Kuramı, Dünya-Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları", *Toplum ve Bilim*, sayı: 91.
- Kasaba, Reşat**, (1993) "İzmir", *Review*, XVI, No: 4, Kış.
- Kaynak, Muhteşem**, (1984) "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına bir Bakış", *Yapıt*, Sayı 5, Haziran-Temmuz.
- Keyder, Çağlar**, (1998) "Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Ölçekli Ticarî Tarım Var mıydı?" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* içinde, (der.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____, **Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert**, (1993) "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives", *Review*, XVI, No: 4, Kış.

(1983) "Osmanlı Tarihi Dünyası Sistem Bir Değerlendirme"

- McGowen, Bruce**, (1981) *Economic Life in Ottoman Europe*, Engl.: Cambridge University Press.
- _____, (1981a) "The Study of Land Tenure and Agriculture in the Ottoman Provinces Within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, II, 1, ss. 57-63.
- Mentzel, Pete**, (2000) "Railroads in the Ottoman Empire: Imperialism, Capitalism and the Ottoman State", *Arkeoloji ve Sanat*, Cilt: 22, No: 95, ss. 41-45.
- Owen, Roger**, (1993) *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London & New York: I. B. Tauris & Co. Ltd. Publishers.
- _____, **Şevket Pamuk**, (1998) *A History of Middle East Economies in the 20th Century*, London: I. B. Tauris Publishers.
- Pamuk, Şevket**, (1987) *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, (1992) "Anatolia and Egypt During the 19th Century: A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment", *New Perspectives on Turkey*, Bahar, 41.
- Pieterse, Jan Nederveen**, (1988) "A Critique of World System Theory", *International Sociology*, Cilt: 3, Sayı: 3, ss. 251-266.
- Quataert, Donald ve Halil İncalcık** (ed.), (1994) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stoianovich, Traian**, (1953) "Land Tenure and Related Scores of the Balkan Economy: 1600-1800", *Journal of Economic History*, XIII, Güz Sayısı.
- _____, (1960) "The Conquering Balkan Orthodox Merchants", *Journal of Economic History*, XX, No: 2, ss. 234-313.
- Toprak, Zafer**, (1995) *Milli İktisat – Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Veinstein, Gilles**, (1998) "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* içinde, (der.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Wallerstein, Immanuel**, (1974) *The Modern World-System*, Cilt I, New York: Academic Press.
- _____, (1980) "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* içinde, Osman Okyar ve Halil İncalcık (ed.) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- _____, **Hale Decdeli, Reşat Kasaba**, (1983) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23, Güz, ss. 41-54.
- _____, (1989) *The Modern World-System*, Cilt III, New York: Academic Press.
- _____, (1999) "Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalist Dünya-Ekonomi: Bir Kaç Araştırma Sorusu" (Ter: Ebru Afat), *Bilim ve Sanat Vakfı, Bülten*, 46.

Reflections of World-System Theory on Ottoman Studies

Ebubekir CEYLAN

Abstract

The World-System Theory (WST) has been a source of inspiration for many social scientists. This article aims to explore the reflections of this theory on Ottoman/Turkish studies. The WST has been used as an explanatory tool in several fields of Ottoman history. First of all, the beginning and the process of Ottoman incorporation into the capitalist world-economy is a matter of discussion, and the leading figures of the theory seem to suggest different turning points. The increase in the volume of trade, especially in the 19th century, has been noted by most scholars as one of the most important factors that were effective in the incorporation process. The developments in the infrastructure of the Ottoman Empire such as the extension of railroads and telegram, the improvement of harbors and the revival of port cities have been emphasized by the proponents of this theory. Finally, the emergence of big-farms and agriculture based on mono-culture drew the attention of those who adopted WST as a framework for their social and historical analysis. The article concludes by questioning the use and convenience of western terms and theories as an explanatory tool in Ottoman studies.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)

Abdülhamit KIRMIZI*

I. Maliye Nezareti'nin Evrimi

ESKİ İDARİ KURUMLARIN reorganizasyonu ve modern bürokratik teşkilatların gelişmesi genellikle orduların reforma tabi tutulmasından sonra tecrübe edilmiştir. Mesela, Prusya'da Kral I. Friedrich Wilhelm zamanında (1713-1740) yapılan idari reformlar, yeni ordunun büyüyen finansal ihtiyaçlarını karşılamak üzere, ordudaki teşkilatlanmayı ve disiplini örnek alan eski subaylar tarafından yürütülmüştür.¹

Ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren askerî alanda yapılan yeni düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nin de mali organizasyonunun ve usüllerinin değişmesini gerektirmiştir. Yeniçeri, Acemi, Kapıkulu Süvari ve Bostancı ocaklarının lağvedilmesi, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* adlı yeni bir ordunun kurulması, tımarlıların bu orduya bağlı süvarilere dönüştürülmesi, merkez ve eyalet ordularının tek ve düzenli bir ordu halinde birleştirilmesi gibi düzenlemelerle askeri teşkilatın merkezileşmesi, mali teşkilatın da merkezileşmesini zorunlu kılmıştır.²

Asâkir-i Mansûre masraflarının finansmanı için yeni kaynak arayışına giren devlet, cizye zammını, ihtisab resmini, çeşitli mukâtaat ve emlak-hümayun hasılatını buraya tahsis etmekle bu gelir kaynaklarının daha önce bağlı olduğu *Darbhâne-i Âmire*'yi ve *Ceb-i Hümayun*'u zayıflatmış ve *Hazine-i Âmire*'yi güçlendirmiştir.³ Ancak Mansûre askerlerinin gelir-gi-

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü doktora öğrencisi.

1 Walter L. Dorn, "The Prussian Bureaucracy in the Eighteenth Century (III)", *Political Science Quarterly*, Vol. XLVII, No. 2, s. 267.

2 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII.yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih*, İstanbul: Alan, 1986, s. 245-247.

3 Cezar, *a.g.e.*, s. 247-250.

der işlerinin yürütüldüğü *Mukâtaat Hazinesi* giderek büyümüş, Hazine-i Âmire'ye bağlı bir şube olmaktan da çıkarak Şubat 1827'de *Mukâtaat Nezareti*'ne dönüşmüştür. Ordu büyüdükçe masraflar ve gelir tahsisleri de artmış ve bu nezaret de Aralık 1829'da ikiye bölünmüştür: Hazine giderleriyle ilgilenecek bir *Masârifat Nazırlığı* kurulmuş, hazine gelirlerinin idaresi *Mukâtaat Nazırı*'na bırakılmıştır. Asâkir-i Mansûre'den başka, daha önce herbiri kendi nazırına sahip olan Asâkir-i Hâssa, Tophane, Cebehane, Mehtherhane masraflarının da Masârifat Nazırı'na bağlanması, bütün bu nezaretlerin lağvini gerektirmiştir.⁴

Mukataat Nezareti Ağustos 1834'te defterdarlığa tahvil edilmiş, Mukâtaat Hazinesi'nin adı *Mansûre Hazinesi* olmuş, nazır'a da *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Defterdarı* ünvanıyla müstakil buyrultu yazmak yetkisi verilmiştir. Eylül 1836'da Mansûre Mümeyyizliği kurularak, hesap işleri, Bab-ı Defteri bünyesindeki Baş Muhasebe Kalemi'nin, artık işlere yetiştiremez duruma düşen memurlarından nihayet alınmıştır.⁵ Bu arada Eylül 1835'te Hazine-i Âmire ile Darbhane-i Âmire'nin birleştirilmesiyle Şıkk-ı evvel, sâni ve sâlis defterdarlıklarıyla Darbhane Nazırlığı ortadan kalkmış ve *Darbhane-i Âmire Defterdarlığı* kurulmuştur. Bu birliktelik Maliye Nezareti kuruluncaya kadar, yani yaklaşık 2,5 yıl sürmüştür.⁶

28 Şubat 1838'de bir Hatt-ı Hümayun ile artık *Defterdar* deyiminin kullanılmayacağı, *Maliye Nezareti*'nin ihdas edildiği ve vezaret rütbesi ve paşalık ünvanı verilen *Maliye Nazırı*'nın bütün hazinelerden sorumlu olduğu ilan edilmiştir. Böylece *Darbhane Defterdarlığı* son bulmuş; eski durumuna döndürülen Darbhane'den ayrılan *Hazine-i Âmire* de *Mansûre Hazinesi* ile birleştirilmiş; *Asâkir-i Mansûre Defterdarlığı* ise kuruluşundan 3,5 yıl sonra lağvedilmiş oldu.⁷

4 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı'nda Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren, 1993, s. 93-94; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım...*, s. 252-258.

5 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım...*, s. 259-261. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi...*, s. 95.

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: TTK, 1988, s. 374; Cezar, , *Osmanlı Maliyesinde Bunalım...*, s. 262-264; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi...*, s. 95.

7 Ahmed Lütfi , *Ez Tarih-i Ahmed Lütfi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, (1874), c. 5, s. 104'de "Teşkil-i Nezaret-i Maliye" başlığı altında vezaret ünvanıyla Nafiz Efendi'nin Maliye Nezareti'ne dair Hatt-ı Hümayun sûretinde şu cümleler yer almaktadır: "...ve Nafiz Efendi'nin umur-i defteri'de derkâr olan malumat ve mümâresesine mebnî hazâin-i şâhânemizin cümlesine nezareti olmak ve Hazine-i Âmire'mizin dahi Mansûre Hazinesi'ne ilhakıyla ba'd ez-în defterdar tabiri terk olunarak Umûr-ı Maliye Nazırı itlak olunmak üzere rütbe-i vezaret ve paşalık ünvanı ile nezaret-i mezkûrenin müşârinileyhe tevcihi..."(fi 3 Zilhicce sene 1253). Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım...*, s. 264-265. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi...*, s. 97

Ancak 8 Haziran 1839'da Maliye Nezareti lağvedilerek ikiye ayrılmış, *Hazine-i Amire Defterdarlığı* ile *Mukâtaat Hazinesi Defterdarlığı* tekrar ihdas edilmiştir. Beş ay sonra Tanzimat'ın ilanıyla iltizam kaldırılınca mukâtaat kelimesinin kullanılmaması kararlaştırılmış, Mukâtaat Hazinesi Mirî Hazine ile birleştirilerek *Hazâin-i Âmire* kurulmuştur. 20 Ocak 1840'ta alınan bu kararla Tanzimat icra olunacak bölgeler ile Tanzimat'tan müstesna bölgelerin mali idaresi birbirinden ayrılmış, *Hazâin-i Âmire Defterdarı* "usûl-i atîka"yı, *Umûr-i Maliye Nazırı* ise "usûl-i cedîde"yi yürütmekle görevlendirilmiştir. Böylece Maliye Nezareti tekrar kurulurken Tanzimat'ın mali açıdan uygulanmasını deruhde etmiştir. Bu uygulama sırasında muhassılların gönderdikleri vergileri ve diğer bazı kalemleri tahsil eden yeni bir hazine, *Maliye Hazinesi* ortaya çıkmış; Nisan 1840'ta padişahın ve hanedanın tüm varidâtının bu hazineye devrine ve kendilerine bu hazine-den maaş ödenmesine karar verilmiştir. Nihayet 25 Mayıs 1840 tarihinde diğer hazineler ilga edilerek tüm varidât ve masraflar *Maliye Hazinesi*'nde birleştirilmiştir.⁸ Böylece çok hazineli dönem kapanmış ve mali merkezileşme yolunda geri dönülemeyecek bir noktaya gelinmiştir.

II. Maliye Nazırları⁹

A) Rütbeleri

Osmanlı Devleti'nde nezaretin 1838'deki ilk kuruluşundan 1922'ye kadar elli değişik devlet adamı maliye nazırı olmuştur.¹⁰ Bunlardan otuzu vezaret rütbesiyle, yani "paşa" olarak nazırlık yapmıştır. 1838-1909 arasındaki dönemde nezaret edenlerden beş "efendi" ve bir "bey" hariç, hepsi "paşa"dır. İstisnalardan Köse Hüseyin Hüsnü Efendi nazır olduktan kısa bir süre sonra vefat ederken, Mehmed Halid, Ebubekir Mümtaz, Hüseyin

8 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım...*, s. 261, 288-290. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi...*, s.111-113. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre, 2001, s. 35.

9 Bu bölümdeki analizler ve tablolar şu kaynaklardan edinilen bilgilere göre hazırlanmıştır: Ali Rıza - Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, I-II, İstanbul: Tercüman, 1977; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 6 cilt, İstanbul: Tarih Vakfı, 1996. A.D.Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, İstanbul: Pera, 1999. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul: ISIS, 1999. Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat Dönemi Maliye Nazırları*, 2 c., İstanbul: Kanaat, 1939 ve *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Ankara: Maliye Bakanlığı, 1977.

10 Sinan Kunalalp, Maliye Nazırlığı mevkiini işgal edenlerin sayısını sehven elli iki olarak vermiştir. Oysa verdiği listede mükerrerler çıkarıldığında elli nazır kalmaktadır. Bkz. *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul: ISIS, 1999, s. xviii.

Mecd ve İbrahim Edib Efendiler bâlâ rütbesiyle kısa bir süre nezaret etmişlerdir. Mehmed Münir Bey Bursa Defterdarı (1880-1884) iken 1881'de iki günlüğüne nazır olmuştur. II. Abdülhamid'in hallinden, yani 1909'dan sonra vezaret rütbesiyle nazır tayin edilmemiştir. Sadece Talat Bey vezir olarak sadrazam atandıktan sonra, daha önce de iki yıl dahiliye nazırı iken vekalet ettiği gibi, paşa olarak Maliye Nazır Vekilliğini sürdürmüştür.

Maliye Nezareti her ne kadar vezirlik rütbesi ve paşalık ünvanı ile kurulduysa da¹¹, maliye nazırı genelde rütbe-i vezaretle göreve gelmemiştir. Sadece altı kişi vezir rütbesiyle beraber nazır tayin edilmiştir: İlk iki nazır Abdurrahman Nafiz ve İbrahim Saib, sonra İbrahim Sarim, Ali Şefik, Mehmed Nevres ve Ahmed Hamdi Paşalar. İlk Maliye Nazırlığının sonraki ay ve yıllarında vezir olan sekiz kişi vardır; ikinci defa maliye nazırı tayin edilirken vezaret rütbesiyle gelenler de dört kişidir. Sekiz nazır, Maliye nezaretinden önce vezaret rütbesine sahip iken, iki nazırın daha sonra başka bir nazırlığa atanırken paşa oldukları görülmektedir.

Tablo 1: Maliye Nazırlarının Vezaret Durumları

Vezaret Tevcihi	Kişi
Rütbe-i Vezaretle Tayin Edilen	6
Maliye Nazırı iken Vezaret Tevcih Edilen	8
İkinci Nezaretinde Vezaret Tevcih Edilen	4
Maliye Nezaretinden Önce Vezaret Tevcih Edilen	9
Sonraki Görevlerinde Vezaret Tevcih Edilen	3
Hiç Vezaret Tevcih Edilmeyen	20
Toplam	50

B) Bürokratik Kökenleri

Maliye nazırı olmadan önce maliye müsteşarlığında bulunmuş olanlar onüç kişidir. Mehmed Nevres, Mustafa Fazıl, Mehmed Hurşid, Şirvanizâde Rüşdi, Ahmed Hamdi, Mahmud Celaleddin, Hüseyin Tevfik ve Talat Paşalar, Mehmed Tevfik ve Abdullah Lâmi Beyler ise daha önce maliye silkinde herhangi bir istihdamları olmadan maliye nazırı olmuşlardır.

Bu durum Ahmed Cevdet Paşa'nın maliye nazırlarının ehliyeti hakkında yaptığı eleştirilerin haklılığını fazlasıyla göstermektedir:

“Maliye nazırında iki şey aranır: biri umûr-i maliyece malumat ashabından olmak ve diğeri iffet ve istikamet ashabından olmak (...) Lakin

¹¹ *Tarih-i Lütîfî*, s. 264

ehl-i finansiye deyu aranılan maliye nazırı bizde yokdur zannederim. O fenn daha bizde vücuda gelmemiştir itikadındayım. Bizde umûr-i maliyece maharet, maliye hazinesinin kuyûd ve usûl ve furû'una kesb-i malumat etmekden ibaretdir.”¹²

Maliye müsteşarlığından sonra maliye nazırı olanlar dokuz kişi iken, maliye silkinde herhangi bir görevden sonra gelenlerin toplamı yirmiyedir.

Beş maliye nazırının¹³ daha sonra sadrazamlığa yükseldikleri görülmüştür. Oniki nazır da önce ya da sonra bir vilayette vali olarak bulunmuştur (Tablo 2).

Tablo 2: Valilik Yapmış Olan Maliye Nazırları

İsim	Tarih	Vilayeti
1. Musa Safveti Paşa	1845-1853	Tırhala, Şam, Cez. Bahr. Sefid, Kastamoni, Ankara
2. Mehmed Tefvik Paşa	1863-1878	Hüdavendigâr, Rumeli, Kastamonu, Adana
3. Mehmed Hurşid Paşa	1865-69, 74-75, 78-82	Edirne, Ankara
4. Şirvanizâde M. Rüştü	1863-1865, 1874	Şam, Suriye, Haleb, Hicaz
5. Mehmed Sadık Paşa	1870-71, 72, 77, 78-81	Aydın, Tuna, Cez. Bahr. Sefid
6. Ahmed Hamdi Paşa	1871-1873, 74-76, 78-85	Aydın, Tuna, Suriye
7. Yusuf Ziya Paşa	1878-1879, 81-82	Trabzon
8. Abdullah Galib Paşa	1881-1885, 1886-91	Selanik
9. Mehmed Emin Paşa	1875-1877	Haleb
10. Ahmed Münir Paşa	1891-1897	Bursa
11. Mustafa Zihni Paşa	1891-1895	Selanik
12. Abdullah Lami Bey	1920	İstanbul

¹² Ahmed Cevdet Paşa'nın mevâdd-ı şettâya dair layihası (tarihsiz, BOA-YEE, 18/1858-93-39) için bkz. Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslam Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri", *Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895): Sempozyum, 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Diyanet Vakfı, 1997, s. 123-141.

¹³ İbrahim Sarım, Şirvanizade Mehmed Rüştü, Mehmed Sadık, Ahmed Hamdi ve Talat Paşalar.

Tablo 3: Maliye Nazırı Olmadan Önceki Son Görevleri

Nezaretten Önceki Görev	Kişi
Başka Nazırlık	10
Maliye Müsteşarı	9
Emin (Defter/Gümrük/Rusumat/Esham/Ağnam)	6
Meclis-i Vala/Şura-yı Devlet Reisi/Azası	5
Muhasebeci (Varidat/Masarifat/Umum.)	4
Başka Müsteşarlık	3
Mebus/Ayan	2
Defterdar	2
Vali	2
Meclis-i Maliye Reisi/Azası	2
Diğer	5
Toplam	50

Maliye nazırlarının ilk defa memuriyete başladıkları kalemlere bakıldığında şu sonuçlara varılmaktadır: Enderun Hazine Odası'nda yetiştikten sonra Hâne-i Hâssa'ya girmiş olan Mehmed Nevres Paşa'nın nezaretine (1862) kadar gelen onüç nazır ya Divan-ı Hümayun'da ya da Defterdarlık'ta çalışmaya başlamışlardır. Yirmibir nazır kariyerine maliye silkinde başlamıştır.

Tablo 4: Maliye Nazırlarının İlk Görev Yerleri

Görev Yeri	Kişi
Maliye/Defterdarlık/Bab-1 Defteri	21
Divan-ı Hümayun	6
Dahiliye Nezareti	3
Saray-ı Hümayun/ Hâne-i Hâssa/ Mabeyn	3
Askeriye	3
Bab-1 Ali/Sadr-ı Âli	3
Maarif Nezareti	3
Mec.Vala / Div.Ahk.Adl./ Şura-yı Devlet	3
Diğer	5
Toplam	50

C) Görev Süreleri

Görev süreleri incelendiğinde en uzun kesintisiz nazırlık yapan zatın, Şubat 1841- Eylül 1845 arasında dört buçuk yıl hizmet veren Musa Safveti Paşa olduğu görülür. Ahmed Reşad Paşa Ağustos 1898-Ekim 1904 arasında

sadece Nisan-Ağustos 1901 arasındaki dört ayda kesintiye uğrayan bir süreklilikle altı yıla yakın nezaret etmiştir.

Ahmed Nazif Paşa'nın Mart 1891-Ekim 1897 arasındaki toplam altı buçuk yıl süren iki nezareti arasındaki kesinti sadece iki aydır (Kasım-Aralık 1895). Ekim 1904'te başlayıp Kasım 1905'te vefatıyla biten nezareti¹⁴ dahil edildiğinde toplam görev süresi en uzun olan da Ahmed Nazif Paşa'dır. Yedibuçuk yıl maliye nazırlığı yapan bu zatın Varidât Muhasebesi'nde başlayan ve 52 yıl süren kariyerinin tamamı Maliye'de geçmiştir. Ahmed Nazif Paşa'nın nazır olmadan önce ondört yıl Duyûn-ı Umumiye idaresinde müdür ve komiser olarak çalışmış olması ve nezaretten sonra, tekrar nazır oluncaya dek, yedi yıl Rusûmât Emîni görevinde bulunması, kariyerindeki istikrara delalet eden diğer göstergelerdir.

Mehmed Ziya Paşa'nın üç yılı aşkın ilk nazırlığı ile sonra eren otuzüç yılda onbeş maliye nazırı gören II. Abdülhamid devrinde nezaret sürelerinin nisbeten uzun olduğu görülmektedir. Bu devirde görev yapan altı paşa (Ahmed Zühdü, Ahmed Münir, Agop, Ahmed Nazif, Ahmed Reşat ve Mehmed Ziya Paşalar) toplam 25 yıl 7 ay nazırlık yapmışlar; ve hepsi vezaret rütbelerini II. Abdülhamid'den almışlardır. Sonraki dönemde (1909-1922) nezarete gelen ve ikisi daha önce de nazırlık yapmış olan onaltı devlet adamı arasında, bu devre damgasını vuran Cavid Bey, dahiliye nazırı ve sonra da sadrazam olarak vekaleten maliye nazırı olan Talat Paşa ve daha sonraki Tevfik Bey dışında, bir görev yılını aşabilen kimse çıkmamıştır.

Seksendört yıl (Mart 1838-Nisan 1922) boyunca görev yapan elli devlet adamı olduğuna göre nazır başına düşen ortalama görev süresi yirmi aydır.¹⁵ Bir yıldan daha az görev yapmış olan yirmibir nazır bu ortalamanın düşük olmasını sağlamıştır. Toplamda en kısa süreli nazırlık, Münir Mehmed Bey'e (30 Kasım-3 Aralık 1881) ve karışık bir dönemde görev yapan Mehmed Ragıp Bey'e (3-7 Ağustos 1908) nasib olmuştur. Agop Paşa'nın ilk (28-30 Ağustos 1885), İbrahim Edib Efendi'nin ikinci (3-6 Aralık 1882) ve Mehmed Ziya Paşa'nın üçüncü (22-27 Temmuz 1912) nazırlığı bir haftadan az sürmüştür.

14 Köse Hüseyin Hüsnü Efendi (ö.1848), Agop Paşa (ö.1891), Mehmed Ata Bey (ö. 1919) ve Hüseyin Sabri Bey (ö.1920) görevleri sırasında vefatlarıyla biten diğer maliye nazırlarıdır.

15 Abdüllatif Şener, "...[M]ali sorunlar, nezaretin kuruluşundan itibaren maliye nazırlarının sık sık değiştirilmesine neden olmuş, nazır başına düşen ortalama sürekli görev süresi bir yılı bulmamıştır", şeklinde yazmıştır. Bkz. *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul: İşaret, 1990, s. 26.

Tablo 5: Maliye Nazırlarının Toplam Görev Süreleri¹⁶

Yıl	Kişi
7 yıldan fazla	1
5-7 yıl	2
3-5 yıl	7
2-3 yıl	5
1-2 yıl	14
1 yıldan az	21
Toplam	50

Bu süreler Osmanlı devlet yapısına benzeyen diğer devletlerdeki duruma nisbeten çok kısadır. Rus Çarlığı'nda, I. Aleksander ile I. Nikolas'ın hizmetinde ölümüne dek yirmibir yıl (1823-44) maliye nazırlığı yapan Alman asıllı merkantilist Kont Egor Kankrin¹³, onaltı yıl (1862-78) aynı görevi üstlenen liberal Mikhail Kristoforoviç Reutern ve onbir yıl (1892-1903) bu makamda bulunan korumacı Sergei Witte gibi¹⁷, sadece üç devlet adamının toplam nezaret süresi neredeyse yarım asrı bulmaktadır.

D) Eğitim Durumları

1830'lu yıllarda doğup 1880'lerde göreve gelen maliye nazırlarının artık mektep mezunu oldukları görülmektedir. Bir kaleme intisaben işe başlamadan önce mektepte okuduklarından, bu kişilerin mülâzemet tarihleri artık daha geç yaşlardadır. 1885'ten sonra maliye nazırı olanların tamamı mektep çıkışıdır. Ahmed Zühdü ve Mustafa Zihni Paşalar Mekteb-i Maarif-i Adliye; Mehmed Cavid, Mustafa Nail, Ahmed Reşat ve Mehmed Tevfik Beyler Mekteb-i Mülkiye mezunlardır.

1880'li ve 1890'lı yıllarda memuriyete başlayan sekiz kişiden yalnızca Talat Paşa'nın, Rüşdiye'den sonra başka bir okula devam etmediğini görüyoruz. Memuriyet artık okullarla sıkı sıkıya irtibatlandırılmış durumdadır. Zira diğer yedi kişiden dördü (Mustafa Nail, Mehmed Tevfik, Cavid, Ahmed Reşad Beyler) II. Abdülhamid'in gözde eğitim kurumu olan Mekteb-i Mülkiye'den mezunken, ikisi (Abdullah Lâmi ve Raşid Beyler) Mekteb-i Sultani ve yalnızca biri (Faik Nüzhet Bey) İdâdi mezunudur.

¹⁶ Walter M. Pintner, "Government and Industry During the Ministry of Count Kankrin, 1823-1844", *Slavic Review*, vol. 23, Issue 1 (March 1964), s. 45-62.

¹⁷ Jacob W. Kipp, "M.Kh.Reutern on the Russian State and Economy: A Liberal Bureaucrat during the Crimean Era, 1854-60", *The Journal of Modern History*, Vol.47, Issue 3 (Sep., 1975), s. 437-459.

Bir ara *Divan-ı Muhasebât*'ta verilen *Usûl-i Defteri* derslerini almış olan Mehmed Rifat Bey (d.t. 1856) , Mehmed Ziya Paşa (d.t. 1860) ve Mehmed Nazif Bey (d.t. 1859)'in, 1873, '74 ve '75'te kalemlere girdiklerine göre aynı nesli temsil eden maliyeciler oldukları düşünülebilir. Kendilerinden önce ve sonrakilerin işe başlama tarihleri çok farklıdır. En yakını olan Abdurrahman Vefik Bey Kırım'da Rüşdiye okuduktan sonra 1877'de taşrada, İzmit Muhasebe kaleminde göreve başlamıştır; Divan-ı Muhasebât'taki derslere katılmış olma imkânı ve ihtimali yoktur. 1870'li yıllarda ilk işine giren başka kimse yoktur. Rüşdiye'den sonra Menşe-i Küttâb-ı Askerî'de ve Divan-ı Muhasebât'ta ders görmüş olan Mehmed Nazif Bey'in geç yaşlarda Mekteb-i Hukuk'u bitirmesi dikkat çekmektedir.

E) Sosyal Kökenleri

Maliye nazırlarının yarısından fazlasının babası da kalemiyedendir. Mustafa Fazıl, Abdullatif Subhi Paşalar ile Mehmed Nazif ve Abdullah Lami Beyler paşa çocuklarıdır. Mehmed Nevres, Ahmed Hamdi ve Mahmud Celaledin Paşalar da paşa torunudurlar. Babası da Maliye/Bab-ı Defteri'ye müntesib olanlar az değildir: Mehmed Sadık Rifat Paşa Masarifat Nazırı Ali Bey'in, Yusuf Ziya Paşa Gümrükçü Akif Efendi'nin, İbrahim Edib Efendi Mal Müdürü ve Ordu Defterdarı İshak Nureddin Efendi'nin, Hüseyin Sabri Bey Umumiye Muhasebesi mümeyyizlerinden Ahmed Rifat Efendi'nin, Ahmed Reşat Bey Dahiliye Nezareti Muhasebesi mümeyyizlerinden Raif Bey'in, Faik Nüzhet Bey Diyarbekir Defterdarlığında bulunmuş olan Osman Nüzhet Bey'in oğludur. Son Maliye Nazırı Abdullah Lâmi Bey'in babası sabık Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşa'nın 1863'te Kıbrıs ve sonra Sayda Muhasebeciliği'ni deruhde ettiği unutulmamalıdır. Vidinli Tevfik ile Mustafa Zihni Paşaların babaları muhassıllık yapmıştır.

Tablo 6: Maliye Nazırlarının Baba Meslekleri

Meslek	Kişi
Kalemiye	3
İlmiye	7
Askeriye	5
Tüccar	6
Derebeyi	1
Köle	1
Bilinmeyen	7
Toplam	50

F) Entelektüel Boyutlar

Maliye Nazırları arasından eli kalem tutan ve eser bırakan çok sayıda insan çıkmıştır. Bu kitaplar sadece maliye ile de ilgili değildir. Birkaç örnek vermek gerekirse; Arapça, Fransızca, İtalyanca ve Rusça bilen Mehmed Kani Paşa *Tarih-i İskender* mütercimidir. Mehmed Hurşid Paşa, komisyon başkanı olarak gönderildiği doğu vilayetlerinden *Hudud Seyahatnamesi* ile dönmüştür. Ahmed Zühdü Paşa'nın *Mecmua-yı Zühdiye* adlı bir fıkıh kitabı vardır. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in de babası olan Maliye Nazırı Abdullatif Subhi Paşa, felsefe, tarih ve arkeoloji konularında eserler vermiştir. Hüseyin Tevfik Paşa kendi devrinde ün yapmış bir riyaziyeciydi. II. Abdülhamid'in beş yıl (1886-91) dahiliye nazırlığını ve ölünceye dek altı yıl (1891-97) Bursa valiliğini yapan Ahmed Münir Paşa, bizde ilk *Usûl-i Defterî* yazarıdır. Mehmed Münir Bey *Tasvir-i Efkâr* ve *Ceride-i Havâdis*'te muharrir idi. Osman Nuri Bey, ki yine Abdülhamid döneminde dokuz yıl (1881-90) vilayetlerde defterdarlık, sekiz yıl (1901-09) Meclis-i Maliye Reisliği yapmış, *Ekonomi Politik* kitabı yazmıştır. Cavid Bey'in dört ciltlik *İlm-i İktisat* ve sonra *İstatistik* kitaplarını herkes tanır. Onüç yıl (1897-1908) Mehtab-i İdadiye Müdürlüğü yapan Mustafa Nail Bey de *İlm-i Servet* ve *Hayat-ı Düvel* sahibidir. En uzun ömrü yaşayan Maliye Nazırı Abdurrahman Vefik Bey'in (1857-1956) eserleri arasında *Tekâlif Kavaidi* ve *Tarih-i Mâlî* en meşhurlarıdır. Mehmed Ata Bey meşhur Hammer mütercimidir. Kâmus yazarı Şemseddin Sami'nin damadı olan Raşid [Erer] Bey *Türklerle karşı Haçlı Seferlerini* anlatan bir tarih kitabı yazmıştır.¹⁸

Ottoman Ministers of Finance, 1838-1922

Abdülhamit KIRMIZI

Abstract

From the proclamation of Tanzimat until the foundation of Turkish Republic the Ottoman State witnessed fifty different Ministers of Finance all in charge within eighty-four years. Their ranks, educational and bureaucratic backgrounds, tenure times, social roots and intellectual dimensions are investigated in order to understand the evolution of an administrative institution and the ruling elite of it. The evolution of the Ministry itself is summarized in the first part of the paper in purpose of orientation.

¹⁸ 1948'de Ahmed Halit Kitabevi'nce yayınlanan bu eserin yeni edisyonunu (İstanbul: Kaknüs, Eylül 2002) hazırlayan Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre, Galatasaray Lisesi'nde kendisine tarih öğretmenliği yapmış olan Raşid Bey'e bir vefa borcu ödeyerek kadirşinashlığını izhar etmiştir.

Maliye Nazırı	Görev zamanları	Top. Süre	Diğer Önemli Görevleri	Evladı/Akrabası
Abdurrahman Nafiz Paşa	Mar 1838-Eyl 39, Eyl 45-Şub 47, Nis 48-Şub 49, Eyl 49-Haz 50, Ağu 51-Eki 52	4 yıl 8 ay	Mukataat Nazırı (1829-31, 1833-37)	1. Refi' Mehmed Bey: Müderris (öl. 1855), 2. Rifat Mustafa Bey: Mec. Muhasebe Azası (öl. 1853), 3. Abdülâtilif Bey: Hazine-i Evrak Müdürü. Torunu Hikmet Molla Bey
Hacı İbrahim Saib Paşa	Eyl 1839-Şub 41	1 yıl 6 ay	Tophane Nazırı (1832-37); Manisa'ya nefy (1842-45)	1. Refik Ali Rıza Bey: Dahiliye Müsteşarı, ŞD Azası, Haz. Hassa Nazırı, Serasker Müst., Şehremini, Sadaret Müst. (1870-76) 1877'de azl. '79'da fevt; 2. Halil Birri Bey: Müderris
Musa Safveti Paşa	Şub 1841-Eyl 45, Kas 53-Kas 54, Ara 56-Tem 57, Mar 58-Şub 59	6 yıl	Vali (1845-1853; Trıhala, Şam, Cez. Bahr. Sefid, Kastamonu, Ankara)	1. Ziya Bey: Maden Heyet-i Fenniyesi Reisi, 2. Rifat Bey: Cemiyet-i Rusumiyeye Azası. Torunu Kazım Bey: Reji Memuru. Kardeş Mustafa Efendi: Bahriye Müsteşarı, MV Azası, Surre Emni, Harem-i Şerif Müdürü (1877-79) iken vefat. Yeğeni Ali Bey: Maliye Mektubcusu, Div. Muhasebat Azası, Div. Muhakemat Azası iken 1877'de vefat.
İbrahim Sarım Paşa	Şub 1847-Şub 48	1 yıl	SADRAZAM (1848); Londra Sefiri (1837, 1844-45)	K. pederi: Reisülküttab Necib Efendi

Maliye Nazırı	Görev zamanları	Top. Süre	Diğer Önemli Görevleri	Evladı/Akrabası
Mehmed Sadık Rifat Paşa	Mar-Nis 1848	2 ay	Hariciye Nazırı (1840, 1843-45, 1847, 1852), Viyana Sefiri (1836-38, 1842-43)	1. Rauf Mehmed Paşa: MV, ŞD, kısa müddetlerle Başvekalet Müst (78), Bingazi Valisi, Midilli Mutasarrıfı (79), 1882'de ŞDA iken Vezaret, 83'de fevt. 2. Müzehane menuru Ahmed, 3. Said: Bahriye Zabiti. Damadı: Reşid Paşazade Ahmed Celal Paşa.
Köse Hüseyin Hüsnü Ef.	Şub-Ağu 1849 (fevt)	6 ay	Maliye Müsteşarı (1837-39), Defterdar (1841-44, Konya, Bolu)	1. Saffet Bey: Varidat Müdürü iken 1883 'te fevt. 2. Rauf Bey: Haz Hassa Mümeyyizi iken 1879'da fevt. 3. Hakkı Bey: Şehremaneti Muhasebe Klm. hulefasından iken 1885'te fevt.
Mehmed Halid Efendi	Haz 1850-Ağu 51	1 yıl 3 ay	Rumeli Defterdarı (1846-49)	1. Halil Neşet Bey: Adliye Memuru, 2. Halet Bey: Haleb Mektubcusu, D. Ahk. Adliye Azası Adliye, sonra Maarif Mektubcusu.
Ahmed Muhtar İhsami P.	Eki 1852-Kas 53, May 55- Ara 56, Haz-Kas 60	4 yıl 2 ay	Tophane Nazırı (1845-51, 1853-54), Haz. Hassa Nazırı (1855-60)	Mehmed Vahid Bey: Mektubi ve Amedi Klm. hulefasından, 1894'te fevt. Torunu Ahmed Muhtar: Amedi Klm. Eczacı Mektebi, sonra ticaret. Torununun damadı Hamdullah Suphi Tanrıöver
Ali Şefik Paşa	Ara 1854-May 55	5 ay	Mabeyn Başkatibi (1842-48), Evkaf Nazırı (1848-50, 60-61, 63)	Rifat Bey: Mec. İdare-i Evkaf Azası.
Mehmed Hasib Paşa	Tem 1857-Mar 58, Şub 59-Haz 60	2 yıl	Evkaf Nazırı (1834-36, 1838-39, 1844-48, 1854-57, 1858-59)	Hakkı Bey: Hariciye Mektubi hulefasından, 1865'te Beytulmal Müdürü (öl. 1870). Damadı Hakkı Bey: Taira Defterdarı (öl. 1873).

Maliye Nazırı	Görev zamanları	Top. Süre	Diğer Önemli Görevleri	Evladı/Akrabası
Mehmed Tefvik Paşa	Kas 1860-Kas 61	1 yıl	Vali (1863-78, H'gar, Rumeli, Kastamonu, Adana), Tekatüd Sandığı Nazırı (1883-1901); Şeyhulvüzera (1860-1902)	Adil Bey: Dahiliye Nazırı (Ferid Paşa hükümetinde; 150'liklerden, Avrupa'da öldü: 1924)
Ebubekir Mümtaz Efendi	Kas 1861-Haz 62	8 ay	Maliye Müsteşarı (1859-61), Sadaret Müsteşarı (1862-68)	1. Şehremini Reşid Mümtaz Paşa; 2. Defter-i Hakani Nazırı Ali Rıza Paşa
Hüseyin Mecid Efendi	Haz-Tem 1862	2 ay	Dar-ı Şura-yı Askerî Azası (1845-61), Maliye Müsteşarı (1862-62)	1-2. Babıseraskeri mümeyyizleri Vahid ve Tefvik Beyler; 3. Hariciye Odası Evrak Müdiriyyetinden mütekaid Refik Bey
Mehmed Nevres Paşa	Tem 1862-Oca 1863	4 ay	Serkurena (1866-71), Şair ("Enderuni")	-
Mustafa Fazıl Paşa	Oca 1863-Mar 1864, Ağu 1870-Oca 1871	1 yıl 8 ay	Meclis-i Vala Azası (1851-59, 1861-62), Avrupaya ne'f (1866-67)	Vüzeradan Osman Fazıl, Mahmed Ali ve İbrahim Paşalar. Damadı Hariciye Nazırı Halil Şerif Paşa.
Mehmed Kani Paşa	Mar 1864-Nis 1865, Oca-Ağu 1878, Şub-May 1879	1 yıl 5 ay	Rusumat Emni (1862-64, 1865-71, 1875-78), Tr, Ar, Fr, İtal, Rus. Tarih-i İskender Mütercimi.	1. Rifat Bey: Hariciye memuru, Bursa Reji Nazırı, (iki cilt Hukuk-ı Düvel'i var). Torunu Duyun-ı Umumiye Müdürü Vahid Bey. Damadı şair Mehmed Eşref Paşa: Tahran Sefiri, Selanik Valisi, Ruscuk Kumandanı

Maliye Nazırı	Görev zamanları	Top. Süre	Diğer Önemli Görevleri	Evladı/Akrabası
Mehmed Hürşid Paşa	Nis-Ara 1865	1 yıl	1865-69, 1874-75 Edirne, 1878-82 (fevt) Ankara Valisi. "Hudud Seyahatnamesi". yazarı.	1. Roma Sef. Katibi ve Serkarın (-i S.Reşad) Halid Bey. 2. Bükreş Sefiri iken ölen Süleyman Bey
Şirvanizade M Rüşdi P	Ara 1865-Şub 1869, Oca-Haz 1871, Şub-Nis 1873	3 yıl 7 ay	SADRAZAM (1873-74), Vali (1863-1865, 1874; Şam, Suriye, Haleb, Hicaz)	-
Mehmed Sadık Paşa	Şub 1869-Ağu 70, Ağu-Kas 1871, Ağu 72-Şub 73	2 yıl	SADRAZAM (1878), Vali (1870-71, 1872, 1877, 1878-81; Aydın, Tuna, Cez.Bahr. Sefid)	-
Ahmed Hamdi Paşa	Haz-Ağu 1871, 1873-74	1 yıl 2 ay	SADRAZAM (1878), Vali (1871-1873, 1874-76, 1878-85; Aydın, Tuna, Suriye)	-
Yusuf Ziya Paşa	Kas 1871-Şub 1872, Mar 1874-Nis 1876, Oca 1877-Oca 1878	3 yıl 5 ay	Vali (1878-79, 1881-82; Trabzon)	-
Abdullah Galib Paşa	Şub-May 1872, Nis 1876-Oca 1877	1 yıl	Evkaf Nazırı (1891-1904), Selanik Valisi (1881-85, 1886-91)	Damadiar: 1. ŞD Maliye D.Reisi iken ölen Cemal Bey, 2. Duyun-ı Umum. İst ve Mühl. BaşMdr'den müteakid Fevzi Bey (oğlu Hariciye memuru Fahir Bey S. Hamid'in kızı Şadiye ile evli)

Maliye Nazırı	Görev zamanları	Top. Süre	Diğer Önemli Görevleri	Evladı/Akrabası
Mehmed Emin Paşa	May-Ağu 1872	4 ay	Halep Valisi (1875-77), Muhacirin Komisyonu Reisi (1877-79, fevt)	-
Ahmed Zühdi Paşa	Ağu 1878-Şub 1879, May-Kas 1879, Mar-Ara 1887, Nis-Eyl 1901	2 yıl 2 ay	Maliye Müsteşarı (1873-78)	-
İbrahim Edib Efendi	Kas 1879-May 1880, 3-6 Ara 1882 (3 gün)	7 ay	Maliye Müsteşarı (1872-78), Rusumat Emni (1882-99)	-
Abdullatif Subhi Paşa	May 1880-Oca 1881	1 yıl 3 ay	Meclis-i Vela Azası (1854-61, 1861-63)	1. Erzurum Vil. Mektubcusu iken ölen Ayetullah Bey. 2. Hamdullah Suphi Tanrıöver
Hüseyin Tevfik Paşa	Oca-Tem 1881, Eki 1897-Ağu 1898	1 yıl 5 ay	Washington Ortakçısı (1883-89)	-
Ahmed Münir Paşa	Tem 1881-Kas 1882, Ara 1882-Ağu 1885	4 yıl 1 ay	Dahiliye Nazırı (1886-91), Bursa Valisi (1891-97)	-
Münir Mehmed Bey	30 Kas-3 Ara 1881	4 gün	Maliye Müsteşarı (1879), Bursa Defterdarı (1880-84, fevt)	Suad Bey; Sadaret Mektubi hulefasından.
Mustafa Zihni Paşa	Eki 1885-Ara 1886	1 yıl 2 ay	Ticaret ve Nafia Nazırı (1899-1909); Selanik Valisi (1891-95).	-

Maliye Nazırı	Görev zamanları	Top. Süre	Diğer Önemli Görevleri	Evladı/Akrabası
Agop Kazazyan Paşa	28-30 Ağu 1885, Ara 1886- Mar 1887, Ağu 1888- Mar 1891 (fevt)	2 yıl 11 ay	Hazine-i Hassa Nazırı (1879-1891)	-
Mahmud Celaleddin Paşa	Ara 1887-Ağu 1888	8 ay	Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azası (1878-88), Ticaret ve Nafia Nazırı (1895-99, fevt)	1. Münir Paşa: Paris Sefiri. 2. Ziya Bey: Ziraat Nezareti memuru.
Ahmed Nazif Paşa	Mar 1891-Kas 1895, Oca 1896-Eki 1897, Eki 1904-Kas 1905 (fevt)	7 yıl 6 ay	Duyun-ı Umumiye Komiseri (1882-92), Rüşumât Emîni (1897-1904)	-
Hüseyin Sabri Bey	Kas 1895-Oca 1896, Eyl-Eki 1920 (fevt)	4 ay	1895-1907 Mazul	-
Ahmed Reşat Paşa	Ağu 1898-Nis 1901, Eyl 1901-Eki 1904	5 yıl 9 ay	1904-1927 (fevt) Mazul	-
Mehmed Ziya Paşa	Ara 1905-3 Ağu 1908, 7 Ağu 1908-Şub 1909, 22-27 Tem 1912 (5 gün)	3 yıl 2 ay	Nafia Nazırı (1918-20)	-
Mehmed Rifat Bey	Şub-Nis 1909, May-Tem 1909, Oca 1913-Şub 1914	1 yıl 5 ay	Vilayetlerde Defterdar (1885-93), Divan-ı Muhasebat Reisi (1909-13)	1. Anadolu Ajansı Umum Mdr. Muvaffak Bey. 2. Paris Sefiri Numan Menemencioğlu. Damadı: İhîsarlar Um. Mdr. Bedi Büktaş. Kpederi: Namık Kemal

Maliye Nazırı	Görev zamanları	Top. Süre	Diğer Önemli Görevleri	Evladı/Akrabası
Mehmed Ragıp Bey	3-7 Ağu 1908	4 gün	Vilayetlerde Defterdar (1879-99)	1. Maliye Müfettişi (Meşrutiyet-Cumhuriyet arası), sonra tüccar Nazım Ragıp Bey. 2. İst'da Tahsil Şube Mdrlerinden Celal Bey
Osman Nuri Bey	Nis. 1909	18 gün	Vilayetlerde Defterdar (1881-90), Meclis-i Maliye Reisi (1901-09)	1. Dahiliye Teftiş Heyeti Reisliğinden emekli iken 1947'de ölen Süleyman Fethi Umar. K. pederi Edhem Pertev Paşa
Mehmed Cavid Bey	Tem 1909-Eki 1911, Mar-Kas 1914, Mar 1917- Kas 1918	4 yıl 7 ay	1926 İdam	-
Mustafa Nail Bey	Eki 1911-Tem 1912	10 ay	Mekاتب-i İdadiye Müdürü (1897-1908)	-
Abdurrahman Vefik Bey	Tem 1912-Oca 1913, Kas 1918-Şub 1919	8 ay	1913-18 ma'zûl (İtilafçı)	Torunu Prof. Feridun Ergin
Mehmed Talat Paşa	Kas 1914-Şub 1917 (vekaleten)	2 yıl 4 ay	SADRAZAM (1917-18), Dahiliye Nazırı (1909-11, 1913-17)	-
Mehmed Ata Bey	Şub-Mar 1919 (fevt)	1 ay	Islahat-ı Maliye Komisyonu Azası (1908-19)	Dr. Galib Ata
Mehmed Tefvik Bey	Mar 1919-Mar 1920, Nis-Kas 1922	1 yıl 7 ay	Mabeyn (1885-97), Kudüs Mutasarrıfı (1897-01)	-

Maliye Nazırı	Görev zamanları	Top. Süre	Diğer Önemli Görevleri	Evladı/Akrabası
Faik Nüzhet Bey	Mar-Nis 1920 (22 gün), Ağu 1921-Nis 1922	9 ay	Maliye Müfettişi (1909-19)	
Ahmed Reşat Bey	Nis-Ağu 1920	4 ay	Vilayetlerde Defterdar (1909-12), 1912-1920 ma'zul (II muhalifi)	-
Mehmed Nazif Bey	Ağu-Eyl 1920	38 gün	Divan-ı Muhasebat II. Reisi (1908-15), ŞD Mal. ve Naf. D. II. Reisi (1915-20)	-
Raşid Bey	Eki 1920-Oca 1921	3 ay	Maliye Sermüfettişi (1909-18)	-
Abdullah Lami Bey	Oca-Haz 1921	6 ay	Şura-yı Devlet Azası (1902-19), İstanbul Valisi (1920)	-

Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kaya BAYRAKTAR*

Giriş

MODERN MALİYE POLİTİKASI devletin vergi ve harcama politikaları ile bu ikisi arasındaki ilişkiden neşet eden bütçe ve hazine işlemleri üzerinde yoğunlaşır. Bu üç unsurun oluşturduğu kamu maliyesi (*finances publiques*) maliye ilmi ve maliye mevzuatı olarak iki şekilde incelenir. Maliye ilmi, devlet ve diğer kamu tüzel kişilerine ait gelirlerle giderleri, vergi, bütçe ve borç problemlerini daha çok teorik olarak ele alır, nasıl ve hangi şartlarda meydana geldiklerini ve aralarındaki ilişkileri açığa çıkarmaya çalışır. Maliye mevzuatı ise mali olaylarla ilgili kanun ve hükümleri içerir. Biz bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'ni inceleme konusu olarak ele alarak, vergi politikası ve bütçelerine ilişkin verilerle, mali yapı ve teşkilatlanma ile Osmanlı mali mevzuat hakkında bilgi veren çalışmalarını tanıtmaya çalışacağız.

Osmanlı mali tarihine ilişkin hayli sayıda çalışma yapıldığını söylemek mümkündür. Ancak bunlar çoğunlukla 19. yüzyıla ait olduklarından Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tarihine ilişkin en açığa kavuşmuş devre bu yüzyıl olmuştur. Özellikle bütçelere ilişkin bu dönemden önceki devrelere ait rakamsal veriler süreklilik arz etmemektedir. Diğer yandan Osmanlı mali tarihine ilişkin yapılan çalışmaların en sağlıklı ve kayda değer olanlarının resmi Osmanlı arşivlerine dayalı olanları olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren merkeziyetçi yanı ağır basan, ekonomik ve sosyal hayatı belirli kurallar çerçevesinde düzenleyen bir organizasyon olarak mali teşkilatlanmasına da buna uygun biçimde şekil

* Dr., Kocatepe Üniversitesi Uşak İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

vermişti. 17. Yüzyıla kadar temelde askerî sınıfa mensup yöneticilerle bunların hizmetlilerinin harcamalarını karşılamayı önceleyen ve bu noktada devlet müdahalesinin kesin olarak belirginleştiği bir organizasyon idi. Bu yüzyıldan itibaren dünyada ve Avrupa'da meydana gelen iktisadi ve siyasi gelişmelerin de etkisiyle özellikle vergi sisteminde reformlara gitmiş, gelişmelere, mali örgütlenme ve mekanizmalarda yeniden yapılanmaya gidecek, uyum sağlamaya çalışmıştır. Bir şekilde 18. yüzyıla kadar kendisini yenileyerek mali denge durumunu ve örgütlenmesini devam ettiren Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda tüm Avrupa'da yayılan sanayi devriminin de etkisiyle gelişen ve dünya siyasetinde gücün Atlantik'e kaymasının da etkisiyle, Batı'da uygulanan mali düzenleme ve örgütlenmeye yönelik yenilikleri Osmanlı topraklarında gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak bu yüzyıl Avrupa ile yakın temas ve mali sahalarda yeni gelişmelere ayak uydurma ile beraber bütçe dengesinin bozulduğu, mali bürokraside yolsuzluklarda artış, parasal istikrarsızlık, dış borçlanma süreci ve nihayet mali iflasın yaşandığı yüzyıl olmuştur.

Bu yüzyılı konu alan mali sistem ve gelişmelere dönük çalışmalar büyük oranda durum tespiti yapmakta olup, neden önceki yüzyıllarda görülen kendini yenileyebilme, günün koşullarına ayak uydurma başarısı, 19. yüzyılda gösterilememiş veya gösterildiyse neden bu refleksler bağımlılık ve idari zaafiyet olarak tezahür etmiştir, sorusuna cevap verememişlerdir. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı maliyesi üzerine hatırı sayılır sayıda çalışma yapılmış olsa da yukarıdaki sorulara kültürel, siyasal, toplumsal faktörleri de hesaba katarak geniş bir perspektiften cevap verilememiştir. Yine de bu alanda özellikle bütçelere ilişkin yapılan çalışmalar, Osmanlı mali tarihine ilişkin bilgi dağarcığımızı genişletmektedir. Dolayısıyla ileriki yıllarda yapılacak çalışmalarda da, değindiğimiz eksikliklerin giderilmesinde bu çabaların faydalı olacağı şüphesizdir.

Aşağıda usül olarak, Osmanlı maliyesine ilişkin yayınlanmış çalışmalarını klasik manada kitap, makale, Türkçe ve yabancı eser ayırımı yapmadan, *bütçeler*, *vergilendirme*, *'genel'*, *mali mevzuat* ve *'diğer'* olmak üzere beş başlık altında inceleyeceğiz. *Bütçeler* başlığı altında Osmanlı bütçeleri hakkında kaleme alınmış çalışmalar, *vergi* bölümünde Osmanlı vergi sistemi ve toplanan vergilere ilişkin yayınlanan incelemeler tanıtılacaktır. Üçüncü bölüm, Osmanlı Devleti'nin genel maliye tarihini ele alan daha geniş kapsamlı çalışmalara ayrılmıştır. *Mali mevzuat* başlığı altında ise Osmanlı mali mevzuatına dair yayınlardan bahsedilecektir. Son olarak *'diğer'* başlıklı bölümde Osmanlı iktisat tarihini genel hatlarıyla ele alan ve mali-

ye ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz başlıkların da yer aldığı makale ve basılı eserlere değinilecektir. Her bir başlık altında tanıtılacak çalışmalar yayın diline göre Türkçe ve yabancı yayınlar alt başlıkları altında mümkün olduğunca basım yılı esas alınarak sıralanacak olup bunlara ilişkin verilecek dipnotlarda, eser isimleri italik puntolarla, makaleler ise turnak içinde gösterilecektir.

1. Bütçelere İlişkin Yayınlar

1.1. Türkçe Yayınlar

Darülfünun hocalarından Zühdü Bey'in, devletin gelir ve masraflarının tür ve miktarını belirleme ve onaylama hakkı demek olan bütçe hakkının Avrupa'da ve Osmanlı'da ortaya çıkışına ilişkin kaleme aldığı bir makale bu konuda karşılaştığımız en erken tarihli çalışmadır.¹

İlki Rumi 1327/Miladi 1911 yılında Maliye Bakanlığı tarafından eski harflerle 3 cilt olarak çıkarılan *İhsâiyât-ı Maliye Mecmuası*², Osmanlı Devleti'nin 1325-1327 mali yılları (1 Mart 1909-1911) arası genel gelir ve giderlerini gösteren ayrıntılı bütçelerini ihtiva etmektedir. Bu üç ciltten en mühimi olan 1909 tarihli ilk ciltte ayrıca, Tanzimat öncesi ve sonrası mali teşkilatlanma, dolaylı ve dolaysız toplanan vergilere, harçlara ve gelir kalemleriyle masraf kalemlerine ait tarihî bilgiler ve bu gelirlerin 25 yıllık tutarları tablolar halinde verilmiştir. Bundan başka, Osmanlı Devleti'nin mali yılı bütçeleri yine sene sene seri olarak ayrı basımlar halinde yayınlanmıştır.³

Maliye Bakanlığı ayrıca *Devlet-i Osmaniye Bütçeleri* adıyla 9 cilt halinde 1909-1918 mali yıllarına (1913 yılı hariç) ait bütçeleri yayınlamıştır. Yine aynı bakanlık tarafından 1326-1328/1910-1912 mali yıllarına ait genel mali hesaplara ilişkin 3 cilt halinde kitapçıklar basılmıştır.⁴

Osmanlı maliyesine ilişkin özelde klasik dönem Osmanlı mali bütçeleri üzerine özgün çalışmalar veren ilk isim Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nda 1953-1957 yılları arasında resmî arşiv belgelerine dayalı bir dizi bütçe örneklerini makaleler

1 ZÜHDÜ BEY, "Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışı", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, (çıkaranlar: Ahmet ŞUAYİB, Rıza TEVFİK, Mehmed CAVİD), 2. sene, İstanbul 1325, cild 1, no: 13, ss. 42-65; no: 14, ss. 257-288; no: 15, ss. 399-413,

2 *İhsâiyât-ı Maliye -I-III cilt*, (yayımlayan) Maliye Nezareti, Matba-ı Âmire, İstanbul 1325-1327.

3 Örneğin, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1304 Sene-i Maliyesi Sal Muhasebesidir*, Dersaadet 1309.

4 *Hazine Hesab-ı Umumi -1326-1328*, Maliye Nezareti, İstanbul 1330-1333.

halinde ayrıntılarıyla vermiştir.⁵ Osmanlı bütçelerine ilişkin sözkonusu çalışmalar, yazarın Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihine ilişkin diğer yayınlarıyla beraber 2000 yılında 2 cilt halinde İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Araştırmaları Merkezi tarafından tıpkı basım olarak yeniden toplu halde yayınlanmıştır.⁶ Barkan, Osmanlı bütçelerine ilişkin ilk çalışmasında önce Osmanlı bütçelerinin mahiyeti ve modern bütçe örneklerinden farkını belirtip, özelliklerini izah ettikten sonra H. 933-934 /M. 1527-28 mali yılına ait bütçe örneğini ayrıntılı halde vererek yorumlamıştır. Barkan bundan sonra H. 954-955/M. 1547-48; H. 974-975/M. 1567-68 ve H. 1079-80/M. 1669-70 mali yıllarına ait üç bütçe örneğini daha İktisat Fakültesi Mecmuası'nda arşiv vesikalarından yola çıkarak yayınlamıştır.

Osmanlı bütçelerine ait çalışmalar yapan bir başka iktisat tarihçisi Halil Sahillioğlu'dur. Yazarın Osmanlı mali bütçeleri hakkında kaleme aldığı en erken tarihli makalesi *İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda "Savaş Yılı Buhranları" adıyla yayınlanmıştır.⁷ Osmanlı maliyesinin güneş ve ay yılına göre iki türlü işletilmesinden kaynaklanan karışıklıktan yola çıkarak kaleme aldığı makalede Sahillioğlu, ay ve güneş takvimleri arasındaki 11 günlük farktan dolayı her 33 yılda bir Osmanlı maliyesinde yaşanan sıvış (kaynama) yılı buhranlarına dikkat çekmiş, özellikle ekonomi nakdileştikçe ve İmparatorluk duraklama ve gerileme dönemlerine girdiğinde oldukça ciddi sorunlarla karşılaşıldığını resmî devlet belgeleriyle açığa çıkarmıştır.

Sahillioğlu'nun bir başka makalesi "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri" başlıklıdır.⁸ Yazar Başbakanlık Os-

5 Ömer Lütfi Barkan "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe' lerine Dair Notlar-1", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İ.Ü.İ.F.M.)*, 15. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1953-Temmuz 1954, ss. 238-250; "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", *İ.Ü.İ.F.M.*, 15. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1953-Temmuz 1954, ss. 251-329; "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe'lerine Dair Notlar-2", *İ.Ü.İ.F.M.*, 17. Cilt, no: 1-4, , sene Ekim 1955-Temmuz 1956, ss. 193-224; "H. 1079-1080 (M. 1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İ.Ü.İ.F.M.*, 17. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1955-Temmuz 1956, ss. 225-303; "H. 1070-1071 (M. 1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İ.Ü.İ.F.M.*, 17. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1955-Temmuz 1956, ss. 304-347; "H. 954-955 (M. 1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü.İ.F.M.*, 19. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1957-Temmuz 1958, ss. 219-276; "H. 974-975 (M. 1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü.İ.F.M.*, 19. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1957-Temmuz 1958, ss. 277-322.

6 Ömer Lütfi BARKAN, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi -Tetkik ve Makaleler-* 2 cilt, (yayına hazırlayan: Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Araştırmaları Merkezi Yayını No. 3, İstanbul 2000.

7 Halil SAHİLLİOĞLU, "Sıvış Yılı Buhranları", *İ.Ü.İ.F.M.*, 27. Cilt, no. 1-2, 1967-68, ss. 75-111.

8 Halil SAHİLLİOĞLU, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, cilt II, Ankara 1981, ss. 1389-1406.

manlı Arşivleri'nde bulunan *Ecnâs-ı Nukûd ve Erkam Defterleri* serisinden çıkardığı hazine gelir ve gider hesaplarını yayınlamıştır. Sahillioğlu bu makalede ayrıca, günlük ruznâmçe defterleri ile bütçelerin nasıl okunması gerektiği, bu iki kaynaktaki verilerin karşılaştırılması ve gerçek sonuçlara nasıl ulaşılabileceği konularında açıklayıcı bilgiler vermiştir.

Sahillioğlu'nun diğer bir çalışması Osmanlı bütçelerine ilişkindir. Her ne kadar bu konuda Barkan'dan sonra gelse de Sahillioğlu, bilinen en erken tarihli Osmanlı bütçesini arşiv kaynaklarına dayanarak ortaya koyan Osmanlı tarihçisidir. Sahillioğlu H. 930-931/M. 1524-25 mali yılına ait bütçe örneğini Topkapı Sarayı Arşivi'nden çıkararak makale halinde yayınlamıştır.⁹ Sahillioğlu bu seneye ait bütçeyi vermeden önce giriş mahiyetinde Osmanlı bütçelerinin özelliklerini sıralayıp, açıklayıcı bilgi verdikten sonra o yıla ait bütçe gelir-gider kalemlerini ve bunların nerelerden kaynaklandığını izah etmiştir.

17. ve 18. yüzyıl Osmanlı bütçelerine ilişkin arşiv kaynaklarına dayanarak hazırlanmış önemli bir inceleme de Ahmet Tabakoğlu'na aittir.¹⁰ Yazar önce o zamana kadar yayınlanmış Osmanlı bütçelerini tanıttıktan sonra bu yüzyıllara ait bütçelerin özelliklerini ve bunların içerdikleri kalemleri sıralamıştır.

Osmanlı maliyesi hakkında kitap ve makaleleriyle öne çıkan Yavuz Cezar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde karşılaştığı bir belgeden yola çıkarak Tanzimat'ın ilanından sonraki ilk yıllar olan 1840 ve 1841 yılı bütçelerinin gelir ve giderler hesapları, bunların hazırlanmasında karşılaşılan sorunlar ve problemleri aşmaya yönelik yöntemleri ortaya koymuştur.¹¹

Tanzimat dönemi Osmanlı maliyesini, özellikle Osmanlı Devleti'nin yıllık bütçe hesaplarını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yararlanarak ele alan Tevfik Güran'a ait bir çalışma önce *Belgeler* dergisinde çıkmış¹², daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından 1989 senesinde ayrı basım halinde yayınlanmıştır.¹³ Eserde, Tanzimat'ın ilanından itibaren devletin gelir ve giderlerinin tespit edilmesinin modern bütçe uygulamalarına doğru evrildiği süreçle birlikte 1258-1277 mali yılları (miladî 1842-1862) arasında ha-

9 Halil SAHİLLİOĞLU, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü.İ.F.M.*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, 41. Cilt. no. 1-4, 1985, ss. 415-452.

10 Ahmet TABAKOĞLU, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İ.Ü.İ.F.M.*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, 41. Cilt. no. 1-4, 1985, ss. 389-414.

11 Yavuz CEZAR, "Tanzimat'ta Mali Durum", *İ.Ü.İ.F.M. Cavit Orhan Tütengil'e Armağan*, Özel sayı 2, cilt 38, sayı 3-4, 1984, ss. 291-342.

12 Tevfik GÜRAN, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)", *Belgeler*, cilt XIII, sayı 17, 1988, ss. 213-362.

13 Tevfik GÜRAN, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

zırlanan bütçelerin gelir ve gider kalemlerinin yıllar itibariyle rakamsal büyüklükleri ve bunların izledikleri seyir yer almaktadır. Tevfik Güran'ın bütçelerle ilgili bir başka çalışması yukarıda sözü edilen eserin bir devamı niteliğini de taşıyan, Tanzimat dönemi bütçelerini 1875 yılına kadar getiren makalesidir.¹⁴

Osmanlı bankacılık ve finans tarihi hakkında bir dizi makale ve basılı eseri yayımlanan Haydar Kazgan da, *Toplum ve Ekonomi* dergisinde Fuat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Şubat 1862 tarihinde sunduğu ve maliyenin mevcut durumu, sorunlar ve alınması gereken tedbirlerle beraber arzettiği 1861 tarihli bütçeyi incelemiştir.¹⁵

Erol Özvar'ın arşiv belgelerinde yeralan 1634-35 yılına ait bir Rum Eyaleti bütçesini etüd ettiği çalışma bütçeler konusunda yapılan bir başka incelemedir.¹⁶

Bunlardan başka, Osmanlı maliyesi ve vergi sistemine ilişkin çalışmalarıyla tanınan Abdülatif Şener'in Osmanlı bütçeleriyle ilgili bir makalesi¹⁷ de burada zikredilebilir.

1.2. Yabancı Dilde Yayınlar

Osmanlı bütçelerini ele alan ve yabancı dilde hazırlanmış tespit edebildiğimiz ilk çalışmada ise Engin Deniz Akarlı imzası vardır. Yazar, Princeton Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinin¹⁸ bir yan ürünü olarak nitelendirdiği makalesinde¹⁹ Abdülhamit döneminde bütçelerin hazırlanış süreciyle, bunlara ilişkin gelir ve gider kalemlerini açıklamış, ayrıca bürokrasideki yolsuzluklara, Avrupa'nın gümrükler ve dış borçlar yoluyla Osmanlı üzerinde uyguladığı iktisadi ve mali boyunduruğa değinmiştir. Yazar çalışmanın sonunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile yayınlanmış Osmanlı

14 Tevfik GÜRAN, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İ.Ü.İ.E.M.*, cilt 49, 60. yıl Özel Sayısı, 1988, ss. 79-95.

15 Haydar KAZGAN, "Fuat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Sunduğu Şubat 1862 tarihli 1861 Yılı Bütçe Gelir ve Giderleri Gerekçesi ve Yorumu", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 3, Nisan 1992, ss. 175-192.

16 Erol ÖZVAR, "Rum Eyaleti'ne ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli Bütçenin Tahlili", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 150-157.

17 Abdülatif ŞENER, "Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye'de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 99, 1988, ss. 70-74.

18 Engin Deniz AKARLI, *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II: Origins and Solutions*, Princeton University, 1976.

19 Engin Deniz AKARLI, "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", *İ.Ü.İ.E.M.*, Cavit Orhan Tütengil'e Armağan, Özel Sayı 1, cilt 38, sayı 1-2, 1982, ss. 225-254.

bütçelerini referans alarak, 1872-1916 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderlerini, bunlardaki yıllık değişimleri tablolar halinde vermiştir. Akarlı'nın bu makalesi on yıl sonra *Middle Eastern Studies* dergisinde farklı bir başlıkla çok az değişiklikler yapılarak tekrar yayınlanmıştır.²⁰

Shaw'ın *Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*²¹ başlıklı makalesi yabancı bir araştırmacı tarafından kaleme alınmış Osmanlı bütçelerine ilişkin önemli bir kaynaktır. Tamamen Osmanlı arşivlerine dayanan bu çalışmada Shaw, mali 1276-1327 yılları (1860-1911) arası hem bir bütün olarak hazinenin gelir ve masraflarını hem de bakanlıkların harcamalarıyla, idari, askerî, bayındırlık, sosyal vb. giderleri ayrı ayrı istatistiki rakamlarla tablolar halinde göstermiştir.

II. Mehmet dönemine ait bir Osmanlı bütçesini konu alan Almanca bir çalışma Hans Georg Majer'e aittir.²² İlk olarak *Der Islam* dergisinde yayınlanan makale daha sonra Ege Üniveristesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri dergisinde Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır.²³ Majer çalışmasında, İtalyan İacopo di Promontorio adlı bir kişinin Fatih'in son 10 yıllık saltanatına rastlayan döneme ait kaleme aldığı bir bütçe örneğini tanıtmıştır.

2. Vergi Sistemine ve Vergilere İlişkin Yayınlar

2.1. Türkçe Yayınlar

Osmanlı mali tarihine ilişkin ilk Türkçe eser Süleyman Sûdî'nin (1835-1896) H. 1306-07/ M. 1889-90 yıllarında basılan *Defter-i Muktesid (İktisatçıların Defteri)* adlı Osmanlıca çalışmasıdır.²⁴ Yaşamı boyunca devletin gelir-gider işlerinin takip edildiği *Defterdarlık*, *Muhasebe* ve *Varidat* kalemlelerinde hizmet veren yazar, eserini üç cilt halinde hazırlamış ancak tek bir kitap halinde yayınlanmıştır. Osmanlı vergi düzenine ilişkin olan bu eserin 145 sayfalık birinci cildinde fasıllar halinde iktisat, tekâlîf, fütûhât ve şerâit bütçeleri adı altında kavramsal izahlar yapılmıştır. Sırayla 145 ve 209 say-

20 Engin Deniz AKARLI, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909", *Middle Eastern Studies*, vol 28, no. 3, July 1992, ss. 443-476.

21 Stanford. J. SHAW, "Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 9, 1978, ss. 373-378.

22 Hans Georg MAJER, "Ein Osmanisches Budget aus der Zeit Mehmeds des Eroberers", *Der Islam*, cilt 59, 1982, ss. 40-63.

23 Hans Georg MAJER, "Fatih Sultan Mehmet Zamanında Bir Osmanlı Bütçesi", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 3, 1987, ss. 115-140.

24 SÜLEYMAN SÜDÎ, *Defter-i Muktesid*, Dersaadet 1306-1307

falık ikinci ve üçüncü ciltlerde önceki ciltte anlatılan vergi (*tekâlif*) mevzuu, vasıtasız ve vasıtalı vergiler şeklinde ayrıntılı olarak bölümlendirilerek Osmanlı mali sistemindeki mahiyetleri, yükümlülere tanzimi ve tahsilleri üzerine kayda değer bilgiler verilmiştir. Osmanlı vergi sistemi üzerine yapılmış ilk eser olması ve kavramsal izahların değeri noktasında Süleyman Sudi'nin çalışması önemli bir başvuru çalışmasıdır. Bu eser 1996 yılında Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal tarafından Latin harflerine çevrilerek aynen yayınlanmıştır.²⁵

Osmanlı vergi sistemine dair en eski ikinci eser Abdurrahman Vefik'in (Şubat 1857-Eylül 1956) *Tekâlif-i Kavâidi* (2 cilt)²⁶ adlı yine Osmanlıca eseridir. Abdurrahman Vefik Osmanlı İmparatorluğu'nda muhasebe ve maliye kalemlerinde birçok defalar hizmet vermiş, değişik zamanlarda maliye nazırlığı görevinde bulunmuştur. Vefik, Mayıs 1909'da kurulan *Maliye Mektebi*'nde de iki yıldan fazla bir süre *Tekâlif-i Osmâniye Kavâidi ve Tarih-i Mâli-i Osmâni* derslerini vermiştir. Abdurrahman Vefik'in 1328/1912 tarihinde Maliye Mektebi'nde okutulmak üzere hazırladığı *Tekâlif-i Kavâidi* adlı eseri ilk olarak Neşet Çağatay tarafından sadeleştirilerek basıldıktan²⁷ sonra, Maliye Bakanlığı'na aynen Latin harflerine çevrilerek tek cilt halinde yayınlanmıştır.²⁸ Eserin birinci cildinde Abdurrahman Vefik Tanzimat'tan evvel mevcut olan şer'î ve örfî vergileri Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan evvel ve sonra olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Yine aynı ciltte takip eden sayfalarda Osmanlı mali teşkilatlanmasını ele alarak resmî ünvanları, maliye ile ilgili işlevleri bağlamında tanıtmıştır. Bu cildin son kısmında, Tanzimat'a kadar geline döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tarihine ait kısa bilgiler verilmiştir. Eserin ikinci cildinde ise Tanzimat'tan sonra vergi sistemindeki değişimle beraber yeniden tasnif edilerek şekil verilen dolaylı ve dolaysız vergiler hakkında tanım, tevzi ve bunların tahsili konusunda genel mahiyette bilgiler verilerek çalışma tamamlanmıştır. Abdurrahman Vefik'in bu eseri, Süleyman Sudi'nin çalışmasına göre daha geniş kapsamlı olmasına rağmen, S. Sudi'nin ele aldığı vergi meselelerinde konulara vukufiyeti belirgindir. Abdurrahman Vefik'in Osmanlı mali tarihini konu alan *Târih-i Mâli*²⁹ adlı diğer eseri de yine Maliye Bakanlığı tarafından birkaç yıl önce basılmıştır.

25 SÜLEYMAN SÜDİ, *Defter-i Muktesid -Osmanlı Vergi Düzeni-*, çev. Ali Ünal, Isparta 1996.

26 ABDURRAHMAN VEFİK, *Tekâlif-i Kavâidi*, Dersaadet 1328, 324 s.

27 Abdurrahman Vefik SAYIN, *Tekâlif-i Kavâidi*, (sadeleştiren Neşet Çağatay), Türkiye İş Bankası Yayını, 1980.

28 Abdurrahman Vefik SAYIN, *Tekâlif-i Kavâidi, -Osmanlı Vergi Sistemi-*, çev. F. Hakan Özkan, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma Kurulu Başkanlığı, Ankara 1999.

29 ABDURRAHMAN VEFİK, *Tarih-i Mali*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını No. 356, Ankara 2000.

Cumhuriyet Türkiye'si'nin yetiştirdiği yaşayan en büyük tarihçilerimizden Halil İnalcık, Osmanlı'da müslüman ve gayrimüslim reâyâdan, hane başına yüklenen ve birtakım hizmetlerin karşılığı olarak, tahsil edilen *çift-resmi* ve hristiyanlardan baş vergisi adı altında alınan *ispençeyi* ve bunların türevleri olan vergileri köken ve mahiyet itibarıyla incelemiştir.³⁰ Daha çok Fatih Kanunnamesi referans alınarak yapılan bu inceleme ilk dönem Osmanlı vergi sistemi hakkında temel bir başvuru kaynağıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim reayadan alınan cizye vergisine ilişkin bir çalışmaya, Osmanlı iktisadi ve mali tarihine dair çok sayıda araştırma yapan Ömer Lütfi Barkan imza atmıştır.³¹ Yukarıda bütçelerle ilgili çalışmalarına değindiğimiz Barkan'ın bu makalesi kitap boyutlarında oldukça geniş kapsamlı bir incelemedir. Barkan, 15. yüzyılın son çeyreğine tesadüf eden dönemde Osmanlı topraklarında tahsil edilen cizye vergisinin miktarlarını arşiv belgelerinden derleyerek vermiştir.

Osmanlı vergi sistemi hakkında değerli çalışmalardan biri de İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde İslam-Türk Medeniyeti Tarihi hocalığı yapmış olan Ziya Kazıcı'ya aittir.³² Kazıcı, eserinde Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar tatbik edilen şer'î vergi uygulamasını incelemiştir. Beş bölümden oluşan kitapta önce İslam vergi hukukunun kaynakları ve uygulamaya konan vergi kalemleri tanıtıldıktan sonra ikinci bölümde Osmanlı topraklarında izlenen vergilendirmenin arka planı ve çeşitli adlar altında alınan şer'î vergilerin ayrıntılı izahı verilmiştir. Üçüncü bölümde kısaca örfi vergiler, dördüncü bölümde Osmanlı Devleti'nde uygulanan vergi muafiyeti ve bundan yararlanan kesimler anlatıldıktan sonra beşinci ve son bölümde kısa olarak Osmanlı vergi hukukunun İslam vergi hukuku ile irtibatı incelenmiştir. Az da olsa Osmanlı arşivlerinden yararlanılarak hazırlanan eser, Osmanlıca ve Arapça basılı ikincil kaynaklara da genişçe yer verdiği için bir başvuru çalışması olmayı hak etmektedir.

Osmanlı vergi düzenine ilişkin çalışmalarıyla bilinen Abdüllatif Şener'in yoğun biçimde arşiv kaynakları ve eski harflerle basılı eserlere referans yaptığı *Osmanlı Vergi Sistemi*³³ adıyla yayınlanan çalışması bu konuyla ilgili yararlanılması gereken kaynakların ilk sıralarında yer alıyor. Ay-

30 Halil İNALCIK, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *Belleten*, cilt XXIII, 1959, ss. 575-610.

Bu inceleme daha sonra Halil İnalcık'ın çeşitli dergilerde yayınlanmış makalelerinin derlendiği bir kitapta yayınlanmıştır. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu -Toplum ve Ekonomi-*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, ss. 31-65.

31 Ömer Lütfi BARKAN, "894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, cilt 1, sayı 1, 1 Ocak 1964, ss. 1-117.

32 Ziya KAZICI, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977.

33 Abdüllatif ŞENER, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

nı zamanda Şener'in doktora tezi olan bu eserde, Tanzimat sonrası yeni vergi ve bütçe mevzuatı, mali teşkilatlanma, Osmanlı bütçelerindeki vergi kalemleri ve bunların mevzuata dair geçirdikleri dönüşüm irdelenmiştir. Ayrıca son bölümde Tanzimat dönemi vergi anlayışındaki değişimin nedenlerine değinilerek toplanan vergi gelirlerinin rakamsal boyutları tablolar vasıtasıyla açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Mehmet Genç'in Osmanlı iktisat tarihinin can alıcı konu başlıkları üzerindeki sis perdesini aralayan ve her biri klasikleşen çalışmalarından en sonuncusu Diyanet Vakfı'nın yayınladığı *İslam Ansiklopedisi*'nin "iltizam" maddesinde yer alan yazısıdır.³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin yoğun şekilde kullanıldığı incelemede, *iltizam* kavramının sözlük anlamı verildikten sonra tarih boyunca görülen uygulamalardan yola çıkılarak genel bir tanım yapılmıştır. Daha sonra iltizam sisteminin uygulanışı, geçirdiği dönüşümler ve iltizam sisteminin vergi gelirleri açısından etkileriyle sonuçları irdelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim halktan fert başına toplanan *cizye* vergisi hakkında da C.H. Becker³⁵ ve Halil İnalcık'ın³⁶, toprak mahsullerinden alınan *öşür* vergisine dair A. Grohmann ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamayı Ö. L. Barkan'ın³⁷ hazırladığı ve beraber yayınlanan incelemelerine müracaat edilebilir. Yine Coşkun Çakır'ın Tanzimat dönemi yeni vergi uygulamaları sırasında halkın tepkilerini ele aldığı makalesi³⁸ arşiv kaynaklarından faydalanılarak hazırlanmış orijinal bir çalışmadır.

Nihayet Osmanlı vergi sistemi ve uygulamaları hakkında Neşet Çağatay³⁹, Şinasi Altundağ⁴⁰, Lütfi Güçer⁴¹, Yavuz Ercan⁴², Fethi Gedikli⁴³ ve Eftal Batmaz'ın⁴⁴ makaleleri zikredilebilir.

34 Mehmet GENÇ, 'İltizam', *İslam Ansiklopedisi*, cilt 22, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 154-158.

35 C.H. BACKER, "Cizye", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi 1977, cilt 3, ss. 199-201.

36 Halil İNALCIK, "Cizye", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 45-48.

37 A. GROHMANN - Ö. L. BARKAN, "Öşür", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, cilt 9, 1997, ss. 482-488. Barkan'ın hazırladığı kısım daha sonra muhtelif makalelerinin bir araya getirildiği hacimli bir eserde tekrar yayınlanmıştır. Bkz. Ö. L. BARKAN, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, ss. 799-804.

38 Coşkun ÇAKIR, "Tanzimat Dönemi Vergi Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlükler ve Vergi İhtilalleri", *İ.Ü.İ.F.M.*, cilt 52, sayı 1, 2001, ss. 71-95.

39 Neşet ÇAĞATAY, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergiler ve Resimler", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt V, sayı 1-5, 1947, ss. 483-511.

40 Şinasi ALTUNDAĞ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt V, Sayı 1-5, Ankara 1947, ss. 189-197

2.2. Yabancı Dilde Yayınlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim reâyâdan alınan cizye vergisine ilişkin bir eser Boris Christoff Nedkoff'a aittir.⁴⁵ Daha sonra bu küçük hacimli eser Şinasi Altundağ tarafından Türkçe'ye çevrilerek *Belleten* dergisinde yayınlanmıştır.⁴⁶ Yazar eserine cizyenin İslam ülkelerindeki tatbikatından başlayarak tarihî bir perspektif sunduktan sonra, Osmanlı'daki cizye uygulamasını tahlil etmiş ve ardından Vidin Sancağı'na ait 1699 ve 1709 tarihli iki orijinal vesikayı (*berat*) incelemiştir. Yazar beratlarla, maliyenin en sıkışık zamanlarında bir yandan vergilerin tam olarak tahsil edilmesi istenirken diğer yandan halka zulmedilmemesi ve adalete uygun davranılması gerektiğinin vurgulandığını ifade ediyor.

Osmanlı vergi sistemine ilişkin yapılan çalışmalardan biri Lajos Fekete'nin 1943 senesinde yayınlanan Macarca *Az Esztergomi szandzsak 1570 Evi Adoösszeirasa*, (Ostrogon Sancağı'nın 1570 Yılı Vergi Tahriri) adlı eseridir. Bu kitabın sadece önsözü Sadrettin Karatay tarafından tercüme edilip *Belleten*'de yayınlanmıştır.⁴⁷ Fekete, Türklerin gayrimüslim halkın yaşadığı yerleri fethettikten sonra o bölgenin vergi kayıtlarını nasıl düzenlediklerini ve özelde Macaristan'ın kuzeybatısında kalan Ostrogon (Estergon) Sancağı'nın 1570 yılında yapılan vergi tahririni ele almıştır. Onaltıncı yüzyılın ortalarıyla 17. yüzyılın ortaları arasındaki zaman diliminde genel olarak Macar Krallığı'nın Osmanlılar tarafından vergilendirilmesini konu alan bir çalışma⁴⁸ da maliye literatüründe yerini almıştır.

Osmanlı vergi tarihi ile ilgili Stanford J. Shaw'ın *The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms And Revenue System*⁴⁹ başlıklı (19. Yüzyıl'da Os-

41 Lütü GÜÇER, XVI-XVII. ASIRLARDA Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964.

42 Yavuz ERCAN, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, cilt LV, sayı 213, Ağustos 1991, ss. 371-391.

43 Fethi GEDİKLİ, "Osmanlı'da İltizam ve Mukataa", *Çerçeve*, Yıl 4, sayı 15, Ağustos-Ekim 1995, ss. 147-150.

44 Eftal BATMAZ, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt XVIII, sayı 29, Ankara 1997, ss. 39-50.

45 Boris Chrisstoff NEDKOFF, *Die Gızya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich –mit Besonderer Berücksichtigung von Bulgarien-*, Leipzig 1942, 55 s.

46 Boris Chrisstoff NEDKOFF, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", *Belleten*, cilt VIII, sayı 32, Ankara Birinci Teşrin 1944, ss. 599-652.

47 Lajos FEKETE, "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten* cilt XI, sayı 42, Ankara 1947, ss. 299-328.

48 Klara HEGYL, "Macar Krallığı'nda Osmanlı Vergilendirmesi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1929, ss. 142-149.

49 Stanford J. SHAW, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms And Revenue System", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 6, 1975, ss. 421-459.

manlı Vergi Reformları ve Gelir Sistemi) çalışması en kayda değer makalelerden biridir. Büyük oranda Osmanlı arşivlerinden yararlanan Shaw konuya genel bir tespitle giriyor. Yazara göre, Tanzimat sonrası Osmanlı vergi reformlarının özü, klasik dönemdeki tarım gelirlerine dayanan vergi gelirlerinin, Tanzimat sonrası şehirli zenginlerden toplanan vergilere dönüşmesidir. Yazar ilerleyen sayfalarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat sonrası, eskiden beri alınmakta olan vergilerin geçirdiği değişimi ve yeni dönemde yaratılan vergi kalemlerini, kurumsal dayanaklarının oluşturulması süreciyle beraber tek tek ele alarak açıklık getirmektedir. Shaw'ın bu makalesi daha sonraki yıllarda *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*'nde Ahmet Günlük tarafından kısmen çevrilerek yayınlanmıştır.⁵⁰

Osmanlı vergi sistemindeki değişikliklerle ilgili bir çalışma⁵¹ da Halil İnalçık'a aittir. 1600-1700 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki askerî ve mali değişimi ele alan İnalçık, mali vecheyle ilgili kısımda 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı mali sisteminde yer alan vergi kalemleriyle, vergi toplama yöntemlerindeki değişim ve yeni vergi uygulamalarını incelemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda alınmakta olan belirli vergilere dair bir başka çalışma Bruce Mc Gowan'a aittir.⁵² Yazar beş bölümde ele aldığı eserin üçüncü bölümünü 1700-1815 arası dönemde Balkanlar'da gayrimüslim halktan alınan cizye vergisine ve bunun miktarına ilişkin verilere ayırmış, dördüncü bölümde ise 1641-1834 yılları arasında Balkanlar ve Anadolu'da reâyâdan alınan avarız ve nüzul vergilerini incelemiştir. Son bölümde Makedonya topraklarında çiftliklerde uygulanan vergileme usulü üzerinde durulmuştur.

3. Osmanlı Mali Tarihine İlişkin Genel Mahiyette Yayınlar

3.1. Türkçe Yayınlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tarihini genel hatlarıyla ele alan bir yayın Ziya Karamursal'a aittir.⁵³ Daha önce 1940 yılında Türk Tarih Kuru-

50 Stanford J. SHAW, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 4, çev. Ahmet Günlük, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 934-946.

51 Halil İNALCIK, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum VI*, 1980, ss. 283-337.

52 Bruce Mc GOWAN, *Economic Life in The Ottoman Europe Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981.

53 Ziya KARAMURSAL, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu, VI-II. Seri, No: 11, Ankara 1940.

mu tarafından basılan eser, 1989'da aynı kurum tarafından tekrar yayınlanmıştır. Aşağıda yeri geldiğinde değineceğimiz Belin'in eserindeki, yazım düzeni ve konuların işleniş tarzına oldukça benzeyen Karamursal'ın çalışması dokuz kısımdan oluşmaktadır. Sözkonusu kısımlarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan 19. yüzyılın ortalarına kadar mali vaziyetinde ortaya çıkan iniş çıkışlar, muhtelif vergilerin tahsili, yayınlanan ilk bütçe benzeri gelir-gider cetvelleri vb. konulara değinilmiştir.

Osmanlı maliyesi üzerine çalışan bir başka iktisat tarihçisi Ahmet Tabakoğlu'dur. Tabakoğlu'nun *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*⁵⁴ adıyla 1981 yılında hazırladığı doktora tezini genişleterek yayınladığı kitabı, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi açıdan duraklama döneminden gerileme aşamasına evrildiği 1680-1750 yılları arasındaki mali tarihine ilişkin arşiv belgelerine dayalı önemli bir başucu eseridir. Tabakoğlu altı bölüme ayırdığı çalışmasının birinci ve ikinci bölümlerinde Osmanlı mali örgütlenmesini, teşkilat dairelerinin tanıtımını yapmış ve muhtelif yıllara ait gelir-gider hesaplarını bütçeler ve ruznâmçe kayıtları ışığında vermiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde devletin gelir kaynakları ve muhtelif yıllara ait miktarlarıyla bu gelirlerden mahsup adıyla ayrılan gider kalemlerine değinilmiştir. Tabakoğlu çalışmasında ayrıca, mali buhranlara neden olan savaşlar ve daha önce Sahillioğlu'nun da dikkat çektiği sıvış (kaynama) yılı krizleri ve bu sorunlara çözüm bulmak üzere başvurulacak çareleri son iki bölümde ayrıntılı olarak ele almıştır. Çalışmayı somut hale getiren en önemli kısım ise Osmanlı arşivlerinden elde edilen bütçe rakamlarının yer aldığı 'ekler' kısmıdır. Ayrıca yazarın maliye tarihimize ilişkin bir başka çalışması, Yeni Türkiye yayınları tarafından basılan *Osmanlı Ansiklopedisi*'nde yer almaktadır.⁵⁵

Osmanlı mali sistemi üzerine çalışmalar yapan diğer bir iktisat tarihçisi Mehmet Genç'tir. Maliye ile ilgili üç temel makalesi olan Genç, iltizam sisteminin yanında ve bu sistemin zararlarını bertaraf etmek üzere, 1695 yılında ekonominin ve mali sistemin nakdileşmesine paralel olarak vergi gelirlerini toplamak üzere uygulamaya konan mülkane sistemini incelemiştir.⁵⁶ İkinci makalesi sözünü ettiğimiz ilk makalesinden hareketle sorul-

54 Ahmet TABAKOĞLU, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Ekonomisi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985.

55 Ahmet TABAKOĞLU, "Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.125-135.

56 Mehmet GENÇ, "Osmanlı Maliyesinde Mülkâne Sistemi", (ed.) Osman Okyar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, Hacettepe Yayınları, Ankara 1975, ss. 231-296.

muş bir sorudan ortaya çıkmıştır.⁵⁷ Buna göre Mehmet Genç, Osmanlı Devleti'nin, mâlîkane sistemini uyguladığı 18. yüzyıl boyunca, vergi gelirlerindeki değişmelerin iktisadi faaliyetlerdeki seyirle ilişkisini tespit etmeye çalışmıştır. Bu noktada Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın ilk üç çeyreğinde gelişen dış ticarete paralel olarak yerli üretimin arttığı, bu tarihten sonra ise üretimin düşmeye başladığı dolayısıyla yerleşik kanının aksine Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayi üretimi üzerindeki etkisini 19. yüzyılın ortalarında değil bu yüzyılın ilk yıllarında göstermeye başladığı sonucuna varmıştır. Genç'in mali düzenlemelere ilişkin üçüncü makalesi⁵⁸ iltizam ve mâlîkane sistemlerinin uygulanmasına geçişle beraber vergilerin nakdileşmeye doğru evrildiği süreçte 1775 yılında tatbik sahasına konan ve bahsedilen sistemlerin tıkanmaya başladığı noktada devreye sokulan *eshâm* uygulaması üzerinedir. Her üç makale de tamamen arşiv kaynaklarından yola çıkılarak hazırlanmış olup, Osmanlı mali tarihinin yeterince aydınlatılmamış bu örnek uygulamalarının sonuçları hakkında perdeleri aralamıştır. Nihayet bu çalışmalar yoğun emek ve birikimin ürünleri olarak Osmanlı mali tarihi incelemelerinde müstesna yerlerini almıştır.

Osmanlı mali tarihine ilişkin diğer önemli bir çalışma Yavuz Cezar tarafından yayınlanmıştır.⁵⁹ Ahmet Tabakoğlu'nun yukarıda tanıtmaya çalıştığımız eserinin tarihsel olarak âdeti bir devamı sayılabilecek olan ve Osmanlı arşivlerinden faydalanılarak kaleme alınan inceleme Tanzimat'a kadar getirilmiştir. Çalışmada Osmanlı maliyesinin unsurlarından olan çeşitli gelir kalemlerindeki dönüşüm, uzun savaşların getirdiği yükün ekonominin nakdileşmesine varan boyutları ve bu süreçte gelirleri arttırmaya yönelik başvuru ve uygulamaya konan yeni yöntemlerle beraber gelirlerin toplandığı devlet hazinesinin geçirdiği kurumsal dönüşümlere kronolojik olarak yer verilmiştir.

Osmanlı mali tarihine dair yukarıda bahsedilen çalışması dışında Yavuz Cezar'ın bu konuda çok sayıda makalesi de vardır. Bunlardan biri

57 Mehmet GENÇ, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, yıl 2, cilt 2, sayı 10, Şubat 1981, İstanbul ss. 33-77. Bu çalışma, "Association Internationale des Études de Sud-Européen" teşkilatının "Balkan ve Güneydoğu Avrupa Şehirleri ve Batı Avrupa'da Sanayi Devrimi" konusunda 22-27 Mart 1976 tarihleri arasında Hamburg'da tertiplelediği sempozyuma Genç'in sunduğu tebliğin, bazı değişiklik ve ilavelerle yapılmış tercümesidir.

58 Mehmet GENÇ, "Esham: İç Borçlanma", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 11, Türkiye, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 376-380.

59 Yavuz CEZAR, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

“Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi” başlıklı çalışmadır.⁶⁰ Yazarın daha önce yayımlanan makalelerinden ve mali tarihimize ilişkin yayınlanmış bilinen yerli ve yabancı ikinci kaynaklardan hazırlanan çalışma, Tanzimat öncesi ve ilanı sonrasında yürürlüğe konan yeni mali düzenlemeleri (mali-kane sistemi, çoklu hazine sistemine geçilmesi, eshâm uygulaması, kâime uygulaması vs.) kapsamaktadır.

Yavuz Cezar’ın maliye tarihine ilişkin bir çalışması da bürokraside Bâb-ı Âli’den dahi, daha fazla memur istihdam eden ve maliye teşkilatının en tepesinde yer alarak Osmanlı Devleti’nin bütçelerinin hazırlanmasında temel işlevi olan Bâb-ı Defteri’nin 18. yüzyıldaki yapısına açıklık getiren makalesidir.⁶¹ Bu çerçevede Bâb-ı Defteri’nin bu yüzyıldaki gelir ve gider departmanları sıralanmış ve 18. yüzyılın ikinci on yılında bu kurumda gerçekleştirilen başarısız yeniden yapılanma çabasına değinilmiştir. Çalışmada ayrıca Bâb-ı Defteri örgütlenmesi dışında kalan Ruznâmçe, Maliye ve Evkâf Kalemleri tanıtılmış ve Osmanlı bütçelerinin mahiyetiyle ilgili arşiv belgeleriyle, el yazması eserlere dayalı derli toplu açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Cezar’ın bu makalesi Osmanlı bütçeleri ve maliyesi üzerine çalışanlar için hayli önemli bir referans kaynağıdır.

Cezar yukarıda sözettiğimiz çalışmasının devamı niteliğinde olan bir başka makalesinde⁶², Bâb-ı Defteri’nin Tanzimat öncesinde geçirdiği değişimi yine ilk elden belgelerle aydınlığa kavuşturmaya çalışmıştır.

Cezar’ın mali tarihimize ilgili *Toplum ve Ekonomi* dergisinde yayınlanan son makalesi⁶³, 18. ve 19. yüzyıllarda taşradan toplanan ve kendisinin vergi yerine *katılım payı* olarak tanımladığı, kazalar bazında yöre halkı ve yetkililerince hazırlanan *Tevzi Defterleri* (salyâne defteri) uygulamasıdır. Cezar bu teşebbüsü, toplanan miktarlar açısından ayrı bir taşra maliyesi oluşturulması şeklinde değerlendirmektedir. Büyük ölçüde arşiv kaynaklarıyla hazırlanan bu çalışma, özgünlüğü kadar bakir bir alana uzanması

60 Yavuz CEZAR, “Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 4. cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 924-933.

61 Yavuz CEZAR “Osmanlı Devleti’nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş: XVIII. Yüzyılda Bâb-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 4, Nisan 1993, ss. 129-160.

62 Yavuz CEZAR “Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözülme Yılları: Tanzimat Öncesinde Bâb-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 7, Ekim 1994, ss. 127-159.

63 Yavuz CEZAR “18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 9, Nisan 1996, ss. 89-144.

noktasında da hayli ilginç olup, araştırmacılar için yeni bir inceleme alanı sunmaktadır. Cezar'ın yukarıda sözü edilen makaleleri dışında aşağıda sadece adlarını vermekle yetineceğimiz Osmanlı mali uygulamalarına ilişkin üç makalesi⁶⁴ daha vardır.

Osmanlı maliyesi hakkında yakın tarihte yapılmış bir çalışma⁶⁵ Coşkun Çakır imzalıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden de faydalanılarak hazırlanan eserde Tanzimat öncesi ve sonrası gerçekleştirilen kurumsal ve mevzuata ilişkin düzenlemelere değinildikten sonra, bunların uygulamalarından kaynaklanan problemler hakkında bir bölüm açılmıştır. Ayrıca bu değişikliklere karşı halkın ve Osmanlı bürokratlarının tepkilerine de yer verilmiştir. Eserin özgün yanı, çalışmanın sonunda, Osmanlı aydınlarının merkezi iktidarın mali uygulamalarını hedef alan itirazlarıdır. *Yeni Osmanlı Hareketi* içinde yeralan Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın dönemin belli başlı gazetelerinde çıkan yazılarında mali vaziyete dair yaptıkları değerlendirmeleri eseri orijinal kılmaktadır. Çakır'ın bu eserinden başka Tanzimat ve Islahat fermanlarının mali yönlerini inceleyen bir makalesi⁶⁶ de yayınlanmıştır.

Türk mali tarihine ilişkin Maliye Bakanlığı'nın yayın hayatına kazandırdığı bütçeler, vergi sistemi ve mevzuatına dair birçok eserden biri de Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin mali idare tarihini ele alan Erdoğan Öner imzalı eserdir.⁶⁷ Yazarın İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde hazırladığı doktora tezini genişleterek meydana getirdiği bu eser, oldukça sistematik bir çalışmadır. Ayrıca kitabın ek kısmında yeralan siyasi, mali, askerî, idari, ekonomik ve toplumsal olayların kronolojik ve karşılaştırmalı sıralaması, görsel malzemeler ve çeşitli Batılı ülkelerdeki maliye örgütünün teşkilatlanmasına dair şematik tablolar hayli ilgi çekici olup, Türk mali tarihine ilgi duyanlara referans olabilecek bir araştırmadır.

64 Yavuz CEZAR, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Zahir Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi, *Toplum ve Bilim*, sayı 6-7, Yaz-Güz 1978, ss. 111-156; "Osmanlı Mâli Tarihinde 'Esham' Uygulamasına İlişkin Önemli ve Örnek Belgeler", *Toplum ve Bilim*, No. 12, İstanbul 1980, ss. 124-144; "Osmanlı Maliyesi'nde Onyedinci Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdadiye Uygulamaları", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, no. 2, 1984, ss. 69-102.

65 Coşkun ÇAKIR, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

66 Coşkun ÇAKIR, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Mali Boyutları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 362-370.

67 Erdoğan ÖNER, *Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını No. 359, Ankara 2001.

Osmanlı maliyesine ilişkin genel bir bakış veren yukarıdaki eserlerden başka Enver Şapolyo⁶⁸, Halil İnalçık⁶⁹, Taner Timur⁷⁰, Abdüllatif Şener⁷¹ ve Necdet Ekinci'nin⁷² makalelerine de bakılabilir.

3.2. Yabancı Dilde Yayınlar

Osmanlı mali sistemini ve tarihini konu alan yabancı dilde yazılmış bir çalışma Charles Morawitz'e aittir.⁷³ Morawitz'in 20. yüzyılın ilk yıllarında Fransızca olarak basılan eseri, üçüncü kısmının IV, V ve VIII. bölümleri haricinde, peyderpey *Maliye Mecmuası*'nın 8-11. ciltlerinde 27-40. sayılar arasında yayınlanmıştır. Daha sonra, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu tarafından adı geçen dergide yayınlanan bölümler toplanarak eksik kısımlar tamamlanmadan kitap haline getirilmiştir.⁷⁴ Morawitz kitabında, giriş mahiyetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren mali durumunu zaman zaman istatistiki verilerle yansıtmaya çalıştıktan sonra, devletin gelir ve gider kalemlerini oluşturan vergiler ve devlet dairelerini tanıtmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin aldığı dış borçlar, Düyûn-ı Umumiye ve Osmanlı demiryolları hakkında malumat mevcuttur. Morawitz'in eseri oldukça düzensiz bilgilerden derlenmiş ve belirli yıllara ait verilerden oluşmaktadır. Çalışma doyurucu olmaktan ve Osmanlı maliyesi hakkında genel bir bakış açısını vermekten uzaktır.

Osmanlı Devleti'nin mali tarihine ilişkin en ciddi ve yabancı araştırmacılar tarafından en çok referans gösterilen kaynak Du Velay'ın kaleme aldığı Fransızca yayınlanmış eserdir.⁷⁵ Osmanlı Bankası'nda memur olarak da çalışan Du Velay'ın bu kitabı 1939-1942 yılları arasında *Maliye Mec-*

68 Enver Behnan ŞAPOLYO, "Türk Maliyesinin Tarihçesi", *Çınaraltı Mecmuası*, sayı 75, Şubat 1943, ss. 10-11.

69 Halil İNALCIK, "XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar", *Tarih Vesikaları*, yeni seri cilt 1, 1(16). Sayı, Ağustos 1955, ss. 128-134.

70 Taner TİMUR, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Maliyesi ve Yönetici Oligarşi Üzerine Notlar", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, cilt X. Sayı 76, 1984, ss. 49- 54.

71 Abdüllatif ŞENER, "İttihat Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (H.Ü. İ.İ.B.İ.F.), cilt 8, sayı 1, 1990, ss. 203-232; "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *H.Ü. İ.İ.B.İ.F. Dergisi*, cilt 8, sayı 2, 1990, ss. 49-69.

72 Necdet EKİNCİ, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türk Mali Politikasına Bakış", *Belle-ten*, cilt LV, sayı 214, Aralık 1991, ss. 757-796.

73 Charles MORAWITZ, *Les Finances de la Turquie*, Guilauminet Cie, 14, Rue de Richellieu, Paris 1902.

74 Charles MORAWITZ, *Türkiye Maliyesi*, (der.) Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 188, Ankara 1978.

75 A. Du VELAY, *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie -depuis la règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours-*, Rousseau, Paris 1903, 722 s.

muası'nın 4-7. ciltlerinde 12-26. sayılar arasında *Türkiye Mali Tarihi* adıyla yayınlanmıştır. Daha sonra bunlar Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu tarafından kitaplaştırılarak basılmıştır.⁷⁶ Derginin editörleri, eserde siyasi konulara ilişkin değerlendirmelerin yer aldığı kısmı taraflı olduğu gerekçeyle yayınlamamışlar, Maliye Bakanlığı da eseri, adı geçen mecmuada yayınlanan eksik haliyle kitap haline getirerek basmıştır. Du Velay, eserine Tanzimat öncesi Osmanlı topraklarında uygulanan vergi sistemi ve devletin mali teşkilatlanması ile kısa girizgâh yaparak başlamıştır. İkinci kısımda çalışmanın esas aldığı Tanzimat döneminin, padişahlarından Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamit'in eserin yayınlanış tarihine kadar olan saltanat yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sistemi, dış borçlanma, banka kurulması süreci, Düyûn-ı Umumiye'nin kuruluşu ve faaliyetleri ile başka ülkelerdeki benzeri kuruluşlar, demiryolları vb. konulara değinilmiştir. Du Velay'ın Türkiye maliyesine ilişkin bu eseri yerli ve yabancı araştırmacılarca temel referans kaynağı olmayı hak edecek önemdedir. Çalışma, konuya hakimiyet, ciddiyet ve okuyucuya genel bir bakış açısı kazandırmak gibi özellikler noktasında oldukça tatmin edicidir.

Osmanlı maliyesine ilişkin Çağlar Keyder'in makalesi⁷⁷ teorik bir çalışma olup, mali krizle tüm bir ekonominin seyri arasındaki ilişkinin özdeşleştirilmesinin yanlışlığından bahisle, 1880'lerden itibaren Osmanlı ekonomisinde görülen büyümeye karşılık aynı dönemde dış borçların arttığı gerçeğine dikkatleri çekiyor. Bu çerçevede bürokrasi borçlanırken ekonomide ciddi gelişmelerin olmasını Keyder, yabancı sermayeye açılmakla ekonomik büyüme arasında doğru bir ilişki olmasına ve yine borçlanmaya yol açan mali bunalımın yabancı sermayenin girişinde vasıta olmasına bağlamaktadır. Osmanlı maliyesi üzerine zihinlerini yoran araştırmacılar için Keyder'in incelemesi, kuramsal bir model özelliği ile hayli ufuk açıcıdır. Yazarın Hacettepe Üniversitesi tarafından düzenlenen ekonomi kongresine İngilizce olarak sunduğu bu makale, daha sonraki tarihlerde *Toplum ve Bilim* dergisinde⁷⁸ ve Keyder'in makalelerinin biraraya getirildiği bir kitapta yer almıştır.⁷⁹

76 A. du VELAY, *Türkiye Maliye Tarihi*, (der.) Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, no. 178, Ankara 1978.

77 Çağlar KEYDER, "Ottoman Economy and Finances (1881-1918).", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977 Hacettepe Üniversitesi, (ed. Osman OKYAR ve Halil İNALCIK), Ankara 1980, ss. 323-328.

78 Çağlar KEYDER, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881-1914)", *Toplum ve Bilim*, sayı 8, Kış 1979, ss. 35-43.

79 Çağlar KEYDER, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1983.

Ortadoğu ve özellikle Cumhuriyet Türkiye'si'nin ekonomik tarihi üzerine yazdığı eser ve makalelerle tanınan Z.Y. Hershlag, geç dönem Osmanlı mali tarihine ilişkin bir çalışmaya⁸⁰ da imza atmıştır. Hershlag, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na geline süreçte mali ve parasal sistemiyle dış borçlanma sürecini incelemiş, ayrıca farklı yıllara ait bütçe örneklerini sunmuştur. Osmanlı maliyesi hakkında klasik bir çalışma olmakla beraber, 19. yüzyılın ikinci yarısına ait hayli orijinal yabancı kaynaklara atıf yapılmış olması çalışmayı incelenmeye değer kılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 15. ve 16. yüzyıldaki mali bürokrasideki gelişmeleri açıklarken klasik yaklaşımlara karşı çıkan Linda T. Darling'in bir makalesi bu konudaki bakış açısının bir uzantısıdır.⁸¹ Darling çalışmada 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın başlarında Osmanlı mali sisteminde yer alan muhtelif idari kalemlerde mali örgütlenme ve karar alma sürecinde gerçekleşen yayılma ve genişlemeyi ele almıştır. Yazar bu dönemlerin 19. yüzyılda yaşanan mali problemlere neden olarak gösterilen yolsuzluk, kayırmacılık, devletin zaafiyeti ve sıkı merkezîyetçilik vb. nedenlerle açıklamayacağını iddia ederek bunun, mali ve idari teşkilatlanmada kurumsallaşmanın artışı, karar alma aktörlerinin ve yerlerinin çoğalması ve yeni şartlara uyum gösterme olarak algılanması gerektiğini belirtiyor.

Darling'in *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*⁸² adlı bir başka çalışması Osmanlı mali bürokrasisi ve organlarını, vergi tahrirleri, bunların toplanması ve merkeze aktarılmaları sürecini işlemektedir. Ayrıca Darling, yukarıda bahsedilen makalesinde dile getirdiği görüşleri genişleterek burada yeniden tekrarlamıştır. Darling'in diğer bir incelemesi, Osmanlı mali belgelerinin, devletin gelirleriyle harcamalarının miktar ve niteliğinin belirlenmesinde taşıdığı sorunlar ve bunlara çözüm olabilecek yöntemlere ilişkin görüşlerini içermektedir.⁸³

19. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin mali vaziyetine dair, dönemin en büyük siyasi ve ekonomik gücü olan İngiltere'nin Osmanlı

80 Zvi Yehuda HERSHLAG, "The Late Ottoman Finances: A case-Study in Guilt and Punishment", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977 Hacettepe Üniversitesi, (ed. Osman OKYAR ve Halil İNALCIK), Ankara 1980, ss. 297-310.

81 Linda T. DARLING, "The Finances Scribes and Ottoman Politics", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (ed.: Caesar E. Faraf) içinde, 1993.

82 Linda T. DARLING, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996.

83 Linda T. DARLING, "Mali Belgeler ve Osmanlı Tarihi: Yeni Binyıl İçin Bazı Hedefler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1929, ss. 136-141.

masasından sorumlu görevlilerinin hazırladıkları bir dizi rapor yakın zamanda Türkçe'ye çevrilerek kitap haline getirilmiştir.⁸⁴ İngiliz arşivlerinden derlenerek basılan bu eser birinci elden kaynaklara dayanması ve dönemin en büyük emperyalist gücü İngiltere'nin Osmanlı maliyesine dair resmî görüşlerini ifade etmesi açısından hayli önemlidir. Kitapta 1861, 1863, 1869, 1883 ve 1892 yıllarında Osmanlı bütçeleri, mali sistemdeki aksaklıklar, vergilerin tanıtılması ve Düyûn-ı Umumiye'ye dair yazılan raporlar bulunmaktadır.

Austin Henry Layard⁸⁵, Benoit Brunswick⁸⁶, Louis Delaygue⁸⁷, Ed. Théry⁸⁸, Allen Upward⁸⁹, A. Heidborn'un⁹⁰ 19. yüzyılın ortaları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumunu konu alan eserleri de Osmanlı maliyesi üzerine yapılmış çalışmalar arasında zikredilebilir.

4. Mali Mevzuata İlişkin Yayınlar

4.1. Türkçe Yayınlar

Ömer Lütfi Barkan Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında muhtelif vilayetlerdeki reayanın devlete karşı yükümlülüklerini düzenleyen kanunları hazırlayarak bu konuda bir ilke imza atmıştır.⁹¹ Üç cilt olarak düşünülmüş olan çalışmanın yalnızca birinci cildi yayınlanabilmiştir. Barkan eserin giriş kısmında sultanların emir ve fermanlarının biraraya getirilmesinin önemine değindikten sonra İslam hu-

84 Nezih VARGAN (ed), *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 355, Ankara 2000.

85 Austin Henry LAYARD, *Turkish Budgets and Turkish Finance*, London 1869. Layard (1817-1894), Lord Stratford Canning'in yetiştirdiği bir şahsiyet olarak, İngiltere'de Liberal Parti'den parlamento üyeliği (1852-1857 ve 1860-1869), İngiliz Dışişleri Bakanlığı müsteşarlığı (1852 ve 1861-1866) yapmış, İngiliz sermayeli Ottoman Bank'ın kuruculuğu ve genel başkanlığı, Osmanlı Bankası'nın Londra komitesi başkanlığı (1866-1870), İngiltere'nin İstanbul sefirliği (1877-1880) vb. görevleri yürütmüştür. Ayrıca 1845'de Ninova harabelerini keşfetmiş, Kırım Savaşı, Şark Meselesi ve Ninova üzerine eserler vermiş, arkeolog, siyasetçi, sefir ve aynı zamanda bir casus idi.

86 Benoit BRUNSWICK, *La crise Financière de la Turquie*, Paris 1874. Aynı yazarın *La Banqueroute Turque*, Neuchatel 1916.

87 Louis DELAYGUE, *Essai sur les Finances Ottomans*, Thèse, Paris 1911, 119 s.

88, Ed. THÉRY, *Les Finances Ottomanes*, Paris 1911.

89 Allen UPWARD, *La Turquie Banqueroutière, Considerations Sur l'Etat Financier de l'Empire Ottoman*, Paris 1910.

90 A. HEIDBORN, *Les Finances Ottomanes*, Viyana/ Leipzig 1912.

91 Ömer Lütfi, BARKAN, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları: Birinci cilt -Kanunlar-, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943. Bu eserin ikinci baskısı 2001 yılında, tıpkıbasım halinde Türk İktisat ve İktisaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi tarafından yapılmıştır.

kuku, Osmanlı teşkilatlanmasının şer'îliği, şeyhülislam fetvalarıyla kanunnamelerin ilişkisi, sultanların kanun koyma yetki ve güçleri, kanunnamelerin uygulamaya dönük sınırları, bunların sistemli olmaktan uzak özellikleri ve eserde alıntılanan çeşitli vilayet kanunlarının önemleri vb. konulara uzunca değinmiştir. Barkan'ın temel tezi İslam ülkeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'î hukukla beraber örfi hukukun yanyana varolduğu ve bu nedenle hukuk ve kitap ikiliğinin meydana geldiğine dayanmaktadır.

Maliye Bakanlığı 1909-1918 mali yılları arasında 8 cilt halinde bütçe kanunlarıyla, bunların gerekçelerine ait lâyhaları yayınlamıştır.⁹² Bütçeler ve vergi düzenlemelerine ilişkin kanun maddeleri ayrıca *Düstur*'da da bulunabilir.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı'ndan çıkarılan *Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler* adlı eser⁹³ *Düstur*'da yayınlanan ve bütçelerle ilgili hazırlanan kanunlarla belirli yıllara ait bütçe metin ve tablolarının derlenmesinden meydana getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar uygulanan mali mevzuata ilişkin yakın tarihte yayımlanmış hacimli bir eser⁹⁴ Maliye Bakanlığı tarafından 2 cilt halinde basılmıştır. Çalışma, Fatih devrinden başlayarak Osmanlı Devleti'nin mali teşkilatlanması, muhtelif maliye nezaret ve hazinelerinin kuruluş ve ilga edilmelerine ilişkin nizamnameler ve çeşitli zamanlarda daha spesifik konularda alınan kararlar hakkında Ahmet Akgündüz'ün *Osmanlı Kanunnameleri* adlı eseriyle *Düstur*'da yer alan mali mevzuatın kronolojik biçimde biraraya getirilmesinden ibarettir.

Bunlardan başka Osmanlı vergi mevzuatını konu alan bir başka çalışma⁹⁵ yine Maliye Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.

4.2. Yabancı Dilde Yayınlar

Robert Mantran ve Jean Sauvaget'in birlikte hazırladıkları ve 16. yüzyılda, Suriye Eyaleti'ne bağlı Tripoli, Şam ve Halep kazalarını ilgilendiren mali düzenlemelerin yer aldığı Fransızca eser⁹⁶ önemli bir referans niteliğindedir.

92 Maliye Nezareti'nce Tertip Olunan ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan Muvâzene-i Umumiye Kanun ve Esbâb-ı Mûcibe Layihaları, Maliye Nezareti, İstanbul 1325-1334.

93 Ahmet BAYIR, *Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e)*, T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayını, No. 12, Ankara 1993.

94 *Osmanlı'dan Günümüze Maliye Teşkilatı ve Görevleri Mevzuatı, (1477-1988)*, 2 cilt, Maliye Bakanlığı Personel Genel Müdürlüğü, Sayı: 1998/1, Ankara, Eylül 1998.

95 *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Yayını, No. 348, Ankara 1999.

96 Robert MANTRAN-Jean SAUVAGET. *Règlements Fiscaux Ottomans -Les Provinces Syriennes-*, Beyrouth 1951.

5. 'Diğer' Yayınlar

5.1. Türkçe Eser ve Makaleler

Aşağıda 'diğer' başlığı altında tanıtmaya çalışacağımız yayınlar Osmanlı iktisat tarihi üzerine yapılmış genel çalışmalar olup, yeri geldikçe Osmanlı maliye tarihine değinen eserler olacaktır. Hasan Ferid'in *Nakit ve İtibâr-ı Mâlî*⁹⁷ adlı üç ciltlik eseri önemine binâen burada değinilmesi gereken bir başvuru çalışmasıdır. *Meskûkât-ı Şâhâne İdâresi* müdürlüğünü, Osmanlı Bankası'nda devlet adına gözetim görevini yürüten ve *Maliye Mektebi*'nde *Nakit ve İtibâr-ı Mâlî* hocalığı yapan Hasan Ferid, eserinin birinci cildinde *Meskûkât* başlığı altında madenî paranın görevi, kıymetinin kökenleri, tedavülü, basımı gibi konulara değinmiş ve bu konularda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamaları izah etmiştir. *Evrak-ı nakdiye* adlı ikinci ciltte polîçe, çek, menkul kıymetler, hamiline senet ve kağıt para gibi evrak-ı nakdiye çeşitleri açıklanmış ve yine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tatbikatı anlatılmıştır. *Nakit ve İtibâr-ı Mâlî* başlıklı üçüncü ve son ciltte, dünyada ve Osmanlı'da kredi ve bankacılık tarihine, banka çeşitleri, faaliyetleri ve muhasebe uygulamalarına değinilmiştir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan en büyük ve uzun ömürlü banka olan Osmanlı Bankası'na uzunca yer verilerek bu bağlamda Osmanlı maliyesine de değinilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin resmî tarih yazıcılarının sonuncusu Abdurrahman Şeref'in (1853-1925), 1917 yılından itibaren Sabah ve Vakit gazetelerinde yayınlanan günlük makalelerinin 1978 yılında toplanarak basılması ile ortaya çıkan *Tarih Sohbetleri*⁹⁸ adlı eserde, bütçe açıklarının belirginleşmeye başladığı 19. yüzyılın ilk yarısının sonundan 20. yüzyılın ilk on yılına kadar Osmanlı maliyesindeki bütçe dengesizlikleri, dış borçlanmalar, moratorium ilanı, bunların sonuçları ve yönetim kademesindeki müsrifliklerden dem vurulmuştur.

Osmanlı maliye tarihi üzerine eser veren tarihçilerden biri de Mehmet Zeki Pakalın'dır (1886-1972). *Tanzimat Maliye Nazırları*⁹⁹ adlı ilk eseri küçük hacimli olup, Tanzimat devrinden itibaren Maliye Nezareti'nde görev yapmış belli başlı nazırların kısa hayat hikayelerini, yeri geldiğinde mali olaylara da değinerek anlatmıştır. Pakalın kendisinin de giriş kısmında ifade ettiği gibi eserinde sözkonusu dönemde görev almış tüm bakanları ele almamıştır.

97 HASAN FERİD. *Nakit ve İtibâr-ı Mâlî*, 3 cilt, Matba-ı Amire, İstanbul 1334/1918.

98 ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih Konuşmaları*, Kavram Yayınları, İstanbul 1978.

99 Mehmet Zeki PAKALIN, *Tanzimat Maliye Nazırları* -2 cilt, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.

Pakalın'ın maliye tarihiyle ilgili bir başka eseri *Maliye Teşkilatı Tarihi* adlı çalışması olup, 4 cilt halinde Maliye Bakanlığı tarafından basılmıştır.¹⁰⁰ Pakalın'ın bu incelemesi de doğrudan Osmanlı Devleti'nin maliyesine ilişkin olmayıp Osmanlı maliyesinde başdefterdar, maliye nazırlığı ve vekilliği yapmış kişilerin biyografilerinden ibarettir. Bununla beraber Pakalın, maliyede görev alan bu şahsiyetler hakkında malumat verirken dönemin mali olaylarına da bu vesileyle değinmiştir. Ayrıca eserin birinci cildinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar uzanan süreçte mali teşkilatlanması ve organizasyonu ve geçirdiği aşamalar hakkında yaklaşık elli sayfalık uzunca bir giriş mevcuttur.

Maliye tarihi araştırmaları kategorisine dahil olmasa da Hilmi Yücelen'in Osmanlı mali teşkilatında görev almış şair memurlar ve nazırlara dair pek bilinmeyen eseri¹⁰¹ bu bölümde zikredilmeye değerdir. Başlangıçta, çok kısa olarak Türk mali tarihine ilişkin genel bilgiler verildikten sonra açıklamalı mali terimler sözlüğü eklenmiştir. Eserin geri kalan kısmı (yaklaşık 560 sayfa) kronolojik olarak maliye biriminde hizmet vermiş şair görevlilerin hayatlarına ayrılmıştır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Osmanlı Devleti'ndeki mali yapılanma ve iç hazineyi ele aldığı makalesi¹⁰², Osmanlıların mali teşkilatlanmada etkilendikleri unsurlarla, mali tahrirlerin yazılış şekline değinmekte, Osmanlı iç hazinesini ve bunun yanında çeşitli adlarla varolan hazineleri tanıtmaktadır. Topkapı Sarayı Arşivleri'ndeki belgelerden derlenen bu makale oldukça özgün bir yayındır. Uzunçarşılı'nın Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilatlanması hakkında, zaman zaman arşiv belgeleriyle beraber basılı eserlere başvurarak yaptığı çalışma¹⁰³ yukarıda bahsettiğimiz makalesine kısmen benzemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan Cumhuriyet'e kadar olan geniş zaman aralığında siyasi, askerî, idari ve mali olaylara kronolojik olarak yer veren bir çalışma da Nihad Sayar'a aittir.¹⁰⁴ Eser, Osmanlı mali tarihine ait bilinen kaynaklardan hazırlanmıştır.

100 Mehmet Zeki PAKALIN, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)* -4 cilt, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No: 180, Ankara 1977.

101 Hilmi YÜCELEN, *Türk Mali Tarihine Toplu Bir Bakış ve Maliyeci Şairler Antolojisi*, Nilüfer Matbaası, İstanbul 1973, 648 sayfa.

102 İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, cilt XLII, sayı 165, Ocak 1978, 67-93.

103 İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

104 Nihad S. SAYAR, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İkinci baskı, İstanbul 1978.

Osmanlı maliye tarihi hakkında birçok makaleye de imza atan Yavuz Cezar İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanan bir çalışmasında¹⁰⁵ çoklu hazine döneminde, 19. yüzyılın ilk yıllarında tesis edilen *Tersane-i Amire Hazinesi*'nin kuruluş nizamnamesini arşiv belgelerinden çıkararak yayınlamıştır.

Abdüllatif Şener'in Osmanlı mali tarihine ilişkin yayınlarından biri de Tanzimat'ın 150. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen uluslararası bir sempozyuma sunduğu çalışmadır.¹⁰⁶ Makalede, Osmanlı aydınları arasında Tanzimat dönemi (1839-1876) mali düşüncesinin gelişimi, İmparatorluk'ta yayımlanan belli başlı tercüme-telif eserlerle gazete ve dergilerden yola çıkılarak takip edilmeye çalışılmıştır.

Halil Sahillioğlu Osmanlı bütçelerine ilişkin makaleleri dışında, *Türkiye İktisat Tarihi*¹⁰⁷ adlı basılı bir eserinde, kuruluşundan 17. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus ve vergi sayımları ve bunlara dair hazırlanan defterlerle beraber, 16. yüzyıla ait Osmanlı bütçeleri ve kalemleriyle bunların özelliklerine, belirli yıllara ait ayrıntılı dökümler eşliğinde, açıklık getirmiştir.

Ahmet Tabakoğlu'nun *Türk İktisat Tarihi*¹⁰⁸ adlı eserinden, yine Osmanlı Devleti'nin bütçeleri, vergi sistemi, mali teşkilatlanması vb. konularda arşiv kaynaklarıyla zenginleştirilmiş genel bilgilere ulaşmak mümkündür.

Türk modernleşmesi ve batılılaşmasının ilk resmî belgelerinden olan Tanzimat Fermanı'nın hazırlanış ve ilanında doğrudan etkisi olan Mustafa Reşit Paşa'nın hayatı ve yaşadığı dönemin siyasi, idari ve mali gelişmeleri üzerine Reşat Kaynar'ın Başbakanlık Osmanlı ve Topkapı Sarayı arşivlerinden yararlanarak hazırladığı eser¹⁰⁹, Reşid Paşa'nın siyasi hayatı yanında, Tanzimat döneminde yeni vergi düzenlemeleri ve bunların sonuçlarıyla, Tanzimat'ın kazalarda uygulanması için alınan kararların resmî kayıtlarını ihtiva etmektedir.

Osmanlı mali sisteminde bir dönüm noktası olan kağıt paranın (*kâime*) tarihi konusunda Ali Akyıldız'ın çalışmasının da burada zikredilmesi

105 Yavuz CEZAR, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Tersane-i Amire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", *I.Ü.FM. Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, cilt 41 sayı: 1-4, 1985, ss. 361-388.

106 Abdüllatif ŞENER, "Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* 31 Ekim-3 Kasım 1989 içinde, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, ss. 215-242.

107 Halil SAHİLLİOĞLU, *Türkiye İktisat Tarihi*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1989.

108 Ahmet TABAKOĞLU, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1986.

109 Reşat KAYNAR, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

gerekmektedir.¹¹⁰ 1840 yılındaki ilk basımdan sonra, 1877-78 Rus Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında iki defa yeniden basılan kağıt paralar, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali bağımsızlığını şüpheli kılacak olan Osmanlı Bankası'nın kuruluşunda çok önemli bir unsur olmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki birinci el kaynaklara çokça yer verilen bu eser, daha çok yarattığı mali bunalımlarla öne çıkan kağıt para basımı konusunda iktisat tarihi araştırmacıları için temel başvuru kaynağı olarak bu konuda, literatürdeki yerini almış nadir eserler arasında yer almaktadır. Ayrıca kâime tarihine dair Mine Erol'un eseri¹¹¹ de bu bağlamda zikredilmelidir.

Osmanlı finans ve bankacılık tarihi üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan Haydar Kazgan'ın birkaç eseri burada zikredilmeye değerdir. Kazgan'ın ilk eseri *Galata Bankerleri*¹¹², 19. yüzyıl Osmanlı iktisat tarihinde çok önemli yeri olan Galata Bankerleri'nin merkezî güçler ve yabancı sermayedarlarla ilişkileri, İmparatorluk'ta kurdukları şirket ve ortaklıklar, kağıt para basımı, iç ve dış borçlanmalardaki konumlarını araştırmaktadır. Daha çok yerli ve yabancı gazetelerdeki bilgi ve belgelerden yararlanılan eser, bu konuda yararlanılması gereken bir kaynaktır. Kazgan'ın ayrıca, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*¹¹³ ve *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*¹¹⁴ adlı eserleri yayınlanmıştır. Bunlardan sonuncusu *Finans Dünyası* dergisinde çıkan makalelerinin derlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu eserlerde, Osmanlı topraklarında Avrupalı sermayedarların sınıai ve finansal girişimleri, kendi aralarındaki çekişmeler, Osmanlı ülkesinde bankacılığın ortaya çıkışı, dış borçlanma, demiryolları vb. konularda birbirinden kopuk bağımsız yazılar yer almaktadır.

Yukarıda adı geçen araştırmalar yanında Lütfi Güçer¹¹⁵, Erişah Abdurrahimoğlu¹¹⁶ ve Mehmet Esat Sarıcaoğlu'nun¹¹⁷ çalışmalarına da bakılabilir.

110 Ali AKYILDIZ, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

111 Mine EROL, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt Para (Kâime)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.

112 Haydar KAZGAN, *Galata Bankerleri*, Türkiye Ekonomi Bankası Yayınları, İstanbul 1991.

113 Haydar KAZGAN, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

114 Haydar KAZGAN, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 1997.

115 Lütfi GÜÇER, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzların İşletme Nizamı", *İ.Ü.İ.F.M.*, cilt XXIII, 1-2, 1962-1963, ss. 397-416.

116 Erişah ABDURRAHİMOĞLU, "Osmanlı Devleti Merkezi Hazine Teşkilatının Yapısı ve Değerlendirilmesi (1621-1690)", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Nisan 1992, yıl 21, sayı 2, ss. 65-75.

117 Mehmet Esat SARICAOĞLU, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

5.2. Yabancı Dilde Eser ve Makaleler

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, askerî, toplumsal durumuyla beraber mali vaziyetine değinen ilk yabancı Jean Henry Abdolonyme Ubucini (1818-1884) adlı bir Fransız tarihçi olmuştur. Ubucini'nin Osmanlı Devleti hakkında kaleme aldığı 13 mektuptan oluşan bu eser, 1850 yılı Mart ayından itibaren Fransızca çıkan *Le Moniteur Universel*'de peyderpey yayınlanmıştır. Söz konusu mektuplar 1851 yılında da toplu halde 1. cilt olarak basılmıştır.¹¹⁸ Daha sonra 1853 tarihinde bu cilt yeniden düzenlenerek 1853 yılında bir daha yayınlanmıştır. Ubucini'nin gayrimüslim Osmanlı reâyâsını tanıttığı 2. cilt ise *Les Raias* (Reâyâlar) adıyla 1854 tarihinde kitaplaştırılmıştır. Yaklaşık bir asır sonra Ubucini'nin mektuplarının 1. cildi, ilk olarak Tercüman Gazetesi tarafından 2 cilt halinde çıkarıldı.¹¹⁹ Aynı eserin 1. cildi *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı* adıyla bu kez tek cilt halinde yeniden yayınlandı.¹²⁰ Eserin dokuz numaralı mektubu Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesine ayrılmıştır. Bu bölümde yaklaşık elli sayfada Osmanlı'nın gelir ve harcama kalemlerinin istatistiki verilerle desteklenerek ayrıntılı dökümü yapılmış, Tanzimat sonrası gerçekleştirilen mali ve parasal reformlara değinilmiş ve 1850 yılına ait gelir-gider bütçesi verilmiştir. Ubucini'nin ayrıca Osmanlı maliyesine de değindiği *La Turquie Actuelle* adlı 1855 tarihli başka bir kitabı yayınlanmıştır. Bu eser de 2 cilt halinde Tercüman eserleri serisinden 1977 senesinde Türkçe'ye çevrilerek basılmıştır.

Osmanlı mali tarihine ilişkin bilgiler içeren yabancı dilde bir çalışma, İstanbul'da Fransız sefareti tercümanlığını yapan François Alphonse Bélin'e aittir. *Journal Asiatique* dergisinde "*Essai sur l'Histoire Économique de la Turquie*" adıyla makale şeklinde Fransızca kaleme alınan çalışma daha sonra ayrı basım halinde yayınlanmıştır.¹²¹ Eseri T.B.M.M. kütüphanesinde bulup okuyan İstanbul milletvekili Ziya Karamursal çalışmayı Türkçe'ye çevirmiş ve bu çeviri Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılmıştır.¹²² Aynı eser 1999 yılında Gündoğan yayınları tarafından Oğuz Ceylan imzasıyla

118 Jean Henry Abdolonyme UBUCINI, *Lettres Sur la Turquie*, (Türkiye Üzerine Mektuplar), Paris 1851.

119 J. H. A. UBUCINI, *Türkiye 1850 -2 cilt*, (çev. Cemal Karaağaçlı), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ts.

120 M.A. UBUCINI, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

121 M. BÉLIN, *Essai Sur l'Histoire Économique de la Turquie d'après les Ecrivains Originaux*, Paris 1865.

122 M. BELIN, *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, (çev. M. Ziya), M.E.B. Yayınları, İstanbul 1931.

çevrilip geniş bir tanıtım yazısı eklenerek basılmıştır.¹²³ Çevirilerde yazarın adı M. Belin şeklinde verildiğinden, kitabın kapağına bakıldığında yazarın isminin baş harfinin 'M' harfi ile başladığı izlenimi uyanmaktadır. Fransız vatandaşı olan Belin'in soyadının önüne konulan bu harf büyük olasılıkla Fransızcada erkek şahıslara hitaben kullanılan ve 'bay' anlamına gelen 'monsieur' (mösyö) kelimesine işaret etmektedir. Kitap dönem olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun, kuruluşundan başlayarak 1863 yılına kadarki zaman dilimi içinde kronolojik olarak siyasi, iktisadi ve mali tarihini ele almaktadır. Bu çalışmada mali konularla ilgili olarak Osmanlı paraları, mali idare ve kayıtlar, çeşitli hazineler hakkında değerli bilgiler verilmektedir. Ayrıca, Osmanlı maliyesinde uygulanan muhasebe usulü ve belirli yılların bütçeleri hakkında ayrıntılı dökümlerle beraber bu sahada yapılan ıslahatlara da değinilmiştir.

Osmanlı maliyesine değinen bir başka erken tarihli yabancı dilde özgün bir eser Mordtmann Andreas David (1811-1879) tarafından 1877 ve 1878 yıllarında 2 cilt halinde Almanca yayınlanan *Stambul und das Moderne Türkentum*¹²⁴ adlı çalışmadır. Batılı Doğubilimciler tarafından eserlerine dikkat çekilen Mordtmann'ın bu çalışması *İstanbul ve Yeni Osmanlılar* adıyla Türkçeye çevrilerek tek cilt halinde basılmıştır.¹²⁵ Mordtmann 1846 yılında İstanbul'a gelerek ticaret mahkemelerinde Osmanlı yargıcı olarak çalışmış, daha sonra Mülkiye Mektebi'nde coğrafya ve istatistik hocası hizmetini sürdürmüş ve ölümüne kadar İstanbul'da kalmıştır. Mordtmann, eserinin ilk cildinde 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, askerî ve mali işleyişi konusunda görüş ve yorumlarını ifade etmektedir. Osmanlı maliyesiyle ilgili esas mühim olan kısım eserin Almanca baskısının ikinci cildi olup, 19. yüzyılın ikinci yarısından 1875 yılındaki moratoryum ilanına kadar mali durum, yıllık gelir-gider bütçelerine ilişkin rakamsal veriler ışığında gözönüne serilmektedir.

Fransa'nın Belgrad konsolosu olan Edouard Engelhardt'ın 1882-1884 yılları arasında Fransızca kaleme aldığı eseri¹²⁶, II. Mahmut'ın saltanat yıllarının ortalarından 1882 yılına kadar Osmanlı topraklarında yaşanan toplumsal, siyasal, iktisadi ve mali gelişmeler hakkında hayli yetkin gözlemler

123 M. BELIN, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*, (çev. Oğuz Ceylan), Gündoğan Yayınları, Şubat 1999.

124 Andreas David MORDTMANN, *Stambul und das Moderne Türkentum*, Leipzig 1877.

125 A. D. MORDTMANN, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, (çev. Gertraude Habermann-Songu), Pera Yayıncılık, İstanbul 1999.

126 Edouard ENGELHARDT, *La Turquie et le Tanzimat, ou l'Histoire des Réformes dans l'Empire Ottoman Depuis 1826 jusqu'à nos jours* -2 cilt, Paris 1882-1884.

ışığında tarihsel bir bakış vermektedir. Mali tarihimize ilgili olarak yazar, parasal istikrarsızlık ve gerçek bütçelerin yapılmayışı, mali düzensizlik, memurların yolsuzlukları, vergi düzenlemelerindeki usulsüzlükler ve gecikmelere vs. gönderme yapmıştır. Engelhardt'ın bu eseri 1910 yılında Ali Reşad tarafından Türkçe'ye çevrilip basıldıktan¹²⁷ sonra, 1976 senesinde Milliyet Yayınları¹²⁸, Kasım 1999 tarihinde de Kaknüs Yayınları tarafından Ali Reşad çevirisi temel alınarak yeniden basılmıştır.¹²⁹

Osmanlı'da Parvus Efendi ismiyle tanınan Alexander İsrail Help-hand'ın (D. 1867-69) Marksist görüşleri nedeniyle 1905'te Rusya'da bulunduğu sırada yakalanıp Sibiry'a sürülürken kaçarak Türkiye'ye sığındığı dönemde (1910 yılı sonları-1915), daha çok emperyalist güçlerin finans kapital yoluyla Osmanlı maliyesi üzerinde kurdukları mali hegemonyalarını açığa çıkarmaya yönelik Osmanlıca kaleme aldığı eser¹³⁰ bu konuda yayınlanmış en doyurucu ve yetkin yayınlardan biridir. Parvus'un çalışmasını Muzaffer Sencer yeni Türkçe'ye çevirerek yayınlamıştır. Sencer esere, bir önsözle, yine 1970'lerin Türkiye'sinde yaşanan dış borç meselesi hakkında kendisinin kaleme aldığı bir değerlendirme yazısı ve Parvus'un 1911 yılında çıkmaya başlayan *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanmış makalelerini de eklemiştir.¹³¹ Kitapta, Osmanlı Devleti'nin 1875 yılındaki mali iflas sürecine kısaca değinildikten sonra esas olarak Duyûn-ı Umumiye İdaresi ve genel borçlar üzerine değerlendirmelerde bulunulmuş, Osmanlı halkının ürettiği milli servetin emperyalist güçlerce Avrupa'ya aktarılışında kurulan mekanizma gözler önüne serilmiştir.

Türkiye'nin mali tarihine ilişkin bir başka kaynak Donald C. Blaisdell'in ağırlıklı Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ni konu alan eseridir.¹³² Bu eser 1931-32 yıllarında Hazım Atıf Kuyucak tarafından Türkçe'ye çevrilerek İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi'nin 50-58. sayıları arasında yayınlanmıştır. Blaisdell'in bu çalışması daha sonra 1979 yılında kitap halinde basılmıştır.¹³³ Blaisdell eserinde, herhalde Amerikalı olması nede-

127 ENGELHARDT, *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmâniyyenin Târih-i Islahâtı 1826-1882)*, (çev. Ali Reşad), Kanaat Kitabevi, İstanbul 1328.

128 ENGELHARDT, *Tanzimat* (çev. Ayda Düz), Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

129 ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, (çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul Kasım 1999.

130 PARVUS, *Türkiye'nin Can Damarı*, İstanbul 1330.

131 PARVUS EFENDİ, *Türkiye'nin Mâli Tutsaklığı*, (yayınlayan Muaffer Sencer), May Yayınları, İstanbul 1977.

132 Donald Christy BLAISDELL, *European Financial Control in The Ottoman Empire, : a study of the establishment, activities and significance of the Ottoman Public Debt*, New York 1929, 243 s.

133 D. C. BLAISDELL, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi -Düyûn-ı Umumiye-*, (çev. Ali İhsan Dalgıç), Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979.

niyle Avrupalı devletler, sermayedarlar ve Düyûn-ı Umumiye hakkında, Batılı araştırmacıların aksine kanaatlerini oldukça rahat ifade etmiştir. Yazar emperyalizm ve mali sermaye konularında teorik tartışmalara da girdiği kitabında önce Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ortalarındaki mali örgütlenmesindeki zaafiyet vb. dahili sorunlarına değindikten sonra, dış borçlanmanın başlaması, mali iflas ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşu, mahiyeti ve faaliyetleri konusunda oldukça değerli bilgiler aktarıyor. 1922-1925 yılları arasında Robert Kolej'de öğretim üyeliği de yapan Blaisdell'in, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin arşivleri ile bu kurumun yerli ve yabancı yetkililerinden faydalanarak hazırladığı bu çalışma Düyûn-ı Umumiye'nin tarihine ilgi duyanlar için vazgeçilmez bir referanstır.

Reform in the Ottoman Empire -1856-1876, adlı eseriyle tanıdığımız Roderic H. Davison'un Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sisteminde bir dönüm noktası olan kâime basımı üzerine olan makalesi¹³⁴ burada zikredilmelidir. Yazarın, Osmanlı'da ilk kağıt para (*kâime*) basımının nedenlerini ve bu süreci ele aldığı makalesi, kâimenin ilk basıldığı 1840 ile ilk defa faizsiz kâime basıldığı 1852 arası yılları konu almaktadır. Davison, kağıt para serüveninin ilk dönemi olarak nitelendirdiği 1840-1852 yılları arasında kâimenin, hazinenin içinde bulunduğu krizi aşmak ve İstanbul'da tedavül vasıtası olması hususlarında araç olarak düşünüldüğünü iddia ediyor. Yazar makalesinin sonuç cümlelerinde, kâimenin bu iki temel fonksiyonu sözkonusu dönemde başarı ile gerçekleştirdiğini iddia etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sistemine yönelik malumat bulunabilecek bir başka yayın, aralarında Halil İnalçık ve Şevket Pamuk'un da bulunduğu tarihçilerin hazırladıkları İngilizce eserdir.¹³⁵ 1994 yılındaki ilk baskıdan sonra 1997 yılındaki ikinci baskıda iki cilt halinde basılan eserin ilk cildi tamamen Halil İnalçık'ın kaleminden çıkmıştır. Birinci cilt 2000 yılında Eren Yayıncılık tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.¹³⁶ Eserin ikinci cildinin çevirisi de yakın bir tarihte aynı yayınevi tarafından neşredilecektir.

James Lewis Farley¹³⁷ ve John Holmes'un¹³⁸ eserleri Osmanlı maliyesi-

134 Roderic H. DAVISON, "The First Ottoman Experiment with Paper Money", *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, 11-13 Temmuz 1977 Hacettepe Üniversitesi, (ed. Osman OKYAR ve Halil İNALCIK), Ankara 1980, ss. 243-251.

135 Halil İNALCIK ve Donald QUATAERT (ed.), *An Economic Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge 1994.

136 Halil İNALCIK ve Donald QUATAERT (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -1300-1600*, cilt 1, (çev. Halil BERKTAY), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

137 James Lewis FARLEY, *The Decline of Turkey, financially and politically*, second edition, London 1875. Bu eserin yanında Türkiye üzerine yazdığı ve 19. yüzyılda yayınlanmış ona yakın kitabı daha olan Farley, Osmanlı Bankası'nda da görev yapmıştır.

ne yer veren çalışmalar olarak zikredilebilir. Yine, Charles Issawi'nin *The Economic History of Turkey* adlı eserinin¹³⁹ maliyeye ayrılan yedinci bölümünde, 1800-1844 yıllarına ait Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderleriyle belirli kazalarda toplanan vergileri konu alan ve genelde İngiliz arşivlerinden elde edilen yazışmalardan alıntılar yapılmıştır.

Adrien Biliotti¹⁴⁰, André Autheman¹⁴¹ ve Christopher Clay'in¹⁴² eserleri her ne kadar Osmanlı Bankası'nın tarihini konu alsa da, sözkonusu kurumun tarihini Osmanlı maliyesinin 19. yüzyılın ortalarından itibaren içine düştüğü bunalımdan bağımsız düşünemeyeceğimizden, adları geçen yazarların çalışmalarında Osmanlı Devleti'nin mali tarihine ait zengin bilgiler mevcuttur.

Sonuç

Yukarıda Osmanlı maliye tarihini dolaylı veya doğrudan inceleme konusu yapan Türkçe ve yabancı dilde yayınlanmış makale ve kitapları tanıtmaya çalıştık. Bunlardan yabancı dilde yayınlananlar büyük oranda Tanzimat ve sonrasını incelemektedir. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Birincisi Tanzimat döneminin yakın bir yüzyıl olması nedeniyle arşiv ve ikinci el kaynakların hem daha çok hem de daha kolay ulaşılabilir olmasıdır. Diğer bir sebep Tanzimat döneminin, Osmanlı İmparatorluğu'na *hasta adam* sıfatının yakıştırıldığı, Avrupa karşısında siyasi ve iktisadi zaafalarının keşiflediği bir devre olmasıdır. Bu bağlamda Tanzimat dönemi ve takip eden yıllar, İngiltere başta olmak üzere Batılı idarecilerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hesaplar yaptıkları ve özellikle dış borçlanmayla ilgili olarak Osmanlı maliyesi hakkında bilgi topladıkları bir zamandır. Bu sebeplerden dolayı daha çok 20. yüzyılın ilk on yılında olmak üzere birçok Batılı gözlemci ve araştırmacının Osmanlı maliyesi üzerine eserler kaleme aldıkları gözlenmektedir.

Tanıtmaya çalıştığımız yayınlar arasında maliye tarihimizi geniş zaman dilimi içinde ele alan çalışmalar *Giriş* bölümünde de ifade ettiğimiz gibi çoğunlukla durum tespiti yapmışlar ve daha çok yabancıların dile getirdikleri klasik modernleşmeci ve ilerlemeci tezleri tekrarlamışlardır. Bu çer-

138 John HOLMES, *Commercial and Financial Aspects of the Eastern Question*, London 1877.

139 Charles ISSAWI, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, London 1980.

140 Adrien Pierre Marie BILIOTTI, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1909.

141 André AUTHEMAN, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1996.

142 Christopher CLAY, *Gold For The Sultan*, London 2000.

çevrede Osmanlı maliye tarihinin köşe taşları değerlendirilirken yapılan analizler ya yolsuzluklarla ya da değişime ayak uyduramamakla açıklanmıştır. Bu analizlere yerli araştırmacılar Batı emperyalizmi faktörünü eklemişlerdir. Kanaatimizce Osmanlı idarecilerinin krizleri aşmaya ve değişime intibak etmeye çalışırken referans aldıkları siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel kodların da analize tabi tutulması sözkonusu geniş zaman dilimini yorumlamada ufuk açıcı olacaktır.

On Ottoman Finance Literature

Kaya BAYRAKTAR

Abstract

The literature on the Ottoman Finance is large and extensive. One can identify two peculiarities in these studies: The first one is that most studies concentrate mostly on the nineteenth century as a result of a growing foreign indebtedness of the Ottoman Empire beginning in the middle of this century. The second one is that they, with few exceptions, exhibit more of a statistical evaluation of the state's finance rather than a critical one in the historical context; hence, they do not intend to find answers for questions such as why Ottoman bureaucracy could not meet the new needs of the Empire. The aim of this study is to introduce this literature in which local and foreign authors discuss different aspects of the Ottoman Finance.

Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması

Hüseyin AL*

OSMANLI DIŞ BORÇLARI, üzerinde en çok yazı kaleme alınan buna karşın hâlâ ciddi şekilde araştırılması gereken bir konudur. Bu zorunluluk şu ana kadar yapılan çalışmaların dar bir alan içinde dönmesinden ve belli başlı birkaç eserin kaynak alınmasından ileri gelmektedir. Bunun yanında temel olarak alınan eserlerin bir veya ikisi dışında kalanların esas aldıkları kaynaklar yabancı eserlere dayanmakta ve bunların sayısı da bir elin parmaklarını geçmemektedir. Osmanlı dış borçları konusunda yapılmış bulunan çalışmaları genel hatları ile tanıtmaya amacı güden bu yazıda önce Türkçe'ye çevrilen kaynaklara yer verilmiş daha sonra ise Türkçe ve yabancı dilde hazırlanan çalışmalar ele alınmıştır. Yazının sonunda da genel hatları ile tanıtılan kaynaklara ilişkin kısa bir değerlendirmeye yer verilmiştir.

a- Türkçe'ye Çevrilen Kaynaklar

Dış borçlar konusundaki Türkçe literatüre bakıldığında, son dönemde çevrilen veya yapılan birkaç araştırma dışında kaynak olarak alınan eserleri sıralamak oldukça kolaydır. Bu kaynakların başında, yazılış tarihi açısından ilk sırada gelen eser M. Belin'in *Essais sur L'Histoire Economique de la Turquie d'Apres les Ecrivains Originaux* adlı eseridir. 1865 yılında yayımlanan bu eser ilk olarak 1931 yılında Ziya Karamursal tarafından *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler* adıyla dilimize kazandırılmıştır.¹ Eserde

* İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi, doktora öğrencisi.

1 M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*, (Tanıtma Yazısı ile Notları Ekle-yen ve Çeviren: Oğuz Ceylan), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999. Bu eserin ilk olarak çevirisi M. Ziya tarafından yapılmış ve *Türkiye İktisadi Tarihi* adıyla 1931 yılında yayınlanmıştır.

yayın tarihi olan 1865 yılına kadar olan dönemde alınan dış borçlar hakkında genel hatları ile bilgi bulunmaktadır. Osmanlı dış borçları konusunda yerli ve yabancı tüm eserlerin kaynak olarak aldığı en önemli çalışma ise A. du Velay'ın eseridir.² Orijinal ismi *Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie* olan ve 1903 yılında yayınlanan bu eser 1978 yılında Maliye Bakanlığı Maliye Tetkik Kurulu tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Yine aynı şekilde Maliye Tetkik Kurulu tarafından Türkçe'ye *Türkiye Maliyesi*³ adıyla çevrilen diğer bir eser ise Charles Morawitz'in 1902 yılında yayımlanan *Les Finances de la Turquie* adlı çalışmasıdır. Yaklaşık aynı yıllarda yazılan her iki eserde de Osmanlı dış borçları hakkında bilgiler yer almaktadır. Dış borçlar konusunda tercüme edilen diğer bir eser ise Donald C. Blaisdell'in 1929 yılında yayınlanan *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*'tir. Bu eser ilk olarak 1940 yılında Hazım Atıf Kuyucak, 1979 yılında ise Ali İhsan Dalgıç tarafından Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır. Eser yayımlandığı günden bugüne kadar Osmanlı dış borçları konusunda önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Kitabı önemli kılan yanı, Osmanlı maliyesi hakkında bilgi veren (du Velay, Morawitz, Belin, Roumani, Young vb.) yabancı eserlerin yanında borç veren ülkelerdeki tahvil sahiplerinin kurmuş oldukları birliklerin, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin raporları, yabancı arşiv belgeleri ile dergi ve gazete haberlerine de yer vermesidir.

Konu ile ilgili olarak son dönemde dilimize çevrilen önemli eserlerden birisi *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892)*⁴ adlı derlemedir. Nezih Varcan'ın yaptığı bu derlemede Osmanlı maliyesi ile ilgili İngiliz arşiv belgelerinden yayımlanmış olan ancak bugüne kadar dilimize çevrilmemiş bulunan önemli raporlar Türkçe'ye kazandırılmıştır. Özellikle Osmanlı maliyesi hakkında 1862-1863 yılında Lord Hobart'ın münferiden ve Foster ile hazırladığı raporlar bunların en önemlileridir. Bunların yanında Barron, Rumbold, Bland, Fane raporları da bu derlemenin içerisinde yer almaktadır. Söz konusu raporların içerisinde yer alan bilgiler bu konuda çalışan araştırmacılar için birincil kaynak olarak yeni ve değerli bilgiler sunması açısından oldukça yararlıdır. Düyûn-ı Umumiye'nin faaliyetleri konusunda Leon Berger'in eski Türkçe'ye çevrilen çalış-

2 A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, (Çeviri: Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 1978.

3 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, (Çeviri: Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 1978.

4 Nezih Varcan (der.), *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1862-1892)*, T.C. Maliye Bakanlığı APK Başkanlığı Yayını, Ankara 2000.

masını⁵ da Türkçe'ye çevrilen eserler arasında saymak gerekiyor. Bu çalışma 1881 yılından 1898 yılına kadar geçen dönemdeki faaliyetlerin özetini verdiğinden yararlanılması gereken kaynaklar arasında gelmektedir.

Dilimize çevirilen bir başka eser ise Edhem Eldem'in kaleme aldığı *Osmanlı Bankası Tarihi*'dir.⁶ 1863 yılından günümüze kadar faaliyetini sürdüren ve son olarak Garanti Bankası ile birleşen Türk finans tarihinin en önemli aktörlerinden birisi olan Osmanlı Bankası, bankanın ünvan değiştirerek faaliyetine devam ettiği tarihten itibaren dış borçlanmalar konusunda aktif rol oynamıştır. Yazarın, araştırmasında büyük ölçüde bu bankanın arşivlerinden (Paris, Londra ve İstanbul) yararlanmış olması, bugüne kadar fazla kullanılmayan kaynakları araştırmacıların gündemine getirmesi açısından önem arz etmektedir.

b- Türkçe Olarak Hazırlanan Kaynaklar

ba- Kitaplar

Türkçe olarak hazırlanan kaynaklara bakıldığında karşımıza Parvus Efendi'nin *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* adlı eseri⁷ gelmektedir. Bu eser Muammer Sencer tarafından hazırlanarak 1977 yılında günümüz Türkçesi ile yayımlanmıştır. Parvus Efendi'nin bu eserinde Osmanlı borçları başlangıcından sonuna kadar yer almakta, ayrıca yazarın dış borçlar haricinde yazdığı konulara da yer verilmektedir.

Sadece Osmanlı dış borçlarının incelenmesine ayrılan önemli bir eser ise İsmail Hakkı Yeniyay'ın çalışmasıdır. Söz konusu çalışma ilk defa 1936 yılında *Osmanlı Borçları Tarihi*⁸ adıyla yayınlanmış, 1964 yılında yapılan baskısında ise eserin adı *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*⁹ olarak değiştirilerek önceki baskıya eklemeler yapılmıştır. 1936 yılı baskısının giriş kısmında istikrazlarla ilgili bazı tabirlerin açıklamasına yer verilen eserin yeni baskısında bu kısım yer almamıştır. Eserin yeni baskısında daha önce 1936

5 Leon Berger, *Dünyân-ı Umumiye İdaresinin 8/20 Kanun-ı Evvel 1881 Tarihinden 1/13 Mart 1898 Tarihine Kadar İlk Onaltı Sene-i Maliye Muameleatı Zarfında Şekli Tesis ve Teşkil Eden Muameleatını Mübeyyin Hülasası*, (Mütercim: Muhammed Es'ad), İstanbul 1315.

6 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çeviren: Ayşe Berktaş), Osmanlı Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1999.

7 Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, (Yayına Hazırlayan: Muammer Sencer), May Yayınları, İstanbul 1977.

8 İ. Hakkı Yeniyay, *Osmanlı Borçları Tarihi*, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara 1936.

9 İ. Hakkı Yeniyay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayın No: 15, Ekin Basımevi, İstanbul 1964.

yılına kadar getirilen borçlanmalarla ilgili açıklamalar 1948 yılı ve sonrasına kadar ilerletilmiş, kitabın sonuna ise Lozan Antlaşması ve sonrası döneme ait önemli belgeler ek olarak verilmiştir. Kitap hâlâ Osmanlı dış borçları hakkında en derli toplu bilgilerin yer aldığı eserlerin başında gelmektedir. Eseri önemli kılan taraf, Osmanlı maliyesi hakkında bilgi veren Fransızca kaynaklar yanında Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin bir kısım yayımlarına da dayanmasıdır. Bu kaynaklar yanında dış borçlar konusundaki yasal düzenlemeler ve anlaşmalar da yararlanılan kaynaklar arasında yer almaktadır. Eserde dikkat çeken husus ise ilk baskısından yaklaşık 20 yıl sonra yeni baskısının yapılmasına karşın yararlanılan kaynaklar kısmının fazla değişmemesidir.

İ. Hakkı Yeniay'ın eserinin ilk baskısı ile ikinci baskısı arasında geçen süre içinde Osmanlı dış borçları konusunu ele alan diğer önemli bir eser ise Kirkor Kömürçan'ın *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi-Düyûn-ı Umumiye Tarihçesi*¹⁰ adlı eseridir. Yazarın daha önce eski harflerle kısa bahisler halinde başka eserlerde¹¹ bölüm olarak yer verdiği konu, 1948 yılında genişletilerek ayrı bir kitap halinde günümüz Türkçesiyle yayımlanmıştır. Eserin giriş kısmında dış borçlar konusunda genel bilgilere değinildikten sonra alınan dış borçlar konusundaki bilgilere yer verilmekte ve konunun 1940 yılına kadar geçen dönemdeki gelişmeleri incelenmektedir. Eserin hangi kaynaklardan yararlanılarak hazırlandığına dair bir kaynakça bulunmamakla beraber yazar kitabın önsözünde Leon Berger, A. du Velay, Charles Morawitz, Heidborn gibi Osmanlı dış borçları hakkında bilgi veren eserlerden yararlandığını ifade etmektedir. Bu konuda zikredilebilecek diğer bir çalışma ise Nihat S. Sayar'ın Osmanlı dönemi mali olaylarını anlatan eseridir.¹² Bu eserde de genel hatları ile dış borçlar konusunda bilgi bulunmaktadır.

Bu eserlerden sonra 1990'lı yılların başlarına kadar geçen sürede sadece Osmanlı dış borçlarını konu alan bağımsız çalışmalar yapılmamıştır. Bu tarihten sonra ise tekrar bağımsız eserlerin yayınlanmaya başladığı görülmektedir. Bu eserlerden ilki Sait Açba tarafından 1989 yılında yayımlanan

10 Kirkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi - Düyûnu Umumiye Tarihçesi*, İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınlarından, Sayı: 32, Şirket Mürettebiye Basımevi, İstanbul 1948.

11 Bu eserlerden bir tanesi İ.M.K.B. tarafından günümüz Türkçesi ile yayımlanan *Borsa Rehberi-1928(2) Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi*'dir. Bu eserin 72-104. sayfaları arasında yer alan "Düyûnu Umumiye (Genel Borçlar) Tarihçesi" adlı bölümü Kirkor Kömürçan tarafından kaleme alınmıştır.

12 Nihat S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İ.İ.T.A. Vakfı Yayınları, İstanbul 1977.

*Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*¹³ adlı çalışmadır. Sözkonusu çalışma aynı yazarın 1994 yılında yayınladığı *Devlet Borçlanması* adlı kitabının içerisinde aynı adla yer alan bölümün genişletilmesi ile oluşturulmuştur. Çalışma, tamamen Türkçe ikincil kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Aynı yıl yayımlanan diğer bir çalışma ise değerli numizmatikçi Cüneyt Ölçer tarafından hazırlanmıştır. *Osmanlı Bankası Aracılığı ile Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları*¹⁴ adını taşıyan bu çalışma iki ciltten oluşmaktadır. Bu eserin birinci cildinde Osmanlı dış borçları konusunda genel özetin yer aldığı giriş bölümünden sonra Osmanlı Bankası arşivinde bu bankadan yapılan borçlarla ilgili belgelerin transkripsiyonu yer almaktadır. Bu eserde işlenen borçların tamamı dış borçlarla ilgili olmamakla birlikte sözkonusu eser birincil kaynakları içermesi açısından önem arz etmektedir.

Hazırlanan eserlerden farklılığı ile dikkat çeken diğer bir çalışma Emine Kiray'ın *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*¹⁵ adlı çalışmasıdır. Bu çalışma 1987 yılında Massachusetts Institute of Technology'ye (MIT) sunulan doktora tezi olup 1993 yılında Türkçe olarak yayımlanmıştır. Eser Osmanlı Devleti'nin mali bunalımı üzerinde durduktan sonra 19. yüzyıldaki borç koşulsallığına Avrupa ve Osmanlı cephesinden bakmakta, bu kısımları ise Lord Hobart ve Foster misyonu tarafından hazırlanan raporları temel alarak çözümlemeye çalışmaktadır. Bu konulardan sonra ise Osmanlı ekonomisindeki yapısal değişiklik ve iflasa yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Eser Lord Hobart ve Foster ile Lord Hobart'ın¹⁶ münferiden hazırladığı raporlar dışında İngilizce ikincil kaynaklara dayanmaktadır.

Kitap halinde hazırlanan diğer bir çalışma ise Faruk Yılmaz'ın 1996 yılında yayımladığı *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar - Düyûn-ı Umumiye*¹⁷ adlı eserdir. Eser, yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne 1995 yılında sunulan *Hukuki-İktisadi-*

13 Sait Açba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayını, Afyon 1989.

14 Cüneyt Ölçer, *Osmanlı Bankası Aracılığı ile Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları*, 2 Cilt, Yenilik Basımevi, İstanbul 1989.

15 Emine Kiray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

16 "Report on the Financial Condition of Turkey" ve "Reports on Turkish Finances" adlı raporların Türkçe çevirisi Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1862-1892)* adlı yayının içerisinde yer almaktadır.

17 Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

Mali Yönleriyle Osmanlı Borçlarının (Düÿûn-ı Umumiye-i Osmaniye'nin) Tasfiyesi Meselesi adlı doktora tezinin kısmen yenilenmiş şeklinden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde devlet borçlanmalarına ilişkin genel bilgiler sunulduktan sonra ilk alınışından tasfiye edilene kadar geçen süreçte Osmanlı dış borçları hakkında bilgi verilmektedir. Eser büyük ölçüde Türkçe ikincil kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır.

Osmanlı dış borçları konusunda bağımsız eser şeklinde hazırlanan son çalışma ise Rifat Önsoy'un *Mali Tutsaklığa Giden Yol - Osmanlı Borçları (1854-1914)*¹⁸ adlı çalışmadır. Eserde 1854 yılından 1914 yılına kadar alınan borçlarla ilgili bilgiler verildikten sonra son bölümde genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Eser büyük ölçüde ikincil kaynaklara dayanılarak hazırlanmış olup genelde yararlanılan Fransızca yabancı kaynaklara ek olarak bazı Almanca kaynakları da içermektedir.

Osmanlı dış borçları üzerine yazılan ve yukarıda sıralanan eserlerin yanında bağımsız olarak bu konuya hasredilmemekle birlikte belirli bölümleri dış borçlanma konusuna ayrılan eserler bulunmaktadır. Bu eserlere örnek olarak Ziya Karamursal'ın *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*¹⁹ ve Edhem Eldem'in *135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*²⁰ verilebilir. Genel olarak borçlar konusuna girmemekle birlikte konu hakkında değerli bilgiler veren eserler de bulunmaktadır. Bu eserlerden Coşkun Çakır'ın son olarak yayımlanan *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*²¹ adlı eserinin ikinci kısmının ikinci bölümünde Osmanlı bürokratlarının mali sorunlara ilişkin tahlil, tenkit ve önerilerini içeren değerli bilgiler yer almaktadır. Yine Tevfik Güran'ın *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*²² adlı çalışmasında fazla kantitatif bilgi olmayan 1854'den sonraki dönemler için bütçelere konulan istikraz faizleri hakkında rakamsal bilgiler sunulmaktadır. Bu konuda bahsedilebilecek önemli bir çalışma ise Şevket Pamuk'un *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*²³ adlı çalışmasıdır. Bu çalış-

18 Rifat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol-Osmanlı Borçları (1854-1914)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999.

19 Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1989.

20 Edhem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, Osmanlı Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1997.

21 Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

22 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989.

23 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara 1986. Bu eser daha sonra Tarih Vakfı tarafından *Osmanlı Ekonomisinde Bağlılık ve Büyüme* adıyla genişletilmiş baskı olarak yayımlanmıştır.

manın “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye (1854-1913)”²⁴ başlıklı dördüncü bölümü dış borçlar ile ilgili önemli kantitatif bilgiler ve değerlendirmeler içermektedir.

Borçlar konusunda bilgi bulunabilecek diğer bir grup eser ise Haydar Kazgan’ın çalışmalarından oluşmaktadır. 1980’li yıllarda *Para ve Sermaye Piyasası* daha sonra *Finans Dünyası* dergilerinde yayımlanan finans tarihine ilişkin yazı dizilerinde dış borçlar ve Düyyûn-ı Umumiye konuları yer yer işlenmiştir. Adı geçen yazarın bu yazı dizileri bugün kitaplaşmış²⁵ şekilleriyle okuyucuların hizmetine sunulmuş bulunmaktadır. Genel olarak yararlanılan kaynaklara fazla yer verilmeyen bu eserler de gözden geçirilmesi gerekli olan kaynaklar arasında yer almaktadır.

Borçlar konusunda bilgi veren eserleri bu şekilde sınırlamak elbette mümkün değildir. Osmanlı iktisat tarihi konusu üzerine yazılan eserlerin çoğunda dış borçlar konusunda kısa özetler halinde bilgiler bulmak mümkündür. Ancak bu bilgiler, dış borçlar konusunda ayrıntılı bilgi veren eserler kaynakça olarak kullanıldığından sözkonusu çalışmalar ile ilgili açıklamalara gidilmemiştir. Yine borçların alındığı dönemlerde Osmanlı bürokrasisinde görev yapan veya o döneme tanıklık eden kişilerin yazdıkları eserlerden²⁶ konu hakkında kısa bilgilerin çıkarılması mümkündür.

bb- Makaleler

Osmanlı dış borçları konusunda yazılan ilk önemli makale, genel olarak her araştırmacının yararlandığı bir çalışma olan Refii Şükrü Suvla’nın “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”²⁷ adlı makalesidir. Makale Tanzimat’tan önce Osmanlı maliyesi ve istikrazlar, Tanzimat Fermanı’nda yer alan mali ıslahat konuları, Tanzimat dönemi istikrazları, son olarak da Düyyûn-ı Umumiye konusunda bilgiler sunmaktadır. Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen sözkonusu makale hâlâ birçok araştırmacı tarafından kullanılır.

24 Bu bölümün daha önce farklı bir biçimde yayımlanan makale şekli için bkz. Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar).

25 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Türkiye Ekonomi Bankası Yayını, İstanbul 1990; *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997; *Osmanlı’da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995; Haydar Kazgan ve diğerleri, *Osmanlı’dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, İstanbul 1999.

26 Cevdet Paşa’nın *Tezâkir* adlı eseri buna örnek olarak verilebilir.

27 Refii Şükrü Suvla, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1999. Bu eserin ilk baskısı 1940 yılında Maarif Vekaleti tarafından yapılmıştır.

maktadır. Bedri Gürsoy tarafından Muharrem Kararnamesi'nin 100. yılı nedeniyle yazılan oldukça uzun iki makalede²⁸ Tanzimat dönemi başından Cumhuriyet dönemine kadar geçen sürede Osmanlı maliyesi, istikrazlar, Düyun-ı Umumiye konularında değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu çalışmalar yanında Osmanlı dış borçları konusunda önemli diğer bir çalışma ise Seyfettin Gürsel'in "Osmanlı Dış Borçları"²⁹ adlı makalesidir. Bu çalışma, sunduğu perpesktif ve yararlanılan kaynaklar açısından Fransız arşiv belgelerine yer vermesi nedeniyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Çalışmada ilk borçlanma girişimlerinden 1914 yılına kadar olan dönemde Osmanlı dış borçları değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın yer aldığı ansiklopedideki diğer çalışma ise Haydar Kazgan'ın "Düyun-u Umumiye"³⁰ adlı makalesidir. Makalede Osmanlı Devleti'nin aciz durumu ilan etmesinden sonraki dönemden 1903 Kararnamesi'ne kadar geçen süreçte Osmanlı borçlarına ilişkin ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Aynı ansiklopedide yer alan Jacques Thobie'nin "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye"³¹ adlı makalesinde de doğrudan yatırımlar yanında borçlanmalarla ilgili değerlendirmeler bulunmaktadır. Osmanlı borçları konusunda dikkate değer diğer bir çalışma ise Osmanlı ve İngiliz arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanan ve ilk iki borçlanmayı konu edinen Şevket Kamil Akar ve Hüseyin Al tarafından hazırlanan çalışmadır.³² Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin ilk borçlanmaya giriş sürecinde karşılaştığı sorunlar, uluslararası finans piyasalarındaki kredibilitesi, borçlanma koşulları ve harcama-

28 Bedri Gürsoy, "Muharrem Kararnamesinin 100. Yılı", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1982; "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40/1-4, 1984.

29 Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

30 Haydar Kazgan, "Düyun-u Umumiye", *a.g.a.* Adı geçen yazarın aynı konuda diğer bir makaleleri için bkz. "Osmanlı Ekonomisi'nde Dış Finansman Kaynakları ve Düyun-ı Umumiye'nin Ortaya Çıkış Sebepleri ve Sonuçları (1885-1985)", *Türkiye Ekonomisi'nin 100. Yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir Ticaret Odası Yayını, İzmir 1986; "Osmanlı Modeli Tüketim İçin Borçlanma", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 35/1-4, 1976; "Osmanlı İkramiyeli Devlet Borçları, Rumeli Demiryolları ve Düyunu Umumiye", *Toplum ve Bilim*, 17, 1982.

31 Jacques Thobie, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye", *a.g.a.*

32 Şevket Kamil Akar ve Hüseyin Al, "Osmanlı Dış Borçlanmasının Başlaması ve Kurulan Gözetim Komisyonları (1854-1856)". Bu çalışma Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma Merkezi, Tarih Vakfı ve Avrupa Bankacılık Tarihi Birliği tarafından ortaklaşa düzenlenen Bankacılık ve Finans Tarihi 2000 adlı yarışmaya sunulmuş ve bilimsel makale dalında birincilik ödülü almıştır. Çalışmanın yarışmayı düzenleyen kuruluşlar tarafından kitapçık olarak basılması düşünülmektedir.

ların denetimi için kurulan gözetim komisyonlarının faaliyetleri inceleme konusu olarak seçilmiş olup, bugüne kadar üzerinde durulmayan bir konuda yeni bilgiler sunulmaktadır. Yine Engin Deniz Akarlı'nın "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları"³³ adlı makalesinde rakamsal bilgilere ve değerlendirmelere ulaşılabilir. Son olarak Tevfik Güran tarafından hazırlanan "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi"³⁴ adlı makalede de bütçe rakamları içerisinde transfer harcamalarının belirli tarihler itibarıyla ağırlığına ilişkin oranlar borçlanma konusunun ciddiyeti konusunda önemli ipuçları vermektedir. Bu konuda son olarak Çağlar Keyder'in makalesine³⁵ de bakılabilir.

Yazının giriş kısmında belirtildiği gibi Osmanlı dış borçları, üzerinde en çok yazı yazılan konuların başında gelmektedir. Gerçekten de konu hakkında yukarıda belirtilen makaleler dışında çok sayıda makale³⁶ bulunmakta ve bu makaleleri kaleme alanlar konuyla ilgileri açısından geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Araştırmacılar için ilk etapta kaynak çokluğu şeklinde görünse de aynı bilgilerin tekrarlandığı yazıların çoğunlukta olduğu, yapılan incelemeden sonra görülebilecektir. Bu nedenle yazı içeriklerinin ayrı bir değerlendirmeye tâbi tutulması faydalı olacaktır.

33 Engin Deniz Akarlı, "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı: 1, Cavit Orhan Tütengil Anısına Armağan, İstanbul 1982.

34 Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 49 (60. Yıl Özel Sayısı), İstanbul 1988.

35 Çağlar Keyder, "Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye, Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi 1881-1914", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 8, İstanbul 1979.

36 Abdurrahman Şeref, "Ecanibten İlk İstikraz Teşebbüsümüze Ait Birkaç Vesika", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 30, 1915; Mehmet Arslanoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4, 1, 1983; Tevfik Can, "Dış Borçlarımız ve Düyun-u Umumiye Deneyimi", *İktisat Dergisi*, 28, 173, 1978; Etem Çalık, "Osmanlı Borçları", *Türkiye Günlüğü*, 25, 1993; Orhan Çimenoglu, "Osmanlılar ve Atatürk Döneminde Devlet Borçları (1854-1938)", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 182 ve 183, 1981; Hayri Mutlucağ, "Düyunu Umumiye ve Reji Soygunu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1, 1967; Vahdettin Engin, "İlk Alınışından 135 Yıl Sonra Dış Borçlar Tarihine Bir Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5, 1990; Kurthan Fişek, "Osmanlı Dış Borçları Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 22, 3, 1968; Şefika Kurnaz, "Osmanlı Borçları (1854-1954)", *Milli Eğitim*, 90, 1989; Ufuk Selen, "Osmanlı ve Türkiye Borçlanma Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 12, 1998; Refii Şükrü Suvla, "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Devlet Borçları", *CHP Konferanslar Serisi*, 9, 1939; Edip Semih Yalçın, "Osmanlı Borçları", *Askeri Tarih Bülteni*, 38, 1995; İbrahim Fazıl Pelin, "Osmanlı Borçlarının Taksimi", *III. Tarih Kongresi Sunulan Tebliğler*, 1948; Murat Koraltürk, "Osmanlı Dış Borçları ve 1875 Moratoryumu (6 Ekim 1875)", *Tarih ve Toplum*, 24/142, 1995; Necdet Kurdakul, "Osmanlı İstikrazları ve Abdülhamid'e İki Uyarı Mektubu", *Tarih ve Toplum*, 4/22, 1985.

Önceki dipnotta genel olarak makaleler sıralanmakla birlikte daha geniş bir bibliyografya taraması için Murat Koraltürk tarafından hazırlanan makaleler bibliyografyasına³⁷ başvurulabilir.

bc- Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Osmanlı dış borçları konusunda yapılan tez çalışmalarına bakıldığında bu çalışmaların daha çok Düyûn-ı Umumiye konusuna yoğunlaştıkları görülmektedir. Konu hakkında yazılan üç doktora tezi de adı geçen idareyi konu edinmektedir. Faruk Yılmaz'ın daha önce zikredilen ve kitaplaştırılan doktora tezi dışında diğer iki doktora tezi; Sinan Yiğit'in *Osmanlı Dış Borçları ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi*³⁸ ve Erdoğan Keskinkılıç'ın *Osmanlı Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri*³⁹ adlı tezlerdir. Kitapların tanıtıldığı bölümde de zikredildiği üzere Faruk Yılmaz'ın çalışması tamamen ikincil Türkçe kaynaklara dayanmaktadır. Erdoğan Keskinkılıç'ın tezi 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisini anlatan giriş bölümünden sonra, dış borçların anlatıldığı birinci bölüm, borçların ödenmesine yönelik girişimlerin ele alındığı ikinci bölüm, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşu ve çalışmalarının yer aldığı üçüncü bölüm ve bu idarenin Lozan Antlaşması ve sonrası döneme kadar geçirdiği safhaları anlatan dördüncü bölümden oluşmaktadır. Tezde ikincil kaynaklar yanında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler ile Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin bazı yayınlarına yer verilmesi çalışmaya orijinallik sağlayan unsurlardır. Üç ana bölümden oluşan Sinan Yiğit'in tezinin birinci bölümünde yapılan borçlanmalar, mali iflas, Berlin Antlaşması'na borçların yansımaları ve Rüşûm-ı Sitte İdaresi'nin kurulması; ikinci bölümde, Muharrem Kararnamesi, Düyûn-ı Umumiye İdaresi, borçlarda bankaların rolü, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin işletmeciliği ve demiryolları ile bu idare döneminde yapılan borçlanmalar; üçüncü bölümde ise Lozan Antlaşması'nda dış borçlar ve dış borçların tasfiyesi hususları yer almaktadır. Tezin hazırlanmasında düstur serilerinden, kanun külliyatlarından ve Türkçe ikincil kaynaklardan yararlanılmış olup yabancı kaynaklara ve arşiv materyallerine başvurulmamıştır.

37 Murat Koraltürk, *Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihine İlişkin Türkçe Makaleler Bibliyografyası (1910-1997)*, Creative Yayıncılık, İstanbul 1998.

38 Sinan Yiğit, *Osmanlı Dış Borçları ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1989.

39 Erdoğan Keskinkılıç, *Osmanlı Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.

Doğrudan Osmanlı dış borçlarını konu edinmemekle birlikte Şevket Kamil Akar tarafından hazırlanan doktora tezinde⁴⁰ II. Abdülhamit dönemi bütçelerinde borçlar için ayrılan tahsisatlar ve gerçekleşen ödemelerle ilgili rakamsal bilgiler yer almaktadır. Genelde yapılan çalışmalarda rakamsal verilere yer verilmediği ya da global rakamlarla yetinildiği düşünüldüğünde adı geçen çalışma daha da önemli hale gelmektedir.

Yüksek lisans tezlerine bakıldığında dış borçlar daha fazla sayıda çalışmaya konu edilmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalar arasında Emine Özer'in *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dış Borçlar*, Naci Tepir'in *Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar Düyun-ı Umumiye*, Zafer Oğuz'un *Düyun-ı Umumiye İdaresi Teşkilat Kanunu ve Uygulama Usulleri*, Ayfer Gül'ün *Osmanlı Devleti Kamu Maliyesinde Dış Borçlanma*, Fikri Demir'in *İlk Kapitülasyonlardan Cumhuriyete Kadar Dış Borçlanmaların Türk Dış Ticaret Politikasına Etkileri*, Ayla Acar'ın *Muharrem Kararnamesi ve Düyun-ı Umumiye*, Nazmi Eroğlu'nun *Mehmed Cavit Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti*, Doğan Emir Savaş'ın *Osmanlı Dış Borçları ve Düyun-ı Umumiye İdaresi* adlı tezleri sayılabilir. Bu kısımda sadece tez adı olarak dış borçlar konusu seçilen çalışmaları yer verilmiştir. Konu hakkında daha geniş bibliyografya taraması için Coşkun Çakır tarafından hazırlanan tezler bibliyografyasında⁴¹ 1933 yılından bu yana hazırlanan tez çalışmalarının (lisans tezleri dahil) tam bir envanteri bulunmaktadır.

bd- Arşiv Kaynakları

Osmanlı dış borçları konusunda yazılanlara bakıldığında Osmanlı arşiv belgelerinin bir iki istisna dışında kullanılmadığı görülmektedir. Bu husus bugüne kadar konu hakkında yazılan eserlerin yeterli olduğu kanısından kaynaklanmış olabilir. Ancak konunun Osmanlı arşiv belgelerinin kullanılarak yeniden incelenmesi; konu hakkında tamamen yabancı kaynaklara (yabancı arşiv belgelerine değil) bağımlı kalınarak yazılan Osmanlı dış borçları tarihine yeni bir boyut getireceği aşikârdır. Konunun tamamen devlet katındaki bir mesele olması devletin resmî belgelerine başvurma zorunluluğunu kendiliğinden gündeme getirmektedir. Bundan sonra yapılacak araştırmaların mevcut yazılanların tekrarı yerine bu tür kaynaklara

40 Şevket Kamil Akar, *1876-1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamit Dönemi Maliyesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

41 Coşkun Çakır, "Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası (1933-1999)", *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi*, 7, 1999/2.

yönelinerek çalışılması konu hakkındaki bilgi dağarcığının değişmesine, çeşitlenmesine ve yapılacak yorumların objektif hale gelmesine yolaçacaktır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin, web sitesi (www.devletarsivleri.gov.tr) üzerinden katalog tarama faaliyeti sunmaya başlaması konu hakkında çalışma yapılmasını kolaylaştıran bir hizmet olarak araştırmacılara sunulmuş bulunmaktadır. Bu konuda yararlanılabilecek diğer bir arşiv kaynağı ise Osmanlı Bankası arşividir. Adı geçen bankanın Garanti Bankası ile birleşmesi sonrasında Bankacılık Tarihi Araştırma ve Belge Merkezi bu bankanın çatısı altında hizmet vermeye devam etmektedir. Osmanlı Bankası'nın finans tarihimiz açısından çok özel bir konumu bulunması nedeniyle adı geçen arşiv oldukça önem arz etmektedir. Son olarak Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin eski Türkçe ile yayımladığı çalışmalar da yapılacak bir araştırmada kullanılması gereken kaynaklar arasında gelmektedir.

c- Yabancı Kaynaklar

Genel olarak devletler, özel olarak Osmanlı dış borçlarına ilişkin yabancı dilde yazılan kaynakların; Türkçe'ye çevrilen veya Türkçe hazırlanan kaynaklara göre gerek sayı gerekse içerik yönünden daha doyurucu olduğu görülmektedir. Türkçe'ye çevrilen eserler kısmına bakıldığında bu kaynakların Türkçe olarak hazırlanan çalışmalara büyük oranda kaynakça oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yapılan birkaç çeviriye karşın yabancı dillerde hazırlanan çok önemli kaynakların henüz Türkçe'ye çevrilmemiş olduğunu da açık bir şekilde zikretmeliyiz. Osmanlı dış borçları konusunda yazılmış kaynakları tanıtırken genel kaynaklardan özel kaynaklara doğru bir yöntem izlemenin, konunun daha anlaşılır kılınmasına yardımcı olacağını düşünüyoruz.

ca- Kitaplar

Osmanlı dış borçları konusunda buraya kadar tanıtılan eserlerde, Seyfettin Gürsel'in çalışması dışında dünyadaki borçlanma konjonktürüne ve bu konjonktür içerisinde Osmanlı borçlanmalarına değinilmemektedir. Adı geçen yazarın çalışmasının giriş kısmında özet bilgiler şeklinde olsa da bu konuya değinilmektedir. Yine Şevket Pamuk'un eserinin giriş kısmında da konu genel hatları ile çizilmektedir. Bu eserler dışarıda bırakıldığında okuyucularda sadece Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma yaptığı ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin burada kurulduğu şeklinde bir izlenim oluşmaktadır. Aynı dönemde diğer ülkelerin borçlanma deneyimlerine ilişkin

Türkçe kaynaklar neredeyse bulunmamaktadır. Oysa 19. yüzyıl iktisat tarihine bakıldığında yoğun olarak uluslararası borçlanmaların yapıldığı, finansal merkezlerde yaşanan krizlerin sonucunda birbirlerine yakın tarihlerde iflasların yaşandığı ve Düyûn-ı Umumiye benzeri idarelerin değişik ülkelerde kurulduğu gözlenmektedir. Hatta bugüne kadar süreç devam ettirildiğinde Türkiye gibi o dönemde yoğun bir şekilde borçlanan, iflas eden ülkelerde hâlâ bu problemlerin devam ettiği söylenebilir. Dolayısıyla dünya konjonktüründe yaşanan bu borçlanma olgusu bilinmeden, özelde Osmanlı dış borçları üzerinde bilgi üretmek konunun tam olarak anlaşılmasının önüne geçmektedir.

Türkçe kitaplar kısmında zikredildiği üzere Kömürcan ve Yeniay'ın eserleri büyük oranda Fransızca eserlere dayanmaktadır. Bunlardan A. du Velay ve Morawitz'in çalışmaları Türkçe'ye çevrilmiş olmakla birlikte büyük çoğunluğu henüz çevrilmemiştir. Dış borçlar konusunda bilgi veren Türkçe eserler hâlâ bu kaynakların üzerine oturmaktadır. Bu eserler arasında George Young'un *Corps de Droit Ottoman*⁴², G. Poulgy'nin *Les Emprunts de la L'Etat Ottomane*⁴³, Adib Roumani'nin *Essai Historique et Technique sur la Dette Publique Ottomane*⁴⁴, A. Heidborn'un *Les Finances Ottomanes*⁴⁵ adlı eserleri sayılabilir. Bu eserler A. du Velay ve Morawitz'in eserlerinde olduğu gibi olayların geçtiği dönemlere yakın tarihlerde yazıldıklarından gözden geçirilmelerinde yarar vardır.

Avrupa'nın 19. yüzyılda tüm dünyanın kreditörü olduğu bilinen bir gerçektir. Bu konuda yazılan eserlere bakıldığında en derli toplu eserin Herbert Feis'in *Europe: The World's Banker 1870-1914*⁴⁶ olduğu söylenebilir. Anılan yüzyılın üçüncü çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı başına kadar olan dönemi kapsayan eserde dış borçlanmalar dahil Avrupa sermayesinin dünya yüzeyindeki hareketi incelenmektedir. Eser üç ana kısımdan oluşmakta; birinci kısımda dönemin üç süper gücü olan İngiltere, Fransa ve Almanya'nın yabancı yatırımları, ikinci kısımda bu üç ülkedeki finans sektörü ile hükümetler arasındaki bağlantılar, üçüncü kısımda ise borç veren ve alan ülkeler masaya yatırılmaktadır. Bu bölümde İmparatorluk Rusyası, Avusturya-Macaristan, İtalya, Portekiz, Balkan ülkeleri, Osmanlı İmpara-

42 George Young, *Corps de Droit Ottoman*, 7 volumes, Oxford 1905-6.

43 G. Poulgy, *Les Emprunts de la L'Etat Ottomane*, Paris 1915.

44 Adib Roumani, *Essai Historique et Technique sur la Dette Publique Ottomane*, Paris 1927.

45 A. Heidborn, *Les Finances Ottomanes*, 4 volumes, Vienna 1908-1909.

46 Herbert Feis, *Europe: The World's Banker 1870-1914 An Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance with Diplomacy before the War*, Yale University Press, New Haven 1930.

torluğu, İran, Mısır, Fas, Japonya, Çin gibi Avrupa sermayesinin borç verdiği ve/veya yatırım yaptığı ülkelerin konumları uluslararası politik koşullar ile birlikte değerlendirilmektedir. Avrupa sermayesinin yayılma alanı ile ilgili diğer bir çalışma ise William Woodruff'un *Impact of Western Man*⁴⁷ adlı eseridir. Bu eserin "Europe-Banker to the World: A Study of European Foreign Investment" adını taşıyan dördüncü bölümünde genel hatları ile konu işlenmektedir. Makro açıdan para ve güç ilişkilerinin anlaşılabilmesi için son dönemde yayınlanan Niall Ferguson'un *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World 1700-2000*⁴⁸ adlı eseri önerilebilir.

Uluslararası piyasalardan yapılan devlet borçlarına ilişkin spesifik çalışmalara bakıldığında bu sahadaki en klasik eserin, Edwin Borchard ve William H. Wynne'n *State Insolvency and Foreign Bondholders*⁴⁹ adlı iki ciltlik kapsamlı çalışması olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu çalışmanın Edwin Borchard tarafından kaleme alınan ve "General Principles" başlığını taşıyan birinci cildinde; uluslararası devlet kredileri, kredi tipleri, iflaslar, alacaklıların talepleri, finansal kontrol ve iflas sonrası yeniden borç düzenlemeleri altı ayrı bölümde kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. William H. Wynne tarafından kaleme alınan ve "Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments" başlığını taşıyan ikinci ciltte ise ülke örnekleri iki ana gruba ayrılmıştır. Birinci grup ülkeler Meksika, Peru ve Santo Domingo'nun yer aldığı Latin Amerika ülkeleri, ikinci grup ise Yunanistan, Portekiz, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu), Bulgaristan ve Mısır'ın yer aldığı Avrupa ve Kuzey Afrika ülkeleridir. Bu ülkelerin borç serüvenleri ilk borçlardan itibaren alınarak 20. yüzyılın ilk yarısının bitimine kadar getirilmektedir. Bu cildin Türkiye'ye ayrılan kısmı 393-528'inci sayfaları arasında yer almaktadır. Bu eser ikincil kaynaklar yanında büyük oranda arşiv belgelerine dayandığı için oldukça kıymetli bilgiler içermektedir. Bu konuda kısa bilgilerin yer aldığı diğer bir çalışma ise Max Winkler'in *Foreign Bonds: An Autopsy*⁵⁰ adlı eseridir. Bu çalışmada daha çok borç veren ülke olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin deneyimleri yer almakla birlikte diğer borç veren ülkelere ilişkin kısa bilgiler de verilmektedir. Yine Christian Suter'in *Debt Cycles in the World Economy, Fore-*

47 William Woodruff, *Impact of Western Man A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960*, University Press of America 1982.

48 Niall Ferguson, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World 1700-2000*, Basic Books, New York 2001.

49 Edwin Borchard ve William H. Wynne, *State Insolvency and Foreign Bondholders*, 2 Cilt, Yale University Press, New Haven 1951.

50 Max Winkler, *Foreign Bonds: An Autopsy*, Arno Press, New York 1976.

*ign Loans, Financial Crises and Debt Settlements 1820-1990*⁵¹ adlı eserinde teorik yaklaşımlarda bulunulmakta, merkez-çevre ilişkileri ekseninde borçlanma konusu irdelenmektedir. Esas olarak üç kısımdan oluşan bu eserin birinci kısmında dünya ekonomisi içinde periferilerin (çevre) borç bunalımları, ikinci kısımda global borç konjoktürüne ilişkin istatistiki analiz, üçüncü kısımda ise ülke örnekleri yer almaktadır. Örnek olarak seçilen ülkeler ise Peru, Liberya ve Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye'dir. Benzer şekilde Barry Eichengreen ve Peter H. Lindert'in editörlüğünde yayınlanan *The International Debt Crisis in Historical Perspective* adlı eserde yer alan makalelerde dış borç krizleri konusunda değişik ülke örnekleri bulunabilir. Bu konuda üzerinde durulması gereken diğer bir çalışma ise editörlüğünü Miles Kahler'in yaptığı *The Politics of International Debt*⁵² adlı eserdir. Bu eserin içinde yer alan Albert Fislow'a ait "Lessons from the Past: Capital Markets during the 19th Century and the Interwar Period" adlı makalede dış borçlar tarihi konusunda makro bir çerçeve sunulmaktadır. Latin Amerika ülkelerinin dış borç deneyimleri için Carlos Marichal'in *A Century of Debt Crises in Latin America: From Independence to the Great Depression*⁵³ adlı eserine bakılabilir. Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkisi ve benzer özellikler taşıyan Mısır örneği için David S. Landes'in *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*⁵⁴ adlı çalışması da zikredilmesi gereken çalışmalardandır.

Borç veren ülkeler açısından konuya yaklaşan muhtelif eserlere bakıldığında bunlar arasında D.M.C. Platt'ın *Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*⁵⁵, Guy P. Palmade'nin *French Capitalism in the Nineteenth Century*⁵⁶, Rondo Cameron'un *France and Economic Development of Europe 1800-1914*⁵⁷, Roger Alderson'un *London and Intervention of the Middle East: Money, Power and War 1902-1922*⁵⁸, Boris Barth'in

51 Christian Suter, *Debt Cycles in the World Economy, Foreign Loans, Financial Crises and Debt Settlements 1820-1990*, Boulder, Colorado 1992.

52 Miles Kahler (ed.), *The Politics of International Debt*, Cornell University Press, Ithaca 1986.

53 Carlos Marichal, *A Century of Debt Crises in Latin America: From Independence to the Great Depression*, Princeton University Press, New Jersey 1989.

54 David S. Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 1979.

55 D.M.C. Platt, *Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*, Clarendon Press, Oxford 1968.

56 Guy P. Palmade, *French Capitalism in the Nineteenth Century*, (Tr. Graeme M. Holmes) Barnes&Noble, New York 1961.

57 Rondo Cameron, *France and Economic Development of Europe 1800-1914*, Randy McNally&Company, 2.Edition, Chicago 1966.

58 Roger Alderson, *London and Intervention of the Middle East: Money, Power. And War 1902-1922*, Yale University Press, New Haven 1995.

*Die Deutsche Hochfinanz und die Imperialismen Banken und Aussenpolitik vor 1914*⁵⁹ adlı eserleri sayılabilir. Bu eserler içinde D.M.C. Platt ile Boris Barth'ın eserlerinde Osmanlı İmparatorluğu için ayrılmış özel bölümler bulunmaktadır.

Borç veren ülkelerdeki bankaların tanınması açısından Paul H. Emden'in *Money Powers of Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*⁶⁰ adlı eserinden yararlanılabilir. Bu eserde Londra, Paris, Viyana, Frankfurt gibi finansal merkezlerdeki bankalar ile önemli bankacılar hakkında tanıtıcı bilgiler ve finanse edilen önemli olaylara (Süveyş Kanalı, Bağdat Demiryolu) ilişkin açıklamalar yer almaktadır. Borç verenlerin kendi aralarında kurdukları birlikler tarafından yayınlanan raporlar⁶¹ da kreditor cephesinden olaylara bakış tarzının yakalanması açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik bilgilerin bulunabileceği eserler ise genel bilgi veren ya da spesifik olarak bu konuya veya bu konuyla bağlantılı hususları elen alan eserler şeklinde iki kısımda incelenebilir. Bu çerçevede genel olarak 19. yüzyıl Osmanlı iktisat tarihinin incelendiği Zvi Jehuda Hershlag'ın *Introduction to the Modern Economic History of Middle East*⁶², Roger Owen'ın *The Middle East in the World Economy 1800-1914*⁶³, Jehuda Wallach'ın editörlüğünü yaptığı *Germany and Middle East 1835-1939*⁶⁴, Ulrich Trumpener'in *Germany and the Ottoman Empire*⁶⁵, Charles Issawi'nin *The Economic History of Turkey 1800-1914*⁶⁶ ve Clement M. Henry'nin *The Mediterranean Debt Crescent*⁶⁷ adlı eserlerinde dış borçlar konusunda ayrıntılı olmamakla beraber genel hatları ile bilgi bulunabilmektedir.

59 Boris Barth, *Die Deutsche Hochfinanz und die Imperialismen Banken und Aussenpolitik vor 1914*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1995.

60 Paul H. Emden, *Money Powers of Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Sampson Low, Marston & Co. Ltd., London 1945.

61 *Corporation of Foreign Bondholders*, Annual Reports of the Council, 1873-1985, London 1985.

62 Z.Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of Middle East*, 2. and Revised Edition, E.J. Brill, Leiden 1980.

63 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, Methuen 1981.

64 Jehuda Wallach (ed.), *Germany and Middle East 1835-1939*, Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte, Beiheft 1, Tel-Aviv University, Tel-Aviv 1975.

65 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 1968.

66 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago 1980.

67 Clement M. Henry, *The Mediterranean Debt Crescent: Money and Power in Algeria, Egypt, Morocco, Tunisia, and Turkey*, University Press of Florida, Gainesville 1996.

Yukarıda sıralanan eserlerin yanında hazırlanan bazı çalışmalarda Osmanlı dış borçları konusunda daha ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Haris Exertsoglou tarafından hazırlanan *Greek Banking in Constantinople 1850-1881*⁶⁸ adlı doktora çalışması buna güzel bir örnektir. Bu çalışmada Osmanlı dış borçları genel olarak özetlendiği gibi Rum bankerlerin Osmanlı'ya verdikleri krediler, kurdukları bankalar ve ele alınan dönemdeki finansal gelişmeler işlenmektedir. İki kısma ayrılan bu tezde on bölüm bulunmaktadır. Birinci kısmı oluşturan ilk üç bölümde 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi, dış borçlar, mali durum ve İstanbul'daki Rum topluluğuna ilişkin genel açıklamalar yer almaktadır. İkinci kısmın ilk bölümü olan dördüncü bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılığın genel gelişimine değinildikten sonra izleyen bölümlerde Rum bankerlerin banka kurma girişimleri, kurdukları bankalar, iflas sürecindeki gelişmeler ve Rum bankerlerin İstanbul para piyasasındaki konumu üzerinde durulmakta, bu kısmın son bölümü olan 10. bölümde ise Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşu ve Rum bankerlerin oynadıkları roller izah edilmektedir.

Yine doktora tezi olarak hazırlanıp kitaplaştırılan Armin Kössler'in *Aktionfield Osmanisches Reich: Die Wirtschafts-interessen des Deustschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908*⁶⁹ adlı çalışmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'dan sağladığı krediler konusunda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu eser ikincil kaynaklar yanında arşiv belgelerini de kaynakça olarak kullandığından önemli bir kaynak niteliğindedir. Benzer şekilde Fransa açısından konuya yaklaşan Jacques Thobie'nin *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman 1895-1914*⁷⁰ adlı çalışması da bu alandaki ciddi eserlerin başında gelmektedir. Bu eser de yararlandığı birincil ve ikincil kaynaklar yönünden oldukça dikkat çekicidir. Fransızca kaleme alınan André Authman⁷¹ ve Adrien Biliotti'nin⁷² ayrı ayrı kalem aldıkları *La Banque impériale ottomane* adını taşıyan çalışmaları da Osmanlı Bankası aracılığıyla yapılan borçlanmalar hakkında bilgi bulunabilecek diğer eserleri oluşturmaktadır.

68 Haris Exertsoglou, *Greek Banking in Constantinople 1850-1881*, Unpublished Ph.D. Thesis, King's College London University, 1986.

69 Armin Kössler, *Aktionfield Osmanisches Reich: Die Wirtschafts-interessen des Deustschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908*, Arno Press, New York 1981.

70 Jacques Thobie, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman 1895-1914*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris 1977.

71 André Authman, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1996. Bu eser henüz Türkçe'ye çevrilmiş bulunmaktadır. Bkz. André Authman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası – Bank-ı Osmanî-i Şahane*. (Çeviri: Ali Berktaş), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2002.

72 Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1909.

Düyûn-ı Umumiye'ye kadar geçen süreçte yapılan Osmanlı dış borçlanmaları ve maliyenin durumuyla ilgili mükemmel bir çalışma ise Christopher Clay'ın *Gold for Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*⁷³ adlı çalışmasıdır. Giriş ve sonuç bölümü hariç onbir bölümden oluşan bu eserin temel özelliği ikincil kaynaklardan daha çok İngiliz, Fransız ve Osmanlı Bankası arşiv kaynaklarına dayanıyor olmasıdır. Eserin ilk bölümünde milli banka kurma girişimlerine, ikinci bölümünde Osmanlı Bankası'nın ünvan değiştirerek kurulması ve iç borçların konsolidasyonuna, üçüncü ve dördüncü bölümleri 1866-1873 yılları arasında yapılan yoğun borçlanmalara, beşinci bölüm iflas öncesi duruma, altıncı bölüm iflasa, yedinci bölüm Osmanlı-Rus Savaşı döneminde mali duruma, sekiz, dokuz, on ve onbirinci bölümleri ise savaş sonrası dönemdeki mali durum ve Düyûn-ı Umumiye'nin kurulması süreçlerine ayrılmıştır. Eser bir taraftan Osmanlı Bankası ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişkilerine diğer taraftan borçlanma ile mali duruma dair çok teferuatlı bir anlatıma dayanmakta, konuyu herhangi bir teorik düzleme oturtmamaktadır.

Osmanlı dış borçları konusunda son olarak zikredilmeye değer çalışma ise İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın gizli belgelerinin basılması sûretiyle yayınlanan *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print* adlı devasa çalışmadır. Çok sayıda ciltten oluşan bu seri Kenneth Bourne ve D. Cameron Watt'ın genel editörlüğünde değişik alt editörler tarafından hazırlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu'yla ilgili birden fazla cilt olmasına karşın editörlüğünü David Gillard'ın yaptığı bu serinin birinci kısmının "The Near and Middle East" başlığını taşıyan B serisinin "The Ottoman Empire: Finance and Trade 1860-1879" adlı 7. cildinde Osmanlı maliyesi ve dış borçları konusunda oldukça önemli belgelere yer verilmiştir. Özellikle "Memorandum on the Subject of the Turkish Loans, and the Amount of Support Granted by Her Majest'y Government to the Bondholders, from 1854 to 1873"⁷⁴ adlı raporda iflasa kadar geçen süreçte alınan krediler konusunda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

73 Christopher Clay, *Gold for Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I.B. Tauris, New York 2000. Bu çalışma Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma Merkezi, Tarih Vakfı ve Avrupa Bankacılık Tarihi Birliği tarafından ortaklaşa düzenlenen Bankacılık ve Finans Tarihi 2000 adlı yarışmaya sunulmuş ve kitap dalında birincilik ödülü almıştır.

74 Kenneth Bourne ve D. Cameron Watt (Gen. Ed.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*; David Gillard (ed.), *The Near and Middle East - The Ottoman Empire: Finance and Trade 1860-1879 Part 1, Series B, Volume 7*, Univesity of America Press, 1984.

Osmanlı dış borçları konusunda bilgi veren kitapları tam olarak sıralamak mümkün görünmemekle birlikte bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara Christopher Clay (2000), Jacques Thobie (1977), Boris Barth (1995) ve Armin Kössler'in (1981) çalışmalarının kaynakça kısımlarına bakmaları salık verilebilir. Bu dört eserin kaynakça kısımları yoluyla Osmanlı maliyesi konusunda İngilizce, Fransızca ve Almanca'daki en geniş bibliyografyayı elde etmek mümkündür.

cb- Makaleler

Dış borçlar konusundaki makale çalışmalarında da genelden özele doğru bir sıra izlediğimizde karşımıza öncelikle Jacob Viner'in seri halinde yayımlanan çalışmaları çıkmaktadır. Adı geçen yazarın üç makalesinden ikisi⁷⁵ birbirinin devamı niteliğinde olup uluslararası finansın politik cephesini irdelemekte, üçüncü makalesi⁷⁶ başlık olarak farklı olmakla birlikte anlatılan teorik çerçevenin uygulamalı bir anlatımını oluşturmaktadır. Bir diğer çalışma ise David McLean'in "Finance and "Informal Empire" before the First World War"⁷⁷ adlı makalesidir. Borç krizleri ve borçların yeniden ödeme planlarına bağlanması ile ilgili konular için Christian Suter ve Hanspeter Stamm'ın birlikte yazdıkları "Coping with Global Debt Crises Debt Settlements, 1820 to 1986"⁷⁸ adlı makalede borç sorunu ile karşılaşan ülkelerle ilgili bilgiler genel çerçevede içinde sunulmaktadır. Söz konusu makaleler uluslararası düzlemde konunun anlaşılmasına yardımcı olması açısından önemlidir.

İlk dış borcun 1854 yılında alındığı bilinmektedir. Bu tarihten önce dış borç alınması konusunda yabancılar tarafından yapılan öneriler konusunda E.S. Rodkey'in makalesinde⁷⁹ bilgi bulunmaktadır. Bu makalede zikredilen İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Stradford Canning'in Osmanlı hükümetine 1850 yılında sunduğu memorandum ilgi çekicidir. Makalenin İngiliz arşiv belgelerine dayanması kıymetini artırmakta, konu hakkında

75 Jacob Viner, "Political Aspects of International Finance", *The Journal of Business of the University of Chicago*, Volume: 1, April 1928; "Political Aspects of International Finance II", *The Journal of Business of the University of Chicago*, Volume: 1, July 1928.

76 Jacob Viner, "International Finance and Balance of Power Diplomacy, 1880-1914", *South Western Political and Social Science Quarterly*, IX, 1929.

77 David McLean, "Finance and "Informal Empire" before the First World War", *The Economic History Review*, Serie: 2, Volume: 29, 1976.

78 Christian Suter ve Hanspeter Stamm, "Coping with Global Debt Crises Debt Settlements, 1820 to 1986", *Comparative Studies in Society and History*, Volume: 34, Sayı: 4, October 1992.

79 E.S. Rodkey, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant 1849-1856", *Journal of Modern History*, XXX, 1958.

yeni bilgiler ortaya koymaktadır. Alınan ilk iki kredi ile ilgili Olive Anderson'ın hazırladığı "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55"⁸⁰ adlı çalışma konuyu tüm ayrıntıları ile vermektedir. İkinci kaynaklar yanında arşiv belgelerinin kullanıldığı bu makale spesifik olarak Osmanlı dış borçları konusunda yazılan sınırlı sayıda çalışmalardan bir tanesini oluşturmaktadır. Yukarıda ismi zikredilen Christopher Clay'ın "The Financial Collapse of the Ottoman State 1863-1875"⁸¹ adlı makalesi de dönemle ilgili olaylar hakkında bilgi vermektedir. Bu makale, adı geçen yazarın yukarıda bahsedilen kitabının ilgili bölümlerinin kısaltılmış bir şeklidir. Yahya Sezai Tezel'in "Notes on the Consolidated Foreign Debt of the Ottoman Empire: The Servicing of the Loans"⁸², Çağlar Keyder'in "Ottoman Economy and Finances (1881-1918)"⁸³ ve Zvi Yehuda Hershlag'ın "The Late Ottoman Finances: A Case-Study in Guilt and Punishment"⁸⁴ adlı makaleleri ise konu hakkında yararlanılabilecek diğer çalışmalardır.

Bu konuda yapılacak çalışmalarda mutlaka yararlanılması gereken bir diğer kaynak ise Michelle Raccagni'nin "The French Economic Interests in the Ottoman Empire"⁸⁵ adlı makalesidir. Almanya için benzer bir çalışma W.O. Henderson'un "German Economic Penetration in the Middle East, 1870-1914"⁸⁶ adlı makalesi zikredilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sermaye sağladığı ülkelerin başında gelen Alman ve Fransız sermayesinin faaliyetleri konusunda bu makalelerde bilgiler bulunmaktadır. Yine Jacques Thobie'nin "Finance et Politique Exterieur: L'Administration de la Dette Publique Ottomane 1881-1914"⁸⁷ adlı makalesinde Düyûn-ı Umumiye

80 Olive Anderson, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *The Historical Journal*, Volume: 7, No: 1, 1964.

81 Christopher Clay, "The Financial Collapse of the Ottoman State 1863-1875", *Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman et de la Turquie* (Ed. Daniel Panzac), Collection Turcica, Volume: VIII, Peeters, Paris 1995.

82 Yahya Sezai Tezel, "Notes on the Consolidated Foreign Debt of the Ottoman Empire: The Servicing of the Loans", *Turkish Yearbook of International Relations*, 1972.

83 Çağlar Keyder, "Ottoman Economy and Finances (1881-1918)", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (Eds.: Halil İnalcık ve Osman Okyar), Meteksan, Ankara 1980.

84 Zvi Yehuda Hershlag, "The Late Ottoman Finances: A Case-Study in Guilt and Punishment", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (Eds.: Halil İnalcık ve Osman Okyar), Meteksan, Ankara 1980.

85 Michelle Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 11, 1980.

86 W.O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 1870-1914", *The Economic History Review*, XVIII, 1948.

87 Jacques Thobie, "Finance et Politique Exterieur: L'Administration de la Dette Publique Ottomane 1881-1914", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)* (Eds.: Halil İnalcık ve Osman Okyar), Meteksan, Ankara 1980.

İdaresi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Engin Deniz Akarlı'nın "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909"⁸⁸ adlı makalesinde Dü-yûn-ı Umumiye sonrası gelişmeler ile ilgili bilgilere ulaşılabilir. Avrupa sermayesinin gelişi ile ilgili genel bir değerlendirme Kurt Grunwald'ın "How Foreign Investment Came to the Middle East"⁸⁹ adlı makalesinde bulunabilir. Bu çalışmalara ek olarak "German Finance in Turkey"⁹⁰, Vincent Caillard'ın *Britannica Ansiklopedisi*'nin onbirinci baskısı için yazdığı "Turkey-Finance"⁹¹, G. Poulgi'nin "La Banque Imperiale Ottomane"⁹² adlı çalışmalarında da konuyla ilgili olarak yer alan bilgilerden yararlanılabilir.

cc- Diğer

Yukarıda zikredilen yabancı kaynaklar haricinde borç veren ülkelerin (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya), borçlanmalara aracılık eden finans kuruluşlarının arşivlerinde yer alan belgeler ile Dü-yûn-ı Umumiye İdaresi'nin yabancı dilde yayınladığı raporlar mutlak sûrette yararlanılması gereken kaynakların başında gelmektedir.

Bu materyallere gazete ve dergilerde yayınlanan makaleler ve haberler de eklenebilir. Özellikle İngiliz ve Fransız basınında Osmanlı borçlanması-nın başlamasından sonra mali konularla ilgili haberlerin sıklığı görülmektedir.⁹³

d- Değerlendirme

Buraya kadar yapılan açıklamalardan Osmanlı dış borçlanmasının Türkçe literatürde hâlâ ciddi düzeyde araştırılacak bir konu olarak kaldığı söylenebilir. Blaisdell'in eseri hariç gerek konu hakkında yazılan eserlerin tamamına yakın kısmı Fransızca eserler veya bu eserlere dayanan çalışmalardan oluşmaktadır. Almanca kaynaklardan yararlanan Önsoy'un eserinde dahi bu konuda bilgi bulunabilecek iki önemli kaynak olan Kössler

88 Engin Deniz Akarlı, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909", *Middle Eastern Studies*, Volume: 28, Issue: 3, July 1992.

89 Kurt Grunwald, "How Foreign Investment Came to the Middle East", *Tradition*, Volume: 11, No: 4, 1966.

90 Anonymous, "German Finance in Turkey", *The National Review*, Volume: 48, January 1907.

91 Vincent Caillard, "Turkey-Finance", *Enc. Britannica*, 11. Edition, 1911.

92 G. Poulgi, "La Banque Imperiale Ottomane", *Annales des Sciences Politiques*, May 1910.

93 İngiliz gazetelerinde yayınlanan haberlerin çevirisi için Active Bankacılık ve Finans Dergisi'ne bakılabilir. Adı geçen derginin Ocak-Şubat 2001(16) sayısından itibaren sözkonusu haberlerden Osmanlı maliyesi ve bankacılığı ile ilgili haberler ve yorumlar tarih sırasıyla yayınlanmaktadır.

ve Barth'ın çalışmalarından yararlanılmadığı görülmektedir. Genel bir tespit ise İngilizce kaynaklara fazla başvurulmamasıdır. Bu çalışmaların genel istisnası Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan doktora çalışmalarıdır (bkz. Pamuk, Kıray). Blaisdell'in eserinin 1940 yılında çevirisinin yapılmasına karşın daha sonraki tarihlerde yayınlanan Yeniay ve Kömürcan'ın eserlerinde kaynakça olarak yer almaması ilgi çekicidir.

Konu hakkında yazılan üç doktora tezinin Düyûn-ı Umumiye İdare-si'ni konu almasına rağmen kitap halinde basılan Faruk Yılmaz'ın tezi ile Sinan Yiğit'in tezinin tamamına yakın kısmının Türkçe kaynaklardan hazırlandığı, Erdoğan Keskinkılıç'ın tezinin ise kaynakça yönünden daha geniş olmasına karşın konuya hakimiyet açısından doyurucu olmaktan uzak kaldığı söylenebilir.

Konu hakkında hazırlanan yabancı eserlerin ise Türkçe hazırlanan kaynaklardan içerik olarak daha zengin olduğu görülmektedir. Özellikle son olarak yayınlanan Clay'in eseri buna uç bir örnek olarak gösterilebilir. Yabancı eserlerin içerik yönünden zengin olmaları arşiv kaynaklarını yoğun olarak kullanmaları ve konunun uluslararası boyutundan kaynaklanmaktadır. Türkçe kaynakların içerik zenginliğini önleyen en önemli faktör de bu iki unsurdur. Osmanlı dış borçlanması öncelikli olarak uluslararası boyutları ile çalışılması gereken bir konudur. Kredi sağlanan yerlerin Avrupa'nın Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi çeşitli finansal merkezleri olması, bu yerlerin aynı zamanda Avrupa güç dengesi içinde birbirleriyle rekabet eden ülkelerden oluşması; konunun uluslararası politika zemini olmaksızın incelenmesini eksik bırakacaktır. Konunun bu boyutta incelenmesi, aynı zamanda uluslararası sermayenin siyasal sınırlardan ne kadar bağımsız hareket edebildiğini ortaya koyması açısından ilginç sonuçlar ortaya koyabilecektir. Ortaya çıkacak diğer bir perspektif ise bu çalışmalar sonucunda borçlanan ülkeler arasındaki benzerlik ve farklılıkların anlaşılabilmesidir. Konuyu zorlayan diğer bir faktör ise kreditor ülkeler ve finans kuruluşlarının arşiv kaynaklarının kullanılmasını zorunlu kılmasıdır. Genel olarak bu alanda kapsayıcı bir çalışma yapılabilmesi için İngilizce, Fransızca ve Almanca arşiv belgeleri yanında ikincil kaynakların kullanılması gerekmektedir. Bunlara ek olarak Osmanlı arşiv kaynaklarının da borçlanma konusunda yeteri kadar kullanıldığını söylemek zordur. Söz konusu üç dilin yanına Osmanlıca'nın eklenmesi araştırmacıların aşması gereken önemli bir faktördür. Dış borçlar konusu bu genişlikte araştırılmadığı sürece literatür eski kaynakların yeniden envanterinin dökülmesinden başka bir sonuç doğurmayacağı gibi konunun kavranabilmesini de güçleştirecektir.

Literature on Ottoman Foreign Debts

Hüseyin AL

Abstract

This study intends to review the literature on Ottoman foreign debts, attempts. The studies mentioned in this study were grouped as a) studies published in foreign languages and have not yet been translated into Turkish b) studies published in Turkish c) studies that were already translated into Turkish. The author asserts that the Ottoman foreign debts have not yet been fully analyzed by the academicians. There are many studies in Turkish, but most of them repeat the same content. The studies written by foreign scholars seem to be more satisfactory in terms of their content. Furthermore, it is clear that for a better understanding of the issue archival sources of Ottoman Empire both in Turkey and abroad need to be explored.

Osmanlı Bankacılığı Üzerine Bir Kaynak Taraması

Hüseyin AL*

ÜLKEMİZDE MODERN ANLAMDA bankacılığın gelişmesi Tanzimat sonrası döneme rastlamaktadır. Bankacılık işlemlerini yerine getiren araçların ise çok eski tarihlerden beri varlığı bilinmekle birlikte, konu hakkındaki bilgiler kısa ve özet bilgiler şeklindedir. Tanzimat dönemi sonrasındaki bankacılık tarihi ise yavaş yavaş akademik çalışmalara konu olmaktadır. Bu yazıda bankacılık tarihi alanındaki çalışmalar için genel bir kaynakça çıkarılmaya çalışılmış ve dönem olarak da Cumhuriyet'e kadar geçen süreç ele alınmıştır. Modern bankacılık faaliyetleri öncesinde Osmanlı toplumunda kredi fonksiyonlarını yerine getiren kurumların tarihine genel olarak değinilmemiş, bu dönem için sadece sarraflarla ilgili kaynakların zikredilmesiyle yetinilmiştir. Bu çerçevede yazıya konu edilen kaynak taraması Tanzimat-Cumhuriyet periyodunu kapsamıştır. Dış borçlar konusunda yapılan kaynak taramasında izlenilen yöntem burada da izlenerek, önce Türkçe'ye çevrilen kaynaklara yer verilmiş daha sonra ise Türkçe ve yabancı dilde hazırlanan çalışmalar ele alınmıştır.

a- Türkçe'ye Çevrilen Kaynaklar

Osmanlı dönemi ile ilgili bankacılık literatürüne bakıldığında bu konuda bilgi veren ilk eserlerin dış borçlar gibi Osmanlı maliyesini konu edinen eserler olduğu görülmektedir. Ancak dış borçlardan ayrılan yönü ise, bir sonraki kısımda değinileceği gibi, daha erken tarihlerde bankacılık konusunda telif eserlerin yazılmış olmasıdır.

* İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi Doktora öğrencisi.

Osmanlı bankacılığı için genel kaynakça olarak kullanılan eserlerin başında A. du Velay'ın çalışması gelmektedir.¹ Benzer şekilde Charles Morawitz'in eserinde² de bankalarla ilgili kısmi bilgiler yer almaktadır. Dilimize çevirilen en önemli eser ise Edhem Eldem'in kaleme aldığı *Osmanlı Bankası Tarihi*'dir.³ Bu çalışmalara, Osmanlı Bankası'nın tarihçesinin anlatıldığı André Authman'ın çalışmaları⁴ eklenebilir. Alman sermayesinin Türkiye'ye girişinin konu edildiği Lothar Rathmann'ın çalışmasında⁵ Alman bankalarının faaliyeti ile ilgili genel bilgiler bulunabilir.

Türkçe'ye çok fazla çevirinin yapılmadığı bir alan olan bankacılık tarihi konusunda zikredilmeye değer birkaç çeviri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kurt Grunwald ve O. Ronall Joachim'in birlikte hazırladıkları "Galata Bankerleri" ile ilgili makale⁶, diğeri ise bu bankerler grubu içerisinde yer alan büyük banker ailelerinden Camondolar üzerine Nora Şeni ve Sophie Le Tarnec'in birlikte hazırladıkları çalışmadır.⁷

b- Türkçe Olarak Hazırlanan Kaynaklar

ba- Kitaplar

Bankacılık tarihi ile ilgili bilgiler genel olarak bağımsız eserlerden ziyade, bankacılık konusunda yazılan kitaplarda bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği Hasan Ferid Bey'in eseridir.⁸ Üç ciltten oluşan bu eserin üçüncü cildi tamamen bankacılık konusuna ayrılmış olup ilk kısımlarında bankacılık tarihi ile ilgili açıklamalar yer almaktadır. Kitabın diğer bölümleri dünyadaki önemli bankalar ve bankacılık muamelelerine ayrılmıştır. Bu eser

1 A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, (çev. Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 1978.

2 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, (çev. Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 1978.

3 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (çev. Ayşe Berktaş), Osmanlı Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1999.

4 André Authman, *Osmanlı Bankası'nın Tarihçesi*, İstanbul 1988; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası-Bank-ı Osmanî-i Şahane*, (çev. Ali Berktaş), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkez Yayını, İstanbul, 2002.

5 Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, (çev. Ragıp Zarakolu), Belge Yayınları, İstanbul, 2001.

6 Kurt Grunwald ve O. Ronall Joachim, "Galata Bankerleri", (çev. Haydar Kazgan), *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı:1, Nisan 1977(?).

7 Nora Şeni ve Sophie Le Tarnec, *Camondolar: Bir Hanedanın Çöküşü*, (çev. Yaman Aksu), İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

8 Hasan Ferid Bey, *Nakit ve İtibar-ı Mali*, 3 Cilt (3. Cilt: Bankacılık), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334. Bu eserin tamamı Coşkun Çakır tarafından günümüz Türkçesi ile hazırlanmış olup henüz yayımlanmamıştır.

bankacılık tarihi konusuna değinen çok sayıda çalışmaya kaynaklık eden telif eserlerin başında gelmektedir. Benzer bir çalışma ise İstefan Arapyan'ın eseridir.⁹ Hasan Ferid Bey'in eserine göre daha küçük hacimli olan bu eserin de giriş kısmında bankacılık tarihi konusunda özet bilgiler yer almaktadır. İçinde bankacılık tarihi ile ilgili bilgiler olmamasına karşın dönemin bankacılık işlemlerini anlayabilmek için Zühdü Bey ve Mehmed Ziya'nın eserleri¹⁰ de araştırmacılara önerilebilecek çalışmalar arasında gelmektedir. Eski Türkçe ile yazılmış bulunan bu eserlerden sonra zikredilebilecek en önemli çalışma Hazım Atıf Kuyucak'ın iki ciltlik eseridir.¹¹ Bu eserin ikinci cildi bankacılık konusuna ayrılmış olup bankacılık tarihi ve faaliyette bulunan bankalar hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Yine Öztin Akgüç tarafından hazırlanan *100 Soruda Türkiye'de Bankacılık*¹² adlı eserin bazı bölümleri Türk bankacılık tarihine ayrılmıştır.

Yukarıda zikredilen eserlerin istisnası ise münferiden bankacılık tarihine eğilen Burhan Ulutan ve Selim Tarlan'ın çalışmalarıdır. Bu eserlerden ilki olan Burhan Ulutan'ın eserinde¹³ dünyada ve Türkiye'de bankacılığın gelişimi kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. Aynı sistematik Selim Tarlan'ın eserinde¹⁴ de yer almaktadır. Gerek yukarıda zikredilen eski Türkçe eserler gerekse günümüz Türkçesi ile yazılan eserler bu konuda yazılan ikincil yerli ve yabancı eserlere dayanmaktadır.

Bankacılık tarihi ile ilgili çalışmaların bir kısmını ise Osmanlı'dan bugüne kadar faaliyetlerini sürdüren bankalar ile ilgili eserler oluşturmaktadır. Bu eserler arasında Yusuf Saim Atasagun¹⁵, Nurettin Hazar¹⁶, Şahap Sıtkı İlter¹⁷, Teoman Yazgan¹⁸, Edhem Eldem¹⁹, Metin Berke'nin²⁰ çalış-

9 İstefan Arapyan, *Bankacılık ve Banka Muhasebesi*, Âmir-i Matbaası, İstanbul 1928.

10 Zühdü Bey, *Mali Piyasalar ve Banka Siyaseti*, Hüsn-i Tabiat Matbaası, İstanbul 1337-1338; Mehmed Ziya, *Bankalar ve Muamelatı*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1917.

11 Hazım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Neşriyatı, 2 Cilt, İstanbul 1948.

12 Öztin Akgüç, *100 Soruda Türkiye'de Bankacılık*, Gerçek Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1989.

13 Burhan Ulutan, *Bankacılığın Tekamülü*, Ankara 1957.

14 Selim Tarlan, *Tarihte Bankacılık*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara, 1986.

15 Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1888-1939)*, İstanbul, 1939.

16 Nurettin Hazar, *T.C. Ziraat Bankası (1863-1983)*, Ziraat Bankası Yayını, Ankara 1986.

17 Şahap Sıtkı İlter, *Ziraat Bankası Dün-Bugün*, Başnur Matbaası, Ankara 1952.

18 Teoman Yazgan, *Türkiye'de Bankacılığın Gelişimi*, Baylan Matbaası, Ankara 1969.

19 Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Banknotları (1863-1914)*, Osmanlı Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1998; *135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, Osmanlı Bankası ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1997.

20 Metin Berke, *Selanik Bankası'ndan Interbank'a 110 Yıllık Mazi*, Interbank ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2000.

maları ile Ziraat Bankası ve Türkbank'ın yayınlarını²¹ sayabiliriz. Bu eserler doğrudan banka tarihleri şeklinde olabildiği gibi, üzerinde çalışılan bankanın bazı faaliyetlerine yönelik de olabilmektedir.

Konu hakkında üzerinde durulması gereken diğer bir grup eser ise Haydar Kazgan'ın çalışmalarıdır. Adı geçen yazarın daha önce kısa makaleler şeklinde kaleme aldığı çalışmalar daha sonraki tarihlerde kitaplaştırılmıştır.²² 1980'li yıllarda Para ve Sermaye Piyasası daha sonra Finans Dünyası dergilerinde yayınlanan finans tarihine ilişkin yazı dizilerinin önemli bir kısmı bankacılık tarihine ayrılmıştır. Genel olarak yararlanılan kaynaklara fazla yer verilmeyen sözkonusu çalışmalar bu eksikliklerine rağmen yine de bankacılık tarihi konusunda üzerinde durulması gereken kaynakların başında gelmektedir.

Bankacılık tarihi ile ilgili kısa bilgiler para, banka veya benzer adları taşıyan kitaplarda bulunabilir. Ancak bu bilgiler yukarıda zikredilen eserlerden yararlanılarak oluşturulduğundan aynı bilgilerin tekrarı niteliğindedir. Bunların yanı sıra Türk iktisat tarihinin çeşitli yönlerini ele alan kitaplarda Osmanlı dönemi bankacılığı ile bölümler veya değerli bilgiler bulmak mümkündür. Bu çerçevede Selim İlkin ve İlhan Tekeli²³, Haydar Kazgan²⁴, Rifat Önsoy²⁵, İlber Ortaylı²⁶, Şevket Pamuk²⁷, Reşat Kasaba²⁸, Zafer Toprak²⁹, Hüseyin Avni Şanda³⁰, Ekrem Kolerkılıç³¹, Ali Akyıl-

21 *Ellili Senelik Hayat ve Faaliyeti (1888-1938)*, Marifet Basımevi, İstanbul 1938; *Kuruluşundan Bugüne Türkbank*, Türkbank Yayını, t.y.

22 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Türkiye Ekonomi Bankası Yayını, İstanbul 1990; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 1997; *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995; Haydar Kazgan ve diğerleri, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, İstanbul 1999.

23 Selim İlkin ve İlhan Tekeli, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, 2. Baskı, Merkez Bankası Yayını, Ankara 1997.

24 Haydar Kazgan, Murat Koraltürk ve Murat Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, Merkez Bankası Yayını, Ankara 2000.

25 Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.

26 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, Ankara 1983.

27 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

28 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Ondokuzuncu Yüzyıl*, (çev. Kudret Emiroğlu), Belge Yayınları, İstanbul 1993.

29 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

30 Hüseyin Avni Şanda, *1908 İşçi Hareketleri/Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, t.y.

31 Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Ankara 1958.

dız³², Nezihi Aykut³³, Vedat Eldem'in³⁴ eserleri ile İMKB'nin³⁵ yayınları zikredilebilir. Bu eserlere ek olarak uluslararası bankacılık ile ilgili Türkçe literatürde fazla kaynak bulunmamakla birlikte Nazım Ekren'in³⁶ çalışması araştırmacılara önerilebilir.

bb- Makaleler

Osmanlı bankacılık tarihi konusunda çok sayıda makale bulunmaktadır. Söz konusu makalelerde doğrudan bankalar üzerine yoğunlaşıldığı gibi modern bankaların kurulmasından önceki döneme veya yardımlaşma sandıkları gibi kurumlara da değinilmektedir. Yazının giriş kısmında belirtildiği gibi Tanzimat öncesi dönemle ilgili olarak sadece sarraflarla ilgili kaynakların belirtilmesiyle yetinilecektir.

Tanzimat süreci ile kurulmaya başlayan modern bankalardan önce bankacılık işlemleri değişik kurumlar vasıtasıyla toplumun kredi ihtiyacını karşılamaya yönelmiştir. Bu tür kurumlar para vakıfları, orta sandıkları ve modern bankaların ilk nüvelerini oluşturan sarraflar/bankerlerdir. Sarraflar konusunda en önemli çalışma Necibe Sevgen'in 1968-1969 yıllarında seri halinde yayınlanan makaleleridir.³⁷ Bu seride yazar tamamen Osmanlı arşiv kaynaklarını kullandığından söz konusu makaleler önemlidir. Halihazırda sarraflar konusu fazla akademik düzeyde araştırmaya konu olmayıp araştırılmaya muhtaç konuların başında gelmektedir.

Doğrudan bankalar veya bankacılık faaliyetleriyle ilgili makalelere bakıldığında bu makaleler arasında Reşat Kasaba'nın makalesi³⁸ Türkiye'de modern anlamda ilk bankacılık faaliyetleri ile ilgili değişik bilgiler sunmaktadır. Bu makale İngiliz arşiv kaynaklarından yararlanılarak hazırlanması açısından değerlidir. Cavide Işıksal tarafından Osmanlı arşiv belgele-

32 Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

33 Nezihi Aykut, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları*, İstanbul 1979.

34 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994; *Harp ve Müttareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994.

35 *Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi-Borsa Rehberi-1928(2)*, (Eski Yazıdan Çev. Ragıp Batumlu), İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992.

36 Nazım Ekren, *Uluslararası Bankacılık ve Türkiye Örneği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara 1986.

37 Necibe Sevgen, "Nasıl Sömürüldük? Sarraflar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 13, 14, 15, 1968; 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 1969.

38 Reşat Kasaba, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Bir İngiliz Bankası: İzmir Ticaret Bankası", *Tarih ve Toplum*, 8/43, 1987.

rinden yararlanılarak 1968 yılında yayınlanan makale³⁹ bugüne kadar önemini korumuş çalışmaların başında gelmektedir. Zafer Toprak tarafından hazırlanan çalışma⁴⁰ ise hem para hem de bankacılık konusunda genel hatları vermesi açısından yararlanılması gereken diğer bir çalışmadır. Bu çalışmalar dışında Şükrü Baban⁴¹, Selim İlkin⁴², Özcan Mert⁴³, Burhan Ulutan⁴⁴, Namık Zeki Aral⁴⁵, Kadri⁴⁶, Veli Aydın⁴⁷, L. Tanatar Baruh ve L. Ammour⁴⁸, Edhem Eldem⁴⁹, İbrahim Fazıl Pelin⁵⁰, Hüseyin Avni⁵¹, Jacques Thobie⁵² ve Rifat N. Bali'nin⁵³ makalelerinde bankacılık faaliyetleri, kurulan finansal kuruluşlar, bu kurumlarda çalışmalar ve arşivlerinin tasnifine kadar uzanan konularda bilgi bulmak mümkündür. Bankalarla ilgili bilgi veren eserlerin yanında aynı dönemin diğer finansal aktörleri olan bankerler ile ilgili çalışmalar da ayrı bölüm olarak işlenebilir. Bu çalışmalar içerisinde Haydar Kazgan'ın makaleleri ilk sırada gelmektedir. Kitaplar bölümünde bahsedildiği üzere sözkonusu makaleler kitaplaştırılarak okuyucunun hizmetine sunulmuştur. Adı geçen yazarın kitaplaşmayan ve Ga-

39 Cavide Işıksal, "Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 10, 1968.

40 Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

41 Şükrü Baban, "Tanzimat ve Para", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1999. Bu eserin ilk baskısı 1940 yılında Maarif Vekaleti tarafından yapılmıştır.

42 Selim İlkin, "Türkiye'de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, 1975.

43 Özcan Mert, "Osmanlı Belgelerine Göre Banco Di Roma'nın Trablusgarp'daki Faaliyetleri", *Belleten*, 51, 200, 1987.

44 Burhan Ulutan, "Tanzimat Döneminde Para ve Bankacılık Uygulamaları", *Tanzimat'ın Yüzzellinci Yılı Uluslararası Semineri*, Milli Kütüphane Yayını, Ankara 1991.

45 Namık Zeki Aral, "1863 Yılı Etrafında Devletin Kredi ve Bankacılık Siyaseti", *Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi*, 1964.

46 Kadri, "Tarih-i Banka Ber Vech-i Umumi", *Mecmua-i Fünûn*, 13,14, 1280; "Bank-ı Osmani", *Mecmua-ı Fünun*, 12, 1279.

47 Veli Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Yarım Kalmış Bir Devlet Bankası Kurma Girişimi: Türkistan Bankası", *Toplumsal Tarih*, 62, 1999.

48 L. Tanatar Baruh ve L. Ammour, "Çalışan Kadından Bir Kesit: (1919-1934) Osmanlı Bankası Kadın Personeli", *Tarih ve Toplum*, 31/183, 1999.

49 Edhem Eldem, "Osmanlı Bankası Arşivi ve Tasnif Çalışmaları Hakkında Bir Sunuş", *Toplum ve Ekonomi*, 3, 1992; "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Sembolik Bir Devir Teslim Merasimi: Osmanlı Bankası Banknotlarının İtfası (1947-1948)", *75. Yılda Paranın Serüveni*, (Editör: Mustafa Sönmez), Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1998.

50 İbrahim Fazıl Pelin, "Osmanlı Bankası", *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 21, 1341.

51 Hüseyin Avni, "Osmanlı Bankası", *İktisadi Yürüyüş*, 51,53, 1942.

52 Jacques Thobie, "Osmanlı Bankası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

53 Rifat N. Bali, "Bir Yahudi Mali ve Sosyal Yardımlaşma Kurumu: Dersaadet Küçük İstikrazat Sandığı", *Tarih ve Toplum*, 27, 160, 1997.

lata bankerleri ile ilgili bir makalesi bulunmaktadır.⁵⁴ Galata bankerleri ile ilgili Haydar Kazgan'ın makaleleri dışında fazla sayıda çalışma bulunmakla birlikte bu piyasanın en büyük aktörlerinden olan Kamondolar hakkında Nora Şeni⁵⁵ ve Taner Timur'un⁵⁶ makaleleri de bu gruba dahil edilebilecek çalışmalardır.

Bankacılık tarihi ile ilgili bahsedilmesi gereken son bir grup ise milli bankalar ile ilgilidir. Bu alanda fazla çalışma bulunmamaktadır. Sınırlı sayıda çalışmaları arasında Tevfik Güran⁵⁷ ve A. Gündüz Ökçün'ün⁵⁸ çalışmaları, kullandığı kaynaklar açısından önemlidir. Bu alanda sıralanabilecek diğer makaleler ise Hilmi K. Bayur⁵⁹, Seçil Akgün⁶⁰, Arslan Yüzgün⁶¹ ve Oya Silier'e⁶² aittir. Ökçün ve Silier'a ait makaleler doğrudan milli bankacılık konusu ile ilgili olmamakla beraber milli iktisat akımının güçlendiği dönemi incelediğinden makale içerikleri büyük ölçüde milli bankalardan oluşmakta ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken bankacılık sistemindeki dönüşümleri ortaya koymaktadır.

Osmanlı bankacılığı ile ilgili bilgi veren kayda değer makaleler yukarıda sıralanmakla birlikte sayılanların tam bir liste oluşturduğu söylenemez. Bu kısımda ansiklopedi maddelerine girilmediğinden araştırmacılar yeni dönemlerde hazırlanan birtakım ansiklopedik çalışmalarda da konu hakkında bilgi bulabilirler.

bc- Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Osmanlı bankacılığı üzerine doktora ve yüksek lisans tezi düzeyinde çalışmaların yeni yeni başladığı söylenebilir. Son dönemlerde bu alanda akademik çalışmalarda bir artış gözlenmektedir. Halihazırda bankacılık

54 Haydar Kazgan, "Son Galata Bankerlerine Ait Belgeler", *Toplum ve Bilim*, 5, 1978.

55 Nora Şeni, "Kamondolar ve 19. Yüzyıl İstanbul'unda Bıraktıkları İzler", (çev. Cüneyt Akalın), İstanbul, 15, 1995.

56 Taner Timur, "Bir Osmanlı Banker Ailesi: Kamondo'lar", *Tarih ve Toplum*, 13/74, 1990.

57 Tevfik Güran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Kredi Politikasının Gelişimi (1840-1910)", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987.

58 A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Şirketler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını 1975.

59 Hilmi K. Bayur, "Ziraat Bankasının Kuruluşu Üzerine", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 22, 1986.

60 Seçil Akgün, "Mithat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987.

61 Arslan Yüzgün, "Ziraat Bankası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

62 Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, 1975.

tarihini konu edinen bir adet doktora tezi bulunmaktadır. Kaya Bayraktar tarafından hazırlanan bu tezde⁶³ Osmanlı Bankası'nın kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin moratoryum ilanındaki yeri konu edilmiştir. Çalışma ikincil kaynaklar yanında arşiv kaynaklarına dayanılarak hazırlandığından önemlidir. Yüksek lisans tezi çalışmalarına bakıldığında dört adet tezin bankacılık faaliyetlerini işlediği görülmektedir. Söz konusu tezlerden Hüseyin Al tarafından hazırlanan çalışmada⁶⁴ Tanzimat döneminin ilk oniki yıllık dönemindeki bankacılık faaliyetleri, kambiyo istikrarı uygulamaları, Dersaadet Bankası'nın kuruluşu ve kapanışı ile bu bankanın kapanması sırasında kurulması düşünülen devlet bankası kurma girişimleri arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir. Murat Hulkiender tarafından hazırlanan teze⁶⁵ İstanbul piyasasının etkin aktörlerinden biri olan ünlü banker George Zarifi konu edilmiştir. Bu tez de, kullanılan orijinal kaynakları ile önemli çalışmalar arasında yer almaktadır. Raci Özdebakoglu tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi⁶⁶ ise tamamen ikincil kaynaklara dayanılarak hazırlanmış ve kurulan bankalar ile ilgili bilgiler yer almıştır. Yabancı bankaları konu olarak seçen diğer bir çalışma ise Emine Taşkıran'a⁶⁷ aittir.

Yukarıda zikredilen doktora ve yüksek lisans tezleri dışında Cemal Kayar ve Huriser Erturan'ın⁶⁸ lisans tezleri de konu ile ilgili yapılan çalışmalara eklenebilir. Bu çalışmalardan Cemal Kayar'ın tezi⁶⁹ hazırlanış tarihi ve kullandığı kaynaklar dikkate alındığında kayda değer niteliktedir.

63 Kaya Bayraktar, *Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.

64 Hüseyin Al, *Tanzimat Dönemi Bankacılık Teşebbüsleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

65 Murat Hulkiender, *Devletin Finans Çevreleri İlişkileri Açısından Galata Bankeri George Zarifi (1806-1884)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

66 Raci Özdebakoglu, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığa Giriş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.

67 Emine Taşkıran, *Türk Bankacılığının Gelişim Sürecinde Yabancı Bankalar ve Bu Bankaların Türk Bankacılık Sistemine Etkileri*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 1988.

68 Huriser Erturan, *1856 ile 1913 Yılları Arasında Türkiye'de Bankacılık*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara t.y.

69 Cemal Kayar, *Türkiye'de Bankacılık Hareketleri-Osmanlı Bankası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Sosyoloji Kürsüsü, Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul 1969-70.

bd- Arşiv Kaynakları

Arşiv belgelerinin kullanımı ile çalışılan Türkçe bankacılık tarihi literatüründeki çalışmaların oldukça sınırlı olduğu yukarıda yapılan açıklamalardan rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Arşiv kaynaklarının kullanımı bir iki istisna dışında sadece doktora ve yüksek lisans tezleri ile sınırlı bulunmaktadır. Bu durum ise Osmanlı bankacılığı konusunun arşiv belgelerini de kapsayacak şekilde yeniden çalışılmasını gündeme getirmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin, web sitesi (www.devletarsivleri.gov.tr) üzerinden katalog tarama faaliyeti sunmaya başlaması konu hakkında çalışma yapılmasını kolaylaştıran bir hizmet olarak araştırmacılara sunulmuş bulunmaktadır. Bu konuda yararlanılabilecek diğer önemli bir arşiv kaynağı ise Osmanlı Bankası arşividir. Adı geçen bankanın Garanti Bankası ile birleşmesi sonrasında Bankacılık Tarihi Araştırma ve Belge Merkezi bu bankanın çatısı altında hizmet vermeye devam etmektedir. Osmanlı Bankası'nın bankacılık tarihimiz açısından çok özel bir konumu bulunması nedeniyle adı geçen arşiv oldukça önem arz etmektedir.

c- Yabancı Kaynaklar**ca- Kitaplar**

Osmanlı bankacılık tarihi ile ilgili bilgi veren spesifik eserlere geçmeden konunun anlaşılmasına yardımcı olacak literatürün gözden geçirilmesi yararlı olacaktır. Osmanlı Devleti'nde bankacılık hareketlerinin önemli bir kısmını yabancı bankalar oluşturduğundan 19. yüzyılda uluslararası bankacılıkla ilgili kaynakların gözden geçirilmesi konunun kavranmasında önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Bu çerçevede zikredilebilecek en önemli çalışma Karl Eric Born'un⁷⁰ eseridir. Makaleler kısmında ayrı ayrı künyeleri verilen çalışmaların derlendiği ve editörlüğünü Rondo Cameron ve V.I. Boyvkin'in yaptıkları çalışma ise yine bu alanda yararlanılabilecek önemli bir çalışmadır.⁷¹ 19. Yüzyılda finans piyasalarının güçlü aktörleri hakkında bilgi edinmek için Paul H. Emden'in eserinden⁷² yararlanılabilir. Büyük bankacılık gruplarından olan Rothschild'ler hakkında Niall Fergu-

70 Karl Eric Born, *International Banking in the 19th and 20th Centuries*, (Tr. Graeme M. Holmes), St. Martin's Press, New York 1983.

71 Rondo Cameron ve V.I. Boyvkin, *International Banking 1870-1914*, Oxford University Press 1991.

72 Paul H. Emden, *Money Powers of Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Sampson Low, Marston & Co. Ltd., London 1945.

son'un iki ciltlik çalışması⁷³, içinde Osmanlı Devleti ile ilgili bilgilerin de yer almasından dolayı önemlidir. Bu alanda yararlanılabilecek diğer bir kapsamlı çalışma ise Stanley Chapman'ın⁷⁴ eseridir. Bu çalışmalara Yousef Cassis'in çalışması⁷⁵ da eklenebilir. Yine makro düzeyde Herbert Feis⁷⁶ ve Niall Ferguson'un⁷⁷ eserlerinde bilgi bulunabilir. Finansal merkezler ile ilgili çalışmalara ise Charles P. Kindleberger'in çalışması⁷⁸ örnek olarak verilebilir. Bankacılık piyasalarında yaşanan krizler için Charles P. Kindleberger'in çalışmaları⁷⁹ ilk sırada zikredilebilecek eserlerdir. Yine adı geçen yazarın Avrupa finans tarihini konu edinen çalışması⁸⁰ da bu alanın klasik eserleri arasında sayılmalıdır.

Dünya yüzeyine bankaları yayılan ülkeler açısından konuya yaklaşan eserler diğer ülkelerle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki bankacılık faaliyetlerine yer verdiklerinden büyük önem arz etmektedir. Bu eserlerin bazıları doğrudan bankacılığa ayrılırken bazılarının içinde bankacılık ile ilgili bilgiler bulunabilmektedir. Bu eserlere bakıldığında bunlar arasında D.M.C. Platt⁸¹, Geoffrey Jones⁸², Guy P. Palmade⁸³, C.E. Knox⁸⁴, Jean Ducruet⁸⁵, Carl Anton Schaeffer⁸⁶, Rondo Cameron⁸⁷, Roger Alderson⁸⁸,

73 Niall Ferguson, *The House of Rothschild: Money's Prophet (1789-1848)*, Viking Penguin, 1998; *The House of Rothschild: World's Banker (1849-1999)*, Viking Penguin, 1999.

74 Stanley Chapman, *The Rise of Merchant Banking*, George Allen&Unwin, 1984.

75 Yousef Cassis, *City Bankers 1890-1914*, Cambridge University Press, 1994.

76 Herbert Feis, *Europe: The World's Banker 1870-1914 An Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance with Diplomacy before the War*, Yale University Press, New Haven 1930.

77 Niall Ferguson, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World 1700-2000*, Basic Books, New York 2001.

78 Charles P. Kindleberger, *The Formation of Financial Centers: A Study in Comparative Economic History*, Princeton Studies in International Finance No: 36, 1974.

79 Charles P. Kindleberger ve Jean Pierre Laffargue, *Financial Crises Theory, History, and Policy*, Cambridge University Press, 1982; Charles P. Kindleberger, *Manias, Panics and Crashes: A History of Financial Crises*, Harper&Collins, 1989.

80 Charles P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford University Press, 1993.

81 D.M.C. Platt, *Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*, Clarendon Press, Oxford 1968.

82 Geoffrey Jones, *British Multinational Banking 1830-1990*, Clarendon Press, 1993; *Banking and Oil: The History of the British Bank of the Middle East*, 2 Volumes, 1987.

83 Guy P. Palmade, *French Capitalism in the Nineteenth Century*, (Tr. Graeme M. Holmes) Barnes&Noble, New York 1961.

84 C.E. Knox, *French Interest and Policy in the Ottoman Empire 1887-1905*, Harvard 1940.

85 Jean Ducruet, *Les Capiteaux Europeens au Proche-Orient*, Paris 1964.

86 Carl Anton Schaeffer, *Ziele und Wege Jungtürkische Wissenschaftspolitik*, Kalsruhe 1913.

87 Rondo Cameron, *France and Economic Development of Europe 1800-1914*, Randy McNally&Company, 2. Edition, Chicago 1966.

Boris Barth⁸⁹, Armin Kössler⁹⁰, Karl Strasser⁹¹, Georges Diouricth⁹², David S. Landes⁹³, Fritz Stern⁹⁴, John G. Williamson⁹⁵, A.S.J. Baster⁹⁶, R. Riesser⁹⁷, Lothar Gall'in⁹⁸ eserleri ilk etapta sayılabilecek çalışmalardır. Bu eserlerin bazılarında Türkiye için ayrılmış özel bölümler bulunmaktadır. Zikredilen eserler haricinde kısmi bilgiler bulunabilen eserler de bulmak mümkündür.

Osmanlı bankacılığı ile en eski bilgiler büyük oranda yabancı eserlere dayanmaktadır. Bu eserlerden Türkçeye çevrilen en önemli eser ise A. du Velay'in çalışmasıdır. Bu eser yanında Osmanlı maliyesi ile ilgili bilgi veren aynı türden çalışmalarda Osmanlı bankacılığı ile ilgili bilgiler bulunabilir.⁹⁹ Yine Osmanlı ekonomisine yönelik bilgilerin bulunabileceği Zvi Yehuda Hershlag'ın *Introduction to the Modern Economic History of Middle East*¹⁰⁰, Roger Owen'ın *The Middle East in the World Economy 1800-1914*¹⁰¹, Jehuda Wallach'ın editörlüğünü yaptığı *Germany and Middle East 1835-1939*¹⁰², Charles Issawi'nin *The Economic History of Turkey 1800-1914*¹⁰³ adlı eserlerinde genel hatları ile bilgi bulunabilmektedir.

88 Roger Alderson, *London and Intervention of the Middle East: Money, Power and War 1902-1922*, Yale University Press, New Haven 1995.

89 Boris Barth, *Die Deutsche Hochfinanz und die Imperialismen Banken und Aussenpolitik vor 1914*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1995.

90 Armin Kössler, *Aktionfeld Osmanisches Reich: Die Wirtschafts-interessen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908*, Arno Press, New York 1981.

91 Karl Strasser, *Die Deutschen Banken im Ausland*, München 1924.

92 Georges Diouricth, *L'Expansion des Banques Allemandes*, Paris 1909.

93 David S. Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 1979.

94 Fritz Stern, *Gold and Iron-Bismarck, Bleichröder and the Building of German Empire*, Alfred A. Knopf 1977.

95 John G. Williamson, *Karl Helfferich 1872-1924 Economist, Financier, Politician*, Princeton University Press, 1971.

96 A.S.J. Baster, *International Banks*, Arno Press, 1977.

97 R. Riesser, *The German Great Banks and Their Concentration in connection with the Economic Development of Germany*, National Monetary Commission, 1911.

98 Lothar Gall, Gerald D. Feldman, Harold James, Carl Ludwig Holtferich ve Hans E. Büschgen, *The Deutsche Bank 1870-1995*, Weidenfeld&Nicholson, 1995.

99 Bu kaynaklar dış borçlarla ilgili kaynak taramasında zikredildiğinden, sözkonusu çalışmaya bakılabilir.

100 Z.Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of Middle East*, 2. and Revised Edition, E.J. Brill, Leiden 1980.

101 Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, Methuen 1981.

102 Jehuda Wallach (ed.), "Germany and Middle East 1835-1939", *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, Beiheft 1, Tel-Aviv University, Tel-Aviv 1975.

103 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago 1980.

Yukarıda sıralanan eserler yanında doğrudan Osmanlı bankacılığını konu edinen veya Osmanlı Devleti'ni konu edinmekle birlikte içinde bankalarla ilgili bilgi bulunabilen eserler bulunmaktadır. Bu eserlerin başında Christopher Clay'in¹⁰⁴ kapsamlı çalışması gelmektedir. Osmanlı bankacılığı ile ilgili yazılan eserlerin çoğunluğu Osmanlı Bankası'nı eksen olarak almaktadır. Bu eserlerin en belirgin örnekleri Adrien Biliotti'nin¹⁰⁵ çalışmasıdır. Jacques Thobie'nin çalışmasında da aynı şekilde¹⁰⁶ Osmanlı Bankası hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmaların yanında James Lewis Farley'in¹⁰⁷ çalışmaları da bankacılık konusunda yararlanılabilecek eserler arasında gelmektedir.

cb- Makaleler

Osmanlı Devleti'nde modern bankacılık faaliyetlerinin yabancıların girişimleri ile başladığı bilinmektedir. Uluslararası sermayenin dünya yüzeyine yayıldığı 19. yüzyılda İngiltere, Fransa ve Almanya gibi dünya ekonomisini yönlendiren ülkelerin bankalarının da dünya yüzeyine yayıldığı gözlenmektedir. Osmanlı örneği de bu açıdan güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Bu çerçevede ilk olarak üzerinde durulması gereken konu, yabancı bankaların dünya yüzeyine neden yayıldığına incelenmesidir. Uluslararası bankacılık literatürüne bakıldığında bu soruların cevapları bulunabilir. Teorik düzeyde konunun muhtelif cephelerini anlayabilmek için Jean M. Gray ve H. Peter Gray¹⁰⁸, Herbert G. Grubel¹⁰⁹, Robert Z. Aliber¹¹⁰, H.R. Hutton¹¹¹, Allen B. Frankel¹¹², Geoffrey Jones¹¹³, Mark Casson¹¹⁴, Adrian

104 Christopher Clay, *Gold for Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I.B. Tauris, New York 2000. Bu çalışma ile ilgili bilgiler için dış borçlarla ilgili kaynak taraması yazısına bakılabilir.

105 Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1909.

106 Jacques Thobie, *Intérêts et Impérialisme Français dans L'Empire Ottoman 1895-1914*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris 1977.

107 James Lewis Farley, *Banking in Turkey*, London 1862; Turkey, London 1866.

108 Jean M. Gray ve H. Peter Gray, "The Multinational Bank: A Financial MNC?", *Journal of Banking and Finance*, 26/1, 1973.

109 Herbert G. Grubel, "A Theory of Multinational Banking", *Banca Nazionale del Lavoro*, 123, 1977.

110 Robert Z. Aliber, "International Banking: Growth and Regulation", *The Columbia Journal of World Business*, Winter 1975; "International Banking: A Survey", *Multinational and International Banking* (Ed.: Geoffrey Jones), Edward Elgar Publishing Limited, 1992.

111 H.R. Hutton, "The Regulation of Foreign Banks-A European Viewpoint", *The Columbia Journal of World Business*, Winter 1975.

112 Allen B. Frankel, "The Lender of Last Resort Facility in the Context of Multinational Banking", *The Columbia Journal of World Business*, Winter 1975.

E. Tschoegl¹¹⁵, Ingo Walter ve H. Peter Gray¹¹⁶, Charles P. Kindleberger¹¹⁷, Jayshree Sengupta¹¹⁸, Howard Curtis Reed¹¹⁹, Frank H. King¹²⁰ ve P.L. Cottrell'in¹²¹ makalelerine başvurulabilir. İkinci olarak bankacıların zikredilen toplumlardaki konumlarına ilişkin makaleler yararlı olabilir. Bu konuda Yousef Cassis tarafından yapılan derleme¹²² bu alandaki sınırlı sayıdaki çalışmalardan birisidir. Ayrıca adı geçen yazar¹²³ ile Pat Thane'nin makaleleri¹²⁴ aynı türden çalışmalar içerisinde yer almaktadır. Bu çalışmalara David Mc Lean'ın makalesi¹²⁵ de eklenebilir.

- 113 Geoffrey Jones, "Bank as Multinationals", *Bank as Multinationals* (Ed.: Geoffrey Jones), Routledge, 1990; "Introduction", *Multinational and International Banking* (Ed.: Geoffrey Jones), Edward Elgar Publishing Limited, 1992.
- 114 Mark Casson, "Evolution of Multinational Banks: A Theoretical Perspective", *Bank as Multinationals* (Ed.: Geoffrey Jones), Routledge 1990.
- 115 Adrian E. Tschoegl, "International Retail Banking as a Strategy: An Assessment", *Multinational and International Banking* (Ed.: Geoffrey Jones), Edward Elgar Publishing Limited, 1992.
- 116 Ingo Walter ve H. Peter Gray, "Protectionism and International Banking", *Multinational and International Banking* (Ed.: Geoffrey Jones), Edward Elgar Publishing Limited, 1992.
- 117 Charles P. Kindleberger, "International Banks as Leaders or Followers of International Business: An Historical Perspective", *Multinational and International Banking* (Ed.: Geoffrey Jones), Edward Elgar Publishing Limited, 1992.
- 118 Jayshree Sengupta, "Internationalization of Banking and Relationship between Foreign and Domestic Banks in the Developing Countries", *Multinational and International Banking* (Ed.: Geoffrey Jones), Edward Elgar Publishing Limited, 1992.
- 119 Howard Curtis Reed, "Appraising Corporate Investment Policy: A Financial Center Theory of Foreign Direct Investment", *Multinational and International Banking* (Ed.: Geoffrey Jones), Edward Elgar Publishing Limited, 1992.
- 120 Frank H. King, "Structural Alternatives and Constraints in the Evolution of Exchange Banking", *Bank as Multinationals* (Ed.: Geoffrey Jones), Routledge, 1990.
- 121 P.L. Cottrell, "The Coalescence of a Cluster of Corporate International Banks 1855-75", *Banks and Money* (Ed.: Geoffrey Jones), London 1991.
- 122 Yousef Cassis (Ed.), *Finance and Financiers in European History (1880-1960)*, Cambridge University Press, 1992. Bu eserin içerisinde yer alan makalelerden Jose Harris, "Financial Elites and Society: Comments"; Dolores L. Augustine, "The Banker in German Society"; Alain Plessis, "Bankers in French Society (1860s-1960s)"; M.J. Daunton, "Financial Elites and British Society (1880-1950)", Harold James, "Banks and Economic Development: Comments"; Richard Tilly, "An Overview on the Role of the Large German Banks up to 1914"; André Gueslin, "Banks and State in France from the 1880s to the 1930s: The Impossible Advance of the Banks"; Yousef Cassis, "Introduction: The Weight of Finance in European Societies."
- 123 Yousef Cassis, "The Banking Community of London", *Money, Finance, and Empire (1790-1960)*, (Eds.: A.N. Porter ve R.F. Holland), Frank Cass, 1985.
- 124 Pat Thane, "Financiers and the British State: Sir Ernest Cassel", *Business History*, 28/1, 1986.
- 125 David Mc Lean, "Finance and Informal Empire before the First World War", *The Economic History Review*, 29/2, 1976.

Dünya yüzeyine yayılan Avrupa merkezli bankalar ile ilgili çalışmalar yukarıda zikredilen teorik düzeyin tarihi uygulamalarının anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu çalışmaların en güzel örneğini Rondo Cameron ve V.I. Boykin'in derlemesi¹²⁶ oluşturmaktadır. İkinci önemli derleme ise Geoffrey Jones'a¹²⁷ aittir.

Doğrudan Osmanlı Devleti'nde bankacılığı konu edinen makalelere bakıldığında diğer iktisat tarihi konularına göre zengin bir literatürün olduğu söylenebilir. Bu alanda yapılan çalışmaların önde geleni Christopher Clay'in Osmanlı Bankası'nı konu edinen makaleleridir.¹²⁸ Osmanlı Bankası ile ilgili çalışmalara John Karatzoglou'nun makalesi¹²⁹ eklenebilir. Nora Şeni tarafından yine Kamondolar üzerine hazırlanan çalışmalar¹³⁰ dönemin ünlü banker ailelerinin yaşantıları hakkında önem arz etmektedir. Bu çalışmalar yanında R.P.T. Davenport Hines ve Jean Jacques Van Helten¹³¹, Marian Kent¹³², W.O. Henderson¹³³, Michelle Raccagni¹³⁴, Donald Quata-

126 Rondo Cameron ve V.I. Boykin(Eds.), *International Banking 1870-1914*, Oxford University Press, 1991. Bu derlemenin içerisinde yer alan Rondo Cameron'a ait giriş kısmı, P.L. Cottrell, "Great Britain"; Hubert Bonin, "The Case of the French Banks"; Richard Tilly, "International Aspects of the Development of German Banking"; György Köver, "The Austro-Hungarian Banking System"; Jacques Thobie, "European Banks in the Middle East" ve kitabın editörlerinin değerlendirmelerine ilişkin sonuç bölümü Osmanlı Devleti'nde bankacılık faaliyetinde bulunan ülkelerin uluslararası bankacılık motivasyonlarının anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

127 Geoffrey Jones (Ed.), *Banks as Multinationals*, Routledge, 1990. Bu derlemenin bazı makaleleri daha önceki dipnotlarda yer almaktadır. Bunların dışında kalan Geoffrey Jones'ın, "Competitive Advantages in British Multinational Banking since 1890"; Peter Hertner'in, "German Banks Abroad before 1914"; John P. McKay'ın, "The Rothschilds: Ownership Advantages in Multinational Banking" adlı makaleleri okunabilecek diğer makalelerdir.

128 Christopher Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank (1890-1914)", *International Journal of Middle East Studies*, 26, 1994; "The Imperial Ottoman Bank in the later Nineteenth Century: A Multinational "National" Bank?", *Banks as Multinationals* (Ed.: Geoffrey Jones), Routledge, 1990; "The Bank Notes of the Imperial Ottoman Bank, 1863-1876", *New Perspectives on Turkey*, Fall 1993; "Western Banking and the Ottoman Economy before 1890", *The Journal of European Economic History*, 28/3, Winter 1999.

129 John Karatzoglou, "The Imperial Ottoman Bank in Salonica, The First 25 Years (1864-1890)", Yayınlanmamış çalışma. Bu çalışma Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma Merkezi, Tarih Vakfı ve Avrupa Bankacılık Tarihi Birliği tarafından ortaklaşa düzenlenen Bankacılık ve Finans Tarihi 2000 adlı yarışmaya sunulmuş ve Jüri Özel Ödülünü almıştır.

130 Nora Şeni, "The Camondos and Their Imprint on the 19th-Century Istanbul", *International Journal of Middle East Studies*, 26, 1994; "Des Banquiers Faiseurs de Ville les Camondo a Istanbul", *Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman et de la Turquie* (1326-1960) (Ed.: Daniel Panzac), Peeters, 1995.

131 R.P.T. Davenport Hines ve Jean Jacques Van Helten, "Edgar Vincent, Viscount D'Abernon, and the Eastern Investment Company in London, Constantinople and Johannesburg", *Business History*, 28/1, 1986.

132 Marian Kent, "Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy", *The Historical Journal*, 28/1, 1975.

ert¹³⁵, Edhem Eldem¹³⁶, Mihail D. Sturdza¹³⁷, Heinz Lemke¹³⁸, Elena Frangakis Syrett¹³⁹, G. Poulgi¹⁴⁰, Jacques Thobie¹⁴¹, Boris Barth¹⁴², Nachum T. Gross¹⁴³, Kurt Grunwald¹⁴⁴, Walter Hoffmann¹⁴⁵ ve Albert Baster'in¹⁴⁶ makaleleri Osmanlı bankacılığının yabancı bankalar kısmı için önemli çalışmalardır. Bu çalışmalara ek olarak *German Finance in Turkey*¹⁴⁷ adlı anonim çalışma zikredilebilir.

133 W.O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 1870-1914", *The Economic History Review*, XVIII, 1948.

134 Michelle Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 11, 1980.

135 Donald Quataert, "Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975.

136 Edhem Eldem, "The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernization?", *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, (Ed.: Kostas P. Kostis), Ashgate Publishing Limited, 1999.

137 Mihail D. Sturdza, "Haute Banque et Sublime Porte: Préliminaires Financiers de la Guerre de Crimée", *Contributions à L'Histoire Economique et Social de L'Empire Ottoman*, Collection Turcica, Paris 1986.

138 Heinz Lemke, "Die Deutsche Bank in der Auseinandersetzung um die Erteilung der ErdölkonzeSSION in Mesopotamien, 1911-1914", *Jahrbuch für Geschichte*, 34, 1987; "Die Erdölinteressen der Deutschen Bank in Mesopotamien in den Jahren 1903-1911", *Jahrbuch für Geschichte*, 34, 1987.

139 Elena Frangakis Syrett, "The Role of European Banks in the Ottoman Empire in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Banking, Trade, and Industry Europe, America and Asia from the 13th to the 20th Century*, (Eds.: Alice Teichova, Ginette Kurgan-Van Hentenryk ve Dieter Ziegler), Cambridge University Press, 1997.

140 G. Poulgi, "La Banque Imperiale Ottomane", *Annales des Sciences Politiques*, May 1910.

141 Jacques Thobie, "Banques Européennes Finance et Industrie-Au Moyen-Orient 1870-1914", *Annales du Levant*, 2, 3, 1987; "BİO en Banque Impériale de Perse Jusqu'en 1914, Stratégies Comparées de deux Banques Centrales dans u Contexte Semi-Colonial", *Relations Internationales*, 56, 1988.

142 Boris Barth, "Politische Bank wider Willen Die Deutsche Orientbank vor dem Ersten Weltkrieg", *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 42/1, 1997.

143 Nachum T. Gross, "Die Deutsche Palastina Bank 1897-1914: Ein Forschungsfragment", *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 42/1, 1997

144 Kurt Grunwald, "Penetration Pacifique-The Financial Vehicles of Germany's "Drang Nach dem Osten"", *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, Beiheft 1, Germany and the Middle East 1835-1939 International Symposium April 1975; "How Foreign Investment Came to the Middle East", *Tradition*, 11/4, 1976.

145 Walter Hoffmann, "Deutsche Banken in der Türkei", *Weltwirtschaftliche Archiv*, VI, 1915.

146 Albert Baster, "The Origins of British Banking Expansion in the Near East", *Multinational and International Banking* (Ed.: Geoffrey Jones), Edward Elgar Publishing Limited, 1992.

147 Anonymous, "German Finance in Turkey", *The National Review*, Volume: 48, January 1907.

Bankacılık tarihi ile birlikte dikkate alınması gereken diğer bir konu ise yaşanan finansal krizlerdir. Osmanlı bankacılık tarihinde bu konu henüz işlenmemiştir. Bu alanda sadece Osmanlı ekonomisi ile ekonomik krizleri ele alan Şevket Pamuk'un çalışması¹⁴⁸ bulunmaktadır. Oysa finansal krizlerle ilgili literatür oldukça zengin olup Eugene N. White¹⁴⁹ ve Forrest Capie ile Geoffrey E. Wood'un¹⁵⁰ derlemeleri finansal piyasalarda yaşanan krizler için önerilebilecek makale derlemeleridir. Bu alanda diğer güzel bir çalışma ise Michael Bordo ve arkadaşlarının geniş makalesidir.¹⁵¹

cc- Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Yukarıda sıralanan eserlerin yanında hazırlanan bazı çalışmalarda bankacılık konusunda daha ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Haris Exertsoglou tarafından hazırlanan *Greek Banking in Constantinople 1850-1881*¹⁵² adlı doktora çalışması buna güzel bir örnektir. Bu çalışmada Osmanlı dış borçları genel olarak özetlendiği gibi Rum bankerlerin Osmanlı'ya verdikleri krediler, kurdukları bankalar ve ele alınan dönemdeki finansal gelişmeler işlenmektedir. Tanzimat öncesi dönemler için Araks Şahiner'in yüksek lisans¹⁵³ ve O. Jamgoçyan'ın doktora çalışması¹⁵⁴ da önemli çalışmalar arasında gelmektedir.

148 Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896", *Journal of Economic History*, XLIV/1, March 1984.

149 Eugene N. White (Ed.), *Crashes and Panics: The Lessons From History*, Dow-Jones Irwin, 1990. Bu derleme içindeki Charles P. Kindleberger'in, "The Panic of 1873"; Jack W. Wilson, Richard E. Sylla ve Charles P. Jones'un "Financial Market Panics and Volatility in the Long Run 1830-1988"; Michael Bordo'nun "The Panic of 1873 and Financial Market Volatility and Panics before 1914"; Gary Gorton'un "Banking Panics and the Stock Market in the Late 19th Century", derlemeyi yapan yazarın "Are There Any Lessons from History", Franklin R. Edwards'ın "Historical Perspective and Proposed Changes", William L. Silber'in "The Achilles Heel of the Financial Sector: A Comment on the Crash" adlı makaleler finansal piyasalardaki krizleri çeşitli açılardan ele almaktadır.

150 Forrest Capie ve Geoffrey E. Wood (Eds.), *Financial Crises and the World Banking System*, St. Martin's Press, 1986. Bu derlemeki Anna J. Schwartz'ın "Real and Pseudo Financial Crises", Roy A. Batchelor'un "The Avoidance of Catastrophe: Two Nineteenth-century Banking Crises", Michael Bordo'nun "Financial Crises, Banking Crises, Stock Market Crashes and Money Supply: Some International Evidence, 1870-1933" adlı makaleler araştırmacılar için önerilebilir.

151 Michael Bordo ve diğerleri, "Is The Crises Problem Growing More Severe?", *Economic Policy*, April 2001.

152 Haris Exertsoglou, *Greek Banking in Constantinople 1850-1881*, Unpublished Ph.D. Thesis, King's College London University, 1986. Bu çalışma ile ilgili bilgiler için dış borçlarla ilgili kaynak taraması yazısına bakılabilir.

153 Araks Şahiner, *The Sarrafs of Istanbul: Financiers of the Empire*, Unpublished MA Thesis, Bogaziçi University, 1995.

154 O. Jamgoçyan, *Les Finances de L'Empire Ottoman et les Financiers de Constantinople (1732-1853)*, Unpublished Ph.D. Thesis, Sorbonne 1988.

cc- Diğer

Yukarıda zikredilen yabancı kaynaklar haricinde uluslararası bankacılık faaliyetinde bulunan bankaların ve banker ailelerinin özel arşivleri ile yabancı devlet (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya vb.) arşivleri de yapılacak araştırmalarda yararlanılması gereken kaynaklardır. Bu materyallere gazete ve dergilerde yayınlanan makaleler ve haberler de eklenebilir. Özellikle İngiliz, Fransız ve Alman basınında yer alan haberler araştırmalar için önemli bilgiler sağlayabilecektir.¹⁵⁵

d- Değerlendirme

Yukarıda çok sayıda kaynak zikredilmekle birlikte sözkonusu çalışmalar bankacılıkla ilgili kaynakların tam bir listesi değildir. Ancak Osmanlı bankacılık tarihi ile ilgili son dönemde yapılan çalışmalar finans tarihi literatürünün giderek zenginleşmesini sağlamaktadır. Bu gelişmede Osmanlı Bankası Bankacılık ve Finans Tarihi ve Araştırma Merkezi'nin katkıları unutulmamalıdır. Bu merkezin gerek Osmanlı finans tarihi açısından oldukça önemli olan Osmanlı Bankası arşivini araştırmacıların hizmetine sunması gerekse diğer kurumlarla birlikte düzenlediği ve gelenekselleştirilmeye çalışılan "Bankacılık ve Finans Tarihi" yarışması ilerleyen dönemlerde araştırmacıları Osmanlı finans tarihi üzerine eğilmeye itecektir. Şu ana kadar yapılan çalışmalara gözetildiğinde Osmanlı finans tarihinin yalnızca Osmanlı arşivleri ile değil İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya vb. ülkelerdeki kaynakların da gözden geçirilmesini zorunlu kılmasıdır. Bunun en güzel örneğini Cristopher Clay'in çalışması ortaya koymaktadır. Yabancı kaynaklarla birlikte Osmanlı kaynaklarının devreye sokulması konunun tam anlamıyla kavranmasını sağlayacaktır.

Studies on Ottoman Banking System

Hüseyin AL

Abstract

This article aims to review the literature on Ottoman banking system. The studies mentioned in this study were grouped as a) studies published in foreign

¹⁵⁵ İngiliz gazetelerinde yayınlanan haberlerin çevirisi için Active Bankacılık ve Finans Dergisi'ne bakılabilir. Adı geçen derginin Ocak-Şubat 2001(16) sayısından itibaren sözkonusu haberlerden Osmanlı maliyesi ve bankacılığı ile ilgili haberler ve yorumlar tarih sırasıyla yayınlanmaktadır.

languages and have not yet been translated into Turkish b) studies published in Turkish c) studies that were already translated into Turkish. The recent studies have certainly enriched the literature on Ottoman banking system. That the archives of the Ottoman Bank has been opened for academic research and that grants were began to be given for the academic studies on financial history will no doubt increase the academic concern for the field. In order to grasp the issue wholly, the present study concludes by emphasizing the need to utilize archival sources of Ottoman Empire both in Turkey and abroad.

Para Vakıfları Üzerine¹

Süleyman KAYA*

Giriş

PARA VAKIFLARI Osmanlı toplumunun nev'-i şahsına münhasır bir kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı vakıf sisteminin bir parçası olan bu vakıfların, diğer vakıflardan ayrıldığı husus, mal varlıklarının nakit para olarak vakfedilmiş olmasıdır. Vakfedilen bu paralar çeşitli usullerle işletiliyor ve elde edilen gelir hayır cihetine sarfediliyordu.

Henüz üzerinde yeterli çalışma yapılmamış bir saha olması hasebiyle para vakıflarının, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda kayda değer bir bilgiye sahip olmadığımız gibi, mezkur vakıfların tarihî süreçte geçirdiği merhaleler ve gelişme seyri hakkında da yeterli bilgiye sahip değiliz.

Ö. L. Barkan'ın 1966'da yayımlanan "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)" isimli eserinin giriş bölümünde yer alan "Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar" başlıklı bölüm, para vakıflarıyla ilgili ilk çalışma olarak nitelendirilebilir. Barkan'ın konuyla ilgili bir diğer çalışması E. H. Ayverdi'yle birlikte neşrettikleri "İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli" isimli eserin giriş kısmında yer alan "Faizle İşletilen Vakıf Paralarına Ait Kayıtlar" başlıklı bölümdür. Ancak Barkan'ın bu çalışmalarının, o yıllarda bu konuya ilgi uyandırdığı söylenemez. Daha sonraki dönemlerde yapılan sınırlı düzeydeki çalışmalar, makale veya tebliğ düzeyinde olup bunların önemli bir kısmında genel bilgilerden hareketle değerlendirilmelerde bulunmaktadır. Diğer bir kısmında ise sadece birkaç arşiv belgesi ele alınarak konuyla ilgili bilgiler verilmektedir.

90'lı yıllara gelindiğinde; para vakıflarının, kredi kurumu olarak öne çıkarılmasına paralel olarak artan bir ilgiye sahne olduğu ve konuyla ilgili

¹ Bu yazıyı okuyarak görüş ve tavsiyelerini bildiren değerli arkadaşım Özgür Kavak'a teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum.

* Marmara Üniversitesi İslam Hukuku Anabilim doktora öğrencisi.

önemli miktarda arşiv belgesine dayanan üç hacimli çalışmanın yapıldığını görmekteyiz. Yazımızın ilk kısmında bu üç çalışma hakkında bilgi verip ikinci kısmında konuyla ilgili arşiv belgelerini tanıtmaya çalışacağız. Üçüncü kısımda ise bu konuda yapılabilecek çalışmalara ve bu çalışmalarla birlikte aydınlığa kavuşturulabileceğini düşündüğümüz meselelere temas edeceğiz. Son bölümde ise tespit edebildiğimiz kadarıyla para vakıfları konusunda yapılmış çalışmaların listesini vereceğiz.

I. Para Vakıflarını Konu Alan Bazı Önemli Çalışmalar

Ele alacağımız ilk çalışma Murat Çizakça'ya aittir. Bursa şerhiye sicillerinde bulunan 1555-1823 arasını kapsayan onbir vakıf tahrir defterini inceleyen yazar, bu çalışmasını, sırasıyla 1992, 1994 ve 1995 yıllarında İngilizce makale ve tebliğlerle ve 1993'te basılan *Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları* isimli eseriyle okuyucuyla paylaşma cihetine gitmiştir. Çizakça son olarak 1996'da İngilizce olarak yayımlanıp 1999'da Türkçe'ye çevrilen *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi* isimli eserinin bir bölümünde bu konuda vardığı sonuçları özetlemektedir.²

Konuyla ilgili ikinci çalışma, İsmail Kurt tarafından İ.Ü. İktisat Fakültesi'nde doktora tezi olarak hazırlanan ve 1996'da *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat* ismiyle neşredilen eserdir. Üçüncüsü ise Tahsin Özcan tarafından M.Ü. İktisat Fakültesi'nde 1997 yılında tamamlanan *Kanuni Dönemi (m. 1520-1566/ h. 926-974) Üsküdar Para Vakıfları* isimli doktora tezidir.

Çizakça, mezkur çalışmasında Bursa şerhiye sicillerinde bulunan 1555-1823 arasını kapsayan onbir tane vakıf tahrir defterini incelemiştir. Bu defterlerde kayıtlı olan bilgiler para vakıflarıyla ilgili birçok meseleyi aydınlatmada yetersiz kaldığı için Çizakça, bu defterlerden elde ettiği bilgilere dayanarak bazı istatistikler oluşturmakta ve bu istatistiklerden hareketle para vakıflarıyla ilgili birtakım sonuçlara ulaşmaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra yazar, konuya sermaye birikimi ve girişimlerin finanse edilmesi açısından yaklaştığı için seçici bir tavır sergileyerek bu defterlerde bulunan para vakıflarıyla ilgili bazı bilgileri gözardı etmektedir.

Yazarın hazırladığı istatistiklere örnek olarak, vakıfların yıllık gelirlerinin sermayeye oranlarının tespitini zikredebiliriz. Çizakça, yıllık gelirin sermayeye oranının ortalama % 12 civarında sabit kalmasından hareketle vakıfların sermayelerini muamele-i şerhiye ile işlettikleri sonucuna ulaşmaktadır. Zira mudârebe veya bidâa gibi ortaklıklarla işletmiş olsalardı elde edilen kârda önemli ölçüde dalgalanmaların olması beklenirdi. Yazarın

² Bu yazımızda, bu son eserde yer alan özetle beraber *Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları* isimli eseri esas alacağız.

bu tespiti, daha önce yayınlanan ve birinci el kaynaklara dayanmayan birçok çalışmada zikredilen, para vakıflarının kullandığı yöntemler arasında mudârebe ve bidâanın da bulunduğu şeklindeki iddiayı çürütmesi açısından önemlidir. Nitekim bu tespit daha sonra Özcan tarafından doğrudan vakıf paraların işletilmesiyle ilgili arşiv belgelerine dayanılarak doğrulanmıştır.³

Ancak yazarın bu şekilde istidlallerle ulaştığı ve henüz birinci el kaynaklarla desteklenmemiş tespitlerin ihtiyatla ele alınması daha isabetli görülmektedir. Burada örnek olarak, ortalama kredi miktarlarının düşük olmasından hareketle kredi alan kişilerin girişimci değil tüketici oldukları şeklindeki tespiti zikredebiliriz. Zira küçük çapta üretim yapan zanaatkâr veya esnafın da miktarı düşük krediler almış olması ihtimal dahilindedir.

Asıl ilgi alanı sermaye birikimi olan bir iktisat tarihçisi olarak Çizakça, para vakıflarını girişimcilerin kredi ihtiyacını karşılayan bir kurum olarak düşündüğü için bu vakıfları incelemeye başlamıştır. Ancak inceleme sonunda bu vakıfların sermaye birikimi değil sermaye dağıtım kurumu oldukları, yani vakıf fonlarının önemli girişimleri finanse etmedikleri sonucuna ulaşmıştır. Yazar vakıfların kredi verirken büyük teminatlar istemelerinin bu durumun en önemli nedeni olabileceğini düşünmektedir. Halbuki Özcan'ın şer'iyye sicillerinden hareketle sunduğu bilgilerde genelde böyle büyük teminatlar istenmediği, hiç teminatsız veya kefil vasıtasıyla da kredi verildiği görülmektedir.⁴

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çizakça, eserinde 1555-1823 dönemine ait bilgileri bazen bir bütün olarak değerlendirip ortalama verilerden hareketle bazı sonuçlara ulaşmaktadır. Bu durumda Osmanlı iktisadî hayatında önemli değişimlerin yaşandığı bu uzun dönemde para vakıflarında meydana gelen değişimi görme imkânımız olmamaktadır. Yazar, bazen de 1749-85 arası gibi kısa bir döneme veya tek bir yıla ait verileri kullanmaktadır ki bu durumda da bu yılların öncesi ve sonrası hakkında bir şey söyleme imkânı ortadan kalkmaktadır.

İsmail Kurt ise eserinde, para vakıflarının kuruluşundan Osmanlı'nın sonuna kadar geniş bir zaman dilimine ait, şer'iyye sicillerinden vakıf tahrir defterlerine, vakfiyelerden muhasebe defterlerine kadar muhtelif arşiv belgeleri kullanmaktadır. Ayrıca fetva kitaplarında yer alan para vakıflarını-

³ Özcan, *Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1997, s. 75; F. Gedikli'nin "İstanbul'da Para Vakıfları ve Mudârebe" isimli makalesinde vakıf paraların mudârebeyeyle işletildiğine dair birkaç istisnai örnek verilmektedir. Ancak daha önceki çalışmalarında Galata şer'iyye sicillerini inceleyen yazar, bu bölgedeki para vakıflarının da fonlarını bu usûlle işlettiklerine rastlamadığını belirtmektedir.

⁴ Nitekim 18. yüzyıl İstanbul ahkâm defterlerinde de aynı durumla karşılaşılmaktadır.

la ilgili fetvalara, fıkıh eserlerinde zikredilen vakfın meşruiyeti, lüzumu ve muamele-i şeriyenin cevâzı gibi konulara ve para vakıflarıyla ilgili özellikle 16. yüzyılda yazılan risale ve mektuplara da yer vermektedir. Dolayısıyla eserde, para vakıflarıyla ilgili genel bir çerçeve çizilmeye çalışıldığı söylenebilir. Ancak eser, para vakıflarıyla ilgili bundan sonra yapılabilecek çalışmalara ışık tutması ve özellikle para vakıflarıyla ilgili arşiv belgelerinin tanıtılması açısından önem arz etmektedir.

Eserin ana başlıkları, konular esas alınarak değil, vakıf tahrir defterlerine göre para vakıfları, muhasebe defterlerine göre para vakıfları şeklinde belge çeşitleri esas alınarak düzenlenmiştir. Bu durumun, konu bütünlüğü açısından problem teşkil ettiği görülmektedir.

Geniş bir zaman dilimini kapsama ve ilgili tüm konuları ele alma çabasının, bazı konularda ikinci el kaynaklardan hareketle, birinci el kaynaklarca henüz doğrulanmamış bilgiler verilmesine neden olduğu görülmektedir.⁵ Teorik tartışmalarla ilgili bölümde bazı fakihlere ait görüşlere, kaynak belirtmeksizin ya da ikinci el kaynaklara atıf yapılarak yer verilmesi de dikkat çekmektedir.⁶

Ayrıca para vakıfları kuruluşundan sonuna kadar ele alınmış olmasına rağmen eserde, para vakıflarının tarihî süreç içerisinde geçirdiği değişikliklere yönelik tespitlere yeterince rastlanılmamaktadır. Aynı şekilde para vakıflarının önemli bir kısmını oluşturan evlathık para vakıflarına ve avâız vakfı, orta sandığı, esnaf sandığı gibi para vakıflarının nevelerine de değinilmediği görülmektedir. Halbuki belli bir dönemden sonra bu nevelerin ön plana çıktığı ve sayı itibarıyla önemli bir yekûn tuttıkları bilinmektedir.⁷

Tahsin Özcan ise çalışmasında özellikle şeriye sicillerinde yer alan her türlü kaydı değerlendirerek konunun ayrıntılı tahlilini yapmaktadır. Onun çalışmasını önemli kılan bir diğer husus sadece belli bir dönem ve bölgenin seçilmiş olmasıdır: *Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*. Özcan'ın incelediği Üsküdar kadılığına ait 1-29 ve 31 numaralı sicil defterlerinden üç tanesi (21, 24 ve 28) müstakil olarak iki zâviye vakfının idâne hüccetle-

5 Mesela vakıf paraların işletilme usûlleri arasında mudârebenin de olduğu, para vakıflarının üretimi finanse ettiği söylenmektedir.

6 Muamele-i şeriyenin cevâzı noktasında Ebû Hanife, İmam Muhammed ve Ebû Yusuf gibi fakihlere ait olduğu rivayet edilen görüşler örnek olarak zikredilebilir.

7 Sait Öztürk'ün *Askeri Kassama Ait 17. Asır Tereke Defterleri* isimli eserinin sonunda yayınladığı yedi nolu tabloda ilgili şahısların borçlarının dökümü verilmektedir. Burada vakıflara olan borçların hangi vakfa ait olduğu da belirtilmektedir ki oda vakıfları (orta sandığı) ile avâız vakıflarının hem sayı hem de verilen kredi itibarıyla klasik para vakıflarından daha fazla oldukları göze çarpmaktadır. Yine Çizakça'nın para vakıflarının yaşadığı süreleri yayımladığı tabloda yer alan para vakıflarının yaklaşık yarısının avâız vakfı olduğu görülmektedir.

rini ve diğer kayıtlarını ihtiva etmektedir. Özcan da tespit ettiği yüz elli para vakfı arasından bu iki zâviye vakfını özel başlıklar altında ele almaktadır.

Tezin birinci bölümünde para vakıflarının teorik yönü ve işleyişi ile ilgili genel bilgiler verilmektedir. İkinci ve üçüncü bölümlerde sicillerde tespit edilen konuyla ilgili malzeme sunularak değerlendirilmektedir. Dördüncü bölümde ise tezde ele alınan yüz elli vakfın işlemleri birarada değerlendirilerek konuyla ilgili genel eğilimler tespiti çalışılmıştır.

Sadece belli bir dönemi ele almış olması ve iki vakfa ait müstakil defterler tespit etmiş olmasının tabii sonucu olarak Özcan, bu çalışmasında konuyla ilgili doğrudan birinci el kaynaklara dayanan, somut ve güvenilir bilgiler vermektedir. Bu anlamda para vakıflarıyla ilgili en güvenilir bilgilerin bu eserde bulunabileceğini söylemek mümkündür. Ancak bu bilgilerin belli bir dönem ve bölgeye ait olması hasebiyle genelleştirilmemesi gerekir. Dolayısıyla para vakıflarının ortaya çıkışı, tarihî seyri, ne tür gelişmelere sahne oldukları gibi hususlarda henüz yeterli bilgiye sahip olduğumuz söylenemez.

II. Para Vakıflarıyla İlgili Arşiv Belgeleri

Para vakıfları açısından arşiv belgelerinin zengin bir kaynak olduğu görülmektedir. Arşiv belgeleri içerisinde konuyla ilgili en elverişli malzemenin ise şerhiye sicillerinde bulunduğunu görmekteyiz. Bu sicillerde özel olarak para vakıflarıyla ilgili vakfiye, vasiyetname, idâne hücceti ve muhasebe kayıtları gibi belgelere rastlamak mümkündür.

Vakfiye ve vasiyetnameler, vakfın kuruluş senedi mahiyetinde olup vakfın kadıya tescil ettirilmesi sırasında sicile kaydedilen sûretlerden oluşan belgelerdir. Bu belgelerde; vakfın kurucusu, kuruluş amacı, mal varlığı ve bunların evsâfı, vakfın nasıl işletileceği, elde edilen gelirin nerelere ve ne şekilde sarfedileceği, vakfın idaresi, bazılarında vakfın tebdil ve tağyiri gibi hususlar yer almaktadır.⁸

Şerhiye sicillerinde yer alan diğer önemli belgeler idâne hüccetleridir. Kredi işlemlerinin kaydedildiği bu hüccetlerde; borç veren vakıfla ilgili bilgilerin yanında borçlunun adı ve adresi, yapılan işlemin nevi, alınan kredinin miktarı ve vadesi, borca karşılık teminat olarak alınan rehin ve kefil hakkında bilgi bulunmaktadır.⁹

Vakıf mütevellisi ya da diğer görevliler tarafından tutulup kadı huzurunda hesap görülerek sicillere kaydedilen muhasebe kayıtları da konumuz açısından önemli bir belge çeşididir. İlk dönemlerde muhasebe kayıt-

⁸ Özcan, *a.g.e.*, s. 22; Kurt, *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul 1996, s. 70.

⁹ Özcan, *a.g.e.*, s. 23; Kurt, *a.g.e.*, s. 168.

larında sadece ilgili hesap dönemine ait gelir ve gider şeklinde toplam bilgiler yer almakla beraber, daha sonraki dönemlerde vakfın gelir ve giderlerinin ayrıntılı olarak kaydedildiği görülmektedir.¹⁰ Bu kayıtlardan vakfın gelir ve giderlerinin yanı sıra dağıttığı kredileri, bu kredilerden elde ettiği gelirleri, vakfın amaçlarını vs. öğrenebilmekteyiz.

Vakfın işlemleriyle ilgili ihtilaflı durumlar, vakıf görevlilerinin suistimalleri, vakfiyeye aykırı uygulamalar, vakıf paraların hakimın izniyle gayrimenkule istibdâli ve benzeri davalar da şeriyye sicillerinde geçen para vakıflarıyla ilgili belgeler arasında yer almaktadır. Ayrıca Divan-ı Hümayun'da görülen ve ahkam defterlerine kaydedilen davaların da konumuz açısından önemli bir kaynak teşkil ettiği görülmektedir.

Burada şeriyye sicillerinde yer alıp doğrudan para vakıflarıyla alakalı olmamakla birlikte konu hakkında önemli bilgiler ihtiva eden tereke kayıtlarına da değinmemiz gerekir.¹¹ Tereke kayıtları, sicillerde dağınık bir halde bulunmakla beraber bazı büyük şehirlerde müstakil defterler halinde tutuldukları görülmektedir.¹² Bu kayıtlar adından da anlaşılacağı üzere ölen kimsenin geride bıraktığı mirası ve bu mirasın taksimini içermektedir. Konumuzla ilgili olan kısmı, ölen kimselerin para vakıflarına olan borçlarıdır. Buradan elde edeceğimiz bilgiler; para vakıflarının kredi piyasasındaki yeri, bu vakıflardan kredi alan kimselerin meslekleri, sosyal statüleri gibi konularda bizi aydınlayabilecektir ki bu bilgileri diğer belgelerden elde etme imkânımız sınırlıdır.

Şeriyye sicillerinden sonra konumuzla ilgili ikinci önemli kaynak vakıf tahrir defterleridir.¹³ Bu defterlerde şu bilgiler yer almaktadır: Vakfın ismi ve kuruluş amacı, vakfın bulunduğu mahallenin ismi, mütevellinin ismi, vakfın sermayesi, varsa bu sermayeye sonradan ilave edilen ve diğer vakıflardan gelen ek sermaye, vakfın sermayesinin işletilmesinden elde edilen gelir, elde edilen gelirin kimlere ve hangi amaçla harcandığı, kredi verilen kimseler ve bunların oturduğu mahallenin ismi.¹⁴

10 Özcan, *a.g.e.*, s. 23.

11 Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri" isimli çalışmasının giriş kısmında bu defterlerden hareketle para vakıfları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yine Sait Öztürk'ün *Askeri Kassama Ait 17. Asır İstanbul Tereke Defterleri* isimli çalışmasında da para vakıflarıyla ilgili bilgiler bulmaktayız. Tereke kayıtlarının Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihi açısından önemi için bk. Mehmet Genç, "Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s. 346.

12 Müstakil defterlerin bir kısmı özel olarak askerî sınıfa ait kayıtlardır.

13 Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi tarafından transkribe edilerek neşredilen *1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde yer alan 2517 vakfın 1161'inin para vakfı olduğu görülmektedir.

14 Çizakça, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul 1993, s. 70.

Son dönemle ilgili çalışmalar için en önemli kaynağı ise Evkâf Nezaretî'ne ait arşivlerdeki zengin belge ve defterler oluşturmaktadır. Ayrıca bazı kanunnamelerde para vakıflarıyla ilgili düzenlemelerin yer aldığı görülmektedir. Divan-ı Hümayun'da alınan kararları ihtiva eden mühimme defterlerinde yer alan bu kayıtlar da konumuz açısından kaynak teşkil etmektedir.

III. Bu Konuda Yapılabilecek Çalışmalar

Para vakıfları konusunda arşiv belgelerine dayalı çalışmalar, Özcan'ın çalışmasında yaptığı gibi belli bir dönem ve bölgedeki şeriye sicillerinde geçen tüm belgelerin taranması şeklinde olabileceği gibi, Çizakça'nın yaptığı gibi bir bölgeye ait vakıf tahrir defterlerinin incelenmesi sûretiyle de yapılabilir. Hatta daha spesifik olarak şeriye sicillerinde belli bir vakfa ait kayıtların veya idâne hüccetlerinin tutulduğu müstakil defterler çalışma konusu yapılabilir.

Arşiv belgeleriyle ilgili bir önceki bölümden de anlaşılabileceği üzere para vakıflarıyla ilgili bilgilerin yer aldığı birçok arşiv belgesi bulunmaktadır. Sadece şeriye sicilleri devâsâ bir yekûn tutmaktadır. Bu belgelerin en önemli özelliği birbirinden farklı birçok konu için zengin bir kaynak teşkil etmeleridir. Nitekim Ö. L. Barkan, Edirne askerî kassamına ait tereke defterlerini yayımladığı eserinin giriş ve ekler bölümünde bu defterlerden hareketle faizle işletilen paraların yanı sıra miras hukuku, kölelerin durumu, fiyat hareketleri, askerî sınıf mensuplarının ticaret ve sanayi ile ilgileri, servetlerinin tereküp tarzı vb. birçok konuda önemli bilgiler vermektedir ki bu eser daha sonra birçok farklı çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır.

Aynı belgelerin farklı konular için kaynak teşkil etmesinin tabii sonucu olarak her bir araştırmacı, kendi konusuyla ilgili dağınık olarak bulunan bilgilere ulaşabilmek için aynı sicilleri tekrar taramak zorunda kalmaktadır ki bu işlem vakit kaybına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla arşiv belgelerinin transkribe edilerek yayımlanması hem zaman tasarrufu sağlaması hem de Osmanlı çalışmalarına hız kazandırması açısından önem arz etmektedir. Para vakıflarıyla ilgili daha fazla bilgi bulunan birkaç defterin transkribe edilerek yayımlanması ve bu defterlerden hareketle para vakıflarının çalışılması, aynı zamanda genel olarak Osmanlı araştırmaları için büyük bir katkı olacaktır. Farklı sahalarda çalışan araştırmacıların benzer çalışmalar yapması Osmanlı araştırmalarına büyük bir hız kazandıracaktır.¹⁵

Para vakıfları konusunda arşiv belgeleri dışında birinci el kaynak olarak fetva kitapları, ilgili risale ve mektuplardan yararlanılabilir. *Fetâvâ-yı Ebusuud Efendi*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Ankaravi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*,

Fetâvâ-yı Abdürrahim gibi Osmanlı devlet adamları (kazasker veya şeyhülislâm) tarafından yazılan fetva kitaplarında para vakfı ve vakıf paraların işletilmesine dair fetvalar bulunduğu gibi, farklı muhitlerde kaleme alınan *Fetâva'l-Bezzâziyye*, *Fetâva'l-Hindiyye* gibi fetva kitaplarında da konuyla ilgili fetvalar mevcuttur. Fetva kitaplarında yer alan tüm fetvaların tespit edilip biraraya getirilmesi bize vakıf paraların nasıl işletildiği, tarihî süreçte fetvalarda meydana gelen değişiklikler gibi konularda bilgi vereceği gibi, devlet adamı olan alimlerin konuya yaklaşımı ile devlet adamı olmayanların yaklaşımlarını mukayese imkânı da sunacaktır.¹⁶ Kurt, eserinin nukuyla ilgili fetvalar bölümünde birkaç fetva kitabını esas alarak böyle bir çalışma yapmıştır. Ancak bu bölümde doğrudan para vakıflarıyla alakalı olmayan şahıslar arası borç ilişkilerini muhtevi fetvalara da yer verildiği görülmektedir. Bu durumun okuyucuyu yanıltabileceğinden hareketle fetvaları bu açıdan tefrik ederek ele almak veya sadece para vakıflarıyla ilgili fetvalara yer vermek daha faydalı olacaktır. Ayrıca matbu ve yazma tüm fetva kitaplarını kapsaması bu çalışmayı son derece verimli kılacaktır.

Yine para vakıflarıyla ilgili olarak kaleme alınan risalelerin tercüme edilerek kronolojik sırayla birarada yayımlanması da verimli bir çalışma olacaktır. Konuyla ilgili muhtelif çalışmalarda bu risalelerden alıntılar yapılmış olmakla beraber, bir kısmı hâlâ yazma halinde bulunan risalelerin bir bütün olarak araştırmacılara sunulması faydalı olacaktır. Zira bu risalelerde, teorik tartışmanın yanı sıra para vakıflarının işleyişi ve hizmetleriyle ilgili pratiği yansıtan malumat da bulunmaktadır.¹⁷

Ayrıca muhtelif zamanlarda çıkarılan kanunname ve fermanlarda da para vakıflarıyla ilgili bilgilere rastlamaktayız ki bunların bir kısmının transkribe edilerek neşredildiği görülmektedir. Farklı yerlerde neşredilen bu kanunname ve fermanların biraraya getirilerek yayımlanması yanında, henüz neşredilmemiş olanlarının tespit edilip neşredilmesi de elbette daha verimli bir çalışma olacaktır.

15 Arşiv belgeleri yayımlanırken ilgili defterler içinde yer alan konulara ilişkin fihrist ve indeks hazırlanmasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı tarafından İstanbul ahkam defterlerinin yayımlandığı *İstanbul Külliyyatı* örnek alınabilir. Geniş bir fihristi ve indeksi sayesinde bu külliyyat, 18. yüzyıl Osmanlı tarihi çalışan hemen her araştırmacı için, aradığı bilgiye hemen ulaşabileceği çok zengin bir kaynak konumundadır.

16 Mesela vakıf paraların işletilme usülleri hakkında *Fetâvâ'l-Bezzâziyye* ve *Fetâvâ'l-Hindiyye*'de sadece mudârebe ve bidâaya yer verilirken diğerlerinde muamele-i şeriyyenin de yer aldığı görülmektedir.

17 Bu ihtiyaçtan hareketle, İbn Kemal'in risalesi ile Bâli Efendi'nin mektuplarını ve Kanunî'nin konuyla ilgili fermanını birer makale şeklinde neşreden Özcan diğer risale, mektup, ferman vb. belgeler üzerinde de çalışmalarını sürdürmektedir.

Para vakıflarıyla ilgili genel olarak yapılabileceğini düşündüğümüz bu çalışmalardan sonra henüz aydınlığa kavuşturulamamış konuyla ilgili bazı önemli meselelere temas etmek istiyoruz. Herşeyden önce para vakıflarının ne zaman, hangi bölgede ve ne şekilde ortaya çıktığını henüz bilmiyoruz. Bu noktada para vakıflarını ortaya çıkaran şartların tespitiyle birlikte bazı soruların cevaplandırılması önem arz etmektedir. Acaba para vakıfları gerçekten de birçok araştırmacının iddia ettiği gibi, her toplumda zorunlu olarak ortaya çıkan nakit kredi ihtiyacını karşılamak üzere ortaya çıkmış bir kurum mudur? Veya bu vakıflar; akar vakfının çeşitli bakım, onarım masraflarının olması, yangın ve benzeri hallerde zâyi olması gibi nedenlerle verimliliğinin düşük olması¹⁸ hasebiyle birçok vakıf cari giderlerini karşılama sıkıntısı çektiği için daha verimli¹⁹ bir gelir kaynağı olarak ortaya çıkan bir alternatif miydi?

Para vakıflarını ortaya çıkaran şartlar tespit edilirken bu vakıflara rastlanılmayan Anadolu ve Rumeli dışındaki bölgeler de gözönünde bulundurulmalıdır. Bu bölgelerde para vakıflarının kurulup kurulmadığı, bu bölgelerde benzer şartların olup olmadığı, Anadolu ve Rumeli’de para vakıflarının gördüğü işlevin bu bölgelerde ne şekilde yerine getirildiği vb. sorulara da bu çerçevede cevap aramak gerekir. Bazı bölgelerde para vakfının kurulmamış olması konusunda mezhep farklılığı gündeme getirilmekle beraber, Hanefi mezhebi dışında diğer üç mezhebe göre para vakfının muteber olması ve muamele-i şeriyye gibi işlemlerin meşruiyeti konusunda en müsamahakâr tavır takınanların Şafiiler olmasından hareketle bu bölgelerde para vakıflarının kurulmayışının daha farklı sebeplerinin olması gerektiği düşünülebilir.

İlk dönemlerde vakıf ve mali sistemin dışında, yetim olan küçüklere ait nakdî mirasın işletilmesi istisna edilirse, kredi vermek sûretiyle gelir elde etmenin yasak olduğu söylenmektedir. Buradan hareketle Osmanlı toplumunda muamele-i şeriyye vasıtasıyla faizli kredinin serbest bırakılmasının para vakıflarıyla başlayan bir süreç olduğu söylenebilir mi? Bu bağlamda para vakıflarının Osmanlı sosyal yapısına etkisi neler olabilir. Çizakça’nın söylediği gibi²⁰ para vakıfları, Anadolu halkını gerçekten faize alıştırmış mıdır?

18 Bu durum İbn Kemal’in risalesi, Bâli Efendi’nin mektupları ve para vakıflarını serbest bırakan 1548 tarihli fermanndan anlaşılmaktadır.

19 Enflasyonun yok denecek kadar düşük olduğu dönemlerde %10, %12.5 gibi bir faiz oranıyla paranın reel getirisinin yüksek olduğu görülmektedir. Bu noktada taşışlerle paranın değerinin düşmesinin para vakıflarını nasıl etkilediği önem arz etmektedir.

20 Çizakça, *a.g.e.*, s. 72.

Belli dönemden sonra her kesimden insanın (muamele-i şeriyye ile) faizli kredi alıp verebildiği görülmektedir.²¹ Bu durumun, klasik dönemde sosyal ve siyasal dengeleri sarsabileceği için önlenmeye çalışılan reâyâ arasında iktisadî güç temerküzünün, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmasının sebeplerinden biri olduğu söylenebilir mi? Yine belli dönemden sonra sarraf, muameleci, murabahacı gibi isimlerle anılan faizli kredi veren kimselerle karşılaşmaktadır.²² Bu kimselerin hangi dönemden itibaren ve nasıl ortaya çıktıkları, ne şekilde sermaye birikimi sağladıkları, ne zaman yaygınlaştıkları ve para vakıflarını ne şekilde etkiledikleri de önemli sorular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Para vakıflarının ortaya çıkışı kadar tarihî süreç içerisinde geçirdiği değişiklikler de önem arz etmektedir. Ancak tarihî sürecin tespiti birbirini izleyen dönemlere ait çalışmaların yapılmasına bağlıdır. Tarihî süreç ele alınırken cevaplandırılacak bazı soruları da şu şekilde sıralayabiliriz:

Mali kriz ve taşışlar bu vakıfları ne şekilde etkilemiştir?

16. yüzyılın son döneminde meydana gelen ilk diyebileceğimiz mali kriz para vakıflarının öneminin azalmasında ne ölçüde rol oynamıştır?

Bu dönemden sonra para vakıflarının vakıf sistemi içindeki yeri oransal olarak nasıl bir gelişme göstermiştir; para vakıfları sadece tüketicilere mi kredi vermiştir; üretimi hiçbir şekilde finanse etmemiş midir?

İltizam sistemine geçiş sürecinde bu vakıflar mültezimlerin kredi temin ettiği bir kurum olmamış mıdır?

Para vakfının teorik temelinde, bu paraların mudârebe ve bidâa usûlleiyle işletilmeleri esas olmasına rağmen bu usullerin kullanılmama nedenleri neler olabilir?

Bu usûllerin kullanılmama nedeni risk taşıyor olmaları mı yoksa üretimden ziyade tüketimin finanse edilmiş olması mıdır?

Tarihî süreçte önemli meselelerden biri de 16. yüzyılın başlarında cereyan eden para vakfının meşruiyetiyle ilgili tartışmalar ve bu tartışmaların para vakıflarını ne şekilde etkilediği hususudur. Özcan'ın neşrettiği Kanunî'ye ait ferman²³ anlaşıldığına göre; Rumeli Kazaskeri Çivizade Mehmet Efendi, para vakıflarına yönelik eleştirilerini padişaha arz etmiş ve padişahın onun görüşlerini benimsemesiyle bir emr-i şerif düzenlenerek pa-

21 Bu konuda İstanbul ahkam defterlerinde birçok örnekle karşılaşmaktayız, bk. *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Finans Tarihi I*.

22 İstanbul ahkam defterleri, 1/525, 2/92, 5/983, 6/669, 7/28, 1213, 8/598, 662, 9/574, 1049, 10/199,715, 11/171, 754 (*İstanbul Külliyyatı: İstanbul Finans Tarihi I*, İstanbul 1998).

23 Tahsin Özcan, "Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge", *İLAM Araştırma Dergisi*, c. III, sy. 2, 1988.

ra vakfı yasaklanmıştır. Kısa süre sonra Çivizade'nin vefatını müteakip konu yeniden gündeme gelmiş, Ebussuud Efendi'nin fetvası ve diğer alimlerin onayıyla 1548 senesinde yayımlanan fermanla para vakfı serbest bırakılmıştır. Konuyla ilgili yaygın kanaat, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin fetvasının benimsenmesiyle teorik tartışmaların neticelenmesinden sonra para vakıflarının yaygınlaştığı şeklindedir. Halbuki İstanbul vakıf tahrir defterlerine bakıldığında farklı bir durumla karşılaşılmaktadır. 1546 yılına ait deftere göre bu tarihte İstanbul suriçinde 845²⁴ müstakil para vakfı mevcuttur. Buna mukabil 1578 yılına ait deftere göre 25,²⁵ 1596 yılına ait deftere göre ise 83²⁶ adet müstakil para vakfı vardır.²⁷ Bu bilgilerden hareketle, ilgili teorik tartışmaların, para vakıflarının artmasıyla şiddetlendiği ve her ne kadar meşruiyeti görüşü benimsenip bu doğrultuda ferman yayımlansa da para vakıflarının sayısında önemli miktarda düşüş olduğu söylenebilir. Bu düşüş, Çivizade'nin isteğiyle yürürlüğe giren yasağın Der-saadet'te de kısa süre bile olsa uygulanmasından kaynaklanmış olabilir. Ancak serbestiyetin getirilmesinden sonra kurulan vakıfların sayısının öncekilere oranla çok düşük olmasından hareketle bu tartışmaların halkın bu müesseseye olan ilgisini azalttığı söylenebilir. Herşeye rağmen uygulanan yasağın ve kısa süre sonra getirilen serbestiyetin hangi bölgelerde, ne ölçüde uygulandığı ve para vakıflarını ne şekilde etkilediği, araştırılması gereken meseleler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihî süreç içerisinde incelenmesi gereken bir diğer konu, zamanla ortaya çıkan esnaf vakfı, avâriz vakfı ve oda vakfı (esnaf sandığı, avâriz sandığı, orta sandığı) gibi para vakfı çeşitleridir. Bu vakıfların, belli bir zümre veya bir yerleşim birimi halkı arasında dayanışma ve sosyal güvenliği sağlamaya yönelik olarak kuruldukları görülmektedir. Yine zamanla yaygınlaşan evlatlık vakıfları da akar vakfının olduğu gibi para vakfının da bir türü kabul edebiliriz. Bu vakıf türlerinin ortaya çıkışları ve tarihî süreçte geçirdikleri merhaleler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Her biriyle ilgili farklı dönem ve bölgelere ait müstakil çalışmalar yapılabileceği gibi zaman ve mekan olarak örtüştükleri taktirde klasik para vakıflarıyla birlikte ele alındıkları çalışmalar da yapılabilir.

Para vakıfları üzerine yapılan çalışmalarda bu kurumun Osmanlı vakıf sisteminin bir parçası olduğu gözönünde tutulmalıdır. Para vakıflarının

24 1521-1546 arasında kurulan 508 ve 1521'den önce kurulan 337 olmak üzere toplam 845 adettir. Bkz., Barkan, Ö. Lütfi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 953 (1546) Tarihli, s. VIII; Barkan'ın verdiği bilgilerin yeniden düzenlenerek elde edilen tablo için bk. Özcan, s. 14.

25 1546-1578 arasında kurulan 10 ve 1546'dan önce kurulan 15 olmak üzere toplam 25.

26 1578-1596 arasında kurulan 60 ve 1546'dan önce kurulan 23 olmak üzere toplam 83.

27 Ö. L. Barkan – E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 953 (1546) Tarihli, İstanbul 1970.

kuruluş gayeleri ve ifa ettikleri hizmetler itibariyle akar vakıflarından farkı olmadığı görülmektedir. Zaten birçok para vakfının aynı zamanda akar vakfı olduğu, hatta akar vakıflarının da elde ettikleri gelirleri para vakıfları gibi işlettikleri bilinmektedir. Para vakıflarını Osmanlı vakıf sisteminden bağımsız bir kredi kurumu olarak değerlendirme, konuyla ilgili yanlış kanaatlerin serdedilmesine neden olabilmektedir.

Aynı şekilde bu vakıfların Osmanlı toplumunda ortaya çıkan bir kurum olduğunu da unutmamak gerekir. Dolayısıyla para vakıflarıyla ilgili çalışma yapılırken Osmanlı dünya görüşü ve bu dünya görüşü çerçevesinde şekillenen iktisadî zihniyetin de gözönünde bulundurulması gerekir. Osmanlı'nın iktisadî zihniyetini bilmemiz para vakıflarını daha sağlıklı değerlendirmemizi sağlayacağı gibi para vakıflarıyla ilgili birinci el kaynaklara dayanan çalışmalar da Osmanlı iktisadî zihniyetinin tespitinde önemli birer kaynak olacaktırlar.

IV. Literatür

Genel olarak vakıf müessesesini ele alan çalışmalarla tereke defterlerinin tahlili gibi muhtelif çalışmalarda da para vakıflarıyla ilgili bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ancak biz burada müstakil olarak para vakıflarına veya bu vakıfların işlemlerine hasredilmiş çalışmaların listesini verip muhtevaları hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

Bayındır, Abdülaziz, “Osmanlılarda Nazari ve Tatbiki Olarak Faiz”, *İslam Ekonomisinde Finansman Meseleleri*, İstanbul 1992. [Para vakıfları ve bu vakıfların fonlarını işletirken en çok kullandığı usûl olan muamele-i şeriyye ele alınarak bu usûlün faizle ilişkisi ve meşruiyeti tartışılmaktadır.]

Bilici, Faruk, “Les Waqfs monetaires al’epoque ottomane: droit hanefite et protique”, *Revue des mondes musulmans et de la Mediterranee*, 79-80, 1997.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 9, 1971. [Cahiliye dönemi riba uygulamalarından İslâm'ın ribayı yasaklamasına; riba-faiz konusunun fıkıh kitapları, fetva kitapları, şeriyye sicilleri ve fermanlarda ele alınışından Osmanlı Devleti'nde bankacılığın gelişmesine kadar geniş bir yelpaze de genel bilgiler verilmektedir.]

Çizakça, Murat, “Relevance of the Ottoman Cash Waqfs for the Modern Islamic Economics”, S.A. Aljunaid (ed.), *Proceedings of the Third In-*

- ternational Conference on Islamic Economics*, 28-30 Ocak 1992, Malezya.
- , *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul 1993.
- , “Changig Values and the Contribution of the Cash Endowments (Awqaf al Nukud) to the Social Life in Ottoman Bursa 1585-1823”, *Le Waqf Dans le Monde Musulman Contemporain Fonctions Sociales, Economiques et Politiques*, İstanbul: Institut Français D’etudes Anatoliennes, 1994.
- , “Cash Waqfs of Bursa 1555-1823”, *JESHO*, XXXVIII, Ağustos 1995.
- Döndüren**, Hamdi, “İslam’da Para Vakfı”, *Altınoluk*, Temmuz 1990-Mayıs 1991. (11 yazı). [Para vakıfları hakkında genel bilgiler verilen makalede, özellikle vakıf paraların işletilme usüllerinden biri kabul edilen mudârebe üzerinde durulmaktadır.]
- Eminoğlu**, Muharrem, *Osmanlı Tatbikatında Nakid Para Vakıfları ve Günümüz Ekonomisinde Uygulanabilirliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi 1996.
- Eskicioğlu**, Osman, “İmam Birgivi’nin Para Vakıfları Hakkındaki Bazı Görüşleri”, *İmam Birgivi* (haz. Mehmet Şeker), Ankara 1994. [İmam Birgivi’nin konuyla ilgili bazı görüşleri tenkit edilmektedir.]
- Gedikli**, Fethi, “İstanbul’da Para Vakıfları ve Mudârebe”, *Hak-İş*, sy. 51, Ekim 1999. [Vakıf ve para vakıfları hakkında genel bilgiler verildikten sonra vakıf paraların işletilme usülleri arasında mudârebenin de yer aldığına dair arşiv belgelerinden örnekler sunulmaktadır.]
- Gözübenli**, Beşir, “Türk Hukuk Tarihinde Vakıf Mallarının Faizli İşletilmesi Hakkında Tahlili Bir Değerlendirme”, *XI. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1994. [Muamele-i şeriyenin şeri dayanağı, mahiyeti, uygulanış şekilleri ve devletin konuyla ilgili düzenlemelerinin ele alındığı makalede bu usülle elde edilen kârın faiz olup olmadığı hususu irdelenmektedir.]
- Keskioğlu**, Osman, “Bulgaristan’da Türk Vakıfları ve Bâlî Efendi’nin Vakıf Paralar Hakkında Mektubu”, *Vakıflar Dergisi* IX, 1971. [Bulgaristan’da kurulan bazı vakıfların tanıtıldığı makalenin sonunda Bâlî Efendi’nin Çivizade’ye yazdığı bir mektup neşredilmektedir.]
- Kurt**, İsmail, *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul 1996
- , “İstanbul Para Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 101, Nisan 1996. [Kurt’a ait her üç makalenin de doktora tezinde yer alan ilgili bölümlerin biraz daha genişletilmiş hali olduğu görülmektedir.]

- , “Muhasebe Defterlerine Göre Para Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 107, Nisan 1997.
- , “953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterine Göre Para Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 112, Şubat 1998.
- Mandaville**, Jon E., “Usurios Piety: Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *IJMES*, 10, 1979 (“Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu’nda Para Vakfı Tartışması”, çev. Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü*, sy. 51, Yaz 1998). [16. Yüzyılın ilk yarısında yazılan risaleler ve Bâlî Efendi’nin mektuplarından hareketle para vakfı konusunda meydana gelen tartışmalar ve konuyla ilgili fetvalar ele alınarak Osmanlıların faizi meşrulaştırma süreci ortaya konmaya çalışılmaktadır.]
- Otar**, İsmail, *Üsküdar Hacı Hesna Mescidi ve Arslanağa Çeşmesi Vakıflarının h. 1197 Yılı Hesapları ve Faiz Konusu*, İstanbul 1999. [İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde, Üsküdar’da bulunan iki vakfın bir yıllık muhasebe kayıtları hem tutuldukları usûle riayet edilerek hem de bugünkü muhasebe usûlüne göre tertiplenerek neşredilmektedir. İkinci bölümde ise faiz konusu Osmanlı pratiği ve İslam Hukuku açılarından ele alınmaktadır.]
- Özcan**, Tahsin, *Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997. [*Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği* adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayıma hazırlanmaktadır.]
- , “Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge”, *İLAM Araştırma Dergisi*, c. III, sy. 2, 1998. [Neşredilen belge, para vakfını serbest bırakan Kanuni’ye ait 1548 tarihli fermanıdır. Bu ferman, teorik tartışmaların yapıldığı 16. yüzyılın ilk yarısında para vakıfları konusundaki gelişmeleri ayrıntılı şekilde ortaya koyması hasebiyle önem arz etmektedir.]
- , “Sofyalı Bâlî Efendi’nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, 1999. [Bâlî Efendi tarafından Kanuni, Rumeli Kazaskeri Çivizade ve onun talebesi Şah Çelebi’ye hitaben yazılan toplam yedi mektubun nüsha farklarına da yer verilerek neşredildiği makalede konu hakkında tahliller de yapılmaktadır.]
- , “İbn Kemal’in Para Vakıflarına Dair Risalesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 4, 2000. [Risalenin hem Arapça aslı hem de tercümesi neşredilmiştir.]
- , “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 2002 içinde yayımlanacak.

Özdemir, Rıfat, “Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avâız Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802)”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara 1990. [Konuyla ilgili teori ve pratiğe dair genel bilgiler verildikten sonra Ankara Hatuni mahallesi nakit avarız vakfının kuruluşu, gelir kaynakları, masrafları ve amaçları hakkında arşiv belgeleri esas alınarak bilgiler verilmektedir.]

Sahillioğlu, Halil, “Bolu’da Avarız Vakıfları”, *Çele*, sy. 30, 1965.

Suçeska, Avdo, “Sarayova’da XVI. Asırda Vakıf Kredileri”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara 1990. [1564-1566 yıllarına ait Sarayova şeriyeye sicillerinden hareketle bu şehirdeki para vakıfları ve bu vakıfların verdikleri krediler hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Makalede para vakıflarıyla ilgili Osman A. Sokoloviç’e ait *Osmanlı İdaresi Devrinde (1473-1878) Bosna’da Krediler Hakkında* isimli bir eserden bahsedilmekle birlikte eserin tam künyesi verilmemektedir.]

Şimşek, Mehmet, “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 1985. [Para vakıfları üzerinde 16. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen münakaşalara yer verilen makalede bazı sübjektif değerlendirmeler de yer almaktadır.]

On Ottoman Cash-Waqfs

Süleyman KAYA

Abstract

Cash-waqfs were *sui-generis* to the Ottoman society. The archival sources of cash-waqfs are quite rich; however, since this issue has not yet been explored enough, our information on their emergence and evolutionary phases in history is not satisfactory. Though Ömer Lütfi Barkan has a pioneering role with his studies on cash-waqfs, it cannot be said that his studies drew much attention at the time of their publications. In the 1990s, the cash-waqfs were brought to the forefront as credit institutions. This concern led to the publication of three valuable works, which were based on considerable archival sources. Having reviewed these three works, this article points out the related archival sources. It further touches upon possible topics for new studies in the field, and problems that can be enlightened with these new studies. Finally, the article concludes by listing the academic works in the field.

19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar

Ahmet UZUN*

TARIM TÜM DÖNEMLER İTİBARIYLA Osmanlı ekonomisinin belkemiğini oluşturan sektördü. Tarımsal faaliyetlerin hem devlet hem de halk için taşıdığı önem, İmparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiştir. Tarımsal faaliyetler halkın en önemli geçim faaliyetini teşkil ederken devlet için de vergilerin ana kaynağını oluşturmaktaydı. Bu nedenle kuruluşundan çöküşüne kadar bütün yönetimler tarım sektörüne ayrı bir önem vererek bu faaliyetlerin aksamadan devamını sağlamaya çalışmışlardır. İşte Osmanlı iktisat tarihi içerisinde tarım sektörüyle ilgili konuların nisbeten daha fazla ilgi çekmesi sektörün taşıdığı bu öneme atfedilebilir. Belirtmek gerekir ki, bir bütün olarak tarım sektörüyle ilgili çalışmalar ekonomik tarih açısından olduğu kadar toplumsal tarih açısından da önemi haizdir. Nitekim toprakta mülkiyet yapılarının tayin ettiği toprak sahipliği konusu, uzun süre başarıyla devam ettirilen mirî arazi rejiminin bozulması ve toprakların giderek belirli ellerde toplanmaya başlaması, sipahi-köylü ilişkileri, tarımda zamanla ortaya çıkan çiftlikleşme ve ona bağlı feodal hizmetler olgusu v.s. ekonomik tarihimiz yanında sosyal/toplumsal tarihimiz açısından da incelenmeye değer konulardır.

Bu çalışmada ondokuzuncu yüzyıl içerisinde Osmanlı tarımıyla ilgili yayınlanmış kitap ve makalelerden bazılarının tanıtılması hedeflenmiştir. Çalışmada dönem sınırlandırması ve dolayısıyla seçimi yapmak zorunlu olmuştur. Öncelikle, tüm dönemlere ait tarımsal çalışmaları bir makale kapsamında değerlendirmek oldukça zordur. Dönem olarak ondokuzuncu yüzyılın seçilmesi ise onun sadece Osmanlı tarihi açısından değil, aynı zamanda dünya tarihi açısından da önemli değişmelerin cereyan ettiği ve dolayısıyla tarım sektöründe de yenileşme çabalarının gerçekleştiği bir

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İktisat Tarihi.

dönemi temsil etmesine atfedilebilir. Hemen belirtelim ki, amacımız on-dokuzuncu yüzyıl tarımıyla ilgili bütün çalışmaları tanıtmak değildir. O yüzden önemli gördüğümüz belirli sayıda çalışmanın incelenmesi daha uygun bulunmuştur. Bunu yaparken çalışmalar hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yerine, onları genel çerçeveleri itibarıyla tanıtmak hedefi öne çıkmıştır. Şimdi tespit edilen çalışmaların tanıtımına geçelim.

I. Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*,
Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, 240 s.

Profesör Güran, özellikle ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomisiyle ilgili önemli çalışmalarıyla tanınmaktadır. Bu kitapta Güran'ın daha önce muhtelif yerlerde yayınlanmış olan toplam altı çalışması yer almaktadır. Bu çalışmaların hepsinde de Osmanlı tarımının özellikleriyle ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Çalışmaların konu ve içerikleri kısaca şöyle özetlenebilir:

1. "İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü, 1793-1839": Bu makale daha önce *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası: Ellinci Yıl Armağanı*'nda yayınlanmıştır (cilt: 44, sayı: 1-4, İstanbul 1988, s. 245-275). Makalede arşiv belgelerine dayalı olarak İstanbul'un zahire ihtiyacının nasıl karşılandığı konusu incelenmiştir. 1793-1839 yılları arasında başkentin önemli miktarlara varan zahire gereksinimini karşılamak amacıyla *Zahire Nezareti* ismiyle bir müessese kurulmuştur. Araştırmada devletin iâşe sorununa doğrudan müdahalesinin ilginç bir uygulamasını temsil eden Zahire Nezareti'nin faaliyetleri ve bunlarla ilgili sayısal bilgiler yanında, iâşe politikasına yönelik resmî ilginin çerçevesi de çizilmektedir.

2. "Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839-1876": İlk yayın yeri: *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara 1992, s. 219-233. Bu çalışmada Tanzimat dönemi reform ve modernleşme çabaları içerisinde ekonominin en hayati sektörü olan tarımla ilgili politika değişiklikleri ve bunların sonuçları ele alınmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraî politikaların tespiti ve uygulanmasından sorumlu bir bürokrasinin oluşturulması çabalarına yer verilmiş, özellikle Ziraat Meclisi, Nafia Hazinesi, Meclis-i Meabir ve Ziraat Talimhanesi gibi yeni oluşturulan birimlerin faaliyetlerine değinilmiştir. Bu kurumlar genellikle ülkenin ziraî politikasının belirlenmesi kapsamında tarımsal üretim alanlarını genişletmek, ticari tarımı ve özellikle ticari değeri yüksek ürünlerin ekimini teşvik etmek, modern girdi ve araçların kullanımını yaygınlaştırmak, tarımsal ürünlerin ticaretindeki tekelci yapıyı ortadan kaldırmak ve böylece ticari serbestiyi sağlamak gibi

önlemlerin uygulanması için tesis edilmişti. Genel bir tespitle makalede bahsedilen dönem için zirai politika tedbirleri sonucu üretim ve ihracatta önemli artışların sağlandığı, ancak tarım teknolojisinde kayda değer bir gelişmenin gerçekleştirilemediği, bunda ekime açılacak yeni toprakların bulunabilmesinin temel rol oynadığı ifade edilmiştir.

3. “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”: *İ.Ü. İktisat Fakültesi: Türk İktisat Tarihi Yıllığı*’nda (1987, s. 225-303) daha önce yayınlanmış olan ve kitap içerisinde en geniş çalışma hüviyetini taşıyan bu makale, 19. yüzyıl Osmanlı tarımıyla ilgili en genel incelemelerden birisini oluşturmaktadır. Makalede genel olarak tarımsal yapı (tarım teknolojisi, tarımsal ürünlerin taşıma maliyetleri ve taşıma teknolojisi) tanıtıldıktan sonra üretimin yapısı ele alınmıştır. Bu başlıkta hangi tip ürünlerin ne miktarda üretildiği bölgesel olarak ortaya konmuş, tarım işletmelerinin büyüklükleri irdelenmiş, uygulanan tarımsal metotlar ve üretim giderlerine yapılan harcamalar analiz edilmiştir. Ayrıca çeşitli ürünler için bölgesel bir verimlilik yanında tohum birimi başına verimlilikle ilgili sayısal bilgiler ortaya konmuştur. Hayvancılıkla ilgili olarak ise İmparatorluğun muhtelif bölgeleri itibarıyla hayvan ürünlerinin miktarı, ortalama hayvan ağırlıkları ve hayvanların verimliliklerine dair bilgiler verilmiştir. Osmanlı sosyo-ekonomik tarihiyle ilgili istatistik bilgilerin oldukça yetersiz olduğu ve bu konuyla ilgili sağlıklı analizler yapabilmek için sayısal verilerin ne derece önem taşıdığı gözönüne alınırsa çalışmadaki bilgilerin değerini anlamak kolaylaşacaktır. Bu çalışmada ayrıca köylü toplulukların sosyal yapılarına da değinilmiş ve yine sayısal verilerle destekli olarak kırsal kesim halklarının gelir kaynakları ve gelir dağılımları, toprak mülkiyetinin dağılımı ve genel olarak kırsal hayat koşulları incelenmiştir.

4. “Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910”: İlk yayın yeri: *Uluslararası Mithat Paşa Semineri* (TTK, Ankara 1986, s. 95-126). Osmanlı Devleti küçük tarımsal üreticiliğin egemen olduğu bir yapıya sahipti. Böyle bir yapı her zaman geniş çiftçi kesiminin desteklenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktaydı. Çünkü niteliği itibarıyla yeterli sermayeye sahip olmayan ve özellikle düşük teknolojiye bağlı olarak iklim koşullarının kötülüğünden çok ağır biçimde etkilenen küçük çiftçi işletmelerinin varlığı, devlet desteğini gerekli hale getirmişti. İşte bu makalede önce çiftçi kesimine özel nitelikli sermaye akışı sağlayan sarraf, tefeci ve tüccar gibi kişilerin faaliyetleri ve bunun çiftçiye nasıl ağır bir borç yükü altında bıraktığı anlatıldıktan sonra, Tanzimat’la birlikte bir taraftan özel kredi piyasasını düzenlemeye, diğer taraftan da doğrudan resmî bir kredi piyasasını oluşturmaya yönelik hangi tedbirlerin alındığı anlatılmıştır. Özellikle resmî kredi politikası içe-

risinde Memleket Sandıkları'yla Ziraat Bankası'nın faaliyetlerine yer verilmiştir. Çalışmada ziraî kredi uygulamalarındaki başarının sınırlı kaldığı ve çiftçilerin sermaye temini açısından büyük ölçüde özel kesime bağlı olmaya devam ettiği tespit edilmiştir.

5. "19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri": İlk yayın yeri: *I.Ü. İFM, Ö.L. Barkan'a Armağan*, 41, sayı:1-4, İstanbul 1985, s. 301-319. Mikro tarih çalışmalarının tarihle ilgili sağlıklı genellemeler yapabilmek için son derece önemli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu makale böyle bir çalışmaya örnek teşkil etmekte olup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde sayıları binlerle ifade edilen *Temettüat Defterlerinden* hareketle yazılmıştır. Nisbeten en sağlıklı ve detaylı bilgileri içermesi bakımından Temettüat Defterleri Osmanlı tarım tarihi için vazgeçilmez önemdeki kaynaklardan birisidir. Söz konusu defterlerle ilgili ilk çalışmaları gerçekleştiren kişi Prof. Güran'dır. Bu makalede yazar, kasabada yaşayan hane reislerinin meslekleri, gelir kaynakları, haneler arası gelir dağılımı ve vergi yükü gibi kırsal kesim ekonomisini ilgilendiren konulara yer vermiş ve bunlarla ilgili sayısal bilgiler aktarmıştır. Burada, Temettüat Defterlerine dayalı olarak Osmanlı ülkesinin belirli bölümlerini kapsayacak genişlikte çalışmalar yapılmasının, en azından ondokuzuncu yüzyılın ortaları için tarımsal yapı ve özelliklere ait bilgilerimizi artırarak daha sağlıklı hale getireceğini vurgulamak gerekir.

6. "19. Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması": Bu inceleme de yine Temettüat Defterlerine dayalı olarak gerçekleştirilen ve alanında ilk olma vasfına sahip olan çalışmalardan birisidir. Yazar, inceleme alanını tarımsal faaliyetlerin gelişmiş olduğu Filibe sancağından seçmiştir. Buna göre dokuz köyün demografik yapısı, yani nüfusun miktarı, etnik bileşimi, hane yapısı ve yaş bileşimi gibi konular ele alındıktan sonra ekonomik yapının incelenmesine geçilmiştir. Bu başlık altında köylülerin gelir kaynakları, meslekleri tanıtılmış ve ardından tarımsal yapı üzerinde durulmuştur. Tarımsal üretimin bileşimi, toprağın kullanım alanına göre dağılımı, tarımsal işletmelerin tipleri, büyüklükleri ve verimlilikleri, emek ve sermaye gibi önemli iki üretim faktörünün yoğunluğu ve bunun verimliliğe etkisi ile vergilerin dağılımı ve vergi yükü gibi konulara değinen yazar, ayrıca sosyal yapı bakımından önem taşıyan hususlara da yer vermiştir. Çalışmanın önemli sonuçlar ortaya koyduğu söylenebilir. Nitekim köyler arasında nüfusun miktarı, bileşimi, faaliyetleri yanında tarımsal işletmelerin emek ve sermaye yoğunluğuna bağlı olarak verimliliklerinde önemli farklılıklar tespit edilmiştir.

Bunlara ilaveten hane başına tasarruf edilen toprak miktarının düşük olduğu ve toprakların dağılımında ve ona bağlı olarak gelir dağılımında eşitsizliklerin bulunduğu yönündeki tespitler de bir hayli dikkat çekici nitelikte bilgilerdir.

II. Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Editörler), *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*,

(Çev: Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, vi+234 s.

Bu kitap Çağlar Keyder tarafından yazılan giriş kısmı dışında toplam on makaleden oluşmaktadır. Kitap iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Halil İnalçık ve Gilles Veinstein'ın yazıları yer almaktadır. Bu bölümün makaleleri genel olarak Osmanlı tarımında *çiftlik* kavramı üzerinde durmaktadır. İnalçık, önce çift-hane sistemine dayalı küçük aile işletme yapısını anlatarak, ardından büyük çiftliklerin gelişmesine yol açan hadiseler yer veriyor. Özellikle mukâtaa-malikâne sisteminin büyük ölçekli çiftliklerin yaygınlaşmasındaki rolüne değinen İnalçık, ayrıca Vidin bölgesinde bulunan bazı büyük çiftlikler hakkında da bilgiler aktarmıştır. Veinstein'ın makalesi de yine çiftlik tartışmalarına ayrılmıştır. Önce çiftliklerin doğuşuyla ilgili geniş bir tetkik yapan yazar, ardından çiftliklerin doğasını sorguluyor ve kendi ifadesiyle *çiftliklerin genelde varsayıldıkları gibi büyük işletmeler olmadığını* iddia ediyor. Ona göre çiftliklerin gelişmesi, geleneksel çift-hane sisteminden bir kopmayı yansıtmadığı gibi, emeğin yeniden düzenlenmesi ve üretimde kayda değer bir yoğunlaşmanın olduğu anlamına da gelmemekteydi.

Kitabın ikinci bölümü Osmanlı tarımının çeşitli yönlerini ve özellikle de tarımda ticarileşmeyi ilgilendiren makalelerden oluşmaktadır. Huri İslamoğlu tarafından kaleme alınan makale “16. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması” (s. 59-81) başlığını taşıyor ve Osmanlı ekonomisinin dinamizmini oluşturan kaynaklar konusunda yeni iddialar ortaya atıyor. Yazara göre Osmanlı ekonomik gelişmesi esasen siyasi bir mantık içerisinde şekillenmiştir. Ayrıca tarımsal ürünlere talep artışının teşvik ettiği ticari büyümenin önemli bir tarımsal ticarileşmeye yol açmadığı ve ticari talep artışının şehirlerle kırsal bölge arasında uzmanlaşmayı büyütmediği vurgulanıyor. Tanınmış tarihçilerden Suraiya Faroqhi’nin yazısının başlığı ise “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Müridzade Hacı Mehmet Ağa’nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri” (s. 82-100) şeklinde. Yazar makalesinde ondokuzuncu yüzyılın başlarında yaşamış bir ayanın zenginliğinin kaynaklarını ve faaliyetlerini

yerel güçlerle merkezin mücadeleleri bağlamında ele almaktadır. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından ondokuzuncu yüzyılın başlarına “İzmir’de Pamuk ve Kumaş Ticareti” (s. 101-118) konusunu ele alan Elena Frangakis-Syrett ise pamuk ve kumaş ticaretindeki artışın İzmir’in ekonomik gelişmesindeki rolünü irdelemektedir. Ona göre söz konusu ticaretteki artış, şehrin Batı’yla olan ticarete önemli bir merkez haline gelmesini sağlaması yanında ticarete etkin görevler üstlenen aracı grupların yükselmesine de yol açmıştır. Buna karşın ticaretteki artışın tarımsal üretim ilişkilerini pek etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Kitabın ikinci kısmında yer alan bir diğer inceleme “Batı Anadolu’da Göçmen Emeği (1750-1850)” başlığıyla (s. 119-127) Reşat Kasaba’ya ait. Kasaba yazısında 18. yüzyıl sonrası için dolaşımda olan işgücünün hem ürün miktarının artmasında hem de tarımsal alanların genişlemesinde belirleyici rol oynadığını düşünmektedir. Tosun Arıcanlı tarafından yazılmış olan “19. yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek” (s.128-138) başlıklı makale mülkiyet kavramını irdeledikten sonra 19. yüzyılda ticari tarımın gelişmesi, devletin vesayeti altında toprak sahibi güçlerin doğuşu, aşarın kaldırılmasının önemi, toprak mülkiyeti ve tarımsal emek ilişkileri, çiftlikler ve emek gibi konular üzerinde durmaktadır. Yazara göre çeşitli sınıfların tarımsal fazladan aldıkları payı arttırmaya yönelik mücadeleleri tarımsal yapıdaki dönüşümü anlamanın iyi bir aracıdır. Kitabın aynı zamanda editörlüğü görevinde yer almış olan Faruk Tabak, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (1750-1850)” başlıklı makalesinde onsekizinci yüzyıl boyunca büyük tarımsal birimlerin kurulmasını genişleyen dünya ekonomisine katılma sürecinin yansıması olarak görmektedir. Dina Rizk Khoury’nin makalesi “Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850)” başlığını taşıyor (s. 160-179). Makalede 18. yüzyılın son çeyreğinde Kuzey Irak’ta toprakların tedricen özel kesimin eline geçtiği ve ticari tarımsal üretimin başladığı bir eğilimin varlığına dikkat çekiliyor. Yazara göre toprak sahiplerinin konumunun yeterince güçlü olmaması bölgede tarımsal kapitalizmin doğuşunu engellemişti. Makalede ayrıca, ticari tarımın kırsal alanda ücretli emeğin ortaya çıkmasına yol açmadığı da belirtilmektedir.

Kitapta yer alan son makale Linda Schilcher’e ait. Başlığı “Geç Osmanlı Suriye’sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu” (s.180-205) şeklinde. Makalede ağırlıklı olarak ondokuzuncu yüzyıl içerisinde Suriye bölgesinde meydana gelen tarımsal üretim artışının ekonomik, top-

lumsal ve siyasi dinamikleri üzerinde durulmaktadır. Yazara göre tarımsal genişlemenin sadece Avrupa müdahalesi ya da teknoloji ve altyapı gelişmelerine bağlı olarak açıklanması mümkün değildir. Bunun için aynı zamanda yerel tahıl ekonomisinin özellikle de *fazlayı* üreten köylülüğün durumunun çok yönlü olarak ele alınması gerekmektedir. Buna gerekçe olarak tahılın Suriye eyaletinde başlıca tarımsal mal olması ve ekili arazilerin önemli bir kısmını işgal etmesi gösterilmektedir. Makalede dünya piyasasındaki gelişmeler karşısında Suriye’de tahıl üretici köylülerin, pazarlık güçlerini belirli ölçüde koruduğu tespit edilmekte ve bunu sağlayan faktörlerin neler olduğu açıklanmaktadır.

III. Zvi Yehuda Hershlag, “Attempts at Land Reform in the Ottoman Empire, 1789-1858”, *Türkische Wirtschafts-und Sozialgeschichte (1071-1920)* içinde, Wiesbaden 1995, s. 119-127.

Bu makalede yazar III. Selim döneminden 1858 Arazi Kanunnamesi’ne kadar gerçekleştirilmeye çalışılan arazi reformlarını kısaca değerlendirmeye çalışmıştır. Tüm tarih boyunca arazi reformlarının başta siyasi, ardından mali ve nihai olarak sosyo-ekonomik gerekçelerden kaynaklandığını belirten yazar, modern zamanlarda reform çabalarının daha ziyade toprakta mülkiyet yapısının değiştirilmesini ve ayrıca bu kesime yeterli teknoloji, organizasyon, finansman ve pazarlama desteğinin sağlanmasını hedeflediğini anlatmaktadır.

Yazar öncelikle III. Selim, ardından II. Mahmut döneminin reform çabalarını anlatıyor. Ona göre Selim’in amacı askerî, mali ve idari alanda batılı tekniklerin aktarımını esas alan kapsamlı bir reform yapmaktı. Tarımda ise geleneksel iltizam sisteminin ve büyük toprak sahiplerinin yok edilmesi temel hedefti. II. Mahmut döneminde de aynı eğilimler devam ettirilmişti. Makalede her iki padişah dönemindeki reformların sosyal içerikli olmaktan çok siyasi ve mali endişelere dayandığı değerlendirilmesi yer almaktadır. Makalede ayrıca padişah iradelerinde toprak reformlarıyla ilgili hangi unsurların yer aldığı anlatılmakta ve özellikle Tanzimat ve Islahat fermanlarının tarım sektörü için getirdiği yenilikler değerlendirilmektedir. Yazara göre Tanzimat Fermanı’nda ağırlık toprak sahipliğiyle ilgili konulara verilmişken, 1856 fermanında tarımdaki yaygın koşullarla verimlilik endişelerinin uzlaştırılması teşebbüsü esas alınmıştır. Makale, 1858 kanunnamesinin incelenmesinden sonra arazi reformlarıyla ilgili genel bir değerlendirmeye sona ermektedir.

- IV. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I* içinde, M.E.B., İstanbul 1999, s. 321-421.

Türk iktisat tarihi alanında son derece faydalı ve ilk olma niteliğini haiz birçok eseriyle tanıdığımız Profesör Barkan'ın en önemli çalışmaları Osmanlı tarımıyla ilgilidir. Onun son dönem ziraatına ait olanları dışında klasik dönemle ilgili çalışmalarının değeri tartışmasızdır. Nitekim Barkan, Osmanlı toprak yapısı ve toprak meseleleriyle ilgili birçok inceleme gerçekleştirmiştir. İncelediğimiz makalesinde ise Barkan, Tanzimat döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan reformlardan toprak hukukunun nasıl etkilendiğini ayrıntılarıyla tahlil etmiştir. Barkan, Tanzimat'ın toprak hukukunda ve tarımsal yapıya getirdiği değişiklikleri daha iyi ortaya koymak için öncelikle Tanzimat öncesi dönemi değerlendirmiş ve özellikle mirî arazi rejiminin nasıl ortaya çıktığı konusunu tartışmıştır. Ardından Tanzimat'ın ilanı ile birlikte toprakta uygulamaya konan yeni düzenlemeler ele alınmış ve nihai olarak da 1258 tarihli Arazi Kanunnamesi ayrıntılarıyla incelenmiştir. Profesör Barkan, bu başlıkta Kanunname'nin ne şekilde hazırlandığını ve hangi esasları içerdiğini ele almıştır. Özellikle mülk olan ve olmayan topraklarla ilgili düzenlemeler, özel mülkiyet ve mahiyeti, mirî arazilerin devri meselesi, yabancıların toprak mülkiyetiyle ilgili hususlar, miras kaideleri, çiftliklerle ilgili düzenlemeler gibi Kanunname'nin hüküm ihtiva ettiği konularda ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

- V. Kemal H. Karpat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma", *Ortadoğu'da Modernleşme* (Eds.: W.R. Polk, R.L. Chambers) içinde, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.101-130.

Profesör Karpat'ın bu özet çalışması genel hatlarıyla Osmanlı toprak sistemindeki değişim çabaları ve bunun arkasında yatan sebeplerle ilgilidir. Çalışma değişimin *hükümet müdahalesi olmaksızın başlayan, esas itibarıyla bir iç sosyal süreç olduğu* kabulüyle başlıyor ve 16. yüzyıl içerisinde topraktaki ilk yapısal değişim sürecini irdeleyerek devam ediyor. Karpat'a göre sözkonusu yüzyılda yaşanan yapısal değişim, toprak sisteminin yavaş yavaş dağılmasıyla alakalıydı. Bu dağılmanın nedeni ise ekonomik ve teknolojik değişimlerdi. Yazar, Osmanlı geleneksel sosyal sisteminin uzun süre problemsiz devamını sağlayan yapıyı analiz ettikten sonra buradaki yapının nasıl dönüşüme uğradığını, diğer bir ifadeyle tımar sisteminin gide-

rek ortadan kalkmasını ve ona bağlı olarak güçlü bir ayan sınıfının ortaya çıkışını anlatıyor. Ayan sınıfının hem Osmanlı'da hem de Ortadoğu'da önemli bir sosyal problem yarattığını düşünen yazar, daha sonra devletin toprak sistemi üzerindeki denetimini yeniden tesis edecek çabaları ele almıştır. Tanzimat ve Arazi Kanunnamesi dahilinde toprak rejimine çekidüzen verilmesi çabalarını da irdeleyen Profesör Karpat, Tanzimat'tan sonra liberal akım doğrultusunda ortaya çıkan fikrî hareketler, Batılı güçlerin baskısı, uygun bir yönetim ve kabiliyetli bir bürokrasinin bulunmayışı gibi unsurları sürekli bir devlet mülkiyetinin tesis edilemeyişindeki sebepler olarak değerlendirmektedir.

VI. A. Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü*
(*Mükellefiyet-i Ziraîyye*) 1914-1922,
Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997, xii+158 s.

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Harbi yıllarında tarımda çalışan faal nüfusunu önemli bir kısmı silah altına alındığından tarımsal üretimde belirgin düşüşler yaşanmıştı. İşte böyle bir durumun ortadan kaldırılması, yani tarımsal üretimin artırılması için devletin müdahalesi kaçınılmaz hale gelmişti. Bu kitapta tarımda ekme ve çalışma yükümlülüğüne ait belgelerin toplu olarak okuyucuya sunulması hedeflenmiştir.

Toplumsal, siyasal ve ekonomik tarihimiz açısından faydalı bilgiler ihtiva eden belgelerin yer aldığı kitap iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanmaya koyulan *Mükellefiyet-i Ziraîyye* Kanunu'nun çıkarılış sürecinde gerçekleştirilen görüşmelere ve kanunun içeriğine dair belgeler yer almaktadır. İkinci kısımda ise Kurtuluş Savaşı döneminde sözkonusu kanunun nasıl tatbik edileceğine dair (9 Ekim 339/1921) tarihli nizamname ile mecburi ziraat usulünün uygulanmaması hakkındaki TBMM görüşmeleri ve buna dair kararlar ilgili belgeler bulunmaktadır.

VII. M. Tului Sönmez, *Osmanlı'dan Günümüze Toprak Mülkiyeti*,
Açıklamalı Sözlük,
Yayımevi, Ankara 1997, xviii+344 s.

Bu kitap başta toprak olmak üzere taşınmaz varlıklarla ilgili kavramların açıklandığı ansiklopedik bir sözlük mahiyetindedir. Bilimsel çalışmalarda sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için o alanla ilgili kavramlara

aşına olmak önemlidir. Bu kitap, Osmanlı dönemini de kapsayacak şekilde toprakla ilgili birçok kavramın açıklamasını ortaya koyduğu için geniş bir kitleyi ilgilendirmektedir. Bu çerçevede kitabın, Osmanlı dönemi tarımıyla ilgilenen araştırmacılar açısından, bu alanla alakalı kavramları birarada görme imkânı sağlaması nedeniyle önemli bir başvuru kaynağı olarak değerlendirilmesi mümkündür.

VIII. Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago, London 1966.

Bu kitap aslında Osmanlı İmparatorluğu dahil olmak üzere Ortadoğu (Mısır, Arabistan, Suriye, Irak ve Sudan) ülkelerinin ekonomik tarihlerini ilgilendiren çeşitli çalışmaların özet halinde yeniden yazılmasıyla ortaya çıkmıştır. Biz burada sadece Osmanlı tarımıyla ilgili aktarılmış çalışmaları orijinal yerlerini ve isimlerini belirtmek sûretiyle tanıtmaya çalışacağız.

1. "The Expansion of Tobacco Growing in the Nineteenth Century", s. 60-64. (Aktarım yeri: *Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s.159-165). Bu yazıda ondokuzuncu yüzyıl boyunca Türkiye'de tütün üretiminin gelişimi ve bunun ardında yatan hususlar üzerinde durulmuştur. Çalışmada tütün üretiminin bazı düşüşlerden sonra yirminci yüzyıla doğru önemli bir ihraç kalemi haline geldiği ve üretiminin büyük ölçüde arttığı belirtilmektedir.

2. "The Development of Agriculture in Anatolia", s. 65-70. (Aktarım yeri: A.D. Novichev, *Ocherki ekonomiki Turtsii*, Moscow, 1937, s. 75-83). Bu yazı Anadolu'da tarımsal üretimin gelişimini özetlemektedir. Önce Anadolu'da tarımı etkileyen olumsuz koşullar üzerine durulmuş, ardından ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ziraî üretimin genişlemesine imkân veren hususlar anlatılmıştır. Bu çerçevede özellikle tarımda mal-para ve kapitalist ilişkilerin gelişimi ile bunların üretim düzeylerine nasıl yansıdığı hususu üzerine durulmuştur.

3. "The Burden of Taxation on the Peasants", s.107-113. (Aktarım Yeri: Reşat Aktan, "Agricultural Policy of Turkey", Doktora Tezi, University of California, 1950, s.140-41, 162-73). Osmanlı çiftçisinin vergi yükünü ele alan bu yazı, vergilerin kısa bir tasnifini yaptıktan sonra genel toplam içerisinde tarımsal vergilerin miktarını ortaya koymaktadır. Yazıda çiftçinin yükünü, vergilerin yanında yerel ve merkezî otoriteye çeşitli şekillerde ödenen aidatların artırdığı belirtilmektedir. Yazıda ayrıca bazı yıllar için toplam gelirler ve bunların içerisinde vergi türlerini gösteren tablolar bulunmaktadır.

IX. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, London 1980, xviii+390 s.

Bu kitabın 5. Bölümü (s. 199-271) Osmanlı tarımına ayrılmıştır. Yazar, bu bölüm içerisinde ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı tarımına dair önemli bilgiler ve faydalı istatistikler vermiştir. Ele alınan konular arasında üretim yapıları, toprak sahipliği, hükümetin tarımı destekleme çabaları, işletme ölçekleri, hububat üretimi ve verimi, pamuk üretimi ve bunu teşvik eden faktörler, zeytin ve zeytinyağı üretimi, tütün, ipek, incir, afyon ve üzüm gibi tarımsal ürünlerin üretimi, ihracatı ve ithalatı gibi hususlar bulunmaktadır. Yazar, her bir ürünle ilgili sadece üretimin seyrini incelemekle kalmamış, aynı zamanda hangi ürünün hangi bölgelerde ve ne gibi koşullar altında üretildiğini, üretimi artırmak için hangi faaliyetlerde bulunduğu, teknolojik gelişme çabalarını, ürün verimliliğini, tarımsal metotları, demiryollarının üretime etkisini ve daha birçok önemli konuyu ele almıştır. Bunun dışında ele alınan konularla ilgili çeşitli kaynaklardan ve özellikle de o döneme ait rapor ve benzeri dökümanlardan aktarılan pasajlar çalışmanın farklı bir özelliğini oluşturmaktadır. Bu pasajların içerisinde Osmanlı tarımının çeşitli yönlerini ilgilendiren çok değerli bilgiler mevcuttur. Kitapta ayrıca ekili arazilerin ürünlere göre dağılımı, tarımsal işletmelerin büyüklüklerine göre dağılımı ile çeşitli tarımsal ürünlerin üretim miktarlarına ait istatistiklerin yer aldığı tablolar da bulunmaktadır.

X. Zafer Toprak, “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, (Derleyenler: Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 19-35.

Bu kitapta editörlerin sunuşu yanında Türkiye tarımıyla ilgili on dört makale bulunmaktadır. Herbiri konusunda uzman kişiler tarafından yazılan bu makaleleri, ele aldığımız dönemin dışında kaldığı, diğer bir ifadeyle Cumhuriyet sonrası döneme ait olduğu için değerlendirme dışında tutuyoruz. Burada sadece Profesör Zafer Toprak tarafından yazılan makale, Osmanlı dönemini de kapsadığı için kısaca tanıtılacaktır.

Türkiye tarımında yapısal dönüşüm konusunu inceleyerek makaleye başlayan yazar, tarımda geleneksel yapının ondokuzuncu yüzyılda değişmeye başladığını belirtmektedir. Ona göre 19. yüzyıl Osmanlı tarımı dış pazara duyarlı iken, iç ekonomik gelişmelerden kopuk bir durumdaydı. İç pazarın güçlenmesi ise Anadolu-Bağdat demiryolu ile birlikte başlamıştır.

Makalede daha sonra iç pazarın oluşumunu ve etkinleşmesini sağlayan metrik sisteme geçiş, mülkiyetin güvence altına alınması, parasal birim ve ölçeklerin standartlaştırılması, aşarın kaldırılması, ticaret borsalarının kurulması ve buna benzer yasal ve kurumsal gelişmeler anlatılmaktadır. Bunun hemen ardından tarımda bilgi ve beceriyi artırmak amacıyla gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerini ele alan yazar, ayrıca tohum ıslahı, geliştirilmiş ürün türlerinin denenmesi, bitkileri zararlılara karşı koruma çabaları gibi tarımda verimliliği artırmaya yönelik teşebbüslere yer vermektedir. Çalışmada tarımda insan-mekân ilişkilerine ve mekanizasyon çabalarına da değinilmiştir.

XI. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış,*

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul 1938, 304+xix.

Önsöz, yedi bölüm ve ekler kısmından oluşan bu kitapta Türk ziraat tarihi bir bütün olarak ele alınmakta ve en eski Türk topluluklarından Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar tarımsal gelişmelerin özet bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Kitabın ilk üç bölümünde Osmanlı dönemine kadar Türklerin tarım ve hayvancılığa yaptıkları hizmetler ile Türklerin yaşadıkları coğrafyada doğup yayılan bitkiler tanıtılmaktadır. Dört, beş ve altıncı bölümler ise Osmanlı dönemi tarım tarihine ayrılmıştır. Dördüncü bölümde geleneksel arazi rejimi içerisinde tarımsal üretim faaliyetleri, diğer bir ifadeyle hububat, meyve-sebze üretimi, ormancılık ve çiçek yetiştirme gibi işler ele alınmaktadır. Bu bölümde ayrıca hayvancılık faaliyetleri de incelenmiş ve Tanzimat öncesinde çiftçinin genel durumu ortaya konmuştur. Çiftçi kesimin durumu incelenirken tımar sisteminin bozulmasından, vergilerin ağırlığından, iltizam sisteminden, angarya ve benzeri uygulamalardan, fiyat istikrarsızlığından ve ulaşım imkânlarının yetersizliğinden kaynaklanan olumsuzluklar ortaya konmuştur.

Kitabın beşinci bölümü Tanzimat dönemi ziraat tarihine ayrılmıştır. Tanzimat döneminde her alanda gerçekleştirilen yenileşme çabalarından tarım kesimi de etkilenmiş ve sektörde üretimin artırılmasına yönelik çeşitli tedbirler alınmıştı. O yüzden Tanzimat dönemi tarım tarihimiz açısından da önemli ve incelenmesi gereken bir zaman dilimidir. Nitekim kitabın geniş bir kısmı bu bölüme ayrılmıştır. Ele alınan konular arasında dönemin başlarındaki genel ziraî durum, Kırım Savaşından sonra alınan tarımsal önlemler, çeşitli yerlerde açılan sergilerde yer almış olan tarımsal ürünler, tarım ve hayvancılığa zarar veren hastalıklar, genel olarak tarımsal eğitim ve tarımın gelişmesine engel olan sebepler v.s. bulunmaktadır. Son

başlıkta, yani Osmanlı tarımının gelişmesine mani faktörler içerisinde köylünün toprağın mülkiyetine sahip olmaması, yine köylünün can ve mal güvenliğinin yeterince sağlanamaması, çiftçi kesimlerin yerel güçler ve vergi tahsildarlarının zulmüne maruz kalması, ulaşım imkânlarının yetersizliği, sıklıkla karşılaşılan kuraklıklar, vergi yükünün büyük ölçüde çiftçi kesiminin üzerinde olması, aşar vergisinin getirdiği mali ve diğer yükler, angarya yükümlülüğü, ziraî kredilerin yetersizliği, tarımın yeterince ticarileşememesi, hükümetlerin tarımın gelişmesine uygun tedbirleri alamamaları gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

Kitabın altıncı bölümünde genel olarak Meşrutiyet döneminde tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi için alınan tedbirler ile Ahmet Şerif'in yazılarından hareketle dönemin genel bir değerlendirmesi, diğer bir ifadeyle çiftçi kesimin genel durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise Cumhuriyetin ilk on beş yıllık döneminde gerçekleştirilen tarımsal reformlar ve bunların sonuçları üzerinde durulmaktadır. Hükümetin köylü ve tarım kesiminin gelişmesi için yaptığı işler (eğitim, tohum ıslahı, ziraî mücadele ve benzeri faaliyetler) ile Cumhuriyetin tarım politikası bu başlık altında ele alınmıştır. Ekler kısmında ise tarımla ilgili çeşitli konular yanında özellikle 1876 yılından Birinci Dünya Harbine kadar olan dönem için ziraî ürünlerin ithalat ve ihracatına dair istatistikler bulunmaktadır.

XII. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*,
(Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Cambridge 1994.

Bu kitap Osmanlı iktisat tarihiyle ilgili şu ana kadar yapılmış en detaylı çalışmalardan birisidir. Kitapta Osmanlı ekonomi tarihi dört ana bölüme ayrılarak incelenmiştir. Her bölümü Osmanlı sosyo-ekonomik tarihiyle ilgili önemli eserler vermiş araştırmacılar tarafından yazılan kitabın dördüncü bölümünü (1812-1914) Donald Quataert kaleme almıştır. Bölüm içerisinde nüfus, ulaşım, ticaret ve imalat faaliyetleri yanında tarıma da yer verilmiştir (s. 843-887).

Quataert, bu başlıkta ilk olarak Osmanlı tarımında ondokuzuncu yüzyıl içerisinde yaşanan gelişmelerin genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Üretim miktarları ve ekili arazilerin bölgesel dağılımıyla ilgili bilgiler veren yazar, Birinci Dünya Harbi'ne kadar olan dönemde tarımsal üretimdeki gelişmeleri, iç ve uluslararası piyasalarda talebin gösterdiği eğilimler çerçevesinde ele almıştır. Tarımsal teknoloji konusuna da değinen yazar, genel olarak modern tarımsal teknik ve araçların benimsenmesinde Balkan vilayetlerinin Anadolu ve Arap vilayetlerine göre çok daha ileride olduğu-

nu vurgulamıştır. Quataert, bundan sonra ağırlıklı olarak Osmanlı arazi rejimi üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede yazar, ondokuzuncu yüzyıl boyunca hükümetin tarımsal fazladan daha çok pay alma çabalarının tarımsal yapıya etkilerine, 1858 Arazi Kanunnamesi'ne, toprak sahipliği konusuna, *çiftliklerin* oluşumu meselesine ve köylü isyanlarına değinmiştir. Tüm bunlar, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarımı için oldukça önemi haiz konular olma özelliğine sahiptir.

Studies on 19th century Ottoman Agriculture

Ahmet UZUN

Abstract

This study aims to review some of the academic studies on 19th century Ottoman agriculture. In this context, the author first analyzes the works on Ottoman/Turkish agriculture from late Ottoman periods to the Republican Period and then examines the topics that were covered in these studies. The author, without going into details, gives general information on each topic.

Erken Modern Dönem Osmanlı Ticaret Literatürüne Genel Bir Bakış

Mehmet BULUT*

I

SON YILLARDA OSMANLI İKTİSAT TARİHİ alanında yapılan çalışmalarda birinci el arşiv kaynaklarının kullanımında önceki dönemlere göre nisbî bir artış olduğu görülmektedir. Bu yargının özellikle yurt içi ve yurt dışında bu konularda yapılan akademik çalışmalar için geçerli olduğu söylenebilir. Yurt içinde ve yurt dışında Osmanlı iktisat tarihi ile ilgili olan ve daha el değmemiş birçok belgenin bulunduğu gerçeği göz önüne alınırsa, son yıllardaki bu gelişme gelecek için ümit vericidir.

İktisat tarihinde yapılacak çalışmalarda arşiv çalışmasına başlamadan önce belirlenen alanda o döneme kadar yapılan belli başlı çalışmaların bilinmesinin araştırmacılara büyük yarar sağlayacağı kuşkusuzdur. Ülkemizde literatür çalışmalarının yetersizliği, araştırmacıların belli bir zamanı o konuda yapılan çalışmaları tespitle geçirmesine neden olmaktadır. Dahası zaman zaman Amerika'nın yeniden keşfine epeyce zaman harcanmaktadır. Bu çalışmada erken modern dönem kapsamında üç yüz yıllık dönem (16, 17 ve 18. yüzyıllar) dikkate alınarak, Osmanlı ticareti konusuna ilgi duyan araştırmacılar için küçük bir kılavuz/anahtar niteliği taşıyabileceği ümit ve temenni edilen çok genel bir literatür listesi hazırlanmaya çalışılmıştır.

Spesifik olarak Osmanlı ticareti konusundaki çalışmalar çok sınırlı olmasına rağmen, Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihiyle ilgili çalışmaların önemli bir bölümünde ticaret hayatıyla ilgili geniş bilgi bulunabilmektedir. Osmanlı döneminden başlamak üzere günümüze kadar geçen dönemde erken modern dönem Osmanlı ticareti konusunda yapılmış çalışmalara

* Yrd. Doç., Başkent Üniversitesi İktisat Tarihi.

rın tümünü şüphesiz burada toplamak bu çalışmanın sınırlarını zorlayacaktır. Buradaki literatür listesi daha çok bu listeyi hazırlayan kişinin şimdilik ilgi alanına giren eserler olarak da düşünülebilir. Osmanlı ticareti ile ilgili eserler listesi hazırlanırken, ticari faaliyetlerle ilgili olmak üzere, şehirler, bölgeler ve uluslararası ticaret dikkate alınmıştır.

Bu literatür listesinde anılan tüm eserler tek tek değerlendirmeyi hak etmektedir. Ancak takdir edileceği gibi böyle bir yol izlenmesi bu çalışmanın sınırlarını hayli zorlayacaktır. Bu nedenle çok genel olmak üzere bazı yazarlar ve onların çalışmaları hakkında çok kısa değerlendirmeler yapılması uygun görülmüştür. Buradaki amaç, ilgili eserlerin içeriklerinden çok okuyucu ve araştırmacıya genel bir fikir vermek olacağından, değerlendirmeler mümkün olduğunca sınırlı tutulmuştur.

II

Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihiyle ilgili birçok çalışmada ticari faaliyetlerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Temelde Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihiyle ilgili olmakla birlikte erken modern dönemdeki ticaret hayatına ilişkin önemli bilgilerin bulunabileceği klasik kaynaklar olarak şunlar anılabilir:

Ayn-i Ali, *Kavanin-i Al-i Osman*, (İstanbul, 1872-73); Çelebi, K., *Fezleke-i Tevarih*, 2 cilt, (İstanbul, 1870); Feridun, A., *Münşeâtü's-selâtin*, 2 cilt, (İstanbul, 1849); Kınalızade, A., *Ahlâk-ı Alâi*, 3 cilt, (Bulak, 1832); Koçi Bey, *Risale*, (İstanbul, 1860-61); Naima, M., *Tarih-i Naima*, 6 cilt, (İstanbul, 1864-66); Selaniki, M., *Selâniki Mustafa Efendi: Tarih-i Selâniki*, 2 cilt, (İstanbul, 1863); Peçevi, İ., *Tarih-i Peçevi*, 2 cilt, (İstanbul, 1865).

Seyyahların seyahatnamelerindeki Osmanlı ticaret hayatına ilişkin gözlem ve tespitleri Osmanlı ticaret tarihi literatürü açısından dikkate değer nitelik taşımaktadır. Bu çerçevede,

Çelebi, E., *Seyahatname*, (İstanbul, 1896-97); Buckingham, J.S., *Travels in Mesopotamia* (London, 1976); Buckhardt, J.L., *Travels in Syria and the Holy Land*, (London, 1812); Hasselquist, F., *Voyages and Travels in the Levant in the years 1749, 1750, 1751 and Containing Observations in Natural History, Physick, Agriculture and Commerce*, (Londra, 1766); Olivier, G.A., *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et le Perse*, II, (Paris, 1801); Bosworth, C.E., "William Lithgow: A Seventeenth Century Traveller in the Near East" *Manchester Memories*, CXIV, 1, (1971) 1-21;

De Bruin, C., *Cornelis de Bruin's Voyage to the Levant*, Hollanda Tarih-Arkeoloji Enstitüsü Yay., (İstanbul, 1974); Foster, S.W., *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602 with his Autobiography and a Selection from his Correspondence*, (London, 1931); Teixeira, P., *The Travel of Pedro Teixeira*, Hakluyt Society, 9, (Londra, 1902); Schefer, C., *Antoine Galland, İstanbul'a ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, (Ankara, 1942); Tavernier, *Voyage en Turguie*, (Paris, 1676-79); Tournefort, P., *Relation d'un voyage au Levant, 1699-1702*, (Paris, 1717).

Batı'nın Rönesans ve Reform süreciyle birlikte dünyaya açılmasında seyyahların özellikle doğuya ilişkin yazıp-çizdiklerinin önemli rolü vardır. Modern dönemlerde bu seyahatlerde önemli artışlar olmuştur. Bu artışlarda erken modern dönemde bu seyahatleri gerçekleştirenlerin etkisi yadsınamaz. Bu Batılı seyyahlardan biri de Hollandalı Cornelis de Bruin'dir. Yakın doğuya yaptığı ilk gezisine Hollanda'nın Lahey (Den Haag) şehrinde Ekim 1674'de henüz 22 yaşında iken başlayan De Bruin, önce Viyana'ya, sonra Roma'ya ve Napoli'ye uğramış, oradan da birçok Akdeniz adasına uğradıktan sonra Temmuz 1678'de İzmir'e ulaşmıştır. 4 Aralık 1678'de İzmir'den ayrılan De Bruin ertesi gün Manisa'ya ulaşır. 14 Aralık'ta İstanbul'a gelen De Bruin buradan çok etkilenir ve burada 18 ay gibi uzun bir zaman kalır, İstanbul'a ait bir çok resim yapar. Üsküdar, Kızkulesi, Üsküdar sarayı, Kadıköy, Topkapı sarayı, Ayasofya, Galata ve Haliç gibi İstanbul'un önemli yerlerini resmeder. Birçok Batılı seyyah gibi De Bruin'i de daha çok İstanbul ve çevresi etkiler. Burada gördüklerini hem kaleme hem de resme almaya çalışan De Bruin'in bu gözlemlerini yukarıda anılan eserlerinde bulmak mümkündür.

III

Özellikle son dönemlerde Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihiyle ilgili yapılan belli başlı çalışmalarda ticaretle ilgili önemli bilgilerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda,

İnalcık H. & Quataert, D., (ed.) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (Cambridge, 1994); Faroqhi, S., *Making a Living in the Ottoman Lands, 1480 to 1820*, (İstanbul, 1995); Genç, M., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul, 2000); Cook, M.A., (ed.) *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Londra, 1970); Okyar, O. & İnalcık, H., (ed.) *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik*

Tarihi Kongresi Tebliğleri, (Ankara, 1980); Akdağ, M., *Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 2 cilt, (Ankara, 1971); Aybar, C., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi*, (Ankara, 1939).

Anılan eserler içinde Hail İnalçık ve Donald Quataert'in editörlüğünü yaptığı çalışma Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihi konusunda son yıllarda gerçekleştirilen en önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilebilir. Cambridge Üniversitesi'nin yayınları arasında çıkan ve iki cilt olarak basılan bu çalışmanın birinci cildi Halil İnalçık tarafından kaleme alınmış olup bu cildin Türkçe'ye çevirisi Halil Berktaş tarafından yapılmış ve *Eren Yayıncılık* tarafından da Türkçe olarak basılmış bulunmaktadır. Birinci ciltte Halil İnalçık yılların birikimiyle Osmanlı ekonomik ve sosyal hayatının klasik dönemi olarak adlandırılabilen 1300-1600 yıllarını kapsayan dönemlerini ele almakta ve ilgili dönemlerdeki ticaret hayatına geniş yer vermektedir. Osmanlıların geleneksel tekstil ticaretinde ilgili dönemlerdeki gelişmeler konusunda geniş analizlerin bulunduğu bu çalışmada İnalçık, iç ve dış ticaretin bütünselliği içinde konuyu ele alması Osmanlıların baştan beri bir dünya devleti gibi bu konuya yaklaştıkları izlenimini vermektedir. İç ticaretle birlikte Osmanlıların Asya ve Avrupa ile olan ticaret bağlantılarına ve o dönemlerde doğuda ve batıda önemli ekonomik ve siyasal güç olarak ön plana çıkan ülkelerle ticari ilişkilerine değinilmektedir. İnalçık'ın analizlerinde Osmanlıların özellikle dış ticarete ayrıcalık tanıdıkları ülkelerden bunun karşılığında siyasal beklentilerinin bulunduğu ve bu beklentilerin zaman zaman ekonomik beklentilerden çok daha önemli olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Avrupa devletleri ile gerçekleşen ekonomik ilişkilerde belli ülkelerin tüccarlarına zaman zaman diğerlerine göre Osmanlı bölgelerinde daha geniş bir hareket serbestisi ve faaliyet alanı açılmasında Osmanlıların Avrupa'daki siyasal dengeler konusunda sürekli bir dikkat içinde oldukları anlaşılmaktadır. En az Avrupa kadar Asya'da da Osmanlıların ticari ilişkilere ve bunların doğuracağı sonuçlara karşı duyarlı oldukları ve ticarete dönemin koşullarına ve gereklerine göre bir ekonomik politika izledikleri anlaşılmaktadır.

Aynı çalışmanın ikinci cildinde ise her biri kendi alanlarında uzman dört önemli Osmanlı tarihçisinin çalışmaları yer almaktadır. İlgili eserde erken modern dönem Osmanlı ticaret tarihi konusundaki en önemli çalışma Suraiya Faroqi'ye aittir. Faroqi, 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı ekonomik ve sosyal düzeninde ortaya çıkan değişikliklerden başlayarak, 17. yüzyıl boyunca ortaya çıkan durumu değerlendirmektedir. 1590-1699 döneminde Osmanlı'daki iç ve dış ticaretin geniş bir biçimde analiz edildiği bu bölümde ekonomik durum yanında ayrıca dönemin siyasal ve sosyal olay-

ları ve gelişmeleri geniş bir biçimde değerlendirilmektedir. Faroqhi, 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı'daki durumu "kriz" olarak tanımlamakta ve bu krizle birlikte ortaya çıkan değişimin Osmanlı ekonomik ve sosyal hayatını derinden etkilediğini ve sistemdeki değişimin temelini oluşturduğunu açıklamaya çalışmaktadır. İlgili dönemde Osmanlı sosyal ve siyasal hayatında önemli sonuçlar doğuracak olan Celali isyanları ve medrese öğrencilerinin hareketleri gibi gelişmeleri krizin ve arkasından gelen değişimin temelinde yatan iç dinamikler olarak değerlendirmeye tâbi tutan Faroqhi, yüzyıl önce Osmanlı'nın dışındaki Avrupa dünya ekonomisi için ortaya çıkan yeni ticaret yolları ve Amerikan altın ve gümüşlerinin keşfi gibi gelişmelerin gecikmeli de olsa ortaya çıkan sonuçlarını dış dinamik olarak kabul etmektedir. Faroqhi bu değerlendirmeleri ile, ilgili dönemde Osmanlı iç ve dış ticaretindeki gelişmeleri ortaya çıkan değişimi açıklayan faktörler olarak belirlemektedir. Osmanlı ticaretini bölgesel, bölgeler arası ve uluslararası olmak üzere üç ayrı kategoride değerlendiren Faroqhi, Fernand Braudel'in Osmanlılar için uygun bulduğu "dünya ekonomisi" tanımlamasına karşı çıkarken, Immanuel Wallerstein'in "dünya imparatorluğu" konseptinin tutarlı ve daha açıklayıcı olduğunu düşünmektedir. Bilindiği gibi Braudel'in "Osmanlı dünya ekonomisi" tanımlamasında temel aktörler olarak tüccarlar ön planda iken, Wallerstein'in "Osmanlı dünya imparatorluğu" kavramsallaştırmasında merkezî otoritenin ve devletin rolü ön plana çıkmaktadır. Faroqhi erken modern dönem Osmanlı iç ve dış ticaretinde merkezî otoritenin belirleyici rol oynadığını ve bu dönemi anlamak için Wallerstein'in yaklaşımının daha açıklayıcı olduğunu belirtmektedir. Faroqhi bu çalışmasında, çok yaygın olan 'Osmanlı ticaretinde müslüman tüccar ve toplumdan çok gayri müslimlerin etkin olduğu ve ticarete gayri müslim nüfusun söz sahibi olduğu' kanaatinin gerçeklerden uzak bir ön yargı ve şartlanma olduğunu göstermektedir. Bu gerçeğin sadece belli ticaret merkezleri için değil, hemen hemen tüm Anadolu şehirleri için geçerli olduğunu göstermektedir. Halep'ten başlamak üzere İzmir'e kadar ilgili dönemde Anadolu'da Bursa, Tokat, Ankara gibi şehirlerin Osmanlı tekstil ticaretinde ne kadar önemli olduklarını bu çalışmadan anlama olanağı bulunmaktadır. Şehirler ve bölgeler arasındaki tüm ulaşım güçlüklerine rağmen ilgili dönemde, mal akışkanlığının sağlanması ve mübadelenin kolaylaştırılması konusunda Osmanlıların ileri sayılabilecek bir ulaşım ağını kurup bunu fonksiyonel hale getirebildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Faroqhi'nin bu çalışmasında, yerli tüccarlar arası ilişkilerin niteliği ve niceliği yanında Avrupa'lı (İngiliz, Fransız, Hollandalı, Venedikli gibi) tüccarların Osmanlı bölgelerindeki bağlantıları konusunda dikkate değer veriler ve bu verilere dayalı değerlendirmeler bulmak mümkün olmaktadır.

Aynı eserde Bruce McGowen, ayanlar dönemi olarak değerlendirdiği 1699-1812 yılları arasında Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihini incelemektedir. 18. Yüzyıl Osmanlı nüfus ve göç hareketlerinin geniş bir biçimde değerlendirildiği bu çalışmada, yine ticarete, devletin ve tüccarların rolü konusunda geniş bilgiler bulunmaktadır. 19. Yüzyıla ait değerlendirmeyi ise bu dönemi reformlar dönemi olarak değerlendiren Donald Quataert yapmaktadır. Bu eserde Osmanlı ticareti konusunda önem taşıyan diğer bir çalışma da Şevket Pamuk'un "Osmanlı'da Para" bölümüdür. Aynı yazarın benzer isimle daha sonra 1999'da basılan kitabını aşağıda kısaca değerlendireceğiz.

Mehmet Genç'in yukarıda anılan eseri (2000), erken modern dönem Osmanlı ticaret tarihinde başta Osmanlı iktisadi zihniyetinin anlaşılması olmak üzere, Osmanlıların yükselen Batı karşısında sanayileşme ve fabrikalaşma konusundaki çabalarının anlaşılması açısından dikkatle incelenmeye değer niteliktedir. Batı Avrupa merkezli gelişen modern kapitalizm sürecinde ilgili coğrafyalardaki ülkelerin 16-18. yüzyıllardaki merkantilist yaklaşım ve uygulamalardan 19. yüzyıldaki serbest rekabete dayalı ticaret felsefelerine karşılık; klasik dönemden başlamak üzere modern dönemlere kadar bunların zıddı olarak nitelenebilecek ticaret politikaları uygulayan Osmanlıların izledikleri politikalarındaki bütünlüğün anlaşılması için Genç'in çalışmalarına başvurmak gerekmektedir. Avrupa merkantilizmi karşısında, fiskalizm, provizyonizm ve gelenekçilik ilkelerine dayanan Osmanlı ticaret politikasının 19. yüzyıla, hatta 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiğini iddia eden Genç, bu politikanın temelinde yatan nedenin Osmanlıların Batı'dan farklı olan değer yargıları ve dünya görüşü olduğunu vurgulamaktadır. Genç'in çalışmalarına bakıldığında, Osmanlıların Batılı tüccar devletlere karşı uyguladıkları politikalarda imtiyaz tanıdıkları ve izledikleri ticaret politikalarını belirlerken dünyada olup bitenlerden bihaber olduklarını düşünmenin ve bunu söylemenin çok da kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Sonuçta Batılılar bu politikalardan çok önemli avantajlar sağlamışlarsa da Osmanlıların da belirledikleri ve ekonomik ve toplumsal alanda gerçekleştirmeyi amaçladıkları dengelere ve sonuçlara ulaştıkları da madalyonun öbür yüzünü ifade etmektedir. Dolayısıyla bize bugün çok ters görünse bile Osmanlıların ticari alanda neyi niçin yaptıklarını çok iyi bildikleri ve kendi içlerinde tutarlı oldukları anlaşılmaktadır. Burada Genç'in zihniyete dayalı değerlendirmelerinde Max Weber'in doğu toplumlarındaki iktisadi zihniyete ilişkin değerlendirmelerinden oldukça farklı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı'daki iktisadi zihniyet konusunun çözümü için asgari şart gibi görünen iktisat tarihi temeline dayalı belgesel çalışmalar yapmış olması Genç'in bu bağlamdaki çalışmalarının önemini arttırmaktadır.

IV

Osmanlı Devleti'nde para ve fiyatlarla ilgili çalışmalarda da Osmanlı ticaret hayatıyla ilgili geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamdaki çalışmalar:

Barkan, Ö.L., (1970), "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", in *Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day*, Ed: M.A. Cook, Oxford Univ. Press, pp. 163-172; Barkan, Ö.L., "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6, (1975), 3-28; Baykal, B.S., "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeniyle İlgili Belgeler", *Belgeler*, 4/7-8, (1969), 49-77; Erol, M., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt Para (Kaime)*, (Ankara, 1970); Pamuk, Ş. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, (İstanbul, 1999); Pamuk, Ş., "The price revolution in the Ottoman Empire reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 33.1, (2001), 68-89; Pamuk, Ş., "17. Yüzyılda Avrupa'da Basılan Kalp Paralar Osmanlı Piyasalarında Niçin Kabul Görüyordu", *Toplum ve Ekonomi*, 2, (1991), 55-62; Pamuk, Ş., "Osmanlı Para Tarihine Nasıl Bakmalı", *Tarih ve Toplum*, 20/19, (1993), 28-33; Pamuk, Ş., "The Disintegration of the Ottoman Monetary System during the Seventeenth Century", *Princeton Papers in Near Eastern Studies* 2, (1993), 67-81; Pamuk, Ş. "Money in the Ottoman Empire, 1326 to 1914", *The Ottoman Empire, Its Economy and Society: 1300-1914*, (eds.) H. İnalcık and D. Quataert, (Cambridge, 1994), 947-945; Pamuk, Ş., "In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth Century Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 57, (1997), 345-366; Tabakoğlu, A., "Osmanlı İktisat Tarihinde Enflasyon Meselesi 1300-1750", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2/2, (1985), 247-257; Gerber, H., "The monetary system of the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXV (3), (1982), 308-324; Ergenç, Ö., "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1978), 86-97; Barkan, Ö.L., "XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri", *Belleten*, 34/136, (1970), 571-578; Sahillioğlu, H., *Kuruluşundan XVII. Yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı para tarihi hakkında bir deneme*, Basılmamış doktora tezi, İstanbul (1958); Sahillioğlu, H., *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, Basılmamış doçentlik tezi, (İstanbul, 1965); Sahillioğlu, H., "Os-

manlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri, 1300-1750", *Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı (1979), 1-38; Sahillioğlu, H., "Osmanlılar'da Para", *Para&Finans Ansiklopedisi*, 2, (1996), 1192-1213; Sahillioğlu, H., "Sıvı Year Crisis in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, (ed.), M.A. Cook, (Oxford, 1970), 230-252; Sahillioğlu, H., "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History 1300-1750", (ed.), J.F. Richards, *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, (1983), 269-304; Kolerkılıç, E., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, (Ankara, 1958); Walz, T., "Gold and silver exchanges between Egypt and Sudan, 16th-18th centuries", (ed.), J.F. Richards, *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, (1983), 305-328; Çizakça, M., "Osmanlı Ekonomisinde Akçe Tağışının Sebepleri Üzerine Kısa Bir İnceleme", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 4-5, (1977), 21-27; Kurt, İ., "İstanbul'da Para Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 101, (1996), 65-96; Maxim, M., "XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Akçe'nin Devalüasyonu ve Eflak-Boğdan'ın Haracı Üzerindeki Etkisi", 9. *Türk Tarih Kongresi*, 2, (1988), 1001-1009; Yılmaz, F., "1624 Sikke Tashihinin Amasya'daki Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4, (1989), 137-150.

Osmanlı para tarihi konusunda Halil Sahillioğlu'nun çalışmaları bu konulardaki çalışmaların öncüsü olarak kabul edilebilir. Birinci el kaynaklara dayalı yoğun emek ürünü olan bu çalışmalar, o dönemlere kadar Osmanlı ekonomisine ait genel geçer yargıların tutarsızlığını belirginleştirmiş ve bu alanda derinlikten yoksun bilgilere dayalı kanaat ve yaklaşımların eksikliğini ortaya koymuştur.

Osmanlı para tarihi konusunda Ömer Lütfi Barkan'ın Fransız Annales ekolünün izinde giderek 1970'lerde yukarıda adı geçen çalışmalarında Amerikan gümüşlerinin Avrupa'dan ticaret yoluyla Osmanlı bölgelerine ulaşmasını "fiyat devrimi" olarak nitelendirilebilecek gelişme olarak değerlendirmesi, Türk iktisat tarihinde bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Bu gelişmenin bir dönüm noktası olarak değerlendirilmesi çok iddialı gibi görülebilir. Ancak, Osmanlı ekonomisi ve ticaretinin başta Avrupa olmak üzere dünyadaki gelişmelerden bağımsız olarak ele alınamayacağını ve bu alandaki çalışmaların belge yoğunluklu olmak üzere gerçekleştirilme zorunluluğunu gündeme getirmiş olması gerçeği dikkate alındığında bu iddianın anlamlılığı ortaya çıkar. Bilindiği gibi Barkan'dan önce Fernand Braudel'in, 1960'larda Akdeniz'i bir bütün olarak kabul edip erken modern dönemde bu coğrafyada ve dünya ekonomisindeki gelişmeleri Osmanlı ile

Avrupa'yı bir bütün içinde değerlendirmesiyle ortaya koyduğu perspektif, Barkan'ın bu konudaki çalışmalarına temel ilham kaynağı olmuştur. Türk iktisat tarihi çalışmalarında bu yaklaşımın bu dönemden sonraki çalışmalarda belirgin etkisi olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Osmanlı'daki fiyat hareketleri ve parasal gelişmeler konusunda Barkan'la başlayan bu çerçevedeki çalışmalar, başta maliye olmak üzere Osmanlı ekonomik ve sosyal hayatındaki değişmelerin anlaşılmasında dış dinamiklerin öneminin önceki dönemlere göre çok daha fazla dikkate alınmaya başlanmasına neden olmuştur.

Şevket Pamuk'un çalışmaları, başta Sahillioğlu ve Barkan olmak üzere Braudel, Cipolla, Hamilton gibi tarihçilerin izinde para ve fiyatlar konusunda erken modern dönem Osmanlı ticaret tarihinde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Avrupa dünya ekonomisi perspektifinde Osmanlı'daki para ve fiyat hareketlerini kuruluşundan itibaren son dönemlerine kadar değerlendirmeye tabi tutan Pamuk, hem Türk hem de Avrupalı iktisat tarihçilerinin analizlerinde bundan sonra yoğun olarak kullanacakları belirli dönemlere ait para ve fiyat karşılaştırmalarını ve ticari alandaki gelişmeleri verilere dayanarak ortaya koymuştur. Pamuk'un çalışmaları, son yıllarda giderek önemi artan karşılaştırmalı iktisat tarihi analizleri açısından ayrıca dikkate değer niteliktedir. Bu çalışmalar, başta Avrupa-Osmanlı karşılaştırmalı analizler olmak üzere, Asya ile Avrupa ve Osmanlı ile dünyanın farklı coğrafyaları arasında ticari ve ekonomik alandaki karşılaştırmalarda anakronizme düşmeden değerlendirme yapma imkanı sunmakta ve bu alanda çalışma yapmak isteyenler için bir anahtar niteliği taşımaktadır.

V

Osmanlılar'ın ticaret politikası konusunda diğer bir önemli çalışma da şudur: Güçer, L., "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, (İstanbul, 1988), 1-128. Güçer, 16-18. yüzyıllardaki Osmanlı ticaret politikasını iç pazarın özelliklerini uluslararası ticarete ilişkin düzenlemeler bağlamında değerlendirmektedir. Aynı dönemlerde merkantilist anlayış çerçevesinde Avrupalılar ticari alanda çeşitli sınırlamalar üzerinde yoğunlaşırken, Osmanlıların iç ve dış ticaretle insanların yer değiştirmesi ve malların akışı ve mübadelesi önündeki engelleri kaldırma konusunda aldıkları tedbirleri geniş bir biçimde analiz etmektedir. İçeride ticareti güçleştiren mali ve hukuki düzenlemelerin ortadan kaldırılarak ticareti kolaylaştıran genel tedbirlerin alınması, kara ve deniz yollarındaki yol emniyetinin sağlanması konusunda Osmanlıların

hayata geçirdikleri tedbirler ortaya konulurken, ilgili dönemde devletin ulaşım organizasyonu ve bu konuda hayata geçirdiği tedbirler bu çalışmada gün yüzüne çıkarılmaktadır. Dış ticarete de yabancı tüccarların faaliyetlerinde temel oluşturan kapitülasyonların kısa bir tarihçesi ele alındıktan sonra Osmanlıların yeni fethettikleri bölgelerdeki tüccarlara karşı esnek yaklaşımları ve ticaretin geliştirilmesi için gösterdikleri çabalar Güçer'in çalışmalarında belirginleşmektedir.

Erken modern dönem Osmanlı ticaretinin lehte mi aleyhte mi olduğu konusu iktisat tarihçileri arasında ciddi bir tartışma konusudur. Güçer, yukarıda anılan çalışmasında dış ticaretin 16-18. yüzyıllar boyunca Osmanlı ekonomisindeki yeri ve önemini tartışmaktadır. Güçer'e göre dış ticaret dengesi ilgili dönemde Osmanlıların lehine seyretmekte ve ithalat yerli imalatı tehdit etmemektedir. Yazar, Osmanlıların bu nedenle dış ticaret dengesi konusunda bir endişeye kapılmadıkları, dış ticaret fazlası vermek için bir çaba harcamadıkları, devlet destekli güçlü bir ticaret filosu oluşturmak için harekete geçmedikleri ve yerli tüccarları yabancılara karşı desteklemek, teşkilatlandırmak ve korumak gibi bir merkantilist anlayış ve teşebbüsün içinde olmadıklarını ortaya koymaktadır. Güçer'e göre Osmanlılarda Batı'daki durumdan çok farklı bir durum ve ticari ortam olduğu için uygulanan politikalarda da tabii olarak farklılık ortaya çıkmaktadır.

Güçer, bu çalışmasında Osmanlı Devleti'nin ekonomiye müdahale amaçları ve gerekçelerini tartışmakta ve ticaretin organizasyonunda da bu çerçevede devletin çok etkin rol aldığını belirtmektedir. Özellikle Osmanlı iç ticaretinde çok önemli olan ulaşım ve konaklamada devletin vakıflara çok önemli bir etkinlik alanı bıraktığı, yol, köprü, kervansaray, han gibi yapıların inşasında bu kurumların önemli bir rolü bulunduğu anlaşılmaktadır. Bedestanların Osmanlı ticaret hayatında ne kadar önemli bir konuma sahip oldukları bilinen bir gerçektir. Bedestanlar gibi çarşı ve pazarın düzeninde, panayırların organizasyonunda devletin kendisi kadar vakıfların da etkin oldukları anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Osmanlı ticaret politikası olarak narh uygulamaları önemli bir yere sahiptir. Narh uygulamalarının gerekçeleri ve bu konuda süreç içindeki farklılaşmaların anlaşılmasında aşağıda anılan çalışmalar önemli olmaktadır.

Tabakoğlu, A., "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43/1-4, (1987), 111-150; Kütükoğlu, M.S., "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 9, (1978), 1-85; Kütü-

koğlu, M.S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, (İstanbul, 1983); Kütükoğlu, M. S., “1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri”, *Tarih Dergisi*, 34, (1984), 123-182; Sahillioğlu, H., “Osmanlılar’da Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1, (1967), 32-46.

Osmanlılar’da ticaret ortaklığı ve ticari kurumlarla ilgili çalışmalar:

Çizakça, M., *A Comparative Evolution of Business Partnerships, The Islamic World and Europe*, (Leiden, 1996); Firestone, Y., “Production and Trade in an Islamic Context: *Sharika* Contracts in the Transitional Economy of Northern Samaria”, *International Journal of Middle East Studies*, VI, (1975), 185-209; 308-324; Cezar, Y., “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdadiye Uygulaması”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2, (1984), 69-102; Cezar, Y., “Osmanlı Mali Tarihinde Esham Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler”, *Toplum ve Bilim*, 12, (1980), 124-144; Gedikli, F., *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI-XVII. Yüzyıllarda Mudarabe Uygulaması*, (İstanbul, 1998); McGowen, B., “Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, 8. *Türk Tarih Kongresi*, 2, (1981), 1327-1331; Sahillioğlu, H., “16. Yüzyıl Sonu Osmanlı Tacirleri-Vergi Adaleti” *Toplum ve Bilim*, 6-7, (1978), 157-174; Suçeska, A., “Sarayova’da XVI. Asırda Vakıf Kredileri”, V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarih Kongresi*, (1990), 721-726; Tabakoğlu, A., “Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı”, *İktisat ve İş Dünyası Bülteni*, 5, (1992), 44-48, 6, (1992), 50-54; Yüksel, H., *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü, 1585-1683*, (Sivas, 1998); Jennings, R., “Loan and credit in early 17th century Ottoman judicial records”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVI, 2-3, (1973), 168-216; Kafadar, C., *When coins turned into drops of dew and bankers became robbers of shadows: the boundaries of Ottoman economic imagination at the end of the sixteenth century*, Basılmamış Doktora Tezi, (McGill University, 1986); İncalcık, H., “Capital Formation in the Ottoman Empire” *Journal of Economic History*, XXIX, (1969), 97-140; İncalcık, H., “The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman Economy”, *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed.: M.A. Cook, (1970), 207-18; İncalcık, H., (1980), “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum* 6, (1980), 283-337; İncalcık, H., (ed.), *Studies in Ottoman Social and Economic History*, (Londra, 1985); İslamoğlu, H., “The Ottoman Social Formation”, *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, (ed.) Anne Bailey and Josep Llobera, (Londra, 1981); Genç, M.,

“Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, III, (Ankara, 1985), 132-43.

VI

Farklı bölgelerde Osmanlı şehirlerindeki ticaret ve üretim faaliyetleriyle ilgili olarak,

Farooqi, S., *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650*, (Cambridge, 1984), (Osmanlı'da Kent ve Kentliler, İstanbul, 1993); Farooqi, S., “Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *International Journal of Middle East Studies*, 14, (1982), 523-539; Farooqi, S., *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, (Londra, 1986); Farooqi, S., *Pilgrims and Sultans, The Hajj under the Ottomans 1517-1683*, (Newyork, 1994); Mantran, R., *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 2 cilt., (Ankara, 1986); Sahillioğlu, H., “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (1968), 11-24; Gerber, H., *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, (Kudüs, 1988); Eldem, E., Goffman, D., and Masters, B. *The Ottoman city between East and West: Aleppo, İzmir, and İstanbul*, (Cambridge, 1999); Gökbilgin, T., *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, (İstanbul, 1952); Halaçoğlu, Y., “XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlar'da Bazı Osmanlı Şehirleri”, *Belleten*, 53, (1989), 637-78; Jennings, R., “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, 7, (1976), 21-57; Jennings, R., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, (New York, 1993), Sahillioğlu, H., “Edirne'nin Ticari İmkânları” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (1968); Sahillioğlu, H., “Bolu'nun Kasapları ve Et Narh Fiyatları”, *Çele (Bolu) Dergisi*, (1964), 13-25; Farooqi, S., “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Müridzade Hacı Mehmed Aga'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Ç. Keyder & F. Tabak, (İstanbul, 1998), 82-100.

Merkantilist dönemde yıldızı parlayan ve Osmanlı-Avrupa ticari ilişkilerindeki en önemli merkez konumuna yükselen İzmir ile ilgili,

Georgiades, D., *Symrne et l'Asie Mineure au point de vue économique et commercial*, (Paris, 1885); Goffman, D., *İzmir as a Commercial Center*:

The Impact of Western Trade on an Ottoman Port, 1570-1650, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (University of Chicago, 1985); Goffman, D., *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, (Washington, 1990) (*İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, İstanbul, 1995); Frangakis-Syrett, E., *The Commerce of Smyrna in the eighteenth century, 1700-1820*, (Athens, 1992); Frangakis-Syrett, E., "The Ottoman Port of İzmir in the eighteenth and early nineteenth centuries 1695-1820", *Revue de L'occident Musulman Etdela Mediterane*, 39, (1985), 149-162; Frangakis-Syrett, E., "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Ç. Keyder & F. Tabak, (İstanbul, 1998), 101-118; Ülker, N., *The Rise of İzmir, 1688-1740*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (University of Michigan, 1974); Ülker, N., "Batılı Gözlemcilere göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, (1981), 317-354; Ülker, N., "The Emergence of İzmir as a Mediterranean Commercial Center for French and English Interests, 1698-1740", *International Journal of Turkish Studies*, 4-1 (1987), 1-37; Şimşir, N., *İzmir'in Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1730-1792*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ege Üniversitesi, 1999); Sahillioğlu, H., "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (1968), 8-17.

İzmir'in Osmanlı-Avrupa ticari ilişkilerinde merkez olması 18. yüzyıla rastlar. Bu konudaki en geniş bilgi Necmi Ülker ile Yunanlı tarihçi Elena Frangakis-Syrett'in çalışmalarında bulunabilir. Erken modern dönem Osmanlı-Batı Avrupa ticari entegrasyonunda İzmir'in bir antrepo olarak tüm Osmanlı bölgelerinden gelen malların toplandığı ve buradan gemilerle Avrupa'ya taşınmaya başlandığı dönem 17. yüzyılın ortaları olmuştur. Aynı dönemlerde Halep'in önemi azalmaya başlamıştır. Bu dönemlerden sonra Osmanlı-Avrupa ticari ilişkilerinde İzmir'in önemi giderek artacak ve adeta Hollandalı, İngiliz ve Fransız tüccarları için en önemli ticaret merkezi konumuna yükselecektir.

Ortadoğu'daki Osmanlı şehirlerindeki ticari faaliyetlerle ilgili kaynaklar:

Bakhit, M.A., *The Ottoman Province of Damascus in the sixteenth century*, (Beyrut, 1982); Bowring, J., *Report on the Commercial Statistics of Syria*, (New York, 1840); Carne, J., *Syria, the Holy Land and Asia Minor*, (Londra, 1842); Cohen, A., *Palestine in the Eighteenth Century*, (Kudüs, 1973); Morano, A.M., *Relazione del Commercio d'Aleppo*, (Venedik, 1799); Russel, A., *A Natural History of Aleppo*, (Londra, 1794); Ray-

mond, A., "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", *International Journal of Turkish Studies*, 1, (1984), 84-101; Raymond, A., *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries*, (New York, 1984); Brouwer, C.G., *Al-Mukha, A Profile of a Yemeni Seaport as Sketched by Seravants of the Dutch East India Company (VOC), 1614-1640*, (Amsterdam, 1997).

Brouwer burada anılan ve Leiden Üniversitesi'nde doktora tezi olarak kabul edilen çalışmasında Osmanlı Yemen'indeki ticari hayata ilişkin çok önemli bilgiler vermektedir. 17. yüzyılın ilk yarısında Yemen'in özellikle kahve ticaretinde Avrupa-Asya ticaretinde oynadığı rolü anlamak için bu çalışmaya bakmak gerekir. Özellikle İran'la Osmanlıların ticari ve siyasi rekabetinin yoğun olduğu bu dönemde Yemen'e gelip-giden Batılı gemilerin sayısı, getirip-götürdükleri malların cinsi ve miktarları üzerinde geniş bilginin sunulduğu bu çalışmada Brouwer bize Ümit Burnu'nun dolaşılıp okyanuslardan Asya-Avrupa ticaretini gerçekleştiren Batılıların 150 yıl sonra Osmanlı bölgesinde ne derece yoğun ticaret yaptıklarını ve İzmir'in yükselişe geçmesine rağmen Yemen'in hala Osmanlıların Asya ve Avrupalılar'la olan ticaretinde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

Balkanlardaki ticari hayatla ilgili çalışmalar:

Stoianovich, T., "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, XX, 2, (1960), 234-313; Stoianovich, T., "Land Tenure and Related Sectors of The Balkan Economy, 1600-1800", *Journal of Economic History*, XIII, (1953), 4-32; Stoianovich, T., "Cities, Capital Accumulation, and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500-1800", (ed.) C. Tilly; W.P. Blockmans, *Cities and the Rise of States in Europe, AD 1000 to 1800*, (Oxford, 1989), 60-99; McGowan, B., *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, (Cambridge, 1981); Svoronos, N., *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, (Paris, 1956); Issawi, C. "The Economic Legacy", L. C. Brown (ed.) *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, (New York, 1996); İnalçık, H., "The Ottoman Decline and its effects on upon Reaya", (eds.) H. Birnbaum and S. Vyrionis, *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*, (The Hague, 1972), 341-54; McGowan, B., "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th centuries", *International Journal of Turkish Studies*, II, (1981), 57-63.

İstanbul'un iâşesi ve buğday ticareti konusunda,

Güçer, L., *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Me-selesi*, (İstanbul, 1964); Aynural, S., *İstanbul Değirmenleri ve Fırınlara Zahire Ticareti, 1740-1840*, (İstanbul, 2001); Bilgin, A., *Osmanlı Sarayının İâşesi, 1489-1650*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Marmara Üniversitesi, 2000);

Klasik dönemde Osmanlı tarımının ticarileşmesi,

İslamoğlu, H., "16. yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Ç. Keyder & F. Tabak, (İstanbul, 1998), 59-81; Ahmed, R., *Halifat-al-ruasa, (Safinat al-ru'asa)*, (İstanbul, 1914-15); Ahmed R., *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı 1590-1785*, 3 cilt, (İstanbul, 1988); Kömürciyan, E.Ç., *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, (İstanbul, 1988).

VII

Kapitülasyonlar ve onların Osmanlı ticaret hayatındaki önemi ile ilgili olarak,

Karakul, N., *Osmanlı Devletinde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, (İstanbul, 1981); İncalcık, H., "İmtiyazat" *EI*, (Leiden, 1979), 1179-1189; Koçu, R.E., *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi*, (İstanbul, 1934); Tuma, E.H., "The Economic Impact of the Capitulations: the Middle East and Europe: A Reinterpretation", *The Journal of European Economic History*, 18, (1989), 663-682; Bağış, A.İ., *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, (Ankara, 1983); Goffman, D., "The Capitulations and the Questions of Authority in Levantine Trade 1600-1650", *International Journal of Turkish Studies*, 10, (1986), 155-161; Arı, B., *Conflicts Between the Dutch Merchants and the Ottoman Local Authorities According to the Felemenk Ahdname Defteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Bilkent Üniversitesi, 1996); Steensgaard, N., "Consuls and nations in the Levant from 1570-1650", *Scandinavian Economic History Review*, 15, (1967), 143-62.

Halil İncalcık'ın *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "İmtiyazat" maddesinde Osmanlıların kapitülasyon (ahidname) politikalarının hemen hemen tüm ayrıntılarını bulmak mümkündür. Yabancılar verilen kapitülasyonların

Osmanlılar tarafından belirlenen dinî, politik ve ekonomik üç temel gerekçenin karşılanması esasına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, fıkıh ilkelerine uygunluk, kapitülasyonun verildiği ülkeden politik bir avantajın sağlanması durumu ve sağlanan kapitülasyon sonucunda ilgili ülke tüccarlarının faaliyetleri sonucunda ekonomik ve finansal açıdan devletin ve toplumun lehine bir sonucun olmasıdır. Avrupalı tüccarlara sağlanan imtiyazların bu üç amaca yönelik olmasının esas alındığı kapitülasyon politikasında, ticareti sürekli canlı tutmak ve kaliteli malın piyasada bol ve ucuz olmasının sağlanması sonucunda ticaretin toplumun refahını artırıcı özellikte olması ve alınan iç ve dış gümrüklerle devletin hazinesine de gelir akışının devamının sağlanması dikkatle izlenen bir strateji olduğu anlaşılmaktadır. Bu ekonomik ve finansal amaç ve gerekçeler dışında Osmanlıların özellikle Avrupa'daki güçler dengesini politik olarak kendi lehlerine çevirmeleri ve kendilerine karşı birleşik bir Avrupa blokunun oluşumunu engellemekte kapitülasyonların erken modern dönemlerde son derece önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Kapitülasyonların özellikle Batılı tüccarlar vasıtasıyla savaş malzemelerinin temininde de kritik bir rol oynadıklarını belirtmek gerekir.

Savaş'ın finansmanı ve savaş malzemeleri ticareti ile ilgili,

Mc Neill, W., *The pursuit of power: technology, armed force, and society since 1000 A.D.*, (Chicago, 1983); Murphey, R., "The Ottoman attitude towards the adoption of Western technology", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, (ed.) P. Dumont & Je.Lo. Bacque-Grammont, (Leuven, 1983), 287-298; Murphey, R., *Ottoman Warfare, 1500-1700*, (Londra, 1999); Perjés, G., "Army provisioning, logistics and strategy in the second half of the seventeenth century", *Acta Historica Hung.* XVI (1970), 1-51; Parry, V.J., "The Ottoman Empire, 1617-48", *The New Cambridge Modern History, vol. 4, The Decline of Spain and Thirty Years War, 1609-59*, (ed.) J.P. Copper, (Cambridge, 1970), 620-43; Parry, V.J., "Materials of War in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day*, (ed.) M.A. Cook, (Oxford 1970), 219-229; Majer, H.G., "17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerdeki Lojistik Sorunları" *Osmanlı Araştırmaları II*, (İstanbul, 1981), 185-202.

Rhoads Murphey'in yukarıda anılan çalışması (1999) barut devrimiyle birlikte erken modern dönemdeki Osmanlı ordusunun durumu ve savaşların mali etkileri konusunda geniş bir analiz içermesinin yanında sınırlı da olsa savaş araç ve gereçleri konusundaki ticaretle ilgili bilgiler de ihtiva

etmektedir. 16 ve 17. yüzyılda Yeniçerilerin sayısındaki artışa bağlı olarak ödenen ücretlerdeki artış ve sonuçta toplam maaş ödemelerinin bütçedeki payının artışlarına dikkat çeken Murphey, bu gelişmelerin önemli ekonomik sonuçlarına işaret etmektedir. Anadolu ve Rumeli'nin Osmanlı ordusun teşkilindeki rollerini il il dikkate alarak analiz eden Murphey, bu çalışmasında ilgili dönemlerde doğuda ve batıda gerçekleştirilen birçok savaşın finansmanı ve bunun ekonomiye maliyetini tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır.

Tekstil ürünleri ve özellikle ipek ticareti alanındaki çalışmalar:

İnalcık, H., "Harir, the Ottoman Empire", *EI*, cilt: 3 (1966); Braude, B., "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650: A study in undevelopment", *Review*, 2/3, (1977), 437-61; İnalcık, H., "When and How English cotton goods invaded the Levant Markets", *The Ottoman Empire and The World Economy*, H. İslamoğlu, (ed.) (Cambridge, 1987), 374-383; İnalcık, H., "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", (ed.) H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları/ İncelemeler*, (İstanbul, 1993), 259-317; Dalsar, F., *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, (İstanbul, 1960); Faroqhi, S., "Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and International Trade (1550-1650)", *Journal of Ottoman Studies I*, (1980), 61-83; Sahillioğlu, H., "XVII. Yüzyılın Ortalarında Sirmakeşlik ve Altın-gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 3, (1968), 48-53; Sahillioğlu, H., "Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yenice Çuha Muhasebesi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, (1973), 415-467; Sahillioğlu, H., "XVIII. Yüzyıl ortalarında sanayi bölgelerimiz ve Ticaret İmkânları" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi XI*, (İstanbul, 1968) 60-68; Ülker, N., "XVII ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, (İstanbul, 1991), 327-341.

Erken modern dönemlerde Osmanlı pazarı doğudan ve batıdan gelen tekstil ürünleri konusunda her zaman zengin olmuştur. Osmanlılar tekstil ürünleri konusunda hem ithalat ve hem de ihracat yapmaktaydılar. Tekstil ürünleri ticaretinin Amerikan gümüşlerinin Avrupa'dan Osmanlı'ya oradan da doğuya İran, Hindistan ve Çin'e akmasında en önemli rolü oynadığı söylenebilir. Hangi bölgenin tekstil ürünleri ucuz ise şüphesiz bu altın ve gümüşler o dönemlerde o bölgelere doğru akmıştır. Bu ürünlerin ucuzluğunu belirleyen iki temel ayak vardı: emek maliyeti ve talep. Özellikle

Braude ve İnalcık'ın yukarıda anılan çalışmaları bu konularda açıklayıcı bilgiler yanında birçok veriler de içermektedir.

VIII

Osmanlılar'ın Asya ticaretindeki rolleri ve özellikle Portekizlilerle ilişkiler konusunda,

Brummett, P., *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, (Albany, 1994); Özbaran, S., *The Ottoman Response to European Expansion*, (İstanbul, 1994); Özbaran, S., (1972), "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf 1534-1581", *Journal of Asian History*, VI, pp. 45-87; Özbaran, S., "Yayılan Avrupa, Genişleyen Osmanlı: 16. Yüzyıl Başlarında Memlükler, Osmanlılar ve Portekizliler", *Tarih ve Toplum*, 13, (1990), 118-120; Hess, A.C., "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, 65, (1970), 7-17; De Graaf, H.J., and Pigeaud, Th. G., *Islamic States in Java, 1500-1700*, (The Hague, 1976), Mughul, M.Y., "Portekizliler'le Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Türk Tarih Kurumu Belgeler* 2, (1965), 3-11; Mantran, R., "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", *Belleten*, (1987), 1429-43; Mantran, R., "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdenizde Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri", *Belleten*, (1988), 690-707; Mantran, R., *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara, 1995); Steensgaard, N., *The Asian Trade Revolution of the seventeenth century*, (Chicago, 1974); Goodrich, T., "The Ottoman Americana: The Search for the Sources of the sixteenth Century Tarih-i Hind-i Garbi", *Bulletin of Research in the Humanities* 85, (1982), 269-94; İnalcık, H., "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", (ed.) H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, (İstanbul, 1993), 139-186.

İpek ve baharat yolunun önemi ne zaman sona erdi? Bu sorunun henüz tam olarak cevaplandığını söylemek güçtür. Buradaki çalışmalar bu konuda geniş bilgi vermektedir. Bununla birlikte Osmanlıların Asya ve Avrupa ile olan ticari ilişkileri tüm ayrıntılarıyla ortaya konulmadan bu sorunun tam cevaplanabileceğini söylemek kolay görünmemektedir. Bu literatür listesinde belirtilen eserler incelendiğinde görülecektir ki, Osmanlılar uzun süre ipek ve baharat yolunu canlı tutmayı ve Batılıları Levant ticare-

tine çekmeyi başarmışlardır. Bu yargı özellikle de erken modern dönem için doğru gibi gözükmektedir. Okyanusların Avrupa gemilerine açılışıyla birlikte İspanyolların Amerika kıtasını kontrolleri altına alıp buradaki altın ve gümüşeri kıta Avrupası'na taşımaları ve Portekizlilerin Afrika'yı dolaşarak, baharat ticareti için Osmanlıların kontrol ettikleri ticaret yolundan ayrı bir yol bulmaları ile birlikte Osmanlıların dünya ticaretindeki öneminin kısa sürede bittiğini kabul etmek buradaki literatür listesini gözden geçirdikten sonra kolay görünmemektedir. Güney Avrupalılardan sonra yıldızı parlayan ve Avrupa ticaretiyle birlikte dünya ticaretinde de ön plana çıkan Kuzey Avrupalı tüccar ve devletlerin Osmanlılarla gerçekleşen ticari ilişkileriyle ilgili aşağıdaki çalışmalar incelendiğinde bu konudaki erken yargıların sakıncaları ortaya çıkmaktadır. Venedik'ten sonra başta Hollanda ile olmak üzere, İngiltere, Fransa ile Osmanlılar arasındaki ekonomik ilişkiler konusunda aşağıda anılan eserlerin incelenmesi bu konudaki yargıların erken yapıldığı kanaatini güçlendirmektedir.

IX

Osmanlı-Avrupa ticareti ile ilgili literatür bir hayli geniş sayılabilir.

Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 cilt., Çev.: S. Reynolds, New York, 1972); Goffman, D., *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, (Cambridge, 2002); Jennings, R.C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, (New York, 1993); Coles, P., *The Ottoman Impact on Europe*, (New York, 1968); İnalçık, H., "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe", (ed.) K.H. Karpat, *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Leiden, 1974); Masters, B. *The Origins of western economic dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic economy in Aleppo, 1600-1750*, (New York, 1988); Kafadar, C., *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, (Berkeley, 1995); Kafadar, C. "The Ottomans and Europe", (ed.) Thomas A. Brady, Jr. H.A. Oberman, and J.D. Tracy, *Handbook of European History, 1400-1600, Vol. I: Structures and Assertions*, (1994); Vaughan, D.M., *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350-1700*, (Liverpool, 1954); Wallerstein, I. "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review II*, 3, (1979), 389-98; Attman, A., "The Bullion Flow from Europe to the East: 1500-1750", *Precious Metals, Coinage and the Changes of Monetary Structures*

in Latin-America, Europe and Asia (Late Middle Ages - Early Modern Times), (ed.) E.H.G. Van Cauwenberghe, (Leuven, 1989), 65-68; Cook, M.A., *Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day*, (Oxford 1970); Darling, L.T., *Revenue-Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, (Leiden, 1996); Heyd, U., "The Jewish Communities of Istanbul in the XVII Century", *Oriens*, VI, (1953), 299-314; Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Ankara, 1975); Palmer, A., *The Decline of the Ottoman Empire*, (Londra, 1992); İslamoğlu, H., (ed.), *The Ottoman Empire and The World Economy*, (New York, 1987); Issawi, C., "The Decline of Middle Eastern Trade, 1110-1850", *Islam and the Trade of Asia*, Ed: D.S. Richards, (1970), 245-67; Issawi, C., "The Ottoman Empire in the European Economy, 1600-1914. Some Observations and Many Questions", (ed.) Karpas, K. H, *The Ottoman State and its Place in World History*, (Leiden, 1974), 107-117; Issawi, C., "The Economic Legacy", (ed.) L.C. Brown, *Imperial Legacy, The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, (New York, 1996), 227-245; Kortepeter, C.M., "Habsburg and Ottoman in Hungary in 16th and 17th Centuries", *Analecta Isisiana* 11, (1991), 163-172; Lane, F.C., "The Mediterranean Spice Trade", *American History Review* XLV, (1966), 581-90; Lybyer, A.H., "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *The English Historical Review*, XXX, (1915), 577-588.

Osmanlı-Avrupa ekonomik ve ticari ilişkilerinde Fernand Braudel'in sunduğu perspektif bu ilişkilerin sağlıklı ve tutarlı anlaşılmasında son derece önemli görünmektedir. II. Phillip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası başlığını taşıyan eserinde iki dünya arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları dikkate alarak bir dünya ekonomisi perspektifi içinde Osmanlı-Avrupa ilişkilerini bir bütünlük içinde değerlendiren Braudel'in bu yaklaşımı bu alandaki çalışmalara öncülük etmiştir. Dağların, denizlerin, ovaların, akarsuların belirlediği çevre ve coğrafyanın koşullarını tarihin belirleyiciliği ve etkisini de işin içine dahil edip bu temel üzerinde Akdeniz ve çevresindeki ekonomik ve sosyal hayatı bir bütün olarak değerlendirmeye çalışan Braudel, Osmanlı ekonomisini Avrupa dünya ekonomisi karşısında tüccarların etkin olduğu bir "dünya ekonomisi" olarak değerlendirmektedir. Bu dünya ekonomisinin Batı'da Amerika'dan Doğu'da Hindistan ve Çin'e kadar, Güney'deki Büyük Sahra'dan Kuzey'de Hamburg'a kadar uzanan geniş coğrafyadaki ticari ilişkilerdeki konumunu anlamak için Braudel'in eseri bir başucu niteliğindedir. Bu kadar geniş bir hinterlandın etkisinde bulunan Osmanlı ticaret hayatının dünya ticareti içindeki yerinin

anlaşılmasında önümüze geniş bir ufuk açan Braudel'in, en azından Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin sağlıklı anlaşılmasında bu iki dünya ekonomisinin bütünlüğünü vurgulaması bu konuda araştırma yapanlar için çok kritik gözükmemektedir. Daniel Goffman'ın en son yaptığı çalışmada (2002) Osmanlılar açısından İstanbul'u merkez kabul edip doğusunun onlar için Doğu Avrupa, batısının da Batı Avrupa olduğunu vurgulaması dikkat çekici bir yaklaşım olmuştur.

Osmanlı-Venedik ticari ilişkileri konusunda,

Tenenti, A., *Piracy and the decline of Venice, 1580-1615*, Çev.: J. Pullan and B. Pullan, (Los Angeles, 1967); Kafadar, C., "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in Serenissima", *Journal of Turkish Studies*, X, (1986), 191-218; Arbel, B., *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, (Leiden, 1995); Ashtor, E., "The Venetian Cotton Trade in Syria in the Latter Middle Ages", *Studi Medievali*, 17, (1976), 675- 715; Asthor, E., "The Economic Decline of the Middle East During the Late Middle Ages: An Outline", *Asian and African Studies* 15, (1983), 93-115; Asthor, E., "Recent Research on Levantine Trade", *The Journal of European Economic History*, 14, (1985), 361-385; Aymard, M., "XVI. Yüzyılın Sonunda Akdenizde Korsanlık ve Venedik", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, (1962), 219-38.

Dubrovnik'in (Ragusa) Osmanlı-Avrupa ticaretindeki rolü ile ilgili olmak üzere, Biegan, N.H., *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III, 1575-1595*, (The Hague, 1967); Aymard, M., *Venise, Raguse et le commerce de blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, (Paris, 1966). Dubrovnik'in Osmanlı-Avrupa ticaretindeki önemi konusu üzerinde çok az durulan bir konu olmuştur. Osmanlılar Latinlerle ticarete ayrı bir önem vermişlerdir. Bu nedenle Osmanlılar Balkanları kendi hakimiyetleri altına aldıktan sonra Latinlerle ilişkilerde çok önemli bir konumda bulunan Raguzalılarla çeşitli ticari anlaşmalar yaptılar ve onların eski ticari ilişkilerine serbestçe devam etmelerine müsaade ettiler, hatta bunu teşvik ettiler.

Osmanlı-İngiliz ticaret ilişkileri konusunda,

Skilliter, S.A., *William Harborne and the trade with Turkey, 1578-1582: a documentary study of the first Anglo-Ottoman relations*, (Londra, 1977); Lloyd, C., *English Corsairs on the Barbary coast*, (Londra, 1981); Kütükoğlu, M., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I, II, 1580-1838*, (An-

kara, 1974); Kurat, A.N., *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, (Ankara, 1953); Wood, A., *The History of the Levant Company*, (Cambridge, 1935); Anderson, R.C., *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*, Clarendon Press, (Oxford, 1989); Cernovodeanu, P., *England's Trade Policy in the Levant and her Exchange of Goods with the Romanian Countries under the Latter Stuarts (1660-1714)*, (Burcharest, 1972); Chaudhuri, K.N., *The Trading World of Asia and the English India Company, 1660-1760*, (Cambridge 1978); Davis, R., *Aleppo and Devonshire Square*, (Londra, 1967); Davis, R., "English Imports from the Middle East, 1580-1780", (ed.) M.A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, (1970), 193-206; Davis, R., *Rise of the Atlantic Economies*, (Londra, 1973); Anderson, R.C., *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, (Liverpool, 1952); Elin, J.A., "A Seventeenth Century Levant Merchant: The Life and Letters of Jacob Turner", Unpublished Ph.D. Thesis, (New York University, 1976); Fisher, S., *Barbary Legend War - Trade and Piracy in North Africa 1415-1830*, (Oxford, 1957); Furber, H., *Rival Empires of Trade in the Orient, 1600-1800*, (Minnesota 1976).

Mübahat Kütükoğlu'nun, birinci el kaynakları yoğun olarak kullandığı Osmanlı-İngiliz ekonomik ilişkileri ile ilgili olan çalışmasında ticari ilişkilerin temeli ve niteliğine ilişkin açık bir fotoğraf ortaya çıkmaktadır. A. Wood'un çalışması ise bu konuda klasik sayılabilecek nitelik arz etmektedir. R. Davis, çalışmalarında yoğun istatistiksel veriler kullanmasından dolayı erken modern dönem Osmanlı-İngiliz ticaretinin niceliksel olarak anlaşılmasında önemli olmaktadır.

Osmanlı-Fransız ticareti ile ilgili bazı çalışmalar,

Peyssonnel, M. D., *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, 2 vols., (Paris, 1787); Masson, P., *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIe siècle*, (Paris, 1896); Tongas, G., *Les Relations de la France avec l'Empire Ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle*, (Toulouse, 1942); Boubaker, S., *La régence de Tunis au XVIIIe siècle: ses relations commerce merciales avec les ports de l'Europe méditerranéenne, Marseille et Livourne*, (Zaghouan, 1987); Heyd, W., *Histoire du commerce du Levant au Moyen age*, (Leipzig 1936).

M. de Peyssonnel, bizzat İzmir ve İstanbul'a gelip Osmanlı bölgelerindeki tüccarlarla yüz yüze görüşüp, Batılı merkantilist bir devlet olan Fransa'nın 18. yüzyılda gelişen tekstil sanayisindeki pazarını genişletmek için izlediği ticaret politikaları karşısında Osmanlılar'ın ithalatı özendiren dış

ticaret politikasının kendi ülkesi için sağladığı avantajları kaleme aldığı bu çalışmada, Fransı tekstil ürünleri ile Osmanlı tekstil ürünlerinin fiyat ve maliyetlerine ilişkin analizler yapmaktadır. Yaptığı araştırmalar sonucunda kendi hükümetine yaptığı önerilerde Fransızların bu ticarete başarılı olmaları için kaliteden çok mallarını Osmanlı piyasasında ucuza satmalarının daha önemli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Fransızların merkantilist anlayışla uyumlu olarak Osmanlılardan ucuz hammaddeyi ithal edip mamul maddeyi de Osmanlılar'a ihraç etmelerinin önemini vurgular. Peyssonnel bu önerilerini yaparken ürünlerin fiyat ve maliyetlerine ilişkin önemli matematiksel ve istatistiksel veriler kullanır. Yazarın bu verileri pazarda iş yapan ve pazarda olup biteni yakından izleyen tüccarlardan, yüz yüze konuşarak ve görüşerek öğrendiği anlaşılmaktadır.

Masson ve Tongas'ın çalışmaları ise üç yüz yıllık Osmanlı-Fransız hatta Osmanlı-Batı Avrupa ilişkilerine ışık tuttuğu söylenebilir. Mal kalemleri, tüccarların faaliyetleri, başta Fransa olmak üzere İngiltere ve Hollanda'nın Osmanlılar'la olan ticaretlerinin hacmine ilişkin çok önemli verileri bu çalışmalarda bulmak mümkündür.

Osmanlı-Hollanda ticari ilişkileri konusunda belli başlı çalışmalar,

Heeringa, K., (ed.) *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel, (1590-1726), 3 vols., RGP: 9, 10, 34*, (The Hague, 1910-17); Kramers, J.H., "The Netherlands and Turkey in the Golden Age", in *Analecta Orientalia* I, (1954), 113-129; Bulut, M., "XVII. Yüzyılın İlk Yarisında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri", *Osmanlı, Cilt: 3*, (Ankara, 1999), 210-220; Bulut, M., *Ottoman-Dutch Economic Relations in the early modern period, 1571-1699*, (Verloren, 2001); Bulut, M., "The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration between the Levant and Atlantic in the seventeenth century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45, (2002); De Groot, A.H., *Ottoman Empire and The Dutch Republic, A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630*, (Leiden, 1978); De Groot, A.H., "The Organisation of Western European Trade in the Levant, 1500- 1800", (eds.) L. Blussé and F. Gaastra, *Companies and Trade*, (Leiden, 1981), 231-241; Erdbrink, G.R.B., *At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations During the Sublime Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744*, (Ankara 1975); Erdbrink, G.R.B., "XVII. Asırda Osmanlı-Hollanda Münasebetlerine Bir Bakış", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3, (1974), 159-180; Slot, B.J., "Osmanlılar ve Hollandalılar Arasındaki Ticari İlişkiler", (ed.) J. Lutz, *Osmanlılar ve Hollandalılar Arasındaki 400 Yıllık İlişkiler*, (İstanbul,

1990), 17-22; Kampman, A.A., "XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hollandalılar", *Belleten*, XXIII, (1959), 513-523; Posthumus, N. W., *Bronnen tot de Geschiedenis Leidsche Textielnijverheid, 1651-1702*, RGP: 39, ('s Gravenhage-Martinus Nijhoff, 1918); Posthumus, N.W., *De Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie, 3 vols*, ('s Gravenhage-Martinus Nijhoff, 1939); J. Israel, *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740*, (Oxford, 1989).

Erken modern dönem Osmanlı-Hollanda ticareti için en önemli çalışma aşağı yukarı yüz yıl önce tümüyle arşiv belgelerine dayanan K. Heeren-ga'nın üç ciltten oluşan çalışmasıdır. Sonraki dönemler için benzer çalışmayı Nanninga yapmıştır. Hollanda tarihi konusunda son dönemlerde önemli çalışmalara imza atmış bulunan Jonathan Israel'in yukarıda anılan çalışmasında (1989) Hollandalıların Akdeniz'deki ticari faaliyetleri ile ilgili önemli bir bölüm bulunmaktadır. Her ne kadar Batı Akdeniz'den sonra Doğu Akdeniz'de (Levant) Hollandalılar'ın ticari faaliyetlerini incelerken Osmanlı belgesi kullanmadan sadece Batılı arşiv belgelerine dayanan bir çalışma da olsa Israel'in bu çalışması Hollandalı tüccarların Osmanlı bölgelerindeki faaliyetleri konusunda önemli bilgiler içermektedir. Erken modern dönem Osmanlı-Hollanda ticareti ile ilgili olarak Bulut'un çalışmaları (1999, 2001, 2002) bu kategoride değerlendirilebilir.

X

Osmanlılar geleneksel dünya ticaret yollarını uzun süre kontrolleri altında tutmayı başardılar. Batılıların 15. yüzyılın sonlarından itibaren okyanuslara açılması ve dünya ticaretinde gemiciliğin ön plana çıkmasıyla birlikte Osmanlıların kontrol ettiği bu ticaret yollarının önemi bir anda azalmadı. Osmanlıların özellikle dünya ticaretinde ön plana çıkan topluluk ve devletlerle ticari ilişkileri geliştirme konusunda gösterdikleri çaba bu ticaret yollarının sağladığı avantajlardan uzun bir süre daha yararlandıklarını göstermektedir.

Ticaret, Osmanlı ekonomisinde başlangıçtan İmparatorluğun çöküşüne kadar çok önemli rol oynamıştır. Osmanlılar transit ticaret bölgesi üzerinde bulunduklarından coğrafya, onlara, ticarete ayrı bir önem vermeleri konusunda adeta dayatmada bulunmuştur. Onların da bu coğrafyadan kaynaklanan konumlarının sağladığı avantajların farkında oldukları ve ticari alanda bunun gereğini gerçekleştirmek için dikkate değer düzeyde çaba harcadıkları söylenebilir. Bu konudaki literatür, onların hem iç ve

hem de dış ticaretin gelişmesine ayrı bir önem verdikleri ve ticaretin devamı için devletin en zayıf dönemlerinde bile ayrı bir özen gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Erken modern dönem olarak kabul edilen 16. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlıların ticari yaklaşım ve uygulamaları Avrupalılarınkinden oldukça farklıdır. Avrupalılar özellikle dış ticarete korumacı ve muhafazakâr bir yaklaşımla hareket ederken Osmanlıların aynı dönemlerde son derece esnek ve liberal olarak nitenebilecek bir politika uyguladıkları anlaşılmaktadır. Bu alandaki araştırmalar geliştikçe, bunun nedeninin Osmanlıların dünyadan bihaber olmaları, dünya ekonomisi ve ticaretindeki gelişmelere karşı kayıtsız kalmaları ve gidişatı doğru okuyamadıkları gibi yargılardan kaynaklandığını söylemek güç görünmektedir. Hatta bu konudaki literatür bize onların yaptıklarında bilinçli ve tutarlı bir yol izledikleri izlenimini vermektedir. Sahip oldukları değer yargıları ve dünya görüşünün izledikleri ticaret politikalarında belirleyici olduğu ve ticaret hayatında bu zihniyet yapısının belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bizce yanlış ya da eksik görülebilir ancak onların kendi içlerinde tutarlı oldukları konusundaki haklarını teslim etmek gerekir.

Osmanlıların erken modern dönemdeki ticaret hayatı ve uygulamalarının anlaşılmasında yukarıda kaydedilen literatür bize geniş bir bakış açısı ve bilgi sunmaktadır. Ancak tüm bu geniş literatüre rağmen bu konuda daha yapılacak çok çalışma var gibi gözükmektedir. Yani Osmanlı ticareti konusunda son sözler söylenmemiştir. Ancak bu konuda yeni bir şey söyleyebilmek için el değmemiş kaynaklara başvurmak gerekir. Bu kaynaklarda çok kayıplar bulunmasına rağmen, başta Osmanlıların Asya, Afrika ve Avrupa'da ayak bastıkları topraklarda bugün mevcut bulunan devletlerin arşivleri olmak üzere, ekonomik ve ticari ilişkiler kurdukları ülkelerin devlet ve belediye arşivlerinde de bu konularda zengin kaynakların bulunduğu ve tüm bu belgelerin genç araştırmacıları beklediği belirtilmelidir. İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri bu konulardaki çalışmalar için ilk basamak olduğu kuşkusuzdur. Ancak nasıl ki Osmanlı İstanbul'dan ibaret değil ve Osmanlı coğrafyası ve etki alanı en azından üç kıtaya yayılmışsa, bilinmelidir ki onların bu konudaki mirası da en azından üç kıtada araştırmacıları beklemektedir.

Review of the literature on Ottoman Commercial History**Mehmet BULUT****Abstract**

Academic research, both in the East and the West, on the economic and commercial history of the Ottoman Empire during the early modern times has been lively for a long time. It seems that this research and interest have begun to increase in recent years. Although a number of issues concerning the commercial interests of the Ottomans still wait to be elaborated by the researchers, a lot of work has been done and significant books have been published on the issue. Thus, a huge literature has come into existence concerning the early modern period. Giving this huge literature on the commercial interests of the Ottomans during the early modern times is difficult, a review of the picture will be extremely useful to the new researchers. This task is taken up in this paper.

Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme

Ahmet KAL'A*

1. Osmanlı Esnafı Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Değerlendirme

OSMANLI ESNAFI üzerine yapılan tahlilî çalışmaların ahilik-esnaf ilişkisi, esnaf birlikleri, lonca ve esnaf gedikleri üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Tahlilî çalışmaların yanında esnaf sayımları, narh nizamları ve narh defterleri ile esnaf nizamları üzerine yapı araştırmaları da dikkati çekmektedir. Yapı araştırmaları içinde mütalaa edeceğimiz esnaf ile ilgili arşiv belgelerini ihtiva eden çok sayıda tez ve kitap yayınının da yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmaları hep birlikte mütalaa ederek ahiliğin esnaf teşkilâtı üzerindeki izleri ile lonca, esnaf birliği ve esnaf gediklerinin gelişimini ana hatlarıyla tahlil edebiliriz.

Ahilikle ilgili olarak özellikle Taeschner ve Babinger ile Köprülü'nün başlattıkları araştırmaların, daha sonra Gölpınarlı'nın fütüvvetnâmeler üzerindeki çalışmalarının desteklemesiyle, 13. yüzyıla kadar ve bunu müteakip 17. yüzyıla ortalarına kadar devam ettirildiğini görüyoruz. Burada bu çalışmalar bir nevi kesilmişti. Daha sonra ise loncalar ve gedikler üzerinde ahiliğin izlerinin nasıl şekillendiğini tespiti yönelik araştırmaların yetersizliği, yeni araştırmaların da daha çok önceki araştırmaların yetersiz kalan sonuçlarını tekrarlamaya yönelik olmaları neticesinde; gerçekte ilk elden kaynaklar özellikle kadı sicilleri ve merkez kayıtları üzerinde yeterince yapılmayan araştırmalardan doğan boşluk, sanki ahiliğin 17. yüzyıldan itibaren esnaf teşkilâtı üzerindeki etkisinde bir bozulma, etkisini kaybetme dönemine girdiği gibi yorumlara yol açmıştır.

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi.

Ancak bir süreden beri başlatılan çalışmalar göstermektedir ki, ahiliğin esnaf üzerindeki etkileri teşkilât olarak, esnaf teşkilâtını hiyerarşik ve bürokratik bir düzen içerisinde teşkilâtlandırma modeli olarak daima devam eden bir etki meydana getirmiştir. Bu izleri, arşiv belgelerinden takip etmemiz mümkündür.

Evvla tespit etmemiz gereken, ahilikle esnaf arasında ne tür bir ilişki olduğudur.

Bu konuda Fuat Köprülü diyor ki; “ahilik teşkilâtı herhangi bir esnaf topluluğu değil, o teşkilât üzerine isnat eden, akidelerini o vasıtaıyla yayan bir tarikat sayılabilir.”

Yine bu konuda Taeschner'in aynı doğrultuda bir görüşü var; “Ahilik fütüvvetin Anadolu Selçuklularının son devirlerinden itibaren şehirlerdeki zanaat erbabı arasında yayılan Türklere mahsus şeklidir.”

Bu tespitlerle birlikte fütüvvetnâmelere, diğer ilgili çalışmalara ve arşiv belgelerine bakarak, ahiliğin sadece esnafla ilgili meslekî alanlarda değil, diğer meslekî alanlarda da fütüvvetin kaidelerine uygun iş-güç sahibi her kesimden insanın katılabildiği çok geniş bir tezâhür alanı olduğu sonucuna ulaşıyoruz.

Bu hususu şunun için belirginleştirmekte yarar vardır; ahiliğin önemli kaideleri arasında yer alan “ahinin bir sanat ehli olması” kaidesi bazı araştırmacılar arasında ahiliğin Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren devletin de müdahalesiyle yalnızca Osmanlı esnafından oluşan bir şekle dönüştüğü kanaatini uyandırmıştır.

Fakat bu konuda değerli araştırmaları bulunan Barkan, bu hususları bir makalesinde oldukça açık şekilde arşiv belgeleriyle birlikte izah ederek, ahilerin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki ahi zâviyeleri ve ahi dervişler vasıtasıyla büyük tesirlerinin ve muvaffakiyetlerinin yükseliş döneminin doruğu olan Kanuni ve biraz daha sonraki devirlere kadar hem esnaf üzerinde hem de diğer kesimlerde devam etmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Tüm bunlara, 17. yüzyıldan itibaren ahiliğin esnafa münhasır bir hale gelmesinin, cereyan eden gelişmelerin tersine yanlış bir tez olacağını da eklersek, ahiliğin Osmanlı Devleti'nin hiçbir döneminde yalnızca Osmanlı esnafına münhasır hale gelmediği sonucu ortaya çıkıyor.

Bu sonucu diğer bir şekilde ifade ederek ve bir adım daha ileri götürerek, Osmanlı esnafının tamamen ahileştiği bir dönemin de olamayacağını belirtmek gerekiyor. Asıl ulaşılan sonuç, bu son husustur.

Bu tespit bizi önemli başka sonuçlara ulaştırmaktadır. Bir an için eğer esnafın Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinden itibaren başlayarak zamanla

tamamen ahileştiğini kabul edersek, Osmanlı esnaf teşkilâtının 17. yüzyıldan itibaren başlayan lonca ve gediklerle ilgili gelişme safhalarını daha çok spekülâtif mâhiyette izaha kapı aralamış oluruz. Bu durum birçok eksik ve hatta yanlış sonuçlara yol açmıştır.

Meselâ böyle bir tespiti Osman Nuri Ergin'in konuyla ilgili kıymetli araştırmalarının bulunduğu *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı eserinde görmek mümkündür.

Ergin eserinde, Osmanlı esnafının tamamıyla ahileştiği kanaatini açıkça belirtmeyerek fakat Osmanlı esnafının 18. yüzyıla doğru loncalaşmış, loncalaşan esnaf üzerinde ahiliğin tesirini kaybettiğini belirterek böylelikle sanki esnafın daha önce tamamen ahileşmiş olduğu kanaatini loncalaşan esnaf izahı ile ortaya koymaktaydı.

Ergin bu tezini diğer tezleriyle pekiştirmek için de “Osmanlı tebaasından olan gayri müslim esnaf, ahinin dininin İslam olması kaidesinden dolayı esnaf teşkilatına giremezdi” diyor.

Bu nedenle Ergin'e göre, gayri müslimlerin 17. yüzyıldan itibaren gittikçe artan etkisiyle yalnızca müslüman ahi esnafın girebildiği tekkelerden, müslümanın yanında gayri müslim esnafın da girebildiği loncalara geçiş kendiliğinden ortaya çıkan bir mecburiyetti.

Ergin tespitini daha da genelleştirerek, loncalarda ahilikten kaynaklanan esnafın müslüman olması kaidesinin terk edilmesi gibi ahiliğin esnaf üzerindeki diğer tesirlerinin de kaybolmasının zorunlu bir sonuç olduğunu kabul ediyordu.

Ergin'in tüm bu tezleri daha sonra birçok araştırmacı tarafından aynen tekrarlanmış, hatta Ergin'in loncalaşan esnafın daha önce ahileşmiş olduğunu açıkça belirtmediği kanaati de açıkça ifade edilerek benimsenmiştir.

Meselâ bu husustaki araştırmalarında Neşet Çağatay, 1727'ye kadar esnaf teşkilâtına ahi teşkilâtı dendiğini, 1727'den sonra gedik veya lonca dendiğini belirterek Ergin'in tezini daha açık ifade ederek benimsemiştir.

Burada hemen bu tespitlerin yukarıda yaptığımız tespitlerle arasındaki kopukluğu vurgulamak gerekmektedir.

Gerçekten ahilikle gedik-lonca arasındaki ilişkinin izahını daha önce ahileşen esnafın daha sonra loncalaşmış ve gedikleştiği şeklinde değil de, ahiliğin esnaf teşkilâtını oluşturmakta Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren yararlanılan bir model olduğunu, Osmanlı esnaf teşkilâtının da bu modelden yararlanılarak oluşturulduğunu kabul ederek izah etmemiz gerekir.

Konuya bu açıdan baktığımızda, ahi teşkilâtı modelinin Osmanlı esnaf teşkilâtı üzerinde hemen her devirde etkilerini görmemiz mümkündür.

Meselâ 19. yüzyılın ilk yarısına geldiğimizde bile ahiliğin etkisini ahi babalarının bazı esnaf teşkilâtı ve esnaf birliklerinin başında esnaf âmiri olarak bulunmaları şeklinde doğrudan görebiliyoruz.

Bahsedilen dönemde çoğunlukla kethüdâlar ve yiğitbaşılar esnaf âmirleri olarak görülüyorlarsa da bu durum bize şu yorumu aslında vermeme-lidir; “önceleri bütün esnaf birliklerinde kethüdâ ve yiğitbaşılardan yanında, esnaf ahileşmiş olduğundan ahi-baba, şeyh, nâkîb gibi esnaf âmirleri de vardı ama, gedikleşme (loncalaşma) aşamasına girilmesiyle birlikte ahiliğin esnaf teşkilâtı üzerindeki tesirinin kaybolmaya başlamasından dolayı, ahi-baba, şeyh, nakib gibi esnaf âmirlerinin yerini çoğunlukla kethüdâ ve yiğitbaşılardan aldığı”ki, bu tez de bazı araştırmacıların kabul ettiği bir tez olup Ergin’e aittir.

Ergin bu tezi, daha önce belirttiğimiz esnafın loncalaşmadan önceki devirler içerisinde tamamen ahileşmiş olduğu tezinden hareket ederek ve bu tezini pekiştirme yönünde ileri sürüyorsa da, böyle bir yorum belgelerle doğrulanamadığı gibi esnafla ilgili ve belgelere dayanan birçok hususla da çelişmektedir.

Zira kethüdâ ve yiğitbaşılardan esnaf âmirleri olarak gördükleri fonksiyonlara baktığımızda bu fonksiyonların esnaf ahi-babaları, şeyhleri ve nâkiblerinin gördükleri fonksiyonların aynısı olduğunu görüyoruz.

Şayet esnaf âmirlerinde bir değişiklik sözkonusu olsaydı böylelikle de iddia edildiği gibi ahiliğin önemi azalsaydı, esnaf âmirlerinin icra ettikleri fonksiyonlarda da bu değişimin olması gerekirdi.

Bu hususta bizim tespitimiz ise şudur; Osmanlı esnafına bir model oluşturan ahi teşkilâtı ve kaideleri esnaf teşkilâtının âmirinden çırağının usta olmasına kadar hiyerarşik yapı içindeki tüm aşamalarda etkili olmuştur. Bu etkiler âmiri ahi-baba, şeyh, nakib olmayıp kethüdâ ve yiğitbaşılardan olan diğer esnaf birliklerinde de icrâ ettikleri fonksiyonların aynılığı şeklinde doğrudan görülmekteydi.

17. Yüzyılın ortalarından itibaren loncalara geçildiği ve esnafın loncalaş-tığı tezinin yaygın olarak kabul görmesine rağmen, loncanın ne olduğu konusunda ortaya tam bir târifin konulmadığını görüyoruz.

Bu konuya daha önceki esnaf birliklerine ne deniliyordu sorusu ile yaklaşmak gerekiyor. Yine Ergin’in ahi tekkelerinden laik nitelikteki loncalara geçiş olarak yorumladığı ve kısaca esnafın loncalaşması ismini verdiği gelişmede asıl sözkonusu edilen esnaf birliklerinin üretimle ilgili bazı fonksiyonlarını icra ettiği tekkelerden loncalara geçilmesi idi.

Böyle bir tez, kendi içerisindeki tutarlılığı bakımından esnaf birliklerinin loncalara geçmeden önce üretimle ilgili bazı fonksiyonlarını tekkelerde ic-

râ ettiğini, her esnaf birliğinin en az bir tekkesi olması gerektiğine dair bir ön tezin de kabul edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu durumda sözkonusu tezi savunanlar açısından öncelikle ortaya konulması gereken, gerçekten tekkelerde üretim yapılmış mıdır, ve gerçekten tekkelerden loncalara geçiş gibi bir mekân değiştirme olayını esnaf yaşamış mıdır? Böylesine geniş boyutları olan bir değişime dair Osmanlı arşivlerinde birçok belgenin olması gerekmez mi? Bu sorularına cevap verilmesi gerekir.

Lonca, 17. yüzyılın ortalarında *lonca* deyiminin ortaya çıkışından itibaren arşiv belgelerinden takip ettiğimiz şekliyle esnaf birliğinin mal ve hizmetlerin üretimi için gerekli hammaddeyi depoladığı, üyeleri arasında dağıttığı veya esnaf birliğiyle ilgili toplantıların yapıldığı yer veya meclis olarak kullanılıyordu.

Bu fonksiyonlar daha önce de aynı yerde icra ediliyordu ama bu yerlere henüz lonca denmiyordu. Diğer bir deyişle lonca deyimini kullanılmaya başlanmadan önceki devirlerde esnaf birliğinin hammaddesini depoladığı, birliğe dağıttığı, birlikle ilgili toplantıların yapıldığı yer ve meclislere 17. yüzyılın ortalarından itibaren lonca denmeye başlanmıştır. Yani tekkelerde üretim yapılması ve bir mekân değişimi, tekkelerden loncalara geçiş sözkonusu değildir.

Kanaatimizce bu gelişme bize, ahi esnaf teşkilâtından lonca esnaf teşkilâtına geçildiği (tekkelerden loncalara geçiş) şeklinde bir dönüşümü, mekân değişimini değil, müesseseleşmenin gereğini ifade eder.

Hatta, Osmanlı esnaf teşkilâtının Osmanlı öncesi tecrübelerinin de devamı olarak yüzyıllardır geliştirdiği fonksiyonlarını isimlendirmesi, o fonksiyonların icrâ edildiği yerleri ve icrâ edenleri isimlendirmesi, artık Osmanlı esnaf teşkilâtının yüzyıllar boyu oluşturduğu müesseselerinin olgunlaşmaya başlamış olduğunun önemli göstergesi olsa gerekir.

Ergin'e ve Ergin'in loncalar konusundaki tezini benimseyip aşağı yukarı aynen tekrarlayan araştırmalara baktığımızda, lonca ile gedik arasında da kesin bir ayırımın yapılmadığını hatta sanki lonca terimiyle gedik ifade ediliyormuş gibi bir benzeştirmenin olduğunu görüyoruz.

Böyle bir benzeşmenin de biraz önce belirttiğimiz loncanın ne olduğunun bu araştırmalarda öncelikle ortaya konulmamasından kaynaklanan bir sonuç olduğu kanaatindeyim.

Ergin gedik'i, gedik hakkını tanıyan tarafın devlet olması nedeniyle devletin Osmanlı esnaf teşkilâtına müdahale etme aracı olarak, gedik hakkını elde eden esnaf teşkilâtının da tekelleşerek içe kapanması olarak değerlendirmekte, daha sonra yapılan konuyla ilgili araştırmalarda da öz itibariyle hemen hemen bu yorum tekrarlanmaktadır.

Gedik'in ne olduğu konusunda ise lonca'nın tanımı konusunda olduğu gibi etraflı bir tanımlama yapılmamış, Ergin ve konuyla ilgili bazı araştırmacılar Süleyman Sûdi ile gedikler konusunda müstakil bir telif eseri bulunan Sıdkı'nın târifleri olan; gedik mal ve hizmetleri üretmek satın alabilmek ve satmak haklarına dair esnafa ve tüccara devletçe verilen senette kaydedilmiş bulunan tekeller ve imtiyazlardır şeklinde özetleyebileceğimiz tanımlamalarını aynen benimsemişlerdir.

Ancak, 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan gediklerden çok daha önceki devirlerden beri bu tür tekellere dayalı imtiyazların esnaf birliklerine tanınmakta olduğunu tespit etmiş olduğumuzu, bu itibarla yukarıdaki tariflerin gedikleri tanımlayamadıklarını, bu tariflerde vurgulanan tekellere dayalı hakların ise gediklerin doğuşunu hazırladıklarını, gediklerin alt yapısını oluşturduklarını biliyoruz.

Gediklerin ortaya çıkışı açısından vurgulanması gereken, bu durumun Osmanlı esnaf teşkilâtında önemli bir gelişme ve müesseseseleşme aşaması olarak değerlendirilmesi gerektiğidir.

Böylesine bir önem de arz eden gediklerin ne olduğu konusunda daha geniş bir tanımlama yapabilmemiz için konunun daha geniş bir boyutta ele alınması gerekmektedir. Bu husus esnafla ilgili iktisadî gelişmeler ve gedik hukukunun doğuşuyla yakından ilgilidir.

Esnafı ilgili iktisadî ve hukukî gelişmelerin gelişme zincirini takip ettiğimizde gediklerin esnafın teşkilâtlanma aşamalarının seyrine uygun iktisadî ve hukukî haklar yönünden geliştirilmiş bir müessese oluşturmak mecburiyeti ve gereğinden doğmuş olduğunu görüyoruz.

Gedik rehn edilebilmekte ve tüccardan esnafın veresiye aldığı mala karşılık gösterilebilmekteydi. Bu açıdan baktığımızda gedikler esnaf için yeni bir kredi müessesesi oluşturmuş oluyordu.

Yine gedik, esnafın borcunu ödeyememesi durumunda tüccara ve diğer alacaklılara bir nevi ipotek edilmiş olduğundan alacaklılara önemli bir güvence oluşturuyor, veresiye-kredili alış-verişin uygulanabilirliğini temin ediyor, üretimin kesintiye uğramadan devamlılığını sağlıyordu.

Gediklerden önce uygulanan *kefâlet sistemi*, esnaf-tüccar ve diğer alacaklılar arasında bu tür bir fonksiyon icrâ edemiyor, borcunu esnaftan tahsil edemeyen tüccar ve diğer alacaklılar ile bu borca kefil olan esnafın (veya esnafların) sık sık şikâyetlerine neden oluyordu.

Bu açıdan da gedik, kefâlet sisteminin önemli bir pekiştirme aracı olarak belirginleşmekteydi.

Diğer yandan gedik sistemi, oluşturulan gedik hukuku vasıtasıyla gediklerin alınması, satılması, miras olarak kalması gibi hususları içerdğin-

den, gedik hakkının rekabet açısından da olumlu gelişmelere konu olduğunu da yaptığımız tespitlere ilave edersek, bu olumlu yönleriyle gedik sisteminin daha önceki esnaf sistemini tamamlayıcı yönde genişleterek esnafı mal ve hizmet üretiminde çok daha geniş bir hareket serbestisine kavuşturduğunu söyleyebiliriz.

Tüm bunlar netice itibarıyla bize şunu ifade ediyor; gedikleri devletin esnafa müdâhale aracı, esnaf teşkilâtının da tekelleşerek içe kapanması olarak değil de, esnafın kendi teşkilâtını devletin de teşvikiyle geliştirmesi, böylelikle iktisadî ve hukukî nitelikte yeni haklar ilâve ederek daha da genişletmesi hatta esnaf teşkilâtı içerisine bir anlamda devleti de dahil ederek hiyerarşik olarak da büyümesi şeklinde değerlendirmemizi gerekli kılmaktadır.

Nitekim gedik ile ilgili belgelerde devletin tasdik ettiği resmî gedikler dediğimiz gediklerin yanında esnafın kendi arasında kendi kendilerine gedik dedikleri, devletin ayrıca bir belgeyle tasdik etmediği, bu anlamıyla bizim resmî olmayan gedikler dediğimiz gediklerin de olduğu ve hatta bunların resmî gediklerden daha da yaygın olduklarını görüyoruz.

Esnafa ait, devletin de tasdik ettiği gediklerin yanında, esnafın kendi arasında gedik kabul ettiği resmî olmayan gediklerin de varoluşu şunu ifade etmektedir; gedik sistemi, esnafa ilgili iktisadî-hukukî gelişmeler takip edildiğinde üretim için daha geliştirilmiş iktisadî-hukukî haklardan oluşan bir sistem olarak uzun yılların süzgecinden geçerek kendiliğinden doğan zaruri bir gelişme aşaması olarak ortaya çıkmıştır. Bu aşamada resmî olmayan gedikler oluşmuş, esnaf da kendiliğinden oluşan ve yaygınlaşmaya başlayan bu müesseseyi devlete tasdik ettirmeye başlamıştır ki, bu aşamada da resmî gedikler doğmuştur.

Sonuç olarak gedik müessesesinin ortaya çıkması da daha önceki esnaf teşkilâtından farklı bir dönüşümü ifade etmemektedir. Gedikler, ahîliğin artık büyük ölçüde esnaf üzerinde etkisini kaybetmesi gibi bir dönüşümü değil, daha önceki esnaf teşkilâtını eksik kalan yönleriyle tamamlayıcı bir gelişmeyi ifade eder.

19. Yüzyıl sanayi devriminin Osmanlı ekonomisi üzerinde önemli etkiler meydana getirdiği bir dönemdir ve bu etkiler fiyat artışlarının da tesiri ile birlikte esnaf sistemini olumsuz yönde etkilemiştir. Fabrikaların ana sanayi olarak ortaya çıktığı bu dönemde Osmanlı esnaf sistemi bu ana sanayinin yan sanayisini oluşturma yönünde dönüşmeye başlamıştır. Tanzimat dönemiyle birlikte esnaf tekel haklarının ve gediklerin lağvedilmesi, esnaf birliklerinin esnaf şirketlerine dönüştürülmeye teşvik edilmesi bu dönüşümün en belirgin özelliğidir. Bu olumlu bir gelişme idi. Ancak aşağıda genel hatlarıyla açıklanmaya çalışıldığı gibi Osmanlı ana sanayisini geliştirmede

başarılı olamadığından yan sanayisini oluşturma yönündeki esnaf sistemi de bu dönüşümünü tamamlayamamıştır.

2. Osmanlı Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Değerlendirme

Osmanlı fabrikalarını ele alan çalışmalar, konuyla ilgili Osmanlı arşiv verilerinin geç tasnife açılmasından dolayı esnaf çalışmalarına kıyasen oldukça yenidir. Verilerin yetersizliği döneminde çalışmalar Osmanlı zihniyet dünyası ile sanayileşme arasındaki ilişki üzerinde yoğunlaşmıştır. Sabri Ülgener'in Webergil bir yaklaşım metodu ile konuyu ele alan çalışmaları bu konuda öncü çalışmalar olmuş, birçok yerli yabancı araştırmacı da Osmanlı Devleti'nin sanayileşmedeki başarısızlığını veri olarak ele alarak İslam'ın sanayiye engelleyen yönleri olup olmadığını irdeleyen çalışmalar yapmışlardır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi tasnif çalışmalarının hızlandırılması ile 1990'lardan itibaren fabrikalarla ilgili fonların açılmasıyla -bilhassa Hazine-i Hâssa tasnifi- kamu ve özel fabrikaların kuruluşu ve organizasyonu, sanayi yatırımları, vasıflı ve vasıfsız işçi temini, meslekî eğitim, ücretler, sanayide hammadde, yarı mamul ve mamul fiyatları, hammaddenin temini, fabrika için enerji kaynağı temini ve enerji üretimi, sanayi hukuku, iş hukuku, sosyal güvenlik gibi birçok alt konuda çalışmalar yapılabilecek malzeme ortaya çıkmıştır. Osmanlı sanayisi ile ilgili arşiv malzemesinin artmasına paralel olarak Osmanlı sanayisini konu alan birçok çalışma başlatılmış ve tamamlanmıştır. Ancak bu çalışmalar henüz yeterli yoğunluğa ve sayıya ulaşamamıştır.

Osmanlı sanayisiyle ilgili birçok arşiv belgesi ve defterin araştırmaya açılması ile birlikte Osmanlı sanayisi konulu çalışmaların zihniyet araştırma ve tartışmaları alanından Osmanlı sanayisini inceleyen yapı araştırmalarına doğru kaydıği görülmektedir. Bu sonuç Osmanlı-İslam zihniyetinin sanayiye engel olup olmadığı tartışmalarına da açık bir cevap oluşturur mahiyettedir. Ortaya çıkan arşiv belgeleri Osmanlıların sanayileşmeyi teredütsüz benimsediklerini ortaya koymaktadır. Artık tartışmalar sanayileşme amacını gerçekleştirmek için çok büyük kaynaklar harcayan, büyük yatırımlar yapan Osmanlı devletinin sanayileşme teşebbüslerinin neden tamamlanamadığı üzerine yoğunlaşmaktadır.

Sanayileşmenin temel sorunu olan sermaye ve vasıflı işgücü yetersizliğini aşmak yönünde önemli mesafeler kateden Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesini asıl engelleyen unsurların hammadde yetersizliği ve teknoloji üretememek olduğu görülmektedir.

Sanayi teknolojisi ithal edilerek büyük kaynaklar harcanarak kurulan fabrikaların rekabet güçleri teknoloji geliştirilemediğinden zamanla tükenmektedir. Fabrika kuruluşu tamamlandığında yeterli hammadde temin edememenin önemli bir handikap oluşturduğu görülmektedir. Zaman ilerledikçe bu handikaba fabrika teknolojisinin yenilenmesi sorunu da eklenmektedir.

Teknoloji ithal ederek eski teknolojinin yenilenmesi maliyeti yüksek olduğundan, bir müddet sonra fabrikalar ya kapanmakta ya da özellikle devlet fabrikalarının verimsiz ve yüksek maliyetle de olsa üretime devam ettikleri gözlenmektedir. Böylece sanayileşmeye ayrılan kaynaklar tamamen israf edilmekte, eski teknoloji ile çalışan fabrikaların ekonomik ömrü bitmiş olduğundan, ekonomiye ayrı bir yük yüklemektedir.

Nitekim 1800'lerde başlayan ve 1830'lardan itibaren yoğunlaşan devlet ağırlıklı fabrika kurma ve işletme yatırımları 1860'lara gelindiğinde durma noktasına geldiği görülmektedir. Biz buna birinci sanayileşme teşebbüsü dönemi diyoruz. 1860'lardan itibaren teknolojisi yenilenemeyen hem özel hem de devlet fabrikaları kapanmaya başlamıştı.

Bu dönemde devlet fabrikaları kapatılmadan önce özelleştirmeye çalışıldığını, az sayıda da olsa bazı devlet fabrikalarının özelleştirildiğini ancak önemli bir kısmının ise eski teknoloji ile üretimlerine devam etmek zorunda kaldıklarını ve bir müddet sonra da kapatıldıklarını görmekteyiz.

Dış ve iç borçlanmanın arttığı bu dönemde bütçeden sanayi yatırımlarına ayrılan payın da giderek borç geri ödemelerine kaydığı, bu nedenle sanayinin yenilenmesi yatırımlarının da yapılamadığı görülmektedir.

İlginç olan, Cumhuriyet Türkiye'sinde başlatılan devlet ağırlıklı sanayileşme teşebbüslerinin de -biz buna ikinci sanayileşme teşebbüsü dönemi diyoruz- yine yaklaşık 60 yıl sonra 1980'lerden itibaren Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sanayileşme sorunlarıyla karşı karşıya kalmasıdır. 1980'lerden itibaren teknoloji üretememek sorunu nedeniyle fabrikaların yenilenemediği, verimsiz hale gelen fabrikaların özelleştirilmeye çalışıldığı, özelleştirilemiyorsa kapatıldığı veya verimsiz de olsa üretime devam ettiğini görüyoruz. Diğer yandan boçlanma nedeniyle sanayi yatırımlarının tamamen durduğu da bilinmektedir.

Teknoloji üretimine ağırlık vermeden ithal teknoloji ile fabrika kurmanın ve sanayi yatırımları yapmanın faturası hem Osmanlı hem de Türkiye Cumhuriyeti için çok ağır olmuştur.

Özel sektör açısından da önemli benzerlikler görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde özel fabrikalar sanayi yatırımlarını yenileyemeyince, müte-

şebbis fabrikalarını kapatmakta ve sanayileşmiş ülkelerin fabrikaları ile bayilik anlaşması yaparak yabancı sanayinin yerli işbirlikçileri haline dönüşmekteydi.

Cumhuriyet Türkiye'si'nde ise, sanayileşmiş ülke yatırımcılarının üretim maliyetlerini düşürmek için az gelişmiş ekonomilerde yatırım ortakları olarak üretim yapma politikalarından dolayı, yerli müteşebbisin sanayi yatırımından vazgeçerek yabancı sanayinin hem bayileri hem de yatırım ortakları olduklarını görüyoruz.

Globalleşme adı da verilen bu yeni sistem aslında az gelişmiş ekonomilerin müteşebbislerini teknolojik bilgi üretiminden tamamen kopartan bir etki yaparak bir nevi yabancı teknoloji kullanarak daha ucuza yabancı mal üreten dışa tam bağımlı yatırımcılara dönüştürmektedir. Bu durumda sanayileşme yatırımlarının devlet tarafından gerçekleştirilmesi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bize göre üçüncü sanayileşme döneminin başlatılacağı önümüzdeki dönemde, Osmanlı sanayisinin yaşadığı bu önemli tecrübeyi ayrıntıları ile ortaya koyacak araştırmaların önemi daha da artmıştır.

Osmanlı Esnafı Çalışmaları ile İlgili Kaynakça

I. Yazma Eserler

AHİ EVRAN, *Letâif-i Hikmet*, Paris Bibliothèque Nationale, Nr. 99.

BALİ EFENDİ (Sofyalı), *Vakf-ı Nukudun Cevâzı Hakkında Çivizâde'ye Mektub*, Süleymâniye Kütüphanesi, Esat Efendi, No: 188, Varak 43-53a.

ÇİVİZADE, Mehmed Muhiddin Efendi, *Ebussuud'a Reddiye*, Süleymâniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No: 1177, Varak 158b/161a.

EBUSSUUD, Muhammed el-İmâdî, *Süknâ Risâlesi*, Süleymâniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, No: 440, Varak: 133b-136a.

_____, *Risale Fi Vakfi'l-Menkul ve'n-Nükud*, Süleymâniye Kütüphanesi, No: 477/2, Varak: 1-16.

_____, *Para Vakfına Dair Türkçe Fetva*, Süleymâniye Kütüphanesi, Pertevniyal, No: 958, Varak: 174b-175a.

_____, *Binâ Vakfına Dâir Türkçe Mektup*, Süleymâniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, No: 2828, Varak: 116a-117b.

976/1568 *TARİHLİ KÂNUNNAME*, İstanbul Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, No: 1807.

1092/1681 *TARİHLİ ESNAF DEFTERİ*; Atatürk (Belediye) Kütüphânesi, Muallim Cevdet Yazmaları, No: B.2.

1176/1762 *TARİHLİ ESNAF DEFTERİ*; Atatürk (Belediye) Kütüphânesi, Muallim Cevdet Yazmaları, No: B.10.

II. Yayımlanmış Belgeler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Araştırma Hey'eti ile Birlikte); *Şer'iyye Sicilleri Mâhiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1988.

_____, *Şer'iyye Sicilleri Seçme Hükümler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Cilt 2, İstanbul 1989.

_____, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, Cilt 1-9.

ALTINAY, Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul 1935.

_____, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı Yayınları, İstanbul 1931.

_____, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı Yayınları, İstanbul 1930.

_____, *Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200- 1255)*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1988.

AYNÎ ALÎ EFENDÎ, *Kavanin-i Al-i Osman Der Hülâs-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı İdare Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler I. Sicil: Muharrem 889-29 Zilhicce 890", *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 10, Sayı 14, 1980-1981, ss. 1-91.

_____, "Osmanlı İdare Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler II. Sicil I Safer 883-Muharrem 886", *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 13, Sayı 17, 1988, Ankara 1988, ss. 1- 41.

_____, "Bursa I: 15. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Cilt 24, Sayı 93-96, 1960, ss. 45-102.

_____, ANHEGGER, Robert; *Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İstanbul Esnaf Tarihi-1 (1742-1764) (Proje ve Yayın Yönetmeni: Doç.Dr. Ahmet Kal'a, Yayın Kurulu: Prof.Dr. Ahmet Tabakoğlu, Doç.Dr. Ahmet Kal'a, Doç.Dr. Salih Aynural, Dr. İsmail Kara), İstanbul Külliyyâtı-I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları no. 1, İstanbul 1997.

İstanbul Esnaf Tarihi-2 (1764-1793) (Proje ve Yayın Yönetmeni: Doç.Dr. Ahmet Kal'a, Yayın Kurulu: Prof.Dr. Ahmet Tabakoğlu, Doç.Dr. Ahmet Kal'a, Doç.Dr. Salih Aynural, Dr. İsmail Kara, Arş.Gör. Eyüp Sabri Kal'a), İstanbul

bul Külliyyâtı-VIII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları no. 61, İstanbul 1998.

İstanbul Ticaret Tarihi-1 (1742-1779) (Proje ve Yayın Yönetmeni: Doç.Dr. Ahmet Kal'a, Yayın Kurulu: Prof.Dr. Ahmet Tabakoğlu, Doç.Dr. Ahmet Kal'a, Doç.Dr. Salih Aynural, Dr. İsmail Kara, Arş.Gör. Eyüp Sabri Kal'a), İstanbul Külliyyâtı-III, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları no. 50, İstanbul 1997.

ONGAN, Halit, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

TEVKİİ ABDURRAHMAN PAŞA KANUNNAMESİ, Milli Tettebbular Mecmuası, Cilt 1, Sayı 3, İstanbul 1331, ss. 497-544.

UYSAL, Abdullah, *Zanaatkârlar Kanunu (Kanûnnâme-i Ehl-i Hıref)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

UZUNÇARŞILI, İ.H., "Ehl-i hıref defteri", (932/1526 tarihli), *Belgeler*, cilt XI sayı 15, 1986, ss. 23-77.

YÜCEL, Yaşar, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

IV. Kitap, Makale ve Tezler

AKARLI, Engin Deniz, "The Uses Law Among İstanbul Artisans And Tradesmen: The Story Of Gedik As Implements Mastership Shop Usufruct And Monopoly 1750-1850", *International Symposium on Legalism and Political Legitimation in The Ottoman Empire and in The Early Turkish Republic ca. 1500 to 1940*, December 1-3, Universitat Bochum, Ruhr 1988, ss. 1-37.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Diyarbakır 1986.

_____, *İslâm Hukuku ve Osmanlı Tatbikâtında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988.

_____, "Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebussuud'un Bir Risalesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Sayı 46, İstanbul 1987, ss. 149-162.

ANHAGGER, Robert-İNALCIK, Halil, *Kanûnnâme-i Sultânî Ber Müceb-i Örf-i Os-mânî*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956.

ATEŞ, Süleyman, *Tasavvufta Fütüvvet*, AÜİF Yayınları, Ankara 1977.

AYNURAL, Salih, *Selim III Döneminde İstanbul'da İktisadî Hayat (1789-1807)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri Şehrin İskân ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1958.

- BAER, Gabriel, "Guilds in Middle Eastern History", *Studies In The Economic History of The Middle East*, Edited By M.A. Cook, New York 1970, ss. 11-30.
- _____, "The Administrative Economic And Social Functions Of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, Volume 1, 1970, ss. 28-50.
- _____, (Çeviren: Sami Feriel); "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", *Tarih Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayını, Cilt 8-12, Sayı 14-23, 1969-1974, ss. 99-119.
- BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.
- _____, "Osmanlı Ekonomisinde Ticaret Sektörünün Görünümü Yabancı Tüccar ve Gayrimüslim Tebaanın İzmir Ticaretindeki Yeri ve Önemi", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu 21-23 Kasım 1985*, İzmir Ticaret Odası Yayını, Ayrı Basım, ss. 1-12.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Ekonomisinin Esasları*, Cilt 1, Kanunlar, İstanbul 1943.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri, II: Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı 2, 1942, ss. 279-386.
- _____, "15. Asrın Sonunda Bazı Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususların Tanzim Eden Kanunlar, I: Kanûnnâme-i İhtisâb-ı İstanbul el-Mahrûsa", *Tarih Vesikaları*, Sayı 5, 1942, ss. 1-15; "II: Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa", *Tarih Vesikaları*, Sayı 7, 1942, ss. 16-41.; "III: Süret-i Kanunnâme-i İhtisâb-ı Edirne Bi-Ma'rifet-i Mevlânâ Muhyüddin Kad-i Edirne el-Ma'ruf bi-Yarluca Fi evâsıt-ı Zilhicce Sene 907", *Tarih Vesikaları*, Sayı 7, 1942, ss. 168-177.
- _____, "15. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Cilt 34, Sayı 136, Ankara 1970.
- BARNES, John Robert, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden 1986.
- BAYRAM, Mikâil, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1990.
- _____, "Anadolu Selçuklular Zamanında Ahi Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişmesi", *Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminer Metinler Tartışmalar*, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul 1986, ss. 175-185.
- _____, "Ahî Evren Kimdir? Gerçek Şahsiyeti ve Eserleri", *Türk Kültürü ve Araştırmaları Dergisi*, cilt 16, Sayı 191, ss.18-28.
- _____, "Ahî Evren'in Öldürülmesi ve Ölüm Tarihinin Tespiti", *9. Tarih Kongresi*, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981, ss. 623-641.

- BAYRAMOĞLU, Fuad, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı Soyu Vakfı*, 2 Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- BİLMEN, Ömer Nasuhî, *Hukuk-ı İslâmiye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yayınları, Cilt 5, İstanbul 1985.
- BRAUDEL, Fernand (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay); *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, Eren Yayınları, İstanbul 1989.
- CEZAR, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klâsik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, İstanbul 1985.
- ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya 1981.
- _____, "Fütüvvetnameler Nedir Niçin Düzenlenmiştir", *Makaleler ve İncelemeler*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 983.
- _____, "Fütüvvetçilikle Ahiliğin Ayrıntıları", *Makaleler ve İncelemeler*, ss. 253-280.
- _____, "Ahiliğin Orta Çağ Anadolu Toplumuna Etkileri", *Makaleler ve İncelemeler*, ss. 281-292.
- ÇİZAKÇA, Murat, "Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, Güz 1980, Sayı 11, ss. 89-114.
- _____, "Fiyat Tarihi ve Bursa" Makalesine Ekler ve Düzeltmeler", *Toplum ve Bilim*, Kış 1980, Sayı 12, ss. 113-118.
- DALSAR, Fahri, *Bursa'da İpekçilik*, İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul 1960.
- DAVIS, Ralph, *Aleppo And Devonshire Square: English Traders in the Levant in the 18th Century*, London 1967.
- EBÛ YUSUF (Yakub Bin İbrahim) (Çeviren: Ali Özek), *Kitâbü'l Haraç*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul 1970.
- ERGENÇ, Özer, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1975, ss. 145-163.
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur- ı Belediye*, Cilt 1, İstanbul 1922.
- _____, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını, İstanbul 1936.
- ERGİN Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurum Yayınları, Ankara 1989.
- EVLİYA ÇELEBİ MEHMED ZİLL İBN DERVİŞ, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Ahmed Cevdet Tab'ı, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1314.
- FAROQHI, Suraiya, *Peasants Dervishes And Traders in the Ottoman Empire*, London 1986.
- _____, *Towns And Townsmen of Ottoman Anatolia Trade Crafts and Food Production in An Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- _____, "İstanbul'un İlaşesi ve Tekirdağ-Rodocuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar)" , *Türk İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980 Özel Sayısı, 1981, ss. 139-154.

- _____, “Onyedinci Yüzyıl Ankara’sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, ss. 237-259.
- GENÇ, Mehmet, “Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri”, *Ahilik ve Esnaf Konferansları ve Seminer*, İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği Yayını, İstanbul 1986, ss. 113-124.
- _____, “17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, İbni Kemal Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1987, ss. 145-169.
- GERBER, Haim, *Economy And Society in An Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Jerusalem 1988.
- GREENWOOD, Antony, *İstanbul’s Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago 1988.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî, “İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss. 3-354.
- _____, “Burgazi ve Fütüvvetnamesi”, *İFM*, Cilt 15, no. 1-4, 1953-54, ss. 76-154.
- _____, “Fütüvvetname-i Şeyh Seyyid Huseyn ibn Gaybi”, *İFM*, Cilt 17, no. 1-4, 1955-56, ss. 73-126.
- _____, “Şeyh Seyyid Gaybi Oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin’in fütüvvetnamesi”, *İFM*, Cilt 17, no. 1-4, 1955-56, ss. 27-72.
- GÜÇER, Lütfi, *16-17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1964.
- _____, “16-18. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Ticaret Politikası”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul Üniversitesi Türk İktisat ve İçtimâiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayını, Sayı 1, Yıl 1987, İstanbul 1988, ss. 1-128.
- _____, “18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul’un İâşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss. 397-416.
- _____, “15. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1954, ss. 1-20.
- GÜRAN, Tefik, “İstanbul’un İâşesinde Devletin Rolü 1783-1839”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 44, Sayı 1-4, İstanbul 1988, ss. 245-277.
- _____, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1940”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Sayı 1, Yıl 1987.
- GÜRAN, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanlar Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1976.

- HERSLAG, Zvi Yehuda, "The Late Ottoman Finances: A Case-Study in Guild And Punishment", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1070-1071) Birinci Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, (Eds.) Osman Okyar - Halil İnalcık, Hacettepe Üniversitesi 1977, ss. 297-310.
- HATEMİ, Hüseyin, *Medeni Hukuk Tüzelkişileri I*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1979.
- HEYD, W. (Çeviren: Enver Ziya Karal), *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- HOBSON, John A., *The Evolution of Modern Capitalism*, London 1954.
- ISSAWI, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago 1980.
- İBN BATUTA (Çeviren İsmet Parmaksızoglu), *İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1986.
- İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, London 1973.
- _____, *The Ottoman Empire Conguest Organization And Economy*, London 1978.
- _____, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985.
- _____, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- _____, "Osmanlı Pamuklu Pazar Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayı, 1981, ss. 1-65.
- _____, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East From the Rise of Islam to The Present Day*, Edited By M.A. Cook, New York 1970, ss. 207-218.
- KAL'A, Ahmet, *Mahmut II Döneminde Sanayinin İktisadî ve Sosyal Organizasyonu ve Bu Organizasyonda Tanzimata Doğru Yapı Değişimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.
- _____, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları-1*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, *Osmanlı Devletinde İstanbul'un Et İhtiyacını Temin İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilâtı (16., 17. ve 18. Asırlarda)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1985.
- _____, "Fütüvvet ve Ahiliğin Doğuşu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Sayı 56, Nisan 1990, ss. 273-282.
- _____, "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Sayı 57, Haziran 1990, ss. 1-9.
- _____, "Fatih Devrinden Bugüne Kiralık Vakıf İktisadî İşletmelerinde Kiracılık Hakkı İle İlgili Hukukî-İktisadî Gelişmeler ve Yapılabilecek Yeni Düzenlemeler", *Vakıflar Dergisi*, 7. Vakıflar Haftası Sayısı, 1990, ss. 1-9.

- _____, "Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında İktisadî Manzara", *150. Yılında Tanzimat, Açık Oturumlar Dizisi*: 7, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1990, ss. 47-60.
- _____, "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu", *Sosyal Siyaset Konferansları*, Otuzyedinci-Otuzsekizinci Kitaplar, İstanbul 1992, ss.111-117.
- _____, "Esnaf" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, İstanbul 1994, Cilt 11, ss. 423-430.
- KARİNABADİZE ÖMER HİLMİ-SUNGURBEY, İsmet, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi (Ekonomik Dini ve Sosyal Hayat)*, Kültür Basın Yayın Birliği Yayını, İstanbul 1987.
- KEKLİK, Nihat, *İbn'ül-Arabî'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Fütühat el-Mekkiyye*, İÜEF Yayınları, Cilt II, Bölüm A, İstanbul 1974.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1838)*, Cilt 1, Ankara 1974.
- _____, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1838-1850)*, Cilt II, İstanbul 1976.
- _____, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul 1983.
- _____, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnaf Konferansları ve Seminer Metinler Tartışmalar*, İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği Yayını, İstanbul 1986, ss. 55-76.
- LEWIS, Bernard, "The Islamic Guilds", *The Economic History Review*, Volume 8, 1937-38, ss. 20-37.
- MANTRAN, Robert (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay - Enver Özcan), *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 2 Cilt, V Yayınlar, Ankara 1986.
- NUTKU, Özdemir, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- ORHONLU, Cengiz, "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *Tarih Dergisi*, Sayı 21, İstanbul 1966, ss. 109-134.
- _____, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, ss. 1-30.
- ÖMER HİLMİ EFENDİ, *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm-il Evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1977.
- ÖZDEMİR, Rifat, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara Fizik Demografik İdârî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- ÖZKAYA, Yücel, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları", *9. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 2, Ankara 1988, ss. 1037-1048.

- ÖZTÜRK, Mustafa, *Orta Anadolu'da Fiyatlar (1785-1860)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1971.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1983.
- PASKALEVA, Virginia, "Osmanlı Balkan Eyâletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 27, No. 1-2, Ekim 1967-Mart 1968, ss. 37-74.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ekim 1967, ss. 36-41; Sayı 2, Aralık 1967, ss. 54-56; Cilt 3, Sayı 3, Kasım 1967, ss. 50-53.
- _____, "Esnaf Cemiyetleri İçinde Usta-Kalfa Çekişmesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 17, Şubat 1969, ss. 58-61.
- _____, "17. Yüzyılda Sırmakeslik ve Altın-Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 16, Aralık 1968, ss. 48-52.
- SIDKI, *Gedikler*, Tanin Matbaası, Dersaadet 1325.
- SÜLEYMAN SUDİ, *Defter-i Muktesid*, Cilt 1-3, Dersaadet 1307.
- ŞAHİN, İlhan, "Osmanlı Devrinde Ahî Evran Zâviyesinin Husûsiyetine Dâir Bazı Mülâhazalar ve Vesikalar", *Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminer Mehtinleri Tartışmalar*, İstanbul Esnaf ve Sanâtkârlar Dernekleri Birliği Yayını, İstanbul 1986, ss. 159-169.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.
- _____, "Tasavvufun İçtimaî, İktisadî ve Siyasî Yönleri", *Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi*, Sayı 90, 91, 92, İstanbul 1973 - Sayı 97, 100, İstanbul 1974.
- _____, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 43, Sayı 1-4, 1987, ss. 111-150.
- TAESCHNER, Franz (Çeviren: Ş. Akkaya), "Kırşehirde Ahî Evren Zâviyesinin Mütvellisine Ait 1238/1822-1823 Târihli Bir Berât", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı III, 1956, ss. 93-96.
- _____, (Çeviren: Fikret Işıltan), "İslâm Ortaçağında Fütüvve (Fütüvvet Teşkilâtı)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 15, No 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, ss. 1-32.
- TODOROV, Nikolay, 19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişmeleri, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 27, No. 1-2, Ekim 1967-Mart 1968, ss. 1-36.
- TOPRAK, Zafer, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İâşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Cilt 6, 1978, ss. 211-225.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *17. Yüz Yılda Manisa'da Ziraat Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, CHP Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1942.
- _____, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.

- ÜLGENER, Sabri, *Darlık Buhranlar ve İslâm İktisat Siyaseti*, Maya Yayınları, Ankara 1984.
- _____, *İktisâdi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri İle Bir Portre Denemesi*, Der Yayınları, İstanbul 1981.
- _____, "14. Asırdanberi Esnaf Ahlâk ve Şikâyeti Mûcip Bâzı Halleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss. 388-396.

Osmanlı Sanayisi Çalışmaları ile İlgili Kaynakça

I. Kitaplar

- M. Ziya, *Tarih-i Sanayii*, Karabet Basımevi, İstanbul, 1309/ 1891, İstanbul Üniversitesi Kütüphane No: 86402.
- DEANE, Phyllis, *İlk Sanayi İnkılâbı*, Çev.: Tefik Güran, A.K.D.T.Y.K., T.T.K. Yay., Ankara 1994.
- DÖLEN, Emre, *Tekstil Tarihi - Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi*, Marmara Ün. Tek. Eğ. Fak. Yay., İstanbul 1992.
- GÜRAN, Tefik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, A.K.T.D.Y.K., T.T.K. Yay., Ankara 1989.
- ÖKÇÜN, Gündüz, *Osmanlı Sanayii-1913,1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, A.Ü.S.B.F. Yay. No: 299, İkinci Basılış, Ankara 1971.
- QUATAERT, Donald - Zürcher, Eric Jan (derleyenler), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1998.
- QUATAERT, Donald, *Ottoman Manufacturing in The Age of The Industrial Revolution*, Cambridge University Press, First Published, Great Britain 1993.
- QUARAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev: Tansel Güney), İletişim Yayınları,, İstanbul 1999.
- SAYAR, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması-Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e*, Der Yayınları, İstanbul 1986.
- ŞENTÜRK, Cavit-Erdal, Yaman-Türkyılmaz, Oğuz, *Türkiye'de Pamuklu Tekstil Sanayiinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, T.M.M.O.B., Makine Mühendisler Odası Tekstil Raporu, 1976.

Makaleler

- CLARK, Edward C., "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, Yay. - Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., İstanbul 1992.
- ÇİZAKÇA, Murat, "Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerinde Bir İnceleme 1550-1650", *Toplum ve Bilim*, Güz 1980, No: 11.

- ERDER, Leilla, "Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler, 1835-1865", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 1978 Özel Sayısı, s. 112.
- GENÇ, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Toplum ve Ekonomi*, Sayı 2, Eylül 1991.
- GİZ, Adnan, "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri", *İ.S.O.D.*, Cilt 3, Sayı 30.
- GİZ, Adnan, "1721 Yılında Bir İpekli Dokuma Fabrikasının Kuruluşu", *İ.S.O.D.*, C. 3, Sayı: 31, 1968.
- GİZ, Adnan, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Haline Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İ.S.O.D.*, Cilt 3, Sayı: 34, Aralık 1968.
- GİZ, Adnan, "İslimye Çuka Fabrikası", *İ.S.O.D.*, Cilt 3, Sayı 27, 1968.
- GİZ, Adnan, "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu", *İ.S.O.D.*, Yıl 3 Sayı 35, 1969.
- GİZ, Adnan, "İstanbul'da İlk Sinaî Tesislerinin Kuruluş Yılı: 1805", *İ.S.O.D.*, Cilt 2, Yıl 3 Sayı 23.
- GİZ, Adnan, "Meşruiyet Döneminde Millî Sanayi Fikrinin Gelişmesi", *İ.S.O.D.*, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 36.
- GÜRAN, Tefik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, A.K.D.T.Y.K., T.T.K. Yayınları, Ankara 1992.
- KAL'A, Ahmet, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 83, Nisan 1993.
- KAL'A, Ahmet, "Osmanlı Devletinin Sanayileşme Çabaları", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, ss. 181-190.
- KARAKIŞLA, Yavuz Selim, "Osmanlı Sanayii İşçisi Sınıfının Doğuşu (1839-1939)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1998.
- KODAMAN, Bayram, "Tanzimattan II. Meşruiyete Kadar Sanaii Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Der: H. İnalcık - O. Okyar, Ankara 1980.
- MURPHEY, Rhoads, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi - Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, Yay. Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., İstanbul 1992.
- MÜLLER, Wolfgang-Wiener, "15.-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi - Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, Yay. Haz: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., İstanbul 1992.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: 'İslah-ı Sanayi Komisyonu Olayı'", *O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi-Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 1978 Özel Sayısı.

- OVEN, Roger, "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Topluluklarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim*, Sayı 23, Güz, 1983.
- ÖKÇÜN, Gündüz, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, Cilt XXX., Sayı 1-4 (Mart Aralık 1975), *İktisat Tarihi Yazıları, Bütün Eserleri*: 3, S.P.K. Yay., Ankara 1997.
- ÖKÇÜN, Gündüz "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 1, (Mart 1972) - *İktisat Tarihi Yazıları-Bütün Eserleri*: 3, Sermaye Piyasası Kurulu Yay., Ankara 1997.
- ÖKÇÜN, Gündüz-Boratav, Korkut-Pamuk, Şevket, "Osmanlı Devletinde Ücretler (1839-1913)", *Tanzimattan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- ÖZTÜRK, Nazif, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, XXI. Cilt, 1990.
- QUATAERT, Donald, "Manufacturing", *An Economic and Social History of The Ottoman Empire (1300-1914)*, Ed. Halil İnalcık - D. Quataert, Cambridge University Press, 1994.
- TOPRAK, Zafer, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, Ankara 1985.
- TOPRAK, Zafer, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, Ankara 1985.

Tezler

- BULUŞ, Abdülkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- CLARK, Edward C., *The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey - 1880-1968*, Princeton University, 1969, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAL'A, Eyüp Sabri, *Osmanlılarda Sosyal Güvenlik-Sosyal Sigortalar (1865-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- , *İstihdam, Sosyal Güvenlik ... Açılardan Osmanlı Sanayisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

On the literature of Ottoman artisans esnaf and industry

Ahmet KAL'A

Abstract

The studies on Ottoman artisans (*esnaf*) have, to a great extent, focused on the *Ahi-Esnaf* nexus, guilds, *gediks*, *esnaf* surveys and *narh* regulations. This study examines the implications of *Ahi* organization on Ottoman artisans, and the evolution of the artisan unions and *gediks*. The academic studies in this field that were started with Taeschner, Babinger and Köprülü, were further improved by Gölpınarlı and these studies covered the period until the 17th century. The ongoing studies have shown that the *Ahi* organization had continual impacts on Ottoman artisans in the post-17th century as well.

This study also analyzes the literature on Ottoman industry. Until recently most studies have concentrated on the relationship between Ottoman worldview and industrialization. Whether Islam was an obstacle for industrialization or not was the focal point of these studies. With the opening of new archival materials, it became clear that the Ottomans were keen on industrialization and it was the lack of raw materials and inability to create new technologies, rather than Ottoman worldview, that were effective in the failure of Ottoman industrialization. The import of new technologies was quite expensive and led, not only in the late Ottoman History but also in the Republican Period as well, to the closure of many factories. Finally, the article calls for new studies in these two fields and gives a rich bibliography on Ottoman artisans and industrialization.

Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler*

Erhan AFYONCU**

OSMANLI İMPARATORLUĞU, hem yeni fethettiği ülkeler hem de kendi arazisiyle ilgili toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimi ile vergi miktarını tayin ve tespit etmek gayesiyle belirli zamanlarda istatistiki bilgiler edinmiştir ki, buna “*tahrir*” denilirdi. Osmanlı bürokrasisinin en kıymetli kayıtları olan ve yerine göre beş ile kırk yıllık aralıklarla yapılan vergi nüfusu sayımlarına ait defterler *mufassal*, *icmal*, *evkaf* ve *piyade* olarak isimlendirilirlerdi.

Türkiye’de Ömer Lütfü Barkan’ın öncü çalışmalarıyla¹ önemi fark edilen tahrir defterleri, daha sonra birçok araştırmada kullanıldı. Halil İnalcık’ın çalışmaları defterlerin sistemini kavramaya yardımcı oldu ve özellikle Balkan ülkelerinin tarihi için bu defterlerin ne kadar önemli olduğunu ortaya koydu.² Nejat Göyünç’ün³ ve ardından İsmet Miroğlu’nun⁴ tahrir defterlerine dayanarak yaptıkları şehir tarihi araştırmaları bu sahada yapılacak araştırmaların önünü açtı. Daha sonra bu sahada Özer Ergenç⁵, Bahaeddin Yediyıldız⁶, Heath Lowry⁷, Mehmet Ali Ünal⁸ ve

* Bu makale XIII. Türk Tarih Kongresi’ne (4-8 Ekim 1999) sunulmuş olan tebliğin tadil ve ikmal edilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü.

1 Ö. Lütfü Barkan, “Türk İktisat ve Mâliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiyede İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler I”, *İFM*, II/1-2 (İstanbul 1940-1941), s. 20-59, 214-247. Barkan’ın bu alandaki diğer çalışmaları ile ilgili bk. Halil Sahillioğlu, “Ömer Lütfü Barkan”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/4, Ord. Prof. Ömer Lütfü Barkan’a Armağan (İstanbul 1985), s.14-35.

2 *Hicri 835 Tarihli Süret-i Sancak-ı Arvaid*, Ankara 1954.

3 *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.

4 *XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı*, İstanbul 1975.

5 *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995; *XVI.Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara Üniversitesi DTCE, Doçentlik Tezi, Ankara 1979.

6 *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.

Feridun Emecen'in⁹ yaptığı araştırmalar belirli bir metodolojinin oluşmasını sağladı.

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren ise tahrir defterleri kullanılarak yapılan araştırmalarda bir patlama yaşandı. Bu yıllarda Osmanlı tarihi ile ilgili tez yapılan üniversitelerde hemen hemen herkes tahrirle uğraştı. Tahrir defterleri kullanılarak şehir ve bölge tarihi üzerine birçok yüksek lisans ve doktora tezi yapıldı. Bu çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik tarihi için önemli bir veri tabanı sağladı. Osmanlı İmparatorluğu'nda şehircilik, tarım, vergi sistemi, nüfus, gümrükler gibi konularda başka kaynaklarda bulunmayan bilgilere ulaşıldı.

Bütün bu olumlu yönlerin yanı sıra yapılan çalışmalarda bazı aksaklıklara rastlanılmaktadır. Tahrir defterlerindeki bilgiler sistematik olmayan bir şekilde tam işlenmeden ham bilgi yığını olarak ve birbirini tekrarlayarak verilmiştir. Yapılan çalışmalar birleştirildiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününün ortaya çıkması gerekirdi. Ancak belirli bir sistem ve metot¹⁰ olmadığından müşterek noktalarda bu araştırmaları biraraya getirerek kullanmak oldukça zordur. Tezlerdeki eksikliklerin önemli bir kısmı araştırmacıların, inceleme metotlarındaki eksikliklerden, disiplinsiz ve dikkatsiz çalışmalarından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de tahrir defterlerine dayalı yapılmış çalışmalarda tespit ettiğimiz eksiklikler şunlardır;

1- Bu tür çalışmalarda genellikle *XV-XVI. Yüzyıllarda ..... Kazası, XVI. Yüzyılda ..... Sancağı* şeklinde isimler kullanılmıştır. Ancak bu isimler araştırmaların muhtevası ile uyuşmamaktadır. Kullanılan tahrir defterleri 1450'li yıllardan başlamakta ve büyük bir kısmı 1570'li yıllarda bitmektedir. Birçok bölgenin tahrir defterleri ise bu kadar geniş bir dönemi de kapsamamaktadır. Bazı çalışmalar XVI. yüzyılın ortalarına ait iki-üç deftere, bazıları da tek bir deftere dayanmaktadır. Genellikle tahrir defterlerinin dışındaki arşiv malzemesi kullanılmadığı için bu eserlerin bir şehrin değil

7 Trabzon Şehri'nin İslâmlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583, İstanbul 1981.

8 XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989.

9 XVI. Yüzyılda Manisa Kazası, Ankara 1989.

10 Tahrir defterlerinin nasıl kullanılacağına dair daha önce yapılmış teklif ve eleştiriler için bk. Feridun Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, (İstanbul 1991), s. 143-156; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler" *Vakıflar Dergisi*", XXII (Ankara 1991), s. 429-438; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 97 (İstanbul 1995), s. 93-111.

iki asırlık dönemini bir asrını dahi tam manasıyla incelediği söylenemez. Bu şekilde isim verilmesi yanıltıcı olmaktadır. Bazı araştırmalarda ise *Osmanlı Taşra Teşkilâtı’nda Tokat (1455-1574)*¹¹, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*¹² şeklinde isimler kullanılmıştır. Bu tür isimler, araştırmaların muhteviyatına daha uygundur.

2- Genellikle sadece tahrir defterleri kullanılmakta, şerhiye sicili varsa, araştırma bunlarla takviye edilmektedir. Birçok bölgenin XV. ve XVI. yüzyıllara ait sicilleri bulunmadığı için bu kaynağın desteği çok az araştırma da kullanılabilmektedir.

Tahrir defterlerinin bir şehrin veya bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik tarihini yazmada kullanılacak en önemli kaynaklar olmalarına rağmen, bu konularda yetersiz kaldıkları da malumdur. Tahrir defterlerinde bulunmayan bilgilerin başka arşiv malzemeleri ile tamamlanması gerekmektedir. Ruûs, mühimme, ahkâm, timâr ruznâmçe, maliye ruznâmçe, mevâcib defterleri ile çeşitli tasniflerde (Ali Emirî, İbnülemin, Merkez evrakı) dağınık halde bulunan evrakın kullanılması gerekirken, birçok araştırmada bu malzemeye itibar edilmediği görülmüştür. Halbuki tahrir defterlerinin dışında bu bahsettiğimiz diğer arşiv malzemesinin kullanıldığı araştırmalara¹³ bakıldığında, bunlarda tahrir defterlerinde olmayan birçok bilginin kullanılarak eksikliklerin itmam edildiği görülür. Tahrir defterlerinin dışındaki arşiv malzemesinden sancağın idareci kadrosu, o bölgede yapılan tahrirler ve yapılış aşamaları (tarihsiz tahrir defterinin tarihlendirilmesi, tahriri gerçekleştirenler, tahririn yapılması ile ilgili emirler), eşkiyalık hareketleri, yolsuzluklar, halkla idareciler arasındaki anlaşmazlıklar, madenler, vergiler, nüfus hareketleri, idarî yapıya ait değişiklikler gibi konular öğrenilebilmektedir.

3- Araştırmacıların genellikle sadece kendi bölgelerine ait tahrir defterleri ile iktifâ ettiklerini, mücâvir sahalara ait defterleri incelemediklerini görüyoruz. Bu durum da, bir kazaya ait olup, ancak bazı sebeplerle diğer bir kaza veya kazalara yazılmış olan nüfus, timar, vakıf gibi çeşitli hususlarla ilgili bilgilerin kullanılamamasına yol açmaktadır. Araştırılan bölgenin en azından komşu sahalarına ait tahrir defterlerinin mutlaka görülmesi gerekmektedir. Mesela, Kayseri’yi araştırıyorsanız Sivas eyaletinin def-

11 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1990.

12 M. Akif Erdoğan, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, İzmir 1998.

13 Bu şekilde yapılmış için bk. Feridun Emecen, *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, Ankara 1989; Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında İçel Sancağı (1500-1574)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994; M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı’nda Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.

terlerine de bakılması gerekir. Kayseri’de bulunan, ancak vergi açısından Sivas’a bağlı aşiretler Sivas sancağı defterlerindedir. Bu durum birçok bölge için geçerlidir. Bölgesel göçler, perakende reâyâ, aşiretler ve bunların yaylak-kışlak hareketleri bu şekilde tespit edilebilir. Ege bölgesinde herhangi bir yeri inceleyen bir kişi Saruhan Yörük defterine¹⁴ bakmazsa, o defterde yazılı olan, ancak kendi bölgesinde bulunan aşiretleri tespit edemez. Antep (Ayıntab) ile ilgili yapılmış araştırmalara baktığınızda Türkmen aşiretlerinin çoğuna rastlanmaz. Halbuki Antep’in tarihî kayıtlarda bu yönüne dikkat çekilmemiştir. Aşiretler Dulkadir Türkmenleri’ne¹⁵ ait defterlerde kayıtlı olduğundan ve bu defterler incelenmediğinden bu bölgedeki aşiretler ilgili çalışmalarda yer almamaktadır.

Aşiretlerle ilgili araştırma yapan kişilerin ise yalnız mücâvir sahaları değil, çok geniş bir sahaya ait tahrir defterlerini taramaları gerekmektedir. Bilhassa XVI. yüzyılın sonlarında aşiretlerin çoğu klasik yerlerinden ayrılp birçok bölgeye dağılmışlardır. Doğu Anadolu’da bulunan bir aşiretin bazı cemaatleri Rumeli’ye dahi gidebilmiştir. Atçekenlerle ilgili bir araştırma yapılıyorsa, sadece bu aşiretin defterlerinin kullanılması iyi bir araştırmanın ortaya çıkması için yeterli olmamaktadır. Ankara, Niğde, Aksaray, Akşehir, Bozok, Sivas, Kayseri, Konya gibi yerlerin tahrir defterleri taranmazsa, bu aşiretin önemli bir kısmı tespit edilemez.¹⁶

4- Bazı araştırmacılar arşiv malzemesini veya araştırmayı yeterince incelemedikleri ve eserlerinde manasına uygun kullanmadıkları halde bibliyografyalarına koymaktadırlar. Mesela, bir araştırmacının tezinin bibliyografyasına bakıldığında, birçok mühimme defterinin yer aldığı görülür. Ancak tez incelendiğinde bu defterlerin çoğunun araştırmada kullanılmadığı anlaşılmaktadır.¹⁷

5- Birçok araştırmacı tahrir defterlerinin gerçek nüfusu değil, vergi nüfusunu verdiğinin farkındayken bazı araştırmacılar ise bu defterlerin her şeyi muhtevî olduğunu zannetmektedirler. Şehirde bulunan askerî gruplar ile bazı bölgelerdeki vakıf reâyâsının tahrir defterlerinde yer almadığına dikkat edilmemiştir. Yine bazı vergilerin defterlere yazılmadıklarını göz

14 Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kâdime Arşivi (=TKA), *Tahrir Defterleri* (TD), nr. 125. Bu defterde Ege bölgesinin değişik yerlerinde (Manisa, Menemen vs.) bulunan birçok cemaate tesadüf edilmektedir.

15 TKA, TD, nr. 116.

16 Bu bölgelere ait şu defterlerde Atçeken cemaatlerine rastlanılmaktadır. Bk. TKA, TD, nr. 76; nr. 131; nr. 136; nr. 146.

17 Tezin bibliyografyasında 70 adet mühimme defterinin kullanıldığı kaydedilmiştir. Ancak tez incelendiğinde bu defterlerden sadece 14 tanesinin kullanıldığı görülür. Bk. Mustafa Oflaz, *16. Yüzyılda Niğde Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1990.

önünde bulundurmak gerekir. Mesela, cizye vergisinin bazı bölgelere ait tahrir defterlerinde bulunmaması o verginin tahsil edilmediği manasına gelmez. Mehmet Öz, Canik sancağı ile ilgili çalışmasında niyâbet vergisinin alındığı halde, tahrir defterlerine yazılmadığını tespit etmiştir.¹⁸

6- Tahrir defterlerindeki, o dönemde kullanılan terimler yanlış okunduğu veya anlaşılamadığı için büyük hatalar yapılmaktadır. Bu konuda verilecek bâriz birkaç örnek durumu açıkça ortaya koyacaktır. Pamuk üretiminden alınan mahsulün ölçülmesinde genellikle “Men” kullanılmaktadır. Bazı araştırmalarda bu ölçü “Müd” olarak okunduğu için, o bölgelerdeki pamuk üretimi yaklaşık elli misli fazla hesaplanmıştır. Biraz dikkat edilse o miktarda pamuğun, bugünkü teknolojiyle dahi üretilmediğini anlaşılabilmektedir. Yine, Manisa ile ilgili bir incelemede bu kazada aslında fazla önemli olmadığı halde tam tersine kökboyanın ehemmiyetine işaret edilir.¹⁹ Bunun sebebi tahrir defterindeki ev yakınlarında bulunan bahçelerden alınan “Kesük” isimli verginin “Kök” olarak okunmasıdır. Bu vergiye ait rakamlar boya öşrüne dahil edilerek yüksek rakamlara ulaşmıştır.²⁰

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan 163 numaralı defterde köy veya mezralarda vakıf ya da mülk hissesi varsa bu gelirler gösterilmemiştir. O yerin sadece timar hissesi kaydedilmiştir. Bu durum defterde “Mahsûl hâric-i cânib-i malikâne” başlığı ile verilmiştir. Ancak buradaki *hariç* kelimesi kısaltılmış olarak “Hı” harfi ile gösterilmiştir. Bir tezde bu kısaltmalar hep “Der” şeklinde okunduğu için köy ve mezralardan alınan bütün vergiler burada kayıtlı imiş gibi hareket edilmiştir.²¹

Terimlerin yanlış okunması kadar, doğru anlaşılamaması da yanlış tefsirlere yol açmaktadır. Terimlerin bölgesel manalarına dikkat edilmelidir. Bir bölgedeki terim başka bir bölgede aynı manayı taşımayabilmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulmadığında büyük hatalar yapılmaktadır. Böyle yanlışlıklar yapmamak için kanunnamelerin son derece itinalı bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Bu şekilde yapılmış önemli bir hataya şu örneği verebiliriz: *Caba* terimi Karaman Eyâleti’nde mücerred (bekâr) olan balığ kimseler için kullanılmaktadır. Eyâlet-i Rum’da ise evli olup top-

18 XV-XVI. Yüzyılda Canik Sancağı, Ankara 1999, s. 83.

19 Yuzo Nagata, “16. Yüzyılda Manisa Köyleri; 1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defteri’ni İnceleme denemesi”, *Tarih Dergisi*, sayı 32 (İstanbul 1979), s. 752.

20 F. Emecen, *Aynı eser*, s. 228, 258.

21 Songül Akkoyun, *1530 (H 937) Tarihli Tahrir Defterine Göre Darende Kazâsı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1992. Bu meselenin tenkidi için bk. Ersin Gülsoy, “XVI. Asırda Darende Şehri”, *Akademik Araştırmalar*, sayı 1 (Erzurum 1996), s. 61.

rak tasarruf etmeyen reâyâ “caba” şeklinde kaydedilmiştir.²² İç Anadolu ile ilgili yapılmış bir araştırmada “caba” terimi mücerred olarak yorumlandığı için bölgedeki bekâr nüfusu olması gerekenin çok üstünde çıkmıştır.²³

7- Bir araştırmacının her şeyi anlaması ve izah etmesi beklenilemez. Ancak çözemediği bir meseleyi, çalışmasında problem olarak ortaya koyması gerekir. Halbuki araştırmacıların bir kısmı defterlerde anlayamadıkları terimlerden eserlerinde bahsetmemektedirler. Mesela, bir-iki araştırmacının dışında²⁴ Karaman Eyâleti’ne bağlı sancak ve kazalarla ilgili çalışanlar, bu bölgenin III. Murad devrine ait tahrir defterlerinde geçen ve şahıs isimlerinin altında yazılmış olan “Sad” harfinin ne manaya geldiğini izah etmedikleri gibi, bu durumu problem olarak da zikretmemişlerdir. Halbuki Karaman Kanunnâmesi’nde bu durum izah edilmektedir. “Sad” harfi “Sagir” kelimesinin kısaltması olup, yaşı küçük olan sipahizâdeleri tarif etmek için kullanılmıştır. Bu durumun dikkate alınmaması bölgenin nüfusunun yanlış yorumlanmasına sebep olmuştur.

8- Tahrir defterlerinde köy ve mahallelere ait nüfus hesaplanırken bazı araştırmacılar kâtibin verdiği toplamı kullanmışlardır. Bu toplamlar incelendiğinde kâtiplerin zaman zaman toplama hataları yaptıkları görülecektir. Aynı durum vergi hâsılları için de geçerlidir. Nüfusun tek tek sayılıp hesaplanmasıyla daha sağlıklı sonuçlara ulaşabiliriz. Vergi hâsıllarının da toplam yanlışlarına itibar edilmeden yeniden hesaplanması, bölgenin üretim kapasitesinin daha doğru şekilde ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

9- Tahrir defterlerinde saptanan yerleşim birimleri (özellikle köyler) zaman içerisinde yer ve isim değiştirdikleri veya ortadan kalktıkları için, bunların birçoğunun bugünkü yerleri ortaya çıkarılamamıştır. Lokalizasyon, araştırmalarda yüzde 25-40 oranındadır. Bunun sebebi araştırmacıların saha araştırmasını yeterince yapmamaları ve bölge haritalarını tam manasıyla kullanmamalarıdır. Tahrir defterlerini kullanarak “Karaman” üzerine bir araştırma yapan Osman Gümüşçü, saha araştırmaları ve haritaları kullanması sayesinde XVI. yüzyılda adı geçen köylerin yüzde 85’inin bugünkü yerlerini saptayabilmiştir.²⁵ Bu araştırma, bu konuda örnek alınacak bir çalışmadır.

22 Mehmet Öz, “Osmanlı’da Devlet ve Köylü İlişkileri Hakkında Bir Kitap”, *Türkiye Günlüğü*, sayı 16 (Ankara 1991), s. 153.

23 Huricihan İslamoğlu İnân, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991, s. 64, 209. Bu meselenin tenkidi için bk. Mehmet Öz, Aynı makale, s. 153.

24 Bu meseleye dikkat çeken bir araştırma için bk. Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Yerleşme ve Nüfus*, Ankara 2001.

25 Osman Gümüşçü, aynı eser.

Tokat ile ilgili yaptığımız saha araştırmasında tahrir defterlerinde adı geçen ancak bugün mevcut olmadığı için araştırmalarda yeri tespit edilemeyen köy ve mahallelerin bir kısmını rahatlıkla tespit edebildik. Mesela, tahrir defterlerinde mevcut olup²⁶ bugün bulunmayan Ziveri köyü, günümüzde Emirseyit Beldesi yakınlarında ören yeridir. Yine aynı şekilde tahrirlerde mevcut olup²⁷ bugün bulunmayan Karacalar ve Ögerçi köyleri ise Endiz köyü yakınlarında mevki isimleridir. Köy halkı bu isimleri, ilgili araziler için hâlâ kullanmaktadır.

Tahrir defterlerinde yer alan, fakat bugün o ismi taşımayan mahallelerin bir kısmının da yerleri biraz araştırmayla bulunabilirler. Tahrir defterlerinde mahalle olarak görünen yerler, bugün sokak olarak zikredilebilmektedir. Bir şehri incelerken bugünkü mahalle isimlerinin yanı sıra sokak isimlerine de dikkat edilmesi gerekir. Bir kısım isimler ise resmîyette olmasa dahi halk arasında kullanılabilmektedir. Kayıp mahalleleri tespit etmenin bir diğer yolu da, o yerlerde ki cami, mescit, hamam, medrese gibi binaların veya yıkıntılarının bulunduğu yerlerden hareket etmektir. Mesela, Tokat’ın bütün tahrir defterlerinde yer alan, ancak günümüzde mevcut olmayan Suffiler Mahallesi’ni²⁸, Tokat’ta yaptığımız saha araştırmasında tespit edebildik. Mahalle, ismini aynı yerde bulunan mescitten almaktaydı. Fakat bu mescit bugün yoktur. Tokat’ın Erenler isimli bölgesinde bu mescidin yerini bulduk. Mescit yıkıldıktan sonra yerine yeni bir bina yapılmış, arazisi boş bırakılmıştı. Mahalle halkı ile konuştuğumuzda bu arazide Sofular Mescidi’nin bulunduğunu belirttiler.

Kayıp mahalle ve köyleri tespit etmenin bir diğer yolu da şahıs isimlerinden hareket etmektir. Mahallenin ismi değişmesine rağmen aynı şahıslar veya çocukları o yerde yaşamaya devam edebilmişlerdir. İsimler karşılaştırıldığında mahallenin yeni ismi bulunabilmektedir. Mesela, 1455 Tokat tahririnde “Mescid-i Dervişân” isimli bir mahalle vardır. 1485 tahririnde ise görülmemektedir. Akkoyunluların 1472 yılındaki Tokat baskınında birçok yer gibi bu mahalle de harap olmuştu. 1455 tahriri incelendiğinde “Dervişân Mahallesi”nde o yere ismini veren 24 dervişin bulunduğu görülmektedir.²⁹ Bunlardan birisinin ismi ise “Seydi Necmeddin”dir. 1485 tahririnde ise 1455 tahririnde bulunmayan “Seyyid Necmeddin Mahallesi”ni görüyoruz. Bu mahallede “Ali veled-i Seyyid Necmeddin” isimli bir şahıs bulunmaktadır. Ayrıca 1455’te “Dervişân Mahallesi”nde bulunan beş der-

26 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, s. 220.

27 Ahmet Şimşirgil, *aynı tez.*, s. 215-216.

28 Ahmet Şimşirgil, *aynı tez.*, s. 68.

29 Başbakanlık Osman Arşivi (=BOA), TD, nr. 2, s. 16.

vişin ismi de bu mahallede kayıtlıdır.³⁰ Bu kayıtlardan 1472'deki baskından sonra harap olan "Dervişân Mahallesi"nin yeniden kurulurken, muhtemelen bu sıradaki katkılarından dolayı, o dönemin önemli simalarından birisi olan ve soyu Tokat'ta günümüze kadar gelen "Seyyid Necmeddin"ın ismini aldığını anlıyoruz.

10- Tahrir defterleriyle ilgili araştırmanın en zor yanı yer isimlerinin okunmasıdır. Bir araştırmacının her ismi okuması beklenilmez, ancak dikkatsizlik sonucu yapılan bazı okuma hataları o yerleşim biriminin şehrin tarihi, mesleki ve coğrafi konumuyla ilgili yapısının ortaya çıkmasındaki tesirleri hakkında eksik bilgilenmemize sebep olacaktır. Vereceğimiz örnekler bu konunun önemini daha iyi gösterecektir. Mesela 1240 Babaî isyanı, Anadolu'nun siyasi ve dini tarihi açısından son derece önemlidir. 1240'taki isyan bastırıldıktan sonra, Babaîlerin bir kısmı Marmara bölgesine dağılmışlardır. Göynük, Babaîlerin yerleştiği önemli merkezlerden birisidir. 1487 tarihli Hüdavendigâr tahririnde burada Babaîlerin izlerine rastlıyoruz. Bu tarihte Göynük'te "Babaî" ismini taşıyan mahalleler bulunmaktadır. Ancak bu mahallelerin isimleri "Babaî" değil de "Babay" şeklinde okunduğu için şehrin bu yönü tespit edilememiştir.³¹ Beldiceanu, "Babaîlerin Sığındığı Bir Şehir, Göynük" isimli makalesinde, mahallelerdeki şahıs isimlerinden de hareket ederek bu ismin "Babaî" şeklinde okunması gerektiğini açıkça ortaya koymuştur.³²

Bu konuya değişik bir örneği Tokat'tan verebiliriz. 1455 tarihli Tokat tahririnde³³ bulunan "Muytafân-Mutafân" isimli mahalle "Muy-i Tahan" olarak okunmuştur.³⁴ Bu ismin bu şekilde okunmasının bir manası olmadığı gibi, mahalleye ismini veren esnaf örgütünün varlığı da anlaşılamamıştır.

İsimlerini yaşadıkları bölgeden alan aşiretlerin adları yanlış okunduğunda, onların bulundukları saha da tespit edilememektedir. Mesela, Kayseri'de Sümengün dağlarında bulunduğu için, bu ismi taşıyan cemaat³⁵ hiçbir mana taşımayan "Sima-nigâh" şeklinde okunduğunda aşiretin adının yanlış okunmasının yanı sıra yeri de tespit edilememiş olmaktadır.

30 BOA, TD, nr. 19, s.13.

31 Ö. Lütfü Barkan - Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, Ankara 1988, s. 507; Sema Toprakesenler, *XVI. Yüzyılda Göynük ve Yenice-i Taraklı Kazaları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994, s. 33-34.

32 İrene Beldiceanu-Steinherr, "Babaî Cema'atlerinin Sığınma Şehri Göynük", çev. Bayram Ürekli, *Ata Dergisi*, Prof. Dr. Nejat Göyünç Özel Sayısı, sayı: 7 (Konya 1997), s. 289-302.

33 BOA, TD, nr. 2, s. 6.

34 M. Tayyib Gökbilgin, "Tokat", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1, 405.

35 BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD)*, nr. 20, vr. 85a-b.

11- Bir bölgenin birden fazla tahriri varsa, o yerdeki mahalle, köy, aşiret isimleri defterlerin birbirleriyle karşılaştırılması sûretiyle daha doğru şekilde okunabilir. Halbuki bazı araştırmacılar defterleri birbirleriyle mukayese etmekte dikkatli davranmamışlardır. Mesela, Eskişehir ile ilgili yapılmış bir araştırmada “Kubbeli Mescid Mahallesi”nin ismi Kanunî dönemine ait tahrirde “Salı Mescid” okunurken, II. Selim devrine ait tahrirde ise “Kayalica Mescidi” diye okunmuştur.³⁶ Yine aynı çalışmada “Şahinlü” Cemaati’nin ismi bir tahrirde göre “Şamlu”, diğerine göre ise “Şeyhlü” olarak okunmuştur.³⁷

Tahrir defterlerindeki bilgilerin mukayesesi isim değiştiren aşiretlerin bu durumlarının tespitini de sağlayabilmektedir. Aşiretin ismi değişse dahi yerleşim birimi genellikle aynı kalmaktadır. Buna dikkat edilirse aşiretlerin isim değiştirmeleri bulunabilir. Bu duruma fazla önem verilmezse, aynı aşiretler farklıymış gibi ayrı ayrı gösterilebilmektedir.³⁸

12- Tahrir defterlerindeki veriler, bazı araştırmalarda iyi kullanılmamıştır. Mesela, bu defterlerdeki şehirlerarası iç göç ve kırdan şehre olan göçlerle ilgili bilgiler dikkate alınmadığı için birçok araştırmada zikredilmemiştir. Şahıs isimlerinin altlarında yazılı olan memleketlerinden hareket edilerek o bölgenin göç haritası çıkarılabilir. Yine tahrir defterlerindeki şahıs adlarının incelenmemesi de büyük eksikliklerdir. Şahıs isimlerinin yıllara göre mukayeseli incelenmesi bölgenin sosyal ve dinî yapısını ortaya çıkarabilmektedir.³⁹ Ayrıca şahıs isimlerinin altlarında yer alan akrabalık terimlerinden hareket edilerek bu konularda da bilgilere ulaşılabilir.

13- Tahrir defterlerinde kullanılan para birimleri bölgelerin özelliğine göre farklılık arz etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu dahilinde birçok yerde Osmanlı akçesi kullanılmıştır. Ancak bazı yerlerde Halebî akçenin de kullanıldığı görülmektedir. Bu paraların değerleri birbirinden farklıdır. Bir Osmanî akçe iki buçuk Halebî akçe değerindedir. Buna dikkat edilmediğinde araştırma yapılan yerin gelirleri yanlış hesaplanmaktadır. Divriği ile ilgili bir araştırmada bu duruma dikkat edilmemiş, bölgenin gelirleri Ha-

36 Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Ankara 1992, s. 47-50.

37 H. Doğru, *aynı eser*, s.105.

38 Bu konuda örnek olarak Kayseri bölgesinde isim değiştiren aşiretlerin tespiti için bk. Erhan Afyoncu, “Kayseri Sancağı’nda Yörükler (1483-1584)”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, 16-17 Nisan 1998*, Kayseri 1998, s. 1-17.

39 Birçok bölgenin (Adana, Sivas, Çorum vs.) şahıs isimleri üzerine Bahaeddin Yediyıldız ve Özkan İzgi tarafından ilk çalışma yapılmış, daha sonra Yılmaz Kurt’un araştırmaları şahıs isimlerinin önemini iyice ortaya çıkarmıştır. Bu makaleler, o bölgelerin sosyal ve dinî yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Şimdi bu çalışmaların daha da geliştirilmesi lazımdır. Birden fazla defter esas alınarak tarihî süreç içerisinde şahıs isimlerindeki değişimin ortaya çıkarılması gerekir.

lebî akçe yerine Osmanî akçe olarak ele alınmıştır.⁴⁰ Bu araştırmada kullanılan defter⁴¹ incelendiğinde Halebî akçeye göre tanzim edildiği açıkça görülmektedir.⁴²

14- Defterler incelenirken kayıtlar son derece dikkatli incelenmelidir. Bu yapılmazsa defterdeki bazı bilgiler gözden kaçabilir. Mesela, Divriği ile ilgili bir makalede, bölgede işletilen demir madenlerinden tahrir defterlerinde ve kanunnâmelerde söz edilmediği iddia edilmektedir.⁴³ Ancak defterlerdeki “Mukâtaa-i Furunhâ”, “Mukâtaa-i Furunhâ-i Âhen” şeklindeki başlıklar demirin Divriği’de işletildiğini açıkça göstermektedir.⁴⁴

15- Bazı araştırmalar da büyük okuma hatalarının yapıldığını görüyoruz. Eskişehir ile ilgili bir araştırmada baştan sona çok büyük okuma hataları yapılmıştır. Mesela; *el-hâleti hâzihi*, *el-hanesine*, *duhter*, *çadır*, bir başka yerde defter; *kadı*, *fakih*; *ihtisâb*, *asiyâb*; *şehirlüyân*, *şehri uman*; *gallat*, *alaf* olarak okunmuştur.⁴⁵ Bu şekilde onlarca örnek vermek mümkündür.

16- Araştırmacılar bu defterleri incelemek için Ömer Lütfü Barkan, Nejat Göyünç, İsmet Miroğlu, Özer Ergenç, Bahaeddin Yediyıldız, Heath Lowry ve Feridun Emecen’in bu konuda geliştirdiği metodolojiyi kullanmışlardır. Bu konuda yeni araştırma metotları geliştirmek yoluna gitmemişlerdir. Bu durumda yapılan araştırmaların standartlaşmasına, ileri gitmemesine neden olmuştur.

Tahrir defterlerine dayalı olarak yapılmış çalışmalar hakkında yukarıda ileri sürdüğümüz ve tespit edilecek diğer aksaklıklar giderildiğinde bu konuda yapılan araştırmalar daha eksiksiz olacaktır. Anadolu’nun hemen hemen tamamı tahrir defterlerine dayalı olarak çalışıldığından dolayı, Rumeli yeni araştırma sahası olmalıdır. Rumeli’de birçok yer çalışılmamış veya eksik araştırılmıştır. Anadolu’nun da merkezi çalışılmış olup, kazaları ve köyleri kalmış yerler ile büyük yanlışlıklar yapıldığından hiç incelenmemiş olarak düşünülmesi gereken bölgeler bu sahadaki yeni araştırma konularıdır.⁴⁶

40 Zeki Arıkan, “Divriği Kazası’nın İlk Sayımı (925/1519)”, *Osmanlı Araştırmaları*, XI (İstanbul 1991), s. 49-71.

41 BOA, MAD, nr. 3332.

42 Ersin Gülsoy, “XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazâsı Vakıfları”, *İlmî Araştırmalar*, sayı 1 (Ankara 1995), s. 109.

43 Zeki Arıkan, “Divriği Sancağı Kanunnâmeleri”, *Belleten*, LI/200, s. 771.

44 Ersin Gülsoy, *XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazâsı (1519-1548)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 76-78.

45 H. Doğru, *aynı eser*, s. 75 vd.

46 Başbakanlık Arşivi 1994 yılından itibaren 1530’lu yıllara ait genel tahrir defterlerini yayınlamaktadır. Şimdiye kadar 9 cildi yayınlanmış olan bu kitaplar son derece iyi hazırlanmıştır. Araştırma yapılacak bir bölgenin yer isimleri için en başta kullanılacak kaynak durumundadır. Bu yayınlar aşağıdaki bibliyografyada zikredilmiştir.

Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Tez ve Kitaplar*

I. Defter Yayını

A. Anadolu ve Arap Eyaletleri

- ARIKAN, Muzaffer, *Hicrî 867 Tarihli Ankara Tahrir Defteri*, Ankara Üniversitesi DTCE, Doktora Tezi, Ankara 1958.
- BARKAN, Ö. Lütü - MERİÇLİ, Enver, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrîr Defterleri*, I, Ankara 1988.
- BAYKARA, Tuncer, *Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları*, XVI. Yüzyıl, Ankara 1991.
- ÇAKAR, Enver, *931/1524-25 Tarihli Halep İcmal Defteri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1993.
- GENÇ, Nevin, *XVI. Yüzyılda Sofya Kazası*, Eskişehir 1988.
- KÖSE, İbrahim, *1571 Tarihli Ankara Evkaf Defteri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.
- KURUCA, Nazım, *16. Yüzyılda Kastamonu Sancağı Vakıf Tahrir Defteri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- MACİT, Seyit, *1544 Tarihli Humus Evkaf Tahrir Defteri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1996.
- ÖZDEĞER, Hüseyin, *XVI. Yüzyılda Ayıntab Livası*, İstanbul 1991.
- ÖZTÜRK, Yücel, *527 No’lu İcmal Defterine Göre Küçük Ardahan ve Kars Livaları*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1992.
- ÜSTEK (ACUN), Fatma, *Tokat Merkez Kazası Kayıtları: H. 984 (M. 1576) Tarihli Defter-i Evkaf-ı Rum*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin - ÜSTÜN, Ünal, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları, I, 1455 Tarihli Tahrir Defteri*, Ankara 1992.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin - ÜSTÜN, Ünal, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları, II*, Ankara 2002.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin - ÜSTÜN, Ünal-ÖZ, Mehmet, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları, III*, Ankara 2002.
- YİNANÇ, Refet - ELİBÜYÜK, Mesut, *Kanunî Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara 1983.

* Burada verilen bibliyografyaya sadece Türkiye’de hazırlanmış kitap ve tezler ile Türkçe’ye çevrilen eserler alınmıştır. Bu konudaki makaleler için bk. Adnan Gürbüz, *XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları: Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*, İstanbul 2001.

- , *Maraş Tahrîr Defteri (1563)*, I-II, Ankara 1988.
- 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530, I, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Sultanönü, Hamid ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1993.
- 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530, II, Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Kocailli Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1994.
- 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530, Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alaiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1995.
- 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri 937/1530, I, Konya, Beyşehir, Akşehir, Larende, Aksaray, Niğde, Kayseriyye ve İç-İl Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1996.
- 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri 937/1530, II, Amasya, Çorumlu, Sivas, Tokat, Sonisa, Niksar, Karahisar-ı Şarkî, Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger, Kahta, Divriği ve Darende Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1997.
- 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kadiriyye Defteri 937/1530, I, Amid, Mardin, Sincar, Musul, Arabkir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kığı, Çemişkezek, Harput, Ruha, 'Ana-Hit ve Deyr-Rahbe Livâları ile Hısn-ı Keyf ve Si'ird Kazâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998.
- 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kadiriyye Defteri 937/1530, II, Şam, Gazze, Safed, Salt-'Aclun, Haleb, Hama-Humus, Trablus, 'Ayntâb, Birecik, Adana, 'Üzeyr, Tarsus, Sis, Mar'aş ve Boz-ok Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1999.
- 373 Numaralı 'Ayntâb Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (950/1543), Dizin, Transkribe ve Tıpkıbasım, Ankara 2000.
- 294 Numaralı Hınıs Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (963/1556), Dizin, Transkribe ve Tıpkıbasım, Ankara 2000.
- KILIÇ, Orhan, 730 Numaralı Van, Adilcevâz, Muş ve Bitlis Livâları Tımâr İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1989.
- KURT, Yılmaz, *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları, I: 1525 Tarihli Adana Mufasssal Tahrir Defteri* (TTK'da basılıyor).
- , *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları, II: 1547 Tarihli Adana Mufasssal Tahrir Defteri* (TTK'da basılıyor).
- , *Adana Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri (1572 M. 980 H.)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985 (*Çukurova Tarihi'nin Kaynakları, III*, TTK'da basılıyor).
- KURT, Yılmaz - ERDOĞRU, Akif, *Çukurova Tarihi'nin Kaynakları, IV, Evkaf Defteri*, Ankara 2000.

B. Rumeli ve Adalar

İNALCIK, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1954.

KALDY - NAGY, Gyula, *Kanunî Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562)*, Ankara 1971.

McGOWAN, Bruce W., *Sirem Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri*, Ankara 1983.

370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530), I, Paşa (Sofya) ve Vize Livâları ile Sağkol Kazâları (Edirne, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Kızıl-ağaç, Zağra-i Eski-hisâr, İpsala, Filibe, Tatar-bâzârı, Samakov, Üsküb, Kalkan-delen, Kırçova, Manastır, Pirlepeve Köprülü), Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2001.

II. Araştırmalar

A. Anadolu ve Arap Eyaletleri

AÇIKGÖZ, Mesut, *16. Asırda Mut Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.

AKGÜL (ÖZDEĞER), Mehtap, *16. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarına Göre Alâiyye’nin Sosyal ve Ekonomik Hayatı ile Nüfus ve İdari Taksimatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1989.

———, *15-16. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2001.

AKKOYUN, Songül, *1530 (1530) Tarihli Tahrir Defterine Göre Darende Kazası*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1992.

AKÖZ, Alaaddin, *XVI. Asırda Karaman Kazâsı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1992.

AKKUŞ, Tacettin, *XVI. Yüzyılda Gönen ve Yöresi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

ALEMDAR, Süheyl, *1034 Numaralı İcmal Defterine Göre Kanuni Döneminde Şam Eyaleti*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1992.

ARIKAN, Zeki, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir 1988.

ARMAĞAN, A. Latif, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Teke Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1996.

İsmail Altınöz, *Dulkadir Beylerbeyliğinin Teşekkül ve Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

AYDIN, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Gelişme Devri*, Ankara 1998.

- AYDIN, Şaban, *16. Yüzyılda Çankırı Merkezının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- BABACAN, Hasan, *1590/999 Tarihli Tahrir Defterine Göre Revan Kazası*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1994.
- BAKKAL, Cevat, *Menemen Kazası (15.-18. Yüzyıllar)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1995.
- BAYATLI, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1999.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, Ankara 1984.
- BERKİN, Jülide, *16. Yüzyılda Söğüt ve Domaniç Kazaları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, *XVI. Yüzyılda Karahisar-ı Şarkî Kazası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.
- , *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001.
- BİZBİRLİK, Alpay, *1564-1574 Tarihleri Arasında Kulp Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.
- , *16. Yüzyılın Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar*, Ankara 2002.
- BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.
- CEYLAN, Alaaddin, *Kanunî Zamanında Akşehir Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1993.
- COŞKUN, Fahri, *888/1483 Tarihli Tahrir Defterine Göre Karaman Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1515-1566)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1998.
- ÇELİK, Şenol, *Ereğli Kazası, 1500-1520*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.
- , *Osmanlı Taşra Teşkilâtında İçel Sancağı (1500-1584)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- ÇINAR, Hüseyin; Gümüşçü, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çubuk Kazası*, Ankara 2002.
- ÇOLAK, Mustafa, *XVI. Yüzyılın Başlarında Merzifon Kazası*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.
- DAŞDEMİR, Latif, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- DOĞRU, Halime, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem ve Taycı Teşkilatı (XV-XVI. Yüzyıllarda Sultanönü Sancağı)*, İstanbul 1990.
- , *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992.

- , *XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, Ankara 1997.
- EKİNCİ, İlhan, *1518 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siverek Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1992.
- EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara Üniversitesi DTCE, Doçentlik Tezi, Ankara 1979.
- , *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.
- ERPOLAT, M. Salih, *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993.
- , *Diyarbakır Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1999.
- ERSEVİNÇ, Mine, *Osmanlı Devleti’nde Domaniç Kazası*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1997.
- ERTÜRK, Volkan, *Yenişehir Kazasının Siyasî, İktisadî ve İçtimai Tarihi (1487 Mufassal, 1530 Muhasebe-i icmal ve Kanuni Devri Vakıf Kaydına Göre)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2000.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, Kent Mekanınıda Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi, 1550-1650*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993.
- GÖKÇE, Turan, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye (Denizli) Kazası*, Ankara 2000.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.
- GÖĞEBAKAN, Göknur, (H. 937) *1530 Tarihli Malatya Mufassal Tahrir Defterine Göre Malatya’da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1992.
- , *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya 2002.
- GÜL, Abdulkadir, *Üzeyr Sancağı’nın Sosyo-İktisadi Yapısı, 1521-1573*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996.
- GÜLCÜ, Erdinç, *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1999.
- GÜLSOY, Ersin, *XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.
- GÜMÜŞCÜ, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara 2001.
- GÜNAY, Vehbi, *XV-XV. Yüzyıllarda Bergama Kazası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1999.
- GÜNDÜZ, Ahmet, *1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 No’lu Tapu-tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1993.

- , *Osmanlı İdaresinde Musul (1532-1639)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 1998.
- GÜNEŞ, Ahmet, *16. Yüzyıl Başlarından 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1994.
- GÜNEŞ, Zübeyde, *1487 Tahririne Göre Kastamonu Kazası*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993.
- GÜRBÜZ, Adnan, *1576 Tarihli Defter-i Evkaf-ı Rûm'a Göre Amasya Kazası Vakıfları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.
- , *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993.
- HACIGÖKMEN, M. Ali, *XVI. Yüzyıla Ait Mufassal Tahrir Defterine Göre Alâiye Sancağı'nda Yer Adları ve Vergiler Hakkında Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993.
- İBRAHİM, Sadık, *XVI. Yüzyılda Bağdat Eyâleti'nin İdarî, Demografik, Kültürel ve Ekonomik Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993.
- İLHAN, Mehdi, *Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal. Detailed Register*, Ankara 2000.
- İNBAŞI, Mehmet, *XVI. Yüzyılın Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992.
- İSLAMOĞLU-İNAN, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991.
- KANKAL, Ahmet, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993.
- KARACA, Behset, *1518 (h. 924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiği Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1991.
- , *XV-XVI.Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1997.
- KARADENİZ, Hasan Basri, *1518 Tarihli Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990.
- KARTA, Nurullah, *1540 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 1997.
- KAYA, Mustafa, *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'ndeki (937-1530) Ankara Livası Bölümünün Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.
- KAYA, Ramazan, *XVI. Asırda Koyulhisar Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999.

- KILIÇ, Orhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997.
- , *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1999.
- KIZILTAN, Yılmaz, *1591 Tarihli Tahrir Defterine Göre Erzincan*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.
- KOÇ, Ümit, *1527-28 Tarihli Mufasssal Tahrir Defterine Göre Gazze*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1996.
- KOÇ, Yunus, *XVI. Yüzyılda Bir Sancağın İskân ve Yapısı*, Ankara 1989.
- KUL, Ömer, *15.-16. Asırlarda Köprülü Kazası (1453-1544)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2000.
- KURT, Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası’nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000.
- LOWRY, Heath W., *Trabzon Şehri’nin İslâmlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, İstanbul 1981.
- MANGALTEPE, İsmail, *16. Yüzyıl Başlarında Akşehir Vakıfları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 1997.
- METİN, Refet, *XVI. Yüzyılda Kırıkkale/Keskin, Konur, Dinek Nahiyeleri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 1997.
- MİROĞLU, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.
- , *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990.
- NART, Mine, *XVI. Yüzyılda İstanköy*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1993.
- OFLAZ, Mustafa, *16. Yüzyılda Niğde Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992.
- ÖZ, Mehmet, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.
- ÖZCAN, Reyhan, *1518-1522-23 Tarihli Arabgir Sancağı Tahrir Defterleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 2000.
- ÖZCAN, Selim, *1727 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Tebriz Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1994.
- ÖZDEĞER, Hüseyin, “Tahrir Defterlerine Göre Antep’in Sosyal ve Ekonomik Durumu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 16 (İstanbul 1982), s. 1-177.
- ÖZIRMAK (DEMİRCAN), Yasemin, *Tahrir ve Evkaf Defterlerine Göre Kayseri Vakıfları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.
- SEVİM, Sezai, *Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Karasi Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- SINGER, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, İstanbul 1996.
- SOLAK, İbrahim, *Kanuni Döneminde Elbistan Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995.

- , *XVI. Asırda Maraş Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2002.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1991.
- TAŞ, Kenan Ziya, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- TAŞTEMİR, Mehmet, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger ve Kâhta)*, Sosyal ve İktisadi Tarihi, Ankara 1999.
- TEKİN, Hulusi, *Sivas Sancağı'na Tabi Budaközü Nahiyesinin 1559 Yıllarında Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- TEKİN, Zeki, *1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Urfa Sancağı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.
- TELCİ, Cahit, *15.-16. Yüzyıllarda Ayasuluğ Kazası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1999.
- TOPRAKEŞENLER, Sema, *16. Yüzyılda Göynük ve Yenice-i Taraklı Kazaları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994.
- TOSUNOĞLU, Ayşe, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1993.
- TURAN, A. Nezihi, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993.
- , *Yabanâbâd Tarihini Ararken/Kızılcahamam-Çamlıdere, XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Bir Genel Tasvir ve Tahlil Denemesi*, Ankara 1999.
- UYKUCU, Ekrem, *XVI. Yüzyılda Menteşe Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1974.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989.
- , *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999.
- VARLIK, M. Çetin, *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, Atatürk Üniversitesi, Doçentlik Tezi, Erzurum 1980.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.
- YILMAZ, Ali, *Samsun Kazasının İdari, İktisadi ve Sosyal Durumu 1485-1520*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.
- , *XVI. Yüzyılda Birecik*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- YİĞİT, Ahmet, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1998.
- YÖRÜK, Doğan, *16. Asrın Başlarında Aksaray Kazası ve Kazanın İskânı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1996.
- , *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2002.

B. Rumeli ve Adalar

- AKYÜZ, Jülide, *İşkodra Sancağı (1485-1570)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.
- ALTA, M. Orhan, *Mora Tarihinde Fenar Kazası 1128 /1716*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.
- CEBECİ, Ahmet, *16. Yüzyılda Silistre Sancağı Vakıfları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.
- DEMİRCAN, Yasemin, *Tahrir Defterlerine Göre Boğazönü Adaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1986.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *XVI. Asırlarda Edirne-Paşa Livâsı, Vakıflar Mülkleri-Mukataalar*, İstanbul 1952.
- GÖZLER, Kemal, *Les Oringes des Pomaks de Lofça d'apres les tahrir defters Ottomans: 1479-1579*, Ankara 2001.
- GÜLSOY, Ersin, *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- DAVID, Geza, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim, XVI. Yüzyılda Simotornya Sancağı*, çev. Hilmi Ortaç, İstanbul 1999.
- İNBAŞI, Mehmet, *Osmanlı İdaresinde Üsküb Kazası, 1455-1569*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1995.
- KAYAPINAR, Levent, *Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1999.
- KESER, Bilge, *XVI. Yüzyılda Delvine Sancağı (1551-1583)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.
- KILIÇ, Ümit, *Yenice-i Vardar Kazâsı (1520-1566)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, Erzurum 1998.
- KÖREKEN, Ferhat, *731 Numaralı Timar Defterine Göre Cezayir Eyâleti*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1997.
- ÖZGÜL, İbrahim, *Florina Kazası (1544-1613)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000.
- PALA, Ayhan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1991.
- ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, Ankara 2000.
- SEZGİN, İbrahim, *1475-1530 Yıllarında Gelibolu Kazası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.
- , *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- YARDIMCI, M. Emin, *1544 Yılı Nüfus ve Arazi Tahrir Defterlerine Göre Üsküb Nahiyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

C. Yörük ve Türkmenler

- BOSTANCI, Işıl Işık, *Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1998.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul 1957.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bozulus Türkmenleri, 1540-1640*, Ankara 1997.
- İNBAŞI, Mehmet, *Rumeli Yörükleri, 1544-1675*, Erzurum 2000.
- KARADENİZ, Hasan Basri, *Atçıken Oymakları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 1995.
- ŞAHİN, İlhan, *Yeni-İl Kazası ve Yeni-İl Türkmenleri (1548-1653)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, İstanbul 1980.
- TOPRAKEŞENLER, Sema, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Rumeli Yörükleri ve Naldöken Yörük Grubu*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir 1999.

Ottoman Tahrir Registers

Erhan AFYONCU

Abstract

In the last 20 years, there has been substantial increase in the number of academic studies based on Ottoman *tahrir* registers. In this period, the thesis written in the departments of (Ottoman) History were to a great extent on the *tahrir* registers. By means of these MA and PhD studies there appeared considerable databank on the social and economic history of the Ottoman Empire. They provided exceptional information on issues such as urban history, agriculture, taxation, population and the custom of the empire.

Despite such positive aspects of these studies, there are some deficiencies as well. The *tahrir* registers contain unrefined heaps of data that are not systematically classified and there are frequent repetitions. When the *tahrir* studies were put together, they would include all aspects of Ottoman Empire. But since there is not any specific system or method, it becomes quite difficult to combine these studies. This paper intends to point out the deficiencies of these studies and gives a bibliography of *tahrir* studies.

Türkiye’de Temettuat Çalışmaları

Said ÖZTÜRK*

Giriş

OSMANLI’NIN BIRAKTIĞI MİRAS çağımız insanında büyük ilgi uyandırmaktadır. Bu sebeple Osmanlı araştırmaları gerek ülkemizde gerekse dış dünyada her gün gelişerek büyümektedir.

Osmanlı araştırmalarına kaynaklık eden en büyük memba şüphesiz Osmanlı Arşivi’dir. Milyonlarla ifade edilen belgeler okuyucu önüne geldikçe Osmanlı araştırmaları yeni ufuklara doğru yol almaktadır.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’ne bağlı Osmanlı Arşivi 1986 yılında başlayan yeniden yapılanma ile kadim asırların zenginliklerini Osmanlı araştırmacısı ile mebzul şekilde buluşturdu. Bu süreç içerisinde Tanzimat’ın ilanını müteakip yapılan vergi sayım defterleri de gün yüzüne çıktı.

Tanzimat’ın üç ayağı vardı. Bunlar hak ve hürriyetlerin bahşedilmesi, can ve mal emniyeti ve maliyenin yeniden bir düzene girmesi idi. Üzerinde en fazla söz edilen hak ve hürriyetler idiyse de Tanzimat uygulayıcılarının asıl hedefi yeni bir vergi reformuna imza atmak idi. Devrin şahidi birçok belge, vergi meselesinin daha “ehem” olduğunu hep vurgulamaktadır.

Yeni bir vergi düzenlemesine gidilmesi beraberinde vergi kaynaklarının yeniden tespitini de gündeme getirmiş ve Tanzimat’ın cari olduğu bölgelerde sayımlar yapılmıştır. Adına “**Emlak ve Arazi ve Hayvanat ve Temettuat**” sayımları denilen bu sayımlar sonucu yirmi bine yaklaşan defter serileri oluşmuştur. 9 katalog halinde Osmanlı Arşivi’nde araştırmaya açılan defter sayısı 17.747’dir. Buna Maliyeden Müdevver ve Kepeci Tasnifi’nde yer alan Temettuat Defterlerini de eklediğimizde bu sayı yükselmektedir.

* Doç. Dr., İktisat Tarihçisi.

Osmanlı Arşivi'nde 1988 yılında okuyucu ile buluşma imkânına kavuşan bu devasa yekuna sahip defterler Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihçileri için de yeni araştırma alanları meydan getirdi. Defterlerin sahip olduğu muhteva ve zenginlik, 19. yüzyılın Osmanlı taşrasının en geniş bir profilini sunma imkânı vermiştir.¹

Hane esası üzerine yapılan bu sayımlarda yer alan bilgiler nihai olarak dört grupta toplanabilir;

- 1- Mükellef kişilik bilgileri: a) Hane sahibinin ismi, b) unvanı ve mesleği.
- 2- Menkul ve gayrimenkul servet: a) Mükellefin sahip olduğu veya tasarrufunda bulunan ekili veya nadasa bırakılmış tarlanın, bahçenin, bağ ve çayırın dönüm olarak miktarı. Ayrıca kira ile tutulan ya da kiraya verilen toprakların dönüm olarak miktarı ve kimden kiralandığı ya da kime kiraya verildiği. b) Hane sahibinin küçük ve büyükbaş hayvanlarının cins ve miktarı. c) Değirmen, dükkan, boyahane, debbağhane, kışlak vb. gayrimenkul servetin sayısı ve birim büyüklüğü.
- 3- Gelirler: a) Mükellefin sahip olduğu veya tasarrufunda bulunan yukarıda sayılan her bir menkul veya gayrimenkul servetin bir yıl içinde sağladığı hasılat veya kira geliri. b) Hane reisinin ve diğer hane üyelerinin esnafılık, ticaret veya emek faaliyetlerinden sağladığı gelirler.
- 4- Vergi ödemeleri: a) Bir yıl içinde mükellef hane reisi tarafından ödenen bir tür gelir vergisi olan "vergü-yi mahsusa"nın kuruş olarak miktarı. b) Gayr-ı müslim hane reisinin ve diğer aile üyelerinin ödemekle yükümlü olduğu cizyenin a'lâ, evsat, ednâ olarak türü ve sayısı. c) Aynen ödenen aşar vergisinin ürün olarak nevi, miktarı ve para olarak karşılığı. d) Nakden ödenen aşar ve rüsumun para olarak değeri.²

Hicri 1256 ve 1261 Tarihli Sayım

Tahrir konusunda Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce de bazı çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar Tanzimat uygulamasına öncü olmuştur.³

1 Defterlerin muhteva ve önemi hakkında bkz. Said Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, İstanbul 2000.

2 Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 77-78.

3 *Tarih-i Lütfi*, c. 5, Dersaadet 1302, s. 122-123.

Muhassılların görev ve sorumluluklarına ilişkin Meclis-i Vâlâ tarafından 25 Ocak 1840 tarihinde bir Ta’limat-ı Seniyye düzenlenmiştir. Bu talimatın dördüncü bendi tahrir usûlü ile ilgilidir.⁴

Bu talimatta yer alan bilgilere göre muhassıllar yanlarında biri mal katibi, diğeri emlak ve nüfus katibi olmak üzere iki yardımcı ile birlikte görev yapacaklar idi. İhtiyaç zuhurunda kendilerine yardımcı başka eleman alma yetkileri de tanınıyordu. Ayrıca muhassıllar Tanzimat’ın taşrada tanıtılmasında aktif rol oynayacaklardı.⁵

Tahrir yaparken herkesin isim ve şöhreti, sahip oldukları bütün mal varlıkları, ne kadar emlak ve arazisi olduğu ve ayrıca ne kadarının ekildiği veya nadasa bırakıldığı, bağ ve bostanı, her türlü hayvanı, tüccar ve esnafın bir senede tahminî olarak ne kadar ticaret ve geliri olacağı incelenerek tahriri yapılacak ve bunların yıllık gelirleri ve bu gelir üzerinden tahsili istenen vergi tespit edilecek idi.

Muhassıllar denetiminde 1256 tarihinde başlayan ve devam eden sayımlar ile verginin, adil ölçüler içerisinde tarh ve tahsili mümkün olamamıştır. Sayımlarda yolsuzluklar ve uygunsuzluklar görülmüş ve bu sebeple tutulan sözkonusu defterler itibara şayan görülmemiştir.⁶

Verginin tadil ve tesviyesi ancak müslim ve gayrimüslim bütün tebanın “hal ve kudret ve temettu ve ticaretlerinin” layığıyla bilinmesine bağlı görülmüş ve bu sebeple hakkaniyet üzere yeniden bir tahrir yapılması kararlaştırılmıştır.

1261 tarihli sayımı öncekinden ayıran en önemli husus kişinin sahip olduğu menkul ve gayrimenkul mallarının 1260 yılı gerçek geliri ile 1261 yılı tahminî gelirinin verilmesidir. Daha önceki sayımda sahip olunan menkul ve gayrimenkul malların kıymetleri veriliyordu.⁷

Temettuat defterlerinde vergi mükellefinin defterlere kaydediliş biçimine göre iki farklı metot görülür. Tahrirlerin ilk dönemini kapsayan 1256 tarihli Temettuat Defterleri’nin bir kısmında kişinin sahip olduğu mal varlıkları bazen öbek öbek yazılmakta ve gayrimenkuller içerisinde özellikle haneler hakkında mesela tek katlı veya çok katlı (tahtani/fevkani) olduğu, kaç odalı olduğu gibi ayrıntılara girilmektedir.

4 BA, Hatt-ı Hümayun, nr. 59150; Meclis-i Tanzimat Defteri, nr. 30, s. 7-8; Kepeci, nr. 60/7, s. 3; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, c. 2, s. 13-15

5 BA, Kepeci, nr. 60/7, s. 12; Tevfik Güran, “19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 76.

6 BA, İrade Mesâil-i Mühimme, nr. 58/5.

7 Geniş bilgi için bkz. Said Öztürk, “Temettuat Tahrirleri”, s. ...

Bazı defterlerde ise menkul ve gayrimenkuller ile alakalı ayrıntılara yer verilmemiştir. Farklı bu iki yöntem tahriri yürüten muhassıl, katip ve diğer görevlilerden kaynaklanmaktadır. Bu sayımda gayrimenkullerin kıymetleri altlarına yazılmıştır. Numune defter bu şekilde düzenlenmiş ve uygulama da bu vecihledir.⁸

1261 sayımında ise kıymet çıkarılarak yerine hasılat-ı senevisi yani yıllık geliri yazılacaktır. Yine dikkati çeken bir diğer nokta 1256 tarihli defterlerin bir kısmında vergi mükellefinin yaşı, vasıfları yani ak sakallı, siyah sakallı, orta boylu, uzun boylu gibi özellikleri ve çocuklarının durumu verilmektedir. Mesela Söğüt Temettuat Defterleri böyledir.⁹ Yozgat defterinde ise mükelleflerin yaşı ve emlakın ayrıntılı özellikleri verilmemiştir. 1256 sayımı için örnek olarak hazırlanan defterde bu hususların belirtilmesi üzerinde durulmuştur.¹⁰

Defterlerin çoğu tek sütun üzerine tanzim edilmiştir. Pek az da olsa zaman zaman çift sütun üzerine tanzim edilen defterlere de rastlanılmaktadır. 1296 no'lu Yörükân-ı Ankara Defteri bu tarzda tutulan defterlerden biridir. 1256 tarihli Antalya'ya tabi Kızılkaya kazası defteri ise vergi mükellefinin sahip olduğu malları satır satır ve alt alta kaydetmektedir.¹¹ Mesela;

Hane   Numro
2   3

Bir senede vergisi	İcmal	Temettuatı	Emvâli	
00200	00000	00000	03000	Tarla dönüm 10000, Fi 3
00000	00000	1000	00000	Tarlay-ı mezkûreye zer' eylediği hinta dönüm 50
00000	00000	00000	00000	Tarlay-ı mezkurun natası dönüm 150
00000	00000	00000	00000	Tarlay-ı mezkûrun hâli kalanı dönüm 800 1000
00000	00000	70	100	Kuzulu koyun aded 2 Fi 30 kıymet 60, temettuat 50, boz koyun aded 2 Fi 20 kıymet 40, temettuat 20

8 BA, Cevdet Dahiliye, nr. 1477; ML.VRD.TMT, nr. 17534; İrade Mesâil-i Mühimme, nr. 47/ 5, 6. Bu konuda ortaya çıkan bir problem için bkz. BA, Kepeci, nr. 60/7, s. 46. Kayseri temettuat defterleri için bkz. *Kayseri Temettuat Defteri I-III*, Yayına hazırlayan: İsmet Demir, Kayseri 1998-1999.

9 BA, ML.VRD. TMT, nr. 9297, 9298, 9295, s. 7.

10 BA, ML.VRD.TMT, nr. 17534.

11 BA, ML.VRD. TMT, nr. 10232, s. 63.

Ortaboylu kara sakallı Mustafa emlak ve sâiresi

1256 sayımında defterlerin başında defterin nereye ait olduğuna dair zaman zaman geniş bilgilere yer verilmektedir. Antalya Kızılkaya kazası köylerine ait defterin başındaki açıklama şöyledir;

“Bu def’a Tanzimat-ı Hayriye usûlünce müceddeden tahrirlerine irade-i şahâne ta’alluk eden kazalardan Teke sancağında Antalya’ya tâbi Kızılkaya kazasının kurâlarından Bademağacı’nda kâin ahâlilerinin emlak ve arazi kıymet-i hakikiyelerini mübeyyin defteridir.”¹²

Aynı tarihli Yozgat merkeze ait defterin başında;

“Bu def’a Tanzimat-ı Hayriye usûlünce müceddeden tahrirlerine irade-i seniyye-i şahâne ta’alluk eden Bozok sancağında kâin Kızılkoca kazasının nefs-i kasabası olan Yozgad’da vâki mahallâtın emlak ve arazisi ve kıymet-i hakikiyelerini mübeyyin defteridir.”¹³

Bu genel başlıktan sonra köy veya mahalle ismi başlık şeklinde yazılmakta ve bu başlığın altına şahıslar tek tek mal varlıklarıyla beraber tâdâd edilmektedir. Kişinin vergisi yoksa bu durum “Kazay-ı mezbûrın naibi olduğundan vergüsü olmadığı, yetim olduğundan salyânesi olmadığı” gibi gerekçelerle belirtilmektedir.¹⁴ Aslında bu defterlerde bir standart yazım şekli görülmemektedir. Mesela Söğüt ve Kızılkaya defterleri birbirinden farklı yazım kaideleri uygulanan defterlerdir.

1256 sayımında hayvanların da kıymetleri verilmişken 1261 sayımında sadece yıllık gelirleri verilmiştir.

Burada mükellefin isim ve şöhreti yazılırken 1256 tarihli yazımda kullanılan uzun boylu siyah sakallı gibi tanımlamalara umumiyetle yer verilmemiştir.¹⁵

Temettuat tahrirlerinde şahsın bizatihi oturduğu ev, esnafın mesleğini icra ettiği dükkan, sahip olunan paralar, ev eşyaları, sinai ve ticari işletme-

¹² BA, ML-VRD. TMT, nr. 10232, s. 2.

¹³ BA, ML-VRD. TMT, nr. 17504, s. 2.

¹⁴ BA, ML-VRD. TMT, nr. 10232.

¹⁵ 1261 tarihli Bergama defterlerinde bu tür tanımlamalar görülmektedir. Bkz. Müzeyyen Gazez, “Hicri 1260-1261 (1844-1845) Tarihli Bergama Temettuat Defterlerine Göre Bergama’nın 19. Yüzyılda Durumu”, *Bergama Yakın Tarihi, (Bildiriler-Tartışmalar)*, 9 Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, ts. s. 71’den aktaran Nuri Adıyeke, *agm*, s. 771.

lerdeki araçlar ve ticari stoklar kaydedilmemiştir. Ayrıca borçlar ve alacaklar da sayımın dışında tutulmuştur.¹⁶

1256 tarihli sayımdan muhassıllar sorumlu olması itibariyle defterlerin sonunda muhassıllık, müftü, mal ve emlak katipleri, meclis azâları ve naibin mührü bulunuyordu. 1261 tarihli defterler ise müslüman kesim için imam, muhtar-ı evvel ve sâni, gayrimüslim kesimler için kocabaşı ve papazların mühürleri veya mühür yerine bende rumuzu yazılarak defter hitama ermektedir.

Son olarak “Mecmû’undan merkûmın bir senede tahmînen temettu’ı” denildikten sonra bu ibarenin altına kişinin mesleği varsa bundan elde edilen geliri ve diğer gelir toplamı alt alta yazılarak bir vergi mükellefinin genel kazancını ifade eden toplam yapılmaktadır. Hane gelirlerinin toplamı bazen yazılmamıştır.¹⁷ 1256 sayımında ise müfredatı ve kıymetleri verilen menkul ve gayrimenkulun nihai olarak emlak kıymeti ve hayvanların kıymeti ayrı ayrı toplanmakta ve bunlardan hasıl olan temettu ve bu temettua bağlı olarak senelik vergi miktarı yazılmaktadır.¹⁸

Defterlerin Bölgesel Dağılımı

Temettuat Defterleri, asıl itibariyle Osmanlı Arşivi’nde 1988 yılında araştırmacılara açılan 9 katalog içinde 17.747 defterden oluşmaktadır. Maliyeden Müdevver ve Kepeci tasnifi içerisinde rastlanan defterler ise pek azdır. Tanzimat ülkenin bütününde uygulanmadığından Temettuat Defterleri de Tanzimat’ın cari olduğu bölgeleri kapsamaktadır. Bu bölgeler şunlardır; Ankara, Aydın, Bolu, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Üsküb, Vidin.

Osmanlı Arşivi’nde araştırmacılara sunulan Temettuat Defterleri kataloglarında yer alan eyalet ve kazalar aşağıdaki tabloda görülmektedir. Defterlerin çoğu yeni sayımı kapsadığından tarih 1261 verilmiştir. Bu defterler içinde 1256 tarihli defterler az da olsa bulunmaktadır.

Temettuat Defterleri’nin tasnif ve kataloglanması o tarihteki idari taksimat dikkate alınarak yapılmıştır. Her eyalet kendi içinde alfabetik olarak kazalara ayrılmış, tasnifi yapılan defterlere sıra numarası verilmiş ve defterlerin özetleri kataloglara işlenmiştir. Aynı mahalle veya köye ait defterlerin aslı ve suretleri tek numarada toplanarak kendi içinde “a, b, c” harfleri ile gösterilmiştir. Her katalogda geçen kazaların listesi katalogun başın-

¹⁶ Tefik Güran, “19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri”, s. 80.

¹⁷ Nuri Adıyeke, *agm*, s. 783.

¹⁸ BA, Cevdet Dahiliye, nr. 1477.

da verilmiştir. Farklı kataloglarda aynı eyalet ve diğer küçük yerleşim birimlerine ait defterler bulunmaktadır.

Temettuat Defterleri Osmanlı Arşivi’nde ML.VRD.TMT harfleri ile kodlanmıştır. Araştırmacılar ya bu kod ile ya da Temettuat Defterleri adı ile defterin numarasını yazarak isteyebilmektedirler. Maliyede Müdevver ve Kepeci tasnifinde yer alan sınırlı sayıdaki defterler ise tasnifin adı ve istenilen defterin numarası fişe yazılarak istenmektedir.¹⁹ (Tablo 2)

Tablo 2: Osmanlı Arşivi’nde ML.VRD.TMT Fonunda Bulunan Temettuat Defterleri’nin Bölgesel Dağılımı*

Katalog No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
1	ANKARA Eyaleti: Ankara merkez, Ayaş, Bâlâ, Beypazarı, Çorum, Çubukâbâd, Dinekkesini, Çankırı, Günyüzü, Haymanateyn, İskilip, Kalecik, Keskin-Kalecik, Karacaviran, Karahisar-ı Timurlu, Kargı, Kırşehir, Koçhisar, Konur, Kurşunlu, Kurupazar-ı Nallu, Melat, Mucur, Murtazaâbâd, Nallu, Nallıhan, Nevâhi, Osmancık, Öküz, Peçura, Rum, Saz, Süleymanlı-yı Kebir, Şabanözü, Şorba, Tabanlı, Toht, Tosya, Yabanâbâd, Yörükân, Zîr kazaları.	1260-61 (1844-45)	1961
	AYDIN Eyaleti: Alaşehir, Amasya, Atça, Atala, Ayasluğ, Karapınar nahiyesi, Balyanbolu, Barnaz, Bayındır, Bergama, Birgi, Bodrum, Bozdoğan, Bozöyük, Buldan, Çardaklı, Çine, Dadya, Dağ Marmarası, Dallica, Demirci, Denizli, Döğeri, Erbar, Eskişehir, Eşen, Eşme, Ezine-i Lazkiye, Foçateyn, Granis (Kranis), Gökâbâd, Gököyük, Gördes, Güzelhisar-ı Aydın kazaları.		
2	AYDIN Eyaleti: Güzelhisar-ı Aydın, Honaz, Ilıca, İnay, İnce, İnegöl, İzmir, Karacaâbâd, Karacasu, Karahid, Karpuzlu, Kayacık, Gelembe, Kilas, Kerme, Kırkağaç, Kuru, Kozak, Köşk, Köyceğiz, Kuyucak, Küre, Mandalyat, Manisa, Marmara, Mekri, Mendehera, Menemen, Messevli, Muğla, Nazilli, Nif, Ödemiş, Seralos, Sarayköy, Sart, Sarun, Selendi, Serge, Subice, Soma, Sultanhisar, Şahme, Taraça, Tatarlı, Tavas, Tire, Tokmak, Turgutlu, Ula, Uşak, Üzümlü, Vadiye, Yabandere, Yenipazar, Yenişehir, Yerkesiği, Atça, Birgi, Bayındır, Bodrum Sahası, Bozöyük kazaları.	1260-61 (1844-45)	2005

¹⁹ Mustafa Serin, “Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri”, *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998*, Ankara 1998, s. 717 vd.

* Tablo Mustafa Serin’in “Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri” adlı tebliğinden alınmıştır.

Katalog No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
	BOLU Eyaleti: Adapazarı-Sapanca, Ağaçlı, Akâbâd, Akçaşehir, Akkaya, Aksar, Aktaş, Amasra, Araç, Ayandon, Akyazı ma'a Hendek, Akyörük, Azdavay, Bartın, Beşdivan, Beykoz, Bolu, Boyabâd, Boyalı, Cide, Çağa, Çanlı, Çarşamba, Çeklene, Daday, Devrek, Devrekani, Dirgene, Dodurga, Dörtdivan, Durağan, Düzce, Eflani, Ereğli, Gebze, Gerede, Gerze, Geyve, Ginolu, Gökçeağaç, Göl, Göl pazarı, Gümüşâbâd, Hendek, Hisarönü, Hoşalay, İbsafi, İnebolu, İstefan, İzmid, Kandıra kazaları.		
3	BOLU Eyaleti: Karamürsel, Karasu, Kartal, Kastamonu, Kaymas, Kıbrıscık, Kızılbel, Kicinis, Köni, Korukavak, Küre-i Hadid, Küre-i Nuhas, Mengen, Mergüze, Mudurnu, Ova, Pavli, Pazarcık, Perşembe, Safranbolu, Sapanca ma'a Adapazarı, Saray, Sarıçayır, Sirt, Sinop, Samako-Alaplı, Sorgun, Şehabeddin, Şeyhler, Şile, Yenice-i Taraklu, Taşköprü, Tefen, Tuzla, Ulak, Ulus, Ünye, Üskübi, Viranşehir, Yalakabad, Yenice, Yılanlıca, Yörük, Zâri, Zerzene kazaları. Bolu eyaletinin sonradan çıkan defterleri.	1260-61 (1844-45)	1862
	CEZÂYİR-İ BAHR-İ SEFİD Eyaleti: Balya, Bayramiç, Biga, Çan, Kal'a-i Sultaniye, Lapseki, Rodos, Sultanhisar kazaları.		
	EDİRNE Eyaleti: Ahyolu, Akçakızanlık, Babaeski (Baba-yı Atik), Bergos, Cısr-i Ergene, Cısr-i Mustafa Paşa, Çırpan, Çirmen, Çorlu, Dimetoka, Edirne (Ada, Çöke, Manastır, Merkez, Üsküdar nahiye-leri), Filibe, Kızılağaç-Hatunili, Hasköy, Hayrabolu, İnöz, Kırkağaç, Kırkilise, Kızanlık, Kızılağaç, Misivri, Midye, Pınarhisar, Saray-Vize kazaları.		
4	EDİRNE Eyaleti: (Silivri, Pazarcık (Tatarpazarı), Tekfurdağı, Uzunca-âbâd-ı Hasköy, Vize, Zağra-yı Atik, Zağra-yı Cedid kazaları. Edirne eyaletine ek kazalar.	1260-61 (1844-45)	1402
	ERZURUM Eyaleti: Bayburd, Erzurum, Erzurum Ovası, Pasin-i Ulya, Şiran kazaları.		
	HÜDAVENDİGÂR Eyaleti: Adrenos, Baklan, Balıkesir, Balya, Banaz, Bigadiç, Bilecik, Bursa, Çal, Çay, Çölâbad, Dağardı, Danişmendli, Dazkırı kazaları.		

Katalog No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
5	HÜDAVENDİĞÂR Eyaleti (Domaniç, Edincik-Aydincık, Eğrigöz, Es-kişehir, Gediz, Gemlik, Geyikler, Gökçedağ, Gölpazarı, Gönen, Göynük, Harmancık, İnegöl-i Bursa, İnönü, İvrindi, İznik, Karacasu, Karacaşehir, Karahisar-ı Nallı, Karamık, Kebsut, Kete, Kirmasti, Kula, Kütahya (Altuntaş, Armudili, Etrafşehir, Gireği, Gümüş, Tavşanlı, Ulugöyük, Virancık nahiyeleri), Lefke, Meydan, Mihaliç, Mihalgazi, Mudanya kazaları.	1260-61 (1844-45)	1936
6	HÜDAVENDİĞÂR Eyaleti: Nevahi-i Barçın, Pazarcık, Seferhisar, Seyyidgazi, Sındırgı, Simav, Soma, Söğüt, Şeyhlü, Şuhut, Turgutlu, Tuzlacık, Uşak, Yarhisar, Yenişehir-i Bursa kazaları. KONYA Eyaleti: Avşar, Ağulu, Ağlasun, Ağroz, Akşehir, Anamur, Andırgı, Antalya, Argıdhanı, Barla, Belviran, Beşkonak, Beyşehir, Bozkır, Bozulus, Bucak, Burdur, Doğanhisar, Eğridir, Elmalı, Ereğli, Ermenek, Falkana, Finike, Feriştözü, Gaferiyad, Göçü, Gölhisar, Gülnar, Hadim, Havran, Ilgın, İçel, Isparta, İrle ve Yarıca, İshaklı, Kadınhanı, Kalkan, Kalkanlı, Karaağaç, Karabeşöz, Kaş, Karapınar, Karataş, Keçiborlu, Kemerhamid, Kirili, Kızılkaya, Konya, Kuşaklı, Kütan, Larende, Muradca (Eskiil), Mut, Nevahi, Saidili, Sankavak, Selendi, Serik, Seydişehir, Silifke, Sinanlı, Tefenni, Teke, Turgud, Ulu- borlu, Yalvaç kazaları. NİŞ Eyaleti: Berkofça, Dobnice, İhtiman, İznebolu, Şehirköy, Köstendil, Kurşunlu, Leskofça kazaları.	1260-61 (1844-45)	2243
7	NİŞ Eyaleti: Niş, Samakov, Şehirköy, Ürgüp kazaları. RUMELİ Eyaleti: Bihleşte, Çarşamba, Ezine-i Kazdağı, Filorina, Görice, Horpeşte, İstip, Kesriye, Kırçova, Gilan, Kolonye, Köprülü, Manastır, Naslıç, Pırlepe, Pespere, Radovişte, Serfice, Tikveş, Opar, İsterova kazaları. SELANİK Eyaleti: Selanik, Tırhala, Vodine kazaları. SİLİSTRE Eyaleti: Aydos, Eski Cuma, Hacıoğlupazarı, Hezargrad, Hırsova, Kırçova, Kozluca, Köstendil, Köstence, Maçın, Mankalya, Osmanpazarı, Prevadi, Rusçuk, Ruskasrı, Silistre, Şumnu, Tırnova, Tolca, Umurfakı, Varna, Prizren, Yenipazar kazaları. SİVAS Eyaleti: Akdağ, Amasya, Artukâbâd, Ballu, Boğazlıyan kazaları.	1260-61 (1844-45)	2015

Katalog No	Eyalet-Kaza Adı	Tarihi	Defter Adedi
8	SİVAS Eyaleti: Budaközü, Danişmendli, Darende, Divriği, Emlak, Erbaa, Aşudi, Eyrek, Ezinepazar, Gedikçubuk, Geldigelen, Gümüş, Gümüşhacıköyü, Gürün, Hafik, Havza, Hüseyinâbâd, İlbeyli, İnallu, Kangal, Karahisar-ı Behramşah, Karaguş, Karakaya, Kayseri, Kazabad, Kelinkiras, Kelmugad (Yıldızeli), Kızılkoca, Kızılkümbet, Köprü, Ladik, Mecitözü, Merzifon, Niksar, Ortapazar, Selmanlı, Sorgun, Sivas, Sivasili, Süleymanlı, Şarkpare, Taşâbâd, Toht, Tokat, Tono, Tozanlı, Turhal, Varay, Yahyalı, Yıldızeli, Yozgat, Yüzdepare, Zaltan (Zeytunâbâd), Zeytun ve Zile kazaları.	1260-61 (1844-45)	1886
9	ÜSKÜP Eyaleti: Eğridere, İvranya, Kalkandelen, Geylan, Koçana, Kumanova, Priştine, Üskup ve Vilçitrın kazaları.	1260-61 (1844-45)	2432
	VIDİN Eyaleti: Belgradcık, İvraca, Lofça, Lom, Niğbolu, Plevne, Rahova, Servi, Vidin ve Zıştovi kazaları.		
	EK: tasnif esnasında bağlı olduğu yerler tespit edilemeyen muhtelif mahalleler, köyler ve ek kazalar.		

Ülkemizde ve bilim aleminde bu defterleri ilk defa Prof. Dr. Tevfik Güran kullandı. Güran, daha Temettuat katalogları açılmadan önce Kepeci tasnifinde bulunan sınırlı sayıda defterlerden istifade ederek kaleme aldığı makalelerle bu zengin bilgi kaynağını tanıttı. Daha sonra yayınladığı makalelerle de Temettuat araştırmacılarını uyardı ve yol haritasını çizdi. Dikkat edilmesi gereken konulara işaret etti.

Güran, yaptığı çalışmalarla Osmanlı tarih araştırmacısının dikkatlerini bu zengin bilgi kaynağına çekmeyi başardı ve son on yıl içerisinde çok sayıda araştırmaya öncülük ve kaynaklık etti.

Tevfik Güran'ın açtığı çığır her geçen gün büyüdü. Temettuat defterleri kullanılarak çok sayıda bilimsel çalışma yapıldı ve bu çalışmalar gün geçtikçe yoğunlaşarak devam etmektedir.

Öncü Çalışmalar

- 1- Tevfik Güran, "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabası'nın Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *İÜİE, Ord. Prof. Dr. Ömer Lütü Barkan'a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 1985.

Tevfik Güran bu makalesinde küçük bir Anadolu kasabasının 19. yüzyıl ortalarında sosyo-ekonomik özelliklerini incelemiştir. Bu çalışma ilk defa Temettuat tahrirleri kullanılarak yapılan bir çalışmadır.

- 2- Tevfik Güran, “Osmanlı İmparatorluğunda Ondokuzuncu Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağı’nın Koyuntepe Nahiyesi’ne Bağlı Dokuz Köy Üzerine Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması”, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998.

Tevfik Güran bu makalesini Sofya’da düzenlenen bir sempozyuma tebliğ olarak sunmuş ve yine Temettuat verilerinden hareketle çalışmasını yapmıştır. Güran bu tebliği Sofya’da Fransızca olarak sunmuş, tebliğin daha sonra Türkçe tercümesi yayınlanmıştır.

- 3- Tevfik Güran, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, *İÜİF Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Yıl 1987, Sayı 1, İstanbul 1988.

Tevfik Güran bu çalışmasında Temettuat Defterleri’ndeki verilerden hareketle Osmanlı tarım işletmelerinin büyüklükleri, sermaye donatımları konusunda çıkarımlarda bulunmuştur. Güran’ın bu makalesi daha sonra *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı* adlı eserinde tekrar yayınlanmıştır.

- 4- Tevfik Güran, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.

Güran bu çalışmasında Osmanlı tarım işletmelerinin büyüklüğü konusunda Temettuat Defterleri’ne müracaat etmiştir.

- 5- Tevfik Güran, “19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000.

Tevfik Güran bu çalışmasında Temettuat tahrirleri üzerinde ilmî çalışma yapacakları uyarmakta, bu verilerin güvenilirlik meselesini sorgulamaktadır.

- 6- Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettu Defterleri”, *Belleten*, LIX/225 (1995).

Mübahat Kütükoğlu erken sayılacak bir tarihte yayınladığı bu makalesiyle Temettuat Defterleri’nin bir tanıtımını yapmış, örnekler sunmuştur.

- 7- Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996.

Said Öztürk 1994-1995 yılında hazırlayıp 1996 yılında basımı gerçekleşen bu eserinde Bilecik köyleri ve şehir merkezindeki mahallelere

ait Temettuat Defterleri'ndeki verileri kullanarak Bilecik'in Tanzimat döneminde sosyal ve ekonomik yapısını incelemiştir. Düzenlediği tablolarla Temettuat verilerinin kullanım alanlarını göstermiştir.

- 8- Said Öztürk, "XIX. Yüzyılda Söğüt'ün Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim 1995, sayı 106.

Said Öztürk bu çalışmasında Hicri 1256 tarihli ilk Temettuat sayım defterlerindeki verileri kullanmıştır. Söğüt'ün bu yıllarda yapılan sayımında daha sonra (1261 sayımı) yapılan sayımlarda olmayan bir kısım ayrıntılara yer verilmiştir. Öztürk çalışmasında bu ayrıntıları ele almıştır.

- 9- Said, Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, İstanbul 2000.

Öztürk bu çalışmasında Temettuat Tahrirlerinin oluşum sürecini, Hicrî 1256 ve 1261 tarihli sayımın gerekçelerini, bu sayımların düzenleniş biçimini, yazım kurallarını, pratikte ortaya çıkan yazım şekillerini, defterlerin bölgesel dağılımını incelemiştir.

- 10- Salih Aynural, *Tanzimat Dönemi Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış çalışma, İstanbul 1994.

Salih Aynural'ın doçentlik tezi olarak hazırladığı çalışma Bursa Temettuat Defterlerine dayandırılmıştır. Çalışmada çeşitli tablo ve grafikler düzenlenmiş, Osmanlı şehirlerinin sosyal ve ekonomik yapılarını inceleme açısından Temettuat verilerinin zenginliğini göstermiştir.

Aşağıda Temettuat Defterleri'ndeki veriler kullanılarak yapılan çalışmaların bir listesi verilmiştir. Bu liste basılı kitap, basılmamış yüksek lisans, doktora ve doçentlik tezleri, yayınlanmış ve yayınlanmamış makale ve tebliğlerden oluşmaktadır.

Basılı Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmed- Said Öztürk, *Yozgat Temettuat Defterleri I-III*, İstanbul 2000.

AKGÜNDÜZ, Ahmed- Said Öztürk, *Darende Temettuat Defterleri I-II*, İstanbul 2002.

ÇELİK, Gülfettin, *İki Dönemde Bir Kent Gebze*, Gebze 1999.

DEMİR, İsmet, *Kayseri Temettuat Defteri*, c. I-III, Kayseri 1998-1999.

GÜRAN, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1988

ÖZER, İlbeyi, *Darende, Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri*, İstanbul 2000.

ÖZTÜRK, Said, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996.

- YILMAZ, Ahmet, 19. yy İlk Yarısında Yabanabad Kazası Sosyal ve İktisadi Durumu, Ankara, ts.
- ÇAKIR, Coşkun, 19. Yüzyılda Bir Anadolu Şehri Niksar (Ekonomik ve Sosyal Yapı), İstanbul 2001.
- DOĞRU, Halime, XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Rumeli’de Sağ Kolun Siyasi, Sosyal, Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası, Eskişehir 2000.

Basılmamış Tezler

- ADİYEKE, Nuri, XIX. Yüzyılda Milas’ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- AKAR, Şevket Kamil, 19. Yüzyılda Edirne Eyaletine Bağlı Ahyolu Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.
- AKYILDIZ, Arslantürk, 19. Yüzyıl Ortalarında Pasinler Kazasının Sosyal ve İktisadi Durumu, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- ALBAYRAK, Mustafa, 19. Yüzyılda Şiran Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre, 1260/1844).
- AYDIN, Meltem, Kütahya Sancağı 1261 (1845) tarih ve 8759-8760-8761-8762-8763-8764-8765 numaralı Temettuat Defterleri.
- AYDIN, Lokman, Kütahya Sancağı 1261 (1845) tarih ve 8767-8768-8769-8770-8771 numaralı Temettuat Defterleri Transkripsiyonu.
- AYNURAL, Salih, Tanzimat Dönemi Bursa’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı, Yayınlanmamış çalışma, İstanbul 1994.
- BAĞDATLI, Z. Ahmet, 1844-45 Tarihli Temettuat Defterleri Çerçevesinde Tanzimat Dönemi Yozgat Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- BAYRAKTAR, Kaya, Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1844 Yılında Çorlu, Silivri ve Ereğli Kazalarının Sosyo-ekonomik Durumu.
- BULMUŞ, Birsen, Agricultural Structure of The Foça Region in The Midnineteenth Century: An Axamination of The Çift-Hane System And The Big Farms in The Light of The Temettü Defters, 1844-45 (H.1260-61), (19. Yüzyılın Ortasında Foça Bölgesinin Tarımsal Yapısı: 1844-45 (H.1260-61) Temettü Defterleri’nin Işığı Altında Çift-Hane Sistemi Ve Büyük Çiftliklerin İncelenmesi), Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- COŞKUN, Ahmet, Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1844 Yılında Erzurum Ovası’nın Sosyal ve Ekonomik Durumu.
- ÇORUH, Haydar, Temettuat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.

- DAŞTAN, Kayhan, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Bayburt Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*.
- DOĞAN, Gönül, *Temettuat Defteri Kayıtlarına Göre Karaağaç-ı Yalvaç Kazasında Sosyal ve İktisadi Yapı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- DURUKAN, Devrim Topal, *Kütahya Kazası Börekçiler, Ma'ruf, Hisaraltı, Paşam, Şehre Küstü Mahallelerinin Temettuatına Dayanılarak İdari, İktisadi Ve Sosyal Yapı*.
- EKİNCİKLİ, Mehmet, *Temettuat Defterlerine Göre 1261 (1844) Mudurnu Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- ERLER, Mehmet Yavuz, *Ankara Ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık Ve Kıtık (1845 Ve 1874 Yılları)*.
- ERSÖZ, Metin, *19. Yüzyılda Cezayir-i Bahr-ı Sefid Eyaletine Bağlı Bayramiç Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*.
- FURAT, Ahmet Hamdi, *Temettuat Defterine Göre Üsküp'ün Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2001.
- GÜL, Emine, *XIX. Yüzyılda Makedonya ve Üsküb Kazası (Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1260/1844)*.
- GÜMÜŞSOY, Süleyman, *Sosyo-Ekonomik Açından 1840 ve 1844 Tarihli Temettuat Tahrir Defterleri Işığında Niksar*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- İSMAİLOĞLU, Kubilay, *19. Yüzyılda Silistre Eyaletine Bağlı Mangalya Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*.
- KAPISIZ, Pelin, *Temettuat Defterlerine Göre Denizli'nin Sosyo-Ekonomik Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999.
- KAPLAN, Mesut, *19. Yüzyılda Virancık (Örencik) Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı*.
- KARAKAŞ, Mehmet, *Maliye Nezareti, Temettuat Defterlerine Göre 1844 Yılında Bolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- KAŞMER, Ramazan, *19. Yüzyılda Gerede Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- KAYA, Alp Yücel, *Temettuat Defterlerinden Bölgesel Bir Ekonominin Dinamikleri: 1845'de Bayındır (İzmir)*, 1998.
- KUZUCU, Kemalettin, *19. Yüzyıl Ortalarında İlbeyli Kazasının Sosyal ve İktisadi Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- KÜÇÜKŞAHİN, İsmail Ethem, *Argıthanı Kazası Şehir Merkezinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*.

- ÖZER, İlbeyi, *Temettuat Defterlerine Göre Darende’nin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı (1844)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.
- PULLUKÇU, Seyhan, *Edirne Eyaletine Bağlı Hayrabolu Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (1844)*.
- SARAÇOĞLU, Safa, *1845 Tahrirlerinden Kafirni Kazasının Bir Resmi*.
- SOYLU, Hasbi, *Darende İlçesinin Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000.
- ŞAR, Ercan, *19. Yüzyılda Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletine Bağlı Çan Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- ŞEKER, Feyyaz, *19. Yüzyıl Ortalarında Kal’a-i Sultaniye Sancağına Bağlı Kumkale Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- TIRAŞ, Ramazan, *1261 (1844) Temettuat Defterlerine Göre Kütahya Sancağının Merkez Mahallelerinden Ahi Mustafa, Cedit ve Kadı Şeyh Mahallelerinin Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2000.
- TOP, Cahit, *19. Yüzyılda Tire Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*.
- TOZDUMAN, Arzu, *Aydın Güzelhisarı’nın Sosyal ve İktisadî Durumu (1844)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.
- TÜFEKÇİ, Ahmet, *Kartal ve Beykoz Kazalarının Sosyo-Ekonomik Durumu (Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1844 Yılında)*.
- ULUSOY, Recep, *19. Yüzyılda Konya Eyaletine Bağlı Burdur Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*.
- USKAN, Tahsin, *Temettuat Defterlerine Göre Kütahya Sancağı Pirler, Çerçi, Polatbey Ve Cemaleddin Mahallelerinin Sosyoekonomik Ve Demografik Yapısı (1261-1845)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
- ÜNAL, Mustafa, *Socio-Economic Structure Of Safranbolu According To The Temettuat Document (1844)*.
- YALÇIN, Ayhan, *Temettuat Defterlerine Göre Silifke*, Yüksek Lisans Tezi, 2001
- YASAK, Nursen, *XIX. Yüzyıl ortalarında Nif Kazasının Toplumsal ve Ekonomik Durumu*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- YAZICI, Atila, *XIX. Yüzyılda Eskişehir’in Ekonomik Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- YEŞİLYURT, Muhammet Tahir, *Temettuat Defterlerine Göre Kütahya Sancağı Efendi Bula, Hacı İbrahim ve Lala Hüseyin Paşa Mahallelerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1261-1845)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2000.

YILDIZ, Murat, *XIX. Yüzyılda Temettuat Defterlerine Gıre Kütahya'nın Meydan ve Çukur Mahallelerinin Emlak ve Arazi Durumlarının Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2000.

YILMAZ, Ahmet, *19. Yüzyılın İlk Yarisında Ankara Sancağına Bağlı Yabanabad Kazası Ve Köylerinin Sosyal Ve İktisadi Durumu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.

YILMAZ, Belgin, *19. Yüzyılda Bolu Eyaletinin Kocaeli Sancağına Bağlı Şile Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994.

YILMAZ, Mustafa, *19. Yüzyıl Ortasında Bolu Eyaleti Kastamonu Sancağına Bağlı Kazalardaki Sosyo-Ekonomik Yapı Özellikleri*.

YILMAZ, Şeyma, *XIX. Yüzyılda Bir Anadolu Kenti Eskişehir Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre, 1260/1844)*.

Makaleler

AKAR, Şevket Kamil, "19. Yüzyılda Edirne Eyaletine Bağlı Ahyolu Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 120, İstanbul 1999.

ADİYEKE, Nuri, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM*, sayı 11, Ankara 2000.

BAŞARAN, Mehmet, "Tire'de Bulunan Camiler, Temettuat Defterlerine Göre Görevliler ve Mal Varlıkları", *75. Yıl Özel Sayısı*, Cilt 3, Sayı 8, Yıl 1998, İzmir.

CEZAR, Yavuz, "18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 9, İstanbul Nisan 1996.

DEMİR, İsmet, "Temettuat Defterleri'nin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I-XII*, Ankara 1999.

EGAWA, Hikari, "The Tanzimat Reforms and Provincial Society: Analysis of the Temettuat Defteri in Balıkesir District (1840) from the Viewpoint of Land Possession" (written in Japanese), *The Toyo Gakuho*, Vol. 79, No. 2, 1997, pp. 01-029.

GAZEZ, Müzeyyen, "Hicri 1260-1261 (1844-1845) Tarihli Bergama Temettuat Defterlerine Göre Bergama'nın 19. Yüzyılda Durumu", *Bergama Yakın Tarihi*, (Bildiriler-Tartışmalar), 9 Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, ts.

GÖÇMEN, Muammer, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Şehirlerinde Sosyal ve İktisadi Yapı: Isparta Örneği", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, c. 5, Ankara 1999.

GÖKAÇTI, Mehmet Ali, "Maliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre 1845 Yılında Selânik", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1997, sayı 168.

- GÜRAN Tevfik, “19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000.
- GÜRAN, Tevfik, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabası’nın Sosyo-Ekonomik Özellikleri, *İÜİF, Ord. Prof.Dr. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan Özel Sayısı*, İstanbul 1985.
- GÜRAN, Tevfik, “Osmanlı İmparatorluğunda Ondokuzuncu Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağı’nın Koyuntepe Nahiyesi’ne Bağlı Dokuz Köy Üzerine Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması”, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998.
- GÜRAN, Tevfik, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, *İÜİF, Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Yıl 1987, Sayı 1, İstanbul 1988.
- GÜRAN, Tevfik, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.
- IŞIK, Şevket, “Tarihsel Coğrafya Açısından Temettuat Defterlerinin Değerlendirilmesi ve Aşağı Akçay Havzası Örneği”, *Ege Coğrafya Dergisi*, sy. 10, İzmir 1999.
- KÜTÜKOĞLU, M.S., “İzmir Temettu Sayımları ve Yabancı Tebaa”, *Belleten*, c. LXI-II, sayı 238.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettu Defterleri”, *Belleten*, LIX/225 (1995).
- ÖZÇELİK, Selahattin, “Temettuat Defterlerine Göre İnay ve Çevresinde İktisadi ve Sosyal Hayat”, *25-27 Ekim 2001, 21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, C. 1, s. 259-275.
- ÖZÇELİK, Selahattin, “XIX. Yüzyılda Honaz Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat (Temettuat Defterlerine Göre)”, Denizli 1999.
- ÖZDEĞER, Mehtap, “19. Yüzyılda Uşak Şehrinde Ekonomik ve Sosyal Hayat”, *25-27 Ekim 2001, 21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, C. 1, s. 231-258. Düzeltilmiş yeniden basımı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 140, İstanbul 2002.
- ÖZTÜRK, Said, “Konya Temettuat Defterleri”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 07-09 Nisan 1999*, Konya 2000.
- ÖZTÜRK, Said, “Temettuat Tahrirleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, İstanbul 2000.
- ÖZTÜRK, Said, “Uşak’ın Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Mühim Bir Kaynağı Uşak Temettuat Defterleri”, *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu (25-27 Ekim 2001)*, c. 1, İstanbul 2001.
- ÖZTÜRK, Said, “XIX. Yüzyılda Söğüd’ün Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ekim 1995, sayı 106.

- ÖZTÜRK, Said, "Osmanlı Döneminde Konya Ekonomisine Dair Gözlemler", yayınlanmamış metin.
- SERİN, Mustafa, "Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri", *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998*, Ankara 1998.
- ŞENER, Abdullatif , "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.
- ŞENER, Abdullatif "Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara (31 Ekim- 3 Kasım 1989), Ankara 1994.
- ŞENER, Abdullatif, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliye Politikaları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (Bildiriler) 25-27 Aralık 1989, Ankara 1991.

The use of Temettuat registers in Ottoman Studies

Said ÖZTÜRK

Abstract

This article aims to discuss the use of *temettuat* registers in the Ottoman studies. Since the *temettuat* registers were opened for academic research in 1988, the number of studies that are based on these registers has increased enormously. The works of Professor Tefik Güran have played pioneering role in this regard. The *temettuat* surveys were implemented within the geography where Tanzimat reforms were applied. Therefore, these registers include crucial information on the social and economic history of 19th century Ottoman Empire. Since the main purpose of these surveys were the reforms in taxation system; data concerning the local personalities, their wealth, annual revenues and the amount of money to be paid as tax, come to the forefront. This article includes a list of provincial *temettuat* registers and concludes with a detailed bibliography on studies based on *temettuat* registers.

Mahkeme Kayıtları (Şer'îye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya

Yunus UĞUR*

GENEL OLARAK TARİH KAYNAKLARINI ve özelde bu çalışmanın konusu olan şer'îye sicillerini değerlendirirken hem diğer tarih kaynaklarının hem de tarih yazımındaki gelişmelerin dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz. Bu noktada biz burada sicil çalışmalarının¹ tarihî seyrini diğer kaynakların kullanımı ve tarih yazıcılığındaki gelişmelerle birlikte değerlendirip daha sonra Osmanlı tarihi ve özellikle iktisat tarihi açısından bu kaynaklar kullanılarak ne tür konuların çalışıldığını ortaya koymaya çalışacağız. Çalışmamızın sonunda ise konuyla ilgili genel bir bibliyografya vereceğiz.

Siciller üzerine ilk çalışmaların 1930'larda dönemin Halkevi dergilerinde yapıldığını görmekteyiz.² İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın 1935'te "Şer'i Mahkeme Sicilleri" ve T. Mümtaz Yaman'ın 1938'de yine "Şer'i Mahkeme Sicilleri" başlıklı Ankara Halkevi dergisi *Ülkü*'de yayımlanan ve sicillere dikkat çeken yazıları bu alanda ilklere aittir. Uzunçarşılı, sicillerin dört yüz yıllık Türk tarihinin aydınlatılmasındaki son derece önemli katkısına dikkat çekmekte; Yaman ise sicilleri *hazine-i evrak* mesâbesinde bir 'membra' ola-

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi. Bu çalışma, Boğaziçi Üniversitesi'nde 2001 yılında hazırlamış olduğum "The Ottoman Court Records and the Making of 'Urban History', with Special Reference to Mudanya *Sicils* (1645-1800)" başlıklı yüksek lisans tezimin 9-25. sayfaları arası esas alınarak hazırlanmıştır. Buradaki bilgilerin ayrıntıları için teze müracaat edilmelidir. Çalışmalarına yaptığı katkıdan dolayı sayın Prof. Dr. Edhem Eldem Bey'e burada tekrar teşekkür ediyorum.

1 Varolan çalışmaların "sicil çalışmaları" olarak nitelenmesi, gerçeği yansıtsa da gelecekte bunun yerine 'bir kaynak olarak sicilleri kullanan çalışmalar' nitelemesini kullanabilmeyi ümit ediyoruz.

2 Jon E. Mandaville ilk çalışmaların Bulgar ve Macar tarihçileri tarafından yapıldığını söylemektedir. İnalçık ise C. Truneka'nın makalesini bu konuda öncü bir çalışma olarak değerlendirmektedir.

rak tavsif ederek bu membain Osmanlı tarih ve kurumlarını anlamadaki yerine işaret etmektedir. Uzunçarşılı aynı yazısında sicilleri Batı'daki kilise arşivleri ile mukayese ederek onların, bulundukları mahallin sosyal, ekonomik ve siyasî tarihleri için en güçlü ve en güvenilir kaynaklar olduğunu iddia etmektedir. Bir şehirde yaşayan insanların bizzat kendi fiil ve hayatlarını aktaran kaynak olmasına ise, sicillerin belki de en çok vurgulanan hatta onları devlet arşivlerden ayıran bir özelliği olarak, birçok tarihçi tarafından dikkat çekilmektedir.

Sicillerin çalışılması gerektiğine dair yapılan bu vurgu ile sicil çalışmalarında niceliksel bir artış meydana gelmiştir. Örneğin Halkevi dergilerinden Bursa'da çıkan *Uludağ* dergisi başta olmak üzere bazı dergilerde o bölgeye ait sicillerden kayıtlar neşredilmeye başlanmıştır. Halit Ongan'ın 1958 ve daha sonra 1974 tarihinde *Ankara Sicilleri I-II* başlığı ile özetleyip indeks ilave etmek sûretiyle neşrettiği siciller ise bu alanda ilk kapsamlı neşir faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Bu ilk dönem neşir faaliyetlerini bir tarih çalışması olarak görmenin yani bir tarihsel kurgu içerisinde sicillerin kullanıldığını iddia etmenin zor olduğunu, bunların sadece sicilleri transkribe ederek gündeme getirme fonksiyonu icra ettiklerini burada belirtmeliyiz.

Tarih kurgusu içerisinde sicilleri bir kaynak olarak ele alanlardan ilki herhalde Halil İnalıcık'tır. O, 1943'te "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak" ve 1953-4'te "15. Asır Türkiye İktisadi İctimâi Tarihi Kaynakları" başlıklarıyla yayımladığı makaleleri ile hem sicillerin kullanılma alanlarına vurgu yaparak Bosna ve Bursa sicillerinden örnekler neşretmiş hem de bunları çeşitli başlıklar altında gruplandırıp mevcut bilgiler ile birlikte değerlendirmeyi amaçlamıştır. İnalıcık'ın 1960'ta yayımladığı "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar" makalesi bu açıdan, yani iktisat tarihi kurgusu yaparken sicillerin ve devlet arşivlerinin birlikte kullanılması bakımından iyi bir örnektir. Fakat burada sicillerin iktisat tarihi yazılabilecek bir kaynak olarak değil de pratik hayatı yansıtmaları açısından merkez arşivlerinden ve diğer kaynaklardan ortaya çıkan bilgileri test edici bir unsur olarak kullanıldığını ifade etmemiz gerekir. Ayrıca İnalıcık, şehirlerin canlı tarihine kaynaklık etmesi açısından son derece önemseddiği sicillerin mutlaka kullanılması gerektiğini belirtmektedir. Siciller içerisinde yer alan kayıtlardan *tereke* kayıtlarını da tanıtan İnalıcık, bu tür kayıtların servetin dağılım ve içeriğini, ölenlerin sosyal konumlarını, ürünlerin miktar, fiyat ve çeşitlerini verdiğini ve dolayısıyla fiyatlar, para, kredi, meslekler ve meslek gereçleri gibi alanlarda tarihçilere son derece zengin bilgiler sağladığını ifade etmektedir.

Mandaville'in de belirttiği gibi, sicillerin yerel tarihler için kullanılmasının ilk örneklerinden biri M. Çağatay Uluçay'ın çalışmalarıdır. Uluçay özellikle devlet arşivlerinin boş bıraktığı alanları dolduran bir unsur olarak sicillerin kullanılmasının önemini vurgulamakta, sicillerin bürokratlar ve ulema dışında halkın günlük yaşamını yansıtmassını da özellikle belirtmektedir.

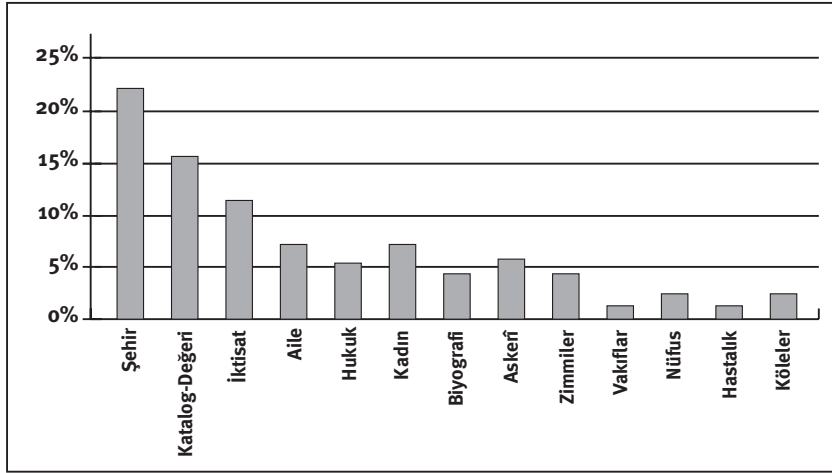
Buraya kadar bahsi geçen ve sicillere dikkat çeken çalışmalardan hiçbirisi sicilin ihtiva ettiği problemlere değinmemektedir. Bir metin olarak sicillerin gerçekten kimi-neyi temsil ettiği, doğrunun ne kadarını yansıttığı, başka bir ifadeyle saklayabileceği birşeylerin de olabileceği gibi sorunlar gündeme gelmemektedir. 1970'lerde de süreç aynen devam etmekte ve bu dönemde de tarihçilerin uğraşı alanı, sicillerin Osmanlı tarihinin hangi alanlarında kullanılabileceğini ortaya koymakla sınırlı kalmaktadır. Örneğin Layish, 1975'te yayımladığı çalışmasında sicillerin, kendi örneğinde, siyasî olayları (1790'lardaki Fransız baskınlarını örnek verir), evlilik, mehir, boşanma, miras, kadınların mülkiyet hakları, hukukî meseleler, vakıflar, zımmîler, diplomatik elçiler, nüfus bilgileri ve şehrin diğer sosyal yönleri ile ilgili bilgiler verdiğini söylemektedir.

Aynı dönemde Jennings, yazdığı makale ve kitaplarda siciller yardımıyla mikro düzeyde Osmanlı tarihi analizleri yaparak birçok konuyu ilk defa işlemiştir. Örneğin onun gündeme getirdiği kadın konusunda daha sonra Marsot ve Tucker ciddi açılımlar yapmışlardır. Faizle borç verme muameleleri, millet sistemi eleştirisi, Kıbrıs tarihi ve 16. yüzyıl sonu nüfus patlaması iddialarını çürütmesi Jennings'in sicilleri temel alarak yapmış olduğu çalışmalarla gündeme gelmiştir. Faroqhi'ye (1999) göre Jennings'in en büyük katkısı siciller yolu ile, Osmanlı toplumunun, düşündüğümüzden çok daha geçişken ve esnek bir yapıya sahip olduğunu göstermesidir. Jennings çalışmalarında diğer kaynak türlerini de yeri geldikçe kullanmakta ve fakat sicilleri hepsinden üstün görmektedir. Hukuk metinleri ile mukayese ederken "siciller, kredi, borç, faiz gibi fiillerin *gerçekte* (!) nasıl işlediğinin canlı bir resmini sunarken; hukuk kitapları tek taraflı ve statik bir resim çizer" demektedir.

Nelly Hanna 1998'de yayımlanan eserinde sicillerin sosyal yapıları, kişisel ve aile hayatları, sosyal gruplar ve mahallin şehir tarihi açısından bir bilgi dağarcığı olduğunu iddia ederken bu kaynakların kişilerin ruhi ve dinî hayatlarını yansıtmadığına dikkat çekmektedir. Buna rağmen sicilleri temel alarak bir tüccar üzerinden ilk biyografi çalışmasını yapan Hanna, sicillerin tarihçilere 'içeriden' veya 'aşağıdan' tarih yapma imkânı verdiğini söylemektedir. Şehir tarihi yazımında kullanılan kroniklerin ve seyahatna-

melerin taşıdığı önyargılara ve bunlardan hareketle çalışmalar yapan kişilerin kafalarındaki modellere dikkat çeken Hanna, sicillerin hem bu önyargı ve taraflı tutumları hem de modelleri sarsma gücüne sahip olduğunu belirtse de, kendisi sicillerin bir tarih kaynağı olarak temsil gücü ve doğruluğu yansıtmaya özelliğini sorgulamamaktadır.

1980'lerden sonra ise artık Osmanlı ve Ortadoğu çalışmalarının birçok alanında siciller birinci derecede tarih kaynakları olarak yoğun bir kullanıma sahip olmuştur. Kadın çalışmaları, müslim-gayrimüslim ilişkileri, toplumun maddi kültürü, Gerber'in üstünde durduğu Osmanlı hukuku çalışmaları ve başka konular sicillerin kullanımı ile yeni okumalara ve anlamlara şahit olmuştur. Aşağıdaki grafik mevcut sicil çalışmalarının hangi konular üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

Grafik: Elimizde mevcut Türkçe ve İngilizce sicil çalışmalarının konularına göre dağılımı.

Buraya kadar sicillerin genel olarak hangi alanlarda kullanıldığını tarihî süreç içerisinde görmeye çalıştık. Bir tarihî kurgu yaparken veya başka bir ifadeyle tarihî bilgi üretirken sicillerin bir tarih kaynağı olarak nerede durduğu, güvenilirliği ve temsil kabiliyeti ile ilgili olarak ise ne Uzunçarşılı'nın sicillere dikkat çektiği yazılarında, ne İnalcık'ın toplumsal ve ekonomik tarih yazılarında ne de Akgündüz'ün kataloğunda fazla bir bilgiye rastlayamıyoruz. Göçek, Singer ve Ze'evi gibi bazı kişileri, çalışmalarında bu tartışmaya yer ayırmaları dolayısıyla istisna etmemiz gerekir. Burada çalışmamızın çerçevesi dolayısıyla ayrıntısına giremeyeceğimiz bu tartışmayla ilgili en azından problem alanlarını ve bazı çözüm önerilerimizi vermekle

yetinebiliriz. Mevcut sicil çalışmalarında gözardı edilen ve dolayısıyla ciddi bir problem alanı teşkil eden hususlar olarak şunlar ifade edilebilir:

1. Metin tenkidi ve satır aralarını okuma eksikliği,
2. Sicillerin bir bilgi deposu olarak görülmesi ve kayıtların gerçeği yansıtmada değerinin değerlendirilmemesi,
3. Sicillerin mahallinde geçen kişi ve olayların ne kadarını temsil ettiğinin sorgulanmaması ve aşırı genellemeler yapılması,
4. Mahkeme kayıtlarını yazan veya yazdıran kadı'nın Osmanlı taşra yönetimindeki yüksek pozisyonu dolayısıyla sicillere önemli bir yer verilmesi ve bunun sonucunda mahkeme ve kayıt süreçlerinin dikkate alınmaması,
5. 20. Yüzyılın başlarında tarih yazıcılığındaki gelişmelerin yani sosyal ve mikro tarihe eğilimin sicilleri gündeme getirdiğinin farkında olunmaması ve sicillerin, çalışmaların yapıldığı dönemdeki tarih yazıcılığındaki gelişmelerle eşzamanlı olarak değerlendirilmesinin gözardı edilmesi,
6. Soru sorulmadan yani sorunsal olmaksızın çalışmalara başlandığı için genellikle birkaç defter ile yetinilmesi vb.

Bu konuda önerimiz, sicil çalışmalarında önceliğin soruda-sorunsalda olmasının ve sicilleri, çalışmanın birçok kaynağından sadece biri olarak görmenin gerekliliğidir. Özetle:

1. Devlet arşivleri, kronikler, seyahatnameler, fetvalar, risaleler, divanlar... gibi tarih kaynakları, birçok sicil ve ikinci derecede kaynaklarla birlikte değerlendirilmeli,
2. Dil teorileri ve hukuk kültürü çerçevesinde metin tenkidi yapılmalı,
3. Tarih yazıcılığındaki gelişmeler, soru/nlar ve tarihsel bağlam gözönüne alınmalı,
4. Tüm bunlar yardımıyla, belirli perspektiflerden ele alınan konu ile ilgili tarihsel kurgu yapılmalıdır.
5. Özellikle tez çalışmalarında gündeme gelen sicil neşirlerinde, orijinal kayıtların transkripsiyonu ile birlikte verilmesi ilmî çalışmalar için son derece önemlidir.

İstanbul'da bulunan 10.000 adet civarında defter ve Ankara Milli Kütüphane'de toplanan Anadolu'nun 10.000 adet civarındaki sicilleri, Balkanlar ve Ortadoğu da düşünülürse milyonlarca sayfası ve kayıtları ile, hiç şüphesiz Osmanlı tarihinin her alanı için eşsiz bir kaynaktır. Sosyal yapıları ve olayları gözardı etmeyen iktisat tarihi için ise sicil defterleri içerisinde yer

alan kayıt türlerinden özellikle vergi, narh, miras, tereke, alış-satış, borç, evlenme (*mehir*) ve boşanma (*muhâla'a*) ilâm ve hüccetleri en önemli kayıtlardır. Bunun yanısıra merkezden gelen emirler, şikayet ve arzlara cevaplar da bize iktisat tarihi açısından son derece önemli ipuçları vermektedir.

Bu kayıt türlerinden iktisat tarihinin hangi alanları için ipuçları bulabiliriz sorusuna ise şimdiye kadar yapılan çalışmaları gözönüne alarak özetle şöyle cevap verebiliriz: Vergi türleri, vergi oranları, verginin sosyal dağılımı, olağanüstü vergiler, devletin toplam vergi gelirleri, mülkiyet ilişkileri ve bu bağlamda ev, bahçe, tarla büyüklükleri ve değerleri, iş ilişkileri, ortaklıklar, alış-satışların tarafları, borçlanma ve borçlanma türleri, hediyeleşme ve hediye türleri, esnaflık ve esnaf çeşitleri, paralar ve para değerleri, tüketim kültürü bağlamında tüketilen ve sahip olunan eşyalar, gıda maddeleri, bunların fiyatları, sosyal grupların sahip olduğu zenginlikler, ailelerin sahip olduğu eşyalar, ticari mekanlar ve bu mekanlarda yer alan varlıklar, vakıflar ve fonksiyonları...

Sicilleri özellikle iktisat tarihi çalışmalarında kullanan Barkan, Cezar, Çizakça, Dalsar, Ergenç, Faroqhi, Gedikli, Gerber, Hanna, İnalçık, Kurt, Matthews, Özcan, Özdeğer, Pamuk, Raymond, Reilly, Sahillioğlu, Yazbak gibi kişiler yanında aşağıda bibliyografyada verilen çalışmaların neredeyse tamamı iktisat tarihi ile ilgili dolaylı da olsa tartışmalar içermektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Kitaplar, Tezler ve Makaleler (Türkçe ve İngilizce)

- Abacı, Nurcan (1994), "1812 Tarihli Şer'iyye Siciline Göre 19. Yüzyılın Başında Tokat Şehrinin Sosyo-Ekonomik Durumu", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 160 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Açar, Muhittin (1980), "İstanbul'daki fiatları gösteren narh defteri (H. 1238-1273 yıllarına aid. İst. Şer'i Sicill. Arş. nr. 201, vr. 173-229 arası)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Adıyeke, A. Nühket ve Nuri Adıyeke (2000), "Newly Discovered in the Turkish Archives: Kadı Registers and Other Documents on Crete", *Turcica*, 32: 447-463.
- Adıyeke, A. Nühket (2002), "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmî Davaları", Kemal Çiçek (haz.), *Pax-Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ankara, 77-96.
- Agmon, Iris (1994), "Women and Society: Muslim Women, the Sharia Court and the Society of Jaffa and Haifa under Late Ottoman Rule (1900-1914)", Doktora Tezi, The Hebrew University.

- Agmon, Iris (1995), "Muslim Women in Court according to the *Sicil* of Late Ottoman Jaffa and Haifa: Some Methodological Problems", *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History*, Amira el-Azhari Sonbol (haz.), New York: Syracuse University Press.
- Ağaoğlu, Sami, (t.y.), "Konya Şer'îye Sicillerine Göre Şeyh Ahmet Efendi Vakfı Eserleri ve Vakfiyeleri (17. Yüzyılın İkinci Yarısında)", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Yüksek Lisans Tezi.
- Aka, Hatem (1994), "H. 1186-1190 (M. 1772-1776) Tarihli 290 Numaralı Karaman Şer'îye Sicil Defterinin İncelenmesi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 237 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Akargöl (Türkmen), Ayşe (t.y.), "96 numaralı Kayseri Şer'îye Sicil Defteri'nin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi", Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Akbaba, Haydar (1991), "Konya şer'îye sicilleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Akben, Adil, (t.y.), "234 Numaralı Maraş Şer'îye Sicili H.1322-1325/M.1904-1907", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, Yüksek Lisans Tezi.
- Akcan, Ahmet (2001), "81 Numaralı Kütahya Şer'îye Sicil Defteri", Yüksek Lisans Tezi.
- Akça, Oğuz (2001), "68 numaralı Kütahya Şer'îye Sicil Defterinin Transkripsiyonu", Yüksek Lisans Tezi
- Akdağ, Mustafa (1963), *Büyük Celali İsyanlarının Başlaması*, Ankara.
- Akdağ, Mustafa (1963), *Celali İsyanları. 1550-1603*, Ankara.
- Akgör, Olcay (1995), "Kıbrıs'ın 18 Numaralı Şer'îye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme) H. 1251-1262/M. 1836-184", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 149 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Akgündüz, Ahmet, (2002), "İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (haz.), Ankara, X: 54-68.
- Akgündüz, A. ve diğerleri (haz.) (1988; 1989), *Şer'îye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Katalogu ve Seçme Hükümler*, I-II, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Aköz, Alaaddin (1997), "Şer'îye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl Sonu ile XVII. Yüzyıl Başlarında Karaman", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 133 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Aksın, Ahmet (1990), "218 Numaralı Harput Şer'îye Sicili H. 1249-1256 (M. 1833-1840)", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 504 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Akşehir, Semih, (1997), "Davutpaşa Mahkemesi 37 Nolu Şer'îye Sicilinin Transkribi (H. 25 Zilkade 1215/13 Rebiülevvel 1216)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, Yüksek Lisans Tezi.
- Akşener, Meral (1992), "İzmit Şer'îye Sicili 1 (4 Muharrem 1220-25 Şevval 1230) (4 Nisan 1805-30 Kasım 1814)", Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi.

- Aktan, Ali (1997), "XVII. Yüzyıl Kayseri Kadı Sicillerinde Bulunan Köle ve Cariyelerle İlgili Bazı Belgeler Üzerinde Bir Değerlendirme", *I. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyum Bildirileri*, s. 13-20.
- Aktan, Ali (1998), "Kayseri Kadı Sicillerindeki Tereke Kayıtları Üzerinde Bazı Değerlendirmeler (1738-1749)", *II. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyum Bildirileri*, s. 47-68.
- Aktaş, Necati (2002), "Üsküdar'a ait H. 1178-1179 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Albayrak, Hasan, (1991), "982-994/1574-1585 Tarihinde Bursa'da Sosyal Düzen (A 139/166 nolu B.Ş.S.'ne göre)", Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Albayrak, Kadir (1999), "2034 Nolu Trabzon Şer'yye Sicil Defterinin (Vr. 70-142 arası) Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi.
- Ali Haydar (ts.), *Dürerü'l Hukkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam*, 4: 718.
- Alpaslan, Erhan (1996), "1247-1254 h/m. 1380-1838 Tarihli 2 Nolu Varna Şer'yye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi.
- Al-Qattan, Najwa (1996), "Dhimmi in the Muslim Court: Documenting Justice in Ottoman Damascus, 1775-1860", Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 396 s.
- Anastassiadou, Meropi (2001), *Selanik: Reform Çağında Bir Osmanlı Kenti 1830-1912*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arayan, Hakkı (1951), "Kadı Siciline Geçen Korkunç Rüya", *Tarih Hazinesi*, s. 489-491.
- Arıcı, Hüseyin (1994), "71 No'lu Şer'yye Siciline Göre Sinop ve Çevresinde Sosyal Hayat (H. 17 Rebîulevvel 1270-1 Şevval 1279) (M. 19 Aralık 1853-22 Mart 1863)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 220 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Arıkan, Zeki (1990), "Manisa'nın 1 Numaralı Şer'yye Sicilindeki Osmanlı Tarihi", *Osmanlı Araştırmaları*, s. 99-136.
- Arslantaş, H. Adnan (1997), "Antep'in 141 Numaralı H. 1261-1270 Tarihli Şer'yye Sicilinin Transkripsiyon ve Kataloğu", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 388 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Artan, T. (1998), "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 49-64.
- Aslan, Nâsi (1995), "Kayseri Şer'yye Sicillerindeki Hicrî 1084-1087 Tarihli 81 ve 84 Numaralı Defterler ve İslam Hukuku Açısından Tahlili", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 558 s., Doktora Tezi.
- Aslan, Nâsi (1998), "Milli Arşivimiz İçerisinde Şer'yye Sicilleri: Eğitim ve Terminoloji Problemi", *1. Milli Arşiv Şurası*, Ankara: Başbakanlık Arşivi, s. 187-195.
- Ataman, Bekir Kemal (1987), *Ottoman Kadı Registers as a Source of Social History*, London.

- Atasever, Erdoğan (1989), "Beypazarı 25 nolu şer'îye sicili, ilk 60 hükmün transkripsiyonu", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Atçeken, Zeki (1990), "Celaledin Karatay ve Büyük Karatay Medresesi, Medresenin Konya Şer'îye Sicillerindeki Kayıtlara Göre Osmanlı Dönemindeki Durumu", *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, s. 67-80.
- Atçeken, Zeki (1992), "Konya Şer'îye Sicil Kayıtlarına Göre Sahib-Ata Külliyesi'nin Osmanlılar Zamanında Tamirleri ve Camiin Bazı Bilinmeyen Yönleri", *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, s. 101-108.
- Atçeken, Zeki (1998), *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanımı*, Ankara: TTK.
- Ateşli, İ. Bahri (1998), "H. 1325-1330 Tarihli Ordu Kazası Şer'îye Sicil Defteri", Yüksek Lisans Tezi.
- Atmaca, Talip (1996), "129 Nolu (H. 1143-1145-M. 1730-1732) Adana Şer'îye Sicili", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 331 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Attila, Resul (1994), "İstanbul Galata Kadılığı 353 Numaralı Şer'îye Sicili 30 R. 1173-7 Ca. 1173 (21 Aralık 1759-26 Ocak 1760)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 156 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Avcı, Orhan (1999), "Şer'îye Sicilleri Toplu Kataloglarında Tarih Tespiti", *Erdem*, 12 (34): 45-72.
- Aydın, Bilgin, "Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller ve Meşihat Arşivi'nde Yeni Tasnif Olunan Şer'îye Sicilleri", s. 115-123.
- Aydın, Bilgin (1996), "Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiin-de Bulunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 205-215.
- Aydın, Bilgin (1993), "İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Aydın, Erdal (1995), "1866-1867 M. (1283 H.) Tarih ve 397 Numaralı Çemişgezek Şer'îye Sicili", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 226 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Aygan, Halil, (1996), "235 Numaralı Maraş Şer'îye Sicili", Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi.
- Bacakçı, Yalçın (2001), "69 Numaralı Kütahya Şer'îye Sicil Defterinin Transkripsiyonu", Yüksek Lisans Tezi.
- Bakhit, Muhammed Adnan (1982), *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut.
- Bakırcan, İsmail (1991), "İstanbul Kadılığı 94 Numaralı Şer'îye Siciline Göre 1807-1808 Senelerinde İstanbul'da Sosyal ve İktisadî Hayat", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 492 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Baki, E. A. (1951), *Şer'îye Sicillerine Göre Afyonkarahisar'da 17.-18. Asırlarda Meçhul Halk Tarihi*, Afyon.
- Bakkal, Bilge (1999), "1807 Numaralı Tirebolu Şer'îye Sicili: (1292-1296/1875-1879)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

- Balcı, Hacer (2000), "B171/347 numaralı Bursa Şer'îye Sicili", Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Baltacı, Cahit (1985), "Şer'îye Sicillerinin Tarihî ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivi ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul.
- Baram, Uzi (1996), "Material culture, commodities, and consumption in Palestine, 1500-1900", University of Massachusetts, Doktora Tezi.
- Barbir, Karl (1980), *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton.
- Barcadurmuş, Şevket (1989), "Bursa Şer'îye Sicillerindeki Hicrî 1117-1121 Tarih ve 189/412 Nolu Defterin İslam Hukuku Açısından Tahlili", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 217 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Bardakçı, M. Numan (1989), "Konya şer'îye sicilleri (10. defter, s. 41-60)", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Barkan, Ö. L. (1966), "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III (5-6): 1-479.
- Barkan, Ö. L. (1970), "Research on the Ottoman Fiscal Survey", *Studies in the Economic History of the Middle East*, M.A. Cook (haz.), London, s. 163-71.
- Barkey, Karen (1991), "The Use of Court Records in the Reconstruction of Village Networks: A Comparative Perspective", *International Journal of Comparative Sociology*, 32 (1-2).
- Barkey, Karen (1994), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, (*Eşkiyalar ve Devlet*, Tarih Vakfı Yayınları, 1999).
- Bayat, Haydar (1992), "Şer'îye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz Rıza Senetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 9-21.
- Bayındır, A. (1994), "Eyüp Mahkemesi", *Eyüp: Dün / Bugün*, T. Artan (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 115-119.
- Bayındır, A. (1986), *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul.
- Bayraktar, Adnan (1997), "Kastamonu Şer'îye Sicil Defteri 429-19 Nolu H. 1124-1125 Tarihli", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 291 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Bayram, Sebahattin (1995), "H. 1260/M. 1844-H. 1275/M. 1858 Tarihli Varna Kazası Kadı Sicili", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 147 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Bayram, Selahattin (1995), "Havass-ı Refi'a Mahkemesi 345 Nolu Kadı Siciline Göre 1803-1812 Tarihlerinde Eyyüp Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 312 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Bebek, Hamdi (1991), "Konya şer'îye sicilleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Bedevisi, Vergi. H. (1971), "Kıbrıs Şer'î Mahkeme Sicilleri Üzerine Araştırmalar", *Milletlerarası Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, s. 139-157.
- Beşirli, Mehmet (1993), "XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'îye Siciline Göre) (H. 1200-1255-M. 1785-1839) (2 Cilt)", On-

- dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 670 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Biçici, Mehmet, (t.y.), "569 Numaralı Karahisar-ı Sâhib Şer'îye Sicili", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü", Afyon, Yüksek Lisans Tezi.
- Bilgi, Necdet (1990), "Sicil Kaydı Işığında Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Beyin Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. 229-39.
- Bilgili, İsmail (1992), "Konya Şer'îye Sicillerinden Yüzkırkinci Defterde Kayıtlı Olaylar ve Hükümleri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 192 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Bilgin, Arif (1994), "İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 142 No'lu Feramin ve Hücet Defterine Göre (1622-1623) Osmanlı Ekonomisi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 203 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Bilgin, Süleyman (2002), "Bursa ve Şer'îye sicilleri B-317/558 nolu Defterin Değerlendirilmesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Birinci, Ali Mesut, (1996), "Galata Şer'îye Mahkemesi Sicillerindeki Ferman, Berat ve Buyruldukların Değerlendirilmesi (H. 1100-1105)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 157 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Canbakal, Saffet Hülya (1999), "Ayntab at the end of the seventeenth century: A study of notables and urban politics", Harvard Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Caner, Songül (1997), "138 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 311 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Cansız, İsmail (1997), "Şer'îye Sicillerine Göre 19. Yüzyıl Sonlarında Yozgat Sancağı", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 188 s., Doktora Tezi.
- Ceylan, Metin (1996), "17 Nolu (H. 1156-1157/M. 1743-1744) Adana Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Kataloğu", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 499 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Ceylan, Nedim (1980), "951-959 (1544-1556) tarihli Rumeli Kadiaskeri Ruznâmesi: (İstanbul Müftülüğü Şer'i Siciller Arşivi) Rumeli Kadiaskerliği nr.1)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Ceylan, Yılmaz (1991), "Konya Şer'îye Sicillerinden İkinci Defterde Kayıtlı Olaylar ve Hükümleri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 234 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Cezar, Y. (1998), "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, T. Artan (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 15-32.
- Cohen, A. (1976), *Ottoman Documents on the Jewish Community of Jerusalem in the Sixteenth Century*, Jerusalem.
- Cohen, A. (1982), "On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth

- Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, B. Braude ve B. Lewis (haz.), New York, II: 7-17.
- Cohen, A. (1984), *Jewish Life Under Islam-Jerusalem in the Sixteenth Century*, Harvard University Press.
- Cohen, A. (1989), *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge University Press.
- Coşkun, Mehmet (1992), "1770 nolu Samsun Şer'iyye Sicilleri", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Coşkun, Selçuk (1993), "Üsküdar Şer'iyye Sicili (9 Cemâziyelevvel 1082-16 Şevval 1082)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 183 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Crecelius, D. (1986), "The Incidence of *Waqf* Cases in Three Cairo Courts", *JESHO*, 29: s. 176-89.
- Cuno, Kenneth (1992), *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge.
- Çağlayan, Orhan Gazi (1991), "Konya şer'iyye sicilleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Çalık, Ömer Faruk (1996), "Havass-ı Refi'a Mahkemesi 325 Nolu Kadı Siciline Göre 1802-1805 Tarihlerinde Eyyüp Kazasında İktisadî ve Sosyal Hayat", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi.
- Çalışkan, M. Saffet (1993), "Üsküdar Şer'iyye Sicili (İstanbul Müftülük Arşivi 6/346 Nolu Defter) (12 Cemâziyelahir-17 Şevval 1124/17 Temmuz-17 Kasım 1712)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 136 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Çamlı, Mehmet (1993), "H. 959/M. 1551 Tarihli 4 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 343 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Çekiç, Selami (1989), "Çankırı'nın 16 numaralı şer'iyye sicilinden yirmi fermanın transkripsiyonu", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Çelik, Özkan (1996), "İstanbul Kadılığı Şer'iyye Sicilleri Arşivi 25 nolu defter (1-51)", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Çetin, Atilla (1985), "Türkiye Haricindeki Şer'iyye Sicilleri Hakkında", *İslam Medeniyeti*, V: 49-55.
- Çetin, Osman (1987), "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerinden Notlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II: 59-71.
- Çetin, Osman (1990), "Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Anadolu'nun İslamlaşması Sürecinde İhtidaların Yeri ve Bazı İhtida Kayıtlarının Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, 13: 43-46.
- Çetin, Osman (1993), "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbi Faaliyetler", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 121-149.
- Çetin, Osman (1994), *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara: TTK.

- Çetin, Sadık Fethi (1997), "466 Numaralı Üsküdar Şer'îye Sicili (Gurre-i Rebûlahir 1178-Selh-i Rebülevvel 1179/28 Eylül 1764-16 Eylül 1765)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 331 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Çetin, Şaban (1995), "Sicillere Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (950/1542-1543)", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Çınar, Hüseyin (1993), "H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'îyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 398 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Çırak, Turgay (2000), "Şer'îyye Sicillerinden 220 ve 222 No'lu Defterlere Göre Gedikler", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Çiçek, Kemal (1992), "Lefkoşa Kadı Sicilleri", *Tarih ve Toplum*, 98: 62-63.
- Çiçek, Kemal, "Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri".
- Çiçek, Kemal (2002) "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmîlerin Yargı Tercihi", *Pax-Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Kemal Çiçek (haz.), Ankara, 31-50
- Çiçek, Kemal, (2000) "İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşe Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698 - 1726)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara, IV: 334-350.
- Çiçek, Kemal (2001), "İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşe Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726)", Ali Ahmetbeyoğlu ve Erhan Afyoncu (haz.), *Dünden Bugüne Kıbrıs Meseleleri*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, s. 59-98.
- Çiçek, Kemal (2002), "Interpreters of the Court in the Ottoman Empire as seen from the Sharia Court Records of Cyprus", *Islamic Law and Society*, 9 (1): 1-15.
- Çiftçi, Jülide (1999), "1909-1910 Tirebolu Şer'îyye Sicili", Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Çizakça, Murat (1980), "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *The Journal of Economic History*, XL (3).
- Çizakça, Murat (1993), *Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul: İSAV.
- Çizakça, Murat (1999), *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev.: Şehnaz Layikel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çizakça, Murat (2000), *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventeenth Century to the Present*, İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Çolak, Hasgül, (1992), "Konya Şer'îyye Sicillerinden Dördüncü Defterde Kayıtlı Olaylar, Hükümler ve Değerlendirilmesi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 380 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Çördük, Selahattin (1996), "20/1 Nolu Kayseri Şer'îyye Sicili-Hicrî 1027 (Miladî 1617)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Yüksek Lisans Tezi.

- Dağlıoğlu, Hikmet Turhan (1939), "Ankara Mülga Mahkemei Şer'îye Sicillerinden Nakiller-Halıcılık Hakkında Tetkikler", *Ülkü*, 13: 265-269.
- Dalsar, Fahri (1943), "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I.'in Dubrovnik Cumhuriyeti İle Yaptığı Muahede", *Tarih Vesikaları*, 2: 410-414.
- Dalsar, Fahri (1960), *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İÜİF.
- Debbağzade, Numan Efendi (1214), *Camii's-Sakk*, İstanbul: Dersaadet.
- Demir, Abdullah (1999), "Tophane Mahkemesi 7 Numaralı Şeriye Sicil Defterinin İncelenmesi 984-991 (1576-1583)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi.
- Demirbaş, Mehmet Ali (1992), "Tire Şerriye Sicilleri Kataloğu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. 289-97.
- Demircan, Murat (1990), "Konya şer'iyye sicilleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Demirel, Ö., A. Gürbüz ve M. Taş (1993), "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Aile Araştırma Kurumu, I: 96.
- Demirel, Ömer, "Osmanlı Ailesi ile İlgili Şer'îye Sicillerinden Seçilen Örnek Belgeler", 849-875.
- Demirel, Ömer (1987), "Şer'îye Sicillerine Göre II. Mahmut Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi.
- Demirel, Ömer (1988), "1788-1808 Tarihlerinde Sivas Şer'îye Sicillerinde Geçen Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 20: 377-383.
- Demirel, Ömer (1990), "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, 54 (211): 945-61.
- Demirel, Ömer (1991), "Sivas şehir Hayatında Vakıfların Rolü 1700-1750", Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Diñer, Celal (1947), "Mahkeme Sicilleri", *Ülkü*, 1: 8-9.
- Doğan, Hasan (1996) "İstanbul Kadılığı Şer'îye sicilleri Arşivi 25 nolu defter (52-100)", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Doğan, Muzaffer (1989), "Balıkesir Şer'îye Sicilleri (TSM 692 No'lu Defter vr. 1 b-45 b)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 136 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Doumani, Beshara (1985), "Palestinian Islamic Court Records: A Source for Socioeconomic History", *Middle Eastern Studies Association Bulletin*, 19: 155-72.
- Doumani, Beshara (1995), *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1995.
- Doumani, Beshara (1998), "Endowing Family: *Waqf*, Property Devolution, and Gender in Greater Syria, 1800 to 1860", *Society for Comparative Study of Society and History*, s. 3-41.

- Döğüş, Selahattin (1994), "25 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili (İlk 100 Sahife) H. 1034 (M. 1624-1625)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 275 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Döğüş, Selahattin (1998), "Kayseri'nin 25 Numaralı Şer'îye Siciline Göre Şehrin Sosyo-Ekonomik Hayatı ve Abaza Mehmet Paşa İsyanı'nın Şehre Tesirleri", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, s. 113-126.
- Duman, Ali (1994), "Şer'îye Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Kastamonu'da Günlük Hayat (1115 Tarihli Kastamonu Şer'îye Sicilinin Kataloğu)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 326 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Duman, Yüksel (1998), "Notables, textiles and copper in Ottoman Tokat, 1750-1840", State University of New York, Binghamton, Doktora Tezi.
- Duran, Orhan (1994), "90 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili H. 1091-M. 1680 (Transkript)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 188 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Durmuş, Mehmet Ali (1997), "Hicrî 1120-21 Tarihli Lefkoşa'nın 7 Numaralı Şer'îye Sicili (Transkripsiyon-Değerlendirme)", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 252 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Durukan, Hasan (1989), "İktisat Tarihi Bakımından Malatya'ya Ait 1068/1658 ve 1130/1717 Tarihli Şer'îye Sicilleri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 136 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Eken, Galip (1998), "Gaziantep'in 113 Numaralı Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1168-1169 M. 1755-1756)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 313 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Ekiz, Dursun (1999), "1431 Nolu Giresun Şer'îye Sicil Defteri", Yüksek Lisans Tezi.
- Elibol, Ahmet (1989), "Çankırı 14 numaralı şer'îye sicilindeki (H. 1161-1163) senelerine ait bazı ferman ve buyruldu suretlerinin transkribesi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Elibol, Ahmet (1995), "Şer'îye Sicillerine Göre 19. Yüzyıl Başlarında Çankırı'nın İdarî ve Sosyal Durumu", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 110 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Elihoş, Ahmet Fevzi (1990), "1779 Nolu H. 1292-1309 (M. 1875-1891) Tarihli Samsun Şer'îye Sicili", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 361 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Elma, Mehmet (1996), "132 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili H. 1153-1154 (M. 1740-1741)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Yüksek Lisans Tezi.
- El-Nahal, Galal H. (1979), *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Minneapolis ve Chicago: Bibliotheca Islamica.
- Emecan, Feridun M. (1998), "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, T. Artan (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 73-81.
- Erdemir (Palaz) Hatice, (1994), "1240-1244 (1824-1829) Tarihli 181 Numaralı Isparta Şer'îye Sicili", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 110 s., Yüksek Lisans Tezi.

- Erdemir, Halil (1995), "1246-1254 (1831-1838) Tarihli 183 Numaralı Isparta Şer'iyye Sicili Üzerine Bir İnceleme", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 210 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Erden, Gülseren (t.y.), "1833 numaralı Trabzon şer'îye siciline göre kentin sosyo-ekonomik yapısı", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Lisans Tezi.
- Ergenç, Özer (1975), "1600-1615 Yılları arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, Osman Okyar (haz.), Ankara, s. 145-68.
- Ergenç, Özer (1978-9), "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerinde Araştırmalar Gelişme Dergisi*, Special Issue, s. 86-97.
- Ergenç, Özer (1980), "XVII. Yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, 1: 85-108.
- Ergenç, Özer (1982), "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: Enderun Kitabevi, III: 105-118.
- Ergenç, Özer (1986), "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies*, X: 87-96.
- Ergenç, Özer (1989), "Some Notes on the Administration Units of the Ottoman Cities", *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam*, Tokyo, 425-441.
- Ergene, Bogaç (2001), "On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600-1800)", *Islamic Law and Society*, 8 (1): 52-87.
- Ergene, Bogaç Alaeddin (2001), "Local Court, Community and Justice in the Seventeenth - and Eighteenth-Century Ottoman Empire", The Ohio State University, 391 s., Doktora Tezi.
- Ergene, Bogaç A. (2002) "Costs of Court Usage in Seventeenth- and Eighteenth-Century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories", *Journal of the Economic And Social History of the Orient*, XLV (1): 20-39.
- Erkekoğlu, İbrahim (1993), "Hicrî 1289-1297 Dönemine Ait Mevlâna Müzesi'ndeki Doksandört Nolu Şer'iyye Sicil Defterinin Tahlili", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 190 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Erol, Hüseyin (1997), "13 Numaralı Kütahya Şer'iyye Sicili Transkribe ve Değerlendirmesi", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 294 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Ersoy, Osman (1963), "Şer'iye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", Ankara Üniversitesi, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, XXI (3-4): 33-85.
- Ersoy, Osman (1979-80), "Şer'iye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII: 1-21.
- Ertaş, M. Yaşar (1994), "Üsküdar Kadılığı 335 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri (1118-1119/1707)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 135 s., Yüksek Lisans Tezi.

- Erten, Hayri (2001), *Konya Şer'îye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.y. İlk Yarısı)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ertürk, Mustafa (1994), "Kayseri'nin 13 Numaralı Şer'îye Sicili", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 207 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Faroqhi, Suraiya, "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolunan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi", s. 355-359.
- Faroqhi, Suraiya (1984), *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Faroqhi, Suraiya (1987), "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (ca. 1500-1878): A Report on Scholarly Literature Published 1970-1985", *New Perspectives on Turkey*, I: 3-34.
- Faroqhi, Suraiya (1987), *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Faroqhi, Suraiya (1998), "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl "Büyük İstanbul"una Göç", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*. T. Artan (haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 33-48.
- Faroqhi, Suraiya (1999), "A Builder as Slave Owner and Rural Moneylender: Hacı Abdullah of Bursa, campaign mimar", Abdeljelil Temimi (haz.), *Festschrift Michael Kiel*, Tunus.
- Faroqhi, Suraiya (1999), "Introduction", *Studies on Ottoman Social History in the sixteenth and Seventeenth Centuries. Women, Zimmis, and Shari'a Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, R. Jennings, İstanbul: The ISIS Press, s. 5-10.
- Faroqhi, Suraiya (1999), *Approaching Ottoman History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Faroqhi, Suraiya (1991), "In Search of Ottoman History", *The Journal of Peasant Studies*, 18, (3-4): 211-241.
- Faroqhi, Suraiya (1995), *Coping With The State: Political Conflict and Crime in the Ottoman Empire 1550-1720*, İstanbul: The ISIS Press.
- Fay, Mary Ann (1997), "Women and Waqf: Property, Power, and the Domain of Gender in Eighteenth-Century Egypt", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Woman in the Early Modern Era*, Brill: Leiden; New York ve Köln, s. 28-47.
- Fekete, L. (1965), "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi", *Belleten*, çev. Sadrettin Karatay, TTK, 29 (116): 615-38.
- Fidan, Murat H., (t.y.), "1167-1169 (M. 1753-1755) Tarihli Adana Şer'îye Sicili", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, Yüksek Lisans Tezi.
- Gara, Eleni (1998), "In Search of Communities in Seventeenth Century Ottoman Sources: The Case of the Kara Ferye District", *Turcica*, 30: 135-162.
- Gedik, Nurhan (1997), "187 Numaralı Isparta Şer'îye Sicili (Transkripsiyonu ve Edisyon Kitiği)", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 493 s., Yüksek Lisans Tezi.

- Gedikli, Fethi (1994), "Galata Şer'ıye Sicillerinde Gemiler Hakkında Üç Belge", *Çerçeve*, s. 45-47.
- Gedikli, Fethi (1994), "Galata Şer'ıye Sicillerinde Hizmet Sözleşmesine Dair Belgeler", *Çerçeve*, s. 40-41.
- Gedikli, Fethi (1994), "Galata Şer'ıye Sicillerinde Yabancıların Osmanlı Ülkesindeki Ticari Faaliyetleri", *Çerçeve*, s. 56-59.
- Gedikli, Fethi (1998), "Galata Şer'ıye Sicillerinde Mudarebe-Karz İlişkisi", *İstanbul Araştırmaları*, s. 111-127.
- Gedikli, Fethi (1998), "Galata Şer'ıye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri", *İstanbul Araştırmaları*, s. 7-92.
- Gedikli, Fethi (1998), *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.- XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İstanbul: İz Yayınları.
- Gedizli, Suzan (1997), "618 Numaralı Karahisar-ı Sâhib Şer'ıyye Sicili (H. 1306/1308 - M. 1889/1891)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyon, 600 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Genç, Mehmet (1999), "266 Nolu Üsküdar Şer'ıye Sicili", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi.
- Gerber, H. (1980), "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *IJMES*, 12: 231-44.
- Gerber, H. (1981), "The Muslim Law of Partnership in Ottoman Court Records", *Studia Islamica*, 53:109-19.
- Gerber, Haim (1982), "The Monetary System of the Ottoman Empire", *JESHO*, XXV: 308-324.
- Gerber, Haim (1988) *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa: 1600-1700*, Jerusalem: The Hebrew University.
- Gerber, Haim (1994), *State, Society and Law in Islam, Ottoman Law in Comparative Perspective*, USA: State University of New York Press.
- Gerber, Haim (1999), *Islamic Law and Culture: 1600-1840*, Leiden, Boston ve Köln: Brill.
- Gerber, Haim, (1986), "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries", *Journal of Turkish Studies*, X: 143-154.
- Ghazzal, Zouhair (1996), Lecture at the 12th CIEPO Symposium on Shari' Courts of Beirut ve Damascus, Prague.
- Göçek, F. M. (1996), *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, New York ve Oxford: Oxford University Press.
- Göçek, F. M. ve M. D. Baer (1997), "Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in the Eighteenth-Century Galata Court Records", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Woman in the Early Modern Era*, Madeline C. Zilfi (haz.), Leiden: Brill, 48-65.
- Göçek, Fatma Müge (1994), "Ottoman Archival Information on Jews: The Inheritance Register of the Chief Rabbi of Galata (1770)", *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton: Darwin, 705-716.

- Gök, Yusuf (1994), "Amasya'nın 12 nolu şer'îye sicili (H. 1068-1069/M. 1658-1659)", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Hatvan Kadılığının İki Sicili", s. 315-319.
- Gökbilgin, M. Tayyip (1960), "Ebussuud Fetvalarında ve XVI. Asır Şerîye Sicillatında İspat ve Şehadet", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 3 (1-2): 117-132.
- Gökbilgin, M. Tayyip (1971), "Müesseseler Tarihimizin Kaynaklarından 1579 Senesi-nin Rumeli Sadareti Sicillerinden Bazı Önemli Kayıtlar", *Tarih Dergisi*, XXV: 79-88.
- Gökbilgin, M. Tayyip (1976), "Kanuni Sultan Süleyman Devri Müesseseleri ve Teşki-latına Işık Tutan Bursa Şer'îye Sicillerinden Örnekler", *TTK İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, s. 91-112.
- Gökçe, Turan (1994), "Anadolu Vilayetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9: 215-59.
- Gökçen, İbrahim (1945), *Sicillere Göre Deri Sanatları Tarihi*, İstanbul.
- Gökçen, İbrahim (1946), *Sicillere Göre 16. ve 17. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları*, İstanbul.
- Gökçen, İbrahim (1946b), *Sicillere Göre 16. ve 17. Asırlarda Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, İstanbul.
- Gökhan, İlyas (1994), "191 Numaralı Kayseri Şerîye Sicili (H. 1236-1237/M. 1820-1822) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Yüksek Lisans Tezi.
- Gökmen, Ali (1995), "Çankırı'nın 22 Nolu Şer'îye Siciline Göre XIX. Yüzyıl Başlarında (H. 1218-1223, M. 1803-1808) Çankırı Sancağı", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 78 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Göktürk, Erol (1991), "Konya şer'îye sicilleri (H. 1071-M. 1660 yılına ait 5 evrak) transkripsiyonu", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Gönen, Ayşegül (1992) "İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği'ne ait 540 numaralı Sicill-i Cihât-ı Anadolu ve Rumeli Defteri", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Göyünç, N. (1979), "Hane Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, 32: 331-48.
- Gözen, Ramazan (2001), "Beşiktaş Mahkemesi 62 Numaralı Şer'îye Sicili Defteri (H. 1061-M. 1651)", Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Gradeva, Rossitsa (1999), "The Activities of a Kadı Court: in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık", *Oriente Moderno: The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, K. Fleet (haz.), Napoli. I: 177-190.
- Grehan, James Paul (1999), "Culture and consumption in eighteenth-century Damascus", The University of Texas, Austin, Doktora Tezi.
- Guboğlu, Mihail (1990), "Tuna Boylarındaki Kadı Sicilleri ve Bazı Defterler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s. 9-29.
- Gülcan, Mustafa (1992), "Osmanlı Şer'îye Sicillerine Göre Kimsesiz Çocukların Himayesine Dair Alınan Bazı Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, s. 111-117.

- Gülcan, Mustafa (1997), "Şer'iyye sicillerine Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Etnik Köken ve Demografik Yapı Olarak Konya Azınlıkları", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 4 (45): 20-22.
- Gülcü, Erdiñ (1993), "1691-1720 M. (1103-1133 H.) Tarih ve 391 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 705 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Güler, İbrahim (1986), "H. 1000 Tarihli Karaman Şer'iyye Sicili", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 139 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Gümrükçü, Kemal (1996), "İstanbul Kadılığı Şer'iyye sicilleri Arşivi 25 nolu defter (102-150)", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Günay, Vehbi (1993), "H. 1159 (M. 1746) Tarihli Karaferye Kazası Şer'ıye Sicili: Transkripsiyon ve Değerlendirme", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 336 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Günay, Vehbi (1998), "Balkanlara Ait Siciller ve Karaferye Kazası Şeriye Sicilleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2: 103-113.
- Gündoğdu, Abdullah (1989), "Çorum'un 2 Numaralı Şer'iyye Sicili: Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1268-1280/M. 1852-1863)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 399 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Gündoğdu, Abdullah (1990), "İki Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Çorum Kazasının Mülki Taksimatına İlişkin Yeni Bilgiler", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1: 163-170.
- Gündoğdu, Raşit (1992), "Balıkesir Şer'iyye Sicili (Evâil-i Cemaziyelevvel 1021-25 Safer 1027) (4 Temmuz 1612-21 Şubat 1618)", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 171 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Gündüz, Ahmet (1994), "27/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1035-1036 (M. 1625-1626)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 154 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Gündüz, Tufan (1990), "1201-1202 Tarihli 165 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili -Transkripsiyon ve Değerlendirme-", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 205 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Güneş, Ahmet (1988), "Kırşehir'in 3 Numaralı Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1296-1305: M. 1878-1888)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 571 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Güneş, Mehmet (1996), "Tanzimat Dönemi Öncesinde Karahisar-ı Sâhip Sancağı (67 Nolu Şer'ıye Siciline Göre)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 114 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Güngör, B. Bayram (2000), "H. 1226-1229 (M. 1811-1814) Tarihli Şeriyye Sicil Defterine Göre Amasya'nın İdari, İctimai ve İktisadi Durumu", Yüksek Lisans Tezi.
- Gür, İlhan (1995), "Adalar Mahkemesi 7 Nolu Şer'ıye Siciline Göre Adalar'da Hayat", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 367 s., Yüksek Lisans Tezi.

- Gürbüz, Adnan, "Osmanlı Ailesi ile İlgili Şer'îye Sicillerinden Seçilen Örnek Belgeler", s. 849-875.
- Gürkan, Feyyaz (1998), "Şer'îye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma", *IX. T.T. Kongresi*, s. 765-779.
- Güven, Cemal (t.y.), "18.yüzyıl sonlarında Niğde-Bor bölgesinin sosyal, kültürel, mali, iktisadi ve askeri durumunun tahlili (387 nolu Bor şer'îyye sicil defterine göre M. 1794-1800)", Selçuk Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Güzelbey, C.C. (1966), *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler, I-III*, Gaziantep.
- Güzelbey, C.C. ve H. Yetkin (1970), *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler (Cilt 81-141/1729-1825)*, Gaziantep.
- Güzelbey, Cemil Cahit (1985), "Bir Göç Hikayesi ve Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 116-136.
- Güzey, Ahmet Rifat (1994), "1099/1100-1101 Tarihli (41/1 Envanter Numaralı) Kastamonu Şer'îyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 387 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Halaçoğlu, Ahmet (1986), "381 Numaralı Harput "Ma'muretü'l-Aziz" Şer'îyye Sicili H. 1283-84 (M. 1866-68)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi.
- Halaçoğlu, Ahmet (1987), "Şeriye Sicillerinin Önemi ve 381 Numaralı Harput Şeriye Sicili (H. 1283-1284, M. 1866-1868)'nin Tanıtımı", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1: 33-48.
- Halaçoğlu, Yusuf (1976), "Şer'îyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Tarih Dergisi*, XXIV: 99-109.
- Halk Evi Dergileri: Uludağ (Bursa), Ülkü (Ankara), Başpınar (Gaziantep), Gediz (Manisa)...*
- Hanna, Nelly (1983), *An Urban History of Bulaq in the Memluk and Ottoman Periods*, Cairo.
- Hanna, Nelly (1984), *Construction Work in Ottoman Cairo (1517-1798)*, Cairo.
- Hanna, Nelly (haz.), (1995), *The State and Its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*, Cairo: American University in Cairo Press.
- Hanna, Nelly (1996), "Marriage Among Merchant Families in Seventeenth-Century Cairo", *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History*, Amira el-Azhary Sonbol (haz.), Syracuse: Syracuse University Press, s. 143-54.
- Hanna, Nelly (1998), *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*, New York: Syracuse University Press.
- Hathaway, Janet (1997), *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hızlı, Mefail, "Maddi Kültür Varlıklarımızın Onarımlarını Belirlemede Şer'îyye Sicillerinin Rolü", s. 142-153.
- Hızlı, Mefail (1998), *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul: İz Yayınları.

- Hızlı, Mefail (1999), *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Hoexter, M. (1998), *Endowments, Rulers and Community: Waqf al Haramayn in Ottoman Algiers*, Leiden: Brill.
- Hollander, Isaac (1995), "Ibra' in Highland Yemen: Two Jewish Divorce Settlements", *Islamic Law and Society*, 2(1): 1-23.
- Hudson, Leila Olga (1999), "Cultural capital: Wealth and values in late Ottoman Damascus", The University of Michigan, Doktora Tezi.
- Hurç, Ramazan (1995), "203 Nolu Şer'iyye Sicili'ne Göre Kahramanmaraş'ın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1292-1295/1876-1878)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 504 s., Doktora Tezi.
- Imber, Colin (1997), "Slippers at the Entrance or Behind Closed Doors: Domestic and Public Spaces for Mosuli Women", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Woman in the Early Modern Era*, Madeline C. Zilfi (haz.), Leiden: Brill, s. 105-127.
- Ivanova, Svetlana (1996), "The Divorce Between Zubaida Hatun and Esseid Osman Aga in the Eighteenth-Century Shari'a Court of Rumelia", *Women, the family, and divorce laws in Islamic history*, Syracuse: Syracuse University Press, s. 112-125.
- Ivanova, Svetlana (2002), "The Sicills of The Ottoman Kadis. Observations over the Sicill Collection at the National Library in Sofia, Bulgaria", *Pax-Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Kemal Çiçek (haz.), Ankara, 51-76.
- İlgürel, Mücteba (1975), "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Katologuna Doğru", *Tarih Dergisi*, XXIII: 123-167.
- İlgürel, Mücteba (1976), "Abaza Hasan Paşa İsyanı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Doçentlik Tezi.
- İlgürel, Mücteba (1981), "XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer'iyye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi", *VIII. T.T. Kongresi*, s. 1275-1281.
- İnalcık, Halil (1942), "Saray Bosna Şer'iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna", *Tarih Vesikaları*, 2: 178-187.
- İnalcık, Halil (1943), "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *AÜ DTCF Dergisi*, 1(2): 89-96.
- İnalcık, Halil (1947), "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, XI: 693-703.
- İnalcık, Halil (1953-4), "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1-4 ve 153-4): 51-75.
- İnalcık, Halil (1960), "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV (93): 45-110.
- İnalcık, Halil, (1980-81), "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, X: 1-91.
- İnalcık, Halil (1983), "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica, Revue d'études Turques*. XV: 311-348.

- İnalcık, Halil (1988), "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler II. Sicil: I. Safar 883-Muharram 886". *Belgeler*, XIII: 1-41.
- İnalcık, Halil (1993), "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III. Köy Sicil ve Terekeleri", *Belgeler*, XV: 23-167.
- İnalcık, Halil (1993), "Osmanlılar'da Cizye", *TDV İslâm Ansiklpedisi*, İstanbul, 8: 45-48.
- İnalcık, Halil (1996), "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", *Belleten*, LX: 165-190.
- İnan, Kenan (1998), "Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII: 161-186.
- İnan, Kenan (1999), "1831 Nolu Şer'îye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Mülk Satışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 103-124.
- İnan, Kenan (1999), "Trabzon Şer'îye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri", *İslâmiyat*, 2 (4): 91-109.
- İnandı, Orhan (1984), "Çankırı 12 numaralı şer'îyye sicil defteri fermanlarının transkripsiyonu", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- İpşirli, Mehmet (1970), "İstanbul Şer'îyye Sicilleri Dairesi'ndeki 1027 nolu Evkaf defteri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- İpşirli, Mehmet (1991), "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'îyye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Dergisi Semineri*, İstanbul, s. 157-162.
- İskender, Pelin (1994), "17. Yüzyılın İlk Yarısında Kastamonu Şer'îyye Sicili (2 Cilt)", On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 458 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Jennings, R.C. (1975), "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records -the Shari'a Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, 18: 53-114.
- Jennings, R.C. (1976), "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, ve Erzurum", *JESHO*, XVI (2-3): 168-216.
- Jennings, R.C. (1978), "Zimmis in early 17th Century Ottoman Judicial Records -the Shari'a Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, 21: 225-93.
- Jennings, R.C. (1980), "The Legal Position of Women in Kayseri, a Large Ottoman City, 1590-1630", *International Journal of Women's Studies*, 3: 559-82.
- Jennings, R.C. (1980), "Firearms, Bandits, and Gun-Control – Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of Reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600-1627", *Archivum Ottomanicum*, 6: 339-58.
- Jennings, R.C. (1993), *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York ve London: New York University Press.
- Jennings, R.C. (1999), *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Women, Zimmis, and Shari'a Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, İstanbul: The ISIS Press.

- Kabacık, Mehmet, (1996), "230 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi.
- Kacır, Şevket (1996), "Şer'iyye Sicilleri İstanbul Kadılığı Defterlerine Göre H. 1225-1247 (M. 1810-1831)'de İstanbul'da İktisadî Hayat", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 132 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kahraman, Salih (1999), "26 No'lu Amasya Şeriye Sicilinin Sosyal ve Ekonomik Açısından Değerlendirilmesi (1710-1711)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 149 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kahraman, Veli (1994), "İstanbul Müftülüğü Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 1388 Numaralı Şeriye Sicili", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 148 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kal'a, Ahmet (haz.) (1998-1999), *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Mâ-i Leziz Defterleri*, İstanbul.
- Kalıpçıoğlu, M. Ali (1996), "65 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1066-1067/M. 1655-1656)", Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Kalıpçıoğlu, Zeynep (1996), "75 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1073-1074/M. 1662-1663)", Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Kankal, Ahmet (1987), "Kalecik'in 1 Numaralı Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1250-1270/M. 1834-1854)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 593 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kaplan, Feyzi (1996), "6 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili (H. 1203/M. 1788-H. 1204/M. 1789)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 250 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Karaarslan, İsa (1994), "H. 1265 (M. 1849) Tarihli 81 (E38) Nolu Konya Şer'iye Sicil Defterinin İncelenmesi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 212 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Karabaş, Mehmet (1997), "157 Nolu Mut Şer'iyye Sicili Defteri Transkrip ve Kataloğu", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 249 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Karadeniz, Yılmaz (1996), "H. 1182 Şer'iyye Siciline Göre Amasya'nın İdarî, Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapısı", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 189 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Karaduman, Göknur (1995), "Kayseri in the end of the Sixteenth Century in the Light of the Court Records, 988-1002/1580-1592", Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Karagöz, Mehmet, (1989), "1714-1720 M. (1127-1133 H.) Tarihli Malatya Şeriyye Sicili", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, Yüksek Lisans Tezi.
- Karaoğlu, İrfan (t.y.), "Tosya'nın 585/175 numaralı Şer'iyye Sicili yeni Türk harflerine çevirisi ve değerlendirme (H. 1144-1149/M. 1731-1736)", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi.

- Karaosmanoğlu, Y. Emre (1986), "İnandı, Orhan (1984), "Kastamonu şer'îye sicilleri (Kastamonu müzesinde 9 nolu defterden seçme belgeler)", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Karataş, Ali İhsan (1999), "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 8 (8): 317-328.
- Karataş, Ali İhsan, "16.Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar", Bursa.
- Karataş, Mehmet, (1996), "234 Numaralı Maraş Şer'îye Sicili Hicri 1322-1325/Miladi 1903-1907 (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi.
- Karayılan, Ömer (2000), "160-161 Numaralı Meğri Şer'îye Sicil Defterleri H. 1318-1331 / M. 1901-1914 (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", Yüksek Lisans Tezi.
- Kasaba, Reşat (1985), "Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri", *Tarih ve Toplum*, 3: 49-53.
- Kavrazlı, Halis (1995), "Üsküdar Kadılığı 358 numaralı Şer'îye Sicili Defteri: (1128/1717)", Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Kaya, İsmail (1995), "15/2 Nolu Kayseri Şer'îye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1019-1020/M. 1611-1612)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 174 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kayhan, Abdullah, (1997), "242 Numaralı Arapgir Şer'îye Sicil Defteri 1335/1919-1342/1926", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, Yüksek Lisans Tezi.
- Kayran, Mehmet (1983), "Şer'îye Sicillerinin Askeri Tarih Bakımından Önemi", *Birinci Askeri Tarih Semineri-Bildiriler I*, Ankara, s. 131-143; "Şer'îye Sicilleri ve Konunun Tartışması Ekler", *Askeri Tarih Semineri-I*, Ankara, s. 139-159.
- Keleş, Hamza (1990), "H. 1334/M. 1915 Tarihli Şer'îye Siciline Göre Yozgat Vakıfları", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 208 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kepecioğlu, K. (ts.), "Bursa Şer'îye Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Bilgiler ve Vesikalar", *Vakıflar Dergisi*, 11: 405-421.
- Kesenceli, Resul, (1996), "231 Numaralı Maraş Şer'îye Sicili H. 1315/M 1897-1898 (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi.
- Keskin, Özkan (1998), "H. 1246-1248 (M. 1830-1832) Tarihli Çanakkale Şer'îye Sicilleri Işığında Çanakkale'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı", Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Keskin, Mustafa, "17. ve 18. Yüzyıllarda Kayseri Kadı Sicillerine Göre Zimmiler Üzerine Bazı Düşünceler".
- Keskin, Özkan (1998), "H. 1246-1248 (M. 1830-1832) Tarihli Çanakkale Şer'îye Sicilleri Işığında Çanakkale'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi.

- Keskiner, Osman (1990), "1763 Nolu Samsun Şer'iyye Sicil Defteri", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 164 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kılıç, Erdal (1997), "1158-1159 (1745-1746) Tarihli Üsküdar Sicili", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 192 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kılıç, Zülfiye, (t.y.), "Adana Şer'iyye Sicili H. 1203-1204 (M. 1788-1789)", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, Yüksek Lisans Tezi.
- Kırbaç, Safiye, (t.y.), "1277/1278 H. Tarihli İstanbul Bab Mahkemesi İ'lam Sicili (Metin Transkripsiyonu)", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Yüksek Lisans Tezi.
- Kırlangıç, Tarkan (1999), "12 Numaralı Niğde Şer'iyye Sicil Defteri", Yüksek Lisans Tezi.
- Koçlar, Bekir (1990), "362 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H. 1082-1083 (M.1671-1673)", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 661 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Kolaç, Bedrettin (1992), "2 Numaralı Eğin Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi; 1822-1842 (1238-1258)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 234 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Korkmaz, Mustafa (1988), "Şer'iyecilerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadî ve Kültürel Hayat", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 153 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Korkmaz, Mustafa (1995), "Şer'iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyılda Bor'da Sosyal ve Ekonomik Hayat", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 225 s., Doktora Tezi.
- Korkmaz, Şerif (1995), "H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 690 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Köker, Osman (Mayıs 2001), "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?" (Short Summary of Şevket Pamuk's presentation), *Toplumsal Tarih*, 15 (89): 51-54.
- Köksal, Yonca (1995), "Economic and Social Life in Late Seventeenth Century İstanbul: The İstanbul Court Records of 1107-1108 (1696-1697 AD)", Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Köse, Cüneyt (1994), "Boğazlıyan'ın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili H. 1306-1321/M. 1888-1903 -Transkripsiyon ve Değerlendirme-", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1443 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Köseoğlu, Neşet (1946), *XV-XVI. Yüzyıllarda Bursa Mahalleleri*.
- Köstüklü, Nuri (1993), "1820-1936 Yıllarında Hamid Sancağı ve Türkiye (182 Numaralı Isparta Şer'iyye Siciline Göre)", Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi.
- Kum, Naci (1952), "Adana Şer'i Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar", *Türk Tarih Kongresi*, s. 362-363.
- Kurt, Abdurrahman (1998), *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa.
- Kurt, İsmail (1987), "İstanbul Kadılığı 106 Numaralı Ferman Sicilinin Tavsif ve Tahlihi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 264 s., Yüksek Lisans Tezi.

- Kurt, İsmail (1996), "Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 205-215.
- Kurtulmuş, Bahattin (1998), "İznik 36 Nolu Şer'îye Sicil Defterine Göre İznik'te Sosyal Hayat", Yüksek Lisans Tezi.
- Kutluğ, Emin (1993), "Üsküdar Şer'îye Sicili (İstanbul Müftülük Arşivi 6/347 Nolu Defter) (1 Ramazan 1124/Safer 1125)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 162 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Küçük, Ahmet (1996), "10 Numaralı Adana Şer'îye Sicil Defteri (1241/1825-1260/1844)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 371 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Küçükönder, Lütfiye, (1996), "231 Sayılı Şer'îye Sicili H. 1313-1314/M. 1896-1897 Değerlendirme ve Transkripsiyonu", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi.
- Küpe, Cemal (1991), "Konya şer'îye sicilleri (H. 1095-M. 1683, beş evrak)", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Kütükoğlu, Mübahat (1982-1998), "Sicil-i Ahval Defterlerini Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12: 141-157.
- Layish, Aharon (1975), "The *sicil* of Jaffa and Nazareth Shari'a Courts As a Source for the Political and Social History Ottoman Palestine", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Mashe Ma'az (haz.), Jerusalem, s. 525-532.
- Layish, Aharon (1991), *Divorce in the Libyan Family: A Study Based on the Sicils of the Sharia Courts of Ajdabiyya and Kufra*, New York: New York University Press.
- Layish, Aharon (1995), "Dar 'Adl - Symbiosis of Custom and Shari'a in a Tribal Society in Process of Sedentarization", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 19: 198-213.
- Leeuwen, Richard van (1999), *Waqfs and Urban Structures. The Case of Damascus*, Leiden: Brill.
- Lufti, H. (1983), "A Study of Six Fourteenth-Century Iqrars from al-Quds Relating to Muslim Women", *JESHO*, 26: 246-94.
- Macun, Fulya (1990), "Ankara'nın 19 Numaralı Şer'îye Siciline Göre Şehir İçindeki Yaşayış, Etkinlikler ve Gelen Fermanların Tahlili", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 69 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Mandaville, Jon E. (1966), "The Ottoman Court Records of Syria and Jordan", *JAOS*, 86(3): 311-19.
- Mandaville, Jon E. (1975), "The Jerusalem Shari'a Court Records as a Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives", M. Sharon (haz.), *Studies on Palastine During the Ottoman Period*, Jerusalem.
- Manna', A. (1986), "The *Sicil* as a Source for the Study of Palestine", D. Kushner (haz.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem, s. 351-62.
- Marcus, Abraham (1983), "Men, Women, and Property: Dealers in Real Estate in 18th-Century Aleppo", *JESHO*, XXVI (II): 137-63.

- Marcus, Abraham (1989), *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Cambridge University Press.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid (1995), *Women and Men in Late Eighteenth-Century Egypt*, Austin: University of Texas.
- Masters, B. (1988), *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York: NUP.
- Matthews, Joyce Hedda (2000), "Toward an *Isolario* of the Ottoman Inheritance Inventory, with Special Reference to Manisa (ca. 1600-1700)", D. Quataert, (haz.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1992: An Introduction*, New York: SUNY, 45-82.
- Matthews, Joyce Hedda (2001), "The Ottoman Inheritance Inventory as an Exercise in Conceptual Reclamation (Ca. 1600—1675)", State University of New York at Binghamton, 377 s., Doktora Tezi.
- Meriwether, Margaret L. (1997), "Women and *Waqf* Revisited: The Case of Aleppo, 1770-1840", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Woman in the Early Modern Era*, Brill: Leiden.
- Mert, Özcan, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşı Deyimi, Sicilleri ve Kocabaşılık", s. 391-426.
- Meshal, Reem (1999), "Straddling the Sacred and the Secular: The Autonomy of Ottoman Egyptian Courts During the 16th and 17th Centuries", Yüksek Lisans Tezi, Canada: McGill University.
- Messick, Brinkley (1993), *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society*, Berkley: University of California Press.
- Moğol, Hasan (1990), "Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 193 s., Doktora Tezi.
- Moğol, Hasan (1996), *Teke Sancağı Şer'iyye Sicili- 1: (1223-232/ 1807-1817)*, Ankara: Mehter Yayınları.
- Nagata, Yuzo (1992), "Manisa Şer'i Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not", *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 285-296.
- Nothgi, Asya (1980), "İstanbul'da fiyatlar (1211-1224 tarihli narh defterine göre; İstanbul Şer'i Siciller Arşivi, nr. 201, vr. 64b-120a)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Ocak, Mehmet Masum (1997), "Manisa Kadılığı 189 No'lu Şer'iyye Sicili Defterine Göre Manisa'nın Sosyal ve İktisadî Durumu", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 100 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Oğuz, Mustafa (1998), "59 Numaralı Kayseri Şeriye Sicili (H. 1062/1652); Transkripsiyon ve Değerlendirme", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Yüksek Lisans Tezi.
- Oğuzoğlu, Yusuf (1981), "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV: 343-361.
- Oğuzoğlu, Yusuf (1989), "Konya Mevlana Müzesindeki Şer'iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyılda Konya Şehir Dokusunun Özellikleri", *Araştırma Sonuçları Toplantısı IV*, Ankara, s. 99-105.

- Okuyan, Abdurrahman (2002), "Şer'îye Sicilleri ve Osmanlı'nın Gayri Müslimlere Bakışı", *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları III*, 45: 349-361.
- Ongan, Halit (1958), *Ankara'nın Bir Numaralı Şeriye Sicili: 21 Rebiülahır 991 evahiri-Muharrem 992 (14 Mayıs 1583-12 Şubat 1584)*, Ankara.
- Ongan, Halit (1961), "XV. Yüzyıla Ait Bursa Sicillerinde Geçen Bazı Türkçe Adları", *Türk Etnografya Dergisi*, s. 32-36.
- Ongan, Halit (1962), "Ankara Şer'îye Mahkemesi Sicillerine Kayıtlı Vakfiyeler", *Vakıflar Dergisi*, V: 213-223.
- Ongan, Halit (1974), *Ankara'nın İki Numaralı Şeriye Sicili (20 Kasım 1588-11 Temmuz 1590)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Oral, Ertuğrul (1980), "993-994 (1585-1586) tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznâmesi: (İstanbul Şer'i Siciller Arşivi, Rumeli Kadıaskerliği nr. 3)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Orhonlu, Cengiz (1981), "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: Enderun Kitabevi, II: 1-30.
- Ortaylı, İlber (1980), "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: Enderun Kitabevi, I: 33-40.
- Ortaylı, İlber (1994), *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ortaylı, İlber (2001), *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Oymak, Mehmet (1992), "İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği'ne ait 539 numaralı Hüccet-i Şer'îye Defteri", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Ozan, Dursun (1995), "İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi Mahfel-i Şer'îyyat Mahkemesi 1 numaralı defter (1-25)", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Öcalan, Hasan Basri, "Şer'îye Sicillerine Göre Bursa'da Sosyal Hayat (XVII. Yüzyıl)", s. 83-91.
- Öcalan, Hasan Basri (1992), "B 97/302 Nolu Bursa Şer'îye Siciline Göre Bursa'da Hayat (Sosyal ve Dinî)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 240 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Öcalan, Hasan Basri (2000), *Bursa'da Tasavvuf Kültürü (XVII. Yüzyıl)*, Bursa: Gaye Kitabevi.
- Özaşkın, Muhittin, (t.y.) "606 Numaralı Karahisar-ı Sâhib Şer'îye Sicili", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, Yüksek Lisans Tezi.
- Özbek, Mehmet (1995), "88 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili H. 1089-1090-M. 1678-1679", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 354 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Özbudak, Firdevs (1991), "Konya şer'îye sicillerinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Özcan, Nebi (1988), "Antalya 5 numaralı şer'îye sicili (1-25 sayfalar arası) metin-transkripsiyon", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.

- Özcan, Tahsin (1997), “Kanuni Dönemi (M. 1520-1566/H. 926-974) Üsküdar Para Vakıfları”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Özdeğer, Hüseyin (1982), “Türk iktisat tarihi açısından Bursa kadı sicillerinde bulunan tereke defterlerine göre 1489-1500 seneleri arasında Bursa'da iktisadi ve ictimai hayat”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Doçentlik Tezi.
- Özdeğer, H. (1988), *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul.
- Özdemir, Mesut, (1997), “36 Numaralı Davutpaşa Mahkemesi Şer'iyye Sicili (19 Recep-24 Zilkade 1215) (7 Aralık 1800-14 Nisan 1801)”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, Yüksek Lisans Tezi.
- Özdemir, Rifat (1979), “170 Nolu Ankara Şer'iyye Sicili, Ankara, D.T.C.F, Yüksek Lisans Tezi.
- Özdemir, Rifat (1987), “Şeriye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1: 191-198.
- Özdemir, Rifat, “Şer'iyye Sicillerinin Sosyo-ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi”.
- Özel, Bilge (2002) “Non-Muslims in Sivas at the End of 18th and Beginning of the 19th Century”, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Özer, Güldeniz (1997), “H. 1153-1155 (M. 1740-1742) Tarihli Trabzon Şer'iyye Sicili”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 257 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Özgökmen, Ali, (1996), “Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Müslim-Gayr-ı Müslim Münasebetleri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Doktora Tezi.
- Özkaya, Yücel (1979-1980), “Sofya Milli Kütüphane “Nationale Biblioteque”deki Şer'iyye Sicilleri”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, XIII (24): 21-29.
- Özkaya, Yücel (1997), “Giresun 1-3 Nolu Şer'iye Sicil Defterlerindeki Bilgilere Göre Islahat Fermanı Sonrası Giresun'un Durumu”, *Giresun Tarihi Sempozyumu*, s. 197-202.
- Özmucur, Süleyman ve Şevket Pamuk (2002), “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, *The Journal of Economic History*, 62(2): s. 293-321.
- Özsoy, Osman (1990), “Şeriye Sicillerinin Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Konunun 1342 Tarihli İstanbul Kadılığına Ait Bir Defterde Analiz ve Değerlendirilmesi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, Yüksek Lisans Tezi.
- Öztürk, Cevat (1978), “İstanbul'daki fiatları gösteren narh defteri (H. 1224-1238/1809-1823 yıllarına aid. İst. Müf. Şer'i Sicill. Arş. 201, vr. 121-172)”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Öztürk, Mustafa, “Harput Şer'iyye Sicilleri”, s. 403-424.
- Öztürk, Said (1995), *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul.

- Öztürk, Sevil (1998), "1 numaralı Erzincan Şer'îye Sicil Defteri H. 1332-M. 1916 (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", Yüksek Lisans Tezi.
- Pamuk, Şevket (1999), *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Şevket (2000), *500 Years of Prices and Wages in İstanbul and Other Cities*, Ankara: DİE.
- Pay, Salih (1987), "1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'îye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 234 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Polat, Murat (1997), "H. 1301-1303 Tarihli Niğde Şer'îye Sicil Defteri ve Deftere Göre Sosyal, İdarî, Dinî ve Hukukî, Kültürel Açından Niğde", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 373 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Pul, Ayşe (1995), "H. 1151-1154 tarihli Şer'îye siciline göre XVIII. yüzyılda Isparta'nın sosyo-ekonomik ve idari yapısına dair bir araştırma", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Quataert, Donald (haz.) (2000), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1992: An Introduction*, New York: SUNY.
- Rafeq, A. (1976), "The Law Court Registers of Damascus, with Special References to Craft Corporations During the First Half of the Eighteenth Century", J. Berque ve D. Chevalier (haz.), *Les Arabes par leurs archives XVIe-XIXe siècles*, Paris.
- Rafeq, A. (1979), "The law court registers and their importance for a socio-economic and urban study of Ottoman Syria", *L'Espace social de la ville Arabe*, Dominique Chevallier (haz.), Paris, s. 51-58.
- Rafeq, Abdul Karim (1970), *The Province of Damascus 1723-1783*, Beirut.
- Rafeq, A. (1989), "City and Countryside in Ottoman Syria", *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam*, Tokyo, III: 98-144.
- Ramazanoğlu, Ökkeş, (1996), "234 Numaralı Maraş Şer'îye Sicili H. 1322-1325-M. 1904-1907 (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi.
- Raymond, André (1991), "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo", *British Journal of Middle East Studies*, 18: 16-36.
- Raymond, André (1995), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Reilly, James (1987), "Shari'a Court Records and Land Tenure Around Nineteenth Century Damascus", *Middle Eastern Studies Association Bulletin*, 21: 155-69.
- Reiter, Yitzhak (1996), *Islamic Endowments in Jerusalem under British Mandate*, London and Portland.
- Rosen, Lawrence (1989), *The Antropology of Justice: Law as Culture in Islamic Society*, Cambridge.

- Rosen, Lawrence (1995), "Law and Custom in the Popular Legal Culture of North Africa", *Islamic Law and Society*, Leiden: E.J. Brill, 2 (2): 194-208.
- Rozen, Minna (1998), "Public Space and Private Space Among the Jews of the İstanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica*, 30: 331-346.
- Sağlam, Nevzat (1994), "Havass-ı Refi'a Mahkemesi 369 Nolu Kadı Siciline Göre 1815-1820 Tarihlerinde Eyüb'de Sosyal ve İktisadî Hayat", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 206 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Sahillioğlu, H. (1975), "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak *Kıtabül-Kadı* ve *Süfteceler*", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, s. 103-44.
- Sahillioğlu, Halil (1980), "XV. Yüzyıl sonu ile XVI. Yüzyıl başlarında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara, 78 (1985, *Turcica*, XVII: 43-112).
- Sak, İzzet (1989), "Konya'da Köleler: 16-17. Yüzyıl", *Osmanlı Araştırmaları*, IX.
- Sak, İzzet (1992), "Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 229 s., Doktora Tezi.
- Sak, İzzet (1994), "Şer'iyye Sicillerine Göre Kölelerin Milliyet ve Eşkali", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3: 377-394.
- Sakal, Fahri (1990), "89 Nolu 1737-1739 (H. 1149-1152) Tarihli Sinop Şer'iyye Sicili", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 192 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Salati, Marco (2002), "Shiism in Ottoman Syria: A Document from the Qadi court of Aleppo (963/1555)", *Eurasian Studies*, 1 (1).
- Saleh, Nabil A (1998), *The Qadi and the Fortune Teller: Diary of a Judge in Ottoman Beirut (1843)*.
- Sarı, Hüseyin (1994), "Şer'iyye Sicillerinde Mudurnu: Sosyal-Kültürel-Askerî Durum", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 256 s., Doktora Tezi.
- Sarı, Hüseyin (1996), "Şer'iyye Sicillerine Göre II. Mahmud Döneminde Mudurnu'da Nüfus Hareketleri ve Toplumsal Hayattan Bir Kesit", *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 173-208.
- Sarı, Hüseyin (1998), "Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Bolu Sancağının Aile Yapısı ve Kadın", *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu*, s. 114-122.
- Sarıcaoğlu, Mehmet Esat (1997), "2. Mahmut Döneminde Edirne'nin Sosyo-Ekonomik Durumu (Şer'iyye Sicillerine Göre)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 249 s., Doktora Tezi.
- Sarıtaş, Nergis (1999), "(B. 353, C. 203, C. 213, C. 171, C. 218) Numaralı Sicil Kayıtlarına Göre Milli Mücadele Dönemi'nde Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat", Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Savaş, Saim (1986), "XVIII. Asrın Son Çeyreğinde Sivas'ın İdarî, Sosyal ve Ekonomik Durumu; Şer'iyye Sicillerine Göre", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi.

- Savaş, Saim (1993), "Fetva ve Şer'îye Sicillerinde Ailenin Teşekkülü ve Dağılışı", H. D. Yıldırım (haz.), *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara, II: 876-897.
- Saydam, Abdullah (2000), "Trabzon'da Gayr-ı Resmi Nikahın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844)", *Osmanlı Araştırmaları*, XX: 329-353.
- Seng, Y. (1991), "The Şer'îye Sicilleri of the İstanbul Müftülüğü as a Source for the Study of Everyday Life", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 15 (2): 307-325.
- Seng, Yvonne J. (1991), "The Uskudar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524", The University of Chicago, Doktora Tezi.
- Serim, Fatih (1995), "18. Yüzyıl Başlarına Ait Kayseri'nin 108 Numaralı Şer'îye Sicili", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 190 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Sevgen, Nazmi (Mayıs 1971), "Şer'î Mahkemelerin Sicil Hazinesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8 (44): 16-18.
- Sevim, Sezai (1987), "Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'îye Sicili (Merkezî Yazışmalar: Transkripsiyon ve Değerlendirme) H. 1027-1028/M. 1617-1619", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 228 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Seyrek, Ayfer (1996), "117 Nolu Şer'îye Siciline Göre Tokat-Pazar Nahiyesi", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 310 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Shahar, Ido (1996), "Trilemma in Court: The Shari'a Court in Beer Sheva as a Convergence Point of Three Systems", Unpublished Seminar Paper, Ben Gurion University.
- Shaw, J. (1958), *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton.
- Shaw, J. (Spring 1956), "Cairo's Archives Turques du Caire", *Report on Current Research*, Washington, s. 66-67.
- Singer, Amy (1990), "Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Tarih*, I: 95-125.
- Singer, Amy (1994), *Palastinian Peasants and Ottoman Officials, Rural Administration Around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge.
- Soysal, Hacı (1994), "Osmanlılar'da adliye teşkilatı ve şer'îye sicilleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Sönmez, Ali (1998), "1835-1839 (H. 1251-1255) Tarihli Çanakkale Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Sosyo-Ekonomik Tahlili, Çanakkale", Yüksek Lisans Tezi.
- Sönmezşık, Züleyha Yördem (2001), "Bursa A-119 numaralı şer'îye sicili tahlil ve transkripsiyonu", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Su, Kamil (1937), *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir*, İstanbul.
- Süme, Mehmet (1993), "42 Numaralı Develi Şer'îye Sicili H. 1312-1313 (M. 1894-1895)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 293 s., Yüksek Lisans Tezi.

- Süslü, Mustafa (1995), "20/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1027-1028 (M. 1617-1618) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 479 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Şahin, Hacı Haldun (1992), "Üsküdar Kadılığı 6/281 Numaralı Şer'iyye Sicili (1090/1679)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 203 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Şahin, Naci, (t.y.), "568 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer'iyye Siciline Göre Afyon", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, Yüksek Lisans Tezi.
- Şahin, Salih (2001), "İstanbul Kadılığı 225 Nolu Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Şekeroğlu, Erdal (1999), "183 Nolu Kayseri Şer'iye Sicil Defteri H. 1224-1225/M. 1809-1810 Transkripsiyon ve Değerlendirme", Yüksek Lisans Tezi.
- Şen, Gültekin (1996), "69 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1069/M. 1658-1659 Transkripsiyon ve Değerlendirme", Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Şen, Hasan (1995), "164 Numaralı (H. 1325-1329) Şer'iyye Sicili'ne Göre Arapgir", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 528 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Tabakoğlu, Ahmet, *İstanbul şer' iyye sicilleri : mâ-i leziz defterleri*, İstanbul: İSKİ.
- Tak, Ekrem (1999) "Üsküdar Kadılığı 1 numaralı Şer'iyye sicili (H. 919-927/M. 1513-1520)", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Tan, Murat (t.y.), "66/2 numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili'nin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi", Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Tandağı, Musa (1979), "Antep şeri mahkeme sicilleri (indexi)", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Taş, Kenan Ziya (1987), "Eğin'in 1 Numaralı Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1174-1232/M. 1760-1817)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 400 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Taş, Kenan Ziya (1990), "1760-1817 Tarihli Eğin Şer'iyye Sicillerindeki Asayişle İlgili Belgelerin Değerlendirilmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5: 273-77.
- Taş, Resul (1999), "149 numaralı Milas Şer'iye Sicil Defteri H.1324-1327 / M. 1906-1909 (Transkripsiyon ve Değerlendirme)", Yüksek Lisans Tezi.
- Taşdemir, Mehmet (1986), "Samsun Şer'iyye Sicilleri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 156 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Teber, Ömer Faruk (1996), "Adana Şer'iyye Sicillerine Göre 1150-1160/1737-1747 Yılları Arasında Adana'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 134 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Tekin, Yaşar, (1995), "Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nin Ta'zir Suç ve Cezaları (1179/1765)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi.
- Temür, İlhami (1997), "136 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicil Defteri (H. 1159/M. 1746) (Transkripsiyon-Değerlendirme)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 304 s., Yüksek Lisans Tezi.

- Terzi, Mustafa Zeki, (2000) "Samsun Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara, IV: 298-306.
- Tezcan, Hasan (1996), "H. 1167-1185 (M. 1753-1771) Tarihli Ayaş Şer'îye Siciline Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ayaş'ın Sosyo-Ekonomik ve İdari Yapısı Üzerine Bir Deneme", Ankara, Yüksek Lisans Tezi.
- Tiryakioğlu, Zübeyde (1996), "612 Numaralı Karahisar-ı Sâhib Şer'îye Sicili (H. 1299/1301-M. 1881/1883)", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, 501 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Tok, Özen (1996), "130 Numaralı Kayseri Şer'îye Sicili (H. 1151/M. 1738-1739) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Topal, Mehmet (1992), "İstanbul Kadılığı 247 Numaralı Şer'îye Sicili (1296-1297/1879-1880)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 106 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Topuz, Ayhan (t.y.), "32 numaralı şer'îye siciline göre Konya", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Lisans Tezi.
- Tosun, Resul (1986), "İslam Hukukunda Mahkeme Sicilleri ve İspat Gücü", Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Toygar, Kamil (1975), "Şer'îye Mahkemeleri Sicilleri", *Halk Bilimi*, 8: 9-11.
- Tucker, J. (1998), *In the House of the Ottoman Law*.
- Tucker, J. (Spring 2001), "Legacies of Legal Reform: Muftis, the State, and Gendered Law in the Late Ottoman Empire", *New Perspectives on Turkey*, 24: 1-16.
- Tucker, Judith (1985), *Women in Nineteenth Century Egypt*, Cambridge.
- Tucker, Judith (1988), "Marriage and Family in Nablus, 1720-1856: Towards a History of Arab Muslim Marriage", *Journal of Family History*, 13: 165-79.
- Tucker, Judith (1991), "Ties that Bound: Women and Family in Eighteenth and Nineteenth Century Nablus", *Women in Middle Eastern History*, N. Keddie ve B. Baron (haz.), New Haven.
- Tuncer, Yakup (1992), *Mahkeme Sicillerine Göre XV. Yüzyıl Bursa Vakıfları*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları No:16.
- Turan, Erol (1991), "Konya şer'îye sicili", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Turan, Osman (ts.), "Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika", *Belleten*, XVI: 251-60.
- Turgal, H. Fehmi (1937), *Mülga Şer'îye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler*, İstanbul: Ekspres Basımevi; (1943) *İkinci Türk Tarih Kongresi*, T.T.K. Ankara, s. 948-962.
- Tuş, Muhittin, "Osmanlı Ailesi ile İlgili Şer'îye Sicillerinden Seçilen Örnek Belgeler". s. 849-875.
- Tuş, Muhittin (1986), "Sivas Şer'îye Sicillerine Göre Tanzimat'ın Sivas'a Tesirleri: 1856-1883", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi.

- Tuş, Muhittin (1993), "Sosyal ve Ekonomik Açıdan Konya (1756-1856)", Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Tuş, Muhittin (1999), "Konya Şer'iye Sicillerine Göre Osmanlılarda Temsil Müessesesi: Vekalet", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. 135-155.
- Tüfekçi, İbrahim (2000), "Şer'iyye Sicilleri Işığında İslam Yargılama Hukukunda Birlikçilik", Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Türkmen, Ayşe (1998), "96 Numaralı Kayseri Şer'iye Sicili (H. 1099/M. 1687) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Yüksek Lisans Tezi.
- Türkmen, Mustafa Nuri (1995), "İstanbul Mahkemesi, 43 Numaralı Şer'iyye Sicili (1192 Şevval 22-1193 Safer 29)", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 111 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Uçar, Ayhan (1993), "İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği'ne ait 539 numaralı Hüccet-i Şer'iyye Defteri", Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Uçar, Sabahaddin (1986), "Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde Ahkam-ı Talak", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Uçkaç, Bedrettin (1995), "1807-1810 Tarihli Konya ile İlgili Ferman ve Beratlar (Şer'iyye Sicillerinde)", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 140 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Udovitch, Abraham (1970), *Partnership and Profit in Medieval Islam*, Princeton: Princeton University Press.
- Uğur, Yunus (2001), "The Ottoman Court Records and the Making of 'Urban History', with Special Reference to Mudanya Sicils (1645-1800)", Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Uluçay, M.Ç. (1944), *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.
- Uluçay, M.Ç. (1953), "Manisa Şer'iye Sicillerine Dair Bir Araştırma", *Türkiyat Mecmuası*, X: 285-99.
- Uluçay, M.Ç. (1955), *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.
- Uzan, Süleyman (1980), "997-998 (1589-1590) tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznâmesi: (İstanbul Şer'i Siciller Arşivi Rumeli Kadıaskerliği No. 5)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Uzunçarşılı, İ.H. (Temmuz 1935), "Şer'i Mahkeme Sicilleri", *Ülkü*, VII (29): 365-8.
- Ünal, Ayhan Afşin (1995), "92 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1095 (M. 1684)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 331 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Ünlü, Muazzez (1949), "Kadı sicillerine göre XVI. asırda Manisa'da dokumacı esnafının teşkilât ve nişanları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
- Ünlüyol, Aynur (1996), "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir (1700-1730)", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 220 s., Doktora Tezi.

- Ünver, Ahmet Süheyl (1964), "Bursa Şer'iye Sicillerinde Askeri Hükümler ve Kayıtlara Dair Notlar: Bursa'da İlk Asakar-i Mansure-i Muhammediyye Teşkilatı Kuruluşu, 1827", *Belleten*, XXVIII: 769-772.
- Würth, Anna (1995), "A Sana'a Court: The Family and the Ability to Negotiate", *Islamic Law and Society*, 2(3): 320-40.
- Yaman, T. Mümtaz (İlk Teşrin 1938), "Şer'i Mahkeme Sicilleri", *Ülkü*, XII (68): 153-164.
- Yaramış, Ahmet (1993), "Çorum'un H. 1240-1254 / M. 1824-1836 Tarihli Şer'iyye Sicili'nin H. 1240-1241 / M. 1824-1826 Yılları Arası Transkripsiyon ve Değerlendirme", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi.
- Yay, Yusuf (1997), "17 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Kırşehir'de Ekonomik, Askeri, Sosyal ve Kültürel Hayat", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 306 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yazbak, Mahmoud (1994), "Jewish-Muslim Social and Economic Relations in Haifa (1870-1914), According to *Sicil* Registers", *Aspects of Ottoman History*, A. Singer ve A. Cohen (haz.), Jerusalem.
- Yazbak, Mahmoud (2001), "Muslim Orphans and the Shari'a in Ottoman Palestine According to Sijill Records", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44 (2): 123-140.
- Yazbak, Mahmud (ts.), *Haifa at the End of the Ottoman Rule, 1870-1914*, Leiden.
- Yazıcı, Ahmet (1999), "2091 Nolu Trabzon Şer'iyye Sicil Defterinin Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi.
- Yediyıldız, M. Asım (1988), "Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658)", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 164 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yediyıldız, M. Asım (1989), "(1069-1070 / 1660) Tarihli Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", Hacettepe Üniversitesi, Bilim Uzmanlığı Tezi.
- Yediyıldız, M. Asım (1994), "Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, XXI-II: 177-228.
- Yeşilay, Mustafa (1992), "H. 1227/M. 1812 Tarihli Tokat Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve İndeksi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 420 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yılbat, Bekir (1988), "XVI. yüzyılda 3 numaralı şer'iyye siciline göre Ankara'nın sosyal ve ekonomik durumu", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Yıldırım, Fuat (1995), "108 Numaralı Gaziantep Şer'iyye Sicili", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 412 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, Gündoğan (1994) "Şer'iyye sicillerinin önemi ve 58 numaralı Sivas şer'iyye sicili", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.

- Yıldırım, M. Zahit (1996), "30 Numaralı Adana Şer'îye Sicil Defteri 1115/1703-1171/1757", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 497 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, Gülay (1990), "41 No'lu Konya Şer'îye Sicilindeki Ferman ve Beratlar", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldız, Abdulvahap (1994), "135/313 Nolu Şer'îye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Yapı", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 98 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Ahmet (1990), "Ankara'nın M. 1778-1779 yıllarına ait 168 nolu şer'îye sicilinin transkripsiyonu", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
- Yılmaz, Ahmet (1991), "19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Şer'îye Sicilleri ve Tereke Defterlerine Göre Medine-i Ayıntab'ın İktisadî ve İçtimai Durumu", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 273 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Ali (1997), "1411 Nolu Giresun Şer'îye Sicil Defteri", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 268 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Durali (1985), "19. Asır Osmanlı Ticareti ve Hayriye Tüccarı Sicili (1829-1848)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 120 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Ekrem (1997), "1205-1207 H. Tarihli İstanbul Mahkemesine Ait Olan 60 Numaralı Huccet Sicillin Transkripsiyonu", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 221 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Fikret (1987), "Amasya'nın Bir Numaralı Şer'îye Sicili", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 230 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Mukaddes (1998), "55/1 Numaralı Kayseri Şer'iye Sicili (H. 1055/M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Yahya (2000), "Trabzon'un 1967/153 Numaralı H. 1257-1260 Tarihli Şer'îye Sicil Defteri", Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmazçelik, İbrahim (1987), "392 Numaralı Harput Şer'îye Sicili H. 1260-1264 (M. 1844-1848)", Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 339 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmazçelik, İbrahim (1990), "392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin (H. 1260-1264=M. 1844-1848) Tanıtımı ve Fihristi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 229-265.
- Yılmazçelik, İbrahim (1994), "Şer'iye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'îye Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 41-62.
- Yılmazçelik, İbrahim (1998), "Şer'i Sicillerin Bir Merkezde Toplanması", *1. Milli Arşiv Şurası*, Ankara: Başbakanlık Arşivi, s. 159-173.
- Yiner, Abdulnasır, (t.y.), "443 Numaralı Siverek Şer'îye Sicili (H. 1268-1269-M. 1851-1853)", Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, Yüksek Lisans Tezi.

- Yolalıcı, M. Emin, "H. 1267-12777 Yıllarına Ait Samsun Şer'îye Sicil Defteri'ne Göre Gayr-ı Müslimlerin Durumu" s. 455-458.
- Yolalıcı, Mehmet Emin (1986), "1267-1277 Tarihli Samsun Şer'îye Sicil Defterine Göre Hazînedâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi (Transkripsiyon-Değerlendirme-İndex)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 98 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Yusufoğlu, Mehmet (1949), "Şeriye Sicil Defterlerinde Türkçe Kişi Adları", *Anıt*, s. 11-12.
- Yusufoğlu, Mehmet (1949), "Şeriye Sicil Defterlerinde Türkçe Kişi Adları", *Anıt*, s. 21-24.
- Yücelt, Nazım, "Bursa Mahkeme-i Şeriye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Bursa'da Kumaşçılar", s. 215-219.
- Yücelt, Nazım (1945), "Tarihte Bursa (Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre)", *Uludağ*, 68-70: 1-4.
- Yücer, R.R. (1940), "Sicillere Göre Eski Bursa", *Bursa*, 26: 41-47.
- Yücer, R.R. (1940b), "On Altıncı Asırda Asker Toplama Zorluğu", *Uludağ*, 27: 27-31.
- Yüksel, Hasan (1987), "Hicrî 1190 (M. 1776)-Hicrî 1209 (M. 1794) Tarihli Keban Şer'îye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 214 s., Yüksek Lisans Tezi.
- Zarinebaf-Shahr, Fariba (1997), "Ottoman Women and the Tradition of Seeking Justice in the Eighteenth Century", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Woman in the Early Modern Era*, Madeline C. Zilfi (haz.), Leiden: Brill, s. 253-263.
- Ze'evi, D. (1995), "Women in 17th-Century Jerusalem: Western and Indigenous Perspectives", *International Journal of Middle East Studies*, USA: Cambridge University Press, 27: 157-173.
- Ze'evi, Dror (1994), "The Sufi Connection: Jerusalem Notables in the Seventeenth Century", *Aspects of Ottoman History (Scripta Hierosolimitana)*, Jerusalem, s. 126-42.
- Ze'evi, D. (1998), "The Use of Ottoman Shari'a Court Records As a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal", *Islamic Law and Society*, Leiden: Brill, 5 (1): 35-56.
- Ze'evi, Dror (2000), *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Zengin, Ahmet Fevzi (1998), "4/466 Numaralı Şer'îye Siciline Göre Üsküdar'da Ekonomik ve Sosyal Hayat", Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Zerdeci, Hümeýra (1998), "Osmanlı ulema biyografilerinin arşiv kaynakları: (Şer'îye sicilleri)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Zilfi, Madeline C. (haz.) (2000), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Zilfi, Madeline C. (haz.) (1997), "We Don't Get Along": Women and *Hul* Divorce in the Eighteenth Century", *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Woman in the Early Modern Era*, Leiden: Brill.

***Ottoman Court Records (Şer‘iye Sicils):
Evaluation of the literature and
a bibliography of sicil studies***

Yunus UĞUR

Abstract

The *sicils* (Ottoman court records) have been utilized as a ‘historical source’ in studying different areas of Ottoman history since 1930s. Considering the lively language of the records many historians have seen them very fruitful source to construct history of the Ottoman State and Society from ‘below’. Historians who approach to the *sicils* from this perspective have, no doubt, contributed great deal to historical studies that focused on the Ottoman politics, economy, and society. They at least presented to other historians daily experiences, though in a limited scope, of very different geographies located in the Ottoman territory. But many historical studies that are based on the *sicils* have neglected to a certain extent the questioning of historiographical side of their issues and of the *sicils*’ ability to reflect the ‘fact or truth’ of the information they gave and to represent the ‘local’ in which they are placed. In this context, the present study points out some general deficiencies of these studies and suggests, in short, that the *sicils*, being just one source for certain problematique, should be read as a “text” and evaluated within a “context” in which they took place in order for their shortages to be minimized in reflecting the “truth” of information they gave and in representing the whole people and the period in which they existed. Besides, this study, specifically, implies very significant place of the *sicils* for the studies of Ottoman economy and gives a detailed bibliography of the existing literature of the *sicils* written in Turkish and English.

Osmanlı Klasik Muhasebe Matematik Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme

İhsan FAZLIOĞLU*

“(...) [Babıali bürokratları] sayı bilimine pek düşkündürler. Öyle iyi eğitilmişlerdir ki en iyi Avrupa’lı aritmetikçileri bile hayrete düşürürler. Yıllık geliri 2.5 milyar akçe olan devlet bütçesini, bir akçelik hataya düşmeden, ustalıkla kayıtlara geçirirler. Çok kısa ve sade bir metotla çok hızlı hesap yaparlar. Bizim 4 tabaka kağıtla 2 saatte yaptığımız hesapları, onlar 1 tabaka kağıt üzerinde bir kaç dakikada yapiverirler.”¹

A. Giriş

Osmanlı muhasebe tarihi üzerinde bazı çalışmalar yapılmasına, bir kurum olarak Osmanlı muhasebe sisteminin incelenmesine², bu muhasebe sisteminde kullanılan siyakat yazısı ile divan rakam sistemi hakkında hem arşiv belgelerine hem de yazma eserlere dayalı olarak bir kısım araştırmalar yapılmasına³ ve ‘metrology’ bağlamında bazı muhasebe metinlerinin içerdiği malumatın değerlendirilmesine⁴ karşın bizzat muhasibler ile di-

* Dr., İstanbul Üniversitesi. Felsefe Bölümü.

1 M. L'Abbe Toderini, *De La Literature des Turcs*, c. I, Paris 1789, s. 89'dan aktaran Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 28-29.

2 Örnek olarak bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâliyesi*, İstanbul 1985; Yaşar Bülbül, *Osmanlı Devleti'nin Muhasebe Sistemi: 1300-1600*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

3 Örnek olarak bkz. Mahmud Bedrettin Yazır, *Siyakat Yazısı*, İstanbul 1978 [Birinci baskı, İstanbul 1941]; Salahaddin Elker, *Divan Rakamları*, İkinci baskı, Ankara 1989 [Birinci baskı Ankara 1953]; Dündar Günday, *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri Ve Divan Rakamları*, İkinci baskı, Ankara 1989 [Birinci baskı, Ankara 1974]; İsmail Otar, *Muhasebede Siyakat Rakamları*, İstanbul 1991; Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1996 [Birinci baskı, İstanbul 1994].

4 Örnek olarak bkz. Halil Sahillioğlu, “Türk Para Tarihi Bakımından Eski Hesap Kitaplarının Değeri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, VII, İstanbul, Mart 1968, s. 71-75. Sahillioğlu bu makalesinde Fatih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bayezid devri matematikçilerinden olan

van katipleri tarafından muhasebe sisteminde kullanılan 'teknik matematik'i konu edinen yazma eserleri inceleyen yok denilecek sayıda az çalışma yapılmıştır. Bu yazıda, genel olarak, Osmanlı matematiğinin arkaplanı kısaca verildikten sonra tarihî süreç içerisinde Osmanlı döneminde muhasebe matematiği için kaleme alınmış eserler ve yazarları tanıtılacak; genel bir değerlendirme yapılacak ve bir muhasebe matematik metninin içeriği tespit edilecektir.

B. Osmanlı Matematiğinin Arkaplanı

1. Genel Bağlam

Osmanlı matematikçileri doğal varisleri olarak İslam matematiğinin her alandaki mevcut birikimini tevarüs etmiş ve kullanmışlardır. Kuruluş döneminde bu tevarüs ya Osmanlı öncesi dönemde telif edilmiş eserlerin elde edilmesi ve istinsah yoluyla çoğaltılması ya Osmanlı ülkesine mensub talebelerin tahsil için İslam dünyasında bulunan ilim merkezlerine seyahat etmeleri ya da bu merkezlerde yetişen pek çok kişinin Osmanlı coğrafyasına hicret etmesiyle sağlanmıştır. XV. yüzyılın sonlarında Endülüs'ün düşmesiyle pek çok müslüman ve müslüman olmayan bilginin Osmanlı ülkesine göç etmeleri; XVI. yüzyılın ilk yarısında İslam dünyasının merkezî coğrafyasının fethedilmesi; Şah İsmail ile şi'îlerin İran bölgesinde iktidarı ele geçirdikten sonra sünnî alimlerin Osmanlı'ya sığınmaları bu tevarüsün diğer halkalarını oluşturur. XVIII. yüzyılda başlayan, XIX. yüzyıl başlarında gelişen ve sonlarında tamamlanan modern hesap anlayış ve tekniklerinin başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa kaynaklarından aktarılması klasik İslam ve Osmanlı matematiğinin dayandığı anlayış, kavram ve tekniklerinin tamamen terkedilmesini doğurmuş; ancak Batı Avrupa'da geliştirilen yeni hesap anlayış ve teknikleri, muhteva açısından yeni olmakla beraber kavramsal çerçeve açısından Grek ve İslam matematiğiyle benzer zemini paylaştığından 'kopuş', klasik İslam ve Osmanlı hesap geleneğine hakim olan

Hayruddin Halil b. İbrahim'in (IX/XV. asır) *Miftâh-i kunûz-i erbâb-i kalem ve misbâh-i rumûz-i eshâb-ı rakam* adlı Fatih Sultan Mehmed'e sunulan Farsça eseri ile bu eserin müellifin öğrencisi Mahmud Sıdkı Edirnevî tarafından Sultan II. Bayezid döneminde Türkçe'ye yapılan tercümesini para tarihi açısından inceler. Halil İnalcık, Sahillioğlu'nun makalesini de dikkate alarak, "Introduction to Ottoman Metrology" adlı makalesinin 'Ottoman Weights and Measures, 1500' isimli alt bölümünde konuyu Muhyiddin Mehmed b. Hacı Atmaca'nın *Mecma el-kavâid*'i ile Hayruddin Halil b. İbrahim'in *Miftâh-i kunûz-i erbâb-i kalem ve misbâh-i rumûz-i eshâb-ı rakam*'inin Mahmud Sıdkı Edirnevî tarafından yapılan Türkçe tercümesini kullanır; ayrıca Türkçe telif edilmiş diğer bazı muhasebe matematiği kitaplarının adlarını zikreder. Bkz. Halil İnalcık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica* 1983, c. XV, s. 311-348, özellikle 323-329.

ve sürekliliği muhafaza eden alim ve bürokratların elinde kolayca gerçekleşmiştir.⁵

2. Temel Kaynaklar

Kuruluş döneminde, diğer birçok ikincil kaynak yanında, Osmanlıların matematik bilimlerdeki ana kaynağı Merağa matematik-astronomi okulu-dur. Bu okulun mensubu bilginlerin matematik bilimlerde ürettiği pek çok eseri kullanan Osmanlı matematikçileri, temel metin olarak Nizamuddin Nisaburi'nin (728/1328'de sağ) *eş-Şemsiyye fî'l-hisâb*'ını, hem suret hem de muhteva açısından sahip olduğu özellikleri dikkate alarak, diğer eserlere tercih etmişlerdir. Bu eserin yanında, Siracuddin Secavendî (öl. 600/1204), İbn Havvam (öl. 724/1324), Kemaluddin Farisî (718/1319), 'İmaduddin Kaşî (öl. 745/1344'ten sonra), Cemaluddin Türkistanî (öl. 712/1312-1313 civ.) gibi pek çok ismin kaleme aldığı matematik kitapları da kuruluş döneminde Anadolu-Osmanlı coğrafyasında mütedavil eserler olarak görülmektedir.

İstanbul'un fethi akabinde, özellikle başta Fethullah Şirvanî (öl. 891/1486) ve Ali Kuşçu (öl. 879/1474) olmak üzere Bursalı Musa Kadî-zade'nin (öl. 844/1440'tan sonra) öğrencilerinin Anadolu'ya gelmeleri neticesinde Semerkant matematik-astronomi okulunun temel matematik metinleri Osmanlı ilim çevrelerine aktarılmıştır. Bu eserler arasında Osmanlı topraklarındaki her türlü matematik çalışmasına ciddi etkilerde bulunan Cemşid Kaşî'nin (öl. 830/1426 civ.) *Miftâhu'l-hisâb*'ı (veya *hussâb*'ı) Osmanlı muhasib ve katiblerinin ileri seviyede istifade ettikleri bir eser olmuştur.⁶

Osmanlı ilim dünyasının diğer önemli bir ayağı olan Mısır, Osmanlı matematiğini pratik hesap açısından beslemiştir. Bu konuda özellikle İbn Ha-im'in (öl. 815/1412) hem hisab-i hindî hem de hisab-i hevaî alanlarındaki onlarca matematik eseri özel bir öneme sahiptir. Bu ayağın diğer önemli bir ismi olan Sıbt Mardinî'nin (öl. 912/1506) eserleri de yine pratik hesap alanında dikkate değer bir yaygınlığa kavuşmuştur. Mağrib İslam matematiği ise Mısır üzerinden Osmanlı dünyasına ulaşmış; özellikle İbn Benna (öl. 721/1321) ve okuluna mensup matematikçilerin, başta *Telhîs a'mali'l-hisab*

5 Osmanlı matematiğinin arkaplanı için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Hendese: Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVII, İstanbul 1998, s. 199-201; aynı yazar, "Hesap: Osmanlılar'da Hesap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVII, İstanbul 1998, s. 244-247; ayrıca bkz. aynı yazar, "Osmanlı coğrafyasında ilmî hayatın teşekkülü ve Davud el-Kayserî", *Uluslararası Davud el-Kayserî Sempozyumu*, Ankara 1998, s. 25-30.

6 *Miftâhu'l-hisâb*, tahkik: Nadir el-Nâbilsî, Dimeşk 1977.

olmak üzere, telif ettikleri diğer eserler ile adı geçen eserin Memluklu matematikçisi Tayboğaoğlu İbn Mecdî (850/1447) tarafından yapılan *Hâvî'l-lu-bâb fî şerh telhîs a'mâlî'l-hisâb* adlı şerhi ve İbn Benna okulunun en son büyük ismi Ali Kalasadi'nin (öl. 891/1486) başta *Keşfu'l-cilbâb 'an kavânîni'l-hisâb*'ı dikkate değer bir ilgi görmüşlerdir.

İstanbul'un fethinden sonra Ali Kuşçu'nun İstanbul'a gelmesiyle onun yazdığı *Risâle der ilm-i hisâb* ve *el-Muhammediyye fî'l-hisâb* Osmanlı ilim muhitlerinde rağbet görmüş; Bahauddin Âmilî'nin (öl. 1031/1622) *Hulâsatu'l-hisâb* adlı eseri XVII. yüzyılın başlarından itibaren *el-Muhammediyye*'nin yerini almış; bu esere başta Ömer Çullî (öl. 1022/1613), Ramazan Cezîrî (öl. 1076/1665'te sağ) ve Abdurrahim Mar'aşî'nin (öl. 1149/1736) kaleme aldığı şerhler olmak üzere pek çok şerh hem medreseler hem de bütün matematik çevrelerinde yaygın ders ve başvuru kitapları olarak kullanılmış; XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ise Gelenbevî İsmail Efendi'nin (öl. 1205/1790) *Hisâbu'l-kusûr* adlı eseri, belli bir müddet hem medreselerde hem de modern tarz üzere eğitim veren mühendishanelerde okutulmuştur. Osmanlı matematiğinin XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan yenileşmesi, özellikle 1850'lerden sonra matbaanın da yaygınlaşmasıyla büyük oranda tamamlanmış; Avrupa dillerinde telif edilmiş eserler ya da Avrupa dillerinden yapılan tercümeler kullanılarak Osmanlı bilginleri tarafından kaleme alınan modern matematik metinleri hemen hemen her sahadaki matematiğin arkaplanı haline gelmiştir.⁷

III. Osmanlı Muhasebe Matematik Eserleri

1. Hazırlık Dönemi

İslâm Medeniyeti'nde hem dinî, hem resmî (idarî) hem de ictimai hayatı hedeflenen mükemmellik ancak ve ancak dakik hesap ve bunu sağlayacak aletlere dayanır ki bu da matematik bilimlere dayanır demektir. Başka bir deyişle İslâm Medeniyeti'nde dinî, idarî ve ictimai meşruiyet bir tarafla matematik ilimlere, özellikle de hesap, hendese ve astronomi ilimine bağlıdır. Nitekim ibadet zamanlarının ayarlanması, Mekke'de bulunan Ka'be'nin geometrik-trigonometrik yönünün tayin edilmesi, başta Ramazan ayı olmak üzere dinî ve millî açıdan önemli olan ay ve günlerin başlangıç ve sonlarının belirlenmesi, tereke hesaplarının yapılması, arazi ölçüm-

⁷ Osmanlı matematiğinin temel kaynakları, mütedavil eserleri ve yenileşmesi için bkz. 4 numaralı dipnottaki kaynaklar. *Hulâsatu'l-hisâb* ve şerhlerinin Osmanlı matematiğindeki yeri için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Hulâsatü'l-Hisâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 322-324; ayrıca bkz. Cevad İzgi, *Osmanlı Medreseleri'nde İlim*, c. I, İstanbul 1997, s. 207-252.

lerinin ayarlanması, nizam-ı devlet için maliye işlerinin düzenlenmesi gibi pek çok konunun matematik bilimleri gerektirdiği izahtan varestedir.

Yukarıda özetlenen meşruiyet çerçevesinde düşünüldüğünde seviyesi ne olursa olsun matematik bilimlerinin daha Kuruluş'tan itibaren bir şekilde Osmanlı dinî, idarî ve ictimai yapısında yerini aldığını gösterir. Bu yeri tespit için yalnızca yazılı kültürün kavramlarıyla düşünmek yanıltıcı olabilir; çünkü Kuruluş döneminde matematik bilimlerde kaleme alınan metinlerin azlığı, sözlü kültürün kavramları dikkate alındığında nisbeten anlaşılır bir hale gelebilir. Bu açıdan yukarıda özetlenen hem Osmanlı'dan önce İslam Medeniyeti'nde telif edilmiş eserlerin mütedavil olması hem de Selçuklu ve Beylikler döneminde Anadolu'da bulunan medrese ve diğer eğitim kurumlarında yetişen insanların matematik bilimlere dayalı işleri deruhte etmeleri, Devlet'in bir Gaza Beyliği olarak kurulduğu aşamada matematik bilimlere dayalı olarak başgösteren meşruiyet sorununu çözmüştür denebilir.

Çizilen çerçevede Osmanlı Gaza Beyliği'nin kuruluş aşamasında muhasebe işlerini büyük oranda Selçuklu ve Beylikler dönemindeki birikimi temsil eden kişilerin yürüttüğü; bu sahadaki teknik bilginin de bu kişiler ve bunların kullandığı Arapça ya da Farsça eserler vasıtasıyla sağlandığı söylenebilir. Ayrıca ilk Osmanlı medresesi olan İznik Medresesi'nin ilk müderrisi Davud Kayserî'nin Tokat-Niksar'da aldığı matematik bilimlere ilişkin üst düzey eğitim ve öğretim, daha başlangıçtan itibaren Osmanlı ilim çevrelerinde bir matematik geleneğinin oluşmaya başladığını göstermektedir.⁸

Bu zaviyeden bakıldığında Fetih'ten önce, Sultan Yıldırım Bayezid döneminde Ali b. Hibetullah'ın *Hulâsatu'l-mihnâc fî ilmi'l-hisâb* adıyla Arapça kaleme aldığı; bir mukaddime ve altı maksad üzere tertip ettiği eser dikkati çekmektedir. Eserin zamanımıza herhangi bir nüshası ulaşmadığından İslam Medeniyeti'nde cari olan hangi tür bir hesap geleneğini ihtiva ettiği, veya muhasebe matematiğiyle ilgili olup olmadığı bilinmemektedir.⁹

Şimdiye kadar tespit edilebildiği kadarıyla Abdurrahman Bistamî'nin (öl. 858/1453) zamanımıza ulaşmayan *Durretu funûni'l-kuttâb ve kurratu uyûni'l-hussâb* adlı eseri muhtemelen Osmanlı divan katipleri için yazılmış olan ilk eserdir.¹⁰ Bistamî'nin *Mebâhucu'l-elbâb fî menâhici ilmi'l-hisâb* ve *Kitâbu'd-darb ve'l-kısme* adlı zamanımıza ulaşmayan diğer iki eseri de konuyla alakalı bir muhtevaya sahip olabilirler.

⁸ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı coğrafyasında...".

⁹ Bursalı Mehmed Tahir, 878/1473 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasını Halis Efendi Kütüphanesi'nde [I.Ü. Yazmalar Kütüphanesi içerisinde] gördüğünü söylemektedir; bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, İstanbul 1333-42, s. 283.

¹⁰ İhsan Fazlıoğlu, "İlk dönem Osmanlı Bilim ve Kültür Hayatında İhvanu's-Safa ve Abdurrahman Bistamî", *Dîvân -İlmî Araştırmalar-*, Sayı 2, İstanbul 1996, s. 234.

Fetih öncesinde Manyasoğlu diye bilinen Mahmud Kadî-i Manyas, *A'cebu'l-'uccâb* adlı eserinde ilm-i hisâb konularını bir makalede ele almıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla zamanımıza ulaşan ilk Türkçe matematik metin olan bu makale “el-mesâil el-hisâbiyye” [hesaba ilişkin konular] adını taşır ve eserin ikinci makalesidir. Makale iki fasla ayrılır. “Menâzilu'l-hisâb ve durûbihâ” başlığını taşıyan birinci fasılda yazar ondalık konumlu sayı sistemini anlatır; sayı adlarını verir; rakamları, çeşitli bölgelerdeki farklı ‘şekillerini’ de dikkate alarak yazar ve iki sayıyı birbirleriyle ‘çarpma’nın mantığını özetler. İkinci fasılda ise yazar bazı matematik problemlerini çözümleriyle beraber verir.¹¹ Ansiklopedik bir çalışma olmasından dolayı eserin en önemli özelliği, Türkçe üzerinden ondalık konumsal sayı anlayışı ile bu anlayışın işlemsel tarafını temsil eden sembolik sistem ve temel aritmetik operasyonları uygulamalı olarak göstermesidir.

2. Muhasebe Matematiğinin Temel Eserleri

Osmanlı muhasebe sisteminin, tabîî devamı olduğu İslam Medeniyeti’nin birikimine, özellikle Farişî-İlhanlı etkisinde teşekkül eden Anadolu Selçuklular ve Beylikler dönemindeki birikime dayandığı, bilinen tarihî bir husustur. Anadolu coğrafyasında carî olan muhasebe sisteminin hem Farişî maliye-muhasebe usulü olması hem de bu sistemi yürüten kişilerin Farişî kökenli katipler olması, bu tarihî hususun en önemli kanıtlarıdır. Öte yandan bahsi geçen dönemlerde muhasebe matematiğini konu edinen, Abdullah b. Muhammed b. Kiya Mazenderanî’nin *Risâle-i Felekiyye* [*Kitâbu’s-siyâkat*]¹², Ali Şirazi’nin *Şemsu’s-siyâk*¹³, Felek Ala-i Tebrizî’nin *Sa’âdet-nâme*¹⁴ ve İmad Seravî’nin, *Câmi’u’l-hisâb*¹⁵, gibi eserlerin nüshalarının, günümüzde bile, İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde bulunması Osmanlı muhasebe sisteminin kaynaklarına açıkça işaret eder.¹⁶ Ancak fetihten sonra, siyasî merkez olmasının yanında bir ilim ve sanat şehri haline de getirilen İstanbul’da Osmanlı muhasebe matematiğine ait eserlerin telif edilmeye başlanması bir tesadüf değil; belki de bir zorunluluktur.

1. *Miftâh-i kunûz-i erbâb-i kalem ve misbâh-i rumûz-i eshâb-ı rakam*: Eserin yazarı Fatih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bayezid devri matematik-

11 Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi nr. 671/4.

12 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2756, istinsahı 765/1363.

13 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 3986, istinsahı Herat 845/1441.

14 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 4190, telifi 706/1307; istinsahı Herat 806/1403-1404; Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi nr. 516, istinsahı 815/1412-1413.

15 Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 7853 ve 7854, telifi 1340 civ; ayrıca bkz. Nejat Göyünç, “İmâd es-Serâvî ve Eseri”, *Tarih Dergisi*, c. XV, İstanbul 1965.

16 Geniş bilgi için bkz. Yaşar Bülbül, *a.g.t.*, s. 10-12.

çilerinden Hayreddin Halil b. İbrahim'in hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak Taşköprülü-zade'nin *Şekâik*'te Fatih Sultan Mehmed'in hocası olarak zikrettiği Hoca Hayreddin ile Hayreddin Halil b. İbrahim aynı kişi olabilirler. Taşköprülü-zade'ye göre Hoca Hayreddin, ilk eğitimini tamamladıktan sonra Hızır Bey'in öğrencisi olmuş; tahsilini ikmal edince bazı medreselerde müderrisliklerde bulunmuş; akabinde Fatih Sultan Mehmed'in özel hocası olarak atanmış; İstanbul'da bir cami ve bir medrese yaptırmış; Fatih Sultan Mehmed'in saltanatının sonlarına doğru da ölmüştür.¹⁷ Ancak aşağıda incelenecek olan ikinci eserini Sultan II. Bayezid'e takdim ettiğine göre, en azından Sultan II. Bayezid'in saltanatının ilk yıllarında hayatta olduğu muhakkaktır. Hayreddin'in matematik sahasında telif ettiği ilk eser olan *Miftâh*, Farsça olup, mukaddimesinde ifade edildiği üzere Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuştur. Bir mukaddime, on fasıl ve bir hatimeden meydana gelen eseri, Hayreddin, divanlarda çalışan muhasipler için kaleme aldığını belirtmektedir.¹⁸ Bu eserin günümüze onu aşkın nüshası gelmiştir.¹⁹

Söz konusu eser Sultan II. Bayezid döneminde Hayreddin'in öğrencisi Pir Mahmud Sıdkî Edirnevî tarafından, *Tercemetü miftâh-i kunûz-i erbâb-i kalem ve misbâh-i rumûz-i eshâb-ı rakam* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁰ Mahmud Sıdkî, tercümesinin önsözünde hocası Hayreddin için "Cemşidu'l-muhâsibîn" ifadesini kullanır. Bu ifade Cemşid Kaşî'nin Osmanlı matematikçileri nezdindeki yerini ve eseri *Miftâhu'l-hisâb* (veya *el-hussâb*)'in itibarını açıkça gösterir. Mahmud Sıdkî eseri tercüme etmesinin nedenini ise şöyle açıklar:

"(...) mübtedilere âsân olsun için (...) elden geldükçe zebân-i Derî'den [Fârisî'den] Türki'ye terceme olundu."²¹

Hayreddin'in *Miftâh*'ının bilinmeyeninin tespitinde kullanılan "çift yanlış hesabı" başlıklı on altıncı babı ise, Muhyiddin Mehmed b. Hacı Atmaca Katib (899/1494'te sağ) tarafından Türkçe'ye bağımsız bir risale şeklinde ve

17 Taşköprülü-zâde, *el-Şekâik u'n-numâniye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye*, nşr: Ahmet Suphi Fırat, İstanbul 1985, s. 170-171; Mehmed Mecdî Efendi, *Hedâikuş-şekâik*, nşr: Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 190-191.

18 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali nr. 1978/2.

19 Nüshaları için bkz. Ramazan Şeşen – Cevat İzgi (edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi (OMALT)*, c. I, İstanbul 1999, s. 34-35.

20 Nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 35.

21 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali nr. 1973, [Bu ve çalışmadaki diğer 'Türkçe' alıntıları dil açısından gözden geçirip gerekli uyarılarda bulunan meslektaşım Mustafa Koç'a müteşekkirim.

Tercemetü'l-fasli's-sâdis 'aşara fî beyâni'l-hata'eyn min miftâh-i kunûz-i er-bâb-i kalem ve misbah-i rumuz-i eshab-ı rakam adıyla tercüme edilmiştir.²²

2. *Müşkil-guşâ-yı hussâb ve mu'dil-nümâ-yı kuttâb*: Hayreddin, muhasebe matematiğinde kaleme aldığı bu ikinci eseri Sultan II. Bayezid'e takdim etmiştir.²³ Farsça olan eser bir mukaddime, altı fasıl ve bir hatimedden meydana gelir. Eser adından da anlaşılacağı üzere, divan katiblerinin hesap sahasında karşılaştıkları zor problemler hakkındadır.²⁴

Üzerinde durulan bir ve iki numaralı eserlerin Farsça olması, ayrıca Fatih Sultan Mehmed'e ithaf edilen matematik sahasındaki diğer Farsça eserler, Anadolu Selçuklu dönemindeki alışkanlıkların nisbeten devam ettiğine ve muhasebe matematiğinin Farsça üzerinden yürümesi için belirli bir ortamın bulunduğuna işaret edebilir. Ancak aynı dönemde, aşağıda incelenecek Türkçe eserlerin de göstereceği gibi, muhasebe sınıfının Türk kökenli olması, en azından ortak dilin Türkçe olması, başlangıç seviyesindeki eserlerin Türkçe olarak kaleme alınmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim Hayreddin'in eserini çok kısa bir zaman içerisinde Türkçe'ye çeviren öğrencisi Mahmud Sıdkî'nin gerekçe olarak "mübtedilere âsân olsun için" demesi bu durumu teyit eder.

3. *Miftâhu'l-hussâb*: Müellifi meçhul olan bu eser hem Osmanlı muhasebe matematik tarihi hem de genel Osmanlı dönemi İslam matematik tarihi için önemlidir.²⁵ Eserin başlığını ve içindekileri, meçhul müellif şu şekilde verir:

"Bu risâleye *Miftâhu'l-hussâb* derler; beş fasl üzerinedir.

Fasl-i evvel: Bir kişi yeni ay göricek niye nazar ideceğin ve ayların ve günlerin adların ve naḥs günleri ve geçmiş yılları ve ayların gurre sin bildirür ki bu yıl kaçınıcı yıldur ve ayun gurre si ne gündür.

Fasl-i sâni: Arab dilince saymak ve Acem dilince saymak ve Türkî dilince saymak bildirür ki Rûma gelen Arab ve Acem karındaşlara ve yenile müs-lûman olan Beglere Türkçe saymak öğretre.

Fasl-i sâlis: Hisâb-i cümel bildirür ki hisâb-i ebceddür ve hisâb-i kebîrdür. Ve rukûm ve siyâkatı beyân ider kim Arap dilinden istihrâc olunmuşdur.

Fasl-i râbi: Rukûm-i hindî beyân ider kim evveli ve âhiri dokuz şekl üzerinedür. Ve rukûm-i efrençî bildirür kim ol dahı rukûm-i hindî gibidür.

²² Nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 31.

²³ Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2731.

²⁴ Nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 35.

²⁵ Eser ilk müstakil Türkçe matematik metni olduğundan Türk Dili bakımından da önemlidir. Hem Türkçe hem de Türk matematik tarihi açısından çift yönlü bir öneme sahip olan eser, bu öneme binaen tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

Fasl-i hâmis: Defter kavâidini -ki gereklüdür- ve rakam itmegi ve taz'îf ve tasnîf ve kesr-i bast ve darb-i muhâzât ve mîzânî ve taksîmî ve kusûrâtî ki bir pul ve iki pul tâ yedi pula deglü deftere nice yazılır anı beyân ider.”²⁶

Eserin ilk dört faslı [yaprak 56a-58b] çok kısa bir yeri kaplar iken, beşinci fasıl eserin büyük bir kısmını oluşturur [yaprak 58b-74a]. Eserin son yaprağında müellif çok kısa bir şekilde “çift yanlış hesabı”nı inceler [yaprak 74a]. Yazar kendi döneminde Anadolu’da [Osmanlı’da] kullanılan siyakat işaretlerini verir [yaprak 58a] ve çok çeşitli örneklerle uygulamalar yapar. Bu örneklerde İstanbul [Kostantiniyye] ve 876/1471-1472 tarihinin kullanılması eserin yaklaşık olarak bu tarihlerde telif edildiğini gösterir. Bütünü gözönünde bulundurulduğunda eser, muhasebe çıraqları için kaleme alındığını telmih eder. Eserin İslam matematik tarihi açısından en önemli özelliği pek çok aritmetik işlemlerde “ondalık kesir” örnekleri içermesidir. Bu veriler, diğer tarihî bilgilerle birleştirildiğinde hem ondalık kesirlerin tarihi hem de Osmanlı muhasebe matematiğinde kullanılan kesirlerin yapısı hakkında önemli katkıları içermektedir.

4. *Misbâhu'l-Kunûz*: Hamza Balı b. Arslan (öl. 899/1494’te sağ) tarafından 899/1494 tarihinde Türkçe olarak kaleme alınan eser Sultan II. Bayezid’in oğlu Şehzade Mahmud’a sunulmuştur. Yazar, hesap sahasında Arapça ve Farsça dillerinde pek çok eser bulunduğunu, ancak kendisinin ‘Türkî dilince’ bir risale yazdığını şu şekilde vurgular:

“(…) Egerçi lisân-i Arab ve lisân-i Acem’de hisâb ü erkâm-i siyâb izhâr itmişlerdür; lîkin işbu fakîr (...) Türkî dilinde bir risâle-i numûzec, mesâil-i erkâm ve menba-i efâl-i aklâm ve suver-i eşkâl ... zuhûra getürüp (...)”.

Hacimli olan eser üç bab üzere düzenlenmiştir. Birinci bapta rakamların şekilleri, basamak fikri, toplama, ikiye bölme, iki kat alma, çıkarma, çarpma, bölme; ikinci bapta pozitif rasyonel sayılar hesabı; üçüncü bapta ise dört orantılı sayı ve çift yanlış hesabı ele alınır. Eserde yazarın devrinde Osmanlı Devleti’nde kullanılan ölçü ve tartılarla ilgili olarak da önemli bilgiler yer almaktadır.²⁷

5. *Mecma’u'l-kava'id*: Fatih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bayezid döneminde yaşamış ve Türkçe telif geleneğini sürdürmüş Muhyiddin Mehmed b. Hacı Atmaca Katib’in (899/1494’te sağ) hayatı hakkında bilgimiz yoktur.

²⁶ Arkeoloji Müzesi Yazmalar Kütüphanesi nr. 574/2.

²⁷ Milli Kütüphane, nr. A. 2947 [Bu nüshanın mikrofilmmini temin ederek tarafıma gönderme lütfunda bulunan meslektaşım Musa Yıldız’a teşekkür ederim. Mikrofilmin tab ettilme işlemini üstlenen Bilim ve Sanat Vakfı idaresine de müteşekkirim]. Ayrıca bkz. *OMALT*, c. I, s. 28-29 (nr. 6).

Telifini 899/1493-1494 tarihinde tamamladığı *Mecma'u'l-kava'id* adlı eserini Sultan II. Bayezid'e sunmuştur. Divan katipleri ve muhasipler için kaleme alınmış bir hesap kitabıdır. Yazarın önsözde söyledikleri hem muhasebe sınıfının hem de bu sınıf içerisinde usta-çırak ilişkisi içinde eğitim gören çırakların Türkçe eser ihtiyaçlarını vurgular:

“(...) bu kitabun musannifi ve bu risâlenün müellifi Muhyiddîn Mehmed b. el-Hâc Atmaca el-Kâtib, (...) unfuvân-i şebâbda ve âvân-ı şeyhûhete irişince eşref-i a'yândan ve umerâ-i dîvândan erbâb-i kalem ve ashâb-ı rakam olan kâmil ve fâzıl kimesneler ile musâhabet ve ihtilât idüp müddet-i medîd ve zemân-i ba'îd anların hidmetinde olup tertîb-i hisâba ve terkîb-i erkâma –ki kânûn-i küllîdir- bunca evkât mümâreset itmekle ve bu ilm-i şerîf için vaz' olan fâik kitâbların dahi ekserin görüp tetebbu' idüp anların dahi her birinden temettu' eylemekle bi-kadri'l-vus'i ve't-tâkati fi'l-cümle ittîlâ' olundu. Ammâ ol mu'teber kitâblar –ki bu ilm-i hisâbda mütekaddimîn yazmışlar- anların dahi ba'zı Arabî ve ba'zı Fârisî olduğu sebepten mübtedî olanlar andan istifâde idemezler. Ve zebân-ı Türkî'de dahi bir müfid ve muhtasar kitâb görmedüm ki mübtedî olan karındaşlar ana mütâla'a idüp andan müstefid olalar. Ve hem gördüm ki bu ilm-i hisâb dahi gâyet de gereklî ve şerîf ilim olduğu ecilden erbâbdan ve elbâbdan ekser-i nâs bu ilme muhtaclar ve müterâğblardur. Pes bu fakir dahi dileddüm ki Arabî'den ve Fârisî'den tercüme idüp bu ilm-i hisabda bu risâleyi bünyâd idem ki zemâne hâline münâsib olup matlûbü'l-erbâb ve mahbûbü'l-elbâb ola... /.../... şol mübtedî olanlar fehm idüp istifâde idecekleri derecede olanlardan beyân eyleyem... /.../... bu ilm-i hisâbun külliyâtından ve cüz'iyâtından... /.../... anları cem' idüp vâzih ve rûşen ve muhtasar ve müfid alâ vechi't-tahsîl bu risâleye kayd idüp zuhûra getürdüm tâ ki mübtedîlere âsân olur (...)”²⁸

Eser üç kısımdan oluşur; birinci kısmı tamsayılarla, ikinci kısmı rasyonel sayılarla yapılan hesaplarla ilgilidir, üçüncü kısım ise çözümlü kırk problem ihtiva eder. Bugüne yirmiyi aşkın nüshası gelen bu hacimli eserin nüshalarının istinsah tarihlerine bakıldığında hemen hemen her asırda kullanıldığı görülür.²⁹ Muhtevası incelendiğinde ise bir muhasibin klasik İslam matematiği çerçevesinde ihtiyaç duyduğu, adının da çağrıştırdığı gibi, bütün hesap kurallarını içeren eser bu özelliğinden dolayı ilk etkili, yaygın ve sürekli Osmanlı muhasebe matematik metni olarak kabul edilebilir.³⁰

28 Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Genel/Yazmalar 185, yaprak 1b-2a; Esad Efendi nr.3176.

29 Nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 30-31.

30 Bu özelliğine işaret edilmemekle beraber, muhtemelen nüshalarının çokluğundan, günümüz çalışmalarında en çok kullanılan ve atfı yapılan muhasebe matematiği metninin bu eser olduğu söylenebilir; bkz. 2 numaralı dipnot. Ayrıca bkz. Kemal Özerin, “Hacıatmaca-oğlu ve Eseri”, *İslam Düşüncesi*, Yıl 2, Sayı 5, İstanbul 1968, s. 312-316.

6. *Mürşidu'l-muhâsibîn*: Hayatı hakkında hemen hemen hiç bilgimizin olmadığı Katib Alaaddin Yusuf'un (917/1512'de sağ) eserinin Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında isminden sonra gelen "Katib-i divan-i İbrahim Paşa" ibaresi onun Kanunî Sultan Süleyman'ın ikinci sadrazamı Maktul İbrahim Paşa'nın divanında çalıştığını gösterebilir. Yusuf matematik sahasında iki Türkçe eser kaleme almıştır. Bu eserlerden özellikle divan katibleri ve muhasipleri için yazdığı *Mürşidu'l-muhâsibîn* dikkate değer bir eserdir. Bir mukaddime, iki makale ve bir hatimeden meydana gelen bu eserin Berlin nüshası müellif tarafından Şevvâl 916/Ocak 1511'de, Çorum nüshası ise yine müellif tarafından Cemâziyelahir 917/Ağustos 1511 yılında istinsah edilmiştir.³¹ *ez-Zubde fi'l-hisâb* adını taşıyan ve üç makale üzere düzenlenen diğer eserinin muhasebe matematiğiyle ilgili olup olmadığı açık değildir.³²

Yusuf uğraştığı konuya metafizik bir yön katmak için *Mürşidu'l-muhâsibîn* adlı eserinin önsözünde şöyle der:

"Bilgi ki ulûm-i riyazînin eşrefi inde ulî'l-elbâb [ve li-ta'lemû adede's-sinî-ne ve'l-hisâb] muktezasınca ilm-i hisâbdur. Hatta bazı ulemâ 'cemî'u'l-ulûm ke'l-vezîr ve ilmu'l-hisâb ke'l-melik mâ-halâ ilmu'd-din' diyü nakl itmişlerdür. İmdi bu takdîrce bu ilmde dahî fazilet var-idüğü a'yânu mine's-şems ve ebyenu mine'l-ems olup (...)"

Yusuf'un bir ilim olarak ilm-i hisaba verdiği metafizik değer klasik felsefe geleneği içerisinde pek çok çağrışımı muhtevidir. Ancak konunun sınırlarını aşmamak için burada bu konuya girilmeyecektir. Yusuf'un eseri yazma gayesi yalnızca hesap ilminin bu metafizik değerini tahakkuk ettirmek değildir. Bir de hayata ilişkin önemli bir gerekçesi vardır Yusuf'un; o da Anadolu'nun Türk olması ve ilm-i hesabın dile getirdiği hakikatleri Türkçe yazma zorunluluğu ve talebi:

"(...) Ebnâ-yi cinsden niçe kimesneler bu ilme şurû' itdükde gâlib-i zan ol-
dur ki bu ilmün müşkilâtı ba'zına inâyet-i Hakk'la feth olup ba'zına olma-
mışdur. Anunıçun ki bu ilmde vaki' olan kitabların kimi Arabî ve kimi Fâ-
risîdür ki mütekaddimîn ve müteahhirînün her biri dekâyık derc itmişler-
dur ve Vilâyet-i Rûm'da ekser isti'mâl olan lisân-hod Türkî'dir. Pes bu Tür-
kî dilde dahî bir hoş risâle olmak fî zamaninâ hâzâ matlûb ve mergub ol-
dugı ecilden (...)"

31 Nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 46.

32 Katip Çelebi, *Keşfü'z-unûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, nşr: Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, c. II, İstanbul 1941-1943, s. 952.

Yusuf'un eserinin tasnifi hem genel anlamda bir matematik hem de özel anlamda bir muhasebe metninin ideal bir özeti gibidir. Müellif konunun pratik (ölçüler, tartılar gibi) yönlerinden daha çok teknik tarafı üzerinde durur. Bu çerçevede ilm-i hesabın konusu 'sayı'dır. Sayı da ya 'malum'dur ya 'mechul'dür. Malum sayıyla uğraşan hesap 'hisab-i malum' adını alırken mechul sayıyla uğraşan hesap 'hisab-i mechul'dür. Hisab-i malum çarpma, bölme ve nisbet; hisab-i mechul dört orantılı sayı, çift yanlış hesabı ile cebir ve mukabeledir. Yusuf'un eserinin çok önemli bir başka özelliği 'sayı'nın tanımı üzerinde durması ve bu konudaki felsefî tartışmaları inceleyerek Ali Kuşçu'nun İslam matematik geleneği içerisinde 'Türkistân kolu'na mensub, özellikle, Cemaleddin Türkistanî'nin temsil ettiği düşünceler ile Osmanlı matematik geleneği içerisinde Ali Kuşçu tarafından tasfiye edilen Hermetik-Pitagorasçı çizgiyi yeniden ihyaya teşebbüs etmesidir. Tartışmanın felsefî çerçevesi bir yana, bu durum Ali Kuşçu'nun *el-Muhammediyye fi'l-hisâb*'ının yaygınlığı ve etkisini gösterir; ayrıca muhasebe matematikçileri tarafından da bu eserin dikkate alındığını ortaya koyar. Eserin yine Osmanlı matematik tarihi içerisindeki diğer bir önemli yönü, bazı türden ondalık kesir hesabını içermesidir.³³

7. *Tezkiretu'l-kuttâb fi 'ilmi'l-hisâb*: Memlûklular döneminde Haleb'de yetişen, Merc-i Dabık savaşından sonra İstanbul'a gelen, burada çeşitli sahalarında özel dersler veren ve İstanbul'da vefat eden matematikçi-astro-nom İbn Nakîb diye tanınan Çarsu'ddin Ahmed Halebî'nin (öl. 971/1563) matematik sahasında kaleme aldığı bu eser hem Osmanlı muhasebe matematiği hem de genel Osmanlı matematik tarihi açısından önem arzeder. Türkiye yazma kütüphanelerinde bulunan nüshalarının kullanıldığına delalet etmesi, ayrıca öğrencisi Derviş b. Mehmed b. Lutfî tarafından Sultan II. Selim'in sadrazamı Mehmed Paşa'nın isteği üzerine Türkçe'ye çevrilmesi eserin önemini tebarüz ettirmektedir.³⁴ İbn Nakîb'in eserinin Osmanlı muhasebe matematik tarihi açısından diğer bir önemi Cemşid Kaşî'nin *Risâletu'l-muhitiyye'sini*, π sayısı ile ilgili bilgi verirken kullanması ve Cemşid'in tespiti ile Archimedes'in tespiti arasında bir karşılaştırma yapmasıdır. Bu bilgi π sayısı ile ilgili Cemşid'in matematik tarihinde bir ilerleme olan tespitinin en azından XVI. yüzyıl içerisinde Osmanlı muhasebe matematiği nezdinde bile kullanıldığını göstermektedir. Üzerinde durulması

33 *Murşidu'l-muhasibin*, Berlin nr. 2398, müellif nüshası [Bu nüshanın mikrofilimini temin ederek bana gönderme lütfunda bulunan değerli dostlarım Hakan Yıldız ile Zül-fikar Kam'a müteşekkirim. Ayrıca mikrofilimin tab ettirilme işlemini üstlenen Bilim ve Sanat Vakfı idaresine de teşekkür ederim].

34 Nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 74-75.

gereken başka önemli bir nokta ise eserde Cemşid'in π sayısı ile ilgili hesaplamaları hakkında bilgiler verilirken ondalık kesirlerden de bahsedilmesidir.³⁵

8. *Miftâhu'l-muşkilât fi'l-hisâb*: Eserin yazarı Kanunî Sultan Süleyman devri muhasiblerinden ve daha çok edebî kişiliğiyle tanınan Sadi b. Halil'dir (956/1549'da sağ). Yukarıda adı geçen Katib Alauddin Yusuf gibi Maktul İbrahim Paşa'nın katiblerinden birisidir. Hesaba dair Türkçe kaleme aldığı bu hacimli eser meslekten bir muhasebecinin tecrübelerini muhtevi olabilir.³⁶

9. *Cemâlu'l-kuttâb ve kemâl u'l-hussâb*: Eserin yazarı, XVI. yüzyılda pek çok sahada mahir bir isim olan ve Matrakçı lakabıyla tanınan Bosnalı Nasuh Bey (öl. 971/1564) Enderun'da yetişti. Matrakçı, matematik alanında, daha çok divan kâtipleri ve devlet muhasiblerini gözeterek iki Türkçe eser kaleme aldı. *Cemalu'l-kuttâb ve kemâlu'l-hussâb* bu sahada, 923/1527'de yazdığı ilk eserdir ve Yavuz Sultan Selim'e ithaf edilmiştir. İki kısım üzere düzenlenen eserin birinci kısmı çeşitli fasıllardan oluşur; ikinci kısım ise 'mesâil-i müteferrika' hakkındadır; ancak eldeki nüshalarda mevcut değildir. Yazar'ın eserinin önsözündeki ifadeleri, ele aldığı konunun, yaşadığı dünya görüşü ve dünya tasavvuru içerisindeki yerini çok iyi bildiğini göstermektedir:

"(...) bildüm ki ilm-i hisâb bir ilm-i şerîf ve ilm-i latîfdür ki bazı mesâil-i dî-niye ve fedâil-i yakîniye bu ilmün tahsiline menûr ve merbutdur."³⁷

Yazar eserinin mukaddimesinde Osmanlı muhasebe sistemi içerisinde bulunduğunu ve eserini kaleme alırken bu tecrübeden istifade ettiğini ima etmektedir:

"(...) erbâb-i kalemün ayânı ve eshâb-ı rakamun erkânı huzurlarında ve üdebâ-yi kâmil ve hussâba-yi fâzıl hizmetlerinde çok müddet muvazebet idüp (...)"³⁸

10. *Umdetu'l-hussâb*: Matrakçı, *Cemâlu'l-kuttâb ve kemâlu'l-hussâb* adlı birinci eserini Kanunî Sultan Süleyman döneminde bazı eklerle yeniden düzenlemiş ve 940/1533-34 tarihinde *Umdetu'l-hussâb* adıyla Sultan'a takdim etmiştir. *Umdet* de *Cemâl* gibi iki kısımdan oluşur; birinci kısım yirmi

35 Köprülü Kütüphanesi, nr. 936, yaprak 120a-120b.

36 İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 517; nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 63.

37 Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, nr. 363.

38 Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş, nr. 363.

iki fasıl ihtiva eder; ikinci kısımda ise müellif ‘mesâil-i müteferrika’ adıyla değişik problemleri çözer. Matrakçı’ya göre bu problemler hem kadim eserlerde nadir ele alınır hem de bilinmesi elzemdir:

“(...) Bu ikinci kısım mesâil-i müteferrika beyanındadır; anlar dahı kütüb-i mütekaddiminde nâdirü’l-vuku’dur. İmdi bilgil ki bu mesâil-i müteferrikanun ahvâlin bilmek muhasibînün levâzımındandır.”³⁹

Matrakçı, eserini yazış sebebini ise şu şekilde açıklar:

“(...) bu risâleyi inşâ ve bu makâleyi peyda idüp (...) mürettep ve mühezzeb kıldum tâ kim mübedilere tebsıra ve muntehilere tezkire olup müfidlerin ifâdelerine delil ve müstefidlerin istifâdelerine sebîl ola (...)”⁴⁰

Umdet, yazarın diğer eseri *Cemâl*’i unutturmuştur. Bunun en güzel kanıtı *Cemâl*’in zamanımıza dört, *Umdet*’in ise onbeşe yakın nüshasının ulaşmasıdır.⁴¹ Bu durum özellikle *Umdet*’in mütedavil bir eser olduğunu ve muhasibler tarafından kullanıldığını gösterir.

Bu iki eser, Osmanlı muhasebe matematiğinin seyrinin incelenmesi açısından oldukça önemlidir. Herşeyden önce her iki eserde serimlenen teknik matematik, bir muhasebe matematik metninin içerdiği standart yapıyı temsil eder. Zira yazarın hedefi muhasebe matematiği konusunda “ilm-i hisâbın kavâid-i külliye ve cüzîyesinden” bahseden bir kitab kaleme almaktır. İkinci olarak kendi döneminde Osmanlı muhasebe sisteminde kullanılan ölçüler ve tartılar hakkında önemli bilgiler içerir. Öte yandan eser talimî bir dikkat gözetilerek yazılmıştır: Müellif her ‘usûl’den sonra değişik problemlerle bu ‘usûl’ü açıklar. Bu ‘açıklama’ hem verilen kuralın öğrenciye temrin ettirilmesi maksadına hem de ‘bir nevi ispatı’ gayesine yöneliktir. Ayrıca bu iki eser o dönemde Osmanlı Türkçesi’nin matematik dili olarak bulunduğu seviyenin tespiti açısından da dikkate değer bir yerde bulunurlar. Eserlerde, Osmanlı muhasiblerinin bilinmeyen hesabında özel bir önem atfettikleri dört orantılı sayı ile çift yanlış hesabı da örneklerle ele alınır.

11. *Câmi’u’l-hisâb*: Kanunî Sultan Süleyman devrinde yaşayan divan muhasiblerinden Bursalı Yusuf b. Kemal, bizzat divan muhasibleri için Arapça, Farsça eserlerden ve kendi tecrübelerinden faydalanarak hazırladı-

39 Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 1987, dibâce.

40 Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 1987, dibâce.

41 Her iki eserin nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 70, 72-73.

ğı bu hacimli Türkçe eserini İskender Çelebi Efendi dediğı bir zat için kaleme almıştır. On fasla ayrılan eserde hesap ve cebir konuları incelenmektedir. Dîbacesinde verilen bilgiler son derece önemlidir; çünkü yazar divan muhasiblerine matematik dersleri veren bir kişidir ve eserini de bu dersleri verirken kaleme almıştır:

“(...) Sultân Süleymân Hân b. Sultân Selîm Hân b. Bâyezîd Hân (...) hazretlerinin Asitâne-i saâdet-âşiyânelerinde tedbîr-i mesâlih-i milk-i Os-mânî ve defâtîr-i mehâsil-i resm-i Sultânî tevîz olunan a’lemü’l-ulemâ (...) Hazret-i İskender Çelebi Efendi (...) hazretlerinin hâk-i pâ-yi şerîfele-rine bu bende-i naif Yûsuf b. Kemâl el-Burusevî bir nice müddet yüz süri-yü hizmetlerinde olmanın bazı ehl-i kalem huzurlarında talîm-i ilm-i hi-sâb itmek ile izzet ve tettebbu-i fenn-i rakam kılmagla rağbet buldukları müşahade olınmanın(...)”.

Yazar telif ettiğı eserin muhatab kitlesini ise şöyle belirtir:

“(...) mübtediler için beyân olunur yoksa ehl-i fazl yanında ne mikdar ola (...)”.

Eser doğrudan doğruya çarpma konusunu incelemekle başlar; bu durum muhasibler nezdinde toplama, çıkarma, iki kat alma, ikiye bölme gibi konuların artık ‘biliniyor’ kabul edildiğı bir ortamın oluştuğunu gösterir. Benzer durum XVIII. yüzyıl sonunda Gelenbevi İsmail Efendi’nin kaleme aldığı *Hisâbu’l-kusûr*’da da görülecektir. Yusuf b. Kemal’in bu eserinin günümüze ona yakın nüshasının ulaşması mütedavil olduğunu göstermektedir.⁴²

12. *Şems-i leylân*: Kanunî Sultan Süleyman’ın Amasya valisi olan oğlu Şehzade Mustafa’nın hem mehter takımında hem de muhasebesinde görev almış Akpınarlı Mehmed Ağa, hesap sahasında 953/1546 tarihinde *Şems-i leylân* adlı Türkçe bir eser yazmış ve Şehzade’ye takdim etmiştir. Yazar, eserin önsözünde bazı önemli muhasiblere eriştiğini, bu ilmi onlardan öğrendiğini ve eseri:

“(...) mümkün oldukça zebân-i Rûmî’de bu risâleyi bünyâd idüp (...)”

maksadıyla yazdığını vurgular.⁴³

42 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail nr. 288. Bu eserin nüshasını temin edip bana ulaştıran değerli dostlarım Selami Çalışkan ile Ahmet Faruk Güney’e teşekkür ederim.

43 Nüshası için bkz. *OMALT*, c. I, s. 98.

13. *Ken'âniyye*: XI. /XVII. yüzyıl başlarında yaşadığı sanılan ve *Kâtib-i meşâhire* olarak tanınan Yusuf b. Mehmed adlı muhasibin kaleme aldığı bir metindir. Orta hacimli eser Osmanlı muhasebe matematiği açısından oldukça önemlidir. Şöhretinden aylık muhasebecisi olduğu sanılan Yusuf ön-sözünde eseri niçin yazdığı şöyle açıklar:

“(...) Uslûb-i muhâsebeye ve minvâl-i erkâma tâlib olanlara âsân olup behremend olmak için bu (...) Yusuf b. Mehmed eş-şehîr be-Kâtib-i meşâhire (...) fenn-i mezkûrda vakî' olan ilm-i hisâbda ve kitâbet-i erkâmda ve tertîb-i muhâsebede talebeye lâzım ve müfid olanı ihrac idüp (...)”

Eserin zamanımıza onu aşkın nüshasının gelmesi yaygın olarak kullanıldığına delalet eder.⁴⁴ On iki fasıla bölünen eserde klasik muhasebeye ait teknik matematiğin bütün konuları ele alınır.

14. *Tuhfetu'l-a'dâd li-zevî'r-ruşd ve's-sedâd*: Kaynaklarda tam adı Nuruddîn Ali b. Velî b. Hamza el-Mağribî el-Cezâirî el-Hâsib (öl. 1022/1614) olarak geçen, ancak Ali Efendi diye tanınan müellif hem Osmanlı-Türk matematik tarihinde hem de Osmanlı muhasebe matematik tarihinde klasik dönemde Türkiye Türkçesi'yle en hacimli ve en geniş muhtevalı hesap, mesaha ve cebir'den müteşekkil matematik kitabını kaleme almıştır.⁴⁵

Eseri, Mekke'de üç ay dokuz günde, 995/1591 yılında tamamlayan yazar telifinde Sinan b. Feth Harranî, İbn Yunus Mısırî, İbn Saffar, İbn Hassar, İbn Haim, İbn Gazî Miknasî gibi matematikçilerden istifade etti. Eserini bir mukaddime, dört makale ve bir hatime üzere tertip eden Ali Efendi, maksadının dinî ve dünyevî maslahata ilişkin bütün matematik konuları ele almak olduğunu belirtir. Mukaddimedede hesap ilminin tanımı, konusu ile sayı, rakam, rakamların yazılışı; ayrıca muhasebe hesabında kullanılan yük usulüne göre rakamların okunuşu gibi hususları ele alır. Birinci makalede pozitif tam sayılarda toplama ve iki kat alma, çıkarma ve ikiye bölme, çarpma ve bölme; ikinci makalede, pozitif rasyonel sayıların klasik matematikteki tanımı ve temsili, toplamı, çıkarımı, çarpımı ve bölümü, akabinde pozitif tam sayıların kare kök hesabı, irrasyonel sayıların toplamı, çıkarımı, çarpımı ve bölümü, sayıların üçüncü ve dördüncü dereceden köklerinin tesbiti; üçüncü makalede ise bilinmeyenin tesbitinde klasik matematikte kullanılan oran-orantı, bahusus dört orantılı sayı yöntemi, çift yanlış hesabı ile cebir ve mukabele usulü; dördüncü makalede dört kenarlıların, üç kenarlıların, yay kenarlıların (daire ve daire kesitlerinin) ve cisimlerin alan ve

⁴⁴ Nüshası için bkz. *OMALT*, c. I, s. 152-153.

⁴⁵ İhsan Fazhoğlu, “Ali Efendi”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1999, s. 204-205; *OMALT*, c. I, s. 118-123.

hacim hesapları ele alınır. Hatimede ise dört orantılı sayı, çift yanlıs hesabı ile cebir ve mesaha yöntemleriyle çözülebilen pek çok çözümlü problemi inceler. Hatimenin sonunda ise, “mesâil-i ğarîbe (ilginç problemler)” başlığı altında bazı problemleri ve bunlara kendisinin bulduğu çözümleri verir.⁴⁶ Ali Efendi’nin çalışması klasik Türk matematiğinde Türkçe yazılmış en mükemmel hesap ve muhasebe kitabı olması yanında başka bazı önemli özellikleri de muhtevidir. Her şeyden önce, bu eser, büyük oranda Batı İslâm matematiğini, özellikle de İbn Benna okulu ile Kalasadi çizgisini takip eder. Bu çerçevede Batı İslâm matematiğinde cebir çerçevesinde geliştirilen cebirsel notasyon ve sembolleri ilk defa sistematik bir şekilde Osmanlı Türkiye’si’ne taşır. Öte yandan ele aldığı matematik konularda klasik matematik çerçevesinin dışına çıkmasa da, birçok hususta kendisine ait kuralları ortaya koyar.⁴⁷

15. *Ma’dinu’l-esrâr fî ilmi’l-hisâb*: Eserinin girişinde İstanbullu Mustafa b. Yusuf (1030/1620’da sağ) gençliğinde Saray-i cedit’de ilm-i hisabda uzman Hattat Mustafa, Hafız Mehmed Ağa ve özellikle Mustafa Halife gibi hocalardan ders aldığını, ulum-i cüzîye ve ulum-i küllîyeyi öğrendiğini, bu bilgilerine dayanarak Arapça ve Farsça kaynaklardan istifadeyle insanlara faydalı olmak ve hayır duayla anılmak için bu eseri tercüme-telif ettiğini ve Sultan II. Osman’a sunduğunu belirtir.⁴⁸ Eser onaltı bab üzere tertib edilmiştir⁴⁹ ve XI./XVII. Yüzyıl Osmanlı muhasebe sisteminin teknik matematiksel yapısı, ölçüler ve tartılar, siyakat yazısı gibi konularda oldukça önemli bilgileri muhtevidir.

3. Diğer Eserler

Osmanlı muhasebe matematiğine ilişkin metinler yalnızca İstanbul ve çevresinde kaleme alınan Türkçe metinlerle sınırlandırılmaz. Örnek olarak İbn Hanbelî diye meşhur olan Raziüddin Muhammed b. İbrahim (öl. 971/1563), İbn Haim’in *Nuzhetu’n-nuzzâr*’ına *Uddetu’l-hâsib ve umdetu’l-muhâsib* adlı bir şerh kaleme almıştır. Eserin adı hedef kitelesini telmih etmektedir. Zamanımıza gelen nüshaları eserin Arab ülkelerinde muhasebe matematiğinde kullanıldığını göstermektedir.⁵⁰ Bu konudaki en güzel örnek ise Muhammed b. Ali Şebemallisi’nin (öl. 1032/1623’den sonra), *Buğ-*

46 Nüshaları için bkz. Kavalâ, Riyâza, Tûrkî, nr. 1, 257 yaprak, müellif nüshası; istinsahı 1594, Yemen/Sana’; Tala’t, Riyâza, Tûrkî, nr. 1, 217 yaprak; istinsahı 1591.

47 Eser, bu çift yönlü önemine binaen, müellif nüshası esas alınarak tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

48 Nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 124.

49 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali nr. 1996.

50 Nüshaları için bkz. *OMALT*, c. I, s. 65-68.

yetu'l-hâsib ve bulġetu'l-kâtib adlı eseridir. Zilkade 1027/Ekim 1618'de tamamlanan bu çalışma Mısır eyaletinin maliye hesapları ve askerî harcamalarıyla ilgili usullerden ve uygulamalardan bahseden önemli bir eserdir.⁵¹

Zikredilen bu eserler haricinde genel matematik sahasında yazılan pek çok Arapça eser, bir şekilde muhasebe matematiğiyle alakalı olabilir. Bu yargı şu şekilde de ifade edilebilir: Genel matematik sahasında kaleme alınmasına karşın muhasebe matematiğine etki eden pek çok eser mevcuttur. Bu eserlerin başında, Osmanlı matematiğinin kaynakları üzerinde dururken değinilen, başta *es-Şemsiyye fî'l-hisâb, el-Muhammediyye fî'l-hisâb* adlı eserler ile İbn Benna, İbn Haim ve Sibt Mardinî gibi 'harizmiyât' merkezli çalışan matematikçilerin metinleri gelir. Ancak kanımızca Osmanlı matematik tarihinde hem genel hem de muhasebe matematiğinin en temel iki kaynağı Cemşid Kaşî'nin *Miftâhu'l-hussâb*'ı ile Bahauddîn Âmilî'nin (öl. 1031/1622) *Risâle-i bahâiyye* olarak tanınan *Hulâsatu'l-hisâb*'ıdır. Bu iki eserden birincisi ileri seviyedeki matematik ve muhasebe çalışmaları için ana kaynak vazifesi görürken ikinci eser orta seviyedeki bütün çalışmaların temelinde yer almıştır. Özellikle XI./XVII. yüzyıl Osmanlı matematiği genel olarak bir *Hulâsatu'l-hisâb* matematiğidir, denebilir. Bu, hem eserin mükemmel bir dille 'muhtasar ve müfid' tarzda kaleme alınması hem de İslâm matematiğinin, 'hesab, mesaha ve cebir' alanlarında ulaştığı seviyeyi orta seviyede, yine mükemmel bir formda, temsil etmesiyle alakalıdır. Bu esere Osmanlı coğrafyasında kaleme alınmış onlarca şerhin, özellikle Ömer Çulî'nin (öl. 1022/1613), Ramazan Cezerî'nin (XI/XVII. asrın ikinci yarısı) çalışmaları ile Abdurrahim Maraşî'nin (öl. 1149/1736) en vakıfane yorumunun yüzlerce nüshasının günümüz yazma kütüphanlerinde bulunması, ne kadar yaygın ve sürekli kullanıldığını gösterir. Bu yaygın tesiri yanında yaklaşık üç asır medreselerde okutulan *Hulâsatu'l-hisâb*, yenileşme döneminde bile dikkate alınmış ve Sultan II. Mahmûd'un isteği üzerine Kuyucaklızade diye tanınan Mehmed Atıf (öl. 1263/1847) tarafından *Nihâyetu'l-idrâk fî tercemeti hulâsati'l-hisâb* adıyla Türkçe'ye aktarılmıştır.⁵²

Arapça eserler yanında doğrudan ilm-i hisâb sahasında kaleme alınmış, muhasebe sınıfı tarafından kullanılması mümkün pek çok Türkçe eser mevcuttur. Örnek olarak, geç dönemde yazılmış, ancak yaygın bir kullanımı bulunan Gelenbevî İsmail Efendi'nin (öl. 1205/1790) *Hisâbu'l-kusûr* adlı eserinin, genel olarak klasik İslâm matematiği özel olarak klasik İslâm cebiri konusunda telif edilmiş son derli toplu eser olması; ayrıca giriş bölümünün klasik kesir hesabı konusunda yazılmış en geniş metinlerinden birisini içermesi nedeniyle muhasibler tarafından da kullanılması mümkündür.

⁵¹ OMALT, c. I, s. 128.

⁵² Kandilli Rasathanesi, nr. 127/2, müellif nüshası.

Bir kısım eser adlarının ilk elde genel hesap kitabı olduğunu çağrıştıracak şekilde verilmesi şaşırtıcı gelebilir; bu açıdan bizzat muhtevalarının incelenmesi eserlerin muhasebe matematiğine ait olup olmadığını ortaya çıkaracaktır. Örnek olarak, Mehmed Musa Vafi'nin (IX/XV. asır) matematik sahasında kaleme aldığı ilk Türkçe birkaç eserden birisi olan *Miftâhu'l-muşkilât* bu açıdan dikkate değer bir eserdir.

Öte yandan mesaha, dört orantılı sayı, tek ve çift yanlıs hesabı gibi tek bir konu üzerinde odaklanmış bazı eserler de muhasibler düşünülerek kaleme alınmıştır. Örnek olarak, Fatih Sultan Mehmed'e sunulan *el-İknâ fî ilmi'l-misâha*'nın önsözünde meçhul müellif şöyle demektedir:

“(...) ehtertu el-misâha min beyni'l-ulûm el-kâsib; li-enne fihi nef'an li-ehli'd-dîvân ve li'l-muhasib [Kesbî ilimlerin arasından mesahayı seçtim; çünkü bu ilimde divan mensupları ile muhasipler için pek çok fayda mevcuttur].”⁵³

İmaret katipliği yapan ve Sultan II. Bayezid'in vakıflarına bakan Emrî Çelebî'nin (öl. 982/1574) Türkçe olarak 968/1560 tarihinde tamamladığı *Mecmau'l-ğarâib fî'l-misâha* adlı eseri ile Eğinli Numan Efendi'nin (öl. 1166/1753'de sağ) *Tebyînu mâli'l-misâha* isimli Türkçe çalışması yukarıda özetlenen çerçevede düşünülebilecek eserler arasındadır.

Osmanlı döneminde telif edilmiş ancak ne müellifi ne de eserin yazıldığı dönem kesin olarak tespit edilebilen bazı muhasebe matematik metinleri mevcuttur. Bu tür eserlere verilecek en güzel örnek *Gencinetu'l-hussâb ve hizânetu'l-kuttâb* adlı eserdir. Hacimli olan bu eserde, meçhul müellif, Bahauddîn Âmilî'nin *Hulâsatu'l-hisâb*'ından da faydalanır. Bu durum yukarıda dile getirdiğimiz kanaati güçlendirir. *Gencinet*'de dikkati çeken diğer bir husus bazı hesap türlerinde, özellikle çift yanlıs hesap yönteminde, rakamların yazılışının, işlemlerin yapılaşının ve keffât'la temsiline diğer kitaplara göre farklılık göstermesidir. Bu durum yazarın daha fazla pratik yollar geliştirmeye çalıştığını göstermektedir.⁵⁴

Osmanlı matematiğinin Mühendishane-i Berr-i Hümayun başhocaları Hüseyin Rıfkı Tamanî (öl. 1232/1817) ve Hoca İshak Efendi (ölm. 1252/1836) gibi isimlerin eliyle başlayan 'yenileşmesi' XIX. yüzyılın ortasından itibaren ürünlerini vermiş, matematiğinin yenileşmesine paralel bir şekilde; Osmanlı muhasebe matematiği de yeni muhasebe zihniyeti ve bu

⁵³ Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2715.

⁵⁴ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 1792, 131 yaprak, özellikle bkz. yaprak 78a-82b.

zihniyeti temsil eden muhasebe matematiğine ilişkin metinleri kullanmaya başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlılarda matematik-muhasebe sahasında tercüme ve telif olarak yüzlerce eser kaleme alınmış ve bunların çoğu basılmıştır. Bu konuda M. Seyfeddin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda gerekli bilgiler mevcuttur (İstanbul 1971-1980).

IV. Sonuç ve değerlendirme

1. Temel Osmanlı muhasebe matematiği metinleri İstanbul'un fethi ile XVII. yüzyıl ortaları arasındaki tarihlerde kaleme alınmıştır. Ancak en velûd dönemin XVI. asır olduğu söylenebilir.

2. Osmanlı muhasebe matematik metinleri 'kural-örnek' sürecini takip ederek, bir nevi, Sümer-Babil hesap geleneğine yaklaşmıştır. Verilen örnek 'tatbik' sürecinde 'ispat' fikrini de içermektedir. Bu tür 'ispat' anlayışına klasik matematik çerçevesinde 'analitik ispat' denebilir.

3. Osmanlı muhasebe matematik metinleri hem 'amelî' yani klasik matematik çerçevesinde 'isbât bi'l-hutût' [hendesî adedle ispat] anlayışından uzak hem de 'tatbikî' [vücûd-i hâricî'ye uygulanabilir] bir özellik arzederler. Bu özellik Osmanlı muhasebe matematik metinlerini Eski Çağ Ege Medeniyeti'nin 'logistika' anlayışlı hesap ilminden farklı kılar.

4. Osmanlı muhasebe matematiğinin 'amelî-tatbikî' yönü adedî, hendesî ve cebri niceliklerin 'vücûd-i hâricî'ye uygulanımını çoğaltmıştır; bu da matematik-dışdünya ilişkisindeki tartışmaların zihniyetine etki etmiştir.

5. Osmanlı muhasebe matematik metinleri, İslam matematik geleneğinde kullanılan, hisâb-i hindî ile hisâb-i zihnî sistemlerinden hisâb-i hindî'yi esas alır. Bu durum Osmanlı muhasebe matematiğini, rakamlarla [sayıların içeriksiz 'nakışlarla', başka bir deyişle 'harflerle' temsili] işlem yapan bir 'makineye' dönüştürür [hisab-i erkâm]. Hisâb-i zihnî ise yalnızca kullanışlı kuralları açısından, ama yine de hisab-i hindî mantığı içerisinde, dikkate alınır. Bu çerçevede Osmanlı muhasebe matematiği metinlerinde geçen 'amel-i hevâî', 'darb-i hevâî' gibi adlandırmalar hisâb-i zihnî'nin kağıt-kaleme ihtiyaç duyulmadan zihnen yapılan hesaplarına delalet eder.

6. Hisâb-i erkâm, kağıt ve kalem kullanımı gerektirdiğinden bu hesabın diğer bir adı 'hisâb-i kalem'dir. XII./XVIII. asrın ileri gelen Osmanlı matematikçisi Abdurrahim Maraşî'ye (öl. 1149/1736) göre, hisab-i hevâî kendisine salt (sırfe) belirli kaideleri konu olarak alırken [çünkü hisab-i hevâî'de sayılar sözeldir]; hisab-i kalem belirli kaideleri incelemesine rağmen 'salt

olanla' uğraşmaz, daha çok belirli sayılar için konulmuş 'şekilleri=nakışları=harfleri=rakamları' resmetmeyi konu edinir.⁵⁵

7. Hisâb-i erkâm ile hisâb-i kalem süreci 'amelî-tatbikî' anlayışını beslemiş; bu da Osmanlı matematik anlayışına içeriksiz, fonksiyonel ve operatif bir karakter kazandırmıştır. Bu süreç matematiğin bir 'alet', daha doğru bir deyişle ontik içerikten yoksun bir dil şeklinde kabul edilmesini beslemiştir.

8. Bu durum Osmanlı matematiğinde Ali Kuşçu ve okulunun Hermetik-Pitagorasçı sayı anlayışına yönelik eleştirileriyle birleşerek, aritmetoloji anlamında bir sayı felsefesi-ilahiyatının yapılmasının önünü tıkamıştır. İlk elde olumlu gözükken bu sonuç, Osmanlı matematiğinin operatif karakteriyle çıkışarak, 'sayı teorisi' çalışmalarını büyük oranda engellemiştir. Ancak Ali Kuşçu ve okulunun 'niceliksel olan'a bu vurgusu Riyâziyyûn'un yönelimini beslemiş; bu da başta astronomi olmak üzere çeşitli alanlardaki 'matematiksel' yaklaşımı desteklemiştir.

9. Osmanlı muhasebe matematik metinleri değişik konularda klasik birikimi muhafaza etmesinin yanında farklı operatif-kalkülatif içerikli yollar ve yöntemler geliştirmiş; ayrıca değişik milletlerden farklı usuller alıp işlemiştir. Örnek olarak Osmanlı muhasebe metinlerinde, genel hesap kitaplarında olduğu gibi, *cem'-i kadîm*, *tefrîk-i şimâlî*, *darbu'l-yahudî*, *taksîm-i frengi* vb. ifadelerle sıkça rastlamak mümkündür.⁵⁶

10. Osmanlı genel ve muhasebe matematiğinde kullanılan kesirler ya tam veya yaklaşık olarak birim kesir anlayışı çerçevesinde 1/a cinsinden ifade edilir. Bu işlem esnasında Arap Dili'nin 1/2'den 1/10'a kadar olan özel kesir terminolojisine dayanılır. Bu dokuz kesir cinsinden ifade edilemeyen kesirler "irrasyonel kesirler" olarak görülür. Bu kesir anlayışı köklerini, aynı tarz birim kesir anlayışına dayanan Eski Mısır aritmetiğinde bulur.

11. Osmanlı muhasebe matematik metinlerinin matematik tarihi açısından en önemli özelliği, hiç şüphesiz, birim kesir anlayışı yanında, konumlu sayı sistemine dayalı ondalık kesirleri içermesidir. Bu durum genel ve İslam matematik tarihinde 'ondalık kesirler'in tarihini yeniden yazılmasını zorunlu kılmaktadır.⁵⁷

⁵⁵ *Şerhu hulâsati'l-hisâb*, Şehid Ali, nr. 1982, yaprak 3b.

⁵⁶ Örnek olarak bkz. Müminzade Hüseyin, *Mir'atu'l-kulûb*, İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 677, müellif nüshası; İbrahim Alâî, *Kelimât fi'l-hisâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2044/4; Mustafa İstanbulî, *M'a'dinu'l-esrâr fi'ilmî'l-hisâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali, nr. 1995.

⁵⁷ Ondalık kesirlerin İslam ve Osmanlı matematik tarihi açısından yeni bir yorumu için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "İslam matematik tarihinde ondalık kesirler ve Türkçe", yayımlanacak makale.

12. Osmanlı muhasebe matematik metinlerinden bazıları yazıldıkları döneme ait ölçü, tartı, para ve ticaret gibi sosyal hayata ilişkin pek çok konuda nadir malzeme içermektedir.

13. Osmanlı muhasebe matematik kitapları, Türkçe'nin matematik dili olarak gelişimi açısından da son derece önemli malzeme içermektedir. Bundan dolayı bu metinler Türk Dili tarihi üzerinde çalışanları da ilgilendirmektedir.

14. Osmanlı muhasebe matematik metinlerinin teknik içeriğinin çerçevesi pratiğe ilişkin ayrıntılar haricinde, fazla değişiklik göstermez. Bu ilkeye isnad ederek bir Osmanlı muhasebe matematik metninin ele aldığı konular, değişik eserlerden hareketle, şu şekilde sıralanabilir:⁵⁸

A. Siyakat-i Arabiye

B. Hind rakamları ve ondalık konumlu sayı anlayışı, basamak fikri.

C. Pozitif tam sayılar hesabı

1. Toplama

2. Çıkarma

3. Çarpma

4. Bölme

5. Üs ve kök hesapları

D. Pozitif rasyonel sayılar hesabı

1. Toplama

2. Çıkarma

3. Çarpma

4. Bölme

5. Üs ve kök hesapları

6. Dirhem kusurâtı

7. Miskâl kusurâtı

8. Zira' kusurâtı

9. Kantar kusurâtı

10. Emdâd kusurâtı

11. Lidre-i harîr kusurâtı

12. ....

⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İhsan Fazhoğlu, "Hesap: Osmanlılar'da Hesap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XVII, İstanbul 1998, s. 244-257; "Osmanlılar'da Hesâb-ı Hevâî", s. 257-260; "Osmanlılar'da Hesâb-ı Hindî", s. 262-265; "Hesap Yöntemleri: A) Hesâb-i Adâd-i Erbaat Mütenasibe, B) Hesâb-ı Hataeyn", s. 268-272; aynı yazar, "Cebir", *a.g.e.*, c. VII, İstanbul 1993, s. 195-201.

E. Mesaha [bir kısım eserde bağımsız olarak bulunmaz].

F. Bilinmeyenin hesabı [Hisâb-i mechulât]

1. Dört orantılı sayı hesabı

2. Tek ve çift yanlısı hesabı

3. Cebir ve mukabele [Her eserde bulunmaz].

G. Çözümlü problemler [Bazen eserin içerisinde konular arasına serpiştirilir; bazen eserin sonunda toplanır].

On Ottoman Classical Accounting Mathematics: An Introduction

İhsan Fazlıoğlu

Abstract

In Islamic civilization, the perfection that is aimed in religious, administrative and social life is based on precise calculations and the necessary instruments, and this means that this perfection also depends on mathematical sciences, especially mathematics and astronomy. In other words, in Islamic civilization religious and social legitimacy depends, in part, on mathematical sciences and especially astronomy. It was necessary to make precise calculations and to develop geometrical-trigonometrically astronomical tables and techniques, as well as to make the existing instruments handy and more accurate for the rearrangement of many issues such as determining the prayer times, arrangement of Kaaba's geometrical-trigonometrically aspect in Mecca, finding out the beginning and the end of the important national and religious days and months, according to the needs of the Ottoman administration. Taking this point into account, it becomes clear that mathematical sciences, whatever its level, have considerable significance in the administrative and social structure of the Ottoman Empire since its foundation.

Hence, it could be said that there are almost no works on the handwritten manuscripts of technical mathematics which were used by accountants (muhasib) and the secretaries of the council (divan katibi). This study, after giving a short history of Ottoman mathematics, introduces the works and the authors of accountancy that were written in Ottoman period. After making general assessments on these works the author finally concludes by focusing on the content of one of accounting texts.

Mehmet Genç ile Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi üzerine*

Bu bir kitaptan çok, farklı parçalardan oluşan, her biri kendi başına yaşayabilecek, yahut rahatça ve diğerlerine fazla zarar vermeden ölebilecek bölmleri bir araya getiren bir inşadan ibarettir. Bölmler birbirinden tümü ile kopuk değildir şüphesiz. Aynı zihnin kompleks bir problemle, daha doğrusu birbirini doğuran problemlerle uğraşmasından kaynaklanan bir bağlantıya sahiptirler. Ama kitabı oluşturan bu bağlantı bir bakıma bir başarısızlığın da hikayesidir. Zihni bir otobiyografi denemesi olarak önsöz bu hikayeyi net şekilde özetler. Kitabın en önemli kısmı budur bence.

Benimki hakikaten bir başarısızlığın, daha doğrusu ele alınan problemin nasıl bir çözümsüzlüğe saplandığının hikayesi ile başlar. Düşünüyorum da, eğer tabiat bilimcisi, fizikçi veya biyolog olsaydım, bu tıkanmadan sonra yapılanların hiçbir değeri olmayabilir ve kitap muhtemelen çöpte olurdu. Ama tarih araştırmalarında bir problemi çözememe sürecinde oluşan bulgular da ekseriya önemli olabiliyor.

Osmanlı sanayisinin Batıdaki sanayi devrimi yıllarında, bu devrim karşısındaki konumunu ve değişmelerini, İktisat Tarihi disiplininin 1960'larda hakim olan atmosferi içinde, kantitatif bir analizle ortaya koyma iradesi ile işe başladım. Bu irade, verilerin yetersizliği karşısında başarısızlığa uğradı. İlk bakışta yeterli olacağını düşündüğüm veriler, neden umduğum gibi çıkmadı, başarısızlığın kaynağı nedir, diye sorduğum sorulardan, bana göre çok kötü sayılmayan bazı cevaplar çıktı. Bu cevaplar yeni sorular doğurdu; ve yeni cevaplarla birbirini izleyerek bu kitaptaki parçalar oluştu. Kitabın en genel birkaç cümle ile özetini böyle verebilirim.

* Bu yazı, Bilim ve Sanat Vakfı'nda, Türkiye Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen Bir Kitap Bir Yazar Programı çerçevesinde Mehmet Genç ile kitabı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (Ötüken, 2001) hakkında yapılan tartışmalardan kısaltılarak hazırlanmıştır.

Mâlikâne Sisteminin Keşfi

Kitabın içinde mâlikâne sistemi ile alakalı iki makale var. Mâlikâne sistemini yoktan keşfetmiş değilim. Osmanlı kroniklerinde bahsi geçen bir kurumdur mâlikâne. Ama ne olduğu ve mekanizmaları hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmaz kroniklerde. Mâlikâneye ait dağınık mali kayıtlardan hareketle, iktisat tarihi için anlamlı olacak kantitatif verileri, inşa edebilmek gerçekten çok zahmetli oldu. Önsözde bu inşa sürecini birkaç cümle ile özetleyerek geçiyorum. Gerçekten yıllarımı alan yorucu bir çalışma idi bu. Sanırım on yıl kadar bir zamanıma mal oldu. Size biraz bundan bahsetmek istiyorum.

Yola çıkarken yaptığım ilk varsayım şu idi: Uzun yaşamış, büyük ve merkezi bir devlet olarak Osmanlıların, muhtaç oldukları vergi gelirlerine ait az çok düzgün kayıtları tutmuş olmaları gerekir. Kazasız, belasız doğrulanabilir yegane varsayımım bu oldu diyebilirim. Bu vergi gelirlerine ait uzun vadeli rakamları incelersem, bunlardan, endüstrinin ve ekonominin vergilendirmeye tabi tutulan herhangi bir sektöründeki değişmelerle alakalı göstergeleri oluşturabilirim diye düşündüm. Bu varsayım, maalesef doğrulanmadı. Ama onun doğru olmadığını görebilmek için bu serileri ortaya koymak üzere üç dört yıl uğraşmak zorunda kaldım. Neticede oluşturduğum serilerin, yüzyıllar boyunca hiç değişmeyen, ölü bir insanın elektrokardiogramına benzer şekilde birbirini tekrar eden rakamlardan ibaret olduğunu derin bir hayal kırıklığı içinde gördüm. Uzun, yorucu bir çalışma ile meydana getirdiğim hiçbir işe yaramayan rakamlarla karşılaşmanın verdiği üzüntü ile keşfetmek zorunda kaldım mâlikâne sistemini.

Mâlikâne olan vergi kalemleri, Osmanlı deyimi ile “mukataalar”, mâlikâneciye “kayd-ı hayat şartı ile” yani ömür boyu iltizama verilirken iki ayrı ödeme söz konusu idi. Birincisi *mal* adı ile her yıl hazineye ödenmesi gereken, yıllık belirli miktardı. İkincisi ise hayatta kaldığı sürece o mukataayı vergilendirme hakkını alırken mâlikânecinin bir kere ödediği *muaccele* adı verilen toplu bir meblağdı. Mâlikâneci öldüğü zaman mukataa hazineye ait olarak yeniden bir başkasına mâlikâne olarak veriliyordu. Yeni mâlikânecinin hazineye ödeyeceği yıllık vergi miktarı değişmiyordu. Mâlikâneye talip olanların açık arttırma içinde rekabetlerinden oluşan muaccele miktarı ise, bu rekabetin durumuna göre sürekli bir değişme içinde idi. Hazine defterlerinde bu iki ödeme de yer alıyordu. Ancak yıldan yıla hiç değişmeden ödenen meblağlar düzgün şekilde yıllık mukataa defterlerinde kaydedilirken, muaccele miktarlarına ait düzgün yıllık kayıtlar söz konusu değildi. Bunlar ancak, mâlikâneci değiştiği zaman kaydediliyordu. Yeni mâlikâneci, bir başkasından satın almışsa bu taktirde muaccele miktarı da, yıllık vergiler gibi değişmeden kalıyordu. Ancak mâlikâneci ölmüş ve mu-

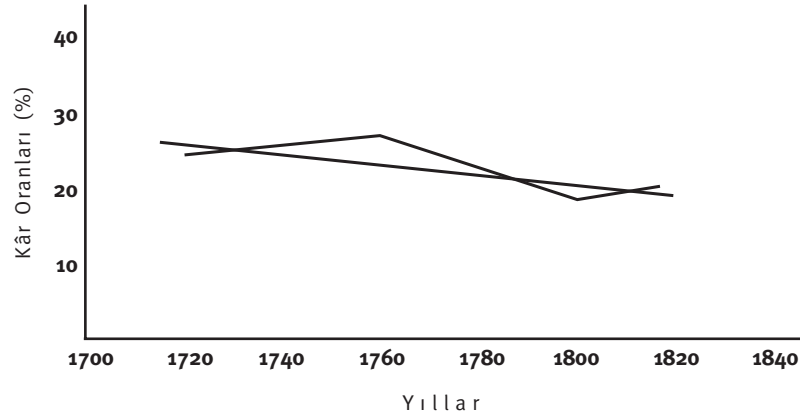
kataa hazine tarafından yeniden müzayede ile satılmışsa, bu taktirde muaccele miktarı da değişiyordu. Satışların büyük çoğunluğu, % 80-90'ı bu şekilde idi. Fertler arası satışlarda değişmeyen, hazine den fertlere yapılan satışlarda ise miktarı sürekli değişen bu muaccelelerin anlamı ne idi? Bunu nasıl yorumlayıp değerlendirebilirdim? Bu meseleyi çözmek hiç te kolay olmadı. Birkaç yıl da bunu halletmek için uğraştım. Normal olarak, iktisadi hayatın ritmini göstermesi beklenen yıllık vergilerdeki değişimlerdir. Ama bunlar, söylediğim gibi, yıllarca değişmeden aynen sürüp gidiyor. Diğer yanda mâlikâneciler öldükçe muaccele miktarları değişiyor. Bu ölümlerde belirli bir periyot tabi ki söz konusu değil; adam 5-10 veya 30-40 yıl yaşayabilir. Bu şu demek ki muaccele miktarlarındaki değişmelerin belirli bir ritmi yok; üstelik mukataalar, nadiren tümü ile tek şahsa satılıyor. Çok kere 2-3, hatta 15-20'ye kadar değişen hissedarlar söz konusudur. Hissedar sayısı arttıkça, mukataa başına düşen ölümlerin sıklığı da artıyor tabii. Muaccele miktarlarının daha sık aralıklarla, 30-40 yılda bir değil de, 3-5 yılda bir değişmesi belki anlamayı kolaylaştırabilirdi. Ancak hisseler, birbirinden farklı oranlarda olduğu için bunları birbirine oranlamak mümkün değildi. Önce hisselerini eşitlemek yani tama iblağ etmek, ondan sonra da bu tam hisseye tekabül eden muaccele miktarlarını hesaplamak gerekiyordu. Buradaki problemlerden biri şu idi: hisseler homojen midir? Yani bir mukataanın hissesini alan büyük hissedarla, mesela 1/10 veya 1/20 hisseyi alan küçük hissedarın, ödediği muacceleler de acaba aynı oranda mı idi? Bunu anlamak da hiç kolay olmadı. Çünkü farklı hisseler farklı yıllarda satılıyordu ve homojenlik zaman faktörü ile zaten ortadan kayboluyordu. Burada esas mesele bu muaccelelerin ne anlama geldiği, daha doğrusu neyin, hangi değerlerin bir ifadesi olduğu meselesi idi. Değişen muaccelelerle değişmeyen yıllık vergileri birbiri ile kombine edebilmek için, birkaç yıl uğraştım. Şimdi bana deli saçması gibi gelen birçok denemeden sonra, şöyle bir varsayımda karar kıldım.

Mâlikâne sahipleri, bu muacceleleri sermaye piyasası mantığı içinde gelecekte sağlamayı umdukları kârların bir nevi kapitalizasyonu gibi düşünmüş olmalı. Eğer bu varsayım doğru ise, aynı piyasada aynı zaman dilimi içinde bütün mâlikânecilerin yatırdıkları muaccelelerden sağladıkları kârların oranları da aynı olmalıdır. Bu kârlar, ancak zaman içinde değişmelere uğrayabilir, yani zamanın bir fonksiyonu olarak değişmesi düşünülebilir.

Bu varsayımı test etmek için tabii ki muaccele miktarları ile birlikte mâlikânecinin sağlamış olduğu yıllık kârı da bilmek gerekiyordu. Bu kârları nasıl bulmalı? Bu konuda maliyenin kayıtlarında hiçbir ipucunu yakalamanın imkanı yok gibi idi. Hazine mâlikâneciye mukataayı bir muaccele

karşılığında satıyor. O da mukataayı vergilendiriyor; ve hazineye belirli bir sabit yıllık meblağı ödedikten sonra, kalan kısmını kendi kârı olarak kazanıyordu. Bu kâr mâlikânecinin kendi özel geliri olduğu için onu maliyenin kayıtlarında bulmak mümkün olmuyordu. Varsayımı test etmek için ısrarla bu kârlara ait izlerin peşine düştüm. Mukataanın vergilendirilmesinde bir ihtilaf olduğu, yahut mâlikâneci yıl ortasında öldüğü veya mâlikânesi elinden alındığı ve hemen satılmadığı istisnai hallere ait birkaç kâr örneğini bulmayı başardım. Bu kârları, o yıl, yahut bir yıl önce, veya sonrasına ait o mukataa için ödenen muaccele miktarları ile oranladım. Bulduğum değerleri basit bir koordinat içine yerleştirdim. Bunu bir istatistikçi çok komik ve anlamsız bulabilir. Ama insan çaresiz kaldığı zaman ne yollar denemez ki! Bulduğum bu kâr değerleri de devasa bir imparatorlukta, birbirinden yüzlerce, hatta binlerce kilometre uzaklıktaki mukataalara aitti ve aralarında yalnız mekanda mesafe değil, aynı zamanda muazzam zaman fasılları da vardı. Yani 1720’ yılında Halep’te, 1760 yılında Niş’te, 1800’de Trabzonda ve 1815’te Rusçukta bulunan birer mukataanın kâr oranları idi bulabildiklerim. Bu dört oranı, Descartes’in bize hediyesi olan koordinata yerleştirdim, ve trendi çizdim; şöyle bir şekil ortaya çıktı:

Bu azalan bir trendi ifade eder gibi idi. Ama çok net değildi. Üstelik bölge, sektör ve zaman bakımından o kadar birbirinden uzak örneklerden

oluşmuştu ki anlamlı sayılması çok zordu. Varsayımın testini tamamlayabilmek için daha pek çok örneğe ihtiyacım olduğu açıktı. Şerriye sicillerinde, Topkapı Sarayı arşivinde bolca bulunan özel muhasebe defterlerinde yeni verilere ulaşmaya çalıştım. Bu, define aramak gibi bir çaba idi. Ama sonunda veri sayısını 30-40’a kadar çoğaltmak mümkün oldu. Bu verilerde mâlikâne sahibinin hazineye yatırmış olduğu muaccele miktarını, o yıl içinde, yahut bir önceki veya sonraki yılda elde ettiği vergi hasılatını, bu

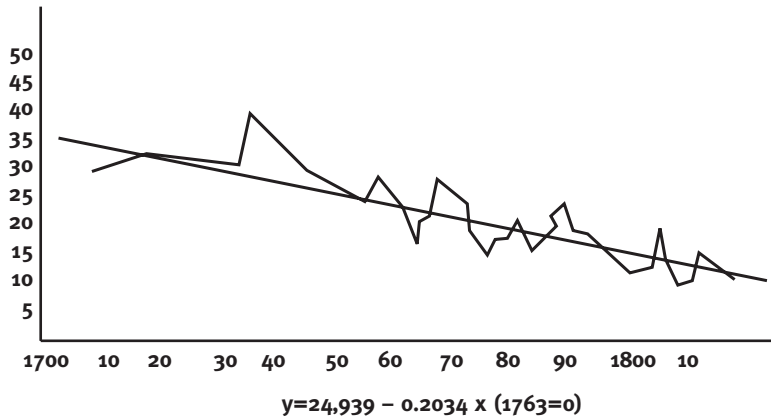
hasılatтан hazineye ödediği yıllık vergi miktarını düştüktan sonra kendisine kalan net geliri ve nihayet bu net gelirle muaccele arasındaki oranı tespit ettim.

O gelirler o kaynaklarda kaydedilmiş mi idi?

Evet onlarda bu gelirlere rastlamak imkanı vardı. Ancak keçiboynuzundan bal çıkarma tarzında, pek çok yığın arasından, samanlıkta iğne arar gibi onları bulup çıkarmak gerekiyordu, bu da çok vakit aldı. Sonunda bu 30-40 kadar kâr oranlarından bir grafik oluştu. Bu, oldukça dalgalı bir eğri idi, ama trendi hesaplandığında oldukça net bir doğru ortaya çıktı. 18. Yüzyılın başlarından 19. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık bir asırlık bir dönem için başlangıçta % 30-40 arasında seyrederek görünen kâr hadleri 1760'larda % 25 civarına, 1800'lerde de % 15'e kadar düşen bir trend doğrusu etrafında oldukça düzgün görünen bir dağılım içinde bulunuyordu.

Mâlikâne alanların hepsi askeri zümrenin orta üst tabakalarına mensuptu. Mesela bunlardan biri sadrazam da olmuş bulunan meşhur Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'dır. Vezirler büyük bir çoğunlukla bu mukataaları satın alıyorlardı. Sarayın, bürokrasinin üst kademesi, başlıca alıcılar bunlardı. Sayıları 1000 kişi civarındadır. Bunlar otoritelerini kullanarak müzayedeye girmeden de mâlikâne satın alıyor olabilirlerdi. Fakat bunu hesaba katsaydım çözüme ulaşmam hiçbir zamam mümkün olmazdı. Bu tür usulsüz, düzensiz satışlar hiç olmamış gibi varsayım yaparak çalışmaya devam ettim ve sonunda oldukça net bir kâr trendini ortaya koymak ve ona ait formülü hesaplamak mümkün oldu. $y = a - bx$ gibi bir doğru formülüdür bu.

Bulunabilen bu 30-40 kadar veriyi kullanarak oluşturduğum eğri ile ona ait trendin formülünü aşağıya kaydediyorum.

Bunları ilk defa 1976'da Hamburg'da düzenlenen bir seminere sunduğum bir tebliğ için hazırlamıştım. O tarihten sonra da bu önemli işin arkasını bırakmadan, yeni veriler buldukça itina ile kaydetmeye devam ettim. Şu anda 100'den fazla yeni veri elimdedir. Bunları buldukça grafikteki yerlerini işaretlemeye devam ediyorum. Ancak hesaplara katarak yeni trend formülünü henüz oluşturmam. Yakında inşallah bunu da yapacağım. Muhtemelen formül biraz değişecektir. Ama önemli bir fark doğacağını sanmıyorum. Zira bulduğum yeni örneklerin büyük çoğunluğu trend çizgisine çok yakın noktalarda yer alıyorlar. Hatta önemli bir bölümü, trend doğrusunun tam tamına üzerine rastlıyor. Bu inanılması zor bir tesadüftür. Çünkü trend çizgisi hesapla bulunan, fiktif bir doğrudur. Reel örneklerin ona belirli bir mesafede yer alması, onun isabetini test etmeye yeterli olduğu halde, birçok verinin tam bu doğrunun üzerinde yer alması, çektiğim bunca zahmete karşılık Allah'ın bir lütfu olarak düşünüyorum. Demek ki kullandığım ilk 30-40 veri, bilinmesi belki hiçbir zaman mümkün olamayacak binlerce benzerleri içinde isabete mazhar olmuş bir *örnekleme* niteliğindedir. Ayrıca başlangıçta yaptığım varsayımın artık doğrulanmış olduğunu düşünmeye hakkım da doğmuştur, sanıyorum. Tahkiki 30 yıldan fazla sürmüş, oldukça pahalı bir varsayım oldu bu.

Bu iki makale, özellikle Hamburg'da sunduğum tebliğden doğan ikincisi bu uzun, yorucu ve başarısızlıklarla dolu maceranın başarılı sayılabilecek ilk ürünleri oldu. Böylece Sanayi Devrimi karşısında Osmanlı sanayisinin konumunu ve değişmelerini analiz etmek üzere girdiğim yolun sonunda Osmanlı maliyesinin spekülâtif, acayip dünyasında buldum kendimi. Sanayinin macerasını baştan tasarladığım şekilde tamamlayamadım, çünkü veri yoktu. Veri bulmak üzere girdiğim araştırmada birbirini doğuran problemlerle uğraşa uğraşa Osmanlı maliyesinin iç dünyasına ve onun arasından da devletin ekonomiye bakışı, onu şekillendirmesi ile alakalı iklimlere ulaştım ve oradan da *Osmanlı İktisadi Dünya Görüşü* gibi bir modelle macerayı tamamladım.

Mukataalar ortalama kaç yılda bir el değiştiriyor?

Bu gerçekten önemli meselelerden biridir. Ortalama elde tutma sürelerinin nasıl hesaplanabileceğini biraz düşündüm. Burada iki ayrı unsurun bir arada kaynaşık bulunması işi zorlaştıran bir faktördür. Mâlikânecilerin ortalama ne kadar yaşadıkları konusu önemlidir. Ama diğer yandan mâlikâneyi satma imkanları da var. Ortalama elde tutma süresi kavramında mâlikânecilerin hem ortalama ömürleri, hem de fertler-arası satışlarına ait frekans iç içedir. Bunları birbirinden ayırarak araştırmak ve yorumla-

mak oldukça zahmetli bir dokümantasyon ve analiz gerektiren çetin bir meseledir. Benim ölümle el değiştirmeler üzerinde sondaj niteliğinde yaptığım hesaplamalara göre ortalama elde tutma süreleri 18. yüzyılın ortalarına 10-15 yıl arasında değişiyor. Ancak zamanla yükselme eğilimi de oldukça net olarak gözleniyor. Mesela 19. yüzyılın başlarında aynı ortalama 20-25 yıl kadar yükselmiş görünüyor. Mâlikâne satın alan orta-üst askeri zümrenin ortalama ömrü uzamış olabilir; veya mâlikâneleri daha erken yaşlarda satın almaya başlamış olabilirler; yahut ta ölümlerin takibindeki bürokratik titizlik azalmış olabilir. Fertler-arası satışların frekansındaki değişme de doğrudan ve dolaylı etkileri ile tabii ki çok önemlidir. Bu çetin mesele henüz araştırmacısını bulabilmiş değildir.

İltizam rejimi ile mültezim grubundaki diğer değişmelerden de biraz bahseder misiniz?

Aslında mesele nedir? Bütünüyle devlet maliyesinin finansmanı sorunudur söz konusu olan. İltizam sisteminin uzun vadeli değişimleri bu konuda oldukça aydınlatıcıdır. Hazinesin amacı nedir? Gelir bulmak. Ödemeleri, harcamaları yapmak için gelir bulacak; vergi alacak. Mesela 14-15. yüzyıllarda vergileri emanetle idare ediyorlar. Devlet memurları vergilendirmeyi yapıyor. Fakat onu giderek terk ettiler. 15-16. yüzyılda emanet rejimi daraldı ve iltizam kesin bir üstünlük kazandı. Sebebi daha verimli, yalnız mali bakımdan değil, ekonomik olarak da daha verimli olması idi. Makroekonomik planda düşünersek devletin memurlar vasıtasıyla vergilendirme yapmasına oranla iltizam çok daha ucuza, daha büyük çapta gelir elde etmek imkanı veriyordu. Tabii bu gelirin önemli bir bölümünü mültezim kazanıyordu, ama hazine de memurları vasıtası ile elde edeceğinden daha çok net gelir alıyordu. Bunu tecrübe ile anladıkları için emanet yerine iltizamı giderek daha çok tercih ettiler. İltizamın önemli bir fonksiyonu da gelirleri giderlerin ritmine ayarlama imkanı vermesi idi. Ziraî ekonomide, mevsimlik dalgalanmalar kaçınılmazdır. Memurlarla rantabl vergilendirme yapsanız bile, gelirler ziraî üretimin ritmine göre oluşup akar. Halbuki yeniçeriler maaş bekliyor, adamı çığ çığ yiyebilirler. Hazinesin düzgün bir gelir akışına ihtiyacı var, çünkü düzenli bir ödeme yapmak zorunda; iltizam sistemini tercih etmelerinin önemli bir sebebi budur. Ne yaptılar? Bu sayede ekonomide mevcut kapital birikimini, maliyenin emrinde kullandılar. İltizamda daima bir peşin ödeme vardır. Bu peşinler uzun vadede artar. 15-16. yüzyıllarda yıllık gelirin yüzde beşi, onu kadardır. 17. yüzyılda bu büyür, yüzde 50-60'a kadar çıkar. O peşinler oldukça enteresandır, faizsiz bir iç borçlanmadır. İltizam sisteminde borçlanmanın büyük ölçüde kay-

nağı budur. 17. yüzyılın sonunda bu borçlanma hacmi yetersiz kaldığı zaman mâlikâneyi denediler. Mâlikâne rejimi sayesinde, mesela 1750'lerde bütçenin yıllık gelirine yakın miktarda mâlikâne muacceleleri olarak yatırılmış kapital var: 10-12 milyon kuruş. Hazinesin yıllık geliri de aşağı yukarı o kadardı. Bu yatırılmış parayı bir nevi mükellefiyet manivelası gibi, yahut bir tür matrah gibi düşünerek savaşta onlardan vergi almayı kararlaştırdılar. Bir nevi sermaye vergisi gibi görünüyor ama aslında, gelir vergisidir. Diyelim ki ben bir mâlikâne aldım. Oradan senede 100 kuruş kazanıyorum, 100 kuruş da hazineye veriyorum. 100 kuruş kazandığıma göre muhtemelen 400 kuruşluk bir muaccelle yatırdım. O muaccelle ebediyen gitmiştir devlete, geri ödenmesi söz konusu olmayan bir iç borçtur bu. Savaşlarda işte bu yatırılmış olan muaccelle üzerinden *cebelü bedeliyesi* adı ile yüzde %10-15'i kadar bir vergi almaya 1711'de Prut savaşından itibaren başladılar. Benim yapmaya çalıştığım bu karışık hesapları onlar yapmadan da mâlikânecilerin ne kazanacağını biliyorlardı ve ona göre kârın yüzde 50'si civarında bir vergi aldılar, savaş yıllarında. Söylediğim örnekte 400 kuruşluk muaccelleden 40-60 kuruştur alınan *cebelü bedeliyesi* ki 100 kuruş olan net gelirin % 40-60'ı demektir. Bunun savaşta çok önemli mali katkıları oldu. Mesela 18. yüzyılın sonlarına doğru yıllık bütçe gelirlerinin % 2-3'ü kadardı muaccelle gelirleri. Ama savaş sırasında bu *cebelü bedeliyelerinden* bütçenin yüzde 10-15 gibi büyük denebilecek bir gelir sağlanıyordu. Mafih bu da yetmediği için sistemi yeniden değiştirdiler ve 1770'lerde Esham uygulamaya koydular. Esham mâlikâneyi kaldırmıyor onun yanında, geliri yüksek olan mukataaları, orta-küçük tasarruf sahiplerinden borçlanma imkanı verecek şekilde yeni ve biraz değişik bir mâlikâne türünü ihdas etmiş oluyordu. Bu yeni düzenleme ile kadınlara, reayaya, herkese esham satın alma imkanı doğmuş oldu. Orta-yüksek askeri tabakaya münhasır kalan mâlikâne sahiplerinin sayısı hiçbir zaman 1500-2000 kişiyi geçmemişti. Oysa iç borçlanma tabanını geniş halk tabakalarına doğru genişletmiş olan esham sisteminde bu sayı 20-30 bin kişilik bir topluluğu kavrıyacak boyutlara ulaşmıştır.

Osmanlıda Proto Endüstri

Proto endüstri benim de merak ettiğim bir konudur. Osmanlı dünyasında proto endüstriyi fazla bilemiyoruz. Bilgi ve araştırma yok gibi. Ama bildiğimiz kadarıyla çok gelişmiş görünmüyor. Neden gelişmedi? Teorik olarak proto endüstrinin şartları var. Toprak/emek oranı düşük olmalı. Yani emek başına düşen toprak miktarı az olmalı, zirai emek toprağı işlemeli, fakat bu onun geçimini sağlamaya yetmemeli, kısacası köylüler ek gelire ih-

tiyaç duymalı. Proto endüstri literatüründen çıkan modele göre, ikinci önemli unsur proto endüstrinin geliyeceğı alanda bölgeler-arası zirai malların ticarileşmiş olması gerekir. Yani köylüler kazanacakları ek gelirle, muhtaç oldukları zirai malları kolayca bulup satın alabilmeli. Üçüncü unsur, uzak pazara yönelen bir ihracatın organize edilebilmesi lazımdır. Dördüncü unsur da bütün bu şartları gerçekleştirmek üzere sermayedar bir müteşebbisin varlığıdır. Osmanlı dünyasında bu dört unsurun hemen hemen hiçbirisi mevcut değildi, hatta ekseriya tam tersi söz konusu idi diyebiliriz. Bir kere toprak/emek oranı düşük değil, aksine yüksekti. İkinci olarak zirai malların ticarileşmesi, provizyonizm ilkesi dolayısı ile çok sınırlı düzeyde idi. Uzak pazarlar için ihracata gelince, provizyonizm bunda da aşılması zor bir engel niteliğindeydi. Bu konularda başlangıçta epey sıkıntı çektim. İşe başladığım dönemde, dillerde 38 Balta limanı anlaşması dolaşıyordu: Efendim 1838 anlaşmasını İngilizler bize empoze ettiler. İthalatı düşük tuttular ve İngiliz mamulleri Osmanlı pazarlarını istila etti. Osmanlılar da buna direnemediler. Anlaşmaya göre ithalatta İngiliz mallarından alınan gümrük % 5 gibi düşük bir oranda idi. Buna karşılık ihracattan alınan gümrük oranı ise daha yüksek olarak % 12 idi. Başlangıçta bunları anlayamadım. Kapitülasyonlar yüzünden ithal gümrüğünü arttıramıyor, bu açık. Peki ihracatı neden ve nasıl vergilendirebiliyor? Çünkü kapitülasyonlar ithalat için olduğu kadar ihracat için de geçerli idi. Bu anlaşmaların müzakerelerine baktığımız zaman, Osmanlıların ithalatı vergilendirmeyi hiçbir şekilde düşünmedikleri açıkça görülüyor. Buna karşılık ihracatı vergilendirmeye çalıştılar ve kapitülasyonlara rağmen İngilizlerin itirazlarına pekala direnmeyi başardılar. Ve bu baştan beri de böyle idi. Özünde değişen fazla bir şey yoktu.

Ancak bütün bu anlaşılması, yorumlanması zor problemleri çözmeye uğraşmanın sonunda doğdu, kitaba da esas olan Osmanlı İktisadi Dünya Görüşüne ait model doğdu. Proto endüstri ile ilgili örnekler de bu modele ulaşmadan pek anlaşılır gibi değildi. Bu modelin perspektifinden baktığım zaman ancak anlaşılır hale geldi diyebilirim. 18. yüzyılda proto endüstrinin az çok geliştiğı bölgeler var: Tesalya, Selanik, Halep, Tokat ve Antep bölgesi gibi. Bunlar üzerinde monografik çalışmalar mutlaka yapmak gerekir. Ben birkaç tanesine, Selanik, Tesalya ve Tokat'takilere biraz baktım. Onlarda şunu gördüm: Proto endüstri için kırsal emeğı organize edip üretim yapmak isteyen insanlara karşı devlet, son derece sert davranıyor ve yasaklıyor. Onları ilk defa gördüğüm zaman çok şaşırdığımı ve bu sert tavrı anlamakta bir hayli zorlandığımı hatırlıyorum. Bu proto endüstri girişimcilerine karşı devlet çok ağır cezalar veriyor ve adeta Ludistler gibi davranarak iş yerleri-

ni tahrip ediyordu. Osmanlıda vergi cezaları genellikle düşüktür; ve çok ke-re de affedilir. Ama bu proto endüstri girişimcilerine karşı anlaşılması zor bir sertlik gösterdiler. Sonra iyice yakından bakınca, fermanlarda, “*mahalli pazar için üretim yapanlara dokunmayın*” diye bir ayırım yapıldığını gördüm. Yani o bölgedeki insanların ihtiyaçlarına cevap veren faaliyetlere müsaade edildiği görülüyordu. Ama ihracat ne olacaktı? Proto endüstri ancak ihracat yapabilirse yaşayabiliyor zaten. Uzak pazara ihracat için üretim yapacak olanlara ise çok sert tavır aldılar. Bunları sözünü ettiğim modele ulaştıktan sonra ancak anlamlandırmaya muvaffak oldum.

Bu tavırlar tabiki hep aynı çizgide devam etmedi; 1820’lerden itibaren, yeni askeri organizasyondan sonra bir çok sınai mala ihtiyaç duydular. Osmanlı Devleti baştan beri devlet olarak iktisadi faaliyete doğrudan girmeyi pek istemez. Osmanlı daha ziyade özel sektördür. Üretim faktörlerini kontrol etmeye çalışır: Emek, toprak ve kapitalin kimlerin elinde ne kadar olacağını, bunların gelirlerinin ne olacağını yani ücret, rant, faiz, kâr hadlerini belirler, sınırlandırır, ama bunları kombine ederek üretimi gerçekleştirme işini genellikle özel sektöre, esnafa ve çiftçiye bırakır. Devletin zaman zaman bu faktörleri kullanıp üretim yaptığı da oluyor tabi; madenlerde, silah sanayiinde bunu sık sık yapar. Fakat orada da, dikkatle baktığımız zaman, devletin çok büyük, esnafın yapamayacağı işleri yapmakla yetindiği görülür; Top yapar, gemi yapar o kadar. Ondan ötesini mesela tüfek, barut, kılıç, ok gibi askeri malzemenin imalini bile özel sektör olarak esnafa bırakır klasik dönem boyunca. Fakat esnafı kontrol altında tutar. İş yerini, sabit sermaye yatırımlarını ya kendisi yahut da vakıflara yaptırır. Oraya iskan eder esnafı ve al burada üret, bana da sat der, daha ucuza, maliyete yakın fiyatlarla. Bu durum 18. Yüzyılın sonlarından itibaren biraz değişti. Devlet bazı alanlara doğrudan üretim yapmak üzere girmeye başladı. Mesela barut üretimini tamamen devlet tekeline alırken, tüfeği de kendi manifaktüründe imal etmeye başladı. Bunda güvenlikle ilgili motifler de bulunmakla birlikte esas sebep, kalite ve hacim itibarı ile artan devlet talebini esnaf üretimi ile karşılamamanın imkansızlığıydı. Nitekim iplik, deri, kumaş, kağıt, fes gibi masum sivil mallarda da aynı sebepten devlet manifaktürleri kuruldu. Bunları yapabilecek kapasitede özel sektör mevcut olsa idi, devletin bu yolla girmek istemeyeceği muhakkaktır. Ancak özel sektörün yetersizliği de klasik Osmanlı sisteminin bir ürünü veya sonucu olduğunu düşünürsek, analizi kolay olmayan oldukça paradoksal bir yumak karşısında bulduğumuz kolayca anlaşılır.

1800 öncesinde üretim faktörlerine bu derece hükmetmeye nasıl gücü yetti? Ve bunun işlem maliyeti

İşlem maliyeti çok yüksekti tabi. Sözüünü ettiğim paradoksal yumağın bir anlamı da budur. Kontrolü tam başardığını söyleyemeyiz, ama önemli olan kapitalistik gelişme tohumlarını öldürmeyi başaracak kadar kontrolü sağlamış olmasıdır. Kaçaklar olduysa da çok nadir olmalıdır. Bu konuda oldukça tipik bir örnek var elimizde: Tüccardan biri 1700’lerde Diyarbakır’da ölüyor. Ölen tüccarın 175 bin kuruşluk bir terekesi olduğu bilgisi merkeze geliyor. Diyorlar ki, bir insan bu kadar parayı ticaretten kazanamaz. 175 bin kuruş ne demek? 1730’larda 10-12 milyon kuruş devlet bütçesidir. Epeyce önemli bir paradır. Ama bir vezirin terekesi genellikle 200 bin kuruştan başlar 400-500 bin kuruş kadar hatta daha yüksek de olabilir. Mesela Damat İbrahim Paşa’nın 1 milyon kuruşluk bir terekesi var. Ama bir vezir için 200-300 bini aşan bir tereke normaldir. Tabii ki devlet bunlara el koyuyor. Ama özel terekelere katiyyen el koymaz. Ancak örneğimizdeki tüccar için ise *“175.000 kuruş ticaretten kazanılamayacak kadar büyük bir servettir, bunu muhtemelen iltizam işlerine girerek miri sayesinde kazanmış olmalıdır”* diye düşünerek inceleme yaptırıyorlar. Gerçekten iltizamdan kazandığı anlaşıncı da terekeye hazine adına el koymakta tereddüt etmiyorlar.

İnsanları gereksiz yere incitmemek Osmanlıda bir devlet telakkisidir. Eğer vergiden gelecek olan gelir, astarı yüzünden pahalı türden olacaksa, onu terk etmeyi tercih ederler. Fakat nasıl terk ediyorlar, o da oldukça enteresandır. Herhangi bir vergi geliri bir kere hazineye kaydedildi mi, silinmesi çok zordur. Çünkü o gelir, belirli giderler için tahsis edilmiştir. Yani yeniçerilere, sipahilere, mütekaidlere maaş olarak ödenecektir. O ödeme aksarsa iş çok zordur. Onun için maliyede bir kere kaydı yapılmış olan herhangi bir vergi kaleminin maliyeti hakikaten çok yüksekse o zaman onu kaldırıyorlar. Fakat nasıl kaldırıyorlar? Ünlü kadı Karakuş’un hikayelerini bilirsiniz, çok güzel hikayelerdir. Bunlardan konumuza uygun biri şu: inşaat işçisi elinden düşürdüğü tuğla ile yoldan geçen birinin gözünün çıkmasına sebep olur. Adam kadı Karakuşa gidip “bu işçi gözümü çıkardı, kısas isterim” diye dava eder. Karakuş davalı işçiye sorgular; o da “evet tuğlayı düşürdüm, ama o sırada çok güzel bir kadın geçiyordu, dikkatim ona kaydığı için bu kaza oldu; asıl suçlu ben değilim, o kadındır” diye cevap verir. Bunun üzerine Karakuş, kadını çağırır ve “sen oradan güzel endamınla geçtin mi?” diye sorar. Kadın “evet geçtim” deyince, Karakuş asıl suçlu olarak kısas uygulayacağını, yani gözünü çıkaracağını söyleyince kadın itiraz eder, “ben aslında öyle dikkati çekecek kadar güzel bir kadın değilim, benim terzim çok güzel elbise diker, beni güzel gösteren bu elbisedir, esas suçlu terzidir”

der. Karakuş bu itirazı kabul ederek terziyi çağırır ve sorar: “sen bu kadına güzel elbise diktin mi?” terzi de “evet diktim” der. O halde gerçek ve nihai suçlu sensin, gözün çıkarılacak, der Karakuş. Terzi buna karşılık “evet haklısınız, ama bu göz bana çok gereklidir. İşimi bu göz sayesinde yapıyorum. Benim avcı bir komşum var. O işini bir gözünü kapatarak yapar, onun bir gözünü çıkarsanız, herhangi bir zarara uğramış olmaz” cevabını verir. Karakuş bunu makul bulur ve avcıyı çağırarak gözünü çıkarır.

Osmanlı mali sisteminde herhangi bir vergi kaydının kaldırılması biraz bu hikayedeki gibidir. Rantabilitesi olmayan bir vergi kalemini gereksiz bir külfet sayarak kaldırmakta tereddüt etmez. Fakat onun sağladığı gelirden mahrum kalmaya da tahammülü olmadığı için, hikayedeki avcının gözü gibi, mevcut olan vergi kalemlerinden ek külfeti çekebilecek olanlarına yüklemekten de çekinmez.

Çizdiğiniz tabloda aslında piyasa dinamiklerinin önemsendiği bir yaklaşım tarzı ortaya çıkıyor. Grafikteki azalan kâr trendi, o yüzyıl içerisinde bana iki şeyi düşündürdü. Ya bu piyasaya yeni girişler olması lazım ki kâr marjı düşsün veya sermayenin marjinal verimliliğinin azalması lâzım. Daha önceki konuşmalarınızdan 18. yüzyılın özellikle ilk yarısında Osmanlı Devletinde sanki milli hasılanın, milli gelirin arttığını ifade etmiştiniz. Burada vergi gelirlerine bağlı olarak izah ettiniz yanlış hatırlamıyorsam, 1760'lara kadar.

Kâr oranlarının uzun vadede düşme eğilimi göstermesinin şüphesiz bir bölümünü henüz tam olarak bilemediğimiz çeşitli faktörleri vardır. 18. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı ekonomisinde genel bir genişleme müşahade ediliyor. Bütçe gelirlerindeki artış bunun göstergelerinden biridir. Ama ekonominin ticaret, ziraat, sanayi gibi değişik sektörlerine ait çeşitli belirtiler de bunu gösteriyor. Bu belirtilere bakarak milli veya imperial hasılanın da büyümüş olduğu tahmin edilebilir. Ancak nüfus hakkında, henüz pek bir şey bilmediğimiz için ekonomideki genişlemenin ne niteliğini ne de hacmini kestirmek, en azından şimdilik mümkün görünmüyor.

Bu ikisini birlikte düşündüğüm zaman netice alamadım. Hem sermayenin marjinal verimliliği düşüyor. Çünkü yeni giriş olmadığını biliyoruz. Bu kesimin genişlemesine imkan yok. Sadece üst düzey askeri bürokratlar bundan yararlanıyor, dolayısıyla yeni giriş olmadığına göre bu azalmanın nedeni...

Kâr oranlarındaki düşme, söylediğim gibi bir bölümünü henüz tam bilemediğimiz çeşitli faktörlere bağlıdır. Bilebildiğimiz önemli bir faktör, mülküne kurumunun meşru ve güvenli bir yapıya kavuşturulmasıdır.

Mâlikâneye yapılan yatırımlarda güvenin yerleşmesi için 20-30 yıl gerekmiştir. Bu dönemde kâr oranları % 30-40 arasında idi. Güven ve istikrarın yerleşmesi ile kâr oranlarındaki düşme arasında bir korelasyon görülür. İkinci bir faktör bu yüksek kârların da beslediği yatırılabilir fonlar için rakip yatırım alanlarının çok sınırlı olmasıdır. Bu alanda yatırım yapan askeri zümre mensuplarının, yaşadıkları mülkiyet-miras koşullarında en uygun yatırım alanı mâlikânedir diyebiliriz. Sektörde oluşan fonlar, yine aynı sektörde yatırılıyor ve kendi kendini besleyen bir büyüme içinde idi. Ayrıca bu sektörde mukataa arzı, yani yatırıma davet, 18. yüzyılın ikinci yarısında, maliyenin çeşitli zaruretleri dolayısıyla daraltıldı. 1760'tan itibaren yüksek kâr getiren büyük mukataalar arzdan çekildi. Eshamın uygulanmaya konulduğu 1775'ten sonra bu süreç hızlandı. 1791'de *İrad-ı Cedid Hazinesi* kurulduktan sonra, bu daraltma daha da arttı. Yıllık kârı 5000 kuruşu geçen mâlikâneleri devlet artık piyasaya sürmeme kararı aldı. Bunları *İrad-ı Cedid Hazinesi* idare etti. 15-16 yıllık bir uygulama sonunda, bu şekilde mâlikâne sektöründen çekilmiş olan mukataaların toplam yıllık kârı 5-6 milyon kuruşu geçiyordu. Aynı dönem içinde yatırılmış olan muaccele miktarları ise çok az değişmiştir. Yani aldıkları toplam yıllık kâr yarıya yakın azaldığı halde, yatırılmış olan fonların miktarı fazla değişmeden kaldı. Kâr oranlarındaki düşüşün arkasında ki bu gerçeğin yorumu şudur: Oldukça dirençli, alternetifi pek olmayan, kâr oranı ne olursa olsun bu sektörde kalmaya kararlı veya mecbur bir fon karşısında olduğumuzu söyleyebiliriz. Ayrıca sosyal grup olarak, askeri zümrenin orta-üst kesiminde 18. yüzyıl boyunca bir genişleme olduğu da muhakkaktır. Bunu kantitatif olarak söylemek zor, ama sırf mâlikâne almış olanlara bakarak sayılarının 18. yüzyılda % 100'e yakın arttığını söyleyebiliriz.

Aristokratik bir karakteri mi var, yani bir süreklilik kazanıyor mu?

Muntazam bir gelir kazanıyor, güvenliğe kavuşuyor ve ellerindeki birikim de artıyordu. Ancak aristokratik sürekliliğe ulaşmak klasik Osmanlı sisteminde söz konusu değildi. Konuştuğumuz imkanların hemen tümü fertlerin ömürleri ile sınırlı kalıyordu.

Dolayısıyla sermayenin marjinal maliyeti azaldığı için hem risk faktörünün azalmasından hem de daha düşük kâra fit oluyorlar. Öyle anlaşıyor.

Bunun için şimdi bildiklerimizden başka bir çok monografik çalışmaya ihtiyaç var. Onları yapmadan, yahut yapıldığını görmeden hüküm vermekten çekinmek gerekir.

Üretim faktörlerinin kontrolünün özellikle üretim faktörlerinin fiyatlarının kontrolünün devlette olması. Dünyada çok ciddi değişimlerin ve dönüşümlerin yaşandığı 500 yıl. Böyle bir sürede, böyle bir coğrafyada bir tarafta ciddi harcamalar yapmak zorunda olan bir devlet sistemi var, diğer tarafta bu üretim faktörlerinin kontrol altında tutulduğu bir şey. İktisat kitaplarında öğretilen üretim faktörleri kontrol altında tutulursa verimlilik düşer.

Faktörler kontrol altında tutulduğu zaman verimliliği arttırmak mümkün olmaz demek daha doğru olur. Ancak faktörler kontrol altında tutulmadığı zaman verimliliğin mutlaka artacağını garanti eden herhangi bir faktör de yoktur. Evet Batı Avrupa'da son 500 yılda verimlilik artışı da dahil büyük bir dönüşüm yaşandı. Ama bu, insanlığın tarihinde benzeri olmayan, ve hala açıklanması tamamlanamamış bir dönüşümdür. O yarım bin yıllık süreç içinde kimse böyle bir dönüşümü bekleyerek, planlayarak yahut öngörerek yaşamadı. Üstelik bu dönüşümün muazzam insani bedelleri de oldu. Verimliliğin olumlu yönde değişebileceği fikri Batı dahil, 18. yüzyıla kadar hiçbir yerde mevcut değildi. Her yerde hakim görünen düşünce, verimliliğin düşme tehlikelerinin daha çok beklenir olmasıdır. Bu sebepten bu tehlikelere karşı korunmayı sağlamak daha önemli olmuştur. Osmanlılar faktör kontrolünü ellerinde tutarak bu tehlikeyi de önlemiş olduklarını düşünüyorlardı.

Sistemin verimliliğini düşündüler. Ekonominin ya da toplumun değil. Öyle anlaşıyor. Kendi kafalarındaki sistemin verimi, ekonominin verimini önceledi.

Evet, böyle de ifade edilebilir.

Kantitatif çalışmalardan dünya görüşüne doğru gidişte sizin duraklarınız ne oldu? O kronolojik akışla, yani kitabı sizin sistematığınızla okumak var, bir de sizin onu ürettiğiniz sırayla, silsileyle okumak var. Sanki gittikçe daha soyut bir alan, sistematik bir modelleşme, kantitatif ve doğrudan dokümanter çalışmaların üstüne, onlara dayalı olarak öyle bir soyut alana geçiş var ve dünya görüşü, idrak vs. oralara doğru. Yani orada sizin duraklarınız, orada fark ettiğiniz nelerden, hangi doğrudan belgeden veya hangi kantitatif veriye geldikten sonra bir sıçramayla dünya görüşüne geçtiniz. İki ayrı düzlem var sanki orada. Bu iki ayrı düzlemde sizin zihinsel sıçramanız nasıl seyretti. İktisat tarihi seyri dışında, bir ilim adamının zihniyet dünyasının seyri bakımından benim ilgimi çekti. O yüzden girişle o sıralamayı tersine

çevirip okumak suretiyle bir bağlantı kurmaya çalıştım. O baştaki serüvenle o kronolojik serüven arasında nasıl bir irtibat var ve nerede o zihinsel sıçrama söz konusu oldu? Neler sizi çarptı? O çarpan şeyler sizde nasıl bir yansıma yaptı? Niye başka iktisat tarihçilerinde bu sıçrama olmadı? Başka iktisat tarihçileri için de görülmeyen bir şey. O dışarıdan belki Britanya iktisadını da yapsaydı aynı kantitatif çalışmayı yapardı da öyle bir sıçramaya ihtiyaç hissetmezdi. Siz de bunu zorlayan başka faktörler de olmuş olabilir? diye.

Nietzsche, uçurumun içine bakarsan uçurum da senin içine bakar, diyor. Ben Osmanlı uçurumunun içine baktım. O da bana baktı. Ve neticede adeta kaynaştık. Aslında benim için ilk darbe, ki en şiddetli ve etkili olanı ekseriya odur, Osmanlı ile karşılaşmadır. Bu karşılaşma ve onu anlama ihtiyacı hiç bitmedi. Kantitatif İktisat Tarihi çalışmalarını bu anlama ihtiyacını gidermenin sadece bir malzemesi olarak düşündüm. Bunu, binayı tamamlamak için kurulan iskelelere benzetebilirim. Bina tamamlanınca, iskele artık anlamsız bir fazlalık haline gelir. Kantitatif çalışmalarına ben biraz bu gözle bakıyorum. Onları büyük zahmetlerle yürütürken de içimdeki esas hedef bu anlama ihtiyacı idi. Bu sebepten o çalışmaların belirli bir aşamasında, herhangi bir kıvılcım söz konusu olmadı diyebilirim. Zaten hedefim o idi. Bina örneğine dönerek söylemek gerekirse bunu şöyle ifade edebilirim: Mimar önce iskeleleri kurar ve ondan sonra binaya başlar. Ancak binayı doğuran iskele değildir, aksine iskeleye vücut veren binadır. Burada genç arkadaşlara araştırmanın niteliği ve zorluğu ile ilgili fizibilitesi olacağı düşüncesi ile bu iskeleleri nasıl oluşturduğuna dair tecrübelerimi anlatmakla yetindim. Osmanlı iktisadi dünya görüşüne ait modellendirme, çok güzel ve isabetle ifade ettiğimiz gibi giderek daha genel ve soyuta doğru yürüyüşümün sonunda ulaştığım bir merhalede şüphesiz, ama bu, hedef olarak zihnimde hep canlı kalan hummalı bir anlama ve anlamlandırma ihtiyacının biraz giderilmesinden ibaret olmuştur, inşallah onu da bir başka zamanda konuşuruz.

Bu sayıların arkasındaki bir sır, bu sayıları anlamlı kılacak bir dünya görüşü o başka iktisat tarihçilerinde belki hiç zihnini meşgul etmeyecek bir şeydi. Onlar teknik bir iktisat tarihi çalışması yapıp, teknik bir süreci, başka bir iktisat için, mesela Alman iktisadı için de olsa yapabilirlerdi. Sizde, belki de sadece iktisatla ilgili bir çalışmada değil diğer alanlarda da, hangi alanı çalışırsanız çalışın, sahiplenmekten kaynaklanan bir zihinsel sıçrama farklı oluyor. Mesela, Türkiye'deki sosyolojik düşünce açısından. şu anda Türkiye'deki sosyolojinin ciddi

zaaflarından bir tanesi topluma dışarıdaki bir olguyu inceler gibi bakmasıdır. Dolayısıyla kendisi de o serüvenin bir parçası olamadığı için sıçrama yapmayı hiçbir zaman düşünmüyor, anlamaya ve nüfuz etmeye çalışmıyor. O bakımdan doğrusu ilgimi çekti.

Tamamı ile haklısınız. İnsan ya sevdiği ve benimsediği işle uğraşmalı yahut da uğraştığı işi benimsemeli. Aksi halde yapılanların yüzeysel kalması kaçınılmazdır.

Herhangi bir başka şeyi inceliyor ve bir takım sonuçlara ulaşıyor. O sonuçlar, herhangi bir nesnenin sonuçları, o öznenin o nesneyle irtibat kurarak geliştirdiği bir sonuç değil sanki. Divan dergisinin 6. sayısında yayınlanan yazınızda bu daha da tebarüz ediyor. O serüven tamamıyla yansıyor ve bir yere geliyor. Siz bir yere ulaşmak veya bir şeye varmak kastıyla başlamış olduğunuz ve ulaştığınız da aşikâr oluyor. Bir çok şeyde bu yansıyor. Biraz daha belki genç arkadaşlara da ışık tutmak bakımından bir başka oturumda, belki sizi bugün fazla yormamak için, ve söz almak için de mutfak içinde bir anlatımla bir şekilde lütfederseniz, sizi dinlemek isteriz.

Etağfurullah. Lütfederseniz. İnşallah diyelim.

Çok teşekkür ederiz.

Ben de teşekkür ediyorum.

Düzenleme: Fehmi Yılmaz

Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü.

Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak İstatistikler ve DİE Tarihi İstatistikler Dizisi

F. Samime İNCEOĞLU*

SUNUŞ

Osmanlı bürokrasi geleneğinde mali ve idari fonksiyonların yürütülmesi amacıyla kuruluşundan itibaren kayıt tutma ve saymaya büyük önem verilmiştir. Bunun sonucu olarak da Osmanlı arşivlerinde önemli sayıda defter ve belge koleksiyonu oluşmuştur. Tutulan bu kayıtların istatistik bilgi üretmek amacıyla derlenmemiş olması nedeniyle bu verilerin istatistik bilgilere dönüştürülmesi için ayrı bir çaba sarf edilmesi gerekmektedir.

Osmanlı Devletinde, 16. yüzyılda yapılan ve “Tapu Tahrirleri” olarak bilinen sayımlarla ilgili veriler ‘Tapu Tahrir Defterleri’ adı verilen kütüklere kaydedilerek muhafaza edilmiştir. 19. Yüzyılın ortalarında yapılan sayımlar ise ‘Temettuat Kayıtları’ olarak bilinip “Emlak, Arazi ve Temettuat Tahrir Defterleri” serisini teşkil etmişlerdir. Bunun dışında, yine 19. yüzyılın ortasından başlanarak yapılan nüfus sayımları vardır. Son olarak tereke kayıtları adını verdiğimiz malzemelerden çıkarılan sonuçları da bu noktada zikretmek gerekir. İşte bütün bunlar Osmanlı ile ilgili istatistiki verileri teşkil etmektedir.¹

Sözkonusu istatistiki verilerle ilgili olarak ilk çalışmaları başlatan Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan olmuştur. Özellikle, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, I-II”², “Tahrir Defterlerinin İstatistiki Verimleri Hakkında Bir Değerlendirme”³ ve “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”⁴ isimli çalışmaları başta gelmekte-

* Marmara Üniversitesi İşletme Bölümü mezunu.

1 Coşkun Çakır, “Osmanlı Ekonomisinde Bir Hesaplama Birimi/Ünitesi Olarak Hane/Aile”, *Ekonomik Hesalamalarda Bir Birim Olarak Aile*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara 1998, s. 303 vd.

2 Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, I-II”, *I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. II, S. 1, (1940-41), s. 20-59; C. II, S. 2, (1940-41), s. 214-247.

3 Barkan, “Tahrir Defterlerinin İstatistiki Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, *4. Türk Tarih Kongresi*, 10-14 Kasım 1948, Ankara, s. 290-294.

4 Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X., 1955, s. 1-26.

dir. Modern istatistik yöntemlerine dayalı çalışmalar ancak Tanzimat'la birlikte yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemin en önemli ürünlerinden biri olan 1831 tarihli nüfus sayımı Enver Ziya Karal⁵ tarafından çalışılmıştır. 1878-1913 yıllarını içeren dış ticaret istatistikleri Celal Aybar⁶, 1913, 1915 sanayi istatistikleri Gündüz Ökçün⁷ tarafından yayına hazırlanarak neşredilmiştir.

Son yıllarda, Devlet İstatistik Enstitüsü de 20. yüzyıl Türkiye istatistikleri projesinin devamı olarak toplumumuzun geçmişten gelen birikimini, sosyo-ekonomik yapısını yansıtan ve geleceğe de ışık tutma niteliğini haiz Osmanlı Devleti'nin gerek Tanzimat öncesinde çeşitli amaçlarla derlemiş olduğu istatistik ve nicel bilgi içeren kayıtları, gerekse sonrasındaki modern istatistik yöntemlere dayalı istatistik verilerini yeniden derleyip değerlendirerek, günümüzde sosyal tarih ve iktisat tarihi çalışanlarla tarihe meraklı okurların kullanımına sunmak için yayınlanmasını amaçlamış ve "Tarihi İstatistikler Dizisi" adı altında yayına başlamıştır. Bu proje kapsamında Ökçün⁸ ve Karal'ın⁹ çalışmaları, bu dizi içerisinde yeniden yayınlanmış olup bununla birlikte İnalçık¹⁰, Güran¹¹, Pamuk¹² ve Alkan'ın¹³ da bu proje kapsamında hazırladıkları çalışmalar bulunmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, yukarıda sözü edilen eserleri cilt numarası ve yayım tarihini esas alarak tanıtacağız.

Şevket PAMUK, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti

Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 1, Ankara: DİE Matbaası, 1995

19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti adlı bu kitap Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından başlatılan, Osmanlı arşivlerindeki tarihi önemi haiz istatistiksel verilerin

5 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayım 1831*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1943.

6 Celal Aybar, *Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1939.

7 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara 1970.

8 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.

9 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayım 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.

10 Halil İnalçık - Şevket Pamuk, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

11 Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997; *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913, 1914*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.

12 Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995; *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

13 Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 6, Ankara: DİE Matbaası, 2000.

gün yüzüne çıkartılması, derlenmesi, değerlendirilmesi ve günümüz okur ve araştırmacılarının kullanımına sunulmasını amaçlayan “Tarihi İstatistikler Dizisi” projesinin birinci cildir. Kitap, bu projenin yöneticiliğini de yürütmekte olan Prof. Dr. Şevket Pamuk tarafından yayına hazırlanmıştır.

Bu çalışma kapsamında Osmanlı dönemi (1878-1913) dış ticaret istatistikleri (resmî Osmanlı istatistikleri dışındaki diğer kaynaklardan da yararlanılarak) elden geçirilerek 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti hakkında geniş bilgi verilmektedir.

Kitap yedi bölümden oluşmaktadır. “Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Kapsamı” (s. 1-7) başlıklı birinci bölümde, “İstatistiklerin Başlangıcı”, “Yayının Biçimi”, “İstatistik Yılı”, “Genel Ticaret, Özel Ticaret ve Transit Ticaret Tanımları”, “Tablo ve Tasnif Türleri”, “Mal (Eşya) Tasnifi”, “İstatistiklerin Kapsamına Alınmayan Mallar”, “Miktar Tanımları”, “Değerlendirme (Fiyatlandırma)”, “Giriş ve Çıkış (Mevrit ve Mahrec) Tanımları” ve “Ülkelerin Listesi” alt başlıkları yer almaktadır. Bu başlıklar altında resmî Osmanlı istatistiklerinin başlangıç tarihi, hangi kurum tarafından yayınlandığı, yayınların teknik özellikleri ve içeriklerine ilişkin ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

İkinci bölümde, “Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Eksiklikleri ve Sakıncaları” (s. 9-11) başlığı altında, Pamuk’un da ifade ettiği gibi, 1878-1913 yılları arasında yayınlanan resmî Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin sakıncaları üzerinde durulmakta ve bu bağlamda dört sorun tespit edilerek bu sorunlar ve sorunlardan kaynaklanan problemler tartışılmaktadır. Ayrıca bu bölümde, “Osmanlı istatistiklerindeki ihracat fiyatlarıyla İngiliz istatistiklerindeki Osmanlı ithalat fiyatlarının karşılaştırılması” (s. 10) ve “Osmanlı istatistiklerinde aynı malın ithalat ve ihracat fiyatlarının karşılaştırılması” (s. 11) başlıklı iki tablo sunularak bu tablolardaki verilerin hesaplanmasına ilişkin bilgiler verilmekte ve tablolardan çıkan sonuçlar değerlendirilerek yorumlanmaktadır.

Kitabın “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretinin Yeniden Dökümü, 1830-1913” (s. 13-21) başlığını taşıyan üçüncü bölümünde, hem 1878-1913 dönemi resmî Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin eksikliklerinden kaynaklanan sorunların asgariye indirilip daha sağlıklı sonuçlar elde edilebilmesi, hem de 1878 öncesindeki dönem hakkında bilgi edinebilmek için Osmanlı Devleti’nin ticari ilişkiler içinde bulunduğu ülkelerin dış ticaret istatistiklerinden yararlanılarak Osmanlı dış ticaret verilerinin yeniden dökümü yapılmıştır. Yeniden döküm işlemi için gerekli olan hesaplamalarda takip edilen yöntem hakkında da bilgi verilmiş ve bu işlemin sorunları ve sınırlamaları “Yeniden Döküm İşleminin Teknik Ayrıntıları” (s. 14) alt başlığı altında ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Burada öncelikle dış ticaret istatistiklerinden yararlanılan ülkeler (istatistiklerinin kullanıldığı yıllar da dahil olmak üzere), bu istatistikler dışında yararlanılan diğer kaynaklar ve birbirinden farklı bu kaynaklardaki sorun ve sınırlamalar hakkında bilgi verilmektedir.

Üçüncü bölümün diğer alt başlığı olan “Ulaştırma ve Sigorta Masraflarının Tahmini” (s. 15) başlığı altında Osmanlı Devleti ile Osmanlı’Osmanlıların nın ticari ilişkiler içinde olduğu diğer ülkelerin istatistiklerinde yer alan fiyat (ithalat ve

ihracat fiyatları) verilerindeki farklılıktan ve bu farklılığın kaldırılması için yapılan hesaplamalardan detaylı olarak bahsedilmektedir.

Bu bölümün son alt başlığı “*Sonuçlar Üzerine*”de (s. 17) yeniden döküm işlemindeki hataların azaltılması için ortaya çıkan sonuçların eldeki diğer verilerle mukayesesi yapılmakta, bunun için ilk olarak resmî Osmanlı istatistiklerindeki ithalat ve ihracat tutarları (kitabın 18. sayfasında “Osmanlı istatistiklerindeki verilere göre Osmanlı dış ticareti, 1878-1913” başlığı altında bir tablo ile verilmiş) ile yeniden döküm işlemi çalışması sonucunda elde edilen tutarlar karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırmanın sonuçları yeniden döküm hesaplarına göre ithalat ve ihracat ile Osmanlı istatistiklerine göre ithalat ve ihracat hesaplarını içeren bir grafikte gösterilmektedir (s. 20). Burada yer alan diğer bir grafik ise Osmanlı istatistikleri ve yeniden döküm sonuçlarına göre Osmanlı dış ticaret dengesini (1878-1913 dönemi için) yansıtmaktadır (s. 21). Aynı zamanda, sözü edilen bu tablo ve grafikler değerlendirilerek yorumlanmaktadır.

Dış ticaret söz konusu olduğunda özellikle Osmanlı devleti için çözüme kavuşturulması gereken önemli hususlardan biri de ülke sınırlarıdır. Çok geniş ve hareketli bir coğrafyaya sahip Osmanlı Devletinin 19. yüzyılda toprak kaybetmeye başlamasıyla bu durum daha fazla önem kazanmıştır. “*19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretinde Genel Eğilimler*” (s. 23-28) başlığını taşıyan dördüncü bölümde bu konuya açıklık getirmek maksadıyla ilk olarak Osmanlı Devleti sınırları içinde kabul edilen bölgelere ve bu bölgelerin en son hangi yıllar için Osmanlı Devleti sınırları içinde kabul edildiğine ilişkin bir açıklama yapılmış ve bu bölgeler “dış ticaretin yeniden dökümü kapsamında Osmanlı Devleti’nin değişen sınırları, 1830-1913” başlıklı bir haritada gösterilmiştir (s. 24).

Yeniden döküm işleminden elde edilen sonuçların güvenilir ve tutarlı olması maksadıyla gerçekleştirilen tüm bu çalışmalardan sonra “*19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticareti Üzerine Genel Gözlemler*” (s. 25-28) alt başlığı altında “yeniden döküm işlemi sonuçlarına göre Osmanlı dış ticareti, 1830-1913”ne ilişkin sonuçlar bir tablo ve grafikte özetlenmiştir. Ayrıca burada, “*Osmanlı ihracat ve ithalatının gösterdiği uzun dönemli eğilimler kısaca tartışılmış*” (s. 27) olup bu bağlamda Osmanlı Devletinin ticari bağlarının hangi bölgelerle, hangi dönemlerde güçlendiği, hangi malları ihraç edip hangi malları ithal ettiği, ihracat ve ithalat hacmi ve değerleri (câri fiyatlarla), dış ticaretin büyüme oranı ve Avrupa ile mukayesesi gibi konular ele alınmıştır.

Kitabın beşinci bölümü, “*Alt Dönemlere Göre 19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticareti*”nde (s. 29-33), 19. yüzyılda değişen Osmanlı sınırlarının ve dünya ekonomisindeki dalgalanmaların Osmanlı ticareti üzerindeki etkisi göz önüne alınmadığı takdirde Osmanlı ihracat ve ithalatına ilişkin verilerin yanıltıcı sonuçlara götürebileceğine dikkat çekilmiş ve bunu önlemek için Osmanlı dış ticaretinin daha küçük alt dönemlere ayrılarak incelenmesi öngörülmüştür. Burada ilk olarak yeniden döküm işlemi sonucunda elde edilen ihracat ve ithalat dizileri kullanılarak Osmanlı dış ticaretinin yıllık büyüme hızları ve sanayileşen ülkelerle (Batı-Orta Avrupa ve ABD) Osmanlı ticaretinin yıllık büyüme hızlarına (1840-1913 dönemi

için) ilişkin değerler tablolarla sunulmuştur. Bu tablolarda, alt dönemler ile bu dönemlere ilişkin câri fiyatlarla ve 1880 yılı sabit fiyatlarıyla ihracat ve ithalat değerleri bulunmaktadır.

Osmanlı dış ticareti, dönemlerin özellikleri dikkate alınarak üç alt döneme ayrılmıştır. İlk alt dönem olan “1840-1873: Dış Ticaretin Hızlı Genişleme Dönemi”nde Osmanlı Devleti’nin Fransa, İngiltere, diğer Avrupa ülkeleri ve sanayileşen ülkelerle olan ticaret hacmiyle ilgili bilgiler verilmiş ve bunların değerlendirilmesi yapılmıştır (s. 29). “1879-1898: Dünya Ekonomisinde Büyük Bunalım ve Osmanlı Dış Ticaretinde Göreli Durgunluk” başlığını taşıyan ikinci alt dönemde ise sanayileşen ülkelerle Osmanlı dış ticaretinin yıllık büyüme hızları verilmiş ve büyük bunalımın ticaret üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir (s. 31). “1898-1913: Dış Ticarete Yeni Bir Genişleme Dönemi ve Demiryolları” şeklinde ifade edilmiş son alt dönemde büyük bunalımın sona ermesi ile Osmanlı dış ticaretinde yeni bir genişleme sürecinin başlaması ve bu genişlemenin nedenleri üzerinde durulmuştur (s. 32).

“Anadolu’dan yapılan ihracat” beşinci bölümün son alt başlığıdır. Burada 19. yüzyıl boyunca Anadolu’dan yapılan ihracat hakkında bilgi verilmektedir. “Anadolu’nun beş büyük limanından ortalama ihracat, 1819-1912” (s. 33) başlıklı bir tabloda “ihracat miktarları (câri fiyatlar ve 1878-80 fiyatlarıyla)” sunulmuş ve tablodaki verilerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Kitabın son iki bölümünde (altıncı ve yedinci bölümler), Osmanlı dış ticareti, “Mal Grupları”na göre ve “Ülkelere Göre Osmanlı Dış Ticareti” olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmektedir.

“Mal Gruplarına Göre Osmanlı Dış Ticareti” (s. 35-59) bağlamında “Osmanlı Dış Ticaretinin Bileşimi” alt başlığı ile Osmanlı’nın ihraç ettiği mallar ve bunların ihracat içindeki payları üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca “mal gruplarına göre Osmanlı ihracatının ve ithalatının bileşimini (1911-1913 dönemi için)” gösteren tablolar ve bu tablolardaki verilerle ilgili yorumlar bulunmaktadır.

1878-1913 döneminin her yılı için “başlıca ihraç mallarının değeri ve toplam ihracat içindeki payı” ile “başlıca ihraç mallarının miktar, değer ve ortalama fiyatı”nı gösteren tablolarla yine aynı yıllar için “başlıca ithal mallarının değeri ve toplam ithalat içindeki payı”; “mal gruplarına göre başlıca ithal mallarının değeri ve toplam ithalat içindeki payı” ve “başlıca ithal mallarının miktarı”nı gösteren tablolar bu bölümde yer alan diğer tablolardır (s. 37-59).

“Ülkelere göre Osmanlı Dış ticareti” (s. 61-77) bağlamında ise Osmanlı Devleti’nin ticari ilişkiler içinde olduğu belli başlı ülkeler ve bu ülkelerin Osmanlı ihracat ve ithalatı içindeki paylarını (yüzde olarak) gösteren ayrıntılı tablolar okuyucu ve araştırmacıların kullanımına sunulmuştur. Burada yer alan diğer tablolar şunlardır: ülkelere göre ihracat ve ithalat, 1830-1913; ülkelere göre toplam ihracat değeri ve başlıca malların toplam ihracat içindeki payı, 1840-1913; ülkelere göre toplam ithalat değeri ve başlıca malların toplam ithalat içindeki payı, 1840-1913 ve ülkelere göre ihracat ve ithalat değerleri, 1878-1913 (s. 62-77).

Bu tablolardan Osmanlı Devleti'nin hangi ülkelere hangi malları ihraç ettiğini, hangi ülkelerden hangi malları ithal ettiğini bu malların toplam ihracat ve ithalat içindeki paylarını, ülkelere göre ihracat ve ithalat ile buna ilişkin değerleri izlemek mümkündür.

Cem BEHAR, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*

Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 2, Ankara: DİE Matbaası, 1996

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927 adıyla yayınlanmış olan kitap, DİE'nin "Tarihi İstatistikler Dizisi" projesinin ikinci cildir. Osmanlı Devleti'ne ait nüfus verilerini derlenme ve yapım amaçlarını göz önüne alarak, alt dönemler halinde sistematik şekilde yayına hazırlayan Prof. Dr. Cem BEHAR bu çalışmanın amacını kitabın önsözünde "16. yüzyıldan Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun ve özellikle bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde kalan bölümünün gelişimini, hacmini, evrimini ve mümkün olduğunca bazı demografik özelliklerini belgelemeye çalışmaktır" (s. xvii) şeklinde ifade eder. Kitabın önsözünde, yapılan çalışmanın yöntemi, nüfusa ilişkin verilerin güvenilirliği, bu veriler kullanılırken dikkat edilmesi gereken noktalar vb. konulara da değinen Behar, mevcut demografik veri ve tahminleri, sistematize ederek dört bölümde toplamaktadır.

Behar, eldeki verilerden yola çıkarak "kapsanacak dönemi kabaca iki alt döneme" (s. xvii) ayırmakta ve ilk alt döneme ilişkin rakam, tahmin ve verileri "15. ve 16. Yüzyıl: Osmanlı'nın Başlangıcı ve Klasik Dönem" (s. 3-18) başlığı altında birinci bölümde; ikinci alt döneme ait olanları "19. Yüzyıl: Sayımlar Dönemi" (s. 21-58) başlığı altında ikinci bölümde tablolarla sunmaktadır.

Kitabın "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçerken" (s. 61-66) başlığını taşıyan üçüncü bölümü, Osmanlı nüfus verileriyle Cumhuriyet dönemi verilerini içermektedir. Burada Osmanlı ile Cumhuriyet dönemi verileri karşılıklı olarak sunulmuştur. Böylece nüfus değişimlerini ve bazı temel demografik göstergeleri izlemek mümkün olmaktadır. Kitabın dördüncü son bölümünde ise Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a ilişkin çeşitli kaynaklardan elde edilen nüfus tahminleri "İstanbul" (s. 69-83) başlığı altında derlenmiştir. Kitapta bir adet Osmanlı idari haritası da yer almaktadır.

Yukarıda muhtevasına kısaca değindiğimiz bölümlerde yer alan tabloları ayrı ayrı ele alacak olursak birinci bölümdeki tablolarda; Osmanlı öncesi dönem (12-13. yüzyıl) için Anadolu ve Anadolu'daki kent merkezlerine ait nüfus tahminlerine; 1520-1535 döneminde Osmanlı vilayetlerinin ve 16. yüzyıldaki Osmanlı kentlerinin nüfusuna; 1520-1530 döneminde Osmanlı kent merkezlerinde dinlere göre nüfusa; 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu kent merkezlerine ait nüfus tah-

minlerine; 16. yüzyıl Osmanlı kent merkezleri nüfus tahminleri ile müslüman nüfus oranına ilişkin veriler sunulmaktadır ki, bu veriler Osmanlı veya Anadolu kentlerinin tamamını değil seçilmiş olan bazı kentlerini kapsamaktadır. Bu bölümde yer alan diğer tablolarda ise 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında değişen farklı tarihler için çeşitli seyahatlara göre İzmir kent merkezi; civarı da dahil olmak üzere Bursa, Trabzon, Halep, Bayburt; sancağı da dahil olmak üzere Mardin, Harput; kazaları da dahil olmak üzere Erzincan ve Kemah kentleri; Ordu kazası ve Anadolu'nun çeşitli kentlerine ait nüfus tahminleriyle ilgili veriler bulunmaktadır.

Kitabın ikinci bölümünde ise, 18. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki dönemde belirli yıllara ait olmak üzere; Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya, Avrupa ve Afrika bölümü nüfus tahminlerini; 1831 nüfus sayımına göre Osmanlı erkek nüfusu ile 1844 sayımında ve 1867 yılında Osmanlı nüfusunu; 1831 ve 1844 sayımlarına göre bazı Osmanlı kentlerinin nüfus tahminlerini; Osmanlı nüfusunun etnik/dinsel bileşimini; Beyrut, Şam, Halep kentleri ile Tuna vilayetinin bazı kentleri; bazı Osmanlı kentleri; vilayetleri, sancak ve kaza merkezleri ile Ankara; Bursa ve Trabzon kentlerine ait nüfus tahminlerini; 1872-1874 dönemi için Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus tahminini; 1881-1893 ile 1905-1906 nüfus sayımında cinsiyete ve dinsel/etnik cemaatlere göre Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu; etnik/dinsel cemaatlere (1897 yılı tahmini bir başka tabloda oranlarıyla birlikte ayrıca verilmiş) ve vilayetlere göre resmî Osmanlı istatistiklerindeki Osmanlı nüfusunu içeren tablolarla birlikte 1884-1897 döneminde resmî Osmanlı istatistiklerine göre nüfusun artışı; resmî rakamlara göre 1876-1895 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na gelen göçmenler; resmî istatistiklere göre Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden yabancı uyruklular ile yabancı ülkelerde ikamet eden Osmanlı uyrukluların coğrafi dağılımını gösteren tablolar yer almaktadır.

Osmanlı dönemi nüfus verilerinin Cumhuriyet dönemi ile mukayesesine imkan sağlayan üçüncü bölümde, İngiliz dışişleri raporlarına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun 1919 yılında Asya kıtasındaki nüfusunun tahminine; 1912-1927 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye Cumhuriyeti'ne gelen Balkan göçmenlerine; Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı illerinde göçmen ve toplam nüfus ile göçmen nüfusun toplam il nüfusuna oranına; 19. yüzyıl sonu ile 1927 yılı arasında bazı kentlerde gayrimüslim nüfus oranlarına; Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde kalan nüfusunun tahminlerine (Hatay hariç) ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı temel demografik göstergelerinin tahminine ilişkin tablolar sunulmaktadır.

Kitabın son bölümünde ise İstanbul'a ait veriler ayrıca ele alınmıştır. Burada yer alan tablolar; İstanbul nüfusu hakkında yapılmış bazı tahminler (15.-16. yüzyıl ve 17.-18. yüzyıl); 19. yüzyıl-20. yüzyıl başında yapılan Osmanlı nüfus sayımlarına göre; 1894 yılı Anadolu yakası belediye daireleri ve bazı kazalara göre İstanbul'un nüfusu; Osmanlı nüfus sayımlarına göre İstanbul'da müslim ve gayrimüslim nüfus oranı ile Osmanlı nüfus sayımlarında dinsel/etnik cemaatlerin İstanbul'un nüfusunda oranı (19. yüzyıl-20. yüzyıl başı); 1885 nüfus sayımında belediye dairelerine; dinsel/etnik cemaatlere ve doğum yerlerine göre İstanbul'un

nüfusu ile meslek gruplarına göre dinsel/etnik cemaatlerin İstanbul nüfustaki oranı; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken bazı resmi Osmanlı yayınlarına (1885-1935 döneminde) ve bazı Avrupa ve Amerika yayınlarına (19. yüzyıl sonu-Cumhuriyet öncesi dönem) göre İstanbul'un nüfusunun tahminleri; İstanbul'da doğurganlık göstergeleri (1885-1907 dönemi için); Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken İstanbul'da ortalama evlenme yaşları (1906-1940 döneminde); İstanbul kenti için bazı demografik göstergeler ve 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yetişkinler için yaşam tablosu değerleri hakkındaki verileri içermektedir.

Kitapta sunulmuş olan bütün tabloların altında, bu tablolardaki verilerin elde edildiği kaynaklar ile bu verilerle ilgili bazı açıklamalar da mevcuttur. Behar, *"her tablonun altındaki notlar"* (s. xx) ile *"tabloda kullanılan veri kaynaklarına ve tahmin yöntemlerine açıklık kazandırmayı, karşılaştırmaları kolaylaştırmayı amaçla"*dığını (s. xxi) ifade etmektedir.

Tevfik GÜRAN, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*

Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 3, Ankara: DİE Matbaası, 1997

Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından başlatılmış olan "Tarihi İstatistikler Dizisi" projesi kapsamında bir seri halinde yayınlanmakta olan kitapların üçüncüsüdür. Prof. Dr. Tevfik Güran tarafından yayına hazırlanmış olan kitap 1909, 1913 ve 1914 Osmanlı tarım sayımlarına ilişkin verileri detaylı olarak günümüz okur ve araştırmacılarının kullanımına sunmaktadır.

Beş bölümden oluşan kitabın birinci bölümü *"Yirminci Yüzyılda Türkiye Tarımı"* (s. 3-10) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, *"Özet Değerlendirme"* alt başlığı altında yazarın ifadesiyle, *"yirminci yüzyıl başlarında düzenlenen Osmanlı tarım istatistikleri ile Cumhuriyet döneminde yayınlanan istatistiklerin özet bulguları kullanılarak, yirminci yüzyılda Türkiye tarımının gelişimi değerlendirilmeye çalışılmıştır"* (s. 3). Bu değerlendirmeyi yapabilmek için 1909, 1913 ve 1914 Osmanlı tarım istatistikleri ile Cumhuriyet döneminin 1928-1932 yıllarının ortalaması (1930), 1965 ve 1994 tarım istatistikleri kullanılmıştır. Cumhuriyet dönemiyle ilgili olarak seçilen bu yılların tercih edilme sebebine de kısaca değinilen bu bölümde 1909, 1913, 1914, 1930, 1965 ve 1994 yıllarına ait, seçilmiş tarla ürünlerinin (tahıllar, baklagiller ve sınai bitkiler) ekiliş alanları (hektar olarak), üretim miktarları (ton) ve verimlerini (kg/hektar) gösteren tablolar hazırlanmış ve bu tablolardaki veriler değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede Cumhuriyet öncesi ve sonrasının ekim alanları, üretim miktarları ve verimlilik düzeyleri mukayese edilmiştir.

1909 yılına ait Türkiye ve çeşitli ülkelerdeki bazı tarım ürünlerinin verimliliklerini; yukarıdaki yıllara ait meyve ve bazı ürünlerin (zeytin üretimi, süt üretimi, kümes hayvanları sayısı vb. gibi) üretim miktarlarını ve hayvan sayılarını göster-

ren tablolar bu bölümün diğer tablolarıdır. Bu tablolara ilişkin özet değerlendirme ve yorumlar da yapılmaktadır.

İkinci bölümde, “Osmanlı Dönemi Tarım Sayımları”na (s. 13-21) ilişkin yapılan “Özet değerlendirme”nin amacı “yirminci yüzyıl başlarındaki Türkiye tarımı ile ilgili istatistiklerin içerdiği bilgiler ışığında bazı sonuçlara ulaşmak yanında, (...) istatistiklerdeki bilgilerin içerdiği yetersizliklere ve coğrafi kapsam farklılıklarına dikkat çekerek, sunulan verilerin ihtiyatla kullanılması konusunda okuyucuyu uyarmaktır” (s. 13) ifadesiyle vurgulanmaktadır.

Kitabın bu bölümünde, 1909 yılı seçilmiş tarla ürünlerinin (tahıllar, baklagiller ve diğer ürünler) ekiliş alanları, üretim miktarı, üretim değeri ve verimi; 1913 ve 1914 yılı seçilmiş tarla ürünlerinin (tahıllar, baklagiller, köklü bitkiler ve sınıai bitkiler) ekiliş alanları, üretim miktarı, üretim değeri ve verimini gösteren tablolarla bu üç yıla ait tarla ürünleri ile bağlık alanlar ve zeytinlikleri de içeren çeşitli ürünlerin ekiliş alanları (hektar ve yüzde değerleriyle); meyve üretimi (bin guş ve ton olarak); hayvan sayısı; bazı ürünlerin üretim miktarı ile üretim değeri ve tarımsal üretim değeri (bin guş ve yüzde değerleri)ni (s. 16-21) gösteren tablolar sunulmakta ve yorumlanmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünde (s. 25-81) 1909; dördüncü bölümünde (s. 85-153) 1913; beşinci bölümünde (s. 157-229) ise 1914 tarım sayımları tablolar halinde sunulmuştur. Bölümlerin başlangıcında bu üç yıla ait istatistiklerin coğrafi kapsamaları, üretim bölgeleri ve kapsadıkları kazalarla beraber verilmektedir. Bu tablolardan; bölümleri teker teker ele alarak incelersek, 1909 yılı için ilk tablo; hektar biriminden ekili ve toplam arazi (kapsadığı üretim bölgeleri de dahil olmak üzere) verilerinin sunulduğu tablodur. İkinci tabloda ise nüfus, ekili arazi ve tarım işletmelerinin büyüklüğüne (tarımla meşgul hane sayısı da dahil) ilişkin veriler yer almaktadır. Daha sonra sırasıyla; tahılların, baklagil ve köklü bitkilerin, sınıai bitkilerin ekiliş alanları (dönüm olarak), üretim miktarları (ton), üretim değerleri (bin guş), fiyatları (guş/ton), verimleri (kg/hektar); meyve üretim miktarı, değeri, fiyatı ile zeytincilik, bağcılık, ipekböcekçiliği, arıcılık, kümes hayvancılığı (miktar, değer ve fiyatları tek tablo üzerinde gösterilmektedir); cinsine göre hayvan sayısı (büyük ve küçük baş, tek tırnaklı, diğer hayvanlar) ve son olarak hayvan ürünleri üretim miktarı, üretim değeri, fiyatı için ayrı ayrı tablo verilerini elde etmek mümkündür.

“1913 Tarım Sayımı”nı içeren dördüncü bölümde 1909 tarım sayımından farklı olarak ekili ve toplam arazi; nüfus, ekili arazi ve tarım işletmelerinin büyüklüğü ve kümes hayvancılığıyla ilgili tablolar bulunmamaktadır. Bu tablolar dışında kalan diğer tablolar 1913 yılı için de mevcuttur. Bunlara ilave olarak gülcülük (miktar, değer ve fiyat olarak) ve canlı hayvan fiyatlarını içeren tablolar yer almaktadır. Bu bölümdeki diğer bir farklılık ise baklagil ve köklü bitkilere ait verilerin ayrı tablolarda sunulmuş olmasıdır.

Osmanlı dönemi son tarım sayımı “1914 Tarım Sayımı”dır. Burada 1909 ve 1913 tarım sayımlarından farklı olarak üretim bölgesi dışında satılan tahıl, bakla-

gil, köklü bitki, sınai bitki ve hayvan ürünleri miktarlarını ve meyve ağacı sayılarını gösteren tablolar da vardır. Bu farklılıkların dışında diğer iki bölümde yer alan tablolar burada da yer almaktadır ancak burada “gülçülük” değil “kümes hayvancılığı”na ilişkin tablo verilmektedir.

A. Gündüz ÖKÇÜN, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*

Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 4, Ankara: DİE Matbaası, 1997

DİE'nin “Tarihi İstatistikler Dizisi”nin dördüncü cildi olarak yayınlanan *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki* adlı kitap, 1917 yılında “1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki” adıyla yayımlanan ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 1913 ve 1915 yıllarında gerçekleştirmiş olduğu sanayi sayımlarının sonuçlarını içeren kitabın Prof. Dr. A. Gündüz Ökçün tarafından “*dil bakımından gerekli sadeleştirme yapılarak*” (s. xix) yeniden yayına hazırlanmasından ibarettir. Kitabın önsözünde Ökçün, sayım verilerini genel olarak değerlendirmekte ve bu verilerden hareketle “(...) tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretim biçimi (...) ve Osmanlı sanayiinin niteliğinin ana çizgileri (...)” (s. xix) hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir.

Kitap, başlıca iki kısımda değerlendirilebilir. Birinci kısım, “*Giriş*” kısmı olup burada “1913, 1915 Sanayi Sayımında İzlenen Usule İlişkin Açıklama” (s. 3-9) yapılmaktadır. “*Sanayi İdare-i Umumiyesi'nde bu işle görevlendirilen sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Fuat bey tarafından yazılmış*” (s. 3) olan bu açıklamada sanayi istatistiklerini düzenlerken karşılaşılan sorunlardan, zorluk ve güçlüklerden bahsedilmiş, istatistik bilginin toplanmasında kullanılacak soruların içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre sorular dört grupta toplanmış olup birinci grupta, genel bilgiler (müessesenin adı, ünvanı vb.); ikinci grupta, tesisatla; üçüncü grupta, çalışanlarla ilgili bilgiler ve dördüncü grupta üretim ve imalata ilişkin bilgiler edinmeyi sağlayan sorular yer almaktadır (s. 4).

Bu kısımda yer alan diğer açıklamalar ise sayıma konu olan müesseselerin gruplandırılması (mevcut sanayi gıda, toprak, deri, ağaç, dokuma, kırtasiye, kimya ve madeni [imalat] sanayii olarak 8 gruba ayrılmış), nitelikleri ve seçimi ile ilgilidir. Yine burada yapılan açıklamalarda sanayi sayımının, İstanbul, İzmir, Bursa illeri ile İzmit, Manisa, Bandırma, Uşak kazalarında müesseselere bizzat gidilerek diğer vilayet ve livâlara ise soru kağıtları gönderilerek yapıldığına değinilmektedir.

Kitabın, “1913 ve 1915 Yılları Sanayi Sayımının Özeti” (s. 13-182) başlığını taşıyan ikinci kısmını da kendi içinde ikiye ayırabiliriz. Burada ilk olarak sayımı yapılmış olan sanayi müesseselerinin sektör bazındaki verilerini içeren tablolar sunulmakta ve değerlendirilmektedir. Bu tablolarda; sanayi müesseselerinin çeşitli şehirlere; sektörlerle; mülkiyete; muharrik güç miktarı ve kaynağına; çalışanlara (sanayi müesseselerinde sektörlerle göre istihdam yüzdelelerini gösteren ayrı bir

tablo da mevcut) göre dağılımı ile çeşitli sanayi sektörlerinde işçi gündeliklerinin ortalama değeri; sektörlerle göre sanayi müesseseleri ve toplam üretim değeri (sektörlere göre üretim değeri ayrıca verilmiş) ve sektörlerle göre imalatın yerli tüketime oranı yer almaktadır (s. 13-29).

İkinci olarak, sekiz gruba ayrılan sanayi sektörlerinin her biri şubeleriyle birlikte tek tek ele alınarak (sekiz gruptan ancak yedi grup sanayi müessesesinin sayımı yapılabilmiş “Madeni (imalat) Sanayi” çeşitli nedenlerden dolayı sayıma dahil edilememişse de hakkında genel bilgiler verilmiştir) her grup için öncelikle söz konusu sanayi sektörüyle ilgili “*Sanayi*” değerlendirmesi yapıldıktan sonra bu sektörlerin şubelerinin hepsi “*Genel Durum*”, “*Tesisat*”, “*Çalışanlar*” ve “*İmalat*” olmak üzere dört alt başlıkta ayrı ayrı incelenmiştir. Bu başlıklar altındaki değerlendirme ve yorumlar sayım sonuçlarını içeren tablolardan yapılmaktadır.

Yukarıda sözü edilen grup ve şubeler ile bunlara ilişkin verilerin bulunduğu tablolar ise şunlardır:

“*Birinci Grup: Gıda Sanayii*” (s. 33-66); “1. Şube: *Değirmencilik*” (s. 38-47), “2. Şube: *Makarna İmalatı*” (s. 48-50), “3. Şube: *Şekercilik ve Tahin İmalatı*” (s. 51-57), “4. Şube: *Konserve İmalatı*” (s. 58-60), “5. Şube: *Bira İmalatı*” (s. 61-62), “6. Şube: *Buz İmalatı*” (s. 63-64) ve “7. Şube: *Tütün İmalatı*” (s. 65-66) olarak yedi şubeye ayrılmıştır. Burada, gıda müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar; gıda üretimi ve tüketimi; değirmenlerin şehirlere ve yıllara göre dağılımı; değirmenlerdeki makine tesisatı; değirmenlerin üretim kapasitesi ve üretimi ile şekerli ürünler, tahin ve bisküvi üretimini; un ve konserve üretimi, dış ticareti ve tüketimini gösteren tablolar bulunmaktadır.

“*İkinci Grup: Toprak Sanayii*” (s. 69-83) ile ilgili olup “*imal olunan maddelere göre*” (s. 69) “1. Şube: *Tuğla İmalatı*” (s. 73-75); 2. Şube: *Kireç İmalatı* (s. 76-77); 3. Şube: *Çimento İmalatı* (s. 78-79); 4. Şube: *Çimento Mamulâtı* (s. 80-81) ve 5. Şube: *Porselen İmalatı ve Elmastraşçılık*” (s. 82-83) olarak beş şubede incelenmektedir. Burada da toprak sanayii müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar ile toprak sanayiinde imalat, dış ticaret ve tüketim verilerine ilişkin iki de tablo sunulmaktadır.

“*Üçüncü Grup: Deri Sanayii*”nde (s. 87-96), bu sanayi ve bunun şubesi “1. Şube: *Debagat*” (s. 92-96) ile ilgili verileri içeren tablolar; deri sanayiinde kullanılan hammaddelerin dış ticareti (miktar ve değer olarak); debagat müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar; debagat imalatı ve tüketimi; kösele ve diğer üretim ile kösele ve deri üretimi, dış ticareti ve tüketimini göstermektedir. “*Dördüncü Grup: Ağaç Sanayii*” (s. 99-110) üç şubeye ayrılmıştır. “1. Şube: *Marangozluk ve Doğramacılık*” (s. 104-106); “2. Şube: *Kutu İmalatı*” (s. 107-108) ve “3. Şube: *Sair Ağaç İmalatı*” (s. 109-110) ile ilgilidir. Buradaki tablolarda, ağaç sanayii müessesesinin sayısı, muharrik gücü ve bu müesseselerde çalışanlar ile ağaç imalatı ve tüketimine ilişkin veriler yer almaktadır.

Kitaptaki “*Beşinci Grup: Dokuma Sanayii*” (s. 113-142) ile bu sanayi beş şubesine “1. Şube: *Yün İplik İmalatı ve Yün Dokumacılığı*”; “2. Şube: *Pamuk İpliği*

İmalatı ve Pamuk Dokumacılığı”; “3. Şube: Ham İpek İmalatı”; “4. Şube: İpek Dokumacılığı” ve “Sair Dokuma İmalatı”) ait bilgi ve tabloları içermektedir. Burada ki tablolarda ise, dokuma sanayii müesseselerinin sayısı, muharrik gücü ve bu müesseselerde çalışanlar; dokuma imalatı ve tüketim; yünlülük tekstil üretimi; yünlülük tekstilde üretim, dış ticaret ve tüketim; ham ipek üretimi ve çeşitli dokuma sanayii üretimi ile ilgili değerler verilmektedir. “1. Şube: Sigara Kağıdı İmalatı” ve “2. Şube: Matbaacılık ve Sair Kağıt Mamulâtı” olmak üzere iki şubeden oluşan “Altıncı Grup: Kırtasiye Sanayii”ndeki (s. 145-157) tablolardan, kağıt ürünlerinde dış ticaret; kırtasiye müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar; kırtasiye imalatı; matbaaların sayıları ve kuruluş tarihleri hakkındaki sayısal verileri elde etmek mümkündür.

Kitapta yer alan son iki gruptan “Yedinci Grup: Kimya Sanayii” (s. 161-175) ve “Sekizinci Grup: Madeni (Eşya) Sanayii” (s. 179-182) ile ilgilidir. Kimya sanayii “1. Şube: Yağ Üretimi”; “2. Şube: Sabun İmalatı”; “3. Şube: Palamut Özüt Üretimi” ve “4. Şube: Sair Kimya Üretimi” olmak üzere dört şubeden oluşmaktadır. Burada da yine diğer sanayi gruplarında olduğu gibi kimya müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar ile kimyasal imalat ve tüketime ilişkin tablolar sunulmaktadır. Sekizinci grup olan madeni eşya sanayiinin ise “diğerleri gibi sayımı yapılamamış (...)” olduğundan bu sektörle ilgili “(...) sınıai müesseseleri gösteren bir listenin düzenlenmesi ve buna sözü edilen sanayiye ilişkin bilginin eklenmesi ile yetinilmiştir” (s. 179).

Tevfik GÜRAN, Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897

Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 5, Ankara: DİE Matbaası, 1997

“Tarihi İstatistikler Dizisi”nin beşinci cildi olan *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, 19. yüzyıl sonunda “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’nin Üçyüz Onüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi” adıyla yayınlanan ve Osmanlı Devleti’nin, çoğu 1897 senesine ait olmak üzere, birbirinden farklı alanlara ilişkin derlemiş olduğu istatistiksel verileri içeren ilk istatistik yıllığındaki bilgileri kapsamaktadır.

“Tarihi İstatistikler Dizisi” çalışmalarının amacı doğrultusunda Prof. Dr. Tevfik Güran tarafından –onun ifadesiyle orijinal eserdeki tablo başlıkları ve sırası değiştirilmeden- numaralandırılarak ve 28 başlık -dolayısıyla 28 bölüm- altında gruplandırılarak hazırlanan kitapta *idari bölünüş, nüfus, sosyal yardım kuruluşları, sağlık, adalet, eğitim, kütüphaneler ve eski eserler, askeri eğitim, diğer eğitim kurumları, tarım, devlet gelir ve giderleri, madencilik, ormanlar ve ormancılık, maliye ve devlet borçları, dış ticaret, çeşitli vergi idare ve gelirleri, para ve madalyalar, çeşitli vergiler, tuz ve tuzlalar, ipek ve ipekçilik, Düyyun-ı Umumiyye İdaresi, Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı, Reji İdaresi-tütün, sanayi, finans, havagazı ve su, kara ve deniz taşımacılığı, haberleşme* konularıyla ilgili detaylı istatistik bilgileri gösteren 245 tablo bulunmaktadır. Prof. Güran, kitabın önsözünde bu verilere ilişkin özet değerlendirmeler yapmaktadır.

“İdari Bölünüş” (s. 3-15) başlığı altındaki birinci bölümde 32 vilayet ile sancak ve kazalarının adları ve Osmanlı Devleti’nde mevcut kazaların alfabetik sıraya göre (tabi olduğu vilayetler de dahil olmak üzere) isimlerinin yer aldığı tablolar bulunmaktadır. Bunların dışında Osmanlı Devleti’nin sınırları -Avrupa, Asya ve Afrika’daki topraklarının durumu- hakkındaki bilgiler ile Osmanlı Avrupa, Asya ve Afrika’sının yüzölçümü; nüfusu; vilayet, sancak, kaza ve nahiyelerinin sayısına ilişkin verileri içeren tablolar da sunulmuştur.

İkinci bölümde, “Nüfus” (s. 19-41) başlığıyla Osmanlı Devleti’ndeki 33 vilayet, 5 sancak ve 1 Şehr Emaneti Mülhakâtına ilişkin yüzölçümü, sayılmış ve tahmini nüfusu ile sancak, kaza ve nahiyelerin miktarı, 1884’den 1897 senesi sonuna kadar sayılmış nüfus; yabancı uyruklardan olan kişilerin nüfusu; yabancı memleketlerde yaşayan Osmanlı nüfusu; Osmanlı’da yaşayan çeşitli milletlerin genel nüfusa oranı; genel nüfusun yaşlara göre oranı; Osmanlı’da yaşayan çeşitli cemaatlerin doğum ve ölüm oranları ile 1897 yılındaki doğum ve ölümün aylar üzerine taksimatı; her vilayetteki doğum ve ölümün cemaatler üzerine taksimatı; vilayetlerde yaşayan nüfusun hangi cemaatlerden olduğu; sayılmış nüfusun yaşlara göre taksimatı; boşanma ve evlilik miktarları ve aylar üzerine taksimatı; 1877’den 1896’ya kadar Osmanlı’ya hicret edenlerin sayısı; 1897’de hicret edenler ve bu yılda vilayetlere sevk olunan muhacirlere dair tablolar yer almaktadır.

“Sosyal Yardım Kuruluşları”na (s. 45-48) ilişkin verileri içeren üçüncü bölümdeki tablolardan, Darülaceze’deki bölümler, kuruluşundan 1897 yılına kadar burada mevcut bulunan yıllık aceze sayısı, 1897 yılındaki acezenin cinsiyeti ve sayısı, buradaki sakatların cinsiyeti ve sayısı; yaşlara göre taksimi; 1897 yılı zarfında geçimini temin ederek buradan çıkanların sayısı; Darulaceze mektebinde okunan dersler; Darülaceze mektebindeki talebe sayısı; memur, hademe vesairenin sayısı; Darülaceze’nin 1897 yılı varlık ve masraflarına ilişkin istatistik bilgileri elde etmek mümkündür.

Dördüncü bölümde, “Sağlık” (s. 51-56) ile ilgili olarak 1897 yılında konularına ve illere göre olmak üzere ayrı ayrı Osmanlı’da mevcut hastahane, doktor ve memur sayısı; hastahanelerdeki hasta sayısı ile iyileşen, çeşitli nedenlerden dolayı ayrılan ve ölenlerin sayısına dair bilgiler mevcuttur.

“Adalet” (s. 59-91) başlığı altındaki beşinci bölümde ise adli mahkemelerde bir sene zarfında görülen ve karara bağlanan kusur, kabahat ve ağır suçlara ilişkin davaların sayısı; bu suçların türü ve sayısı; bu suçlardan mahkum olanların cinsiyetleri; mahkumiyet süreleri; milliyet ve tabiyetleri; sıfat ve sanatları; yaşlarına ilişkin istatistik bilgiler gerek genel gerekse vilayet bazında tablolarla verilmektedir. Bunun dışında konu ve illere göre ayrı ayrı olmak üzere hukuk mahkemelerinde bir sene zarfında görülen davalar ile ticaret mahkemelerinde görülen ticaret davalarının tür ve sayısı; mevcut hapishane sayısı ve mahkum sayısı ile ilgili bilgileri içeren tablolar bulunmaktadır.

“Eğitim” (s. 95-114) istatistiklerinin sunulduğu altıncı bölümde bu alanla ilgili olarak devlet okullarında okutulan derslerin listeleri; müslüman ve gayrimüslim

öğrencilerin öğrenim gördüğü devlet okulları ile yabancılara ait okulların türleri ve sayıları; mevcut devlet okullarının adı, buradaki öğrencilerin cinsiyetleri ve sayısı; yüksekokul, lise ve ortaokuldan bir sene zarfında diploma alanların ve çeşitli sebeplerden dolayı çıkanların sayısı; 1874'den 1896 yılı sonuna kadar çeşitli devlet okullarından (Darülmuallimat, Mekteb-i Sultani, Hukuk-ı Şahane, Mülkiyye-i Şahane'den) diploma alan müslim ve gayrimüslim öğrencilerin sayısı; farklı okul türlerinde okuyan, bu okullardan diploma alan veya diğer nedenlerden dolayı çıkan öğrencilerin sayısı, türü ve milliyeti (İslam, Rum, Ermeni, Yahudi vb.); Darüşşafaka'da mevcut çeşitli branşlardaki öğretmen, çeşitli görevlerdeki memur, hademe vesairenin sayısı ile sanayi mektebinde okutulan derslerin adları; bu okuldaki öğrenciler tarafından üretilerek satılan çeşitli eşyalar ve değerleri hakkında detaylı bilgilerin bulunduğu tablolar yer almaktadır. Bununla birlikte iller bazında lise, ortaokul ve ilkokul adedi, okuyan öğrencilerin cinsiyeti ve sayısı; mezun olan ve çeşitli nedenlerden dolayı çıkanların sayısı; bu okullarda mevcut memur ve öğretmenlerin sayısı ile bütün okullardaki memur ve öğretmenlerin türü (görev ve branşları) ve sayısına ilişkin verileri de elde etmek mümkündür.

Kitabın yedinci bölümü, "*Kütüphaneler ve Eski Eserler*" (s. 117-122) hakkındaki verilere ulaşabileceğimiz tabloları içermektedir. Bu tablolarda iller bazında sayımı yapılmış olan kütüphane ve kitap sayısı; devlet müzesindeki eski eserlerin tür ve miktarı; heykeltraş eserleri; lahitler; tunç ürünleri; topraktan; camdan yapılmış eserler; süs eşyaları; ağaçtan yapılmış eşyalarla deri, meşin eşyaların; çeşitli yazıların; mensucatin; eski sikkelerin; kurşun mühürlerin; madalyaların; dirhemlerin cins ve miktarı ile devlet müzesinde bulunan eski eserlerin dönemler üzerine taksimatıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Kitabın sekizinci bölümden, "*Askerî Eğitim*" (s. 125-132) bağlamında askerî okullarda ve deniz okullarında okutulan ders programı ile bu okullarda mevcut öğrencilerin mensup oldukları cemaatler (İslam, Rum, Ermeni, Yahudi) ve sayıları; bu okullardan mezun olan ve diğer nedenlerden dolayı çıkan öğrenci sayısı; 1874-1897 arasında askerî yüksekokullarda; 1877-1897 döneminde ise deniz okullarında mevcut öğrenci ile bu okullardan mezun olan ve çeşitli nedenlerle çıkanların sayısı; askerî lise ve ortaokulların ve öğrencilerinin sayısı ile bu okullardan mezun olanlar ve çıkanların sayısı; askerî okulların masraflarının türü ve miktarı ile memur, muallim ve hademelerinin sayısına ilişkin bilgi elde edilebilir. "*Diğer Eğitim Kurumları*" (s. 135-143) hakkındaki bilgilerini içeren dokuzuncu bölümde, gayrimüslim okullarının ve yabancı okulların (iller bazında ve cemaatlere göre ayrı ayrı olmak üzere) türü ve sayısı; okuyan öğrenci ve mevcut öğretmenlerin sayıları ve cinsiyetleri; her ilde mevcut bütün okullar ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı ile ilgili tablolar yer almaktadır.

Onuncu bölümdeki "*Tarım*" (s. 147-163) istatistiklerinden zirai üretimin türü ve miktarı, ortalama fiyatı (ürün ve iller bazında ayrı ayrı olmak üzere); mevcut hayvanların türü ve adedine (genel ve iller bazında ayrı ayrı olmak üzere) dair bilgilere ulaşmak mümkündür. On birinci bölümde ise "*Devlet Gelirleri ve Giderleri*" (s. 167) hakkında sadece 1894 mali yılına ait veriler bulunmaktadır.

Kitabın on ikinci bölümünde, “*Madencilik*” (s. 171-174) alanıyla ilgili olarak maden ve taş ocaklarının hasılatı; buralarda çalışan memurların maaş ve masrafları; Osmanlı topraklarında halen bulunmakta olan madenlerin türü, miktarı ve hangi bölgelerde bulundukları; yabancı ülkelere yapılan maden ihracının türü, değeri ve miktarı ile bir sene zarfında iller bazında üretilen madenin türü ve miktarı hakkındaki verileri gösteren tablolar yer almaktadır.

“*Orman ve Ormancılık*”la (s. 177-181) ilgili bilgilerin sunulduğu on üçüncü bölümde mevcut orman miktarı; yakacak için kesilen odun miktarı; sanayi, inşaat vs. için kesilen kereste türü ve miktarı; odun ve kömür tüketimi; iller bazında kesilen kereste miktarı; kamu binaları için kesilen tahta; ormanlardan elde edilen çam kabuğu, palamut vesairenin miktarı; yabancı ülkelere ihraç edilen orman ürünlerinin türü ve miktarı; illere göre ormanlardan elde edilen hasılat ve masraflar; orman memurlarının sayısı, maaş ve masraflarını gösteren tablolar yer almaktadır.

On dördüncü bölüm, “*Maliye ve Devlet Borçları*”na (s. 185-195) ilişkin olup illere göre tüm gelir ve giderlerin türü ve miktarı; esham borçları; demiryolu, liman ve imtiyazlı şirketlerden alınan meblağ; devlet borçları; eshama ilişkin olarak 1897 senesi sonuna kadar ödenmemiş anapara ve faiz miktarı ile ödenmiş esham faizinin miktarı; Osmanlı Bankası’ndan alınan borçlar ve hazinece ödenen borçların bilgilerini içermektedir.

On beşinci bölümde ise “*Dış Ticaret*” (s. 199-203) istatistikleri mevcuttur. Burada yer alan tablolardan yabancı ülkelere ihraç edilen tarım ve sanayi ürünlerinin değeri ve bunlardan alınan vergilerin miktarı; 1878-1894 yılları arasında vukubulan ihracat ve ithalatın değeri ve alınan vergi miktarı; 1894 mali yılında Osmanlı Devleti ve yabancı ülkeler arasındaki ihracat ve ithalatın türü ve değeri ve ihracat ve ithalatın ülkelere göre değeri ile alınan vergi miktarı hakkındaki bilgileri elde etmek mümkündür.

On altıncı bölümde, “*Çeşitli Vergi İdare ve Gelirleri*”yle (s. 207-213) ilgili olarak vergi memurlarının (görevlerine ve illere göre) sayısı, görevleri ve maaşları; Rüsumat Emaneti’nce 1874-1895 döneminde yıllık vuku bulan gelir ve giderler; 1889-1896 döneminde basılan yeni pulların miktarı ve kıymeti; resmî daireler, satış ve intikal işlemlerine mahsus olan 1888-1896 döneminde basılan pullar ve bu pulların 1896 yılı boyunca basılmış olanlarının türü ve miktarı ile tüketilen pul sayısını gösteren tablolar yer almaktadır.

“*Para ve Madalyalar*” (s. 217-218) ile ilgili verileri içeren on yedinci bölümde 1884-1896 döneminde basılmış altın, gümüş ve bakır paraların türü, değeri ve adedi; 1897 yılı zarfında basılan Osmanlı gümüş ve altın paralarının türü, değeri ve adedi ile yine bu yılda çıkarılan madalyaların cins (altın, gümüş, bakır vs.) ve miktarını gösteren tablolar bulunmaktadır.

On sekizinci bölüm, “*Çeşitli Vergiler*” (s. 221-226) başlığı altında 1882-1895 döneminde üretilen içki ve rakı ile alınan vergi miktarına; 1896 senesinde üretilen çeşitli içkilerin miktarı, ortalama fiyatı ile 1896 ve 1897 yıllarında alınan ver-

gilerin miktarına; çeşitli devlet dairelerine havale olunmuş kara ve deniz avından alınan vergiler ile bir sene zarfında vukubulan deniz avının türü ve miktarına ilişkin verileri içermektedir.

Kitapta on dokuzuncu bölümden itibaren hakkında sınırlı verilere ulaşabileceğimiz alanlar yer almaktadır. Bu alanlara ve alanların muhtevasına bakacak olursak; *“Tuz ve Tuzlalar”*da (s. 229-231), 1882-1896 döneminde maden ve tuzlardan çıkarılan tuzun değeri ve miktarı; tuz madenleri ve tuzlaların miktarı; bir sene zarfında tüketilen tuzun değeri ve miktarı ile yabancı ülkelere yapılan ihracat değeri ve miktarı; *“İpek ve İpekçilik”*te (s. 235-236), Hazine-i Celile namına ipek kozasından alınan vergi ile geliri Düyûn-ı Umumiyye’ye bırakılmış 1882-1895 döneminde ve bir sene zarfında üretilen ipek kozasının değeri ve miktarı; *“Düyûn-ı Umumiyye İdaresi”*nde (s. 239-241), bu idare ve şubelerinin gelir ve giderleri; buralardaki görevli memur sayısı ve maaşları; bu daireye mahsus olan ihtiyat sandığı; masraf ve maaşların türü ve miktarı (guruş olarak); *“Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı”*nda (s. 245-251), bankaya yatırılan meblağ ile geri ödemeler ve kredilerin değeri; ödenmiş sermayesiyle gelirlerinin miktarı (guruş cinsinden değeri ve kaç adet olduğu belirtilmiş); başkasına satılan ve banka namına üstlenilen borçlar ile mallarını geri alan ve taksitleri artanların sayısı; Ziraat Bankası ve şubelerinde mevcut öz sermaye ile ortaya çıkan gelir ve maaş ve düzenli-düzensiz giderlerin miktarı (guruş cinsinden değeri ile kaç adet olduğu belirtilmiş) ile Emniyet Sandığı’na yatırılan meblağ, kredi vesairenin miktarı (guruş cinsinden değeri de belirtilmiş) ve buna mukabil rehin alınan eşyanın türü ve değeri, 1897 senesi gelir ve giderleri bulunmaktadır.

Kitabın yirmi üçüncü bölümünde, *“Reji İdaresi-Tütün”*e (s. 255-257) ilişkin veriler bulunmaktadır. Buradaki verilerden Osmanlı’da üretilen tütün, sigara ve enfiye miktarı ve bayilerin adedi; alınıp satılan tütün miktarı; Osmanlı’da ve yabancı ülkelerde satılan tütünlerin türü, değeri ve miktarı; Reji idaresindeki memurlar ile aldıkları maaşların değeri hakkındaki bilgilere ulaşmak mümkündür. Yirmi dördüncü bölümde, *“Sanayi”* (s. 261-264) ile ilgili olarak mevcut fabrikalar, kullanılan makine ve üretilen eşyanın değeri ile miktarı; Osmanlı vilayetlerinde mevcut fabrika, değirmen vesairenin türü ve miktarı; ticaret, sanayi ve ziraat odaları ile 1874-1897 döneminde sanayiye ait ruhsatları verilen markaların türü ve adedine ilişkin tablolar yer almaktadır. *“Finans”* (s. 267) başlıklı yirmi beşinci bölümde, 1897 ile 1886-1897 döneminde sarraf, komisyoncu vesaireden alınan vergiler ile ilgili iki tablo sunulmuştur. *“Havagazı ve Su”* (s. 271-274) başlığı altındaki yirmi altıncı bölümde ise 1897 yılı sonunda Osmanlı’da mevcut havagazı şirketleri ve aylık olarak sarf edilen havagazı miktarı; 1890-1897 döneminde sarf edilen gaz miktarı; gaz fabrikalarında bulunan makine, kazan, ve ocaklar ile amelenin sayısı ve havagazı şirketlerinin gelir ve giderleri; ayrıca su şirketleri; su sarfiyatı; aylık su sarfiyatı ve 1874-1897 döneminde sarf edilen su ile su şirketlerinin gelir ve giderlerini gösteren tablolara yer verilmektedir.

Kitabın son iki bölümünde, “Kara ve Deniz Taşımacılığı” (s. 277-291), Osmanlı limanlarına ticari mal ve saire nakleden gemiler ile yabancı gemilerin türü ve sayısı; Osmanlı limanlarında bulunan Osmanlı sancağı taşıyan gemiler ve kayık vesairenin sayısı; Osmanlı sahillerinde kurulan fenerlerin kuruluş tarihleriyle miktarları; türleri ile bulundukları mahallin isimleri; fenerlerin gelir ve giderleri; Şirket-i Hayriyye’nin 1891-1896 döneminde vukubulan gelir ve giderleri; 1891-1897 döneminde bu şirketin vapurlarını taşıdıkları yolcu sayısı ile burada mevcut vapur, memur ve katiplerin sayısı; 1897 senesi zarfında Boğaziçi’nde gelip giden vapurların taşıdıkları yolcu sayısı ve vukubulan gelirler; 1897 senesinde mevcut şose yolların türü ve miktarı; yeniden inşa edilmiş ve tamir edilmiş şose yolların miktarı; 1881-1896 döneminde inşa edilen yollar ile vukubulan giderler; 1897 senesi zarfında yeniden inşa ve tamir edilen yollar için vukubulan giderlerin türü ve değeri; yine aynı senede inşa edilen köprülerin; yeniden inşa edilen ve tamir edilen köprülerin türü ve sayısı; demiryollarının yıllık gelirleri; Dersaadet tünel idaresi tarafından taşınan yolcu ile bunlardan elde edilen gelir; 1897 senesinde aylık nakledilen yolcu ile vuku bulan gelir, mevcut tramvay hatlarıyla gelir ve giderleri; tramvay kumpanyalarının sahip olduğu sermaye, ihraç ettikleri tahvilat, bu kumpanyalarda mevcut memur, araba vesairenin sayısına ilişkin detaylı bilgileri içermektedir.

“Haberleşme” (s. 295-305) başlığını taşıyan son bölümde ise 1888-1896 döneminde yurtiçi ve yurtdışı sevk olunan mektup vesairenin sayısı; Osmanlı vilayetlerinde mevcut postahanelerce bir sene zarfında yurtiçi ve yurtdışına gönderilen mektupların türü ve sayısı; 1888-1896 dönemi ile Osmanlı vilayetlerindeki postahanelerce bir sene zarfında yurtiçi ve yurtdışı kabul ve sevk olunan değerli eşyaların değeri ve miktarı; 1874-1897 döneminde basılan posta pullarının türü ve miktarı; 1882-1896 döneminde çekilen telgrafların sayısı ile mevcut hatların miktarı; Osmanlı’da mevcut telgraf hatlarıyla kullanılan makinelerin türü ve adedi; posta ve telgraf idarelerinde çalışan çeşitli vazifelerdeki memurların sayısı; posta ve telgraf idarelerinde bir senede vuku bulan gelir ve giderler hakkındaki bilgileri içeren tablolar yer almaktadır.

Kitabın sonunda 1897 istatistik yılından tıpkı basım seçme sayfalar bulunmaktadır. Burada idari bölünüş, nüfus, eğitim, dış ticaret, sanayi alanlarına ilişkin seçilmiş tablolar ile şose ve demiryolları ile tarım yapılan arazilerin sayısını gösteren iki harita da sunulmaktadır.

**Mehmet Ö. ALKAN, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e
Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924***

Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 6, Ankara: DİE Matbaası, 2000.

“Tarihi İstatistikler Dizisi”nin altıncı cildi olan *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* adlı kitap, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ö. ALKAN tarafından yayına hazırlanmıştır. Osmanlı dönemine ait çe-

şitli kaynaklardan (Devlet Yıllıkları, Maarif-i Umumiye Yıllıkları, Eğitim İstatistikleri) belirli tarihlere (1854, 1863, 1873, 1883, 1894-1895, 1901, 1903, 1905-1908, 1913-1914, 1923-1924 yıllarına) ilişkin olarak derlenen eğitim verilerini içeren kitap altı bölümden oluşmaktadır. Kitabın önsözünde kitapta yer alan eğitim verilerinin derlenmesi ve değerlendirilmesiyle ilgili çeşitli açıklamalara yer veren Alkan, “(...) istatistiklerin daha iyi değerlendirilebilmesi için Osmanlı dönemi eğitimi ve eğitim aşamaları konusunda” da “kısa bir giriş” (s. xviii) sunmaktadır.

Yukarıda sözü edilen “Giriş” (s. 1-11) yazısında Alkan, “Modernleşme, Merkezileşme ve Çevreye Nüfuz Aracı olarak Eğitim” (s. 1-3) alt başlığı altında modernleşmeyle birlikte eğitim alanında ortaya çıkan radikal dönüşümlerden (dinsel/geleneksel eğitimin yerini yaygın/kamusal/örgün, laik ve merkezi eğitim sisteminin alması, eğitimin zorunlu hale getirilmesi, eğitim işlerine bakacak bakanlığın kurulması vb. değişimlerden) ve bu dönüşümlerin yaşandığı tarihsel süreçten detaylı olarak bahsetmekte olup, bununla birlikte bu değişme ve gelişmelerin sonuçları üzerinde de durmaktadır.

Eğitimdeki modernleşmenin tarihsel sürecini “Tanzimat Dönemi” (s. 3-4), “II. Abdülhamit Dönemi” (s. 8-9), “II. Meşrutiyet Dönemi” (s. 9-10) ve “Cumhuriyet Dönemi” (s. 11) olmak üzere dört alt dönem için ayrı ayrı ele alan Alkan’a göre, “Tanzimat Döneminin eğitim açısından başlıca özelliği, o güne dek dinsel otoritelerin tekelindeki eğitimin devlet yönetimine ve denetimine alınması yönündeki cesaretli adımdır” (s. 3). Burada modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan eğitim, eğitim kurumları, burada görev alan öğretmenler ve eğitimle ilgili yasal düzenlemeler, bu değişimler karşısında alınan tepkiler gibi konular hakkındaki gelişmelere ayrıntılı olarak değinen Alkan, 1869 yılındaki Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitimin “beş basamak halinde” aşamalandırıldığını ifade etmekte ve daha sonra “Mahalle/Sıbyan Mektebinden İptidai Mektebe” (s. 5), “Rüştiyeler” (s. 6), “İdadiler” (s. 6-7), “Sultaniler” (s. 7) ve “Yüksek Okullar” (s. 7) alt başlıkları altında bu okulların kuruluş tarihi, bu okullarda verilen eğitim, okutulan dersler, tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimler vb. konulara değinmektedir.

Eğitim alanındaki modernleşmenin ikinci dönemi “II. Abdülhamit Dönemi”dir ki, bu dönem Alkan’ın ifadesiyle, okullaşma oranının arttığı dönemdir ve bu dönemde, sıbyan okullarının iptidai okullara çevrilmesi, idadilerin (özellikle sivil idadilerin) ve yüksekokulların açılması gibi eğitim kurumlarına yönelik başlıca yenilik ve gelişmelerin yanı sıra bu kurumların ders programı, müfredatı ve kitaplarında da dinselleşme yönünde değişimler yaşanmıştır. Bu değişme ve yenilikler neticesinde ‘ulema ve medrese’ sistem dışına itilmiş, ‘resmi tarih’ ve ‘resmi ideoloji’ birer kurum olarak bu dönemde ortaya çıkmış ve bir ‘İslam-Türk Sentezi’ oluşturulmaya çalışılmıştır (s. 8).

Bu dönemin bir diğer özelliği olarak askerî okullarda okutulan genel tarih kitapları ile Osmanlı tarih kitaplarının sivil okullarda okutulanlardan farklı bir içeriğe sahip olduğunu vurgulayan Alkan bununla ilgili olarak da “Askeri okullarda-

ki ders kitapları erken Türk mitolojisinin ayrıntılarıyla işlendiği, ulus vurgusunun ve gururunun belirgin bir şekilde öne çıktığı eserlerdir. Bu durum, II. Abdülhamit döneminde yetişen subaylar arasında yaygınlaşan ve II. Meşrutiyet döneminde hakim duruma gelen Türk ulusçuluğunun da nedenlerinden birini anlamamıza yardımcı olur” (s. 8-9) görüşünü ileri sürmektedir. Bu dönemle ilgili son olarak bütün eğitim kurumlarındaki gelişmeler hakkında genel bir bilgi veren Alkan daha sonra “II. Meşrutiyet Dönemi”ne ilişkin açıklamalara yer vererek “II. Meşrutiyet Dönemini, görünüşte bir ideoloji olarak Osmanlıcılığın yeğlendiği izlenimi verilse de, II. Abdülhamit dönemindeki ‘İslam-Türk Sentezi’, ‘Türk-İslam Sentezi’ne dönüşmüş, Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hakimiyet kazanmıştır” (s. 9) demektedir.

Öte yandan bu dönemin bir diğer özelliğini de “dinsel bir kutsallıkla padişaha yönelik itaat ve sadakat yerine, (...) vatan, millet, kanun ve devlete itaat ve sadakat”ın (s. 9) ön plana çıktığı şeklinde ifade eden Alkan, bu dönemde eğitim kurumlarının (sultani ve iptidailerin) eğitim süreleri, eğitimin aşamalandırılması ve bu okullarda okuyan öğrencilerin yaşları gibi konular hakkında da bilgiler vermektedir.

Kitabın giriş kısmında son olarak “Cumhuriyet Dönemi”nde eğitimin aşamalandırılmasına değindikten sonra bu çalışmada takip ettiği yöntem hakkında “Açıklamalar” (s. 13) yapan ve kullandığı “Kısaltmalar”a (s. 13) yer veren Alkan, burada “Eski Yer Adlarının Günümüzdeki Karşılıkları”na (s. 14) ilişkin bir de tablo sunmaktadır.

“Giriş”e ilişkin bu genel değerlendirmeden sonra kitapta yer alan altı bölümde derlenen istatistik bilgileri detaylı olarak ele alırsak; kitabın birinci bölümü, “1854 (1270), 1863 (1279), 1873 (1289), 1883 (1299) Yılları Eğitim İstatistikleri”nden (s. 17-46) derlenmiş eğitim verilerini içermektedir. Bu bölümde; “1854 Devlet Salnamesi”nden İstanbul’daki ‘mekâtib-i mahsûsa-i şâhane’ (özel amaçlı okullar) ile ‘mekâtib-i umumîye-i şâhane’nin (genel amaçlı okulların) adları; “1863 Devlet Salnamesi”nden İstanbul, Rumeli ve Anadolu’daki rüştiyeler ile İmparatorluk geneli idadi ve rüştiyedeki öğrenci ve öğretmen sayıları ile İstanbul’daki yüksekokullar ve öğretmen sayıları; sıbyan okulları ile İstanbul’da cemaatlere ait sıbyan okulları ve öğrenci sayıları; “1873 Devlet Salnamesi”nden askerî okullar; tıp okulları ile İstanbul’daki diğer yüksekokullar ve bu okullardaki öğrenci sayıları; İstanbul’daki erkek idadileri, rüştiyeleri; kız rüştiyeleri; Rumeli ve Anadolu’daki rüştiyeler; İstanbul’da cemaatlere ait sıbyan okulları ile İmparatorluk geneli idadi ve rüştiyelerdeki okul sayısı ile bütün bu okullarda mevcut öğrenci ve öğretmen sayıları; “1883 Devlet Salnamesi”nden ise askerî yüksek okullar; İstanbul’daki yüksekokullar ile erkek ve kız iptidaileri; erkek ve kız sıbyan okulları; cemaatlere ait sıbyan okulları; dernek veya kurucuları tarafından yönetilen özel erkek ve kız okulları; vilayetlerdeki rüştiyeler ile İmparatorluk genelindeki rüştiyeler (okul ve öğretmen sayıları da verilmiş) ve bütün bu okullardaki öğrenci sayıları; İstanbul’daki askerî rüştiyeler; erkek (mezun sayısı da verilmiş) ve kız rüş-

tiyeleri ile bunların öğrenci ve öğretmen sayılarına ait verilerin derlendiği tablolar sunulmaktadır.

“1894-1895 (1310-1311) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 49-111) başlığını taşıyan kitabın ikinci bölümünde 1894-1895 eğitim verileri, “Abdülhamit Öncesi ve Sonrası: Bir ‘İdeolojik’ Karşılaştırma”, “İstanbul’da Eğitim” ve “Vilayet ve Livâlarda (Bağımsız Sancaklarda) Eğitim” olmak üzere üç alt başlıkta toplanan tablolarla sunulmaktadır. Birinci alt başlıkta, II. Abdülhamit’in devraldığı eğitim mirası ve ilk gelişmeler (1876-1895) ile 1894-1895 döneminde İstanbul ve vilayetlerdeki sivil okul, öğrenci, memur ve öğretmen sayıları; ikinci alt başlıkta, İstanbul’daki sivil yüksek okullar; kız rüştiyeleri; sivil idadiler ve sivil erkek rüştiyeleri ile buradaki öğrenci (mevcut, ayrılmış, mezun olmuş), memur, öğretmen sayıları ve açılış tarihleri; İstanbul’daki İslam iptidailer (eğitim biçimi -eski, yeni-); özel İslam okulları (iptidai, rüşti, idadi olmak üzere; ayrıca açılış tarihleri de verilmiş); gayrimüslim okullar; yabancı okullar ile öğrenci ve öğretmen sayıları; üçüncü alt başlıkta ise vilayetlerdeki yatılı sivil idadiler ile gündüzlü idadiler; kız rüştiyeleri; vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) rüştiyeler (livâlardaki rüştiyeler için ayrı bit tablo yer almakta); sivil rüştiyeler (açılış tarihleri verilmemiş), öğrenci (mevcut, yeni kaydolun, ayrılan, mezun olan), memur, öğretmen sayıları ve açılış tarihleri; vilayetlerdeki iptidai erkek öğretmen okulları ile vilayet ve livâlardaki İslam iptidailer ve bu okullardaki öğrenci sayıları; vilayetlerdeki gayrimüslim okullar (yatılı, gündüzlü, ruhsatlı, ruhsatsız); vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) gayrimüslim ile yabancı okul, öğrenci, öğretmen sayıları ve cemaatlere göre okul (Katolik, Protestan vb.) ve uyruklarına (Fransız, İngiliz vb.) göre yabancı okul sayıları yer almaktadır.

Üçüncü bölüm, “1901 (1317) ve 1903 (1319) Maarif Salnamelerinde Eğitim İstatistikleri”ni (s. 115-118) içermektedir. Buradaki tablolarda, “1901 (1317) Maarif-i Umumiye Salnamesi” ile “1903 (1319) Maarif-i Umumiye Salnamesi”nden derlenen vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) nüfus, öğrenci sayısı, öğrenci sayısının nüfusa oranı ile öğrencilerin nüfusa oranı sıralamasına ilişkin veriler gösterilmektedir.

“Vilayetlerdeki Resmi ve Özel Okullar”, “Livâlardaki (bağımsız sancaklarda) Resmi ve Özel Okullar” ile “Mutasarrıflıklardaki Resmi ve Özel Okullar”, “1905-1908 (1321-1324) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 121-160) başlıklı dördüncü bölümde ele alınmaktadır. Burada, vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) resmî ve özel okul (Müslim, Rum, Musevi, İngiliz, Bulgar vb.) sayıları ile livâlardaki resmî ve özel okullarla ilgili verileri içeren tablolar sunulmaktadır.

Kitabın beşinci ve altıncı bölümünde ise sırasıyla “1913-1914 (1329-1330) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 163-279) ile “1923-1924 (1339-1340) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 283-319) yer almaktadır. “İptidailer”, “Erkek Öğretmen Okulları”, “Sultaniler”, “İdadiler”, “Özel Tali Okullar”, “Yüksek Okullar”, “Özel Yüksek Okullar” ve “Diğer Bakanlıklara Bağlı Okullar”(‘Bahriye’, ‘Harbiye’, ‘Evkaf-ı Hümayun’, ‘Ticaret ve Ziraat’, ‘Nafia’ Nezaretlerine bağlı okullar) hakkındaki verileri sunan tab-

loların bulunduğu beşinci bölümde, “İptidailer” (s. 163), “Sultaniler” (s. 223) ve “İdadiler”le (s. 233) ilgili verilere ilişkin ayrıca “Açıklamalar” yapılmıştır. Bununla birlikte, bu bölümde “Tablolara İlgili Açıklamalar”a (s.183) da yer verilmektedir.

Bölüme ilişkin bu genel başlıklardan sonra burada yer alan tablolara değinecek olursak; bu bölümdeki tablolar: 1913-1914 yılına ait olup vilayet ve livâlarda (bağımsız sancaklarda) resmî iptidai okul ile buralarda dönem başı ve dönem sonundaki duruma göre öğrenci; memur, öğretmen (mezun oldukları okullara göre öğretmen sayıları da ayrı bir tabloda sunulmuş) ve hizmetli sayıları; vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) özel iptidailerde cemaatlere göre; iptidai okul (resmî ve özel bütün iptidai okullarla - burada memur sayıları da yer almakta- ve bütün vilayetler ile livâlardaki-bütün livâlardaki ayrı bir tablo ile sunulmuş- verileri genel olarak gösteren tablolar ayrıca sunulmuş) ile yabancı iptidai okul; öğrenci ve öğretmen sayıları; erkek öğretmen okullarında (darülmualliminlerde); sultaniler; vilayetlerdeki idadiler ile vilayetlerdeki özel tâli okullarda (bu üç okula ilişkin diğerlerinden farklı olarak sınıflara - iptidai ve tâli sınıfa- göre öğrenci sayısı ile vilayetlerdeki özel tali okulların ait olduğu cemaat ve devlet ile kuruluş ve/veya açılış tarihleri de verilmiş); diğer özel tâli okullarda; yüksekokullar (bu okullarda okuyan öğrencilerin babalarının mesleklerine göre sayıları mevcut değil) ile özel yüksekokullarda cemaatlere ve diploma alanlara; babalarının mesleğine göre öğrenci; yönetici, öğretmen, hizmetli ve yaş grubuna göre öğretmen (mezun oldukları muallimin ve diğer okullara göre öğretmen sayıları ile mezun oldukları Darülfünun ve diğer yüksekokullara göre öğretmen sayıları ayrı ayrı tablolarda verilmiş) sayıları; vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) özel tali okullar ve öğretmen okulu öğrenci sayıları ile Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitim kurumlarında okul, öğretmen, öğrenci sayıları ve diploma alanların sayılarını içermektedir.

Kitabın beşinci bölümünde sunulan tablolarda son olarak “Diğer Bakanlıklara Bağlı Okullar”la ilgili veriler yer almaktadır. Buradaki tablolardan; Harbiye Nezareti’ne bağlı askerî idadilerdeki öğrenci, öğretmen sayıları ve mesleklerine göre öğretmen sayıları; Bahriye Nezareti’ne bağlı Mekteb-i Bahriye-i Şâhane’deki öğrenci, öğretmen sayıları, mezun oldukları okul ve yaş grubuna göre öğretmen sayıları; Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne bağlı vakıf iptidai okulları, öğrenci ve öğretmen (mezun oldukları okullara göre sayıları ayrıca belirtilmiş) sayıları ile yine bu Nezarete bağlı Medresetü’l-Vâizin’deki öğrenci ve yaş grubuna göre öğretmen sayıları; Ticaret ve Ziraat Nezareti’ne bağlı yüksek okullar, ziraat okulları, darül-harirler ile sütçülük ve bağcılık okullarında ve Nafia Nezareti’ne bağlı yüksekokullardaki öğrencilerin cemaatler, diploma alanlar ve babalarının mesleklerine göre sayıları; yaş grubu ve mezun oldukları okullara göre öğretmen sayılarına (yüksekokullar için mezun oldukları okullar verilmemiş) ilişkin verilere ulaşmak mümkündür.

“1923-1924 (1339-1340) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 283-319) başlığını taşıyan altıncı bölümde “Maarif Nezaretine Bağlı Okullar”, “Diğer Vekaletlerle Düyyûn-ı Umumiye’nin İdaresindeki Okullar”, “Özel Okullar ve Vilayetlerin İdare Ettiği

Okullar’a ilişkin veriler bulunmaktadır. Buradaki tablolarda; Maarif Vekaletine bağlı Fen (uzmanlıklara göre mezun sayıları da olmak üzere); Tıp (buna bağlanan okullar da dahil olmak üzere); Hukuk ve Edebiyat Medreseleri’nde; Mekteb-i Mülkiye’de öğrenci, öğretim, idari kadro sayıları ve mezun oldukları okullara göre öğretmen sayıları; Sanayi-i Nefise Mektebi’ndeki öğrenci; memur, öğretmenlerin millet, din, mezhep, ve mezun oldukları okullara göre sayıları; tam ve bir devreli erkek liseleri; yatılı, gündüzlü ve sanayi kız liselerinde; meslek idadilerinde; erkek ve kız öğretmen okullarında öğrenci, memur ve öğretmen sayıları; İmam Hatip Okulları’nda öğrenci sayıları; vilayetlerdeki genel ilkokulların sınıf ve derslane sayısına göre dağılımı; vilayetlerdeki anaokullarında okul sayısı, sınıf, yaş ve velisinin mesleğine göre öğrenci sayıları ile mezun oldukları okullara göre öğretmen sayıları; Türkiye’de vilayet ve eğitim kurumlarına göre okul, öğrenci ve öğretmen sayılarına ilişkin veriler sunulmaktadır.

Bununla birlikte bu bölümde yer alan diğer tablolar ise Bahriye Mekteb-i Âlisi, Bahriye Gençler Mektebi, Milli Ticaret-i Bahriye Kaptan Ve Çarkçı Mekteb-i Âlisi, Mühendis ve Kondüktör Okulları, Ticaret Mekteb-i Âlisi, Ziraat Okulları, Yüksek Meslek Okulları, Darüşşafaka (hizmetli sayısı da verilmiş diğerlerinden ayrı olarak), Hayat Okulları (Pratik Sanat Enstitüleri) ile Dilsiz Okullarında (hizmetli sayıları da mevcut) öğrenci, öğretmen, memur sayıları ve mezun oldukları okullara göre öğretmen sayıları; İstanbul Darüelhanı’nda öğrenci, öğretmen, memur, hizmetli sayıları ve mezun oldukları okul, millet, din ve mezheplerine göre öğretmen sayıları; darüleytamlarda öğrenci sayıları; Bursa Harir Darüttaliminde öğrenci, öğretmen, memur sayıları; vilayetlerin idare ettiği sanayi okullarında sınıf, meslek, ve yatılı-gündüzlü olma durumuna göre öğrenci, öğretmen sayıları ile mezun oldukları okullara ve milliyetlere göre öğretmen, milli idari kadro ve hizmetli sayılarını içermektedir.

Enver Ziya KARAL, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*

Ankara: DİE Matbaası, 1997

İkinci baskısı Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yapılan *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831* adlı kitap, Osmanlı Devleti’nin arazi tahriri maksadıyla değil de yalnızca topraklarında yaşayan nüfusu belirlemek amacıyla gerçekleştirdiği kabul edilen ilk nüfus sayımı olma özelliğini taşıyan 1831 sayımının verilerini içeren defterin Prof. Dr. Enver Ziya KARAL tarafından gün yüzüne çıkartılarak yayına hazırlanmasından ibarettir. İlk kez 1943 yılında Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanmış olan kitap “Başlangıç”tan (s. 3-23) sonra “1831 Sayımını Gösterir El Yazması Defterin Kopyası”nı (s. 27-185), “Sayımlara Ait Vesaik” (s. 189-191) ve “TABLO: Sayıma Ait Not ve Tablolar”ı (s. 194-216) içermektedir.

Kitabın niteliği ve içeriğine dair bu kısa açıklamadan sonra içindeki bilgi ve verileri “başlangıç” kısmı ve “1831 sayımına ait belgeler” şeklinde genel olarak iki kısımda toplayacak olursak, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Sayımları” (s. 5-23) başlığını taşıyan birinci kısımda, “Osmanlı Devleti ve Reaya” (s. 5-6) alt başlığı altında devlet ile reaya arasındaki ilişkinin niteliklerinden bahseden ve bu bağlamda devletin reaya verdiği öneme dikkat çeken Karal, *Aşıkpaşazâde Tarihinden* ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa’nın *Nesaihi’l-Ümera ve’l-Vüzerâ*’sından yaptığı iktibaslarla da buna işaret etmektedir. Karal’a göre, “(...) Reayanın iyi bir şekilde idaresi Osmanlı İmparatorluğu’nun yükseliş ve yayılış devirlerinde, devlet için esas sayılmış” ve devlet bu esasın gereği olarak “reaya ile toprak arasındaki ilgiyi tanıyıp bilmek” (s. 6) istemiştir. Bu nedenle de “(...) toprak ve nüfus yazımı”na (s. 6) ihtiyaç duyulmuştur.

Öte yandan burada Osmanlı Devleti’nin, “Osmanlı Devleti’nde Toprak Yazımı ve Nüfus Sayımı”na (s. 6-8) verdiği önemi de belgeleyen yazılardan örnekler sunan Karal, bu sayımların başlangıcı, yapılma amacı, 1831 sayımı öncesinde gerçekleştirilen sayımlar gibi konular hakkında Hammer, Barkan, Michoff gibi bazı yazarların görüşlerine de yer vermektedir. 1831 sayımına giden sürece bu şekilde işaret ettikten sonra “XIX. Asırda Nüfus Sayımları”nı (s. 8-10) ele almakta ve yine Lütfi, Cemal Bey, İ. Hakkı Akyol gibi bazı yazarlardan yaptığı alıntılarla 1831 ve sonrasındaki sayımları değerlendirmektedir. Ayrıca 19. yüzyılda yapılan “büyük veya küçük bütün bu nüfus sayımlarının tam neticeleri”nin hiçbir zaman devlet tarafından neşredilmediğini ancak “devlet salnamelerinde ve ecnebilerin Türkiye üzerine yazdıkları kitaplarda genel neticelerden bahsedilmiş” olduğunu ifade etmektedir (s. 10).

Çalışmaları sırasında 1831 sayımına ait vesikaların eline geçmesiyle bu vesikaları toplu halde neşretmeyi uygun bulan Karal, “1831 Nüfus Sayımı”yla ilgili olarak *Tarih-i Lütfi*’de ve “nüfus sayımı için mucip sebepler lâyihası”nda yer alan sayıma dair bilgilerden hareketle 1831 sayımının yapılmasını gerektiren nedenlere ve ne şekilde yapıldığına değinmekte ve bu sayımın büyük ölçüde Yeniçeri ocaklarını ortadan kaldıran II. Mahmut’un reform hareketleriyle irtibatlı olduğunu ileri sürmektedir (s.10) ki, Karal’ın ifadesiyle; “Yeniçeri ordusunun kaldırılmasından sonra yapılması gereken ilk reform, yeni bir ordunun kurulması idi. Bu ordunun kurulması da yeni vergi kaynaklarının bulunmasını ve askerlik yapabilecek halkın sayısının bilinmesini gerektiriyordu” (s. 10-11).

Nüfus sayımıyla ilgili hazırlıklar ve sayımın nasıl yapıldığı ile ilgili olarak, yukarıda belirtilen kaynaklardan hareketle, “nüfus sayımının ne şekilde yapılacağının tayini için özel bir meclis tayin edilmiş ve bu meclis tarafından talimatnameler hazırlanmış, (...) sayımın Rumeli ve Anadolu’da bulunan İslam ve Hristiyan erkek nüfusuna inhisar ettirilmesi kabul edilmiş, (...) nüfus sayımına şer’i memurlar tayin edilmiş, (...) memurların gönderdikleri defterleri derlemek ve genel neticeleri kestirmek üzere İstanbul’da bir Ceride Nezareti kurulmuş” (s. 12) oldu-

ğunu belirtmekte ve bundan sonra “1831 Nüfus Sayımının Hususiyetleri ve Sayılan Yerler”e (s. 13-17) ilişkin açıklamalara yer vermektedir. Burada ilk olarak “Rumeli Tarafı” ve “Anadolu Tarafı” olmak üzere iki ayrı bölgedeki “Hulasa defterinde gösterildiğine göre sayımın yapıldığı sancak, kaza, kasaba ve nahiyeler”in (s. 13) adları yer almaktadır.

Sayım ile ilgili hususiyetlere dair mevcut bilgileri “Sayım Usulü” (s. 17-20) alt başlığı altında değerlendiren ve usûle ilişkin en belirgin özelliği, “şer’i memurlar” tarafından yapılan “sayımda ilk esas olarak din göz önüne alınmıştır (...) halk İslam ve Reaya olarak iki gruba ayrılmıştır.” (s. 17) şeklinde ifade eden Karal, usûl hakkında daha detaylı bilgiler de vermektedir. Burada ayrıca, müslüman nüfusun bazı yerlerde matluba muvafık olan veya olmayan; bazı yerlerde de yaşa göre; sakal veya bıyığa göre sayıldığını; bunun da askerlikle ilgili bir keyfiyet olduğunu “İslam Nüfusunun Sayımında Tefrik” (s. 18); reayanın -hristiyan tebaanın- (Bulgar, Rum, Ermeni, Kıpti reaya ve Yahudilerin) cizyeye müstahak olan (bunlar da alâ, evsat, ednâ olmak üzere üçe ayrılmış) veya olmayanlara (ihtiyar, amel-mande olarak ikiye ayrılmış) göre sayıldığını “Hristiyan Tebaanın Sayımında Tefrik” (s. 19) alt başlıklarında vurgulamaktadır.

“Aşiret ve Yörüklerin Sayımında Tefrik”te (s. 20) ise farklı bir usûlün sözkonusu olduğuna, bazı sancaklarda umumi yekuna ‘haymenişin aşair’ diye bir sayı eklendiğine, bazılarında ise aşiretlerin ve cemaatlerin Pehlivanlu, Çermandelu gibi anıldıkları isimlerle gösterildiğine işaret eden Karal, başlangıç kısmında son olarak “1831 Sayımının Neticeleri”ne ait verileri değerlendirmekte (s. 20-22) ve 1831 sayımının ilk genel sayım olduğuna işaret ederek “1831 Nüfus Sayımının Genel Önemi”ne (s. 22-23) değinmektedir. Bununla ilgili görüşlerini “1831 nüfus sayımı herhangi bir politika gayretiyle yapılmamıştır. Devlet İslam nüfusun miktarını askerlik bakımından Hristiyan nüfusun da sayısını vergi bakımından öğrenmek istemiştir (...) 1831 nüfus sayımının en büyük önemi Türk ulusunun, Rumeli ve Anadolu’yu İslamlaştırmak yolunda attığı dev adımını göstermemesidir” (s. 22-23) cümleleriyle dile getirmektedir.

1831 sayımıyla ilgili çeşitli belgeleri içeren ikinci kısımda ise ilk olarak “1831 Sayımını Gösterir El Yazması Defterin Kopyası” sunulmaktadır ki, bu defter 1831 sayımının sonuçlarını ihtiva etmektedir. Bu defterden, “Rumeli Tarafı” ve “Anadolu Tarafı” için ayrı ayrı olmak üzere sayımın yapıldığı sancak, eyalet, kaza, kasaba ve nahiyelerin adlarını; buralarda meskun sayımı yapılan erkek nüfus sayısını (müslüman olan ve olmayan) ve sayımı yapan memura (memurun adı, gerçek görevi, sayımını yaptığı yerlere) ilişkin bilgileri elde etmek mümkündür.

İkinci olarak “1831 Tahririyle, Silistre Sancağının tahririne ait bazı vesikaların suretleri” sunulmaktadır ki, bunlar da “Sayımlara Ait Vesaik”lerden örnekler içermektedir. Buradaki örneklerde, “1831 Sayım Esbabı Mucibe Layihası” (s. 189-190), “Silistre Sancağı Tahririne Ait İki Tahrirat” (s.190) ile nüfus tahririne ilişkin Lütüfî Tarihî’nden alınan iki yazı; “Tahriri Nüfus” ve “Teşkili Nezareti Ceride” (s. 191) yer almaktadır.

Kitapta son olarak “1831 sayımıyla, Silistre Sancağı ve Kastamonu kazaları sayımlarına ait tablolar” başlığı altında, burada yer alan “Tablolara Ait İzahat” (s. 194) yapıldıktan sonra İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından 1831 sayımının sonuçlarının derlenmesinden oluşan “1831 Sayımının Hülasası”nda (s. 195-215) Rumeli ve Anadolu tarafı nüfus verileri, nüfusu yapılan kazalar ve yerler, nüfus sayımını yapan memur, İslam, Reaya, Kıpti, Yahudi, Ermeni nüfus, yekunlarıyla birlikte, tablolar ile sunulmakta ve “El Yazması Defterin Kopyasına Ait Not” (s. 216) da bulunmaktadır.

Şevket PAMUK, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998

Ankara: DİE Matbaası, 2000

Devlet İstatistik Enstitüsü’nün (DİE) 1994 tarihinden beri ‘Tarihi İstatistikler Dizisi’ başlığı altında yapmış olduğu bir dizi çalışmanın ürünlerinden bir tanesi olan ve Prof. Şevket Pamuk tarafından hazırlanan bu kitapta İstanbul ve diğer kentlerdeki 500 yıllık fiyat ve ücretlere ilişkin çeşitli kaynaklardaki verilerden yola çıkılarak tüketici fiyatları, tüketici fiyat endeksleri ve çeşitli sektörlerle ait işçi ücretleriyle ilgili tablo ve grafikler oluşturulmuş ve bunlar değerlendirilmiştir. Bununla birlikte verilerin hangi yöntemlerle, ne şekilde, nerelerden elde edildiğine, bunları elde ederken karşılaşılan zorluklara ilişkin bilgi de verilmiştir. Endeksini oluşturulmasında izlenen yöntemler de metin içinde tartışılmaktadır.

Altı bölümden oluşan kitabın ilk üç bölümünde 1469-1918 dönemi İstanbul tüketici fiyatları endeksine (1469-1914 dönemi İstanbul’daki gıda fiyatları endeksi de ayrıca dahil olmak üzere); 20. yüzyılda İstanbul ve Ankara’da (1914-1998 dönemi) tüketici fiyatları ve enflasyonuna, geçmiş yıllara ait parasal büyüklüklerin 1998 yılı sonundaki Türk lirası ve ABD doları cinsinden eşdeğerlerine (1469-1799; 1801-1914; 1915-1998 dönemleri için); dördüncü ve beşinci bölümlerinde sırasıyla İstanbul’da inşaat işçilerinin günlük ücretleri (1489-1922 dönemi) ile Türkiye’de imalat sanayii ücretlerine (1914-1998 dönemi) ilişkin verilerin yer aldığı tablo ve grafikler bulunmaktadır. Altıncı bölümde ise Avrupa kentlerinde fiyatlar ve ücretler (1450-1913 dönemi) ile 20. yüzyılda Türkiye ve Avrupa ülkelerinde kişi başına gayri sâfi yurtiçi hasıla verilerini gösteren tablo ve grafikler yer almaktadır. Bu tablo ve grafikler kitap içinde Prof. Pamuk tarafından detaylı olarak değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

İçeriğine ilişkin genel bir çerçeve çizdiğimiz kitabın bölümlerini detaylı olarak ele alırsak “İstanbul Tüketici Fiyatları, 1469-1998” (s. 3-36) başlığını taşıyan birinci bölümde, “15. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar İstanbul ve daha sınırlı olarak da Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin diğer kentlerinin fiyat tarihi üzerine yapılan çalışmanın yöntemi tartışılmakta, özet so-

nuçları tablo ve grafikler halinde sunulmaktadır" (s. 3). Bu çalışmada takip edilen metod altı alt başlık altında ele alınmaktadır. "Gıda Malları" (s. 3-5) alt başlığında İstanbul'daki tüketici fiyat endeksinde yer alan gıda malları ile gıda malları endeksi hesaplamalarına ilişkin yöntemler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Tüketici fiyat endeksine konu olan gıda dışı malların endekse dahil edilmesi için yapılan çalışmalar "Diğer Mallar" (s. 5-6) alt başlığı altında tartışılmaktadır. Bu bölümdeki üçüncü ve dördüncü alt başlıklarda sırasıyla "Tüketici Fiyatları Endeksinin Özellikleri" (s. 6-7) üzerinde durulmakta ve "Tüketici Fiyatlarının Uzun Dönemli Eğilimleri" (s. 7-8) hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır.

"1914 Sonrasında İstanbul'da Fiyatlar" (s. 19) alt başlığı 1914-1998 dönemine ilişkin verilerin derlenmesi, derlenen verilerden oluşturulan tablo ve grafiklerin değerlendirilmesiyle ilgili bilgileri içermektedir. Bu bölümün son alt başlığı "Osmanlı'da Para ve Enflasyon"dur (s. 34-36). Burada, başlıktan da anlaşılacağı üzere Osmanlı'da para ve enflasyon konusuna değinilmiş olup Osmanlı döneminde para ile enflasyon arasında bugünküne benzer bir ilişkinin varolduğu, Osmanlı dönemindeki enflasyonun en önemli nedeninin taşışlar (devletin ek gelir sağlamak amacıyla paranın ayarını düşürmesi, gümüş içeriği daha düşük sikkeleri piyasaya sürmesi işlemi) olduğu sonucuna varılmıştır. Bu taşışlardan faydalanan ve zarar gören kesimler araştırılarak "taşışlar çevresinde biçimlenen devlet-toplum etkileşimi" (s. 34) tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı taşışlarının yoğunlaştığı dönemler ve bu taşışların toplumsal etkileri hakkında ayrıntılı bilgi de verilmektedir.

Kitabın ikinci bölümü "İstanbul Tüketici Fiyat Endekslerine İlişkin Daha Ayrıntılı Veriler" (s. 39-50) başlığını taşımaktadır. Burada "5. Yüzyılın İkinci yarısından Birinci Dünya Savaşına kadar İstanbul'da fiyatların tarihi üzerine yapılan çalışmanın yöntemini daha ayrıntılı olarak irdeleyen ve destekleyen tablo ve grafikler sunulmaktadır" (s. 39).

Fiyatlara ilişkin son bilgi ve değerlendirmelerin yer aldığı üçüncü bölümün başlığı "Diğer Kentlerde Fiyatlar, 1489-1998"dır (s. 53-59). Bu bölümde diğer kentlere ilişkin fiyat verilerinin derlenmesi ve çalışmanın yöntemiyle ilgili bilgiler "Osmanlı Dönemi" ve "Cumhuriyet Dönemi" olmak üzere iki alt başlık altında verilmiştir.

Bu çalışmanın kapsamı içinde yer alan ikinci konu ücretlerdir. Ücretlere ilişkin verileri derleme ve değerlendirme çalışmaları da "İstanbul'da Ücretler, 1489-1922" (s. 63-74) ve "Diğer Kentlerde Ücretler, 1489-1998" (s. 77-85) ana başlıkları altında iki bölümde incelenmektedir.

İstanbul'a ait ücret endekslerinin oluşturulması için gerekli ücret verilerinin derlenmesinde yürütülen çalışmayla ilgili bilgilerin verildiği ve elde edilen verilerin değerlendirildiği "İstanbul'da Ücretler, 1489-1922" başlıklı dördüncü bölümde inşaat sektörüne ait işçi ücretlerinden elde edilen ücret dizileri tablo ve grafiklerle sunulmaktadır.

“Diğer Kentlerdeki Ücretler”e ilişkin verilerin derlenip değerlendirildiği beşinci bölümde ise “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayii Ücretleri” alt başlığı altında diğer kentlere ait ücret dizilerinin oluşturulmasında takip edilen yöntem tartışılmaktadır. Diğer kentlere ait ücret dizileri oluşturulurken “Cumhuriyet döneminde inşaat sektörü veya diğer sektörler için kentler bazında ücret dizileri bulunmadığından” (s. 77) imalat sanayii ücretleri kullanılmıştır. Dolayısıyla bu bölümde yer alan tablo ve grafikler, imalat sanayii ücretlerini göstermektedir.

Kitabın altıncı ve son bölümünde, “İstanbul ve daha genel olarak Osmanlı-Türkiye kentleri için oluşturulan fiyat ve ücret dizilerinin eğilimlerini (...)”, “Avrupa Kentleri ve Ülkeleri ile Karşılaştırma”nın (s. 89-98) “iktisadi gelişme, yapısal dönüşüm, ve gelir dağılımı gibi temel konularda uzun dönemli tarihsel gelişmelere ışık tutmak bakımından son derece yararlı ve verimli olacağı” (s. 89) görüşünden hareketle İstanbul ve diğer kentlere ait fiyat ve ücret dizilerinin Avrupa kentlerinin fiyat ve ücret dizileri ile mukayese edilmesi öngörülmektedir.

Bu bağlamda Avrupa kentlerine ait verilere ulaşmak için yürütülen çalışmaya ve bu mukayesenin kapsamına ilişkin bölümün girişinde özet bir bilgi verildikten sonra “Kentsel Ücretler ve Kişi Başına Milli Gelir” (s. 95-96) ile “20. Yüzyılda Türkiye İmalat Sanayii Ücretlerinin Avrupa Ülkeleriyle Karşılaştırılması” (s. 96-97) alt başlıklarında, takip edilen metod ve mukayesenin kapsamı detaylı olarak tartışılmaktadır. Bu çalışmalar sonucu elde edilen veriler tablo ve grafiklerle sunulmakta ve bunlar değerlendirilmektedir.

Kitabın sonundaki “Ek Tablolar”da, endeks hesaplamalarına dahil edilsin veya edilmesin kullanılan bütün fiyat verileri (temel gıda mallarına ve gıda dışındaki mallara ait vakıf, saray, narh fiyatları) ve inşaat işçilerinin günlük ücretleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Bununla birlikte fiyat ve ücret verilerinin herbiri için ayrı ayrı kaynakçalar da verilmiştir.

Kitapta yer alan bilgilerden oldukça geniş kapsamlı fiyat ve ücret verilerine ulaşmak mümkündür. Fiyat ve ücretlerin günümüze kadar getirilmiş olması Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde ekonominin izlediği seyir, iktisadi büyüme vb. konular hakkında bu iki dönemi mukayese etme imkânını da sağlar. Tablo ve grafikler şeklinde bilgilerimize sunulan bu veriler yeni yaklaşımlarla farklı değerlendirmelere tâbi tutulabilir ve başka araştırmalar için kullanılabilir.

Halil İNALCIK, Şevket PAMUK, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik

Ankara: DİE Matbaası, 2000

Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik adıyla yayınlanmış olan bu kitapta Osmanlı Devleti’nin arşivlerindeki Osmanlı sayımlarına ilişkin birikimi değerlendirmeye yönelik olarak DİE’nin yürüttüğü proje kapsamında yapılmış olan çalışmalar makaleler halinde sunulmaktadır. İçinde on bir makalenin bulunduğu kitap Prof. Dr. Halil İNALCIK ve Prof. Dr. Şevket PAMUK tarafından derlenmiştir.

Kitapta yer alan makale başlıkları ve yazarları şunlardır: “*Osmanlı’da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?*”, Prof. Dr. Halil İNALCIK; “*Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler*”, Doç. Dr. Mehmet ÖZ; “*Avarız ve Cizye Defterleri*”, Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZEL; “*Osmanlı Kentlerinde Tüketici Fiyatları ve Ücretlere İlişkin Veriler*”, Prof. Dr. Şevket PAMUK; “*Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi*”, Prof. Dr. Cem BEHAR; “*19. Yüzyılda Temettüat Tahrirleri*”, Prof. Dr. Tevfik GÜRAN; “*Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu*”, Prof. Dr. Zafer TOPRAK; “*19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaret İstatistikleri*”, Prof. Dr. Şevket PAMUK; “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*”, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ö. ALKAN; “*Rumi 1301(1885) Tarihli İstanbul Sayımı*”, Doç. Dr. Selçuk Akşin SOMEL; “*1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı*”, Prof. Dr. Tevfik GÜRAN.

Kitabın birinci makalesinde “*Osmanlı’da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?*” (s. 3-13) sorusuna cevap veren İncalcık, bürokratik, merkeziyetçi bir idari yapıya sahip olan Osmanlı Devleti’nin bu özelliğinden dolayı istatistik bilgi üretmesinin zaruri olduğu görüşünü ileri sürerek Tahrir Defterlerinden örneklerle görüşünü desteklemektedir. Makalede, “*tahrir ve defter-i hakani sistemi, belli bir idare sistemini uygulamada doğru ve kapsamlı verilere gereksinimi karşılayan özgün bir istatistik ve book-keeping sistemidir*” (s. 4) görüşüne yer veren İncalcık, özellikle istatistik verileri kapsayan belge dizileri arasında, defter-i hakaniler üzerinde durmaktadır.

Tahrir defterlerine ilişkin detaylı bilgiler “*Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler*” (s. 17-32) başlığıyla kitaptaki ikinci makalede, Mehmet Öz’ün makalesinde yer almaktadır. Öz, makalesinde “*Tahrir ve Tahrir defterleri*” (s. 17-20) alt başlığı altında tahririn içeriği, yapıldığı dönemler, tahriri yapan görevli, mufassal ve icmal defterlerin içeriği gibi konulara değinmektedir. “*Defter İncelemelerinde Sayısal Verilerin Kullanımı*” alt başlığı, tahrir defterlerinden elde edilen nüfus verilerini “*demografik veriler*”; vergi gelirlerine ilişkin verileri “*Tarım Üretimi Verileri*” alt başlıklarında detaylı olarak ele almaktadır. Makalenin “*sonuç*” kısmında ise yazar, tahrir defterlerinden ne şekilde, hangi alanlarla ilgili olarak yararlanılabileceğini, nüfus ve tarım üretimi vb. konular hakkında elde edilen verilerin güvenilirliği meselelerini tartışmaktadır.

Üçüncü makale, “*Avarız ve Cizye Defterleri*”ne (s. 35-50) ilişkindir. Makalenin yazarı Oktay Özel, makalesinin girişinde “*Osmanlı tarihinin sayısal veriler içeren temel kaynakları*” hakkında kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra bu kaynaklar içinde değerlendirilen ve “*19. yüzyılın iki önemli vergi türüyle doğrudan ilişkili olan*” avarız ve cizye defterlerinin “*esas itibarıyla birer nüfus sayımı niteliğinde*” olduğu görüşünü ileri sürmektedir (s. 35).

Makalesinin girişinde bu kaynakları değerlendiren ve çalışmalarında kullanan tarihçilerden de örnekler veren Özel, “*Avarız ve Cizye Defterleri*” alt başlığı altında bu defterlerin ortaya çıkışı ve tarihsel sürecine değinmektedir. Bununla birlikte “*Avarız ve Cizye Sayımları*”yla ilgili olarak bunların kapsamı, kimlerden hangi dö-

nemlerde ne şekilde toplandığı, sayımların gerekçeleri ve bu sayımlar sonucu ortaya çıkan defterler vb. konular hakkında detaylı bilgilere yer vermektedir.

“Verilerin Güvenilirliği ve İstatistik Değeri”ni irdelerken, “özellikle nüfus ve iskân tarihi açısından klasik dönemin büyük tahrir defterleriyle karşılaştırılabilecek türden veriler içeren bu defterlerin, 17. yüzyılın demografi tarihi açısından büyük öneme sahip” (s. 40) olduğunu ifade eden yazar, bu kaynaklardan elde edilen verilerin sorunlarına da değinmektedir. Bu bağlamda “elimizdeki defterlerdeki veriler, terminolojik ve metodolojik sorunlar bir yana, ne derecede gerçeği yansıtmaktadır?” (s. 41) sorusunu sormakta ve sayımların güvenilirliği konusunu “Sayımların Niteliği, Sistematiği ve Bölgesel Varyasyonlar” (s. 41-42); “Kapalı Terminoloji ve İtibari Kategoriler” (s. 42-43); “Hesaplama ve Tahminler” (s. 43-46) ve “Sayımların Güvenilirliği” (s. 46-49) alt başlıklarında detaylı olarak ele almaktadır.

Kitaptaki dördüncü makalede Şevket Pamuk, “Osmanlı Kentlerinde Tüketici Fiyatları ve Ücretlere İlişkin Veriler” (s. 53-59) başlığı altında “500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretlere” ilişkin yapmış olduğu çalışmada kullandığı kaynaklar ve yöntemi tartışmaktadır (s. 53).

Tüketici fiyatlarına ilişkin kullandığı kaynak ve yöntemi, “İstanbul’da Tüketici Fiyatları” (s. 53); “Gıda malları” (s. 53-55); “Diğer Mallar” (s. 56); “Tüketici Fiyatları Endeksinin Özellikleri” (s. 56) ve “Diğer Kentlerde Fiyatlar” (s. 57) alt başlıkları altında ele alan yazar, ücretlere ilişkin kaynak ve yöntem tartışmasını ise “İstanbul’da Ücretler” (s. 57-58) ve “Diğer Kentlerde Ücretler” (s. 58) alt başlıklarında yapmaktadır.

Beşinci makale, Cem Behar’ın “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası Modernleşmesi” (s. 63-72) başlıklı makalesidir. Bu makalede Behar, Osmanlı nüfus istatistiklerine ilişkin verileri, “demografik veri türlerinin” (s. 63) birbirinden farklı olmasından dolayı, iki dönemde ele aldığını ifade etmektedir.

Birinci dönemle ilgili olarak, “İlk Yüzyıllarda Nüfus Verileri ve Defterler” (s. 63-64); “Tapu Tahrir Defterleri ve Tarihi Demografi” (s. 64-66); “Yapılmış Tahminler” (s. 66-67) ve “Onyedinci ve Onsekizinci Yüzyıllar Osmanlı Demografisinde Karanlık Dönem” (s. 67-68) alt başlıkları altında nüfus verilerinin elde edildiği kaynaklar ve bu kaynakların içerikleri, hangi amaca yönelik olarak derlendiği, güvenilirliği ve verilerin demografik önemi vb. konulara değinmektedir.

Nüfus istatistiklerinin ikinci dönemi olarak tanımladığı “1831 ve Sonrası” için yazar, bu yıl ve sonrasında yapılan nüfus sayımlarına, sayımların kapsamına ve diğerlerinden farklılıklarına ilişkin bilgilere yer vermekte ve Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki bağlantıyı 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının sağladığını ileri sürmektedir (s. 70).

Tevfik Güran’ın “19. Yüzyılda Temettüat Tahrirleri” (s. 75-94) başlıklı makalesi temettüat tahrirlerinin amacı, kapsamı, oluşum süreci, eksiklikleri ve kullanım alanlarına ilişkin tartışma ve değerlendirmeleri içermektedir.

Bu makalede Güran, “Amaç”; “Kapsam” ve “Araştırma İmkanları” alt başlıkları altında değerlendirdiği ve tartıştığı temettüat tahrirlerinin “sonuç” olarak “bazı

eksik ve yetersizlikler gösterse de ciddi bir kritiğe tâbi tutularak kullanılmak şartıyla ondokuzuncu yüzyıl iktisadi ve sosyal tarihimiz üzerinde kantitatif yönü ağır basan çok kapsamlı araştırmalara imkan verebilecek bilgi zenginliğine sahip kaynaklar” (s. 81) olduğunu ifade etmektedir.

“Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu” (s. 97-112) başlıklı makalesinde Zafer Toprak, Osmanlı Devleti’nin sayısallaşmasının diğer bir ifade ile istatistiksel bilgi toplama çabalarının tarihçesi üzerinde durmaktadır.

Bu bağlamda yazar, istatistik bilgi toplama amacına yönelik olarak ortaya çıkan kurumsallaşma, istatistik bilgilerin derlendiği alanlar (tarım, sanayi vb.) ve bunların değerlendirilmesi, istatistik sözcüğünün Osmanlı literatürüne girişi, ders kitaplarında yer alışı ve ders olarak okutulduğu okullar, istatistik kapsamına giren kuruluşlar vb. konularla ilgili tarihsel süreç içerisindeki gelişmelere değinmektedir.

Toprak, makalesinde “Osmanlı dönemi istatistik çalışmalarının hangi ortamlarda, ne tür kaygılarla yürütüldüğünü belgelemek amacıyla (...) üç istatistik çalışmasının giriş bölümleri”yle ilgili “Belgeler” (s. 106-112) de sunmaktadır.

Kitaptaki diğer bir makalede Şevket Pamuk, “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaret İstatistikleri”ndeki (s. 115-124) dış ticaret istatistiklerine ilişkin verileri üç aşamada değerlendirmektedir. Birinci aşamada, 1878-1913 dönemi “Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Kapsamı”nı (s. 115-120); “Yayının Biçimi”, “İstatistik Yılı”, “Genel Ticaret, Özel Ticaret ve Transit Ticaret Tanımları”, “Tablo ve Tasnif Türleri”, “Mal (Eşya) Tasnifi”, “İstatistiklerin Kapsamına Alınmayan Mallar”, “Miktar Tanımları”, “Değerlendirme (Fiyatlandırma)” ve “Ülkeler” başlıkları altında ayrıntılı olarak ele almaktadır.

İkinci aşamada, “Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Eksiklikleri ve Sakıncaları”nı (s. 120-123) tartışmakta; son aşamada ise “19. yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretinin Yeniden Dökümü”ne (s. 123) ilişkin çalışmaları hakkında bilgi vermektedir.

“Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924” (s. 127-145) başlıklı makalede Mehmet Alkan, eğitime ilişkin tarihsel süreci “Tanzimat Dönemi”, “II. Abdülhamit Dönemi”, “II. Meşrutiyet Dönemi” ve “Cumhuriyetin İlk yılları” olmak üzere dört dönemde incelemektedir.

Makalenin girişinde “Modernleşme ve Eğitim” (s. 127-128) konusuna değinen Alkan, eğitimin modernleşmenin gereği olarak devletin kamu hizmeti kapsamında değerlendirildiğini ifade etmekte, bunun nedenleri ve eğitimin zorunlu oluşu gibi konular üzerinde durmaktadır.

Yazar, eğitime ilişkin ilk dönem olarak ele aldığı “Tanzimat Döneminde Eğitim” (s. 128-132) konusunda eğitim kurumlarının yönetim ve denetimindeki değişiklikten bahsetmiş, “yeni laik cemaat okulları ile bunlara ek olarak yabancı okulların kurulması”nın “cemaatten ulusa geçme sürecini hızlandırdığını” (s. 128) ifade etmiştir. Tanzimat döneminde devlet okullarında eğitimin “Mahalle/Sıbyan Okulları ile İptidai Okullar”, “Rüştiyeler”, “İdadiler”, “Sultaniler” ve

“Yüksek Okullar” olmak üzere “beş basamak halinde aşamalandırıl”dığına (s. 129) değinmekte ve bu okulların her biri hakkında bilgiler vermektedir. Bu dönem için son olarak “Tanzimat Dönemi Eğitim Verileri”nde, eğitim alanında yapılan değişiklikleri, okul ve öğrenci envanteri çıkararak değerlendirmektedir.

Eğitimle ilgili ikinci dönem olarak nitelendirdiği “II. Abdülhamit Döneminde Eğitim” (s. 133-137) alanındaki gelişmeleri ele alan yazar, bu döneme damgasını vurmuş çeşitli türden okulların açılışından bahsetmektedir. “II. Abdülhamit Döneminde Eğitim Verileri”nde Abdülhamit’in eğitime verdiği öneme değinen Alkan, bunun göstergesi olarak “Okul Tarihçeleri”nin yayınlanması, “İstatistik Şubesinin Kurulması”, “Eğitim İstatistikleri” ve “Eğitim Yıllıkları”nın yayınlanması çalışmalarını ele almaktadır.

Üçüncü dönemde, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim” (s. 137-139) konusunu irdeleyen yazar, eğitim alanında yapılan yeniliklerden bahsetmiştir. “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Verileri”nde ise bu dönemde yayınlanan eğitim istatistiklerine değinmiştir.

Dördüncü dönemde, “Cumhuriyetin İlk Yılları”ndaki (s. 139-141) gelişmelere, yapılan düzenlemelere ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. “Genç Cumhuriyetin Yorgun Topraklarında Eğitimin Sayısal Durumu”nda mevcut okul sayıları ve öğrenci sayılarına ilişkin sayısal veriler vermektedir.

“Verilere İlişkin Farklı Rakamların Nedenleri Üzerine Bir Not” alt başlığı altında istatistiklerdeki verilerin farklılıkları ve bu farklılıkların nedenleri üzerinde duran yazar, “Sonuç Yerine”de makalenin kapsamı ve konusuyla ilgili genel bir değerlendirme yapmaktadır.

Kitaptaki onuncu makalede Selçuk Akşin Somel, “Rumi 1301(1885) Tarihli İstanbul Sayımı”nı (s. 149-164) ele almaktadır. Makalenin girişinde Somel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun istatistiki döneme girebilmesinin belirli süreçler sonucunda gerçekleşebildiğini” (s. 149) ifade etmekte ve bu geçiş süreçleri hakkında detaylı bilgi vermektedir.

Somel, “Rumi 1301 Tarihli İstanbul Sayımı”na (s. 151-162) ilişkin tabloları üç gruba ayırmıştır. Birinci grup olarak ele aldığı “Nüfus Ağırlıklı Dökümler”i, “İstanbul Şehrinin Genel Nüfus Dökümü”, “İstanbul Nüfusunun Doğum Yeri İtibarıyla Yerli ve Taşralı Kategorilerine Göre Dökümü”, “İstanbul Nüfusunda Cinsiyet Oranları”, “İstanbul Nüfusunun Mesleki Durumlarına Göre Ayrıştırılması”, “İstanbul Nüfusunda Görme ve Zihinsel Özürlü Oranları”, “İstanbul Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dökümü” ve “İstanbul Nüfusunun Belediyelere Göre Dökümü” alt başlıklarında değerlendirmektedir.

İkinci grup, “Kurumsal Ağırlıklı Dökümler”i içermektedir. Burada da “Kamuya Ait Yapılar ve Buralarda İkamet Edenlerin Dökümü”, “Birden Fazla Minareli Camilerin Dökümü”, Gayri Müslim Cemaatlere Ait Kilise ve Havraların Dökümü”, “Medreseler Dışındaki Resmi ve Gayri Resmi Bütün Okulların Dökümü”, “İstanbul’daki Medreselerin Bulundukları Semtlere Göre Dökümü”, “İstanbul’daki Matabahaların Dökümü”, “Tekke ve Zaviyelerin Dökümü” ve “Hanların Dökümü”ne

ilişkin değerlendirmelere yer vermiştir. Son grup da “*Mahalle Temelli Nüfus ve Kurum Dökümü*”nü içermektedir.

Somel makalesinde, “*Sonuç*” olarak bu sayımların genel bir değerlendirmesi-ni yapmaktadır.

Kitabın son makalesinde Tevfik Güran, Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecinin gereği olarak ortaya çıkan modern yöntemlerle istatistik bilgiler derleme ve değerlendirme çabalarının ürünlerinden biri olan “*1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı*”nda (s. 167-179) “*yer alan istatistik veriler çerçevesinde ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin ekonomik ve sosyal göstergelerinin özet bir değerlendirmesi*”ni (s. 167) yapmaktadır.

Bu makalede Güran, makalede sözü geçen istatistik kapsamındaki bütün alanlara ilişkin verileri “*İdari Bölünüş ve Nüfus*”, “*Eğitim*”, “*Tarım, Sanayi ve Madencilik*”, “*Maliye*”, “*Dış Ticaret*”, “*Taşımacılık ve Haberleşme*” alt başlıklarında genel olarak değerlendirmektedir.

Review Article: Historical Statistics Series of State Institute of Statistics (DİE)

F. Samime İNCEOĞLU

Abstract

This article covers the review of a nine-volume book published within the framework of the project “Historical Statistics Series” carried out by DİE (State Institute of Statistics). These volumes, published in series, include quantitative data regarding foreign trade, population, agriculture, industry, education, prices and wages in the Ottoman State.

The names of the volumes reviewed in the article are as follow:

1. Ottoman Foreign Trade in the 19th Century
2. The Population of the Ottoman Empire and Turkey 1500-1927
3. Agricultural Statistics of Turkey During the Ottoman Period 1909, 1913 and 1914
4. Ottoman Industry, Industrial Census of 1913 and 1915
5. The First Statistical Yearbook of the Ottoman Empire
6. Education and Statistics in Modernization: from Tanzimat to the Republic, 1839-1924
7. 500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities, 1469-1998
8. The First Population Census During the Ottoman Empire, 1831
9. Data and Statistics in the Ottoman Empire

Bir Ortadoğu İktisat Tarihçisi Olarak Charles Issawi ve “The Economic History of Turkey”

Fatih ERMIŞ*

Giriş

Charles Issawi Ortadoğu iktisat tarihi çalışmalarının, hiç şüphesiz, en önde gelen isimlerinden biridir. Issawi'ye kadar Ortadoğu ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda, bunların kültürel ve linguistik ağırlıklı çalışmalar olduklarını görürüz. Ancak 1960'lardan itibaren gerek uluslararası kuruluşlar, gerekse bölgedeki araştırmacılar ilgilerini bölgenin iktisadi tarihi üzerinde yoğunlaştırmaya başladılar ve Issawi bu alanı kendi içinde bir disipline dönüştürdü. Issawi'nin çalışmalarının mümkün olduğunca iktisadi kavram ve araçları –belki çok karmaşık olanlar hariç– analize dahil etmeye çalışan bir tarafı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak sonraki çalışmalarında o, daha ziyade tarihi bir perspektif kullanmaya çalışmıştır. 1400'lerden itibaren Ortadoğu'nun Batı karşısında gerilemesi ve sonunda ona yenilmesi Issawi'nin tarihe bakışının önemli bir merceğidir. Issawi çalışmalarında özellikle 1800'den itibaren Ortadoğu'yu da içine alan bir dünya ekonominin oluşmaya başladığı tezini savunur. Ancak bunu yaparken Wallerstein'daki merkez-çevre analizlerine başvurmaz. Onun temel çıkış noktası iktisadi açıdan gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler ayrımıdır. Issawi için Ortadoğu tarihinde birkaç büyüme ve gerileme döngüsü vardır. Bunlardan sonuncusu ise 12. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren yavaş ve uzun gerileme dönemini takiben 19. yüzyıldan itibaren yeniden büyüme dönemine girmiş olan döngüdür.¹

Peki Issawi “Ortadoğu” dediğinde hangi toprak parçasını veya hangi kültürel havzaları düşünmektedir? Issawi “Ortadoğu” ile neyi kastettiğini *An Economic History of the Middle East and North Africa* isimli kitabında açıklamaktadır. Buna göre Issawi, aksini belirtmedikçe “Ortadoğu” sözcüğünden dar anlamda “Ortadoğu” olarak nitelenen bölgeye ek olarak Kuzey Afrika'yı da anlamaktadır. “Kuzey Afrika”dan kastettiği ise Mısır'ın batısında kalan bölgedir. Kuzey Afrika'yı hariç tuttuğunda ise “Ortadoğu” sözcüğünden bugünkü adları ile Türkiye, Irak, Suriye,

* Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi yüksek lisans öğrencisi.

1 Charles Issawi (der.), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings*. Chicago: University of Chicago Press, 1966, s. 3.

Lübnan, İsrail, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Umman, Yemen, Mısır ve Sudan'ı içine alan bir bölgeyi anlamaktadır.²

Issawi; Smith, Ricardo, Marx, Marshall gibi klasik iktisatçıların yanında Hicks, Lewis ve Kuznetz gibi 20. yüzyıl iktisatçılarından da çokça etkilenmiştir. Ancak tüm bu isimlerden öte Issawi'de İbn Haldun etkisi kendisini hissettirmektedir. Issawi'de hakim olan düşünce, başlangıçta İslam medeniyetinin ciddi ilerlemeler kaydetmiş olmasına rağmen 1400'den sonra Ortadoğu bilim, felsefe, teknoloji ve iktisadi düşüncesinde çok az ilerleme olduğu kanaatidir. Diğer yandan aynı dönemde Avrupa'da özellikle teknoloji ve enerji alanlarında ciddi ilerlemeler olmuştur. Bu bağlamda 1500'ler itibarıyla Ortadoğu, Avrupa'ya oranla daha az dinamik ve teknolojik açıdan daha az gelişmiştir.³ Bu yüzden Issawi Ortadoğu'nun geri kalmışlığında her ne kadar Batı emperyalizminin rolünü kabul etse de asıl nedeni içinde aramaktadır.⁴

Bugün modern Ortadoğu'nun oluşumunda iktisadın rolü ve bu bağlamda iktisadın siyasal, sosyal ve kültürel değişmelerle ilgisi hakkında çizebildiğimiz resimde 8 Aralık 2000'de ölen Issawi'nin payı inkâr edilemez. Bu yazıda Charles Issawi'nin hayatı, temel ilgi alanları, kaynakları ve metodolojisine değinildikten sonra onun *The Economic History of Turkey, 1800-1914* adlı kitabı değerlendirilecektir.

Hayatı

Issawi 1916'da Kahire'de doğmuştur. Suriye asıllı Ortodoks bir aileden gelmektedir. Çocukluğu Kahire, Hartum ve Lübnan'da geçmiştir. Kendisi genetik açıdan Şamlı, kültürel açıdansa Lübnanlı ve Mısırlı sayılması gerektiğini söyler. Issawi ilkökul eğitimini babasının Sudan'daki görevi ve orada kendisine uygun bir okul bulunamaması nedeniyle büyük ölçüde özel derslerle almıştır. Annesinden Fransızca, başka bir hocadan da klasik Arapça öğrenmiştir. Onbir yaşındayken İskenderiye'deki Victoria College'da eğitime başlamıştır. Kendi ifadesine göre burada hep başarısız olduğu ders Arapça'dır. Bunda suç okulun değil, kendi ilgisizliğininindir. Fakat Issawi onbeş yaşına geldiğinde birden Arapça'nın ne kadar büyük bir dil olduğunu ve ne kadar çalışmaya değer olduğunu fark etmiş ve bunun üzerine İbrahim el-Yezidi'nin bir talebesinden Arapça dersleri almaya başlamıştır. Issawi 1934'te Oxford'daki Magdalen College'da lisans eğitimine başlamış; burada felsefe, politika ve iktisat okumuş ve daha sonra kendisine uzmanlık alanı olarak iktisadi seçmiştir. Issawi bu tercihini şöyle açıklar: "Ben dünyayı de-

2 Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York: Columbia University Press, 1982, s. 1.

3 Şevket Pamuk, "In Memoriam", *Middle East Association Bulletin*, 35 (1), (Summer 2001), s. 148.

4 Issawi, *An Economic History of the Middle East*, s. 1.

giştirmek istiyordum ve bunu yapmanın yolunun da iktisattan geçtiğine kanaat getirdim.”⁵ Issawi, Magdalen College’da geçirdiği zaman zarfında yine bir Ortadoğu tarihçisi olan Albert Hourani ile tanışma fırsatı bulmuştur ki bu ikisinin dostlukları daha sonra da devam etmiştir.

Mezuniyetinden sonra Issawi Kahire’ye dönmüş ve kariyerinin ilk kamu görevi olarak Mısır Finans Bakanlığı’nı üstlenmiştir (1937-1938). Daha sonra National Bank of Egypt’in araştırma başkanlığına atanmıştır (1938-1943). 1943-1947 arasında, Cecil Hourani’nin (Albert Hourani’nin kardeşi) daveti üzerine, Beyrut Amerikan Üniversitesi’nde ders vermiştir. Issawi, Lübnan’da kendisini Mısır’dakinden bile daha fazla kendi evinde hissettiğini, halbuki Oxford’da hep bir yabancı olarak kaldığını söyler: “İngiltere benim sevdiğim ve saygı duyduğum bir memleketti. Ancak hiçbir zaman benim olmadı ve olamazdı da.”⁶ Sonra kısa bir süre Washington’daki Arap Ofisi’nde bazı görevler üstlenmiş, ardından Birleşmiş Milletler’in Ortadoğu Ekonomik İlişkiler Bölümü sekreterliğine atanmıştır (1948-1955). Issawi bu görevi kabul edişini de şöyle anlatır:

Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası’ndan birer teklif geldiğinde arkadaşım Charles Malik’e hangi işi kabul etmem gerektiğini danıştım. Malik vakur bir eda ile bana baktı ve “Bak dostum, Dünya Bankası için çalışırsan Amerikan kapitalizmi için çalışmış olursun, Birleşmiş Milletler için çalışırsan kime çalıştığını bilmezsin” dedi. Karım ve ben de ilk gelen teklifi kabul etmeye karar verdik.⁷

Issawi 1951’de Colombia Üniversitesi’nde ders vermeye başlamış, 1975’te ise Princeton Üniversitesi’nde Yakındoğu Çalışmaları Kürsüsü’nün başına geçmiş ve 1986’daki emekliliğine kadar bu görevde kalmıştır. 1987-1991 yılları arasında New York Üniversitesi’nde misafir profesör olarak bulunmuştur. Issawi akademik kariyeri boyunca Timothy Mitchell, Christopher Taylor, Ami Ayalon, Arnon Grois ve Timur Kuran gibi yetenekli öğrencilere danışmanlık yapmıştır.⁸

İlgi Alanları

İlgi alanları geniş olmakla birlikte Issawi’nin çalışmalarının yoğunlaştığı alan 19. ve 20. yüzyıl Ortadoğu iktisat tarihidir. Bu alandaki çalışmalarında Issawi, orijinal belgeler ve kolay ulaşılamayan birçok arşiv kaynaklarından yararlanmışır.

5 Nancy Elizabeth Gallagher, *Approaches to the History of the Middle East: Interviews with Leading Middle East Historians*, Reading, UK: Ithaca Press, 1994, s. 51. Kitapta röportaj yapılan diğer isimler ise şöyle: Albert Hourani, André Raymond, Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, Maxime Rodinson, Nikki Keddie, Halil İnalcık ve Abdul-Karim Rafeq.

6 Gallagher, s. 52-3.

7 Gallagher, s. 55.

8 Pamuk, s. 148.

Issawi 1966'da Ortadoğu iktisat tarihine ilişkin çalışmalarının ilki olan *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings*'i yayımlamıştır. 1971'de *The Economic History of Iran, 1800-1914*'ü, 1980'de *The Economic History of Turkey, 1800-1914*'ü ve 1988'de de *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary-Economic History* kitabını yayımlamıştır. Bu eserler 1800'lerden itibaren Ortadoğu'nun dünya ekonomisine entegrasyonu ve bölgenin geri kalmışlığının nedenleri üzerine belgelerden hareket eden ciddi araştırmalardır. Issawi'nin iktisat tarihi üzerine kaleme aldığı makalelerin çoğu *The Middle East Economy: Decline and Recovery* (1995) adlı eserinde toplanmıştır.

Issawi'nin modern Mısır üzerine de çalışmaları vardır. Bunlar; *An Economic and Social Analysis* (1947), *Egypt at Mid-Century* (1954), *Egypt in Revolution* (1963) adlı kitaplardır. Bunların üçü de yazıldıkları dönemde çığır açan kitaplardır.

Issawi'nin üzerinde çalıştığı üçüncü bir alan ise petrol endüstrisinin siyasi ve iktisadi boyutlarıdır. Bu konuda yazdığı makaleleri daha sonra *The Arab World's Legacy* (1981) adlı eserinde toplamıştır.

Dördüncü olarak Issawi kültürel ve politik konularla da ilgilenmiştir. Issawi'yi *Cross-Cultural Encounters and Conflicts* adlı kitabı yazmaya iten en önemli saik kendi ifadesiyle batılılaşmış, Hristiyan, Suriye asıllı bir ailede ve kozmopolit, fakat esas olarak Mısırî bir şehir olan Kahire'de yetişmiş olmasıdır.⁹

Kaynakları ve Metodolojisi

Issawi, kaynaklarla ilgili donanımına batılı olanlarla başlamıştır. Bunlar içinde de özellikle İngiliz arşivleri (Public Record Office ve India Office), French Foreign Office ve Avusturya Arşivleri Issawi'nin en çok kullandığı kaynaklardır. Issawi 1975'te Osmanlı Arşivleri'nde çalışmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Fakat kendi ifadesine göre gerekli izini alabilmesi o kadar uzun sürmüştür ki izin çıktığında bu iş için ayırdığı zaman hemen hemen sona ermiştir.¹⁰ Issawi ayrıca ABD Arşivleri'nde de çalışmalar yapmıştır.

Metodolojisine gelince, her şeyden önce Issawi, tarihçilikten değil iktisattan iktisat tarihine geçmiş bir akademisyendir. Hatta Issawi, akademik hayatının ilk yarısında bir gelişim iktisatçısı sayılabilir. Bu yüzden o, çalışmalarında mukayeseler ve trendlere büyük yer vermiştir. Zaten Issawi kendisinin favori iktisatçı tanımının "Karın nasıl?" diye sorulduğunda "Neye kıyasla?" cevabını veren kişi olduğunu söylemektedir.¹¹ Issawi'ye göre mukayeseli metot hem gelişim iktisadi

9 Charles Issawi, *Cross-Cultural Encounters and Conflicts*, New York: Oxford University Press, 1998, s. 3.

10 Gallagher, s. 57-8.

11 Gallagher, s. 58.

hem de iktisat tarihi açısından son derece önemli bir yere oturmaktadır. Bu nedenle o, Ortadoğu iktisat tarihini hep Batı Avrupa, Rusya, Latin Amerika, Balkanlar, Japon ve Çin tarihi ile karşılaştırmalı olarak incelemeye çalışmıştır. Ancak Issawi bu yaklaşıma yöneltilebilecek eleştirilerin de farkındadır. Ortadoğu iktisat tarihini diğer kültürlerin incelenmesinden ortaya çıkan sorularla değil, kendi yapısı içinde incelemek gerektiğini savunanlara Issawi diğer kültürlerin tecrübe-lerinden istifade etmenin mukayeseli metodun en önemli avantajlarından biri olduğunu söylemektedir.

Mukayeseli metodun böyle sağlam bir savunucusu olsa da Issawi, aslında metotla ilgili konulara pek ilgi duymamaktadır: "(...) insanların vakitlerini metodolojiye harcamaları kadar canımı sıkan çok az şey vardır. Bence işi nasıl yapacağınız konusunda çok fazla tartışmaya gerek yoktur. Sadece işi yapmalısınız."¹²

Diğer yandan Issawi'de, yukarda da değinildiği gibi, "büyük şeyhim" dediği İbn Haldun'un tesiri büyüktür. Issawi İbn Haldun'u Ortadoğu ve İslam tarihinde tartışmasız bir zirve olarak görür. Beyrut Amerikan Üniveritesi'nde İbn Haldun'u Aristo ve Machiavelli ile karşılaştıran dersler vermiştir. *An Arab Philosophy of History* adlı kitabını da İbn Haldun'un tarih, coğrafya, iktisat, sosyoloji, siyaset, eğitim ve metafizik gibi konulardaki düşüncelerini özetlemek amacıyla *Mukaddime*'den yaptığı alıntılarla destekleyerek oluşturmuş ve İngilizce'ye kazandırmıştır.¹³

Issawi'ye göre Ortadoğu iktisat tarihi çalışmak gerçekten çok zordur. O bunu şöyle açıklar:

[Ortadoğu iktisat tarihi çalışmak isteyenlere] ilk tavsiyem Bernard Shaw'un yeni evlenecek gençlere söylediği şu sözdür: 'Sakın haal' Bu, bu işin bu çabaya değmeyeceğinden değil, işin çok zor olmasından kaynaklanır. Bir iktisat tarihçisinin iktisadi, Ortadoğu dillerini ve ayrıca Batı dillerini bilmesi gerekir. Tarih yazıcılığında da temel bir bilgiye ihtiyacınız vardır ki bu, Avrupa tarihini yakından bilmeyi gerektirir. Ayrıca diğer kültürlerin –Çin, Japon gibi– tarihine de bir aşinalık lazımdır. Buna ilave olarak arkeoloji ve antropolojinin iktisat tarihine ne gibi katkılarda bulunabileceğinin farkında olmalısınız (...) Birkaç senenizi Arapça öğrenmek için harcamaya ve muhtemelen ilave bir Ortadoğu dilini daha –Türkçe modern Ortadoğu çalışmaları için vazgeçilmez bir dildir– öğrenmeye ve tüm bunları yaparken Fransızca, Almanca ve Rusça'yı da aradan çıkartmaya hazır olmalısınız. Gerçekten bunu yapmak istiyor musunuz? Cevabınız evetse hadi başlayalım.¹⁴

¹² Gallagher, s. 59.

¹³ Charles Issawi, *An Arab Philosophy of History: Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1332-1406)*, London: Murray, 1950, s. xi.

¹⁴ Gallagher, s. 64-5.

*The Economic History of Turkey, 1800-1914*¹⁵

Issawi kitabına “Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi tarihi hâlâ yazılmayı bekliyor” diyerek başlıyor. Nitekim Issawi’nin Ortadoğu iktisat tarihi çalışmaları açısından *The Economic History of Turkey* modern Türkiye sınırları, bazı adalar ve Makedonya’yı içine alan kısmını ihtiva ediyor. Ancak Issawi bununla bu eksik tarihi kendisinin yazıp ikmal ettiği iddiasında da değildir.

Issawi kaynak seçiminde ilginç olan metinlerden çok zor ulaşılabilir metinleri seçmeye özen göstermiştir. Bu bağlamda Issawi kitabının önsözünde kaynak seçiminde şu beş ilkeye bağlı kaldığını belirtmektedir:

Birincisi; İngilizce herhangi bir kitap veya dergiden hiçbir metin alınmamıştır. Bu ilke gereğince Eton, Lynch, MacFarlane, Senior, Slade, Thornton, Urquhart, Walsh, White gibi yazarların ve Gordon, Karpat, Earle, Gibb, Bowen, İnalcık, B. Lewis, G. Lewis, Mardin, Mears, Puryear, Rustow, Stirling ve Wolf gibi çağdaş yazarların kaleme aldıkları yazılar kitapta başvurulacak kaynaklar değildir.

İkincisi; yayımlanmamış kaynaklara, yayımlanmış olanlara göre öncelik verilmiştir.

Üçüncüsü; Batı dışı dillerdeki kaynaklara Batı dillerindekilere göre öncelik verilmiştir. Batı dillerindeki kaynaklar içinde de İngilizce olmayan metinler, İngilizce olanlara göre önceliğe sahip olmuşlardır.

Dördüncüsü; raporlara ve makalelere, kitaplara oranla; eski kitaplara da yenilerine oranla öncelik verilmiştir.

Beşincisi; temel kanunlar, anlaşmalar ve diğer benzeri metinler J. C. Hurewitz’in *Diplomacy in the Near East and Middle East* adlı kitabı ile G. Young’in *Corps de droit Ottoman* adlı kitabında yayımlandıkları için, bunlar da kitabın kaynakları içinde yer almamışlardır.¹⁶

Kitap kaynaklarla ilgili yukarıda sayılan hedefleri belirleyince, kitabın yazımı için bir kişinin kapasitesinin çok üzerinde sayılacak sayıda dile vakıf olmak gerekiyor. Kitapta kullanılan ve İngilizce’ye tercüme edilen belgelerin dillerine baktı-

15 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, The University of Chicago, Publications of the Center for Middle Eastern Studies, no. 13 (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980), 390 s. Kitap Ricard L. Chambers’in genel editörlüğündeki bir çalışma olan Publications of the Center for Middle Eastern Studies serisinin onüçüncü halkası olarak yayınlanmıştır. Serideki diğer bazı çalışmalar şunlardır: *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, William R. Polk ve Ricard L. Chambers (eds.); *The Mosque in the Early Ottoman Architecture*, Aptullah Kuran; *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Gabriel Baer; *The Economic History of Iran 1800-1914*, Charles Issawi; *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*, Nader Ardalan ve Laleh Bakhtiar.

16 Issawi, *The Economic History*, s. XV.

ğımızda bunların; İngilizce, Fransızca, Türkçe, Almanca, Rusça, İtalyanca, Felemenkçe, İbranice ve Ermenice olduklarını görmekteyiz. Bu yüzden kitabın hazırlanmasında Issawi'ye oldukça çok sayıda akademisyen yardımcı olmuştur.

Kitap yedi bölümden oluşmaktadır. Her bölüm de kendi içinde alt bölümlere ayrılmaktadır. Kitap her şeyden önce bir belgeler koleksiyonudur. Kitapta önce genel bir giriş bulunmakta, daha sonra her alt bölüm ayrıca Issawi'nin o konu hakkındaki değerlendirmelerini içeren girişlerle sürmektedir.¹⁷ Bu kısımlarda Issawi bize her bir başlığı nasıl değerlendirdiğinin ve onu Ortadoğu iktisat tarihi içinde nereye oturttuğunun ipuçlarını vermektedir. Bu değerlendirmelerin ardından yukarıda sayılan kriterlere uygun seçme metinler bulunmaktadır. Kitabın Türkiye iktisat tarihi araştırmalarına en önemli katkısı da birçok belgeyi ilk defa yayımlanmış olmasında yatmaktadır. Diğer bir deyişle belgeler ne kadar önemli ya da ne kadar ilginç olduklarına bakılarak değil, ne kadar az bilinen, ne kadar zor ulaşılabilir olduklarına göre seçilmişlerdir. Metinler hemen hemen hiçbir düzeltmeye tabi tutulmadan, oldukları gibi yayımlanmışlardır. Fakat yine de belgelerin ham data olarak yayımlandıklarını söylemek zordur. Belgelerden elde edilen bilgilerden hareketle kapsayıcı tablolar çizilmiş, analitik incelemeler yapılmış ve her okuyucunun kolay kolay ulaşamayacağı kadar geniş bir dil yelpazesini kapsayan belgeler İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

Diğer yandan belgeleri seçmede takip edilen metot, belgelerin çoğunluğunun Issawi'nin en iyi bildiği arşivler ve dönemlerden seçilmesini gerektirmiştir. M. E. Yapp şu tespitleri sıralamaktadır: "Belgelerin yarısından çoğu İngiliz dış ilişkiler ofisinden elde edilmiştir. Yine yarısından çoğu 1850'den önceki döneme ilişkindir (özellikle de 1830-1840 arası dönme). Belgelerin derlendiği ikinci önemli kaynak (özellikle 1850-1900 dönemi için) ise Fransız arşivleridir."¹⁸

The Economic History of Turkey Issawi'nin Ortadoğu ile ilgili diğer iki kitabının (*The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings* ve *The Economic History of Iran, 1800-1914*) devamı ve onları bütünüleyici olma karakterindedir. İnalçık bu noktada kitabın amacıyla kitapta uygulanan metodun tam uyuşmadığını düşünmekte ve kitabın başlığının biraz zorlama olduğunu belirtmektedir:

[Her bölümün başındaki] girişler kitabın adını temellendirmeye dönük çabalarlardır. Aksi taktirde kitabın adı *Türkiye İktisat Tarihine İlişkin Belgeler* ya da *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Hakkında İngiliz Belgeleri* gibi bir şey olurdu. Kişisel olarak ben kitabı İngiliz arşivlerindeki belgeleri daha sistematik ve daha kapsayıcı olarak sunacak şekilde ikinci başlıkla görmeyi tercih

17 Kitapta yer alan ana konu başlıkları şunlardır: sosyal yapı, ticaret, ulaşım, tarım, endüstri, finans ve kamu finansmanı.

18 M.E. Yapp, Kitap değerlendirmesi, "Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*", *The Economic History Review*, New Series, 35(1), (February 1982), s. 153.

ederdim (...) Görülen o ki kitap ne belgelerin sistematik bir derlemesi ne de Türkiye iktisat tarihinin bir sentezi olarak görülebilir. Yine de kitap pek çok belgeyi ilk defa yayımlamış olması hasebiyle sahaya önemli bir katkıdır.¹⁹

Stanford J. Shaw Issawi'yi yabancı araştırmacıların nüfusa ilişkin doğruluğu oldukça su götürcek tahminlerini görece daha doğru sayılabilecek istatistiki datadan olan Salnameler (ki gerek imparatorluk çapında gerek eyaletler boyutunda veriler içermektedir), *İhsaiyat-ı Maliye* (Genç Türkler döneminde yayımlanmıştır ve finansal verileri içerir), *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği* gibi yayımlara neden tercih ettiğinin anlaşılmasının zor olduğunu belirtmektedir.²⁰

Aynı noktayı İncalcık da eleştirmekte ve Issawi'nin Osmanlı kaynaklarına erişiminin temel olarak Vedat Eldem (*Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*) yoluyla gerçekleştiğini, Eldem'inse esas olarak Osmanlı Ticaret ve Tarım nezaretinin verilerini kullandığını belirtmektedir. İncalcık Osmanlı arşivlerinden çok kolaylıkla ulaşılabilecek bir çok belgenin bile gerek Eldem gerekse Issawi tarafından kullanılmamış olduğunu ifade etmektedir.²¹

İncalcık Issawi'yi yer isimlerini düzeltmede yeterince titiz davranmaması nedeniyle de eleştirmektedir. Mesela 71. sayfadaki *Yeni Maalî*'nin doğrusu *Yeni Mahalle*, *Abia Sari* ise *Eyubensari*'dir. Yine 65. sayfadaki *Samastia*, *Sivas*'tır. 63. sayfadaki *Malaga* da *Malatya*'dır. Aslında Issawi kitabının önsözünde dile getirdiği şu ifadelerle bu eleştirilere kapı açmaktadır: "(...) Halihazırda Türkiye sınırları içinde bulunan yer isimleri için modern imlayı tercih ettim; mesela Smyrna yerine İzmir."²² Yer isimlerinin yanı sıra bazı Türkçe kelimeler de kitapta yanlış imla ile yer almaktadır. Mesela 267. sayfadaki *beçel*, *reçel*; 343. sayfadaki *bedele Nusul*, *bedel-i nuzuk*, *Tarphane-Amire*, *Darphane-i amire* olmalıydı.²³

Sonuç olarak kitabın Türkiye iktisat tarihi çalışmalarına iki yönlü katkısından bahsetmek mümkündür. Birincisi, hiç kuşkusuz, son dönem Osmanlı iktisat tarihine ilişkin herhangi bir araştırmacının ulaşmasının, ulaşsa bile kullanabilmesinin çok zor olduğu birçok belgeyi ilk defa yayımlamış olmasıdır. Bundan daha az önemli olmamak üzere kitabın sahaya ikinci katkısı ise Issawi, Owen ve Cook'un²⁴ önde gelen isimleri olduğu ve Türkiye iktisat tarihini Ortadoğu iktisat tarihi içinde gören yaklaşımın konuya bakışını ortaya koymasında yatar.

19 Halil İncalcık, Kitap değerlendirmesi, "Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*", *International Journal of Middle East Studies*, 17(2), (May 1985), s. 276.

20 Stanford J. Shaw, Kitap değerlendirmesi, Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, *The American Historical Review*, 89(2), (April 1984), s. 497.

21 İncalcık, s. 275.

22 Issawi, *The Economic History*, s. xvi.

23 İncalcık, s. 274.

24 Owen ve Cook'un bazı eserleri için bkz. Kaynakça.

Kaynakça

- Asad, Talal ve Roger Owen. *The Middle East*, New York: Monthly Review Press, 1983.
- Cook, M. A. (der.). *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Londra: Oxford University Press, 1976.
- (der.), *A History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1976.
- Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, Ankara: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Esfandiari, Haleh ve A. L. Udovitch (der.), *The Economic Dimensions of Middle Eastern History: Essays in Honor of Charles Issawi*, Princeton, NJ: Darwin Press, 1990.
- Gallagher, Nancy Elizabeth, *Approaches to the History of the Middle East: Interviews with Leading Middle East Historians*, Reading, UK: Ithaca Press, 1994.
- Göcek, Fatma Müge, "On Charles Issawi and His Last Book" *Middle East Studies Association Bulletin*, 36 (1), (Summer 2002), s. 39.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near East and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914*. Toronto, London, New York: D. Van Nostrand, 1956.
- İnalçık, Halil, Kitap değerlendirmesi, Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 17. sayı 2 (May 1985), ss. 273-76.
- Issawi, Charles, *An Arab Philosophy of History: Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1332-1406)*, London: Murray, 1950.
- *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, London, New York: Oxford University Press, 1954.
- *Egypt in Revolution; An Economic Analysis*, N.Y.: Oxford U.P., 1963.
- (der.), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings*, Chicago: University of Chicago Press, 1966.
- "Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran", Thomas Naff ve Roger Owen (der.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, The University of Chicago, Publications of the Center for Middle Eastern Studies, no. 13, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980.
- *The Arab World's Legacy: Essays*, Princeton, N.J.: Darwin Press, 1981.
- *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York: Columbia University Press, 1982.
- *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary-Economic History*, New York: Oxford University Press, 1988.
- *Issawi's Laws of Social Motion*, Princeton, N.J.: Darwin, 1991.
- *The Middle East Economy: Decline and Recovery: Selected Essays*, Princeton, N.J.: Markus Wiener Publishers, 1995.

- *Cross-Cultural Encounters and Conflicts*, New York: Oxford University Press, 1998.
- “Crusades and Current Crises in the Near East: A Historical Parallel”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 33(3), (July 1957), ss. 269-79.
- “Egypt Since 1800: A Study in Lop-sided Development”, *The Journal of Economic History*, 21(1), (March 1961), ss. 1-25.
- “The Christian-Muslim Frontier in the Mediterranean: A History of Two Peninsulas”, *Political Science Quarterly*, 76(4), (December 1961), ss. 544-554.
- “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal of Middle East Studies*, 1(1), (January 1970), ss. 18-27.
- “De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800”, *International Journal of Middle East Studies*, 12(4), (December 1980), ss. 469-79.
- Issawi, Charles ve George S. Wise (der.), *Middle East Perspectives: The Next Twenty Years*, Princeton, N.J.: Darwin Press, 1981.
- Naff, Thomas ve Roger Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- Owen, Roger, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, London; New York: Routledge, 2000.
- “The Arab Economies in the 1970’s”, *MERIP Reports*, 0(100/101), Special Anniversary Issue (October-December 1981), ss. 3-13.
- “Sadat’s Legacy, Mubarak’s Dilemma”, *MERIP Reports*, 0(117), Debt and Development (September 1983), ss. 12-8.
- “The Study of Middle Eastern Industrial History: Notes on the Interrelationship between Factories and Small-Scale Manufacturing with Special Reference to Lebanese Silk and Egyptian Sugar, 1900-1930”, *International Journal of Middle East Studies*, 16(4), (November 1984), ss. 475-87.
- “A New Post-Cold War System? The Middle East in a Realigned World”, *Middle East Report*, 0(184), New Orders: The Middle East in a Realigned World (September-January 1993), ss. 2-6.
- Pamuk, Şevket. “In Memoriam”, *Middle East Association Bulletin*, 35(1), (Summer 2001), ss. 148-9.
- Shaw, Stanford J., Kitap değerlendirmesi, “Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*”, *The American Historical Review*, 89(2), (April 1984), s. 497.
- Yapp, M. E., Kitap değerlendirmesi, “Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*”, *The Economic History Review*, New Series, 35(1), (February 1982), ss. 152-4.

Charles Issawi as a Middle East Economic Historian and his The Economic History of Turkey

Fatih ERMİŞ

Abstract

Charles Issawi is no doubt one of the most distinguished scholars in field of the Economic History of the Middle East. In fact, he has established the field as a discipline in itself. He interprets the history of the Middle East in cycles, which is an obvious influence of Ibn Khaldun. His fields of interest range from modern Egypt to political and cultural studies, even if the Economic History of the Middle East remains as his main profession. This article, after presenting a brief view of the place of Issawi in the Economic History of the Middle East, will review his book *The Economic History of Turkey, 1800-1914*. The contribution of the book to the field is at least twofold: On one hand, it is a good collection of valuable documents with different languages on Ottoman History from Public Record Office, French Foreign Office, and Austrian Archives etc. On the other hand, it gives us the clues of how Issawi evaluates the economic history of Turkey within the history of Middle East.

**Mehmet BULUT, Ottoman-Dutch Economic Relations
in the Early Modern Period 1571-1699, N.W. Posthumus Reeks XI,**

Verloren Press, Hilversum 2001.

Şevket Kamil AKAR*

Son yıllarda Osmanlılarla Batı Avrupalılar arasındaki ilişkilerle ilgili araştırmalarda nisbî bir artış gözlenmektedir. Şimdiye kadar Osmanlıların İngiliz, Fransız, İtalyan ve Portekizliler gibi Batılı devletlerle ilişkileri konusunda birçok çalışma yapıldıysa da, merkantilist dönemin Avrupa'daki en önemli gücü konumunda bulunan Hollandalılarla Osmanlılar arasındaki ilişkilere dair çok az çalışma yapılmıştır. Osmanlılarla Hollandalılar arasındaki ilişkileri konu alan sınırlı çalışmaların hepsi de iki ülke arasındaki diplomatik ve politik ilişkilerle ilgilidir. Osmanlılar ile Hollandalılar arasındaki ekonomik ilişkiler konusunda ilk spesifik çalışma Başkent Üniversitesi Öğretim Üyesi Mehmet Bulut'un, Hollanda'da Verloren Yayınları arasında basılan ve *Ottoman-Dutch Economic Relations in the early modern period 1571-1699* [Erken Modern Dönemde (1571-1699) Osmanlılarla Hollandalılar Arasındaki Ekonomik İlişkiler] başlığını taşıyan çalışmasıdır.

Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki ilişkilerin incelenmesinde orijinal çalışmalardaki en önemli sorun dil sorunudur. Her iki coğrafyadaki spesifik bir konuyla ilgili orijinal çalışmalar için yine dil sorunu sözkonusudur. Ancak karşılıklı ilişkilerin incelenmesinde bu sorun ikiye katlanmaktadır. Hem Osmanlıca, hem de ilgili ülkenin dilini bilmek gerekmektedir. Bu sorunları aştıktan sonra her iki coğrafyanın arşivlerinde araştırma yapma imkânı bulabilmek de günümüzde pek kolay değildir. Bu tür çalışmaları gerçekleştirebilmek gerçekten günümüzde büyük özveri gerektirmektedir. Bulut, buradaki çalışmasında araştırmalarını iki dile (Osmanlıca ve Felemenkçe) dayanarak gerçekleştirmiş ve kitabını İngilizce olarak kaleme almış bulunmaktadır.

Başta İstanbul'daki Osmanlı Arşivi (*Başbakanlık Arşivi*) olmak üzere, Hollanda'daki Lahey Devlet Arşivi (*Algemeen Rijksarchief*), Amsterdam Belediye Arşivi (*Gemeentelijke Archief*), Leiden Üniversitesi El Yazmaları (*Oriental Manuscripts*) bölümündeki birçok orijinal belgeyi esas alarak merkantilist dönemde Osmanlı-Hollanda ekonomik ilişkilerini inceleyen Bulut konuyu "dünya sistemi" perspektifini de dikkate alarak tartışmaktadır. Dünya ekonomik merkezinin 17. yüzyılda Akdeniz'den Atlantik'e kayması sonucunda başta Avrupa olmak üzere dünya ekonomisinde değişen dengeleri ve bu gelişmeler karşısında Osmanlıların ta-

* Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi.

vır ve duruşuyla birlikte aldıkları tedbirler ve hayata geçirdikleri siyasal ve ekonomik politikaların dayandığı dünya görüşü bu çalışmada geniş olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, kuruluşundan beri yönünü Batı'ya çeviren Osmanlıların; coğrafi keşifleri gerçekleştirmiş, dünya ticaretinde okyanus ötesi hedeflere yönelmiş Avrupa'da ilgili dönemdeki kapitalist sistemin en önemli ekonomik ve ticaret gücü olan Hollanda Cumhuriyeti ile arasındaki ekonomik ilişkiler bir anlamda Avrupa dünya ekonomisi ile Osmanlı dünya imparatorluğu arasındaki ilişkilerin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Diğer bir deyişle bu çalışma ile, Doğu'da ve Batı'da etkili olan bir dünya imparatorluğu ile, deniz yoluyla dünya ticaretinde etkin olmaya başlayan Batı Avrupa'nın merkez ekonomik gücü arasındaki ekonomik ilişkilerin fotoğrafı görülmekte; eski merkez Akdeniz ile yeni merkez Atlantik arasında yeni ilişki biçimi alanındaki sis perdesi biraz daha aralanmaktadır.

Erken Modern dönemdeki 'Batı Avrupa Doğu Akdeniz entegrasyonu' konusunun da geniş olarak tartışıldığı bu çalışmada Bulut, Osmanlıların kendilerini merkez konumda kabul edip hiçbir kompleks ve endişeye kapılmadan Avrupa ile entegrasyonda Batılılardan daha istekli olduklarının işaretlerini vermektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın 21. yüzyılda Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkilere de tarihten kuvvetli bir ışığı yansıttığı söylenebilir. Şu ana kadar Osmanlı-Hollanda *ekonomik* ilişkileri alanında yazılmış ilk eser olması Bulut'un çalışmasının önemini bir kat daha artırmaktadır.

Onyedinci yüzyılda Batı Avrupa ile Osmanlı coğrafyası arasındaki ticaret hacminin artması Doğu Akdeniz ile Atlantik arasındaki erken ticari entegrasyonun ilk işareti olarak değerlendirilebilir. Avrupa'dan Osmanlı'ya, oradan da doğuya doğru değerli maden (altın ve gümüş) akımındaki artış da bu entegrasyonun diğer bir nişanesi olarak kabul edilebilir. Elbette yirminci yüzyılın sonlarında anılan bölge ve coğrafyalar arasındaki sermaye akımı ve ticaret hacminin ulaştığı hacim ve büyüklük dikkate alındığında, onyedinci yüzyıldaki durum, görece sönük kalır. Ancak, onyedinci yüzyılda bu coğrafyalar arasındaki değerli maden akımı, uzun mesafeli ticaret, ulaşım ve haberleşme alanlarındaki gelişmeler dikkate alındığında önceki yüzyıllarla karşılaştırılamayacak kadar önemli düzeyde bir artış ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışma, anılan bu gelişmelerin ortaya çıkmasında Hollandalıların ve özellikle de Osmanlıların rolünün anlaşılmasında önemli ipuçları vermektedir. Hollandalılar kendilerine has merkantilist uygulamaları ile bu gelişmelerde önemli bir rol oynarken, Osmanlıların Atlas Okyanusundan Hint Okyanusuna kadar uzanan geniş hinterlanddaki deniz ticaretindeki gelişmeleri dikkatle izlemeleri, Avrupa ile Osmanlı bölgeleri arasındaki ticaretin artması ve erken ticaret entegrasyonundan söz edilmesine imkân vermektedir. Bu çalışmada, Osmanlıların kara ve deniz ticaretini teşvik konusunda attıkları adımlar analiz edilirken, dünyada ilgili dönemde ekonomik ve ticari alanda ortaya çıkan değişimlerden Osmanlıların -sanıldığığının aksine- yakinen haberdar oldukları, hatta mümkün

olduğunca bu gelişmelere müdahil olabilmek için önemli çabalar gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Onbeşinci yüzyılın sonlarında Doğu'ya ve Batı'ya açılan Avrupa'nın yeni ticaret yollarını keşfetmesiyle önemi azaldığı iddia edilen Osmanlıların, aldıkları tedbirlerle yıldızı parlayan Kuzey Avrupalı tüccarları kendi bölgelerine çekebilme yeteneği ile bu coğrafyanın en azından onyedinci yüzyılın sonlarına kadar Doğu-Batı ticaretindeki öneminin devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Hollanda onyedinci yüzyılda Avrupa'nın en önemli ekonomik gücü konumuna yükseldi. Hollandalı tüccarlar Avrupa'dan Asya ve Amerika'ya uzanan geniş alanda dünya ticaretinde etkin bir rol oynadılar. Osmanlılar açısından Hollandalı tüccarların kendi bölgelerindeki faaliyetleri, izledikleri ekonomik politikaları açısından çok önemliydi. Osmanlıların bu dönemlerdeki siyasetlerinde hem ekonomik ve hem de politik bazı amaçları sözkonusuydu. Osmanlıların politik amacı Batı'da Papalığın öncülüğünde kendilerine karşı oluşturulan koalisyonu zayıflatmak ve Habsburgların gücünü dengelemek iken, ekonomik amaçları da ülke sınırları içinde mal sıkıntısı olmadan tüm halkın ihtiyacını karşılayacak yeterli mal bulunmasını sağlamak, kısacası bolluk ekonomisi yaklaşımı içinde devlet gelirlerini maksimize etmek idi. Dolayısıyla Hollandalı tüccarların Osmanlı sınırları içindeki faaliyetleri Osmanlılarca sürekli olarak teşvik edilmiştir. Buna karşılık Hollanda Cumhuriyeti Devleti'nin de politik ve ekonomik amaçları sözkonusuydu. Ekonomik amaç merkantilist hedefleri gerçekleştirmek iken, politik amaç da İspanya'ya (Batı Habsburglar) karşı başlattıkları bağımsızlık mücadelesinde güçlü Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlamaktı. Bulut, bu çalışmasında her iki kesimin bu amaçlarına belli ölçüde ulaştıklarını ortaya koymaktadır.

Hollandalı tüccarlar başlangıçta Osmanlılar tarafından daha önce izin verilen Fransız ve İngiliz bayrakları altındaki gemilerle Osmanlı bölgelerinde ticari faaliyetlerde bulundular. Onyedinci yüzyılın başlarında (1612) Osmanlılardan kapitülasyon alarak kendi bayrakları altında ticaret yapma imkânına kavuştular. Kapitülasyon sahibi olmaları birçok ekonomik, sosyal ve hukuki haklara sahip olmaları anlamına geliyordu. Dolayısıyla kapitülasyon sahibi olduktan sonra Osmanlı bölgelerindeki ticari faaliyetlerini arttırmak için önemli imkânlara kavuşmuş oluyorlardı.

Onyedinci yüzyılın başlarında diğer Batı Avrupalı tüccarlar karşısında nisbeten daha zayıf bir durumda bulunmalarına rağmen Hollandalılar yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı bölgelerinde en etkin Batı Avrupalı tüccar topluluğu konumuna yükseldiler. Bulut'un çalışmasından bu gelişmede, Hollanda devletinin desteği ve kendi stratejileri kadar Osmanlı Devleti'nin teşviği, desteği ve politikalarının da son derece önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Onyedinci yüzyılda yükselen Batı Avrupa dünya ekonomisi ile Osmanlı dünya imparatorluğunun ekonomik ilişkiler alanındaki fotoğrafını daha berrak görebilmek için Bulut, bu çalışmasında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin sonuçla-

rını da hem Osmanlılar, hem Hollandalılar, hem de Avrupa dünya ekonomisi açısından değerlendirmektedir. Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde, başta iktisat tarihçileri olmak üzere tüm sosyal bilimcilerin çözemediği kadim meselelerden biri olan “Osmanlı’nın sanayi devrimini ıskalaması!” problematiği konusuna bu çalışmada hiç değinilmemiş olsa da, ilgilenenlerin çalışmada bu konuda önemli bazı ipuçlarını elde edebileceğini vurgulamak gerekir.

Bulut bu çalışmasında ilgili dönemde hem Hollanda ve hem de Osmanlı ekonomik ve sosyal yapılarını da ayrıca değerlendirmektedir. Dolayısıyla bu çalışmadan ilgili dönemde Batı Avrupa ile Doğu Akdeniz ekonomileri arasında bir karşılaştırma yapma imkânı da doğmaktadır. Son yıllarda ekonomik, sosyal ve siyasal tarih araştırmalarında ön plana çıkan yaklaşımlardan biri de hiç şüphesiz karşılaştırmalı tarih (*comparative history*) metodudur. Başta dünya tarihi olmak üzere, farklı coğrafya ve ülkelerin tarihlerinin tutarlı bir bütünlük içinde anlaşılmasında bu metodun önemi tartışılmaz. Çalışma bu metodla yapıldığı için bir kat daha önemli hale gelmektedir.

Bu çalışmayla ilgili son olarak şunu ifade etmek gerekir ki, erken modern dönemde Osmanlılar’ın ekonomik alandaki yaklaşım ve uygulamalarını, özellikle de yükselen Avrupa ile olan ekonomik ilişkilerini anlamak için Bulut’un bu çalışmasının geniş kesimlere ulaşabilmesi önem arz etmektedir. Bundan dolayı en kısa zamanda kitabın Türkçe’ye çevrilmesi ve Türkçe basımının gerçekleştirilmesi dileğimizi belirtmek yerinde olacaktır.

Fuad Köprülü ve Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası ve Türk Hukuk Tarihi Dergisi

Fethi GEDİKLİ*

1930'ların sonu ile 1940'ların başında Fuat Köprülü'nün öncülüğünde çıkarılan *iki* dergiyi vesile ederek Türk hukuk tarihi çalışmaları hakkında bazı gözlem ve tespitlerimizi ilgililerle paylaşmak istedim. Bu arada anılan dergileri tanıtmak gayesi de güdülmüştür. Böyle yapmakla, umarım hem sözkonusu dergilere yeniden ilgiyi çekmiş, hem de bu tür dergilere ne kadar ihtiyaç duyulduğunu göstermiş olabiliriz.

Türk edebiyat tarihinin büyük âlimi Prof. Fuad Köprülü'nün ilgi alanı çok geniştir. O edebiyat tarihinden başka tarih ve hukuk tarihi sahasında da araştırmalar yapmıştır. Denilebilir ki, Köprülü'nün bu son sahaya gösterdiği derin merakı ondan sonra hiçbir Türk bilgini göstermemiştir.¹ Zaten Türk hukuk tarihinin bir araştırma disiplini olarak tarihi, ülkemizde yenidir ve bütün hukuk fakültelerinde mecburi bir ders olarak yerini ancak 1982 yılında alabilmiştir. O zamana kadar sayısı hayli kalabalık olan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin akademisyen hukukçularının bu alana gösterdikleri ilgi sınırlı ölçüler içinde kalmıştır. Bu sınırlı ilgiyi esirgemeyenler arasında, bu disiplini mezkur fakültede bir ders olarak okutmuş bulunan Sadri Maksudi Arsal vardır. Arsal'ın *Türk Tarihi ve Hukuk*² adlı kitabı 1947'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları arasında çıkmıştır. Arsal bu kitabında bir milletin hukuk tarihini incelemekten daha fazla birşey yapmaya çabalamış ve "Türk tarihinin ana hatları, Tarihi Türk devletlerinin kuruluşu ve hukuki müesseseleri, Türklerin hukuki örfleri, Töre ve Yasaları"nı ele almıştır. Arsal'ın, önsözde, "Türk hukuk tarihi ilmini tesis yolunda ilk tecrübe-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

1 Köprülü'nün tarihçiliğinin anlamlı bir değerlendirilmesi için bkz. Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983, 109 s. Aynı kitapta onun hukuk tarihine olan ilgisine de dikkat çekilmiştir (s. 63-65).

2 Ziya Umur, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri* (Beta, İstanbul 1993) adlı kitabında (1. cilt, 1. baskı, İstanbul 1987, tıpkıbasımı 1993) Türkiye'de hukuk tarihi tedrisatının tarihçesini ele almış ve bu dersi okutan hocaların kitapları ve meseleyi ele alış tarzları hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Fakat Arsal'ı değerlendirirken nedense bu kitaptan söz etmeyerek onun *Umumi Hukuk Tarihi* kitabını tenkit etmiştir (bkz. Umur, s. 22 vd., bilhassa 29-31).

den başka bir şey olmayan bu eser” (s. 4) şeklinde tavsif ettiği kitabı oldukça hacimli olup 416 sayfadır. Burada hakşinaslık gereği olarak belirtilmelidir ki, İstanbul Hukuk Fakültesi profesörlerinden Ebululâ Mardin ile öğrencileri olan İsmet Sungurbey ve Bülent Köprülü’nün de bu sahaya yaptıkları katkı önemlidir.

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde öteden beri aksamadan gelen bir Türk Hukuk Tarihi Kürsüsü bulunmuş ve bu kürsüde Türk hukuk tarihi çalışmaları yapılmıştır ama bunlar, gelişmiş bir hukuk sistemini uzun asırlar boyu uygulamış bulunan bir halkın tarihi dikkate alınırca pek küçük kalır. Bu fakülte profesörlerinden ve Türk Hukuk Tarihi Kürsüsü’nden Coşkun Üçok ile öğrencileri Halil Cin ve Ahmet Mumcu’nun çalışmaları kayda şâyandır. Sonraki kuşaktan gene Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde yetişen Gülnihal Bozkurt yanında Ahmet Akgündüz ve M. Akif Aydın bu sahada çalışmaya devam etmektedirler.

Tarihçilerden hukuk tarihine geniş bir ilgi duyanlar arasında Ömer Lütfi Barkan ve ardından Halil İnalcık gelir. Yine tarihçiler İbrahim Kafesoğlu ve Bahaeddin Ögel’in de eski Türk hukukunun bazı kurumlarını anlamak bakımından faydalı çalışmalarının olduğuna dikkat çekilmesi gerekir. Uzun bir aradan sonra konuya eğilen bir tarihçimiz de *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)* (Ankara 1987) adlı kitabıyla Özkan İzgi olmuştur.

İktisat tarihi sahası daha şanslı sayılabilir. Orada Prof. Ömer Lütfi Barkan gibi çok çalışkan ve üreten bir âlim yetişmiştir. Barkan’dan sonra Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç ve bir dizi genç araştırmacı bu sahada çalışmalarını sürdürmektedir.

Şimdi tekrar Köprülü’ye gelince... Türk hukuk tarihine tükenmek bilmez bir alâka besleyen Köprülü, 1931’de İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü müdürü olarak çıkardığı dergiye *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* adını vermeyi uygun bulmuştur. Köprülü bu cilde bir giriş veya mecmuanın gayesini ve yapmak istediklerini belirten bir açıklama koymamıştır. Aşağıda değinileceği üzere bu açıklamayı, ancak 1944’te Ankara’da neşrettiği *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*’nde (cilt: I, 1941-1942) yapabilmiştir.

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası’nın ilk sayısında yer alan makaleler şunlardır: Ahmet Zeki Velidî [Togan], “Moğollar devrinde Anadolu’nun İktisadî vaziyeti”; Ciro Truhelka, “Bosna’da Arazi Meselesinin Tarihî Esasları” (Almanca’dan Türkçe’ye çeviren Köprülü’zâde Ahmet Cemal); Hâmit Sadi, “Paşaeli: Şarkî Trakya’nın Coğrafyasına ve İktisadî Tarihine Dair Notlar”; A. Caferoğlu “Tukyu ve Uygurlar’da Han Ünvanları”; Abdülkadir [İnan], “Orun ve Ülüş Meselesi”; W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet” (Rusça’dan Türkçe’ye çeviren Abdülkadir [İnan]); P. Wittek, “Ankara’da Bir İlhanî Kitabesi” ve Köprülü’zâde M. Fuat, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te’siri Hakkında Bazı Mülâhazalar”. Köprülü’nün bu makalesi büyük ilgiye mazhar olmuş ve sonradan kitap olarak da basılmıştır (Bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te’siri Meselesi*, Ötügen, 1981 ve 1986, 268 s.). Bu neşri; bir önsöz, bazı notları, bibli-

yograyaya ilavelerle ve geniş bir dizinle yayımlayan Köprülü'nün oğlu Dr. Orhan F. Köprülü'dür. Kitap son zamanlarda Kaynak Yayınları arasında yeniden basılmıştır. Köprülü'nün hukuk tarihine dair makaleleri yine Orhan Köprülü tarafından *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* adıyla (Ötüken, İstanbul 1983, 451 s.) neşredilmiştir. Ötüken'in verdiği bilgiye göre, bu kitap yayımlandığından birkaç gün sonra bulunduğu depoda çıkan bir yangında tamamen yanmıştır, piyasaya ilk anda ne verilmişse o kadar yayılabilmiştir.

Mecmuanın bu ilk sayısının "Tahlil ve Tenkitler" kısmında yer alan yedi kitap değerlendirmesinin tamamı Köprülü tarafından kaleme alınmıştır. Değerlendirmelerin yalnızca biri, Ahmet Refik'in *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı* kitabı üzerine, geri kalan altısı ise Fransızca olarak neşredilen kitaplara hasredilmiştir. 327 sayfa olan mecmuanın sonuna ayrıca İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü'nü ve onun yayımladığı dergi ve kitapları tanıtan, ve ayrıca tercüme yayınlar ve basılmakta olan eserler hakkında bilgi veren 15 sayfalık bir risale eklenmiştir. Mecmuanın bu birinci cildi daha çok iktisat tarihine ağırlık vermiş gibidir.

Köprülü mecmuasının (194 sayfalık) ikinci cildini birinciden ancak sekiz sene sonra çıkarabilmiştir (cilt: II, 1932-39, İstanbul 1939). Bu arada o, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?" (*Belleten*, c. II, sayı. 5-6, İkinci Kanun-Nisan 1938, s. 39-72) adlı meşhur makalesini neşretmiştir. Mecmuanın ikinci cildindeki yazıların üçü Köprülü'ye aittir ve sırasıyla şunlardır: "Proto-Bulgar Hukukuna Dair Notlar", s. 1-7; "Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar", s. 17-33; "Hukukî Sembollerdeki Motifler", s. 33-53. Köprülü bu makalelerinde "İslam hukukunun çok ezici tesirlerine rağmen, bilhassa amme hukuku sahasında, eski Türk hukukî ananelerinin devamını" (s. 18) tebarüz ettirmek gayretindedir.

Müellif zikredilen yazılarının ikincisinde "Eski Türk titülatürü [ünvanları] hakkında şimdiye kadar yapılan tetkiklerin çoğu, sadece, dar manasıyla *filolojik* sahadan çıkmamış, ve çok defa *hypothétique* neticelere varan birtakım *etimoloji tecrübelerinden* ibaret gibi kalmıştır" (s. 18-19) tespitini yapmıştır. Köprülü eski Türk ünvanları meselesinin henüz çok iptidai bir safhada olduğu hükmünü vererek bunun sebeplerini, konuyla ilgili yazıların başka mevzulara ait kitap veya makalelerin göze çarpmayacak bir yerinde birkaç satırdan ibaret olması, yine bu yazıların çok çeşitli disiplinlerde çalışan bilginlerin eserlerinde parça parça bulunmaları, araştırmacıların birbirlerinin eserlerinden haberdar olmamaları ve nihayet şimdiye kadar bu mesele ile herhangi bir kimsenin müstakil olarak ilgilenmemesi şeklinde göstermektedir (s. 21-22).

Yöntem bakımından da hâlen çok ihmal edildiğini gördüğümüz bir meseleye değinerek şunları yazmaktadır: "Bu ünvanlardan her biri hakkında muhtelif ihtisas sahalalarına mensup âlimler tarafından yazılmış şeyleri bilmek icab eder ki, ancak bu sûretle metodik bir tetkik için bir hareket noktası elde edilmiş olur" (s. 22). Müellif metod hakkındaki uyarılarına aşağıda yeniden temas etmektedir (s. 39). Köprülü sözlerine devamla koyduğu ilkelere riayetle eski Türk ünvanları ve

kurumları hakkında her türlü Arap, Acem ve Türk kaynaklarından topladığı malzemeyi mümkün olduğu kadar başka sahalara ait yapılmış incelemelerle de karşılaştırmak suretiyle bazı neticelere varmak istiyor. Maksudı, çeşitli filolojilerin ortak yardımıyla çözülebilecek muhtelif sorunları çözmek değil, eldeki malzemeyi tenkitli ve tasnifli bir şekilde ortaya koyarak yolu çözüme açmaktır. (Tıp tarihçisi Feridun Nafiz Uzluk'a karşı öğretici ve cesur bir tenkidi için bkz. s. 40-43). "Bu notların, dar manası ile *filolojik* bir tetkik değil, daha ziyade, muhtelif devirlerde, muhtelif coğrafi sahalarda ve muhtelif medeniyet dairelerinde yaşamış muhtelif Türk devletlerinin *mukayeseli amme hukuku tarihini* kurmağa yarayabilecek malzeme mahiyetinde olduğunu da ilave edelim" (s. 22) der. Yukarıdaki alıntıdan anlaşılabilceği üzere, Köprülü'nün en büyük amacı mukayeseli bir Türk kamu hukuku tarihi "yapmak"tı.

Köprülü'nün burada *Çapar* ünvanı hakkında verdiği izah ve İşpara, Şapolyo ve Asparuh ünvanlarının Türkçe *Çapardan* başka bir kelime olamayacağını sadece bir öneri şeklinde izaha girişmesi, meraklıları için ilginç olabilir (28-31). Ancak yazarın bu önerisinin sonraki araştırmalarca doğrulandığını bilmiyorum. Köprülü "Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler" adlı yazısının başında hukukî sembollerin özel ve kamu hukuku bakımından taşıdığı ehemmiyetten bahisle şöyle der: "Halbuki, Türk hukuku tarihine ait bütün meseleler gibi, Türklerdeki hukukî semboller meselesinin de tamamıyla meçhul kalmış olduğunu, derin bir teessüfle itiraf etmeliyiz" (s. 33). Köprülü bu yazısında sembollerini araştırırken yararlanılabilecek disiplinler içinde daha Türkçe bir ifade ile *sicilbilimi* denilebilecek sijoğrafıyî de saymaktadır (s. 34). Köprülü birçok konu hakkında malzeme topladığını, yakında bir tetkik neşredeceğini söylemekte ise de bunların birçoğunu neşretmeye fırsat bulamadığı anlaşılmaktadır. Bu şekilde ileride neşredeceğini haber verdiği konulara örnek olarak şunlara bakılabilir: s. 38, dipnot 1, 2, 3 ve 4; s. 39, dipnot 1.

Mecmuada Şerefeddin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair" (s. 7-17) Nasıreddin Tûsî'nin daha önce bilinmeyen "Risâle-i der resm ü âyîn-i Pâdişâhî" adlı bir eserini tanıtır ve çevirisini sunmaktadır. Bu risale Moğollar devrindeki idari ve mali konulardan bahseder. A. N. Samoiloviç, "Cucu Ulusunda Payza ve Baysaya Dair", (s. 53-65) isimli yazısında "tamga", "belgü", "nişan", "tuğra", "mühür", "baysa" ve "basma" ünvanlarını açıklamaya çalışmaktadır. Samoiloviç'in makalesinin çevireni Hasan Ortekin kendisi de "Basmaya ve Baysaya Dair" (s. 65-73) yazısında Samoiloviç'in yazısına bazı ilavelerde bulunmuştur.

W. Bijörkman'ın, "İslamiyet'te Sermayenin Zuhuru ve Tedavüle Vaz'ı" (s. 73-96) adlı makalesi yer yer tipik mağrur ve "öteki"ni küçümseyen müsteşrik tavrını yansıtır. Mesela, "bütün sermayelerin halkın iligini emmek sûretiyle meydana geldiği ve yalnız pek cüzî bir kısım sermayenin iktisadi bir faaliyet neticesi olarak hasıl olabildiği düşünülürse (...)" (s. 93) ve "Moğol hücumu ile Osmanlı fütuhatını müteakip her yerde siyasi hal ve medeniyette hiss olunur bir gerileme hasıl olmuştur (...)" (s. 74 ve 94) ve yine aynı yerde "bütün halkın, soyan soyulan ol-

mak üzere ikiye inkisam ettiği (...)” dediğinde böyle bir tavır içindedir. W. Bijörkman’ın hüküm cümleleri de ilginçtir. Mesela, makalesi “Ümit edilebilir ki, şimdiye kadar daima bulduğu şeraite uymak ve inkişaf göstermek kabiliyetini isbat etmiş olan İslamiyet kapitalizm meselesinde de kabiliyetini gösterecektir” şeklindeki bir kapanış cümlesiyle bitmektedir. Bununla beraber, bu makale tümüyle yararsız değildir. Bazı dikkate değer değerlendirmeler de bulunmaktadır. Mesela yazar Alfred Rühl’e iltihâken şark iktisadiyatı, üretim değil tüketim iktisadiyatıdır, (s. 74) der. Yine eski İslam’ın iktisada düşman olduğu fikrini doğru bulmaz; ancak İslam miras hukukunun mülkü parçalayıcı nitelikte olduğunu söyler (s. 74). Poliçenin (*şukuk*) İslam dünyasındaki tarihi (s. 79), süftece, sakk, çek hakkındaki değiniler (s. 84) bu kurumların tarihine ilgi duyanları ilgilendirebilir. Bijörkman’ın naklettiği Müslüman bir kimsenin parayı şahine benzettiği mesel de ilginçtir (s. 88).

Mecmuada A. Caferoğlu bu sefer “Türk Teamül Hukukunda Evlatlık Müessesesi” adlı dikkate değer bir makale neşretmiştir (s. 97-119). Caferoğlu da –yer yer Köprülü’nün sızıldandığı gibi- tamamen halkın düşünüş ve yaşayışını yansıtan Türk teamül hukukunun şimdiye kadar Türk hukukçularının dikkatini çekmemesinden şikayetçidir (s. 100); belki ilerde ilgisini çekeceğini ummaktadır (s. 116). Müellif bu makalesinde eski Türklerde evlatlık müessesesinin varlığını oldukça geniş bir sütte anlatmıştır. Oysa biliyoruz ki İslam hukukunda bu kurum yoktur. Ancak Osmanlılarda varlığını gözlemlediğimiz *tebenni* veya *oğulluk* kurumunu açıklarken, belki eski Türklerde evlatlık müessesesinin olduğunu bilmek bize açıklama kolaylığı getirebilir.³ Ayrıca zaman zaman yazılı ve görsel basına akse-den Samsun’a bağlı Bafra ilçesindeki hâlen süregelen tarımsal iş mevsiminde çocukların işçi olarak satılması uygulamasının izini belki Uygurlar’a kadar geri sürebiliriz. Nitekim Caferoğlu’na göre, ziraat işlerinde çalıştırılmak üzere babası tarafından belli maddi menfaat karşılığında satılmış bir kişi veya işçi şeklindeki evlatlığa *tutquğ* denilirdi ve bu tür evlatlık ilişkisi belgeye bağlanırdı (s. 109). (Yazarın “Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları” adlı bir makalesi de *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1934, c. IV, s. 1-43’te çıkmıştır.)

Türk iktisat tarihinin yorulmak bilmez büyük araştırmacısı Barkan ise bu mecmuadaki “Mâlikâne-Divanî Sistemi” (s. 119-185) adlı makalesinde Osmanlı toprak düzeni içerisinde yer alan bir yapıyı ilk defa işaret ettiğini bildirmektedir. Barkan bu yazısında *iki baştan tasarruf* tabir edilen bu sistemi tanımlayarak (s.

3 İlginç bir örnek için bkz. Galata Şer’iye Sicilleri, nu. 13, s. 55, belge nu. 6’da bir kölenin oğul edinilmesinden söz edilmektedir: “Budur ki Hüseyin Çelebi bin Nurullah nam kimesne meclis-i şer’de abd-i memlûki olan işbu hâmilü’l-hurûf orta boylı, ak benizli, kara kaşlı ve kara gözli Rumiyyetü’l-asl Mustafa bin Abdullah nam emred muvâcehesinde ikrâr u i’tirâf idüp mezkur Mustafa’yı *at oğul* edindim ba’de’l-yevm oğlumdur deyücek mukırr-ı mezbûr mezkûr Mustafa vicâhen tasdik idüp mâ huve’l-vâkı’ bi’t-taleb ketb olınuş tahrîren” (böyle).

Şuhûdu’l-hâl: İbrahim Çelebi bin Hamza?, Mahmûd bin Şucâ’, Ahmed bin Mehmed, Hâc İbrahim bin Abdullah, Mustafa bin Abdullah ve gayruhum.”

121 vd.) sistemin oluşumunu (s. 125 vd.) tahlil etmekte, eskiliğini (s. 132 vd.), tatbik edildiği yerleri (s. 134 vd.) ve bu sistemin teşekkül tarzını (s. 146 vd.) irdelemektedir. Sonra vardığı neticeleri yazmaktadır (s. 154 vd.). Barkan değerli bilgiler getiren makalesinde ülkemizdeki toprak rejiminin anlaşılması bakımından bu yazısının tarihi bir giriş olabileceğini ummakta ve özellikle Doğu ve Güneydoğu'da mevcut olan toprak ağalığı kurumunun, bu eski müessesenin kalıntısı olabileceğini ileri sürmektedir (s. 161-162). Barkan'ın makalesinin 163. sayfadan sonrası vesikalara özgülülmüştür.

“Notlar” kısmında Branislov Djurdjev, “Eflak Kanunu Hakkında Küçük Bir İzah” (s. 185-188) yazmış ve Mehmet Arif'in *TOEM*'deki neşrini birkaç noktada düzeltmiştir. “Tahlil ve Tenkitler”de ise Barkan, Romen İktisat tarihçisi G. I. Brati-anu'nun Bizans iktisat tarihi hakkındaki kitabını değerlendirmiştir.

İkinci ciltten sonra maalesef *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nın başka bir sayısı ortada görünmez. Fakat bir süre sonra İkinci Cihan Harbi'nin ortasında yine Köprülü, bu kez Ankara'da Türk Hukuk Kurumu bünyesinde kurulan Türk Hukuk Tarihi Enstitüsü vasıtasıyla *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*'ni çıkarmıştır. İstanbul'da Cumhuriyet Matbaası'nda basılan dergi cilt: I, 1941-1942 tarihini taşımakta ise de 1944'te Ankara'da neşredilmiştir. Demek ki savaş koşullarında dergi matbaaya tesliminden ancak iki sene sonra gün yüzü görebilmiştir. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nın birinci ve ikinci ciltlerinde bulunmayan derginin hangi amaçla çıkarıldığı “önsöz”ü bu dergide vardır. Köprülü tarafından kaleme alınan bu önsözde Birinci Cihan Harbi'nden sonra Garp'ta tarih araştırmalarının aldığı yeni seyirden bahisle garplı tarihçilerin tek cepheli ve tahlilci usul yerine, çok cepheli ve terkipçi bir usul kullandıkları anlatılmaktadır. Tarih ve sosyolojinin ilk gelişme asrı olan 19. asırda tarihin diğer bölümleri gibi hukuk tarihinin de kazandığı önemden söz eden müellif, memleketimizde tarih araştırmalarının henüz hikâyeci anlatımdan kurtulamadığından; bizde tarihin yalnız kronoloji, biyografi, askerî ve diplomatik hadiselerin hikâyesinden ibaret görüldüğünden yakınmaktadır. Köprülü “bu dar ve iptidai anlayışı değiştirmek, hukukî ve iktisadi hadiselerin, daha geniş bir tabir ile içtimai hayattaki bütün tezahürlerin tarihî araştırmalar için birinci planda bir mevzu olduğunu göstermek maksadıyla, 1931'de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* adıyla bir mecmua çıkarmaya başladım”, demektedir. Köprülü neşredilen iki sayının şarkıyatçılar arasında ne büyük bir alâka ile karşılandığını kaydettikten sonra şöyle demektedir:

“(…) memleketimizdeki hukukçular ve iktisatçılar, bir kısım gençler müstesna olmak üzere, bu teşebbüse karşı kayıtsız kaldılar. Bu umumi kayıtsızlık karşısında mecmuanın ikinci cildini ancak 1938'de çıkarmak kâbil oldu. Ertesi yıl İstanbul Üniversitesi'nden çekildikten sonra ise, mecmuanın neşri tabiatıyla durdu. 1941'de, bu mecmuanın yerini tutacak aynı mahiyette bir İçtimai Tarih Mecmuası neşri için bana yardım etmesini Türk Tarih Kurumu'na teklif ettimse de, henüz eski mecmuayı görmek zahmetine katlanmamış olan bir-iki zatın buna lüzum olmadığı hakkındaki mütaleaları karşısında, derhal teklifimden vazgeçtim.”

Bundan sonra Köprülü, o sırada Türk Hukuk Kurumu başkanı olan arkadaşı Refik Şevket İnçe'nin girişimi üzerine kurumun bir Türk Hukuk Tarihi Enstitüsü kurmayı ve Türk hukuk tarihine ait bir dergi neşrini kendisine teklif ettiğini, kendisinin de bu teklifi büyük bir memnuniyetle kabul ettiğini bildirir. "Bugünün müşkil şartları içinde Dergi'mizi istediğimiz derecede zengin çıkaramadığımızı itiraftan çekinmiyoruz" diyen Köprülü, gelecekte okuyucuların ilgisiyle daha olgun ve dolgun sayılar çıkarmayı ummaktadır. Bu iktibastan da anlaşılabilceği üzere bu son dergi de iki sayı çıkan *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* ile birlikte düşünülebileceği için, burada onun içindekilerden bahsetmek münasip sayılmıştır. Bu derginin "Önsöz"ünden (s. V-VII) sonra gelen makaleler şunlardır: Köprülü, "Türk ve Mogol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti", 1-9; Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi", 11-25; Abdülkadir İnan, "Kazak-Kırgızlarda 'Yeğenlik Hakkı' ve 'Konuk Aşı' Meseleleri", 27-36; Frenç Lászlo, "Kagan ve Ailesi", 37-50; F. A. Tansel, "Namık Kemal'in Hukuki Fikirleri", 51-66; Osman Turan, "Terken Ünvanı", 67-73; Tâlat Mümtaz Yaman, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatında Mütesellimlik Müessesesine Dair", 75-105; Georg Vernadsky, "Cengiz Han Yasası", 107-132; Ferid Ayiter, "Borç ve Mesuliyet. Türk Hukuku Tarihine Ait Metodolojik Bir Tetkik", 133-183; W. Bar thold, "XVII. Asırda Özbek Hanları Saraylarındaki Merasim", 184-192; W. Eberhard, "Li-Kitabı Hakkında Sinolojik Mütalealar", 193-199. Bibliyografya kısmında Barkan, *Vakıflar Dergisi*, c. I ve II hakkındaki görüşlerini (201-213) belirtmiş, Abdülkadir İnan da Alfred E. Hudson'un *Kazakh Social Structure* (1938) adlı çalışmasını değerlendirmeye tâbi tutmuştur (s. 213-215).

Derginin sonunda ise Türk Hukuk Tarihi Enstitüsü'nün faaliyetleri hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiştir. O devirde nelerin tartışma gündemine getirildiğini göstermek bakımından zikretmeyi faydalı bulduğum bu tanıtıcı bilgiler; Türk Hukuk Tarihi Enstitüsü (s. 219), Enstitü toplantıları ve tebliğler (s. 220), Dr. Bülend Nuri Esen'in araştırdığı Osmanlılarda sigortanın başlangıcı (s. 221) ve son olarak Türk hukuku tarihi hakkında umumi bir plan taslağı (s. 231) başlıkları altında sunulmuşlardır.

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası ve *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* hakkında tanıtıcı mahiyette bu genel bilgilerden sonra şunlar tespit edilebilir: Köprülü hukuk tarihimizin özellikle kamu hukuku bölümü için çok ciddi mesai sarfetmiştir. Maalesef Köprülü'den sonra Türk kamu hukuku tarihi sahası onun kadar "adanmış" bir bilginle karşılaşmamıştır. Köprülü'nün merakı ve mesaisi çok geniştir. Tabii İslamiyet'ten evvelki hukuk tarihimiz, eski Türk dillerini ve hatta Çince gibi komşu kavimlerin dilini bilmeyi gerekli kılan büyük bir birikim peşinde koşacak meraklı araştırmacılarını beklemektedir. Öte yandan, bu zor mesai çeşitli disiplinler arası çalışmalara da ihtiyaç duymaktadır. Ama bu, herşeyden önce kendi tarih ve coğrafyasına "tesahüb"ü yani "sahiplenme"yi gerekli kılmaktadır. Ne yazık ki, aydınlarımız ne tarihlerine, ne de coğrafyalarına gerektiği gibi ve kadar sahip çıkmaktadır. Onların bir kısmına göre, Osmanlı Devleti bizim

değildir, Arap ve Fars kültürünün etkilerini taşıyan yoz bir bütündür. Bu nokta-i nazarda biraz İslam karşıtlığı da yer almaktadır. Coğrafya meselesine gelince; en aşırı gidenlere göre burayı sonradan ele geçirmişiz, burası bizim değildir. Dolayısıyla biz kendimize ait ne varsa ondan kaçmaktayız. Tarih ve coğrafyadan kaçılır veya ona tesahüp edilmemezse onun hukuki kurumlarını ve yapılarını da araştırarak bilimsel merak oluşmaz.

Bu umumi kaçış tavrını hukukçularda da müşahede etmemiz tabiidir. Nitekim köklerini reddeden ve ulusal bir iddia sahibi olmayan mevcut akademisyen hukukçularımıza yöneltilen en büyük eleştirilerden birinin tarihî hukuk okulunun piri von Savigny'nin vatandaşı olan Hilmar Kruger'den gelmesi not edilmeye şâyandır:

“Devletler hususi hukuku tarihinin, Avrupa ders kitaplarından farklı olmamak üzere, yani glosatörlerden, haşiyecilerden tâ günümüze kadar anlatılması şâyân-ı dikkattir. Doğrudan doğruya Türk hukuk gelişimi sözkonusu olduğunda ise ilk 1915 tarihli Osmanlı Kanunu ile başlanılmaktadır. Böylece, İslam hukuku ile şekillenmiş olan Osmanlı kanunlar ihtilâfı hukuku bütünüyle bir kenara bırakılmış olmaktadır. Devletler hususi hukuku kanununun Avrupa geleneğine uygun olduğunu memnuniyetle kabul ediyorum. Ancak Türk kanunlar ihtilâfı hukukçularının kaleminden kendi hukuk tarihlerinin anlatulmasını da gönül istemektedir.” (s. 677-679)

diyen Kruger'in tenkitleri sadece bunlardan ibaret değildir.⁴

Köprülü'nün kaleme aldığı konu kadar, yazmayı düşündüğü, belki büyük öl-

4 Hilmar Kruger, “Alman Hukuku Bakımından Yeni Türk Devletler Hususi Hukuku Literatürü”, *İstanbul Barosu Dergisi*, (1989), sayı 4, s. 665-680. Gerçekten, Kruger, Alman hukuku bakımından değerlendirdiği yeni devletler hususi hukukumuzla ilgili çalışmaları övgüyle karşılar, çok ciddi tenkitler de yapmıştır. Bildiğim kadarıyla bu eleştiriler ilgili hukukçularımızda bir aks-i sada uyandırmış değildir. Kruger, Türkiye’de, 1926 yılına kadar Avrupa ülkelerinden tamamen farklı (şarklı) bir hukuk geleneği olduğunu belirttikten sonra incelediği devletler hususi hukuku kitaplarında bu eski hukukla ilgili doğan ihtilaflara mesela evlilik ve nesep hukuku alanında çıkan ihtilaflara (imam nikahı ve buna bağlı olarak çıkarılan af kanunları) değinilmediğini belirtmektedir. Yazar, ülkenin coğrafi yönden İslam hukukunun nüfuz sahasında bulunan devletlere komşu olmasına rağmen, bakışın tamamen Avrupaya hasredildiğini (s. 677) eleştirileri arasına almaktadır.

Bundan başka yabancı bir hukukta yer alan dinî bir evlenme engelinin kamu düzenini ihlal sebebiyle nazara alınmayacağına misal olarak bir katolik erkek ile bir musevi kadının arasında tasarlanan evliliğin gösterilmesi yerine uygun olanın İslam hukuku geleneklerinin hâlen kuvvetli etkisinin görüldüğü bir toplumda, bu örneğin, Suudi Arabistanlı müslüman bir prensesle katolik mezhebine mensup Avusturyalı bir baronun Türkiye’de evlenmesi şeklinde olabileceğini ifade ediyor (s. 678). Söz konusu olan hal, entelijansiyamızın kendi kültürüne yabancılaş(tırıl)ması sonucu olmalıdır. Kruger’in ilginç tespitlerinin yer aldığı diğer bir makalesi için de bkz. “Aile Hukuku Sorunları Osmanlı İslam Geleneği”, Çev. Necla Giritlioğlu, *İstanbul Barosu Dergisi*, (1979), sayı 3, s. 521-535.

çüde yazdığı veya malzemesini topladığı meseleleri de vardı. Bilindiği gibi, mesele çözmek için önce çözülecek bir meselenin olması lazımdır. Yani bilimsel üretimin ilk aşaması bir meselenin ortaya atılmasıdır. Bundan sonra ortaya atılmış meselenin çözümü aranabilir. Bunun için de endişe sahibi olmak gerekir. Bugün ne bir *İktisat Tarihi*, ne de bir *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*'nin yayımlanıyor oluşu, sözkonusu bu iki dergiden birinin veya ikisinin de canlandırılmasını elzem kılmaktadır. Böyle bir harekete teşebbüs etmek hem Köprülü ve arkadaşlarına ödenecek geç kalmış bir vefa borcu, hem de bugünkü bilimsel yetkinliğimizi tesbit etme aracı olabilir.

***Turkish Law in the Republican Period:
Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası and
Türk Hukuk Tarihi Dergisi***

Fethi GEDİKLİ

Abstract

This article presents the review of literature on the history of Turkish Law in the Republican Period. For this end it dwells mainly upon two journals, namely *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* and *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, published in the late 1930s and early 40s by Fuat Köprülü. This study attempts to draw the attention of the reader by emphasizing the need for these journals. It is clear that scholars, who are interested in Turkish Law, did not pay enough concern to this field. However, the author stresses that apart from his studies in other fields, Professor Ömer Lütfi Barkan, who was the leading figure of History of Turkish Literature, interested to the history of Turkish Law with great curiosity. It is also argued that there are at least two main reasons for the indifference to the field. First, the field requires interdisciplinary studies. But more important is that scholars of Turkish Law do not have a claim for their own history and geography.

Osmanlı Para Tarihi Üzerine Asırlık Çalışmalar

Halil SAHİLLİOĞLU, Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme,

Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1958.

Halil SAHİLLİOĞLU, Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740, *Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1965.*

Tahsin ÖZCAN*

Osmanlı iktisat tarihi üzerine yapılan çalışmaların sayılarında son yıllarda hissedilir derecede artış olduğu gözlenmektedir. Ancak bunlara örnek olabilecek araştırmaların sayıları az olduğu gibi bir kısmının da nisyana terk edilmiş olması ilim hayatımız için büyük bir kayıptır. Halil Sahillioğlu tarafından Osmanlı para tarihi üzerine yapılan doktora ve doçentlik tezleri bu açıdan numûne teşkil edecek kıymetli birer eser mahiyetindedir. Ömrünü arşivlerde geçiren Sahillioğlu'nun yaklaşık yarım asır önce tamamladığı doktora tezi ile bunu müteakiben yazdığı doçentlik tezinin bugüne kadar basılmamış olması ve literatürde hak ettiği yeri bulamayışı gerçekten üzücüdür. Burada en azından bu kaybı kısmen de olsa telafi edebilmek ve konuyla ilgilenen araştırmacıların dikkatini çekmek amacıyla kısa bir tanıtım ve değerlendirme yapılacaktır.

Arşiv çalışmaları tabiatı gereği bir hayli zor ve yıpratıcıdır. Okuma zorluklarının yanında sayıları milyonlarla ifade edilen belge arasından muayyen bir konudakilerin seçilmesi, bunlardan elde edilen verilerin biraraya getirilerek belli bir çerçevede tasnifi, tahlili ve okuyucuya aktarılması hayli yoğun bir çabayı gerektirmektedir. Osmanlı arşivinin henüz tasnif dahi edilmediği bir dönemde yapılmış olması açısından Sahillioğlu'nun tezlerinde de bu sıkıntıların fazlasıyla yaşanmış olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak, bütün bu zorluklara ve dönemin günümüze göre ilkel denilebilecek imkânlarına ya da imkânsızlıklarına rağmen ortaya konulan eserler Osmanlı para tarihi alanında önemli bir boşluğu doldurmuş ve sonraki çalışmalar için de birer örnek oluşturmuştur.

Osmanlı devletinin kuruluşundan XVII. asrın sonlarına kadar Osmanlı para tarihinin incelendiği doktora tezi bir giriş, iki ana bölüm ve zeyillerden oluşmak-

* Dr., İktisat Tarihçisi.

tadır. Giriş kısmında para sistemi ile ilgisi dolayısıyla Osmanlı ağırlık ölçüleri sistemi hakkında genel mahiyette bilgi verilerek konunun anlatımında ortaya çıkabilecek müphemlikler giderilmektedir. Daha sonra Osmanlı para sisteminin genel karakteri hakkında umumi mahiyette bilgi verilmektedir. Buna göre Osmanlı para sistemi başlangıçta akçe denilen gümüş paraya dayalı mono-metalist bir yapı arzederken Fatih'in ilk altın parayı darbıyla birlikte altın ve gümüşten oluşan bi-metalist bir mahiyet kazanmıştır. Bu sistem genel olarak XVII. yüzyılın sonlarına kadar istikrarlı bir şekilde devam etmiş, bu dönemde gümüş darlığından dolayı bakır paraya da ibra imkânı tanınmak istenmişse de uygulama fazla uzun sürememiştir. XVII. asrın sonlarından itibaren akçeye dayalı gümüş sistemi değişerek guruşun esas alındığı yeni bir sisteme geçilmiştir. Tezin konusu XVII. asırla sınırlandırıldığı için bu safha inceleme dışı bırakılmıştır.

Tezin birinci bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nda tedavül eden memleket paralarıyla yabancı paraların tanıtımına ayrılmıştır. Memleket paraları başlığı altında gümüş para olarak akçe tanıtılmakta; muhtelif tarihlerde darb edilen akçeler hakkında bilgi verilmektedir. Bu çerçevede sikke tecdidi, tashihi, tağşiş gibi konularla ilgili ayrıntılara girilmekte ve örnekleriyle birlikte devlete gelir sağlayan bir politika olarak bu tür faaliyetlerden nasıl yararlandığı üzerinde durulmaktadır. İlaveten, farklı bölgelerde tedavül eden pâre, şâhî ve kefevî akçelerin menşei, tedavül imkânları vb. konular üzerinde de durulmaktadır. Yine memleket parası başlığı altında altın paraların tanıtımı yapılmakta, ilk Türk altınının darbindan itibaren bu konudaki gelişmeler ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Son olarak bakır paraların tanıtımı yapılarak ağırlıkları, râyicileri, piyasaya çıkarılması ve tedavül süreleri ile eski bakır paraların (mankurların) tedavül yasakları gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Birinci bölümün ikinci kısmında yabancı paraların tanıtımı yapılmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı topraklarında tedavül eden yabancı paraların mahiyeti, miktarı, tedavül alanları, bunların Osmanlı paraları karşısındaki değerleri ve bu değerlerin zaman içindeki değişimleri gibi konular üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde maden hareketleriyle de bağlantılı olarak gümüş ve altın paraların değer değişimleri, râyicileri gibi konular ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Özellikle Amerikan gümüşünün Avrupa'daki tesirleri ve bunun Osmanlı para sistemi üzerindeki etkileri vb. konularda da zaman zaman aydınlatıcı açıklamalar yapılmaktadır.

Birinci bölümde yer alan bilgiler daha çok tasvirî mahiyettedir. İkinci bölümde ise ağırlıklı olarak konuyla ilgili tahlillere yer verilmiştir. Bu bölümün başlığı akçe devalüasyonlarının sebep ve neticeleri şeklindedir. Bu çerçevede akçe devalüasyonunun sebepleri araştırılmakta ve bu sebeplerin en önemlisi olan bütçe açıkları üzerinde durulmaktadır. Verilen bilgilerden devletin güçlü olduğu dönemlerde bütçe açıklarının fazla görülmediği, özellikle XVI. asrın başında istikrarlı bir maliye döneminin yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak zamanla devlet harcamalarının artması, savaşların finansmanında zorluk çekilmesi karşısında yeni

vergilere başvurulduğu ve devalüasyon yoluna gidildiği görülmektedir. Özellikle XVII. asır boyunca müzmin bir hâl aldığı belirtilen bütçe açıklarının çeşitli sıkıntılara sebep olduğu kaydedilmekte; asrın ilk yarısında görülen Celâli isyanlarının sebepleri arasında ağır vergiler ve devalüasyondan kaynaklanan sıkıntıların yattığı tespiti yapılmaktadır.

İkinci bölümde farklı ülkelerin paralarının ayar ve veznindeki farklılıktan kaynaklanan milletlerarası para ve kıymetli maden hareketleri ayrı bir başlık altında incelenmekte, bu çerçevede para ve maden hareketlerinin sebepleri, dâhilî ve hâricî maden hareketleri, bu hareketlerin yoğunlaştığı güzergâhlar anlatılmaktadır. Konuyla bağlantılı olarak kıymetli madenler konusundaki düzenlemeler, maden imal ve ihraç yasakları, sebepleri ve yol açtığı problemlerle birlikte ele alınarak izahına çalışılmaktadır. Özellikle harp ve para buhranları dönemlerinde başvurulmuş bu yasakların faydadan ziyade tabii seyrinde işleyişini sürdüren uluslararası ticari sistemi baltaladığı; karşı mukavemet hareketlerinin ortaya çıktığı, bu durumda ihracı yasak olan madenlerin kaçak yollardan ülke dışına çıkarıldığı, böylece ticaret yollarının da değişmesine yol açıldığı, bunun da uzun vadede devletin gelirleri açısından önemli kayıplara sebep olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci bölümde “Devalüasyon Arifesinde Osmanlı Parası” başlığı altında ele alınan bir diğer konuyu da kalpazanlık ve cezaları oluşturmaktadır. Bu bölümde verilen bilgilerden özellikle devalüasyon yapılacağı dönemlerde kalpazanlık hareketlerinin yoğunluk kazandığı, kalp ve kırkık akçelerin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu tür davranışların zaman zaman münferit olmaktan çıkıp bizzat darphane mültezimleri ve devletin görevlileri tarafından organize bir şekilde icra edildiğine dair örnekler de verilmektedir. Bu gibi durumlarda devletin bir yandan yasaklama yoluyla kalp, ayarı düşük ve kırkık akçelerin kullanımını engellemeye çalışırken bir yandan da bu tür paraların yaygınlaştığı yerlerde yeni darphaneler kurularak sikke tashihine gidildiği görülmektedir. Ancak kalpazanlığın zaman zaman muazzam boyutlara ulaştığı, paranın ihtiva ettiği maden miktarına ve ağırlığına bağlı olarak büyük farklılıkların olduğu dönemlerde memleket haricinden de gemilerle kalp para getirilerek büyük kazançların elde edildiği anlaşılmaktadır.

Tezde devalüasyon ve neticeleri de ayrı bir başlık altında incelenmektedir. Bu çerçevede devalüasyonun amacı, muvaffakiyeti ve neticeleri gibi konular üzerinde durulmaktadır. Devalüasyon sonucunda fiyatlarda meydana gelen değişimler, bu dönemlerde ortaya çıkan hesap paraları ile yabancı paralara artan rağbet, ücret ve maaşlarda meydana gelen değişimler ve buna bağlı olarak dar gelirliilerin davranışları gibi konular tahlil edilmektedir. Bu kısmın sonunda devalüasyonların sosyal neticeleri de incelenmekte ve ortaya çıkan sosyal kutuplaşmalara işaret edilmektedir.

Tezin sonunda oldukça kıymetli bilgiler ihtiva eden iki ayrı zeyil yer almaktadır. Darphanelerle ilgili kısımda darphanelerin kuruluş yerleri, idaresi, işletilme şekilleri, darp tekniği, darphane faaliyetini tayin eden âmilleri gibi konular işlenmektedir. Buna ilaveten muhtelif darphanelerin iltizam bedelleri ile ilgili elde

edilen bilgiler verilmektedir. İkinci zeyilde ise akçenin (1957 yılı Ocak ayındaki gümüş fiyatı esas alınarak) bugünkü para ile takribi değeri hakkında örnek hesaplamalar yapılmakta, özellikle kadı sicillerindeki nafaka kayıtları ve bazı özel hizmet akitlerindeki bilgiler esas alınarak günlük geçimdeki yeri hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Son olarak verilen vesika örnekleri hem tezin kaynaklarının tanıtılması hem de bu konularda araştırma yapacak araştırmacılara ışık tutması açısından kıymetli birer örnek mahiyetindedir.

Tezin bibliyografyasındaki zenginlik hemen dikkati çekmektedir. Matbu ve yazma eserlerin ve makalelerin yanında zengin arşiv kaynaklarına işaret edilen bu derece zengin bir bibliyografya oluşturabilmek, arşivlerin araştırma imkânları açısından daha elverişli hale geldiği ve bilgi ve belgeye ulaşma yollarının alabildiğine arttığı günümüz şartları açısından bile bir hayli zordur. Bu yönüyle Sahilli-oglu'nun çalışması gerçekten olağanüstü bir çabanın ürünüdür.

Osmanlı para tarihinin 1640-1740 yıllarını içine alan bir asırlık dönemini inceleyen doçentlik tezi, doktora tezinin bir devamı mahiyetindedir. Konusu itibarıyla oldukça problemlili bir dönemi ele alan bu çalışma da yine bir giriş ile iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında 1640'tan önceki Osmanlı parası (akçe, akçenin katları, akçe ve mahallî paralar, altın, akçenin eczâsı), Osmanlı para politikası, harp masrafları, dünya maden hareketleri, Amerikan gümüşü ve buna bağlı olarak ortaya çıkan maden hareketleri gibi konular ele alınarak incelenen dönemle ilgili genel bilgiler verilmektedir.

Bir asırlık dönem ana hatlarıyla iki kısma ayrılmakta ve birinci bölümde milli paranın ihlal edildiği mağşuş paralar devri başlığıyla 1640-1685 yıllarındaki konuyla ilgili gelişmeler ele alınmaktadır. Bu bölümde doktora tezinde gördüğümüz tasnife de bağlı kalınarak incelenen dönemde tedavülde bulunan memleket paraları ve yabancı paralar hakkında bilgi verilmektedir. Memleket paraları olarak sayılan akçe, Osmanlı altını (Şerifi) ve bakır paralar tanıtıldıktan sonra bu dönemde faaliyet gösteren taşra darphaneleri hakkında da bilgiler yer almaktadır. Yabancı paralar olarak da yaldız ve Macar altını gibi altın paralar ile muhtelif gümüş paralar tanıtılmakta, özellikle oldukça yaygın bir tedavül imkânı kazanan ve ehemmiyetli miktarlarda sahtesi de üretilen sümn ile Avrupa devletleri tarafından üretilen ve çeşitli adlarla tedavül eden muhtelif güruşların tanıtımı yapılmaktadır.

İkinci bölümün konusunu oluşturan ve 1685-1740 yıllarını kapsayan ikinci devre milli paraya dönüş devri olarak adlandırılmaktadır. Burada öncelikli olarak bütçe açıkları üzerinde durulmakta ve güneş yılı ile ay yılı farkından ortaya çıkan mali boşluk ve bunun doğurduğu sıkıntılar ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Buna göre zirai üretime dayalı devlet gelirleri güneş yılı esasında tahsil edilirken maaşlar vb. ödemeler ay yılı esasında yapıldığından bu iki takvim arasındaki fark yaklaşık otuz yıllık bir sürede bir yılı (sıvış yılı) bulduğundan ortaya önemli bir açık çıkmakta, bu da ödemelerde gecikmelere yol açtığı gibi zaman zaman da ciddi mali bunalımlara ve buna bağlı olarak da sosyal çalkantılara sebep olmak-

taydı. Bu problemin önceki dönemlerde ortaya çıkmayıp, devlet maliyesinin güçlü olması ve bu açığı kapatacak derecede geniş imkânlarla sahip olması ile izah edilebilir.

Sahillioğlu tarafından bakır paraya dayanan enflasyon devresi olarak adlandırılan dönemde mali sıkıntıları aşmak için bakır paraya müracaat edildiği ve 1687 yılından itibaren yoğun bir şekilde mankur darbu yoluna gidildiği görülmektedir. Ancak bu da başta enflasyon olmak üzere çeşitli mali ve sosyal sıkıntılara sebep olmuş, hayat pahalılığı yanında kalpazanlık hareketlerine yol açmıştır. Neticede 1691'de mankurun darbına son verilmiştir.

Bakır para tecrübesinin başarısızlığa uğramasından sonra Osmanlı para sisteminin büyük bir dönüşüm yaşadığı görülmektedir. Bu tarihlerden itibaren akçe terk edilerek enflasyonu önlemek ve mali sıkıntıyı ortadan kaldırmak amacıyla, bir geçiş döneminin ardından guruş adıyla yeni bir para birimi oluşturulduğunu görmekteyiz. Ayrıntılı bir şekilde anlatılan inişli çıkışlı ve oldukça sıkıntılı bir dönem olan bu sürecin sonunda yeniden altın paraya dönüş yaşandığı tespiti yapılmaktadır. Sahillioğlu tarafından, bu dönemde darb edilen gümüş ve altın paralar hakkında geniş bilgi verildiği gibi darphanelerin maden tedariki konusu da ayrı bir başlık altında incelenerek maden temin edilen kaynaklar ve mübâyaa alanlarının neler olduğu izah edilmektedir.

Bu bölümde son olarak para ve fiyatlar başlığı altında paranın değerindeki değişim ile fiyatların değişimi arasındaki ilişkiye yönelik tahliller yapılmaktadır. Bu kısmın sonunda buğday fiyatları ile ilgili ayrıntılı tablolar da yer almaktadır. Tezin sonunda ise yine incelenen konularla ilgili oldukça kıymetli belge örnekleri verilmiştir.

Her iki eserde, arşiv araştırmasının mahiyetinden kaynaklanan sıkıntılar, verilerin toplanmasının zorluğu, kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği, belli dönemlerle ilgili verilerin hiç bulunamayışı gibi imkânsızlıklara rağmen Sahillioğlu'nun konuya olan derin vukûfiyeti, arşiv belgelerine olan hâkimiyeti açık bir şekilde görülebilmektedir. Buna rağmen çoğu yerde temkinli ifadeler kullanması ilmî üslup açısından yeni nesil araştırmacılar da pek rastlayamadığımız türden bir ilmî dürüstlük örneği oluşturmaktadır. Kesin bilgiye ulaşamadığı, ya da eldeki verilerden hareketle yorum yapmaya çalıştığında Sahillioğlu'nun ihtimalleri sıralamakla beraber kesin kanaat belirtmeyerek bunun sadece ihtimal olduğunu, farklı faktörlerin devreye girmesi halinde değişebileceğini ifade etmesi, örneğine pek rastlayamadığımız bir ifade şeklidir. Tesadüfen ulaştığı birkaç belgeden elde ettiği bilgilerden hareketle hayal mahsulü teoriler üreten araştırmacıların dil, üslup, metod ve sair açılardan Sahillioğlu'ndan öğreneceği çok şey olduğunu söylemek herhalde abartılı olmasa gerek.

Sahillioğlu'nun dipnotları çalışmasının hemen hemen yarısını oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında her bir dipnotta ayrı bir konuda zengin ve doyurucu bilgilerin verildiğini görmekteyiz. Konuların izaha ihtiyaç göstermesi bir yana; müellifimizinengin ilmî birikiminin bunda önemli bir rol oynadığını söy-

leyebiliriz. Dolayısıyla bu bilgiler de konuyla ilgilenen kişiler için zengin bir ansiklopedik kaynak oluşturacak mahiyettedir.

Başlangıçta da ifade edildiği gibi, Sahillioğlu'nun her iki tezinin de günümüze kadar basılmamış olması önemli bir kayıptır. Bazı kısımlarının sonradan makale halinde yayınlanmış olması (Sahillioğlu'nun makalelerinin topluca neşri için bkz. Halil Sahillioğlu, *Studies on Ottoman Economic and Social History*, IRCICA, İstanbul 1999) bir ölçüde teselli olarak kabul edilse bile, kendi bütünlüğü içinde bu çalışmaların geç de olsa ilim âlemine kazandırılması önemli bir kazanç olacaktır. Arşivlerde ortaya çıkan yeni belgelerin ve bugüne kadar yapılan diğer araştırmaların ışığında daha da zenginleştirilmesi imkân dahilinde olmakla birlikte, mevcut haliyle bile indeks ilavesi ve tabloların yeniden düzenlenmesiyle bu mümkün olabilecek durumdadır. İlâveten, Sahillioğlu'nun şimdiye kadar yalnızca öğrencileriyle veya yakın çevresiyle paylaşma imkânı bulabildiği yarım asrı aşan arşiv tecrübesinin ve birikiminin de literatüre kazandırılması Osmanlı iktisat tarihi çalışmaları açısından mühim bir kazanım olacaktır.

On the Ottoman Monetary History

***Halil Sahillioğlu, Ottoman Monetary History From the Formation of the Ottoman State to the End of 17th Century* (PhD Thesis, Istanbul University, 1958).**

***Halil Sahillioğlu, Ottoman Monetary History, 1640-1740* (Thesis for Associate Professorship, Istanbul University, 1965).**

Tahsin ÖZCAN

Abstract

Halil Sahillioğlu is an eminent scholar of Ottoman History and an expert on Ottoman archival sources. This article gives a review of his Ph.D. thesis (in 1958) and his study prepared for associate professorship (in 1965; both are still unpublished). He analyzes Ottoman monetary history from the formation of the Ottoman State to the end of 17th century in the former and for the period of 1640-1740 in the latter. He also gives detailed information on the role of the international monetary and metal movements in Ottoman monetary history for the same periods. Based on archival sources, these two studies give us very useful information on Ottoman monetary history and were the first of their kind. They were fervently recommended by the historians and other academicians in related fields. It is unfortunate that they have not been published yet, and this article may lead to the publication of these studies.

16. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İktisadi Tasavvurunun Sınırları

Cemal KAFADAR, When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century¹, Doktora Tezi, McGill Üniversitesi, Kanada 1986.

Mustafa İNCE*

Günümüz Osmanlı tarihçiliği, son çeyrek yüzyıllık süreçte, arkasında çok güçlü bir gelenek birikimi olan “çöküş paradigmasını” tersine çevirmiş bulunmaktadır. Kanuni devrinin sonu itibariyle oluşmaya başlayan çöküş ve ıslahat/reform literatürünün bugün her yönüyle “çöktüğünün”, (diğer bir ifadeyle çöküşün çöktüğünün) en iyi göstergesi olarak, günümüz Osmanlı tarihçilerinin zihinlerini, bu tartışmaların bir sonraki evresi olan “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme/Periyodizasyon” sorununa, ve bunun nasıl olması gerektiği ile alternatif dönemlendirme arayışlarına yoğunlaştırmaları gerçeği zikredilebilir. Bu sonucun alınmasında özellikle ‘90’lı yıllarda sayısı gerek yurtiçi ve gerekse de yurtdışında büyük artış gösteren monografik çalışmaların katkısı büyük olmuştur. Kafadar’ın çalışması bu itibarla hararetli çöküş tartışmalarının henüz devam edegeldiği bir zamana tekabül etmektedir.

Bu çalışmada Kafadar’ın iki temel amacı bulunmaktadır. İlki, Osmanlı toplumunun 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan entellektüellerinin/tarihçilerinin takıntılı bir sıklıkla dile getirdikleri “çöküş” iddiasının doğruluğunu araştırmaktır. Çöküş literatürü Osmanlı entelektüel hayatında modern dönem tarihçilerini bile etkileyecek tartışılmaz konumunu nasıl elde etmiştir? (s. 6).

Çöküş literatürünün kurucuları arasında iki önemli isim Âlî ve Selanikî’nin daha sonraki nesillere etkileri çok büyük olacaktı. Kafadar özellikle bu iki tarihçinin eserlerini dikkate alarak, etraflarındaki sosyo-politik dönüşümü nasıl yorum-

1 “Para Çiğ Tanesine Döndüğünde ve Sarraflar Gölgelelerin Hırsız Olduğunda: 16. Yüzyılın Sonunda Osmanlı İktisadi Tasavvurunun Sınırları”.

* İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, Araştırma Görevlisi.

ladıklarını ve bunun sebeplerini nelere bağladıklarını öğrenmek istemiş, bunu yaparken de bu tarihçilerin dönüşümün iktisadi yönüyle ilgili gözlemlerine dikkati çekmiştir, ancak tüm bunlar toplumun içinden geçtiği büyük dönüşümün izlerini süren bir genel çerçevede ele alınmaktadır.

İkinci amaç da Osmanlılara karşı çok eskiden beri beslenegelen bir peşin hüküm olan “Osmanlıların iktisadi konulardaki son derece bilgisizlikleri” tezinin yeniden sorgulanmasıdır.

Kafadar’ın Osmanlı tarihinin ötesinde ele aldığı yan bir sorunsal/tema olarak modernlik öncesi tarihler/kroniklerdeki iktisatla ilgili bölümlerin peşinen, başarısız/yüzeysel veya naif iktisadi yorumlar “olamayabilecekleri” iddiasını görmekteyiz. Ancak, Âlî ve Selanîkî gibi birçok Osmanlı entelektüeli mali bürokrasiden gelmelerine rağmen, niçin parasal ve mali problemlere değinirken iktisadi bir analize girişmemişlerdi? (s. 12).

Kafadar günümüz tarihçilerinin sözkonusu kroniklerin yetkin bir tahlilini henüz yapmadıklarını ifade ettikten sonra, bu tarihlerin sebeplerden ziyade belirtilerle ilgilenmekle ve sistematik olmamakla itham edilegelmiş oldukları gerçeğine dikkat çeker. Osmanlı tarihçisinin asıl görevi tarihçilerin gözlemlediği bozuklukların temeline inmek olmalıdır. Modern Osmanlı tarihçisi Osmanlı tarihini içine hapsedildiği dar çerçeveden çıkarıp dünya ölçeğinde değerlendirmelidir. Bu nedenle, kendisi örneğin Avrupa’da taşış uygulamalarından örnekler getirerek Osmanlıların bu konuda yalnız olmadıklarını ortaya koyar.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Biz de bu tanıtımda bu bölümlerin sıralamasını takip ederek değerlendirmemizi yapacağız.

I. Bölüm

Osmanlı Tarih Yazıcılığının Gelişimi

Birinci bölüm 15. ve 16. yüzyıl tarihyazıcılığının genel bir değerlendirmesini amaçlamaktadır. 16. yüzyıl için Mustafa Âlî’nin *Nüshatü’s-Selâtin*, *Künhü’l-Ahbar*, Selanîkî’nin *Tarih-i Selanîkî* ve Seyyid Lokman’ın *Şehname-i Ali Osman* adlı eserlerinden yararlanarak, Osmanlı çöküş bilincinin kökenlerine inmeyi tasarlamaktadır. Bunlara ek olarak Sinan Paşa’nın III. Murad’la yazışmaları ve Hasan Kâfi el-Akhisarî’nin *Nasihatname*’si ise adı geçen üç tarihin argümanlarını desteklemek üzere seçilmiştir.

Kafadar 15. yüzyıl tarihçilerinin temel eleştirisinin, devlet aygıtının İran-Yakın Doğu devleti formunda merkezî bir bürokratik imparatorluk yapısına dönüşümüne yönelik olduğunu tespit etmektedir. 15. Yüzyıl kronikleri uç savaşçıların değerlerini ve fiillerini onaylarken Yakın Doğu devlet geleneğini eleştirir. Bu durum mali sahada devletin gelir kaynaklarını artırmak için sistemli bir şekilde “fiskalizm”e yönelmesinde tezahür etmektedir.

Kronikler tarafından verilen ilk fiskalizm örneği her ikisi de ulema/medrese kökenli olan Çandarlı Kara Halil ve Rüstem Paşa’ların dahliyle uygulamaya konan

“Pençik Oğlanı” vergisidir. Diğer bir mali yenilik, yine medrese kökenli devlet erkanı tarafından uygulamaya konan “tashih-i sikke”dir. İlk kronikler, sultanın idari gücünün artmasını/merkezileşmeyi ve ahlâki çöküntüyü, fiskalist politikalara ve ilk devirlerde daha çok uç beylerinin etkin olduğu eşitlikçi bir beylik olan Osmanlı’nın sonraları tamahkâr bir medrese ve devşirme kökenli sınıfın eline geçmesine bağlıyordu.

Hükümdarın güçlü bir hazinesinin olmasını salık veren İran devlet anlayışının tersine, servet ve meta biriktirmek ilk devir kroniklerinin şiddetle karşı olduğu bir husustu, çünkü iyi hükümdar malı biriktirmez, dağıtırdı. Bu da büyük imar faaliyetleri ya da vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmelidir. Kısacası erken Osmanlı tarih yazıcılığı fiskalist uygulamalara oldukça katı bir şüphecilikle yaklaşmaktadır.

Ulema ve devşirme kökenliler tarafından idare olunan ve yeni yeşermekte olan güçlü merkezîyetçi yapı karşıtlığı gözönüne alındığında, bu ilk kaynakların uç beylerinin ve dervişlerin bakış açılarını temsil ettikleri açıktır.

Ancak, 16. yüzyıl tarihlerinde gerek içerik ve gerekse de şekil açısından büyük bir değişim gözlenmektedir. 16. Yüzyıl Osmanlı tarihçileri ağır bir çöküş hissi taşımaktaydılar. Kişinin yaşadığı çağdan şikayeti, Osmanlı edebiyatında müstakil bir yazı türü olarak bile değerlendirilebilir. Ancak, 16. yüzyıl tarihçileri servet ve iktidardan kaynaklanan soyut ahlâkî değerlerdeki erozyondan şikayetçi olan daha önceki tarihçilerden farklı olarak gayri şahsi ve somut olayları örnek gösterebiliyorlardı.

16. Yüzyıl tarihçileri büyük oranda Yakın Doğu devlet geleneği üzerine bina edilen Osmanlı Devleti’nin düzenini sorgulamıyor ancak ondaki sapmalara dikkat çekiyordu. Kadim Yakın Doğu ve Helenistik dünya geleneklerinden *daire-i adalet*, ve toplumun dört sınıfa ayrılması gibi bugün Osmanlı klasik düzeninin karakteristikleri olarak addettiğimiz birçok unsur bu dönemde devralındı.

Bunlardan biri de, bu çalışma için önemli bir kategori olan “iktisat”tır. Eski Yunanca bir kelime olan ve Osmanlı’dan önce İslam düşüncesine ahlâkın bir alt konusu olarak giren “oikonomikos” (ev idaresi) ve “tedbirü’l-menâzil” olarak tercüme edilen disiplinin Osmanlı entelektüelleri ve idarecilerince bilindiğini ifade eden Kafadar’ın, bu tanıtım boyunca *economy/economics* kelimelerinin karşılığı olarak kullanacağımız “iktisat” kelimesinin tarihî seyri hakkında “iştikakî” bir bahis açması, 2000’li yıllarda artık iktisat yerine ekonomi kelimesini kullanmayı tercih eder hale gelen Türklerin zihin haritalarını göstermesi bakımından aydınlatıcı olabilir kanaatindeyiz.

II. Bölüm

Dirhem ve Dinar Meselesi

16. Yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı ordusu uzun ve neticesiz savaşlar sonucunda yorgun düşmüş, orduda sayısı hızla artan paralı askerlerin maaşlarını ödemedi zorlanan hazine de sık sık tağşişe başvurmamak zorunda kalmıştı. Ne var ki bu

kârlı gelir kaleminin bedeli daha ağır ödeniyordu. Düşük değerli/kalb paraları almak istemeyen askerler isyana kalkıp sultanın en güvendiği devlet adamlarından Rumeli Beylebeyi Mehmet Paşa'nın idamını istiyor ve bunda başarılı oluyordu (1589).

Birçok asker, askerî disiplini bozan ticarete giriyor ve yahut geleneksel asker kaynağı olmayan kesimlerden orduya yazılmalar oluyordu. Mali ve askerî problemlerden ileri gelen sorunlar şehirlerdeki kalabalıkları etkilemekle kalmıyor, "Celali İsyanları" ismini alacak olan kırsal bölge insanına da sirayet ediyordu. Tüm bunlar müslümanların kıyameti bekledikleri hicri 1000. yılın yıldönümüne teka-bül edince, toplumdaki tansiyon daha da atıyordu.

Siyasi olaylar tarihçilerin ilgisini çeken asıl konular olmakla birlikte, yukarıda da sıralanan, 16. yüzyılın sonunda yaşanan uzun savaşlar, hazinenin yetersizliği ve taşış de gözden kaçmıyordu. Âli ve Selanikî, Beylerbeyi olayı üzerine özellikle eğilmişlerdir.

Nitekim taşış yada tashih-i sikke devletin kuruluşunun ilk günlerinden beri özellikle savaş zamanlarında az rastlanan bir olay değildi. Fatih'in ilk tahta çıkışındaki icraatlarından biri taşıştı, ancak ikinci çıkışında bu fiskalist uygulamayı sistematik bir hale getirdi. Fatih devrinde akçe 1451'den 1481'e dek gümüş içeriğinin %30'unu yitirmişti. Fatih gibi mutlakiyetçi zihniyete sahip bir padişah için güçlü bir hazine, hükümdarın bağımsızlığı, kendisine doğrudan bağlı paralı bir kul ordusu, ve ayrıca hazine için ek bir gelir kaynağı manasına geliyordu (s. 53). I. Süleyman devrinden itibaren Osmanlıların ateşli silahlar üzerine daha fazla eğilmeleri, tımarlı sipahilerin yerlerini kapıkulu askerlerine bırakmalarına yol açtı, bu da hazine üzerindeki baskıyı artırdı. Bu baskı yüzyılın ikinci yarısında daha da derinden hissedilmeye başladı.

1560'lardan sonra Osmanlı maliyesinin içine yuvarlandığı derin bunalımın boyutlarına dikkat çekmek için Kafadar 1580'lerin başına kadar yerleşmiş bir adet olarak devam ettirilen, her mali yılla ilgili bir yıllık muhasebe kaydı tutma uygulamasını terke işaret eder.

1588'de maliyeyi düzeltmek için konan "resm-i tashih-i sikke" karşı tepkiyi Yenicilerin isyanı ile görmüştü. İsyân 1586 devalüasyonuna duyulan tepkinin bir ürünüydü. Devalüasyonla altın cinsinden gerçek gelirleri yarıya inmiş bulunan askerler bunun üstüne bir de ek vergi konunca isyana kalktılar. Divan'a baskın yapan asilerin talebi üzerine Sultan para reformunu yürüten Beylerbeyi Mehmet Paşa'nın idamını onaylamak zorunda kaldı.

Olayın etkisi kıyameti bekleyen tarihçiler tarafından daha da derinleştirildi. Âli'ye göre Divan'ın basılması daha önce görülmemiş bir saygısızlıktı. Bu olaydan sonra kulların önemi daha da artmış, bu da sultanın ve merkezî idarenin gücünü azaltmıştı. Aynı zamanda bu ikilem reform literatürünün ana temasını teşkil etmeye başladı.

Bu olaydan çok önce 1581'de başlayıp 1586'ya dek yazdığı *Nüshatü's-Selatin* adlı risalesinde Âli, Osmanlı literatüründe ilk defa bir para krizine dikkat çeker.

Ancak bu eser iktisadi olmaktan ziyade siyasedir. Âlî'ye göre para siyasi otoritenin simgesidir. Selaniki ise para krizini uzun İran savaşlarıyla ilişkilendirmekle kalmaz, enflasyonun tetikleyicisinin Batı'dan değil Doğu'dan gelen düşük değerli para olduğunu da iddia eder. Batı'dan Osmanlı ülkesine akan altın/gümüş olgusu hakkındaki bilgilerimizi gözden geçirmemizi gerektiren bu iddia, maalesef tarihçilerin dikkatinden kaçmış bulunmaktadır.

Tarihlerde akçenin prestijinin ve değerinin düşmesinin sebebi maliye bürokratlarının dışındaki kişilere, örneğin sarraflara ve kalpazanlara bağlanırken, hükümet paranın değerini sabitlemeye isteksiz görünmekle suçlanıyordu. Masraflı savaşlar, kul askerlerin sayısının artması, sultanın tamahkârlığı ve ailesinin artan masrafları bu isteksizliğin arkasındaki neden olarak gösteriliyordu. Nitekim bu sebepler daha sonraki reform literatürünün sıklıkla tekrarlanan olumsuz unsurlar listesinden düşmeyecekti.

Tarihçilere göre parasal çalkantının temel sebebi hükümetin tashihteki başarısızlığından ileri geliyordu. Geç 16. yüzyıl kroniklerinin ana eleştiri konusunu siyasi otoritenin, iktisadi meselelerin Osmanlı toplum hayatındaki sürekli artan etkisini azaltamaması olduğunu ifade eden Kafadar, bu iddiasının tartışmasını bir sonraki bölüme bırakmaktadır.

Âlî ve Selaniki'nin tartışma ile ilgili görüşlerini yorumlayan Kafadar, tarihçilerin iktisadi konularda bilgisiz ve gerçeklerden uzak olmaları bir tarafa, bu konularda düşünmeye, fikir üretmeye ve yazmaya istekli olduklarının çok açık olduğunu ifade eder (s. 107).

III. Bölüm

Fiyat Devrimi ve Fiyat Kontrolü

Bu bölüm Osmanlı toplumunda fiyat oluşumuna etki eden faktörleri, 16. yüzyıldaki keskin fiyat dalgalanmalarının sebeplerini ve tarihçilerin bu konudaki yorumlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Ulemanın teorik olarak fiyat oluşumunda serbestiyeti savunan görüşlerinin aksine Osmanlı idarecileri fiyatları belirlemekle kalmayıp onları yazılı hale de getirmişlerdi. "Narh vermek" olarak adlandırılan fiyat sabitlemeleri, ulemanın görüşünün aksine, arızî durumlarda başvurulacak bir çare değil, süreklilik arz eden bir ilke idi. Narh sistemi yeterli kâr üzerine bina edilmişti, tüccar-esnaf maliyeti üzerindeki adil bir kâr miktarı ile fiyat talep edecekti. Devlet fakiri korumalıydı, bundan daha da önemlisi hazine arz ve talepteki ani değişimden etkilenmemeliydi.

Devlet iktisadi mübadelenin işleyişinin sağlamak için bazı sorumluluklarını yerine getirmeli, arz akışını sağlamalı, tüketimi kanunlarla düzenleyerek talebi yönlendirmeli ve ticari faaliyetlerde adil olmalıydı. Tüm bunlar ancak devletin iktisadi mübadeleyi kolaylaştırmak için tedavül ettireceği sağlam parada dögümle niyordu. Aristocu-İslamî toplumsal düşünceye göre sağlam para olmadan top-

lumsal hayatın idamesi imkansızdı. Esnafın parasal kriz dönemlerinde fiyat artışına gitmesi özü itibarıyla adil olmayan bir davranış olarak görülmesi de, böyle davranan esnaf narh sisteminin dışına çıkmış oluyordu. Bu şekilde davranmaları haklı bir ihtiyaç/mecburiyetten kaynaklansa da, yanlıştı, gayrı Osmanlı idi (s. 154).

Osmanlılara göre iktisadi faaliyetler, bizatihi kendi tabiatlarından dolayı siyasi idarenin denetimi altına alınmalıydı. Piyasanın kendi başına işlemesi beklene mezdi (s. 155). Aksi takdirde fiyatlardaki dalgalanmalar Osmanlı sistemini oluşturan dinamikleri ayrıştırabilir hatta toplumdaki hiyerarşik bağları çözebilirdi. Âlî'nin ifadesiyle, narhın temel işlevi servetin toplumsal tabandaki dağılımının siyasi bir düzenlemesini sağlamaktı.

Narh uygulaması ile, devlet, kendi halinde bırakıldığında, aşağı sınıfların zenginleşmesine ve askerî sınıfın iflasına ve zararına yol açabilecek olan çarşıdaki kâr oranını denetleyebilirdi (s. 156). Diğer bir ifadeyle, narh askerî sınıftan reaya olan aşırı kâr akışını durdurmaya yönelik bir engel olarak algılanıyordu. Esnafın kâr marjı kontrol altına alınarak, askerî sınıfın yaşam standartları ve sosyal statüleri korunuyor, fakirler gözetiliyor, böylelikle Nizam-ı Alem korunuyordu. Ancak narh özü itibarıyla İslam Hukukuna kesinlikle tersti. Güçlü bir İslam geleneğine göre hiçbir dünyevi-siyasi otorite toplumsal eşitleme görevini deruhte edemez. İbnü'l-Uhuvve'nin ifadesiyle, "fakirlerin fiyatların indirilmesinde bir menfaati olabilir, diye itiraz edilebilir, cevap, Allah'ın eli gibi hareket etmek hiç kimsenin vazifesi değildir" (s. 157).

16. Yüzyıl tarihçilerinin narh hakkında olumsuz bir kanaate sahip olmadıklarını görüyoruz. Osmanlı entellektüellerinin ve idarecilerinin çoğunluğu 16. yüzyıldan 19. yüzyıla dek narhın yaygın bir şekilde uygulanmasını savunuyor, böylece ideal toplumsal düzenin sağlanacağını düşünüyorlardı. Bu düzen sadece siyasetin iktisadi ve toplumsal alan üzerindeki öncelliği/başatlığı (*primacy of politics*) ile sağlanabilirdi. Kafadar'ın formülasyonu ile iktidar ve toplumsal hiyerarşi, Osmanlı şeriat anlayışının dünyevi sultan kanunları ile mecziyle oluşan siyasi-ahlâkî-askeri ilkeler üzerinde yükselmeliydi (s. 158).

IV. Bölüm

Merkantilizmsiz Merkantil Faaliyet

Çalışmanın buraya kadarki kısmı 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı entellektüellerinin arasında kimi çevrelerde iddia edildiğinin aksine, iktisadın kendi başına bir araştırma/çalışma konusu olduğunu kabul eder bir eğilimin var olduğunu kanıtlamış bulunmaktadır. Bu son bölüm Osmanlı Devleti'nin Orta Anadolu Türk unsurunun Venedik'le geliştirdiği "uzun" ticari ilişkilerin bir tasvirini sunmayı amaçlamaktadır. Bu örneklemeden hareket ederek Kafadar, Osmanlı Türklerinin uzun mesafeli kültürlerarası ticarete istekli, hukuki sistemin de bu faaliyetleri

desteklemeye yeterli olduğunu ve devletin bu tüccarları korumaya özen gösterdiğini ispatlamak istemektedir.

Osmanlıların Venedik'teki uzun vadeli ticari faaliyetleriyle eşzamanlı olarak, Avrupa'da yeni bir iktisadi düşünce akımı doğmuştu. Uluslararası ticaret ve bunun bir siyasa/iktidar ile ilişkileri, para davranışları, fiyat hareketleri ve değerli maden biriktirme gibi temaları kendi içinde inceleyen bilim literatüründen doğan düşünce akımına, Avrupalı entellektüeller ve devlet adamları *Merkantilizm* adını vermişlerdir. Tezin konusu açısından merkantilizmin önemi, temsilcilerinin, süreklilik arz eden iktisadi ilişkilerin tahliliyle ilgilenen ilk insanlar olmalarındandır.

Ancak, 16. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan bu ticari zihniyetin bir benzeri veya muadili, 16. yüzyıl Osmanlı çöküş ve ıslah literatürünün savunucuları tarafından niçin benimsenmemişti, sebep entelektüel bir eksiklik midir? Yoksa Daniel Defoe'nun da ifade ettiği gibi "ticaret düşmanı" anti-merkantalist bir yönetici elinin vehimlerinden mi kaynaklanmaktadır? (s.159).

İslam'ın ticaret ve ticari zihniyete engel olmadığı bugün ilmî çevrelerde genel kabul kazanmış bir gerçektir. Ancak, Osmanlı-Türk Medeniyetine gelindiğinde eski önyargıların süregeldiği açıktır. Örneğin standart referans kitaplarında "Türkler bir kural olarak ticareti şereflerini küçültücü olarak görür, ve askeri ve idari makamları tercih ederdi (s. 160)" gibi ifadeler hâlâ yer alabilmektedir. Türklerin imparatorluk dahili ticarete ilgi duymadığını ve bunun kültürlerarası ticarete iyi bakmayan dinî ve kültürel tavırlarından kaynaklandığı iddiası o kadar kesin bir aksiyom halini aldı ki sözü geçen eserler bu iddiaların hiçbir kaynağa atıf yapmadan ifade edegelmişlerdir.

Bu iddialara karşı Osmanlı Türk unsurunun uluslararası ticari faaliyetlerdeki konumunu tespit etmek isteyen Kafadar'ın karşısında önemli bir problem olarak "milliyet" sorununu görmekteyiz. Modernite öncesi devirler için Türk gibi alt/üst kimliklerin kapsamının tartışılabilirliğini kabul etmekle beraber, Kafadar'ın kullandığı Venedik belgelerindeki Türk ibaresi karışıklığa neden olmaktadır. Bir Venedik belgesindeki, Türk kelimesininin hem Türkçe konuşan hem de Osmanlı tabiiyetindeki kişi olarak iki anlama gelebileceğini kabul eden Kafadar, bu kelimenin Müslümanlar kadar Gayrimüslimleri de kapsayacağını ifade etmektedir (s. 165). Bu nokta, Osmanlı Türk unsurunun uzun mesafeli ticaretteki rolünü tespit etmek isteyen bir çalışma için önemli bir bilmece olarak yanıtsız kalmaktadır.

Venedik'teki Osmanlı belgelerinin miktarı Osmanlıların Kutsal İttifak ile giriştikleri ikinci savaştan sonra artmıştır. Nitekim, Osmanlılar ve Kutsal İttifak arasındaki ihtilafın çıkışı Osmanlı tüccarının Venedik'teki faaliyetlerinin arttığı bir döneme rastlar. Sokullu'nun Venedik'e her iki tarafın tüccar ve mallarının karşılıklı olarak serberst bırakmayı önermesi, Osmanlı'nın Venedik'teki önemli varlığına işaret etmektedir. Daha kesin bir zaman dilimi vermek gerekirse, 1573'te imzalanan barışla başlayıp 1645-69 Girit Savaşı'na kadar devam eden süreç Venedik'teki Osmanlı ticari faaliyetlerindeki bir patlamaya işaret etmektedir. Ancak, bu tarih tam

olarak 16. yüzyıl tarihçilerinin çöküşün başlangıcı olarak belirlediği tarihle örtüşmektedir. Bu ironik gelişme, sürekli değer kaybeden Osmanlı akçesinin Osmanlı ihracatına olumlu yönde etki ettiği şeklinde yorumlanabilir (s. 177).

Kafadar'ın Venedik arşivlerindeki belgeler vasıtasıyla tespit ettiği üç önemli gelişme Osmanlılar lehinde genişleyen Osmanlı-Venedik ticaret hacmini ispatlamaktadır. 1) 1570'lerin ilk yıllarından itibaren Venedik otoritelerinin Müslüman tüccarların kalacakları ve yüklerini boşalatabilecekleri bir mekan tahsis için uğraştıklarını biliyoruz. 2) Türk simsarların (*sanseri*) artan sayısı, Venedik otoritelerinin kontrolsüz bir şekilde artan sayılarını sınırlamaya sevk ediyordu. 3) Venedik'in Dubrovnik'e alternatif olarak Balkan kara ticaret yollarını kullanan Osmanlı tüccarlarına açtığı Split limanının önem kazanması.

Artan ticaret hacminde Kıbrıs Savaşından sonra önemli bir ticari emtia olarak ortaya çıkan "hamla" ya da "sof" Levant'tan Avrupa'ya yapılan ticarete önemli bir yer tutuyordu. 16. Yüzyıl gözlemcileri hamla üretimini Ankara ile özdeşleştirir. Ankara'dan önce 1489'da Venedik tarafından ele geçirilen Kıbrıs önde gelen üretim merkeziydi. Kafadar, "acaba Anadolu tüccarlarının 1570'lerdeki Venedik pazarındaki varlığı daha önce Venedik tarafından işgal edilen ve rakip hamla üretim merkezi olan Kıbrıs'ın Osmanlı tarafından ilhakı ile ilgili midir?", diye sorar (s. 186). Maalesef, Kafadar'ın tespit ettiği Osmanlı ve Venedik arasındaki artan ticaret hacminin rakamlarla ifade edilemeyip daha da somutlaştırılamaması, çalışmanın önemli bir eksikliği olarak kalmaktadır.

Sonuç olarak Osmanlı idari ve dinî otoritelerinin iç ve dış ticaret faaliyetleri hakkında bir ayırım gözetmediğinin ve her ikisinin de siyasi ve hukuki araçlarla desteklendiğinin açıklığa kavuştuğunu ifade eden Kafadar, Osmanlı toplumunda merkantilizmin veya ticari kapitalizmin gelişmemesinin merkantilizm karşıtı bir ticari ahlâk değerinden kaynaklanmadığını tespit etmiş bulunmaktadır. Kroniklerde sıkça anılan servet, lüks, sahtekârlık, ihtikâr/karaborsa, tefecilik ve benzeri faaliyetlerin karşıtı yazıların muadillerini Avrupa literatüründe bulmak mümkün. Fark, Osmanlıların 16. yüzyıl sonlarında başlayarak iktisadi faktörlere, özellikle uluslararası ticarete, siyasi kararları almada belirleyici rol atfetmeye istekli olamamalarında yatmaktadır.

16. Yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin tahlilleri ve gözlemleri bugün "iktisat tarihi" olarak adlandırdığımız disiplin içinde değerlendirilmektedir. Ancak bu tarihçilerin gözlemlerini iktisadi ilişkilerin bütünü içinde yapmadıkları açıktır. Bu gözlem ve tahliller sosyo-politik bağlamdan ayrıştırılamaz. Osmanlı tarihçilerinin iktisadi davranış hakkında bilgileri vardı, örneğin kötü paranın iyi parayı dolaşımdan dışarıya çıkaracağını, bir merkantilist ticari-denge argümanı olan "tüccarlar dışardan getirdiği yabancı emtianın ödemesini yerel emtia yerine nakit parayla yaparsa, ülkedeki altın hacminin azalacağını" gözlemlemişlerdi. Ancak bu bilgiler "özerk bir faaliyet sahasının hareket tarzını belirleyen soyut ilkeler" olarak hiçbir zaman ifade edilmediler. Bu anlamda iktisatın/iktisadi düşüncenin varlığından söz edilemez. Diğer taraftan iktisadi olanın sosyal bağlamdan ayrıştırılması da merkantilist literatürün önemli bir ayrıacıdır.

Osmanlı çöküş literatürü tarihçilerinin ve Osmanlı devlet adamlarının siyasetin önceliği dışında kendi mantığı dahilinde hareket eden iktisadi alanın varlığını tanımaya hazır olmadıklarını ve bunu arzulamadıklarını ifade eden Kafadar (s. 196), Osmanlı tarihçilerinin davranışlarının Avrupalı çağdaşlarından niçin bu kadar farklı geliştiğinin izahını, tezin konusunun ve limitlerinin dışında olduğu gerekçesiyle karşılıksız bırakmaktadır.

Sonuç olarak, çöküş paradigmasının geçerliliğini sorgulayan bu çalışma, çöküş literatürünün temel kaynaklarının titiz bir okuması ve bunun somut delillerle karşılaştırılması sonucunda, bu iddianın göreceliğini en azından “iktisadi saha”da mesnetsizliğini ortaya koymuştur. Diğer taraftan yine bu çalışma, Osmanlı Türklerinin ticari zihniyete karşı ve ticaretten uzak oldukları şeklinde ifade edilegelen önyargının taraflı bir peşin hüküm olduğunu gözler önüne sermiş bulunmaktadır.

Abdülkadir BULUŞ, Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke

Fabrikası, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat

Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2000.

Ercüment BALCI*

Bir yandan, Osmanlı tarihi yazılmadan dünya tarihinin doğru olarak yazılamayacağı şeklindeki yorum ve ifadelerin daha cesaretle savunulur ve taraftar toplayan bir olgu olduğu, diğer yandan da bu olgu besleyecek araştırmacı sayısının, Osmanlı tarihine ilişkin kaynak ve belgelerin miktarı ve cesameti karşısında oldukça yetersiz kaldığı paylaşılan bir yargı olmakla birlikte; son zamanlarda Osmanlı tarihinin iyi bilinmeyen yanlarını açığa kavuşturmak için, gerek üniversiteler gerek değişik kurumlar tarafından, bizzat Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak yapılan çalışmalar, ilgiye değer bir düzeye ulaşmıştır. Aynı zamanda bu çabalar, Osmanlı'yı doğru anlama ve değerlendirme yönünde yeni açılımları da beraberinde getirmiştir.

Sanayi devriminin, ekonomik anlamda, eski üretim ilişkilerini yepyeni bir organizasyon ve kuramsal altyapı bakımlarından dönüştürüp yenilediği bilinmektedir. Osmanlı Devleti ise mevcut ekonomik yapısı ve bu yapıyı belirleyen *iktisadi zihniyetinin*, Avrupa toplumlarından oldukça farklı olması yüzünden, sanayi devrimini kendi topraklarında tam anlamıyla gerçekleştirememiştir. Fakat, bu yönde bir arayışı ve Batı'daki gelişmelere uyum sağlamak için gayretleri olduğunu biliyoruz. Bu arayışların sonucu olarak özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı'da devletin öncülüğünde bir dizi tesis kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin sanayii devrimini müteakip, Avrupa ile arasında açılan farkın yol açtığı sorunlar karşısında gösterdiği tepkilerin niteliği ve pratik olarak yapılan birtakım faaliyetlerin nasıl sonuç verdiği de önemle üzerinde durulması gereken bir meseledir.

Abdulkadir Buluş'un doktora çalışması, yukarıdaki yargıyı pekiştirme anlamında, Osmanlı tekstil sanayiini Hereke Fabrikası örneğinde derinlemesine irdelenen bir çalışmadır. Buluş, çalışmasının alt yapısını oluştururken, Osmanlı sanayiine yaklaşım sorunu üzerinde ağırlıklı olarak durmaktadır. Dünya Ekonomisi yaklaşımı çerçevesinde, merkez-periferi veya çeşitli dışsal nedenler dolayısıyla Osmanlı kurumlarının işleyişinin bozulduğu şeklindeki izah tarzlarının açıklayıcılığı yanında, somut olarak devlet öncülüğünde sanayileşme çabalarının prob-

* Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi.

lem ve gelişimini incelemeye değer bulmaktadır. Bu konuda Cezar'ın Osmanlı sanayileşme hareketiyle ilgili görüşlerine de yer vermektedir.¹

Buluş, tezinin birinci bölümünde "Osmanlı Sanayiine Genel Bir Bakış" başlığı altında, Osmanlı Sanayileşmesiyle ilgili yapılan çalışmalara değinerek, birkaç çalışmayı "sanayi çalışmalarının temel kaynakları" olarak nitelemektedir. Tevfik Güran'ın Hazine-i Hassa Defterleri'nden yararlanarak 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan devlet fabrikalarının başlangıç yıllarındaki üretim yapısı, kullandığı teknoloji, çalışan sayısı ve verimliliklerini ortaya koyduğu, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" başlıklı makalesini², Osmanlı Devleti'nin özel girişimi destekleme araçları ile sanayileşme politikası arasında bağlantıyı araştıran Ahmet Kal'a'nın, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar"³ başlıklı makalesini; E. C. Clark'ın klasikleşmiş ve özellikle İngiliz Arşivlerinden ve batılı yazarların eserlerinden yararlanarak, 19. yüzyılda sanayileşme alanında yapılanları özetleyip, bu faaliyetteki öncü aktörleri tanıtan "Osmanlı Sanayi Devrimi"⁴ adlı makalesini; bu alandaki ilk kitaplardan biri olması dışında literatüre, özellikle Osmanlı sanayinin katıldığı yurtdışı sergiler bağlamında önemli katkılarda bulunan Rifat Önsöy'ün *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*⁵ adlı eserini; Ömer Celal Sarç'ın, "Tanzimat ve Sanayimiz"⁶ adlı makalesini bu çerçevede değerlendirmektedir. Ayrıca, 18. yüzyıl ve öncesine ait devlet tesislerinin hem politik hem de pratik özelliklere yer veren Mehmet Genç'in⁷ çalışmalarından da söz etmektedir.

Osmanlı sanayii üzerine yapılan çalışmaların değerlendirildiği kısımda yazar, özetle şunları söylemektedir: "Osmanlı sanayii üzerine yapılan çalışmaların değerlendirilmesi başlı başına ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte, bu çalış-

1 "Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat (1839) öncesi ve sonrasına rastlayan yıllarda Batılı ülkelere kıyasla biraz geç de olsa, bir 'sanayileşme hamlesi' yapmaya çalışmış; ancak bu hamle onun bir sanayi toplumuna dönüşmesine yetmemiştir. Bu hareketin nasıl başladığı (kendiliğinden mi, uyarılma mı, zorlama mı) ne gibi gelişmeler gösterdiği ve nasıl sonuçlandığı gerçekten incelenmeye değerdir." Yavuz CEZAR, "19. y.y.da Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", *Toplum ve Ekonomi*, Sayı: 2, Mart 1991, s. 161.

2 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, T.T.K. Yay., Ankara 1992, s. 235-257.

3 Ahmet Kal'a, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 83, Nisan 1993, s. 107-132.

4 Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, Yay. Haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1992, s. 37-52.

5 Rifat Önsöy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.

6 Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 423-440.

7 Bu çalışmalar için bkz., Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Toplum ve Ekonomi*, Sayı: 2, Eylül 1991; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi-Tebliğler*, Ankara 1990, s. 13-25; "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, Sayı: 4, Nisan-Mayıs 1984, s. 52-61.

maların iki ana grupta sıralanabileceğini söylemek mümkündür. Bunlardan biri, Osmanlı sanayiinin, sanayi devriminden sonra Avrupa mallarının istilasını sonucu tamamen gerilediği ve hatta bazılarının göre çöktüğü, diğeri de durumun bu kadar kesin olmadığı, küçük imalatçılığın ve evlerdeki imalatın Avrupa rekabetine başarıyla karşı koyduğu ve gelişmeleri yaşayabilmeleri için gereken araçlar olarak esnek biçimde kullanabildikleridir” (s. 2-3).

Buluş, Osmanlı sanayiine bakışta hakim yaklaşım tarzı konusunda Osmanlı sanayiinin gerilediği veya çöktüğüne dair çalışmaların değerlendirildiği kısımda, “bu alanda en yetkin akademisyenlerden” biri olarak tanımladığı Quataert’in, *Ottoman Manufacturing in The Age of The Industrial Revolution* adlı eserinde⁸ bizzat değerlendirdiği yazarlar ve çalışmalarına yer vermektedir.⁹ Quataert’in Osmanlı sanayiinin gerilediği veya çöktüğüne dair çalışmaların özelliklerine dair; mekanik fabrikaları sıralayan Osman Nuri gibi yazarlar ile Cumhuriyet yönetiminin Osmanlı devletini inkâr ettiği bir periyotta yazılan 1940 tarihli makalesindeki amacının, kapanan fabrikaları ve tezgâhları sıralamak sûretiyle Osmanlı sanayiinin ne kadar geri olduğunu ispatlamak gayretindeki Sarç’ın, yine Sarç’ın çizdiği çerçeveye dayalı daha geniş ama çok farklı bir çalışma olmadığını belirttiği Önsöy’un çalışmaları; ayrıca Pamuk’un, Osmanlı’nın 1880-1914 arasında elle dokuhan halıcılığın geliştiği yolundaki bulgularının kullanılan karmaşık istatistik metodlardan dolayı eksik olduğunu söylemektedir (s. 3).

Buluş, Avrupa tarihçilerinin Osmanlı üzerine yaptıkları çalışmalara da değinmektedir: “Avrupa tarihçilerinin çalışmaları, ağırlıklı olarak sanayii devrimi temelinde mekanik sanayi üzerine yapılan ve genelde fabrikaların başarısızlık nedenleri üzerinde duran çalışmalardır. Issawi’nin meşhur çalışması ve kendisinin kaleme aldığı bir değerlendirmede, İngiliz liberalizminin propagandasını yansıtır mahiyette Ubicini’nin tezlerine dayandığı ve Osmanlı sanayiinin gerilediği göze çarpmaktadır. Ancak, Issawi’nin Suriye ile ilgili kendi yorumlarında buradaki sanayi esnekliğini kabul ettiğini belirtmektedir. Issawi, daha sonraki 1982 tarihli çalışmasında¹⁰ da olaya daha esnek ve farklı olarak bakmaktadır” (s. 3-4).

8 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in The Age of The Industrial Revolution*, Cambridge University Press, First Published, Great Britain 1993; Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev: Tansel Güney, İletişim Yay., İstanbul 1999.

9 Quataert’in değerlendirdiği çalışmalar şunlardır: Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umuru Belediye*, 5 cilt, İstanbul 1330-1338; Ömer Celal Sarç, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 423-440; Rıfat Önsöy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988; Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge 1987; Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago 1966; Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Newyork 1982; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, Methuen, London 1981.

10 Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Newyork 1982.

Osmanlı sanayi üzerine yapılan çalışmalardan bir kısmında gözlenen tema, Osmanlı sanayiinde gerileme olmakla beraber küçük imalat sanayisinin gelişmekte olduğu yönündedir. Owen'ın bireylerin ve küçük üreticilerin Avrupa rekabetine karşı başarılı bir dinamizm, yaratıcılık ve direniş gösterdiğini söylediği *The Middle East in the World Economy* adlı çalışması, bu alanda hemen öne çıkar. Bu görüşü Suriye dokumacıları örneğiyle somutlaştıran Owen, 1870'lerdeki dünya durgunluğunda Suriye dokumacılarının üretimlerini nasıl artırdıklarını açıklar. Owen'a göre, 17. ve 18. yüzyılların gerileme dönemi olarak anılması, devletin taşradaki unsurların -büyük tüccar, büyük toprak ağaları, merkezden atanan memurlar- karşısındaki gücünde gözlemlenen zayıflama ve buna bağlı olarak mali bunalıma düşmesine dayandırılmaktadır. Halbuki, devletin gücündeki gerileme üretimin de gerilediğini göstermemektedir.

Buluş, bu genel değerlendirmeden sonra, tezinin amacını "Osmanlı Devleti'nin endüstri devrimini müteakip Avrupa ile arasında açılan büyük farkın neden olduğu sorunlar ve bu sorunlar karşısında gösterilen tepkilerin, tekstil sanayi örneğinde incelenmesi" olarak ortaya koymaktadır. Hereke Fabrikası örneğinde devlet öncülüğünde yapılan sanayileşme girişimlerinin nasıl geliştiğini, sonuçları itibarıyla sınamak gibi bir hedef belirlendiğini söylemektedir.

Osmanlı sanayi hakkında iki şekilde inceleme yapılabileceğini düşünmektedir: "Bunlardan birincisi, sanayi devriminden sonra artan Avrupa mallarına talep üzerine, Osmanlı sanayinin gerilemesi; ikincisi ise, küçük imalatın bu gerilemeye karşı koyma biçimleri" şeklindedir.

Tez üç bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde, "Osmanlı Sanayiine Genel Bir Bakış" başlığı altında Osmanlı Sanayiini ele alan teorik çerçeve çizilmektedir. Bu bölümde, Osmanlı ekonomisine yönelik geleneksel ve dünya ekonomisi yaklaşımlarının temel özelliklerine temas edilmektedir.

İkinci bölümde ise, Osmanlı tekstil sanayinin 19. yüzyıldan önceki temel özellikleri ve görünümüne yer verildikten sonra, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin temel yapısal özellikleri üzerinde durulmakta ve bu yapı içerisinde 19. yüzyıl Osmanlı tekstil sanayii incelenmektedir. Ortaya koyulan verilerden birisi, Avrupa rekabetine rağmen Osmanlı tekstil sanayiinin direniş gösterdiğidir. Ama sonuç olarak Osmanlı sanayiinin % 80'ini oluşturan tekstil sanayiinin, bu yüzyılda ciddi biçimde gerilediğinin görüldüğü özellikle belirtilmektedir. Bölümün sonunda ise, 19. yüzyılda "manifaktür" niteliğindeki devlete bağlı tesislerin sorunları incelenmektedir.

Üçüncü bölümde tezin uygulama kısmı olarak "Hereke Fabrikası" başlığı altında bu fabrikanın, yaklaşık 1843'ten 1910'a kadar tarihi gelişimi;

- a. Kuruluşu, Gelişimi, İnşa, Hereke'ye Bağlı Diğer Müştemilat;
- b. Yönetimi, Finansmanı ve Fabrikaya Yapılan Teftiş Amaçlı Ziyaretler;
- c. Genel Sanayileşme Politikaları Bağlamında Hereke'de Üretim Politikası, Ürünler, Muafiyet ve Teşvikler, Teknolojik Donanım, Hammadde Temini;

- d. Hereke Fabrikası Ürünlerinin Satışı, Dükkanda Satışı, Esnaf Eliyle Satış, Bazı Yerlere Verilmesi ve Sergilere Katılımı;
- e. Hereke'de İşgücünün Yapısı, Eğitimi ve Sosyal Yardımlar; başlıkları altında ayrıntılı biçimde incelenmektedir.

İlk kısımda, fabrikanın kuruluşuna dair kaynaklara yer verilmektedir. Bir belgeden hareketle, fabrikanın kuruluşu hakkındaki birisi, fabrikanın devlet namına kurulan İzmit Çuka Fabrikası'nın kuruluşunda görevli Serasker Rıza Paşa ve Ohannes Dadyan tarafından devlet tarafından habersizce kurulduğu rivayeti ile ikincisi, bu fabrikanın anılan şahıslar tarafından başlangıçta özel bir girişim olarak inşa edilip sonradan devlete devredildiği şeklinde rivayetler ikincisinin doğru olduğu sonucuna varılmaktadır.

İkinci kısımda ise, fabrikanın idaresi, yapılan harcamaların finansmanı ve fabrikaya yapılan bazı ziyaretlere yer verilmektedir. Böylece, fabrikaya yapılan ziyaretlerle (Abdülmecid, II. Wilhelm, Prenses Gizela, Mehmed Reşad) fabrikaya duyulan özel ilgi vurgulanmaktadır.

Üçüncü kısım, fabrikanın üretim politikası ve üretim sürecinin işleyişini kapsamaktadır. Bu bağlamda belgelerin yardımıyla bazı ürünlerin maliyeti, kaliteyi artırma ve fireleri önleme çabaları, fabrikada üretilen özel ve genel ürünlerin türleri belirlenmektedir.

Fabrikada üretilen ürünlerin satışı ve pazarlanmasına dair hususlara dördüncü kısımda, yer verilmektedir (fabrika ürünlerinin öncelikle devlet kurumları, saray ve camilere verildiği belirtilmektedir). Bu kısımda, Hereke ürünlerinin 1847'den itibaren Kapalıçarşı ve Üsküdar'daki birer dükkanda satıldığının belirlenmesi, fabrikaya ilişkin literatürdeki bilgileri tashih edici niteliktedir.

Beşinci ve son kısım, Hereke Fabrikası'ndaki işgücünün cinsiyet, iş bölümü, barınma, beslenme gibi hususlar yanında, işgücüne yönelik sosyal yardım ve özendirme araçlarının ve fabrika namına Fransa'ya yollanan "Ali Efendi ve rüfêkâsının" yurtdışı eğitim macerasının incelenmesine ayrılmıştır.

Tezin ekler kısmında, birinci ekte padişahın Rıza Paşa'dan fabrikayı devralışına dair karar; ikinci ekte, 1878 tarihinde fabrikada çıkan yangın ve yangın sonrasında yeni düzenlemeyi içeren 4 Ekim 1878 tarihli rapor; üçüncü ekte, Mösyö Martel'in fabrika müdürlüğüne tayini ve uygulayacağı Avrupa tarzı üretime dair padişaha sunulan rapor; dördüncü ekte, Avrupa'dan alınacak araç-gereçle ilgili olarak Alman ve Avusturya firmalarıyla yapılan sözleşme metni yer almaktadır.

Abdülkadir Buluş, tezinin son kısmında şu ifadeleri kullanarak çalışmasını sonuçlandırmaktadır:

"(...) Osmanlı tekstil sanayii başlıca temel yapısal özellikleri ve sorunlarıyla incelenmeye çalışılmış; Osmanlı tekstil sanayi içerisinde yer alan bir devlet fabrikası olan Hereke Fabrikası üzerinde kapsamlı bir inceleme yapılmıştır. Hereke Fabrikası örneğinde yapılan inceleme bir anlamda, gele-

neksel ekonomik yapının çözüldüğü bir dönemde manifaktüre geçiş dönemeleri yani Osmanlı sanayiine dair panoramik bir çerçeve sağlamaktadır. Konu gereği incelenen fabrikanın yatay ve dikey bağlantıları, sanayileşme politikalarının amaç ve sorunları ile bu amaçlara varmada kullanılan araçları da bize göstermektedir. Bu anlamda, Hereke Fabrikası'nın diğer bazı devlet fabrikalarına oranla, devlet ve özel piyasaya satış dengesini daha fazla tutturabildiği için ve 1890'lardan sonra çok ticari bir mal olan halıcılıkta tutturduğu üstün düzey sayesinde daha başarılı olabildiğini ve günümüze kadar ulaştığını söyleyebiliriz."

Eleştiri Yerine

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız çalışmanın, en önemli sorununun, tezin son bölümünün çok ayrıntılı hususlara yer vermesi nedeni ile çok sayıda alt başlık barındırmasından dolayı sistematik açıdan biraz karmaşık görünmesi olduğu söylenebilir. Bir diğer sorun da, yazarın Osmanlıca kökenli kelimeler ile günümüz Türkçesine ait kelimeler arasında bir standart tutturamamış olmasıdır. Bunun nedenini, yazarın daha önce aldığı uluslararası ilişkiler lisans ve master eğitiminden dolayı değişen akademik tarza bağlamak mümkündür.

Sonuç Yerine

"Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası" başlıklı tez arşiv kaynaklarına dayalı, yoğun emek mahsulü bir çalışma olması yanında, teorik olarak ilk bölümü ile rahatlıkla Osmanlı sanayii üzerine yeterli bir okumaya imkan tanıyan; Hereke Fabrikası ile ilgili son kısmı ise fabrikalarla ilgili yapılabilecek diğer çalışmalar için örnek bir çerçeve sunan bir düzeyi rahatlıkla tutturmaktadır. Çalışmanın, İletişim Yayınları'nın çıkardığı *Tarih ve Toplum Dergisi*'nin 1999 ve 2000 yıllarında Türkiye üniversitelerinde yapılmış tarih alanındaki doktora tezlerine yönelik ve birincilik ödülünün verilmediği yarışmanın ikincilik ödülünü almış olduğunu da ayrıca belirtelim.

***Ahmet UZUN, İstanbul'un Et İhtiyacının Karşılanması:
Ondalık Ağnam Uygulaması (1782-1858), Doktora Tezi, İstanbul***

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

Şevket Kamil AKAR*

İstanbul'un et ihtiyacının nasıl karşılandığı konusunun işlendiği bu tezde onsekizinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve daha çok başkentte bulunan askerî birlikler ve memurların et ihtiyacını karşılamayı hedefleyen ondalık ağnam uygulamalarının bir bütün olarak tanıtılması ve vergiye dönüşüm sürecinin açıklanmasına çalışılmıştır. Bu anlamda çalışma 1782-1858 yılları arasındaki dönemle sınırlıdır. Çalışmada, koyunların alımından nihai tüketiciye et olarak ulaştırılıncaya kadar ne gibi işlerin icra edildiği, bunların hangi kurumsal yapı içerisinde gerçekleştirildiği anlatılmış ve uygulamaların konu olduğu yolsuzluklar incelenmiştir. Ancak ondalık ağnam uygulamalarının et iâşesindeki yerini iyi anlayabilmek için sistemin öncesine ve sonrasına kısaca değinilmiştir. Bununla birlikte çalışma, tüm dönemlerde et iâşesinin nasıl sağlandığını ortaya çıkarmayı hedeflemiş değildir. Aynı şekilde bir vergi olarak ondalık ağnamın koyun vergileri içerisindeki konumunu gösterebilmek için, Osmanlı Devleti'nde koyundan alınan vergilerin genel bir tanıtımı yapılmıştır. Ancak buradaki gayenin, ülke içerisinde koyundan tüm zamanlarda alınan vergilerin kapsamlı bir incelemesini sunmak olmadığını belirtmek gerekir.

Yukarıda belirtilen genel çerçeve içerisinde tez, giriş ve sonuç hariç yedi bölümden oluşmaktadır. Toplam 288 sayfadan ibaret olan tezde ayrıca iki ek bölüm de yer almaktadır. Giriş bölümünde tezin amacı, önemi ve yöntemi belirtildikten sonra birinci bölümde İstanbul'da bulunan çeşitli askerî birliklerin ve başkent halkının hububat ve et gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına dair genel bir inceleme yapılmıştır. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nde koyunlardan alınan vergiler ele alınmıştır. Böylece ondalık ağnamın koyun vergileri içerisindeki yeri ve önemi ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde ondalık ağnam uygulamasının nerelerde ve nasıl başladığı ve zaman içerisinde önemli bir vergi haline nasıl dönüştüğü anlatılmıştır. Ondalık ağnam birdenbire, tüm detaylarıyla önceden düşünülmüş bir vergi değildi. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda et iâşesi için Koyun Emni (daha sonra Kasapbaşı) görevlendirilmişti. Bu kişiler özel sermaye sahipleriyle yaptığı anlaşmalar dahilinde koyun alım ve sevk işlemlerini yerine getirmekteydiler. Sayıcı adı verilen bu görevliler, kendi sermayeleriyle satın aldıkları ko-

* Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi.

yunları başkente getirip yetkililerin denetiminde satmaktaydılar. Bu uygulama belli bir süre sonra bir vergi mahiyeti kazandı. Buna göre, koyun alımlarında önceki dönemlerde görülmeyen iki yeni esas getirildi. Bunlardan ilki, alım için belli bir ölçü getirilmesi (tüm koyunlardan onda bir nisbetiyle alım yapılması) ve koyun yetiştiricisi herkesin alım yapılacak gruba dahil edilmesi idi. Diğer esas ise alımda uygulanacak fiyatların tüm bölgelerde geçerli olacak şekilde belirlenmesi idi. Sistemin ilk aşamalarında resmî ve piyasa fiyatları arasındaki farkın nisbeten az olması alımların halka getirdiği malî yükün de düşük kalmasını sağlamıştı. Ancak uygulamanın koyun sahiplerine getirdiği ekonomik yük, fiyatlar genel seviyesindeki artışlarla birlikte hızla büyümüşü. Çünkü fiyat artışları resmî alım fiyatlarına yansıtılmamaktaydı. Böylece bu uygulama belli bir zaman diliminde aynı vergiye dönüşmüş oldu. Ondalık ağnam olarak isimlendirdiğimiz bu uygulama sadece Rumeli bölgesindeki alımlarla sınırlı tutulmuş ve esas olarak başta askerler olmak üzere tayinat sahiplerinin et ihtiyacının karşılanmasında kullanılmıştı. Başkent sakinlerinin et ihtiyacı ise daha çok özel sermaye tarafından Anadolu ve Rumeli'den getirtilen koyunlarla sağlanmıştı. Bununla birlikte genel bir yaklaşım olarak mirî tahsilattan belli bir kısmı kasaplara satılmak sûretiyle, hem İstanbul halkının ihtiyacının teminine katkıda bulunuluyor ve hem de hazineye gelir sağlanmış oluyordu. Çok aşırı ihtiyaç hallerinde ise tüccar koyunlarından tayinat için alımlar yapılabilmekteydi. Ancak bu, nadiren başvurulmuş bir yoldu.

Çalışmanın dördüncü bölümünde koyunların özellikle kış mevsiminde düzenli olarak sağlanmasında büyük rol oynayan kışlaklar ile hayvanların kesim işleminin gerçekleştirildiği salhâneler tanıtılmış ve bunların işletim sistemi üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümde ondalık ağnam vergisiyle ilgili sayısal bilgiler aktarılmış; aynen ve bedelen tahsil edilen vergi miktarları ile ondalık ağnam idaresinin bir bütün olarak gelir ve harcama kalemleri incelenmiştir. Altıncı bölüm ise kesilen etin nerelere/kimlere hangi miktarlarda dağıtıldığı ve bu işlemin nasıl gerçekleştirildiğinin açıklanmasına ayrılmıştır. Son bölümde verginin tahsilinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadar çeşitli aşamalarda yaşanan yolsuzluklar ele alınmıştır. Özellikle Sayıcı İsmail Ağa ile Hacı Zekeriya Ağa'nın hayli önemli miktarlara ulaşmış olan yolsuzlukları detaylı bir şekilde incelenmiş ve ayrıca devletin yolsuzluklarla mücadele için gerçekleştirdiği teşebbüsler üzerinde durulmuştur.

Çalışmada iki ek kısım yer almaktadır. Bunlardan ilkinde 1251/1836 tarihi itibarıyla günlük olarak kimlere hangi miktarda et verildiğinin özet bir listesi verilmiştir. İkinci ek kısmında ise konuyla ilgili bazı önemli belgelerin transkripsiyonu yapılmıştır.

Neşe ERİM, Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü,

Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1984.

Haşim KOÇ*

İktisat tarihi disiplini kapsam ve de etkileri açısından düşünöldüğünde, tarih disiplininin en dinamik ve de çeşitlilik gösteren alanlarından biridir. Zikredilen özellik, bu alt-disiplinde yapılan çalışmaları etkilemekte ve iktisat tarihi alanında çeşitli sınıflandırmalara sokabileceğimiz çalışmaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Makro-mikro, genel-yerel gibi sınıflandırmalar geçerli olabileceği gibi; bu alandaki çalışmalar, takip edilen metotlar açısından da çeşitlilik arz etmiştir. İstatistik yöntemlerinin kullanıldığı, sosyal bilim metodolojisinin uygulandığı çalışmalar bu çeşitliliğin göstergesi olmuşlardır.

Bu yazımızda değerlendirmeye çalışacağımız tez, “yerel iktisat tarihi” çalışmaları arasında gösterilebilecek bir çalışmadır. Neşe Erim, *Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü* adlı çalışmasında Erzurum gümrük mukataasının, adı geçen yüzyıldaki gelişme seyrini takip etmeye çalışmıştır. Erzurum gümrüğünün seçilme nedeni, o vakitlerde bu gümrüğün, İstanbul gümrüğünden sonra en fazla yıllık vergiyi hazineye aktaran gümrük olması olarak zikredilmektedir yazar tarafından. Onsekizinci yüzyıla ait mufassal gümrük defterlerinin arşivlerde mevcut olması da bu dönemin seçilmesindeki diğer bir neden olarak gözükmektedir. Mufassal gümrük defterleri, gümrükteki işlemleri detaylı olarak görme imkanı veren ve gümrükten hangi maldan ne miktarda geçtiğini, gümrüğün ticaret hacmini, tüccarların etnik ve sınıfsal özellikleri gibi bilgileri hâvi defterlerdir. Eserin kompozisyonu açısından, bu defterler çok yararlı işleve sahip olmuş ve Başbakanlık Arşivi’ndeki Maliyeden Müdevver defterleri, Erzurum Gümrüğü Nezareti defterleri de kullanılarak, Erzurum gümrüğünden giren ve çıkan malların tespitine çalışılmış ve bu kaynakların sağladığı geniş bilgi yığını, bilgisayar ortamına aktararak gümrükten geçen malların ne kadarının transit mallar olduğu ve ne kadarının şehirde kaldığı tespit edilmiştir. Bilgisayar ortamındaki bu bilgiler, SPSS** programı ile çalışılmış ve belki de Türkiye’de ilk kez bir istatistik programıyla tarihsel veriler incelenip değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın ilk bölümünde yazar Erzurum şehrinin tarihî önemine vurguda bulunmuş, kısaca şehrin tarihî gelişimine ve Osmanlı topraklarına katıldıktan

* Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans öğrencisi.

** SPSS (Statistical Pacagefer Social Scientists), sosyal bilimler alanında sıklıkla kullanılan bir istatistik programıdır.

sonraki tarihine değinmiştir. Bu sırada, yerli ve yabancı gezginlerin şehir hakkında verdikleri bilgilerden bahsedilmiş ve bu bilgiler ışığında şehrin hem demografik yapısına hem de ticari konumuna atıflarda bulunulmuştur.

Bu girizgâhtan sonra, yazarın ikinci bölümle birlikte, tezin esas konusu olan mali örgütlenme konusunu işlediğini görmekteyiz. Mukâataalara genel bir bakıştan sonra "Erzurum Gümrük Mukâataası" adlı bölüm gelmekte ve bu bölümde tezin esas konusundan bir yüzyıl öncesinden başlayarak, 17. yüzyıldaki Erzurum gümrük mukâataasının gelirleri üzerinde durulmaktadır. Böylece gümrüğün bir yüzyıl önceki konumu hakkında bilgi verilmek istenmiş ve bu sayede okuyucunun zihninde Erzurum gümrüğünün tarihi netleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı-İran savaşlarının etkisi, Tebriz-Bursa ipek yolunun bu gümrük için önemi gibi faktörlere değinilmiş ve gümrüğün bunlardan bağımsız olarak düşünülemeyeceği ifade edilmiştir. Bu bölümde ayrıntılı olarak, mukâataanın hangi mültezimlerin eline geçtiği, hangi senede ne kadar kuruşa kimin elinde bahsedilmektedir. İltizam bedellerindeki artış ya da düşüşler de bize, mukâataanın hangi dönemlerde revaçta ve hangi dönemlerde gözden düşmüş olduğuna dair bilgiler sunabilmektedir.

Mukâataanın onsekizinci yüzyıldaki gelişimi ikinci bölümün asıl konusunu oluşturmaktadır. Bu bölüme yazar, o dönemde gümrük mukataasının hangi gelirleri içerdiğini belirtmekle başlamaktadır, çünkü o zamanki gümrük geliri denen gelirler, bizim bugün anladığımız gümrük vergilerinden başka gelirleri de muhtevasında barındırmaktadır. Gümrük gelirleri dışında, *ihtisab* denen dükkân sahiplerinden alınan vergiler, *kassâbiye* denen yeniçerilerin et ihtiyaçlarını karşılamak için mallardan alınan vergiler, tartı esnasında ipekten alınan *mîzân-ı harir*, ve imparatorluğa getirilen köle ve cariyelerden beşte bir oranında alınan *pençik-i üsârâ* adlı vergiler de, Erzurum gümrük mukâataasının gelirleri arasındaydı. Bunların dışında, gümrük nezaret mukâataası, ki geliri en fazla olan mukâataaydı, ve İran'dan gelen mallardan alınan vergiler de Erzurum gümrüğü gelirlerinin kapsamındaydı.

Bu bölümde, kimi istatistik hesaplarıyla, İran'dan gelen mallar ve nezaret gelirleri arasındaki korelasyonun hesaplandığını ve korelasyonun çok yüksek çıktığını görmekteyiz. Bu bağıntı bize bu kaynağın, Erzurum'dan geçen malları incelemede yetkin bir nitelikte olduğunu göstermektedir.

İkinci kısımda, mukâataaların mültezimlere hayat boyu verilmesi sûretiyle teşkil etmiş olan malikâne sistemi ve bunun Erzurum gümrüğü üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bu sistem imparatorlukta baş gösteren nakit sıkıntısı nedeniyle zühur etmiş ve mültezimlere vergilerini muntazaman ödemeleri sûretiyle kayd-ı hayat şartıyla kimi mukâataaların verilmesiyle sonuçlanmıştır. Erzurum'da çok uzun sürmeyen bu uygulama (1705-1715), daha sonraları tekrar hayat bulmuş ve 1738 yılında bu sefer yedi hissedara malikâne olarak satılmıştır.

Bölüm boyunca, Erzurum gümrüğünde onsekizinci yüzyılda neler yaşandığını anlamamızı sağlayacak birçok kayıt bulunmaktadır. Gümrük yöneticilerinin

kimlerden oluştuğu, vergi hasılatının türleri, yıllara göre mukâtaa gelirinin dağılımı, gümrük gelirlerinin toplam mukâtaa içindeki oranı, her gelir kaleminin gösterildiği ayrıntılı tablolar, bize onsekizinci yüzyıl Erzurum ticaret hayatını, bunun imparatorluk açısından önemini ve gümrüğün bu ticaret hayatındaki rolünü çok canlı bir biçimde gözönüne sermeye yetecek bilgileri içermektedir. Sadece gelir kısmı değil, aynı zamanda gümrükte yapılan masraflar da gösterilerek, hem gelir hem de gider kısmı ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde mal mübâdeleleri ve ticaret yapısı ele alınmış, bu esnada hem İran'dan gelen mallar, hem de Anadolu'dan gelen mallar incelenmiştir. İran'dan gelen malları incelediğimizde, ipek, kürk, pamuk ve kahvenin en çok gelen ticaret malları olduğunu görüyoruz. Bunları siyah tiftik ve kutni takip etmektedir. Anadolu'dan gelen mallar için Erzurum'da "Rum gümrüğü" adı verilen bir gümrüğün mevcudiyetinden bahsediyor yazar. Buradan giren mallar, Avrupa tekstil ürünleri, madenler ve boya maddeleri gibi mallardır. Bu bölümde Erzurum şehrinin ve gümrüğünün Batı ve Doğu ticareti arasında nasıl köprü görevi gördüğünü anlıyoruz. O devirdeki uluslararası ticaretin bu bölgedeki yansımasını, Avrupa devletleri arasındaki rekabetin aşamalarının izlerini bu bölümde yakalamak mümkün. Bunun dışında, onsekizinci yüzyıldaki ticaret hayatının seviyesi ve hacmi, malların akış seyri vb. konularda da birinci elden kaynak görevi görmekte bu kısım. Ayrıca, transit ticarete de bir alt-başlık altında değinilmiş. Eğer mallar Erzurum'da satılmayıp da devam edecekse, bu malların sahipleri Erzurum gümrüğüne bir nevi transit vergisi olan *reftiye* adı verilen bir vergi ödemek zorundadırlar. Reftiye vergisinin kayıtları diğer kayıtlar gibi sürekli değildir. Bu nedenle onsekizinci yüzyıldaki genel transit ticaret hakkında yeterli bilgi sahibi olamıyoruz. Fakat, 1721, 1744 ve 1770 yılına ait kayıtlardan, bu yıllardaki transit malları ve bu verginin Erzurum gümrük gelirlerindeki payını anlayabiliyoruz. Transit ticaretteki mal kompozisyonu Erzurum gümrüğüne getirilen mallarla hemen hemen aynıdır. Bu yıllar arasında yapılacak kısa bir karşılaştırma ile 1744 yılındaki hasılat, toplam gümrük vergileri içinde % 4'lük bir orana sahip iken, bu oran 1770 yılında % 14'e çıkmıştır. Bu da bize Erzurum'daki transit ticaretin arttığını söyleme imkânı vermektedir.

Sonraki bölümde yazar, ticaretin örgütlenme biçimini ele almaktadır. Bunu yaparken, döneme ait Erzurum sicillerinin bulunmaması nedeniyle, Ahkâm defterlerini incelemiş ve bulabildiği az sayıda örnekten bölgede ticaretin örgütlenmesini anlama çabasına girmiştir. İki tür ortaklık, *şirket-i inan* ve de *mudârebe*, bu bölgedeki ortaklıkların yahut ticaret örgütlenmesinin genel biçimidir. Tabii ticaret örgütlenmelerinin devam etmesi ve bu bölgedeki ticarete zarar gelmemesi için, devletin de bölgedeki olaylara karşı hassas davrandığı ve tüccarların rahatlık, emniyet ve güvenliğini sağlamak amacıyla kimi ferman ve emirlerle müdahalede bulunduğuna rastlamaktayız. Barış zamanlarında barışı korumak biçiminde kendini gösteren hassasiyet, savaş zamanlarında ticaretin aksamaması ve tüccarlara zarar gelmemesi için devletin elinden geleni yapmasına

dönüşmektedir.. Devletin müdahalede bulunduğu ikinci alan da, kaçakçılık konusudur. Yüksek gümrüklerden kurtulmak için, tüccarlar, ya gümrük resmi daha az olan bir yerden geçmek, ya da hiç ödememek kaydıyla yoluna devam etme yolunu seçiyorlardı.

Erzurum şehri bulunduğu konum dolayısıyla bize, Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli ipuçları vermektedir. Şehrin sahip olduğu bu merkezilik, şehrin gümrüğüne de aksetmiş ve başta da belirtmiş olduğumuz gibi, Osmanlı Devleti'nde İstanbul'dan sonra en fazla gelir getiren gümrük konumunu haiz olmuştur. Gümrüğün bu özelliğini Neşe Erim tezi boyunca incelemeye çalışmış, o dönemde etkin iki önemli imparatorluk arasındaki ticari ilişkileri Erzurum gümrüğü süzgecinden geçirmek sûretiyle ele almıştır. Ticaretin siyasetten tamamen kopuk bir alan olmadığı düşünüldüğünde, ticaretteki dalgalanmaların, iniş-çıkışların iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerin gidişatından ne derece etkilendiğini de tezin tamamı boyunca görmek mümkün olmaktadır. İki devletin karşılıklı ilişkilerinin gümrüğe etkisinin dışında, o dönemde Erzurum'un uluslararası bir ticaret merkezi olduğu da ve dolayısıyla uluslararası ticaretteki değişimlerden, Erzurum gümrüğünün nasıl etkileneceği olduğunu da gözler önüne seriyor bu çalışma.

Tezin sonuna geldiğimizde, Erzurum'un sadece transit ticarete bir uğrak yeri olmadığını, bilakis ithal edilen malların bir kısmının, en azından onsekizinci yüzyılın başı itibarıyla bu şehirde alınıp satıldığını görebiliyoruz. Bunun dışında, mukâtaanın yüzyıl boyunca seyri, Erzurum pazarının özellikleri, vergi hasılat rakamlarındaki değişimler, bu çalışmada izlenmiş, ve çalışma sonunda da onsekizinci yüzyıl boyunca devam eden süreçler anlaşılmıştır.

Bu çalışmanın alana en büyük katkısı belki de SPSS programının Türkiye iktisat tarihi çalışmaları arasında ilk kez kullanılmasıdır. Bunun dışında, bir gümrüğün belirli bir dönem süresince gelişen seyrini çeşitli kaynaklardan izlemek, bunun sağlamalarını istatistiksel yöntemlerle yaparak, sadece gümrük kayıtlarındaki bilgiyi aktarmak değil de, onları işleyerek bugüne neler kalabileceğini göstermek bu çalışmayı esas manidâr kılan yöndür bizce. Ayrıntılardan, o dönemde mukâtaalarla kimin uğraştığını, Erzurum'daki görevlileri de görebiliyoruz. Ama tezin amaçladığı, o dönemdeki önemli bir dış ticaret merkezinin belirli bir dönem esnasındaki seyridir. Tezin sonunda yazarın kendisinin de belirtmiş olduğu gibi, ondokuzuncu yüzyılda Trabzon-Erzurum ticaret yolunun faaliyete geçmesiyle Erzurum'un tezde anlatılan önemine bir nokta daha eklenmiş ve yazarın sonraki çalışmalarında ondokuzuncu yüzyıldaki Erzurum-Trabzon ticareti ele alınmıştır.

EK

Ulusal ve Uluslararası Dergilerde

Türkiye Araştırmaları

Haziran 2002–Ocak 2003

Bu bölümde, 3 ay ve üstü periyotlarda ulusal ve uluslararası düzeyde yayınlanan dergilerden bir kısmının içindekiler bölümünün tamamı, diğer kısmının ise sadece Türkiye ile ilgili yazılarının künyeleri yer almaktadır.

Bu bölümde yer almasını istediğiniz dergiler için bizimle iletişim kurabilirsiniz.

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

245 (Nisan 2002)

Makaleler, İncelemeler:

AKDENİZ, ENGİN: Büyük Menderes Havzasında Prehistorik

Yerleşim Dokusu 1

ÖZFIRAT, AYNUR: Van-Urmiye Kültürüne (M.Ö. II. Binyıl) Ait Ayakkabı

Biçimli Kaplar 35

AYDIN, AYŞE : Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bir Kiliseye ait

Mimari Parçalar 49

POLAT, M. SAİD: Türkiye'de İlk Beglik'ler ve Kabilevî Siyasî Birlik'lerin

Ortaya Çıkışı (1071-1175) 61

ALTAN, EBRU: Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu

87

ASLAN, BETÜL: Saltanatın Kaldırılmasının İstanbul'daki Yankıları 95

GÜÇLÜ, YÜCEL: Turkey's Relations with Germany From the Conclusion of
the Montreux straits Convention up to the Outbreak of the Second World

War 123

Kitap Tanıtmalar:

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H. : Studies on Turkish-Jewish History: Political
and Social Relations, Literature and Linguistics 163

DÖNMEZ, ŞEVKET: Kemalettin Köroğlu: Üçtepe I 165

KORTEK, S. HALUK : Peter Jackson: The Delhi Sultanate A Political and
Military History 169

ARSLANTAŞ, NUH: Richard J. Evans: Tarihin Savunusu 175

YÜKSEL, HASAN : Ömer Demirel: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü:
Osmanlı-Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek 181

GÖYÜNÇ, NEJAT: Howard Crane: The Garden of the Mosques 187

İLGÜREL, MÜCTEBA: Anonim Osmanlı Tarihi 191

Nekroloji:

İŞİK, CENGİZ: Prof. Dr. Baki Ögün (1922-2001) 193

2001 Yılı İkinci Yarisında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler 207

5 (Bahar 2002)

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

Editörün Notu	5
MAKALELER	
<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi</i>	28
Dr. Yaşar KALAFAT – Mahmut Niyazi SEZGİN	
<i>Ararat Filmi ve Türk Basını: Eleştirel Bir Değerlendirme</i>	48
Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER	
<i>Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü</i>	84
Dr. Hasan OKTAY	
<i>Van'da Ermeni İsyanları (1898 – 1915)</i>	138
Şenol KANTARCI	
<i>Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002</i>	168
Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER	
<i>Fransa Ermeni Toplumu ve Türkiye: Propaganda ve Lobicilik</i>	222
Dr. Samim AKGÖNÜL	
<i>Leyla TAVŞANOĞLU'nun Ömer LÜTEM ile söyleşisi</i>	252
KONFERANSLAR	260
KİTAP TAHLİLLERİ	268
EN SON KİTAPLAR	300
BELGELER	305
DİZİN	327

İLMÎ

ARAŞTIRMALAR

Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri
13 (2002)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

Abdulkerim ABDULKADİROĞLU	Abdurrahman Nureddin Paşa	7-16
Dilek BATISLAM	Mesnevilerde Mektup Tarzı Anlatım	17-34
Gürer GÜLSEVIN	Eski Türkiye Terkçesinde İstek Kipi Üzerine	35-50
Shinji G. İDO	Şimdiki Buharalı Gençlerin Tacikçesinin Sözdizimsel ve Şekilbilgisel Özellikleri: Niteleyici Tümcecigi, Edilgen Çatı ve Süreklilik Görünüşü	51-65
Turan KARATAŞ	Yeni Türk Şiirinde Çocuk I	67-84
Murat KOÇ	Mektuplarda Edebiyat Dünyamız I : Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Mektupları	85-110
Kenan OLGUN	II. Mevâzîyet Devri Hakimiyet-i Milliye Mücadelesinde Önemli Bir Dönem: 1912 Meclis-i Mebusan'ı ve Faaliyetleri	111-132
M. A. Yekta SARAÇ	Tevriyedeki İham	133-149
Dursun Ali TÖKEL	Şâirin Ekonomisi, Ekonominin Şiircesi: Divan Şâirleri ve Ekonomik Hayat	151-174
Hatice TÖREN	Sona Gelen Edatlarla Teşkil Edilen Bir Kelime Grubu: Kuvvetlendirme Grubu	175-182
Himmet UÇ	Hep O Şarkı ve Mahur Beste Arasında Bir Mukayese	183-190

İSTANBUL

42 (Temmuz 2002)

Sahibi:
Tarih Vakfı adına
Orhan SÜZER

Yayın Kurulu:
Bahar Aksel, Binyamin Çelebi,
Hülya Hatipoğlu, Adil Kayaal,
Yüçur Sencer, Hamdi Can Tüncel

Yazı Kurulu:
Prof. Fikiz Ali, Prof. Dr. Metin
Ari, Prof. Dr. Tülay Artan, Zeynep
Avcı, Prof. Dr. Afife Babur, Gengiz
Bekins, Doç. Dr. Murat Belge, Doç.
Dr. İhsan Biliç, Uğur Bulut, Prof.
Mustafa Cezar, Prof. Dr. Mehmet
Cobuk, Prof. Dr. Sencer Divitcioglu,
Ayilla Doray, Prof. Dr. Edhem
Eidem, Prof. Dr. Semavi Eyice,
Mehmet Genç, Prof. Dr. Halil
Isalick, Prof. Dr. Haydar Kargali,
Prof. Dr. Mithemet Kırıy, Dr. Orhan
Kologlu, Doç. Dr. Sema Eker, Prof.
Doğan Kuban, Prof. Dr. Gellu
Necipoglu, Doç. Dr. Nerva Necipoglu, Dr.
Burhan Ögür, Prof. Dr. İlker Ortaylı, Dr.
Nizan Ökten, Prof. Dr. Feriunde Özbay, Prof.
Dr. Jale Parla, Prof. Dr. Metin Söner, Prof. Dr.
Mete Tapın, Prof. Dr. Zafer Toprak, Prof. Dr.
Mete Tunçay, Prof. Dr. Enol Tümerekas, Prof.
Dr. Stefanos Yerasimos

Genel Yayın Yönetmeni ve Sorumlu Yazı
İşleri Müdürü: Esra ALIÇAVUŞOĞLU

Grafik Tasarımı: Haluk TUNÇAY

Grafik Uygulama: Selma BİLGİNER

Reklam Koordinatörü: İsmi TEPELİ

Düzeltili: Nihal BOZTERKİN

Renk Ayrımı, Baskı ve Çile:
MAS Matbaacılık A.Ş. Tel: 0 212 285 11 96

Dağıtım: Dünya Dağıtım Tel: 0 212 529 08 06

Adres: Valikonağı Cad. Sansun Apt.
No:57 Kat:2 80320 Nişantaşı-İstanbul
Tel: 0 212 233 21 61 / 30
Faks: 0 212 234 32 90
e-mail: istider@tarihvakfi.org.tr
www.tarihvakfi.org.tr/istanbul

Abonelik: Abonet
Tel: 0 212 210 01 10
Faks: 0 212 222 27 10
e-mail: abonet@abonet.net
www.abonet.net

Abone Dağıtım: Aktif Dağıtım

Abonelik Bedeli: Yıllık 18.000.000 TL

“İSTANBUL”DAN

Esra Aliçavuşoğlu 42. sayıyı sunuyor.

18

ULEMA SEMTİNDEN “CAFE”LER SEMTİNE SÜLEYMANİYE

Aynur Can, İstanbul’un üçüncü tepesinde kurulmuş olan Süleymaniye’yi
dünden bugüne taşıyor.

20

İSTANBUL ADLI BİR YOLCU GEMİMİZ BİLE YOK!

Eser Tutel, İstanbul’un vapurları üzerine
düşünürken, günümüzde adını bu
kenitten alan hiçbir yolcu
gemisinin olmadığına dikkat
çekiyor.

24

ULUS DEVLETİN ÜVEY

EVLADI-MİLLİ EDEBİYATIN ŞEYTANI:

ERKEN CUMHURİYET ROMANINDA İSTANBUL İMGESİ

Tülin Kuitancı, *Kınalı Konak, Sinekli Bakkal* ve
Fatih-Harbiye romanlarında dönemin İstanbul
imgesini inceliyor.

28

LOUIS-FLORENT LELEU’NUN İSTANBUL MEKTUPLARI

Rinaldo Marmara, hayatının büyük bir
bölümünü İstanbul’da geçirmiş olan Lazarist
Louis-Florent Leleu’nün mektuplarından İstanbul’a bakıyor.

33

İSTANBUL’DA KENTSEL MEKÂNLAR:

KARAKÖY, GALATA, BEYOĞLU, TAKSİM, ŞİŞLİ

Murat Soygeniş, İstanbul’da kentsel mekânların durumunu
değerlendiriyor.

38

DOSYA: İSTANBUL’A SİVİL SAHİP ÇIKIŞ

45

İSTANBUL’A VE İSTANBULLUYA ULAŞMAK

Doğan Kuban, kent imgesini
korumaya çalışan bir avuç uygar
insan üzerinden sivil inisiyatiflere bakıyor.

47

GLOBALLEŞME EKSENİNDE STK’LAR BİR ALTERNATİF OLABİLİR Mİ?

Cihan Tuğal, Çağlar Keyder ile sivil toplum kuruluşları üzerine konuştu.

50

İSTANBUL’DA “SİVİL DUYARLILIK” VE TOPLUMSAL DUYARSIZLIK

Oktay Ekinci, bu kentin kültürel değerlerine sivil sahip çıkışın son
yıllardaki örneklerini inceliyor.

56

İSTANBUL

42 (Temmuz 2002)

İÇİNDEKİLER

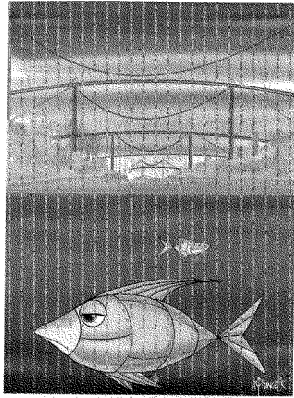
MAKALELER

Abdülkerim ABDULKADİROĞLU	Abdurrahman Nureddin Paşa	7-16
Dilek BATISLAM	Mesnevilerde Mektup Tarzı Anlatım	17-34
Gürer GÜLSEVIN	Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine	35-50
Shinji G. İDO	Şimdiki Buharalı Gençlerin Tacikçesinin Sözdizimsel ve Şekilbilgisel Özellikleri: Niteleyici Tümcecigi, Edilgen Çatı ve Süreklilik Görüntüsü	51-65
Turan KARATAŞ	Yeni Türk Şiirinde Çocuk I	67-84
Murat KOÇ	Mektuplarda Edebiyat Dünyamız I : Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Mektupları	85-110
Kenan OLGUN	II. Mevritiyet Devri Hakimiyet-i Milliye Mücadelesinde Önemli Bir Dönem: 1912 Meclis-i Mebusan'ı ve Faaliyetleri	111-132
M. A. Yekta SARAÇ	Tevriyedeki İham	133-149
Dursun Ali TÖKEL	Şâirin Ekonomisi, Ekonominin Şiircesi: Divan Şâirleri ve Ekonomik Hayat	151-174
Hatice TÖREN	Sona Gelen Edatlarla Teşkil Edilen Bir Kelime Grubu: Kuvvetlendirme Grubu	175-182
Himmet UÇ	Hep O Şarkı ve Mahur Beste Arasında Bir Mukayese	183-190

İSTANBUL

ÜÇ AYLIK DERGİ

42 (Temmuz 2002)

MÜZEDE SİVİL TOPLUM KATKISI

Burçak Mudran, İstanbul Müzesi'ni ve Toplumsal Tarih Merkezi'ni inceliyor.

107

SİVİL İNİŞİYATİF 2025

İlker Özünli, 23 yıl sonra İstanbul'da sivillerin ne ölçüde etkili olabileceklerini kurguluyor.

112

"DÖRT-BEŞ ARNAVUTKÖYLÜ" DİRENMEYE DEVAM EDİYOR!

İsmail Üstün, 3. Köprü'nün yapılmaması için var gücüyle çabalayan Arnavutköylüleri ve Arnavutköy Senti Girişimi'ni anlatıyor.

115

PIYALE PAŞA HAMAMI-SEMT'İ KONAĞI'NIN

KASIMPAŞA HALKININ GÜNLÜK YAŞAMINA KATKISI

Deniz Erincel Önder, Piyale Paşa Hamamı'nın yeni işlevini inceliyor.

117

KRAVATLI ERKEKLER DIŞARI; BURASI SİVİL TOPLUM

Ayşe Kadoğlu, bir siyaset bilinci olarak sivil toplum kavramına irdeliyor.

120

SİVİL İNİŞİYATİFLER KENDİNİ YENİDEN SORGULAMAK ZORUNDA!

Korhan Gümüş, sivil toplum kuruluşlarının amaçlarını sorguluyor.

123

BEN KUZGUNCUK'TA SİVİL BİR DAL BULDUM ONA TUTUNDUM

Tan Morgul ve Aylin Örnek, İla'nın Bostanı'nın başına gelenleri anlatıyor.

126

GÜNDEM → GALATA KÖPRÜSÜ

GALATA KÖPRÜSÜ: HESABI KİM VERECEK

Korhan Gümüş, Galata Köprüsü'nün altındaki dükkanların kiraya verilmesinin ardından konuyu büyüteç altına alıyor.

129

GALATA KÖPRÜLERİ

Gülsün Tanyeli ve Yegân Kâhya'nın *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde kaleme aldığı Galata Köprüsü maddesi.

132

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ'NİN GALATA KÖPRÜSÜ İLE İLGİLİ BASIN AÇIKLAMASI

Belediye, Galata Köprüsü'nün altında yer alan dükkanlara ilişkin açıklama getiriyor.

135

BEN İSTANBULLU DEĞİLİM

Güven İncirlioğlu, Galata Köprüsü'nün gününü ve geçmesini *İstanbul'a* taşıyor.

136

İSTANBUL SESİ

140

İSTANBUL

43 (Ekim 2002)

Satış:
Tanıl Vakfı adına
Orhan SİLİER

Yaz Kurulu:
Prof. Bilal Ali, Prof. Dr. Metin
Ayçi, Prof. Dr. Tolay Arıkan, Zeynep
Ayçi, Prof. Dr. Afife Binn, Çengiz
Bilal, Doç. Dr. Mirat Belge, Doç.
Dr. İhsan Bılgın, Uğur Bılgın, Prof.
Mustafa Çetkin, Prof. Dr. Adnan
Çetkin, Prof. Dr. Selçuk Dönmez, Doç.
Alihan Özsoy, Prof. Dr. Fikret
Erdem, Prof. Dr. Şenol Eryılmaz,
Mehmet Genç, Prof. Dr. Halil
İbrahim, Prof. Dr. Haydar Kargın,
Prof. Dr. Abdurrahman Kızı, Dr. Ömer
Kökçü, Doç. Dr. Sami Kır, Prof.
Doğan Kızı, Prof. Dr. Güler
Necipoğlu, Doç. Dr. Nisan
Necipoğlu, Dr. Barış Öner, Prof.
Dr. İlker Önal, Dr. Nazan Öner,
Prof. Dr. Feride Özyaz, Prof. Dr.
Jale Parla, Prof. Dr. Metin Sozen, Prof. Dr.
Mete Turgut, Prof. Dr. Zülfü Toprak, Prof. Dr.
Mete Turgut, Prof. Dr. Prof. Tünel, Prof.
Dr. Nalan Vennetris

Yayın Koordinatörü: Eren ÇAKIROĞLU
**Genel Yayın Yönetmeni ve Sorumlu Yazı
İşleri Müdürü:** Esra ALIÇAVUŞOĞLU
Bu Sayıya Katkıda Bulunanlar: Haluk
AKSEL, İhsan BİRGİN, Ayşe DÜZKAN,
Korhan GEMUS, Hülya HATİPOĞLU, Orhan
SİLİER, Hamdi Çın TUNÇER, Mustafa YOLAC,
Grafik Tasarım: Haluk TUNÇAY
Grafik Uygulama: Salih BİLGİNER
Reklam Koordinatörü: İnci TEPELİ
Reklam Sorumlusu: Ebru YILMAZ
Dizayn: Haluk BÖZTEKİN

Renk Ayırımı, Baskı ve Cilâ:
MAX Matbaacılık A.Ş. Tel: 0 212 285 11 90

Dağıtım: Dönem Dağıtım Tel: 0 212 629 08 08

Adres: Vakkıncı Cad. Sinan Apt.
No 5/ Kat: 2 80420 Nispetiye/İstanbul
Tel: 0 212 233 31 51 / 30
Faks: 0 212 234 32 90
e-mail: istder@istanbulvakfi.org.tr
www.istanbulvakfi.org.tr/istanbul

Abonelik: Abone
Tel: 0 212 210 01 10
Faks: 0 212 221 27 10
e-mail: abonelik@abonet.net
www.abonet.net
Abone Dağıtım: Akif Dağıtım
Abonelik Bedeli: Yıllık: 18.000.000 TL

“İSTANBUL”DAN

Esra Aliçavuşoğlu 43. sayıyı sunuyor.

18

İSTANBUL’UN İMAR PLANI RAPORLARI

Semavi Eyice, Cumhuriyet döneminde yabancı uzmanların hazırladıkları İstanbul’un imar planı raporlarını tanıtıyor.

20

İSTANBUL’DA YENİ BİR KÜLTÜR DURAĞI: 500. YIL VAKFI TÜRK MUSEVİLERİ MÜZESİ

Naim Güleriyüz, Karaköy Perçemli Sokak’ta açılan Türkiye’nin ilk Müsevi müzesini gezmek.

25

ADANIN BİSİKLETLİ PRENSİ

Vivett Kanetti, Ayşe Düzkan ile Prens Adaları’nı gezdi.

26

İSTANBUL’DA KENTSEL MEKÂNLAR; TARİHİ YARIMADA, HALIÇ VE MARMARA KIYILARI

Murat Soygeniş, İstanbul’da kentsel mekânların durumunu değerlendiriyor.

30

İSTANBUL’UN HAYVANLARI

Gürhan Tümer, kentlerde sadece insanların var olmadığını, hayvanların da en az bizim kadar İstanbullu olduğunu dile getiriyor.

36

OSMAN HAMDİ’NİN ÇUBUKLU SAHİLSARAYI

Uğur Kökten, Sadrazam İbrahim Edhem Paşa ile çocuklarının –Osman Hamdi Bey ve Dr. Halil Edhem Eldem– bir dönem yaşadıkları Beykoz’un bu ünlü yapısını anlatıyor.

40

DEPREMİNE HAZIRLANAN İSTANBUL

Argun Yum ve Gürhan Entür’ün hazırladıkları Deprem Gündemi’nde Prof. Dr. Semih S. Tezcan ve Mehmet Gürsoy’un Olası Bir Depremde Sıfır Can Kaybı Projesi başlıklı araştırmalarına yer veriliyor.

44

“O ŞİMDİ BAHRİYELİ”

Banu Aksoy, Yeşim Özbay ve Yıldırım Karakiya’nın hazırladığı Gezi Rehberi’nde Kasımpaşa geziliyor.

46

İSTANBUL

43 (Ekim 2002)

eğlence kültürü

İSTANBUL BİR EĞLENCE MEGAPOLÜ

Ali Akay, 1970'lerden
günümüze eğlence

olgasının dönüşümünü sosyolojik ve kültürel bağlamda ele alıyor. 53

İSTANBUL EĞLENCE ÜRETİR, EĞLENCE TÜKETİR

Mustafa Sonmez, eğlence kültürünü ekonomik bağlamda inceliyor. 62

TARİHİN RENKLERİ:

BEYAZLAR, KIRMIZILAR, MAVİLER VE YEŞİLLER

Ayşe Hür, antik dönemin ve Bizans'ın ünlü araba yarış takımlarını
anlatıyor. 66

İSTANBUL'DA EĞLENCE HAYATI (1453-1923)

Yıldız Aksoy, Osmanlı İmparatorluğu
döneminde eğlence hayatını örnekliyor. 73

İSTANBUL'UN EĞLENCE TARİHİNDEN

Nedret Sakaçoğlu, eski İstanbul eğlencelerini inceliyor. 80

SURNAME-İ VEHBİ'DEN BİR EĞLENCE

SAHNESİ

Ruşhan Şahinoglu, Osmanlı Sarayı'nın ünlü eğlencelerini
münyatürler eşliğinde anlatıyor. 87

YÜZYIL ÖNCESİNİN "ALATURKA"

İSTANBUL'UNDA "ALAFRANGA" EĞLENCE ALTERNATİFLERİ

Mehmet Altun, İstanbul'da Batılılaşma ile başlayan alafanga
eğlence anlayışını irdeliyor. 90

60 YIL ÖNCE BEYOĞLU'NUN ORTASINDA

CANI SIKILMAK!

Eser Tutel, çocukluğunun İstanbul'da eğlence yaşamını anlatıyor. 96

BU GECE PROGRAMDA NE VAR?

Gökhan Akcura, İstanbul'da "bir zamanlar"ın eğlence yaşamı üzerine kısa
bilgiler sunuyor. 102

ÇEŞNİCİBAŞILIKTAN TASTE MAKER'LIĞA

Ayça İnce, son 10 yılda İstanbul müzik
piyasasında ortaya çıkan hareketlenmeyi
"araclar" ekseninde inceliyor. 106

İSTANBUL'DA KURDÎ DÜĞÜN

BAYRAM GİBİ EĞLENCELİ, MITING KADAR HEYECANLI!

Ayşe Düzkan, İstanbul'da bir Kürt düğününü
izledi. 110

İSTANBUL

43 (Ekim 2002)

EĞLENCENİN BAŞKENTİ

Hakan Koçak, sosyoekonomik açıdan eğlence kavramına bakıyor.

114

GECE HAYATI GÜNDÜZ DE YAŞANIR

Melek Güneş, gece hayatında kurulan ilişkilerin toplumsal göndermelerini inceliyor.

116

TÜRKÜN "ATEŞLİ" EĞLENCESİ

Ali Şimşek, karikatürlerdeki Türk imgesini araştırıyor.

118

İSTANBUL'UN TADINI ÇOCUKLAR ÇIKARIYOR

Yıldray Karakiya ve Banu Aksoy, hâlâ çocukların oynayabildiği İstanbul sokaklarını gezdi.

122

LUNAPARK

Seçil Yersel, Balerin Kadın'ın lunaparktaki duruşunu fotoğrafladı.

124

İSTANBUL'DA EĞLENCENİN TABELASI

Sibel Dağ, eğlence sektörüne tabelalar eşliğinde bakıyor.

126

GÜNDEM → 3. KÖPRÜ

3. KÖPRÜ İSTEMİYORUZ

TASMAYA HAYIR

Yıldray Karakiya ve Banu Aksoy'un hazırladığı yazı, Birinci ve İkinci Köprü'nün ardından 3. Boğaz geçişi tartışmasını tekrar gündeme getiriyor.

129

BOĞAZ GEÇİŞLERİ, 3 KÖPRÜ VE İSTANBUL'DA ULAŞIM SORUNLARI

Haluk Geçek, İstanbul'un yıllardır süregelen ulaşım sorununu inceliyor.

135

İSTANBUL'UN KORKULU RÜYASI:

3. KÖPRÜ

Yıldız Uysal, 35 yıldır tartışılan Boğaz karayolu geçişlerini anlatıyor.

138

İSTANBUL SESİ

140

İSTANBUL

44 (Ocak 2003)

İSTANBUL

Sahibi:

Tarih Vakfı adına
Orhan SİLİER

Yazı Kurulu:

Prof. Hiliz Ali, Prof. Dr. Metin
Arsl, Prof. Dr. Tülay Artan, Zeynep
Ayçi, Prof. Dr. Alife Batır, Cemil
Bektas, Doc. Dr. Murat Belge, Doc.
Dr. İhsan Bilgin, Uğur Böke, Prof.
Mustafa Cezar, Prof. Dr. Mehmet
Cubuk, Prof. Dr. Sencer Divitcioglu,
Ayila Dorsay, Prof. Dr. Edhem
Erdem, Prof. Dr. Semavi Eyice,
Mehmet Genç, Prof. Dr. Halil
İraklı, Prof. Dr. Haydar Kargın,
Prof. Dr. Mübeccel Karay, Dr. Orhan
Kologlu, Doc. Dr. Senaz Pınar, Prof.
Doğan Kuban, Prof. Dr. Güler
Necipoglu, Doc. Dr. Neva
Necipoglu, Dr. Burhan Ögür, Prof.
Dr. İlber Özbaylı, Dr. Nazan Özer,
Prof. Dr. Feriunde Özbay, Prof. Dr.
Jale Parla, Prof. Dr. Metin Sozen, Prof. Dr.
Mele Tapan, Prof. Dr. Zafar Toprak, Prof. Dr.
Mete Tunçay, Prof. Dr. Erol Tümerokan, Prof.
Dr. Stefanos Vessimakis.

Yayın Koordinatörü:

Ercan ÇAKIROĞLU
Genel Yayın Yönetmeni ve Sorumlu Yazı
İşleri Müdürü: Esra ALIÇAVUŞOĞLU

Bu Sayıya Katkıda Bulunanlar:

BAKAR AKSEL, Mehmet ALTUN, Koşan GÜMÜŞ,
Hülya HATİPOĞLU, Harun Can TUNGER,
Mustafa YOLACI

Grafik Tasarım:

Habib U. NGAY

Grafik Uygulama:

Sahit BULGUR

Reklam Koordinatörü:

İnci TEPECİ

Reklam Sorumlusu:

Ebru ŞİMŞEK

Düzeltiler:

Alex ÖZGÜNER

Renk Ayırımı, Baskı ve Çift:

MAS Matbaacılık A.Ş. Tel: 0 212 285 11 96

Dağıtım:

Dunya Dağıtım Tel: 0 212 629 08 08

Adres:

Vakkı Koray Caddesi Samsun Apt.
No:57 Kat:2 80220 Nisantasi-İstanbul

Tel: 0 212 233 21 61 / 30

Faks: 0 212 233 32 90

e-mail: istsder@tarihvakfi.org.tr

www.tarihvakfi.org.tr/istanbul

Abonelik:

Abonelik Aboneliği
Tel: 0 212 219 01 10

Faks: 0 212 222 27 10

e-mail: aboneli@abonet.net

www.abonet.net

Abone Dağıtım:

Aktif Dağıtım

Abonelik Bedeli: Yıllık 18.000.000 TL.

“İSTANBUL”DAN

Esra Aliçavuşoğlu 44. sayıyı sunuyor.

18

PAY-I TAHTI SEKÜLERLEŞTİRMEK: 1937 HENRI PROST PLANI

İpek Yada Akpınar, Fransız kent
tasarımcısı Henri Prost'un Türk ulus-
devlet oluşum sürecindeki etkilerini
inceliyor.

20

KÜÇÜK BİR BOĞAZIÇI FANTEZİSİ

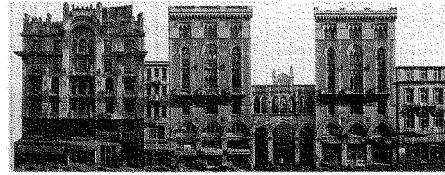
Gürhan Tümer, İstanbul'a dair bir
fantezi kuruyor.

26

KENTSEL MEKÂNIN İLETİŞİM İÇERİĞİ ÜZERİNE DEĞİNİMLER, DOKUNMALAR...

İnci Şahin ve Ebru Fırıldın, kentsel mekânın iletişim teknikleri üzerine
düşünüyor.

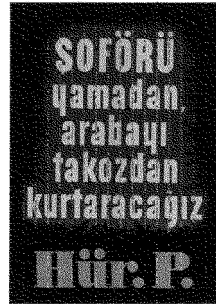
30

KENTSEL MEKÂNDAN İLETİŞİM ÖĞELERİ

Bahar Aksel, toplumsal hayatın yoğunluğu olarak geçişli kamusal mekân-
larda iletişim araçlarına dikkat çekiyor.

34

İSTANBUL, SEÇİMDE DE TÜRKİYE'NİN AYNASI

Barış Doster, 2002 seçimlerinin
ardından İstanbullu seçmenin
dünden bugüne uzanan tercihlerini
inceliyor.

42

BİZANS'TA KADIN OLMAK... ANİKİA JULIANA

Derya Nüket Özer, Bizanslı bir
kadının yaşamından kesitler
sunuyor.

45

İSTANBUL

44 (Ocak 2003)

ZİNCİRLİKUYU-MASLAK HATTINDA "KURTARILMIŞ BÖLGELER..."

Azmi Karaveli, İstanbul'un Zincirlikuyu-Maslak hatını çevreleyen gökdelenlerin dayattığı yaşam biçimlerini inceliyor.

51

SABANCI MÜZESİ'NDE ÇOCUKLARLA SANAT PRATIĞI...

Bilge Evrim, Sakıp Sabancı Müzesi'ne küratörü Marcella Guerrieri ile bir röportaj gerçekleştirdi.

55

EVİN HALLERİ; ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE EVİN SEMBOLİK ÇERÇEVESİ

Nurşen Gürboğa, Cumhuriyet dönemi ile birlikte değişen ev ve ev yaşamını inceliyor.

58

KEVORK PAMUKÇİYAN'IN İSTANBUL'U

Ayda Uyar, Kevork Pamukçiyân'ın *İstanbul Yazıları* başlıklı kitabını tanıtıyor.

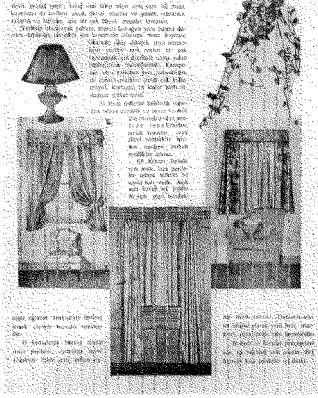
66

YELDEĞİRMENİ

Yıldırım Karakiya ve Banu Aksoy, Yeldeğirmeni'ni geziyor.

ESYALARI

68

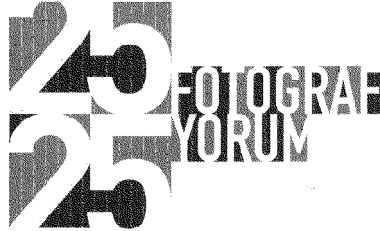

İSTANBUL VE DEPREM

Gürhan Erbuğ ve Argun Yum, İstanbul'da depremle ilgili yapılan çalışmalarını aktarıyor.

72

DOSYA

İSA ÇELİK | REFİK DURBAŞ

78

NEVZAT ÇAKIR | TOMRİS UYAR

80

MEHMET KİSMET | FEYZA HEPCİLİNGİRLER

82

RAUF MİSKİ | MARIO LEVİ

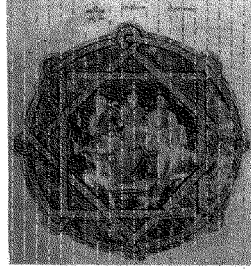
84

İSTANBUL

ÜÇ AYLIK DERGİ

44 (Ocak 2003)

İZZET KERİBAR ASLI ERDOĞAN	86
YUSUF TUĞİ HULKİ AKTUNÇ	88
KÂMİL FIRAT ATTİLA İLHAN	90
ARA GÜLER ORHAN DURU	92
TAHSİN AYDOĞMUŞ MURAT BELGE	94
ŞAKİR ECZACIBAŞI CENGİZ BEKTAŞ	96
ORHAN CEM ÇETİN KÜÇÜK İSKENDER	98
İBRAHİM DEMİREL MURAT YALÇIN	100
ERGUN ÇAĞATAY ADNAN ÖZYALÇINER	102
MANUEL ÇITAK HİLMİ YAVUZ	104
CENGİZ KARLIOVA MÜGE İPLİKÇİ	106
SİNAN KOÇASLAN İŞİL ÖZGENTÜRK	108
BÜNYAD DİNÇ GIOVANNI SCOGNAMILLO	110
NÂZİM TİMURÖĞLU YAŞAR MİRAÇ	112
KADİR ÇITAK NECATİ GÜNGÖR	114
ALİ ÖZ CEM AKAS	116
ARİF AŞÇI SIRMA KÖKSAL	118
PAUL MCMILLEN SELİM İLERİ	120
GÜLTİKİN ÇİZGEN AKIN SEVİNÇ	122
CENGİZ KAHRAMAN SEVİN OKYAY	124
ŞEMSİ GÜNER FATİH ÖZGÜVEN	126

GÜNDEM → GALATA BULUŞMASI

GALATA TÜRK-JAPON İSTANBUL-TOKYO BULUŞMASI

Afete karşı yerleşim güvenliği alanında katılımcı bir yerel pilot uygulama örneği oluşturmak amacıyla başlatılan çalışma, Japonya'nın Tokyo kentinde yerel yönetimler tarafından yapılan uygulamaları tanımayı, bir örnek çalışma yöntemi içinde tüm ilgilileri karşılıklı etkileşime açarak buluşturmayı hedefledi.

129

GALATA TÜRK-JAPON BULUŞMASI

Kadir Topbaş, Galata Buluşması'nın Beyoğlu Galata'da gerçekleştirilme nedenlerini ve önemini vurguluyor.

TOKYA'DAN İSTANBUL'A AFET DERSLERİ

Korhan Güntüş, Galata Buluşması'nın amacını, kapsamını ve detaylarını anlatıyor.

132

İSTANBUL SESİ

140

Journal of Turkish Studies
Türklük Bilgisi Araştırmaları
VOL. 26 / II 2002

BARBARA FLEMMING ARMAĞANI - II

Mark HOOS, The Unknown Treasure: The Metaphysical Aesthetics of Ibn
'Arabî 1- 14

Colin IMBER, The Origin of the Janissaries 15-19

Barbara KELLNER-HEINKELE, Von Geistreichen Köpfen und Seltsamen
Käuzen 21-30

Machiel KIEL, Traces in Stone, Some Notes on a 16th Century Ottoman Poet
From The Balkans, Vâlihî-i Üskübî and The Background of His Life and
Work 31-41

Klaus KREISER, Public Monuments in Kemalist and Post-Kemalist Turkey
43-60

Remke KRUK, Sharaf ul-Insân: An Arabist's Questions 61-68

Cemâl KURNAZ - Mustafa TATCI - Halil ÇELTİK, Manzum Bir Şathiyye
Şerhi: Mehmed Nesim Efendi'nin Tuhfe-i Verdiyye'si 69-95

Nedret KURAN-BURÇOĞLU, Matbaacı Osman Bey: Saray'dan İlk Defa
Kur'an-ı Kerim Basma İznini Alan Osmanlı Hattat'ı 97-112

Şefika KURNAZ, Cumhuriyet Öncesinde Türk Aydınların Kadınlarla İlgili
Düşünce ve Önerileri 113- 129

Jacob M. LANDAU, Atsız and Türkeş: A Note on The History of Pan-Turkism
in Turkey 131-133

Irène MELIKOFF, Universalisme Et Gnosticisme Dans Les Heterodoxies du
Proche et du Moyen-Orient 135- 154

Hannah NEUDECKER, A 17th Century Jew Demanding His Due 155-158

Bernd RADTKE, Birgiwis Tariqa Muhammadiyya Einige Bemerkungen und
Überlegungen 159-174

Hedda REINDL-KIEL, Fromme Helden, Wunder, Träume, Populäre
Geschichtsauffassung im Osmanischen Reich Des 18. und Frühen 19.
Jahrhunderts 175-181

Karin RÜHRDANZ, Ein Illustrierter Iatromagischer Text ein Illustrierter
Iatromagischer Text Als Bestandteil Von `Ağa'ib al-Mahlûqat-
Handschriften: Vom Staunen Über Die Wunder Der Schöpfung zur
Magischen Praxis 183-193

Journal of Turkish Studies
Türklük Bilgisi Araştırmaları
VOL. 26 / II 2002

- Jan SCHMIDT, Ottoman Autobiographical Texts by Lami`i and Others in the Collection of Turkish Manuscripts at The Leiden University Library 195-201
- Sytske SÖTEMANN, Two Poems on Istanbul, Highlights of Turkish Poetry in The First Half of The Twentieth Century, Translated Into Dutch, and Followed By Some Comments on The Poetics of Their Authors 203-214
- Willem STOETZER, Über Ägyptisch-Arabische Metrik Anhand Einiger Vierzeiler von Salâh Jâhin (1930-86) 215-229
- Annemarike STREMMELAAR, The Islamic Ethic and The Spirit of Modernity, The Protestantisation of Islam According to Islamist Intellectuals in Turkey 231-244
- Harry STROOMER, The Cat in Tashelhiyt Berber Texts 245-251
- Gönül Alpay TEKİN, Lâmiî Çelebi'nin Guy u Çevgan Mesnevisinin Tasavvufî Yorumu 253-274
- Gönül Alpay TEKİN, The Mystic Interpretation of Lâmiî Çelebi's Mesnevi Guy u Çevgan (English by Jan Schmidt) 275-280
- Nuran TEZCAN, Lami`i'nin Bazı Eserlerinde Kadın Tipleri ve Kadınla İlgili Düşünceler 281-294
- Nuran TEZCAN, Lami`i's Ansichten Über Die Frauen Frauenbilder aus Einigen Seiner Werke 295-310
- Arnoud VROLIJK, No Conscripts for The Nizâm, The 1850 Events in Aleppo as Reflected in Documents From Syrian and Dutch Archives 311-338
- Jan Just WITKAM, Twenty-nine Rules for Qur'an Copying, A Set of Rules For The Lay-out of a Nineteenth-Century Ottoman Qur'an Manuscript 339-348
- Christine WOODHEAD, The History of An Historie: Richard Knolles' Generall Historie of The Turkes, 1603-1700 349-357
- Erik-Jan ZÜRCHER, Two Young Ottomanists Discover Kemalist Turkey, The Travel Diaries of Robert Anhegger and Andreas Tietze 359-369

14 (2002)

İÇİNDEKİLER

Sunuş

Kudret Emiroğlu

4

1942 Yılında Mihver ve Müttefik Devletlerce
Düzenlenen Türk Basın Gezileri

Gül Karagöz-Kızılcı

5-27

Yalan Yaratın Makine ya da Makine Yaratın Yalanı

Aslı Yazıcı Yakın

29-45

Osmanlı Bankası'nın Sağlık ve Sosyal Yardımları

Murat Koralı Türk

47-50

Ankara Sahaflarına Dair Bir Şerh

Ahmet Özcan

51-60

XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında

Osmanlılar ve Türkler

Uygur Kocabaşoğlu

61-74

ÜLKER

Niksar Halkevi Kültür Dergisi

M. Bülent Varlık

75-80

Rusya Devlet Arşivlerinden -I-

Rusya Devleti Askeri-Tarih Arşivi'ndeki

Türkiye ile İlgili Belgeler

Eftal Ş. Batmaz

81-109

Sol'un Tarihinden

Türkiye Komünist Fırkası/1925

Eftal Ş. Batmaz

M. Bülent Varlık

111-119

Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler

Suavi Aydın

121-123

Bir Kitap ya da Osmanlı Tarihi İçin

Yeni Bir Kaynak

Nuri Adıyeke

125-134

Kiliseye, Şehre ve Mecaza Dair...

Hakan Kaynar

135-153

Vilayet Salnamelerine Göre

Trabzon'da Bürokrasi ve Eşraf

Kudret Emiroğlu

155-172

1902 Çankırı Depremi

Ömer Türkoğlu

173-176

Osmanlı Döneminde Harput'un

Görsel Tarihi Üzerine Bir Deneme

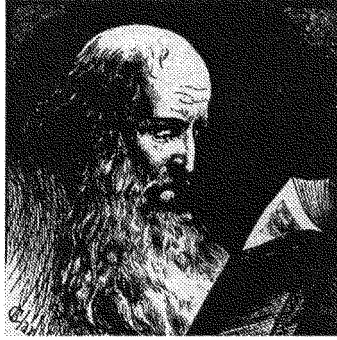
Mustafa Balaban

177-186

MÜTEFERİKA

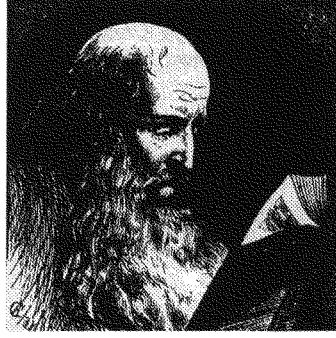
Kitabiyat Dergisi Yaz 2002/1 • ISSN 1300-6479

Özgür TÜRESAY	3	Osmanlı Kimliğinin Peşinde: Ebüzziya Tevfik Bey
Erol ÜYEPAZARCI	27	Türk Basınının İlk Mizah Dergilerinden "Çingiraklı TATAR"
Nadir ÖZBEK	45	İkinci Meşrutiyet İstanbulunda Tatar İslâmcıları: Tearıf-i Müslimîn Dergisi
A. Gün SOYSAL	69	Rus Parlamentosunda Müslüman Millevekilleri ve Çıkardıkları İki Gazete
Falma FSHAZİ	83	İstanbul'da İlk Arnavutça Dergi: "Drita" ve "Ditura" (Osmanlı'da Bir Arnavutça Derginin Macerası)
Cüneyd OKAY	95	Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Magazin Dergisi: Resimli Cuma
Nergiz YILMAZ	103	Erbâb-ı Seyf ü Kalemde Bir Mecmua: ÇANTA
Kahraman BOSTANCI	119	Yıldızların Mahfili: Hayat Mecmuası ve Dizini
Murat KORALTÜRK	183	Ullâm-ı Siyasiye ve İktisadiye Mecmuası ve Dizini
Mustafa DUMAN	191	İstanbul Tıp Fakültesi'nde 1969-1970 Yıllarında Öğrencilerin Yayınladığı Bir Dergi: Toplum Sağlığı
Mustafa Birol ÜLKER	197	Anadolu'da Yunan Mezalimi ve İlgili Bazı Eserlerin Tanıtımı

MÜTEFERİKA

Kitabiyat Dergisi Kış 2002/2 • ISSN 1300-6479

H.P. KRAUS	3	<i>Nadir Kitap Destanı</i>
Çeviren: Nurettin el HÜSEYİNİ		
Erol ÜYEPAZARCI	97	<i>II. Abdülhamid'in Polisiye Roman Merakı ve Çevirttiği Polisiye Romanlar</i>
Raşit ÇAVAŞ		
Murat KORALTÜRK	117	<i>Ahmet Hamdi Başar</i>
		<i>Türkiye İktisat Mecmuası (1948-1956) ve Dizini</i>
Melike HERGÜLLÜ	153	<i>Halka Doğru Mecmuası</i>
Harold BOWEN	171	<i>Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri</i>
Mustafa DUMAN	225	<i>Trabzon'dan Bir Kitap Dostu:</i>
		<i>Arslan Pulathaneli (1919-1996)</i>

new
perspectives on
turkey

26 spring 2002

NEW PERSPECTIVES ON TURKEY

No. 26

Spring 2002

CONTENTS

ARTICLES

The Play of Memory, Counter-Memory. Building
İzmir on Smyrna's Ashes *Biray Kolluoğlu-Kırlı* 1

Democratic Citizenship Movements in the Context of
The Case of the Bergama Movement
Ahmet Öncü and Gürcan Koçan 29

Agrarian Populism as an Ideological Discourse of
Interwar Europe *M. Asım Karaömerlioğlu* 59

The Rise of Right-of-Center Parties and the Nationalization of
Electoral Forces in Turkey *Ali Çarkoğlu and Ilgaz Ergen* 95

BOOK REVIEWS

Sibel Bozdoğan, *Modernism and Nation Building: Turkish
Architectural Culture in the Early Republic.*
Gülsüm Nalbantoğlu 139

Mehmet Yaşın, *Step-Mothertongue: From National to
Multiculturalism: Literatures
of Cyprus, Greece and Turkey* *Rebecca Bryant* 143

Toplum ve Bilim

94 GÜZ 2002

Tuncay Birkan Solun son sözü “Kültürel Çalışmalar” mı?	6
Suavi Aydın Bir kavramın bunalımına dair düşünceler: Tarih karşısında kültür kavramı	16
Barış Çakmur Türkiye’de müzik üretimi	50
Çetin Sarıkartal Kasılan beden, kısılan ses: Melodram, star sistemi ve Hülya Koçyiğit’in ataerkil düzene ‘haddini aşan’ cevabı	70
F. Asuman Suner 1990’lar Türk sinemasından taşra görüntüleri: Tabutta Rövaşata’da agorafobik kent, açık alana kapatılmışlık ve dehşet	86
Erol Demir Kamusal mekân ve imge: Gençlik Parkı’nın değişen anlamı	109
Hande Özkan Türkiye’de tek parti dönemi coğrafya ve mekân anlayışları: Yatay bir dönemlendirme denemesi	143
Pınar Öztamur Büyük Buhran ve Cumhuriyet gazetesinde yoksulluk üzerine söylemler 1929-1931	175
Özgür Sevgi Göral Patlamaya hazır bir ‘şimdi’: Putları Yıkıyoruz	189
Umut Yıldırım Magazin içerikli dergilerde Amerikan imgesinin inşası: Başka bir modernleşme	211

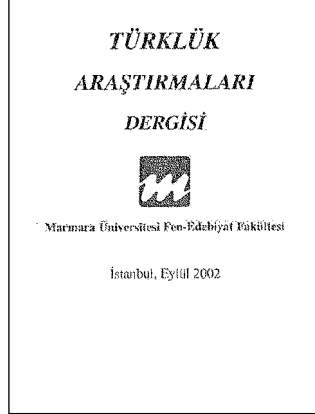
DEĞİNİ

Yüksel Akkaya “Türkiye’de emek tarihinin sefaleti üzerine notlar”a ek (özür ve borç ya da çölde bir vaha: Hikmet Kıvılcımlı)	228
Erol Taymaz ODTÜ Ekonomi Kongresi toplandı	238
Fatma Tütüncü Kültürel Dönüşler	241

KİTAP TANITIMI

Michael Burawoy vd.: Küresel etnografya: Küreseli yerelden kavramak (Şerife Geniş)	245
Selçuk Akşin Somel: Osmanlı’nın son döneminde maarif-i umumiye (Asena Günel)	249

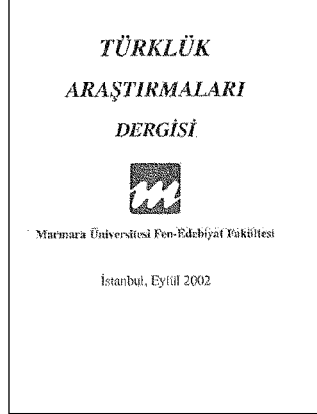
ABSTRACTS (İngilizce özetler)	253
--------------------------------------	-----

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

M. Said POLAT	Coşkun Alpтеkin'in Hayatı ve Eserleri.....	9-20
Mustafa S. KUÇUKAŞCI	Türk Hakimiyetine Kadar Arap-İslâm Edebiyatında "Türk" Tasavvuru.....	21-39
Sadi S. KUCUR	Nizâmülmülk'ün <i>Siyâset-Nâme'sine</i> Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: <i>Emîr-i Hares</i> ve <i>Emîr-i Dâd</i> Örneği..	41-72
Erdoğan MERÇİL	'Tuzgu' Kelimesi ve Selçuklu Devrinde Kullanılışı.....	73-78
Gülây Ögün BEZER	Türkiye Selçukluları'nın Güneydoğu Siyaseti ve I. Haçlı Seferinin Bunun Üzerindeki Etkileri.....	79-113
Adnan ÇEVİK	Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları.....	115-162
Adnan ESKIKURT	Musul Atabeg Hakimiyeti Döneminde el-Cezîre Bölgesinin Tarihi Coğrafyası (521-660 / 1127-1262).....	163-186
Enver KONUKÇU	Aras Boyunda Bir Ortaçağ Şehri: Sürmeli...	187-193
Abdülkerim ÖZAYDIN	Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri.....	195-207
Işın DEMİRKENT	Haçlı Seferleri Döneminde Yakındoğu Kültürünün Batı'ya Taşınması ve Bunun Avrupa Toplumuna Etkileri Üzerine.....	209-218
Sait KOFOĞLU	Selçuklu Sonrası Güneybatı Anadolu'da Bir Uç Beyliği: Eşrefoğulları.....	219-231
Cüneyt KANAT	İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları.....	233-247

Cengiz TOMAR	Kılıçtan Kalem: Memlûklar ve Entelektüel Hayat.....	249-259
Ramazan ŞEŞEN	İlk Devir Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler	261-292
Mustafa DAŞ	Osmanlı Tesiri ile Bizans Sarayında Oluşturulan ‘Yeniçeri Muhafız Birliği’ Hakkında.....	293-304

DEĞERLENDİRMELER

Tarihî Kaynaklar

Osman G. ÖZGÜDENLİ	Çağrı Bey’in Oğulları Tarafından Bastırılmış Bazı Sikkeler ve Sağladıkları Yeni Bilgiler.....	305-321
Esko NASKALİ	Bir Karesi Parası Hakkında Notlar	323-325

Kitap, Süreli Yayınlar ve İnternet

Yusuf AYÖNÜ	Alexis G. C. Savvides, Βυζαντινοτουρκικά Μελετήματα Ανατύπωση Αρθρων 1981-1990, Atina 1991.....	327-333
Lütfi ŞEYBAN	İnternet’te Endülüis Tarihi	335-348

VEFEYÂT

Okan YEŞİLOT	Azerbaycanlı Bir Ortaçağ Tarihçisi: Ziya Bünyadov (1923-1997).....	349-355
--------------	--	---------

BİBLİYOGRAFYA

Markus MODE	Avrasya Bozkırlarında Erken Dönem Atlı Göçebeler - I	357-428
-------------	--	---------

Turkish Studies

Editor: Barry Rubin
Book Review Editor: Bulent Aras
Assistant Editors: Cameron Brown, Elisheva Rosman-Stollman

Contents for Vol. 3, No. 2, Fall 2002

ARTICLES

Yakup Bulut and Muhammet Kösecik, NGOs and Municipalities: A Research on Gaziantep Metropolitan Municipality, pp. 1-20.

Efraim Inbar, Regional Implications of the Israeli-Turkish Strategic Partnership, pp. 21-43.

Yüksel Sezgin, The October 1998 Crisis In Turkish-Syrian Relations: A Prospect Theory Approach, pp. 44-68.

Şebnem Udum, Turkey and the Emerging European Security Framework, pp. 69-104.

Nathalie Tocci, Cyprus and The European Union: Catalyzing Crisis or Settlement?, pp. 105-138.

H. Tarık Oğuzlu, The 'Turkomans' as a Factor in Turkish Foreign Policy, pp. 139-148.

ESSAYS

Cem Emrence, Imagining The Free Republican Party of Turkey (1930): Keeping The Political Elites In Power, pp. 149-160.

Fusun Türkmen, Turkey and the Korean War, pp. 161-180.

Leonard A. Stone, Late Ottoman and Modern Turkish Perceptions of Europe: Continuity and Change, pp. 181-199.

Yücel Acer, Recent Developments and Prospect for Settlement of the Aegean Disputes, pp. 200-212.

Turkish Studies

Editor: Barry Rubin
Book Review Editor: Bulent Aras
Assistant Editors: Cameron Brown, Elisheva Rosman-Stollman

Contents for Vol. 4, No. 1, Spring 2003

ARTICLES

Ziya Öniş, Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey-EU Relations in the Post-Helsinki Era

Chris Brewin, Turkey and Europe After Nice Summit

Esra Çayhan, Towards European Security and Defence Policy: With or Without Turkey ?

Semin Süvarierol, The Cyprus Hurdle On Turkey's Road To Membership Of The European Union

Kemal Kirişçi, Justice and Home Affairs Issues in Turkish-EU Relations: Assessing Turkish Asylum and Immigration Policy and Practice

William Hale, Human Rights, the European Union, and the Turkish Accession Process

Nergis Canefe and Tanıl Bora, Intellectual Roots of Anti-European Sentiments in Turkish Politics: The Case of Nationalist-Conservative Tradition and Radical Turkish Nationalism

Gamze Avcı, Turkey's Slow EU candidacy: Insurmountable Hurdles to Membership or Simple Euroscepticism?

Ali Çarkoğlu, Who wants the Full Membership? Characteristics of Public Opinion Support for EU Membership in Turkey

Lauren M. McLaren and Meltem Müftüler-Baç, Turkish Parliamentarians' Perspectives on Turkey's Relations with the European Union

Mine Eder, Implementing Economic Criteria Of EU Membership: How Difficult Is It For Turkey?

Akademik Araştırmalar Dergisi

13 (2002)

Ömer Kara, “Neşâtî’nin, Hilye-i Enbiyâsı’nın Dini Kaynakları”

Hüseyin Özcan, “Bektâşî Şiirinde İslâm’ın Temel Şartları”

Nurgül Özcan, “Rumelili Murtaza Sükûtî”

Meltem O. Özkaya Ali Çağlar, “Türkiye’de Kadın Mahkumlar: İzmir, Muğla ve Ödemiş Cezaevleri”

Akademik Araştırmalar Dergisi

14 (2002)

Vildan Serin, Erişah Arıcan, “The Impacts of IMF supported Adjustment Programs: Argantine, South Korea and Turkey”

İbrahim Hatiboğlu, “Bulgaristan Türkleri Arasında İstikrar Arayışları: XX. Yüzyılın İlk Yarısına Eleştirel Bir Bakış”

Yusuf Çetindağ, “Şiir Eleştirisi Açısından ‘Devletşâh Tezkiresi’”

Orhan Başaran, “İdris-i Bitlisî Hakkında Bazı Yeni Bilgiler”

Balkanistica

15 (2002)

Kjetil Rå Hauge, “Bulgarian Pragmatic Particles Borrowed from Turkish”, s. 217-238.

Cahiers d’études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien (CEMOTI)

32 (2002)

Samim Akgönül, “Les activités du Patriarcat œcuménique de Phanar dans les années 1990 et l’opinion publique turque”,

Divan: İlmi Araştırmalar

12 (2002)

Ayşe Sıdika Oktay, “Kınalızâde Ali Efendi’nin Hayatı ve Ahlâk-i Alâî İsimli Eseri”

Ahmet Özel, “Mevlid: Tarihi ve Dini hükmü”

- Aziz Doğanay, “Şehzâde Mehmed Türbesi’nde bulunan bir sanatkâr imzası ve bu sanatkârın Türk tezyînâtına getirdiği yenilikler
- İbrahim Muti, “Uygurların İslam’ı kabul ettikleri ilk dönemlerdeki İslam medreseleri”
- Şükran Fazlıoğlu, “İbnu'l-Ekfânî’nin Risâle fi âdâbi suhbeti’l-mulûk adlı risalesi”

Doğu Batı: Düşünce Dergisi

20 (2002)

- C. Madeline Zilfi, “Bir Müderrisin Günlüğü: Osmanlı Biyografi Çalışmaları İçin Yeni Bir Kaynak”

Doğu Batı: Düşünce Dergisi

21 (2002)

- Simten Coşar, “Türkiye Bağlamında Yeni Siyaset: Yeni Bir Siyal Etige Doğru”
- Çiler Dursun, “Türkiye’de Askeri Darbelerin Simgesel Ekonomisi”
- Nur Bilge Criss, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Dış Politikaları”
- Metin Heper, “Demokrasimizin Sorunları”

East European Quarterly

36/2 (2002)

- Asım Karaömerlioğlu, “The Peasants in Early Turkish Literature”
- Theophilus C. Prousis, “Disputes in the Dardanalles: A Report of Russo-Ottoman Relations”

International Journal of Turkish Studies

Volume 8 Nos.1-2 Spring 2002

TABLE OF CONTENTS

Jane Hathaway (Guest Editor): Introduction 1

Part I: Rethinking the Historiography of Seventeenth-Century Ottoman Mutinies

Gabriel Piterberg: The Alleged Rebellion of Abaza Mehmed Paşa:

Historiography and the Ottoman State in the Seventeenth Century 13

Baki Tezcan: The 1622 Military Rebellion in Istanbul: A Historiographical Journey 25

Palmira Brummett: The River Crossing: Breaking Points (Metaphorical and "Real") in Ottoman Mutiny 45

Part II: Mutiny and Rebellion in the Ottoman Provinces

Virginia H. Aksan: Manning a Black Sea Garrison in the 18th Century:

Ochakov and Concepts of Mutiny and Rebellion in the Ottoman Context

63

Antonis Anastasopoulos: Lighting the Flame of Disorder: Ayan Infighting and

State Intervention in Ottoman Karaferye, 1758-59 73

Robert Zens: Pasvanoglu Osman Paşa and the Paşalık of Belgrade, 1791-1807

g9 89

Jane Hathaway: Ottoman Responses to Çerkes Mehmed Bey's Rebellion in

Egypt, 1730 105

Part III: Mehmed Ali Paşa of Egypt: Both Mutineer and Mutinied Against

Judith Mendelsohn Rood: Mehmed Ali as Mutinous Khedive: The Roots of

Rebellion 115

Khaled Fahmy: Mutiny in Mehmed Ali's New Nizamî Army, April-May 1824

129

İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı 6, 2001

Hristiyan ve İslâm Kaynaklarında Tartışmalı Bir Dinî Toplantı/

Mustafa Sinanoğlu

Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve

Mülâhazalar/

Feridun M. Emecen

Bir İktidar Mücadelesinin Anatomisi: Enver Sedat ve Muhalifleri /

Hilal Görgün

Toward an Open Science and Society: Multiplex Relations in Language,

Religion and Society -Revisting Ottoman Culture- /

Recep Şentürk

Unutulan Değerlerimizden Hattat Karînâbathı Hasan Hüsnü Efendi /

Muhittin Serin

Études Balkaniques

38/2 (2002)

B. Samardjiev, "On the Role of Public Opinion in Great Britain Regarding the Reforms in European Turkey and the Idea of Autonomy of Maçedonia in British Middle East Policy (1903-1908)"

R. Zaimova, "L'histoire bulgare entre l'Orient et l'Occident"

D. Zheleva-Martins, "Ethnic Structure of the Bulgarian Cities vefore Their First Urban Planning at the End of the 19th Century"

D. Nicolaidou, "The Influence of Athonite Housing Traditions on Balkan Residential Architecture (15th-19th C.)"

- S. Draganova, "Gözler, Kemal. Les villages pomaks de Lofça aux XVe et XVIe siècles d'après les tahrir defters ottomans"
- S. Ianeva, "Conference on the Ottomans and Trade in Cambridge"

International Journal of Middle East Studies

34/4 (2002)

- Ussama Makdisi, "After 1860: Debating Religion, Reform, and Nationalism in the Ottoman Empire"

International Journal of Middle East Studies

36/3 (2002)

- Basheer M. Nafi, "Abu Al-Thana Al-Alusi: An Alim, Ottoman Mufti, and Exegete of the Quran"
- Irin Renieri, "Household Formation in 19th-Century Central Anatolia: The Case Study of a Turkish-Speaking Orthodox Christian Community"

Der Islam

2 (2002)

- Yaşar Sarıkaya, "Sufis und Gelehrte als Medresengründer und –patrone im osmanischen Konya (18.-19. Jahrhundert)"

Islamic Studies

41/2 (2002)

- Kamaruzaman Yusoff, "An Overview of the MS. Zubdat Ikhtisar Ta'rikh Mulük Misr al-Mahrusah on the History of Ottoman Egypt in the 17th Century"

Journal of the Economic and Social History of the Orient

45/2 (2002)

- Mehmet Bulut, "The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration Between the Levant and Atlantic in the Seventeenth Century",

Journal of the Economic and Social History of the Orient

45/3 (2002)

- Colette Establet; Jean-Paul Pascual, "Women in Damascene Families Around 1700"
- Daniel Crecelius; Gotcha Djaparidze, "Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century"

Daniel Panzac, “Le Contrat D’affrètement Maritime en Méditerranée:
Droit Maritime et Pratique Commerciale entre Islam et Chrétienté
(XVIIe-XVIIIe Siècles)”

Kutadgubilig

2 (2002)

İsmail Kara, “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde “Ulûm, Fünûn” ve
“Sanat” Kavramlarının Algılanışı Üzerine Birkaç Not”

Meditarranean Historical Review

17/2 (2002)

Nicholas Coureas, “Cyprus and Ragusa (Dubrovnik) 1280-1450”,

Middle Eastern Studies

38 (2002)

Ami Ayalon, “Modern tests and their readers in late Ottoman Palestine”

Muhittin Ataman, “Ozal leadership and restructuring of Turkish ethnic policy
in the 1980s”

Dilek Barlas, Serhat Güvenç, “To build a navy with the help of adversary:
Italian-Turkish naval arms trade, 1929-32”

Soli Shahvar, “Concession hunting in the age of reform: British companies and
the search for government guarantees; telegraph concessions through
Ottoman territories, 1855-58”

Ehud R. Toledano, “What Ottoman History and Ottomanist historiography are
– or, rather, are not”

Martin C. Thomas, “The Question of the Sanjak of Alexandretta: A Study in
Turkish-French-Syrian Relations”

Middle East Studies Association

36 (2002)

Wendy M. K. Shaw, “Concerning the Archives”

Fatma Müge Göcek, “On Charles Issawi and His Last Book”

Muqarnas: The Annual on the Visual Culture of the Islamic World

19 (2002)

Machiel Kiel, “The Qatrefoil Plan in Otoman Reconsidered in the Light of the
“Fethiye Mosque” of Athens”

Shirine Hamadeh, “Splash and Spectacle: The Obsession with Fountains in Eighteenth-Century Istanbul”

Sanatdünyamız

85 (2002)

Metin And, “Osmanlı Sanat Dansı: Çengiler-Köçekler-Curcunabazlar”
Muzaffer Evci, “Türkiye’de Modern Hareketin Koreografı: Duygu Aykal”

School of Oriental and African Studies

65 (2002)

Stefan Heidemann, “Die Fundmünzen von Harran und ihr Verhältnis zur lokalen Geschichte”

Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim

27-28 (2002)

Sıtkı Karadeniz, “Kemalist Modernleşme Sürecinde Türk Muhafazakârlığı ve Günümüze Yansımalar”
Köksal Alver, “Ahmet Hamdi Tanpınar: Türk Muhafazakârlığının Estetiği”
Olgun Gündüz, “Türkiye’nin Batılılaşma Serüveninde Özgün bir Portre: Ahmet Hamdi Tanpınar”
Ali K. Metin, “Ortodoks Marksizmin Ufuk Açıcı Bir Entelektüeli: İdris Küçükömer”
Muhammet Emin Eren, “Felsefi Mirasımızın Gerçek Varisleri Kimlerdir?”